

Ђорђе Јанковић

Предање и историја Цркве Срба у светлу археологије

Кратак преглед од почетка до турске окупације

ХРИШЋАНСКА МИСАО

Београд, 2015

- Е-издање „Пројекат Растко“, www.rastko.rs, Видовдан 2016.
- Продаја папирног издања: Књижара Богословског факултета СПЦ, Ул. Краља Петра бр. 2, Београд, тел: +381(0)11 2183 991 (цена 1.300 динара)

ХРИШЋАНСКА МИСАО
БИБЛИОТЕКА ВЕЛИКИ СВЕЧАНИК

ПОСЕБНО ИЗДАЊЕ

Уређивачки савет

митрополит Амфилохије (Радовић)
епископ Лаврентије (Трифуновић)
епископ Атанасије (Јевтић)
академик Матија Бећковић
проф. др Драгољуб Живојиновић
проф. др Војислав Коштуница
проф. др Предраг Ристић

Уредник

јереј Милорад Средојевић

Уредништво

Зоран Јелисавчић
Радомир Поповић
Предраг Протић
Милан Радуловић
Радомир Ракић

Прелом и припрема за штампу

Кристијан Релић

Израда карата

Зоран Јовичић и Кристијан Релић

Тираж

500

Штампа

Ваљево-принт

Издавачи

Хришћанска мисао
Универзитетски образовани православни богослови
Хиландарски фонд
Задужбина „Николај Велимировић и Јустин Поповић“

ISBN 978-86-83643-96-7

Садржај

Предговор 7

Увод 11

Географски простор 11

Словени 13

Словени и Стари Завет 17

О народима у Светом Писму 19

О помесним црквама 21

Археологија 23

Од Старог Завета до Константина Великог 25

ПРЕИСТОРИЈА – СРБИ И СЛОВЕНИ 25

ИСПУЊЕЊЕ ПРОРОЧАНСТАВА 42

АПОСТОЛ ПАВЛЕ КОД ИЛИРА (СРБА И ДРУГИХ СЛОВЕНА) 46

ПОКУШАЈИ РИМА ДА ЗАУСТАВИ УСПОСТАВЉАЊЕ ЦРКВЕ 56

ЦРКВА ИЛИРА (ПЦС) ДО МИЛАНСКОГ ЕДИКТА 313. 63

СТАНОВНИШТВО ИЛИРИКА 70

Устројавање Цркве Илира - Срба 75

ДОБА КАСНЕ АНТИКЕ 75

Црквено градитељство 77

Монаштво 89

Археологија о Илирима и Словенима 91

Лимиганати – Крајишници и њихова револуција 105

Почетак обнављања самосвојне српске културе у римској Далмацији 110

ВЕЛИКА СЕОБА НАРОДА – 5. СТОЛЕЋЕ 114

ДОБА ЈУСТИНИЈАНА УПРАВДЕ 122

Археологија о византијском становнишву Илирика 139

Црква код Илира 140

Археологија цркава 142

Монаштво 153

Словени пред долазак Авара (Обра) 155

Авари (Обри) 158

Археологија Словена Подунавља 165

КНЕЖЕВИНА СРБИЈА 169

Успостављање кнежевине Срба у 7. столећу 169

Устројавање Цркве 172

Србија под ударима нових великих сила у 9. столећу 177

ПЦС у 8. – почетком 9. столећа 179

Доба Словенских апостола и њихових наследника 187

ПЦС у 9. столећу до 924. 193

Устројство ПЦС 195

Обновљена архиепископија Прва Јустинијана у бугарским границама 205

ОБНОВА СРБИЈЕ 209

Архиепископ у Дубровнику 213

Цар Самуило и кнез Јован Владимир 213

Археологија Срба и Словена у 216

Српски светитељи 9-10. столећа 217

Обнављена Помесна Црква Срба 219

ВОЈИСЛАВИЋИ 219

Археологија Срба 11-12. столећу 220

Српски владари у чекаоници 225

Српске архиепископије у Дубровнику и Бару 228

Архиепископија у Охриду 235

Подвижници 243

Стање крајем Средњег века 244

ДОБА СТЕФАНА НЕМАЊЕ 246

Житије 249

Стефан Немања и његове цркве 250

Обрачун са шизматицима – јеретицима 252

Дело Стефана Немање 257

СВЕТИ САВА ОБНАВЉА АРХИЕПИСКОПИЈУ ИЗ ДОБА ЦАРА ИРАКЛИЈА И ОСТВАРУЈЕ НАРОДНЕ ТЕЖЊЕ 261

Монаштво 265

Дело Светог Саве 267

НЕМАЊИЋИ 267

Предање и чињенице о ктиторству краља Драгутина 269

Култура 283

ПРЕДАЊЕ О КОСОВСКОМ БОЈУ И АРХЕОЛОШКЕ ЧИЊЕНИЦЕ 285

Сведочење мрамора 291

Древна предања 305

Окупација 312

Закључак 315

Библиографија 323

Општи регистар 343

Табле

Карте

„Шта је Предање? То што ти је поверено, а не што си пронашао; то што си примио, а не што си сам измислио; то није дело ума него учења, није приватна својина него свенародна предаја; дело које је до тебе дошло, а не тобом откривено; у односу према њему ти ниси проналазач него стражар, ниси оснивач него следбеник, ниси вођ него вођен.“

Викентије Лерински

(по: Јеромонах Јустин, *Догматика Православне Цркве*, књига прва, Београд 1980, 48-49)

Археолошка истраживања манастира Тврдоша и Иловице, која су ми поверили епископ Атанасије (Јевтић) 1996. и митрополит Амфилохије (Радовић) 1997, потврдила су предања и омогућила нов начин проучавања прошлости Срба, од почетка кроз Цркву.

Предговор

Књига пред читаоцима је покушај да се археолошком методологијом сагледа преисторија и историја Помесне Цркве Срба (даље ПЦС), у доба Старог и Новог завета, имајући на уму Начало (началство) српског народа, дакле Србе и њихов пут пре Христа и у хришћанству. Биће приказан српски народ кроз саграђене, рушене и обнављане цркве, са Црквом коју је створио и у којој живи на свом укупном простору.¹ Археолог користи писане изворе и предања као помоћну грађу, али закључке мора да доноси на основу археолошких, опипљивих остатака из прошлости, не само о материјалној култури, већ и о духовној. Мислим да је то добар приступ утврђивању истине у времену материјализма. Верујући се заклањају за веру у написано, затварајући очи пред сумњама, јер се плаше да би испитивањем изгубили веру, сумњама које човечанству стално намеће такозвани мондијализам (заправо старо Царство). Треба истраживати без страха и страсти, јер све науке сведоче о Богу Творцу. Неки научници још износе заблуде, бавећи се само малим деловима творевине у простору и времену, и зато не виде цело дело Творца. Теорија о настанку света из једне тачке („велики прасак“), дакле из ничега, једина данас одржива, условљава путеве свих осталих природних наука. Тај догађај, настајак света, данас се види као процес дугог трајања. Већ сам чин настанка материје ни из чега, макар то био у почетку само водоник или било који други елемент, Божије је дело, јер се не може објаснити ни једном егзактном науком, и потпуно је изван људских поимања. Кажу, свет несхватљиво велик људским мерилима, настао је „природно“, ни из чега, и нестаће бесконачним ширењем у ничему, опет „природно“. И на томе се онда гради прошлост планете земље од више милијарди година. Мерење времена у прошлости је математика нашег доба, а ко зна како је време стварно текло. Произилази да је човечанство ушло у нову фазу Богопознања: сада и наука зна да је свет створио Бог. Зато они људи који немају вере могу научити да је Бог наш творац; отварају се нови правци научних истраживања. Зато је богоборцима преостало да траже „ванземалце“ и „настанак живота“ негде другде у свемиру.

У овом свету, кроз простор и време, међу разним народима постоје и Срби. Као и други православни хришћански народи, имају своју помесну цркву. ПЦС, као духовна заједница, има своју историју у Новом завету, али и преисторију, у доба *Старог Завета*. Тек треба утврдити да ли је самобитна, или уд Словенства. Свети Сава и његови наследници, настојали су да сачувају јединство словенског језика, не само кроз писану реч. Историја српске цркве је у великој мери запрета на пепелом пожара изазваних најездама страних војски у 14-17. столећу, прво са истока турских – муслиманских, а затим са запада немачких – римокатоличких. Зато се могу сакупити само пабирци раније написаних докумената. Нестанак писаних извора и велике жртве у борби са Турцима и Немцима, нису угасили у српском народу свест о себи; утемељена делима предака, ПЦС живи, њена свећа се није угасила. Током 16-18. столећа настала су писана сведочанства, различите природе, која су показала да Срби, иако у турском, аустријско-немачком и млетачком ропству, нису заборавили ко су, нити се одрицали своје Цркве и свог Заве-

¹ Занимљиво је (и поучно о времену у ком живимо) да се вишетомна *Историја српског народа*, издање Српске књижевне задруге, не бави Србима у Босни 12-15. столећа. Слична подела, по аустријско-авнојевским границама, запажа се и у синтезама о српским црквама и манастирима.

та. О томе још боље сведоче храмови и други археолошки подаци. Срби су учествовали у ратовима Аустрије и Млетачке Републике против Турске, надајући се ослобођењу, али је оно постало достигну тек стицајем околности, у којима је Наполеон наметнуо свој поредак Западној Европи и потчинио немачке државе, а после самосталног устанка 1804. и уз помоћ православних Словена, Руса. Касније, знајући да Срби непрекидно теже уједињењу и слободи, Рим и Немци (Аустрија = Österreich = Источно царство) предузели су пропагандне мере да такве тежње што више поремете, кроз измишљање и наметање лажне прошлости народима Југоисточне Европе, нарочито од окупације Босне и Херцеговине 1878. Посебна мета су били Срби, систематски брисани из историје и са историјских карата (**карта** на стр. 29). У томе су некада учествовали најамљени научници, а данас тај нечасни задатак обављају још увек неки наши угледни научници из уверења. Из својих империјалних разлога, противсловенских, том раду се придружила претежно германска Велика Британија. Започето је измишљање и фалсификовање наводног илирског порекла Албанаца (Арнауца, Шиптара, Мирдита, Гега, Тоска, итд, свеједно), са циљем да се прикрије и заборави дотле уобичајено повезивање Илира и Срба. Од измишљених богумила у Риму, као јеретика Босне, започето је прављење бошњачке (муслиманске) нације, које се данас довршава. Идентитет становништва данашње Бугарске, по ослобађању од турске окупације, грађен је споља, не на словенском већ на хунобугарском наслеђу, упркос њиховом словенском језику. Започето је стварање нових „Македонаца“ да би се заборавило на наследнике не само српског рода, већ и Брсјака, Мијака, Струмичана и других Словена. У данашњој Румунији је са западних страна Европе још раније започето затирање словенских корена и ћириличног писма, тако да данас Румуни не умеју да читају своје средњовековне текстове и натписе у црквама (то ће се и Србима десити ако се одрекну ћирилице, како им намећу садашње власти). Мађари су заборавили да су им скоро сви краљеви из лозе Арпадовића били ожењени Словенкама, да им је матерњи језик био словенски, а у држави су им најбројнији становници били Словени. Чак је и код малобројних Русина однекуд раширена измишљотина да воде порекло од Белих Хрвата – а зашто себе сада зову Русинима а не Хрватима? А Хрватима је замењена матица, идентитет: Хрватска је била у Далмацији, а у 15-17. столећу је „премештена“ у Славонију, односно западни део међуречја Саве и Драве. Тако се и за Србе намеће већ једно столеће неистинит став (К. Лиречек) да се као народ образују ширењем српског имена под Немањићима, са подручја између Ибра и Пиве. Да је то бесмислица знало се и пре 100 година, јер су босански владари у својим повељама наводили да владају Србима, а не Босанцима („Бошњацима“). Таквим искривљавањем слике прошлости народи Југоисточне Европе загубили су своје стварне корене, заборављајући претке и тражећи их тамо где их нема. А зна се судбина оних без корена, да се са њима лако може споља управљати.

Међутим, многе тајне сачуване су сакривене у земљи, у археолошким налазиштима, а оне полако излазе на видело дана: „Истина ће никнути из земље и правда ће с неба приникнути“ (*Пс* 85: 11). Археолошка налазишта постепено откривају праву истину о прошлости, па и ону о ПЦС. Утврђивање истине археолошким методима је мукотрпно путовање, јер га спотичу и политичке и научне власти. Као што је народни Дух давно испевао у песми „Буна на дахије“, (српске) власти нису биле склоне сукобима са господарима, већ обичан народ и калуђери. О корумпираности српске елите у Србији сличну оцену изнео је Арчибалд Рајс, пишући о „српским“ „интелектуалцима“. Данас је стање још горе.

² Наводно је деспот Стефан дозидео (необично) полукружне певнице, а сачувао четвороугаони олтарски простор, готички, што нема никаквог смисла. Та измишљена епископска црква би била дуга само око 15 м (храм Ресава је дуг преко 34 м, а Лазарица око 18 м), да би се уклопила у ту измишљени митрополитски манастир.

³ Ископавања је подстакао епископ Атанасије (Јевтић), као и манастира Тврдоша, а финансирала Епархија Захумско-Херцеговачка и добровољни рад студената археологије и археолога у Тврдошу.

⁴ Народни музеј у Београду, основан 1844, плаћкан у Првом и Другом светском рату, данас нема сталну поставку, а Музеј града Београда, основан 1903, такође. Данас престоница окупиране Србије има једину археолошку изложбу у витрини продавнице ципела – улица Кнеза Михаила бр. 30 (пасаж)!

⁵ Сложно су укинули наставу словенске археологије у Београду, и вреди да се забележе њихова имена. За чије интересе раде препознаје се по земљи одакле их подржавају, из Немачке: А. Палавестра, С. Бабић, М. Јевтић, В. Васиљевић, Н. Тасић, Б. Анђелковић, В. Димитријевић, С. Стефановић. Ту је и М. Милинковић, последњи заступник идеја готске фасцинације. Ти археолози са највишим научним звањима имају врло танке библиографије.

Има археолога који фалсификују податке археолошке грађе, на врло груб начин, што се данас може тумачити само као смишљено насиље са циљем да се јавности наметну одређена погрешна схватања. На пример, М. Поповић иде тако далеко да измишља план римокатоличке цркве, коју је кобајаги деспот Стефан преправио у православну (М. Поповић, В. Бикић 2004: 213-219). На основу откривеног дела ктиторског натписа деспота Стефана, у коме стоји да је доградио певнице некој иначе непознатој цркви у Београду, он је измислио да је то претходно била црква готичке архитектуре, дакле подигнута од стране римокатолика, и на тај начин ствара слику да је деспот Стефан отимао римокатолицима цркве и преправљао их у православне. И онда је ту исконструисану цркву, наводно из римокатоличке преправљену у православну, прогласио за храм Београдске митрополије!² А где је онај епископски саборни храм, по коме знамо за словенско име Београда од 872. године, у коме су чуване иконе и мошти? Овај фалсификат за сада није уграђен у српску историју, али многи други јесу. На пример, у *Историји српског народа 1* (ИСН 1981: 208, 238), пише да су храмови садашњег Петро-Павловог манастира код Требиња саграђени у 11-12. столећу, да је то био (латински) бенедиктински манастир (Sancti Petri de Campo), у смислу да је био у саставу Римокатоличке цркве, у коме су сахрањивани српски владари, према М. Поповићу (1973), који разрађује став К. Јиречека (К. Јиреček 1897: 33). Међутим, ту су темељи саборне епископске цркве и стојећи храм са крстионицом 4-6. столећа, што је непобитно утврђено ревизионим археолошким ископавањем³ (Ђ. Јанковић 2002; Ђ. Јанковић 2003б)! Дакле, уместо да располажемо сазнањем о у писаним изворима непознатом епископском седишту 4-6. столећа, и да је један његов храм служио без прекида до турске окупације, подметнут је наводни римокатолички манастир подигнут у 11-12. столећу. Та превара је разоткривена, али колико треба да прође времена да буде истиснута из темељних књига, као што је *Историја српског народа*, и колико још има неоткривених превара и још више заблуда, нарочито у уџбеницима?

Посебан начин борбе против утврђивања истине спроводе власти над Србима – лошим законима, нечињњем, ометањем и спутавањем истраживања целисходних за археолошко утврђивање чињеница о прошлости и култури српског народа. Ту је монопол над средствима за истраживања и објављивање; „подобни“ добијају неограничена средства за припрему публикација (сарадници, техничко опремање) и штампу, остали морају сами да се сналазе. Отуда и неки технички недостаци ове књиге, сажетост, застарелост извора и стара документација. Власт је успоставила установе (заводе за заштиту споменика кул-

туре) којима је задатак да штите „непокретну“ баштину, али тако да се спрече истраживања и открића – њихов рад је сведен на покушаје физичког очувања појединих видљивих споменика. На основу тога су многи манастири и цркве приказани као истражени, а заправо нису, неспособношћу истраживача и вољом власти. Значај неке цркве се не може свести на изглед грађевине и живописа, јер им се тиме одузима прошлост и сам живот. Истина је и да често нема разумевања ни у епархијама за археолошко истраживања наших храмова, односно за откривање старости и судбине светиња. Са треће стране, музеји, којима је задатак да чувају и проучавају културноисторијско наслеђе, да га излажу и тако учествују у образовању и обликовању свести, сведени су на магацине.⁴ Све то објашњава зашто се тако мало зна о прошлости ПЦС пре Немањића. То постаје нарочито упадљиво поређењем са неким нашим суседима, који располажу са неупоредиво више истражених храмова и средњевековних налазишта. Очигледно треба сакрити по сваку цену „страшне“ истине да су Словени пореклом из Подунавља, да су Срби од почетка у хришћанству, да им је матични простор одувек био између Ибра и Уне... Чак и стручњацима је данас тешко да прихвате да није тачно оно што нам се безмало столеће понавља. Задатак борбе против истине добили су директори националних установа, декани, академици... Отуда је археолошка наука тешко болесна, заражена глупошћу, неспособношћу, подлошћу, фалсификатима, лажима, подаништвом, непотизмом, клановима... Треба знати да самозвана „елита“ у наше име одлучује да ли имамо прошлост, па самим тим и будућност.⁵

Давно је написао велики владика Петар Петровић Његош: „Вук на овцу своје право има, ка тирјанин на слаба човјека, ал' тирјанству стати ногом за врат, довести га к познанију права, то је људска дужност најсветија!“ Ова књига је прилог спознавању истине о ПЦС, њеној целовитости кроз простор и време, којој припадају одређена права и сразмерне дужности, јер је Црква коју су успоставили апостоли, заправо велики Апостол Павле. Морамо да сачувамо Предање примљено од Апостола Павла и других апостола, да би светла лица изашли пред Праведног Судију. Постоји и духовни живот са својом историјом, а не само материјални. Поред тога, циљ ми је и да заинтересованим укажем на археолошку и другу литературу, на оно незапажено, на многа питања која заслужују расправе, труд и време да се расветле, како би сами истраживали и тражили истину, а историчарима Цркве на археолошке изворе. Неки делови књиге делују или јесу домишљања, али молим читаоце да обрате пажњу на суштину и чврсте ослонце које наводим, који се не могу оспорити, на материјалну културу, као што су цркве, грнчарија или накит. Највећа пажња је посвећена оној прошлости о којој се

најмање зна, о којој је у историји Српске православне цркве најмање написано, а оно што је написано заснива се на заблуди о досељавању свих Срба у 7. столећу. Зато посебно разматрам ПЦС из доба апостола („Илирску“ Цркву), затим доба првих црквених отаца, потом доба Јустинијана, када је на неки начин припремљено успостављање за Србе јединствене Помесне цркве у новим околностима. Од цара Ираклија почиње устројавање савремене ПЦС, завршено у време Стефана Немање и Светог Саве, после тешких искушења у борби за државну и црквену самосталност. Нарочиту пажњу посвећујем археолошким сведочанствима о западном делу ПЦС у Позном средњем веку, где наводно није било православних пре турских освајања. Археолошким поређењем Рашке и Босне, источне и западне крајине, открива се јединствена Србија.

УВОД

Уобичајено се настанак Помесне цркве Срба повезује са Светим Савом. Историчари Српске Цркве бележе и старије податке, али не видећи у њима првобитну помесну Цркву, о којој заиста нема јасних сведочанства у писаним изворима. Међутим, Свети Сава је само обновио ПЦС, учврстивши је трајно на православном путу, и ту су његове неизмерне заслуге, као и Светог Симеона. Свети Сава је био, како је то забележено на живопису Милешеве, архиепископ Рашке и Далмације. За Ану Комнину, ћерку цара Алексија (1081-1118), Далмати – Срби живе на Косову и даље на запад. У српским областима су пре Светог Саве деловале различите архиепископије. У време кнеза Мутимира, у 9. столећу, Српска црква је била одлуком папе Јована VIII потчињена архиепископији Паноније, тојест Светом Методију; није установљено да ли су ту одлуку Срби спровели. Ако јесу, то је било из љубави и поштовања према словенском Апостолу. По смрти Светог Методија 882. године, Црква Паноније је прешла у руке Немаца и почело је наметање латинске службе; ту архиепископију Срби свакако нису признавали. Нема сумње да су источне области Србије, у сливу Мораве, заузете од паганске Бугарске, потпале под потоњу архиепископију у Охриду, којој је на челу био Свети Климент. По ослобађању Србије од Бугарске, уочљива су два водећа архиепископска престола за Србију, оба под Римом, један у Дубровнику, који је контролисао Цариград, и млађи у Бару, под влашћу Војиславића. Наши храмови са својим археолошким окружењем, објашњавају шта се тада дешавало са ПЦС.

Предања православних Словена, Срба и Руса, различите природе, записана у Средњем веку и данас усмено сачувана, сведоче да је још Апостол Павле проповедао Јеванђеље Србима и Словенима, а за њим и други апостоли. Зато се успостављање ПЦС мора разматрати од апостолских времена, када је заиста утемељена. То подразумева да су Срби тада постојали као самосвестан народ, да су боравили на садашњем тлу, у римском Илирику. Да би се ова питања растумачила, треба њихово разматрање започети редом, од почетка, од тла и народа.

Географски простор

Савремено српско тло, сада овако политички разбијено на географски неприродне области, одувек је по рељефу имало свој јединствен матични простор, различитих назива кроз време. То је динарско подручје, између Ибра на истоку до Купе на западу, а између Јадранског мора на југозападу и Посавине на северу. То је подручје брда и ниских планина раздвојених пољима и пресечених попречним речним долинама; пружају се упоредо са обалом Јадрана и током Саве. Значајније реке јадранског слива су Дрим и Неретва, а у црноморски слив отичу веће реке као Дрина, Босна, Врбас, Уна. Динарско подручје се најприродније повезује планинским венцем кроз садашњу Албанију са југом Балканског полуострва, Македонијом и Грчком, а северније, преко Копаоника обухваћеног сливом Мораве, повезано је са планинским подручјима данашње

западне Бугарске. Рељеф тих подручја омогућава једнако привређивање. На западу се после ниских предела Покупља уздижу Алпи, који условљавају другачију привреду. Динарско подручје повезује сезонско планинско сточарење. Приморје је различите природе, јер бродарењем, риболовом и трговином повезује Динарско подручје са целим Медитераном. Посавина повезује Динарско подручје са целом Панонијом, Подунављем и даљим областима, што су равничарска пространства налик мору, тежа за превоз робе али мање опасна. И у Панонији је привреда другачија, мада не колико она у приморју. На западу постоје планинске везе све до Алпа и слива Поа. Овакав рељеф Динарског подручја, богат шумама, условио је земљорадничку привреду са наглашеним сезонским сточарењем, сродну Поморављу, а различиту од панонске, где није било потребе за таквим сточарењем, као ни у приобаљу. Пошто је била област мањег изобиља за земљораднике од суседних, са динарског подручја ширило се становништво у околне области, и то пре свега у слив Мораве, најсличнијег рељефа. Захваљујући положају и рељефу, Динарски простор је био изван главних комуникација, и као такав заштићен од великих ратних похода и дејстава, дакле стабилан простор. Због раздробљености, уситњености, жупа, висоравни и недостатка великих раскрсница, није било услова за настанак значајнијих градова у античком смислу. Из истог разлога наметала се повезаност појединих група становништва заснована на неком посебном природном богатству (као што су руде, риба или стока), чега није могло бити у пространој Панонији. Брдско планински рељеф је наметао сточарење, а оно лаку покретљивост, размену знања, искуства; сточари су и борбенији, јер им је благо покретно. Ово подручје називано је Далмацијом у римско и рановизантијско доба, а и касније, до 12. столећа.

Слив Мораве је отворено подручје, подељено са неколико планинских масива на простране, издужене речне долине – Западне и Јужне Мораве, Нишаве, Тимока, суседног Вардара и са Косовом као средишњим развођем. Са запада га планине спајају са Динаридима, а на североистоку са Карпатима преко Гвоздених врата. Ртањ и Хомоље су проходна подручја и са истока ослоњена на приступачне долине Тимока. Стара планина је већ препрека, не због своје висине, већ што се наслања на тешко проходан Балкански венац супротног правца. Слично је и јужно, где тек планински масив Родопа, источно од Струме, представља озбиљну препреку. На југу је Поморавље сасвим повезано са сливом Вардара ниским планинама и долинама, а на северу преко Дунава са Банатом и Потисјем. Привредно је Поморавље претежно подручје земљорадника, са малим потребама за сезонским сточарењем. Кроз Поморавље пролази једна светска и две европске велике комуникације. То је пут који повезује Стари свет (Месопотамију, Египат) преко Цариграда са Средњом и Западном Европом, затим пут који спаја степе Источне Европе са Балканским полуострвом, и пут који повезује Грчко полуострво са Средњом и Источном Европом. Раскрснице на ушћима река су повољна места за оснивање тргова и градова (Ниш, Београд, Скопље, итд). Ово подручје названо је по римској окупацији Горњом Мезијом, а затим Северним Илириком и Дакијом.

Простори Паноније и Јадрана су сасвим другачије природе, равни, са обиљем хране, која се добија или обрадом земље или риболовом. Плодност земље и река у једном и неисцрпност мора у другом случају, обезбеђују стабилну исхрану. И ту су повољни услови за оснивање градова, на обалама река и мора, због отворености и постојања бројних путева. Велика растојања су једноставно прелажена бродовима, а у Панонији и колима. Овде недостају рудна

богатства, дакле метал, који су морали да траже у динарском подручју или у другим планинским областима око Подунавља. Сав тај описани простор је у античко доба називан илирским.

За Плинија (*NH* III. xxv-xxvi) је у 1. столећу илирски простор у римским границама обухватао Далмацију (од Лике до Посавине, Ибра и развођа Метохије и Косова), Мезију (од Ибра и Косова преко Старе планине до ушћа Дунава), и Панонију (од Посавине до Дунава на север). Тракија је обухватала простор слива Марице до обала Црног мора и ушћа Дунава. Јасно је да овако одређеном илирском тлу треба прибројати одговарајућа подручја на левој страни Дунава. Наиме, Дунав никако није могао бити граница, нити су Римљани покорили све Илире. Када су Римљани успоставили своју власт до обала Дунава, за непокорне је било најлакше да се преселе у области северно од Дунава. Да се нешто тако десило показује и чешко предање забележено у 13. столећу, како су Словени и Римљани поделили власт над Панонијом. Касније су Римљани освојили Дацију (сада део данашње Румуније унутар Карпата и Мала Влашка), због њених рудних богатстава, али нису успели да освоје цео панонски базен ни цело доње Подунавље. У илирска подручја су и касније рачунате области све Далмације и Мезије. Амијан Марцелин (1998: 377) јасно пише у 4. столећу да Тракија почиње источно од развођа Нишаве са знатно нижим сливом Марице, дакле источно од Софије. У 6. столећу је Северни Илирик, односно архиепископија Прва Јустинијана (углавном некадашња Горња Мезија), обухватао подручје до Родопе, Тракије и Лома. Другим речима, данашња западна Бугарска је била део Илирика; то стање треба упоредити са сличним простирањем надлежности Пећке Патријаршије под Турцима. Ово је важно, јер су данашње политичке границе, које су образовале западне силе, вештачка творевина која нема историјско ни етничко утемељење. Ту има много замагљивања од стране научника у служби власти, да би се прикриле чињенице познате од римског доба. Дакле, ни Цркву не треба гледати кроз данашње политичке границе. У почетку, у апостолско доба, она се природно ширила према подручјима језика који је повезивао становништво неке области. Иако не знамо какав је био илирски језик (заправо словенски тог времена) ни какви су му били дијалекти (Далмација – Мезија – Панонија), неспорно је повезивао становништво које га је говорило, на предоченом подручју. Поређења ради, на тлу некадашње Мезије говори се екавским наречјем, а ијекавицом у некадашњој Далмацији, рекло би се одувек. Потом је уследило потчињавање административним границама, а њих је одређивао Рим по свом нахођењу, не би ли утемељио своју универзалну власт. Тако је Црква илирског језика у римским границама под-

ељена на више административних целина, међусобно блиских, раздвојених и под различитим утицајима, али у тадашње време ипак препознатљивих под илирским именом. Јединственост илирског простора може се пратити и преко изгледа цркава, као што ће се видети.

Словени

Још од 17. столећа припремана је обмана да се Словени, а за њима и Срби, насељавају на Балканско полуострво тек током 6-7. столећа, као пагани и некакав најзаосталији народ Европе, и та је неистина прихваћена у 20. столећу. Заиста се тада досељавају нека словенска племена, несумњиво и неки Срби. Међутим, ту је реч о групама које се заправо највећим делом враћају на своје тло, о потомцима избеглица пред Римљанима и другим завојевачима Подунавља. Многи од досељених укључиваху се одмах равноправно у рановизантијско друштво – грчког и латинског говора, што не би било могуће да им цивилизацијски нису били сродни, за разлику од Хунобугара или Германа. Због савремене немачке пропаганде против Словена, овде се треба осврнути и на само име Словена, јер оно као такво није забележено пре 4-5. столећа, што су узима за наводни доказ да Словени пре тога нису ни постојали. Српско име, далеко раније забележено (као и имена Венеди, Анти и неких словенских племена), оспорава се на други начин – наводно припада неком првобитно несловенском народу, који је своје име оставио (потчињеним) Словенима, а они га и данас носе, слично савременим Бугарима.

Етноним „Словени“, као и „Срби“, неки филолози повезују са појмовима „сунце“ и „светлост“ (у Русији заслужни О. Трубочов, и В. Топоров 1995, код нас М. Никић 2004, и други). То је заиста основано. Археолошки, Словене кроз време повезују неке особине, које се могу у одређеној мери пратити веома дубоко у прошлост. Међу особеним предметима Словена је црепуља, кружна посуда у виду плоче, са или без окомитог руба, намењена печењу хлеба, погаче, пање. Оне су у 5-7. столећу особеност свих Словена; код Срба имају добро утврђено обредно значење (М. Филиповић 1951). Има их у најстаријим издвојеним словенским културама, а у Подунављу се налазе у прошлости до Старијег бронзаног доба. На њима одоздо може бити уписан крст, још у далекој преисторији. Ту је симболика јасна: круг – сунце – жито – погача. Ово се може упоредити са подацима о обредима из Старог Завета. Други препознатљив знак Словена кроз тисућлећа су трепетљике – троугаони или трапезоидни привесци на накиту, од лима, који су светлцуали преламајући светло, и уједно шумели. Они су нарочито чести код Словена од краја старе ере до

8-9. stoleћа, али користе их и до наших дана; пре тога су познати код Илира у Подунављу, кроз Старије гвоздено доба. Они привлаче светлост, одбијају је, преламају. Зато ми тумачење словенског и српског имена кроз светлост делује убедљиво и археолошки укрепљено. То може упућивати на неко прадавно откривење: „И ово је обећање које смо чули од Њега и јављамо вама, да је Бог светлост, и таме у њему нема никакве.“ (1. Јн 1. 5). Такође и: „Јер некада бијасте тама, и сада сте свјетлост у Господу; владајте се као дјеца свјетлости“ (Ефес 5. 8). **Свети** Сава је, по Иловичком препису *Законоправила*, написао да је знања замагљена грчком мудрошћу превео на **светло** (свѣтъ) словенског језика. За Светог Саву је знање језика и уопште сво знање, спознаја – светлост; светлост разумна просвећује. Сам језик кога знамо је светлост; појам светла (свѣтъ) близак је појму свести (свѣсть).

Словенско и српско име се чудно преплићу у латинском и млађим језицима са положајем роба. Наиме, латински *servus, servio, servitus*, значе роб, робовати, ропство. Томе насупрот, *Servilius* је име угледног римског рода забележеног током последњих пет stoleћа старе ере, а *Servius* је лично име; *servator* (*servatrix, f.*) је чувар, спаситељ, а *servo* значи пазити, чувати. Из латинског су неки модерни језици преузели сличне појмове. У енглеском и француском се роб каже *serf*, а у енглеском и *slave*, док је Словен – Slav. Речи *servant, serve*, итд, у енглеском значе слуга, служити. У немачком језику су Словени - *Slaven, Slawen*, а Срби – *Serbe*, док *sklave* значи роб, *servil* - ропски а *serbe(l)n* - пропадати. Ове подударности могу се објаснити постојањем словенског и српског имена још у старој ери. Робови су за Римско царство били роба, а Словени, којима је ропство било страна, били су честе жртве неприродног поретка, у доба римског освајања Илирика, чак до Позног средњег века. Ако су заробљени Словени себе тако називали тада или још раније, то име је могло у латинском језику добити значење „роб“. Иначе, Римљани су обично покорене народе (Словене) до Дунава звали Илирима, а иза Дунава и Карпата Сарматима. У грчком језику, старијем од латинског, нема таквих примера. Константин Порфирогенит тумачи српско име у 10. stoleћу, *Σέρβλοι*, тако што оно на језику Ромеја (Римљана, односно на латинском језику) значи 'робови', а обућа робова је *σέρβυλα* (опанак?). Тиме је доказивао да су Срби одавно робови Ромеја односно Византинаца (*СН* 1959: 47-48). Узгред, у јерменском језику (а у њиховим пределима је било Срба), „сурб“ (*սըրբ*) значи „свети“, „света дужност“, а „сур“ (*սըր*) оштар, мач.

Јордан, историчар средине 6. stoleћа, изједначио је Склавене подручја између Подунавља и Дњестра, и Анте подручја између Дњестра и Дњепра, са „безбројним“ Венедима који живе на простору до Балтика. А Венети су стално бележени у античким изворима почев од Херодота, као и Срби, на различитим подручјима. По Херодоту илирско племе Венети – Енети живе на Јадрану (2003: 62, 216), а чуо је да имају обичај сличан Бабилонцима, чији момци једном годишње бирају и купују младе за женидбу. У руском летопису *Повесть временных лет* (даље *ПВЛ*), у почетном делу, забележено је да неки Словени пагани бирају жене на игриштима, дакле нису продаване нити су брак уговарали родитељи. По Венетима се и данас зове Венеција. На њихово име се у римско доба одавно наилази у Јужној Италији, Галији, Шпанији; римски истраживачи (Катон) су порекло Венета тражили од Тројанаца, како то преноси Плиније (*НН* III. xviii). Тацит Венед налази иза Германа, северно од Подунавља, а то је и германски назив за Словене. Анти су у античко доба називани и Индима, а тада су живели у пределима између Црног мора и Кавказа.⁶ Истовре-

⁶ Много касније, у 11-13. stoleћу, тамо се налазио Тмутаракань, једна од кнежевина Кијевске Русије, али издвојена степама изложеним нападима номада. Данас је сличан положај Србије у односу на Русију.

мено илирска племена налазимо у различитим крајевима - Пикени су насељени и у Италији на обалама Јадрана и око Пека на Дунаву. Зато је очигледно садашњи словенски етним скупним назив, можда нов, за народ једног језика, који се давно пре тога говорио. Словенска заједница се најкасније у 5. столећу самоназвала тим скупним именом, у околностима великог комешања народа у Европи, а истовремено су их дотле владајући Латини препознали под тим именом као силу. Произилази да су Словени захваљујући тешким страдањима Европе под Хунима и Германима, који су срушили латинско царство, успели да обнове своју културу као јединствену. Слично ће се понављати и касније.

Овде се треба осврнути и на пределе око Кавказа, због тамошњих Срба, Анта – Инда, других Словена, кратко, иако је то велика и важна тема. Наиме, српско име је сачувано на многим местима у топонимима, од Етиопије преко Европе до Индије, али тешко је рећи да ли су то све преци данашњих Срба. За сада нема разлога да се у то сумња (мада треба доказати), зато што из грчке митологије, на пример, знамо да се њихови јунаци крећу на сличном простору, од Етиопије преко Египта и Европе (= Балканско полуострво) до Црног мора и Кавказа. На пример, Херодот бележи Сербонидско језеро и Сербонидски залив (2003: 69, 121), а код Плинија то је језеро „Sirbonis“ (NH V. xiii) код Газе, у енглеском преводу „Serbonian Lake“. А данас су ту у близини планине Сарабит ал Хадим и Џебел Сирбал (Djebel Serbal), код манастира Свете Екатарине. Иако се топоними могу свести на случајно подударање, ипак указују да је тамо могло бити Срба у давној прошлости, на што указује и вест из нашег родослова, да „сва српска служаше Дагону“, богу ту насељених Филистејаца. Међутим, у Закавказју, у 10. столећу су забележени кнежеви „τῶν Σερβοτιῶν λεγομένων Μᾶυρα παιδία“ и „τῶν Σερβαν“, а уз њих и једна кнежевина Хрвата (Ј. Ферлуга 1970), што не може бити случајно подударање имена. Познате историјске околности указују да су тамо Срби могли доспети у Античко доба. Ти Срби (а биће још мало речи о њима), могли су да упознају Јеванђеље од Апостола који су га тамо проповедали, а то су Варнава и Филип. То је занимљиво за ПЦС и разумевање словенског или српског Начала, због неких још неразјашњених археолошких налаза.

Спознају прошлости помесних словенских цркава (или Цркве) посебно оптерећује измишљено многобоштво Словена. Наводно је некада постојао словенски многобожачки пантеон; о тим измишљеним боговима много је писано и пише се. Схватање о многобоштву Словена у Средњем веку заснива се пре свега на исказу *ПВЛ* о кнезу Владимиру (978-1015), да су у његово време у Русији постојали храмови са идолима посвећеним појединим богови-

ма. Неки од њих су и откривени, као у Кијеву (Б. Рыбаков 1987: 412-433). Али моћни ујединитељ Русије је био тај који је прво пробао да учврсти државу посебном религијом, паганском, и наметао ју је силом. Његов „пантеон“ не сачињава митска породица богова, као код Грка, већ окупљени поједини „богови“ словенских племена, и уз њих два иранског порекла, Симаргл (пас-птица) и Хорс (сунце). Када таквом „религијом“ није успео да уједини земљу, свакако због одавно укоревене свести о једном Богу, а и давно утемељене Цркве, онда се одлучио да прихвати монотеистичку религију, и то православно хришћанство, 989. године. Нешто пре тога, око средине 10. столећа, цар Константин VII Порфирогенит бележи да Руси жртвују под храстом на острву **Светог Григорија** (!) на Дњепру (Константин Багрянородный 1991: 49, 327-328). Заиста, из Дњепра су извађена два стабла дуба, у која су биле углављене вилице млађих свиња, у једном 4 а у другом 9 (Ј. Боровский 1982: 52-62). Али, то није сведочанство многобоштва, већ одржаних гозби, „жртвовања“ пред рат, можда и одржаних даћа или помена. Писаних података о многобоштву нема за старија столећа, ни за Русију ни за било коју словенску земљу. Тек германски односно латински писани извори 11-12. столећа, уз *ПВЛ*, подстицали су поједине истраживаче и машту савремених незнабожаца да покушавају реконструкцију наводних старих словенских многобожачких веровања и религије у паганском светлу. Ту су и млађи етнолошки подаци о разним поступцима и обичајима привидно неприкладним Цркви, које такође погрешно тумаче као доказе некадашњег паганства. Заправо је реч о обредима који су сећање на време пре Христа, на Стари Завет, или прости празноверице. Као што Јевреји поштују Мојсијев закон, тако има Словена који и данас поштују неки исконски завет, кога тек треба растумачити и реконструисати.

Археологија није открила сведочанства о паганству Словена, поготово не упоредивог са оним античког света, па ни са германским политеизмом познатим из епова (код којих такође нема идола). Једино се могу уочити јасне везе са давном индоевропском религијом, за коју су особена три врховна божанства. Археолози на подручју Словена Русије, Украјине и Белорусије нису открили ни један пагански храм из доба пре кнеза Владимира (И. Русанова, Б. Тимошук 1993), мада је уложен велики труд да се паганска религија докаже помоћу различитих грађевина, предмета и украса (Б. Рыбаков 1981, 1987); нису познати ни из осталих словенских земаља. Чувени камени идол из Збруча припада 11-12. столећу. Збруч се налази на Дњестру, где се траже Бели Хрвати, а у суседству је степа насељених номадима, који су били пагани. И друго познато наводно словенско паганско светилиште, Аркона, налази се на супро-

тној граници Словенства, полуострву на јужној обали Балтика. Окренуто је паганским Германима и такође припада одмаклом Средњем веку. Дакле, из доба пре покрштавања Словена, из првих девет столећа по Христу, као ни пре тога, није археолошки установљено **ни једно једино словенско паганско светилиште!** Има покушаја да се ликови на запонима 6-7. столећа, који су у пару држали одећу на раменима, тумаче као прикази богиња, и томе слично (Б. Рыбаков 1987: 198-208; Н. Чаусидис 2010). Али, зашто би се приказивала једна иста богиња или бог на два места, удвојено, па још на одећи. На ношњи су могли бити само украс; тешко је рећи за жену која носи брошеве наводно у виду богиње да дотичну поштује, као што ни она која носи минђуше у виду крста, тешко да схвата шта значи крст.⁷ Према томе, археолошки подаци, као и писани, показују сасвим другачију слику о давној религији Словена од оне присутне у јавности, слику која се може поредити само са јеврејским монотеистичким схватањима познатим из *Старог Завета* (или неким схватањима старог Ирана а затим и Индије, Кине).

Истина је да постоје врхови од Мариова до Истре, који се зову Перун. Такви називи брда не могу указивати на веру у истоимене богове, јер би то значило да се нека планина изједначаје са одређеним богом. Нема планина које се зову по грчким или римским паганским боговима. У Чешкој се два врха Бескида називају Дед и Прадед, први је нижи а други виши, што се може поредити са звањем епископа и архиепископа. Ту је реч о (исконским) прецима, а онда и Перун или Велес могу бити преци. Треба размотрити сећање на претке из најстаријег времена па и доба пре Потопа; потребна су опширнија истраживања. По руским билинама, прастари багатир Светогор (Святогор), на неки начин сила планина, на позив Мајке Сиве Земље, пустиће из својих пећина млађе багатире да се боре са Кривдом и покушају да спасу Русију. Светогор се може повезати са српским Станцем, Становником, Старосником, називом за непокретну стenu у тлу, „живу стenu“. Потичу из искони, када су људи живели у сагласју са земљом здравicom и стеном – станом, из доба Адама. Преци, родоначелници, били су природно поштовани, али они никако нису били богови, већ у најбољем случају посредници, представници рода пред Богом; зову их и божолама.⁸ Треба упоредо размотрити схватања домородаца Аустралије, Америке или Африке, који су данас далеко више везани за тло и живе складније са њим, за разлику од западних Европљана. Зато у словенској митологији треба тражити исконске силе, начела везана за тло, исполине, а не германске патуљке и гноме.⁹

Преци – родоначелници су понекад проглашавани за „хероје“, били су на неки начин обожени; својим херојима дичили су се антички народи. Њих су потом, у Новом завету, заменили мученици. За разлику од хероја, повезиваних са породицом, родом и племеном, мученици су светитељи потекли из заједнице у којој су страдали. Она је често била различита у етничком и сталешком погледу, такође и иметком. Док су хероји успостављали родове и крвно сродство, мученици су успоставили цркве и духовно сродство. Некада је клицано прецима на небу, а од Светог Стефана Првомученика, на небу се гледа Бог. Али и мученици су потицали из језика, из народа; успостављена је новозаветна димензија, где светитељи (мученици, оци, подвижници, исповедници) воде своје народе у Нови завет и ка крају света, отварајући путеве за нову будућност, у складу са трудом. Срби су понекад цркве подизали на тумулима – хумкама, гробовима предака из преисторијског доба, као што је то случај са Петровом Црквом у Расу, Светим Георгијем у Дабру (Мажићи), у Дупљаји на Карашу,

⁷ Исто важи за оне које га носе преко одеће – свети човек носи хаљину од кострети, а нефрит носи у грудима – јавно ношење крста је у време комунистичких прогона значно исповедање вере, а сада га користе и као накит. Ако се симбол спасења човечанства смрћу Исуса Христа на крсту („скупо сте плаћени“), користити као накит, извргава се руглу.

⁸ Заинтересоване читаоце за наводно паганство Срба и Словена упућујем на текстове В. Чајкановића, С. Тројановића, А. Ломе, Д. Драгојловића, А. Арсеновића, Б. Рибакова, Х. Ловмјањског, И. Панчовског.

⁹ Данас постоје покушаји да се и код Срба одомаће патуљци и демончићи (Русију су били населили пред револуцију): професор др А. Палавестра, под „пseudонимом“ А. Перагаш, пише и илуструје књиге као *Але и бауци – тајанствена бића Балкана* (1989), *О огњопарду, оглед из криптозоологије* (2003); а једина археолошка тема му је Њилибар (*Магија Њилибара*, 2006).

Требињској шуми, Пољицама код Сплита... Узор је био у Распећу над Адамовим гробом. У Палестини, на хумци насутој тамо где су одржани погребни обреди по обичајима предака Светом Стефану Првомученику, Светом Никодиму, Светом Гамалилу и његовом сину Авиву, такође је подигнута црква, у коју су пренете њихове мошти.

Словени и Стари завет

Најстарији изричито писани извори о религији Словена потичу из 6. столећа. Ту је најважнији познати текст Прокопија из Кесарије, који преносим у преводу Ф. Баришића (1955: 25-28), са допуном А. Ломе (А. Loma 2004).

„Јер овим племенима, Словенима и Антима, не влада један човек, него од давнина живе у демократији и стога се код њих на заједничком скупу свршавају како повољни тако и неповољни јавни послови. Па и друге ствари, тако рећи све, једнаке су и код једних и код других, и тим варварима одавно су прешле у обичај. **Верују на име да је један Бог, творац муње, једини господар света,** и жртвују му говеда и све остале жртвене животиње. Судбину нити познају нити иначе признају да међу људима врши неки одлучнији утицај него, чим им се смрт сасвим приближи, или их болест савлада, или се нађу у рату, одмах се заветују да ће ако то избегну, принети богу жртву за свој живот, и, ако су добро прошли, приносе жртву коју су обећали и верују да су том жртвом искупили свој спас. Сем тога, обожавају и реке и нимфе (виле) и друга нека нижа божанства и свима њима приносе жртве и по тим жртвама врачају. Станују у бедним колибама јако раштркани једни од других, и сваки од њих и по више пута промени место насеља.“

Псеудо Маврикије пише мало касније (1955: 130-132): „Племена Словена и Анта живе на исти начин, имају исте обичаје и слободна су, не допуштајући никако да буду поробљена или да се њима влада, а нарочито у својој земљи. Многољудна су и издржљива, лако подносећи и жегу и студен и кишу и голотињу тела и оскудицу хране. Пријазни су према онима који им долазе као странци, и пријатељски их проводе од места до места, кудгод затраже, тако да, ако се небрижљивошћу домаћина догоди да странац настрада, против њега покреће рат онај који му га је поверио, јер освету странца сматра светом.

Своје заробљенике не задржавају у ропству неограничено време као остали народи, него им, после тачно одређеног рока, остављају на вољу да се, уз извесну откупнину, поврате у своју земљу, или остају тамо као слободни људи и пријатељи.

И жене њихове честите су изнад сваке људске природе, тако да већина њих смрт својих мужева сматра сопс-

венем смрћу и својевољно се задављују (боље превести – обесе), не сматрајући животом живљење у удовиштву.“

Дакле један Бог, одбацивање судбине, некаква нижа „божанства“ и гатање, гостољубље, држање робова ограничено време, моногамни брак. Треба имати на уму да Прокопије можда и није био верујући хришћанин. Оваква слика се никако не подудара са измишљеним представама о Словенима као многобошцима. Ови описи устројства словенског друштва одговарају начелима из Светог Писма. Тако Апостол Павле истиче: „Гостољубље не заборављајте, јер из гостољубља неки и не знајући примише анђеле“ (*Јев* 13. 2). О робовима у *Старом Завету* пише: „Ако купиш роба Јеврејина, шест година нека ти служи, а седме нека отиде слободан без откупа (*2 Мој* 21. 2). То није важило за иноплеменике: „А роб твој и робиња твоја што ћеш имати нека буду од онијех народа који ће бити око вас, од њих купујте роба и робињу“ (*3 Мој* 25. 44). Међутим, „Зато овако вели Господ: ви не послушасте мене да прогласите слободу сваки брату својему и ближњему својему; ево, ја проглашујем слободу супрот вама, говори Господ, мачу, помору и глади, и предаћу вас да се потуцате по свијем царствима земаљским“ (*Јер* 34. 17). Занимљиво је да се обичај отпуштања робова раширио у Египту, где је било Јевреја, тако да су постојали градски радосни празници посвећени том догађају у 3-4. столећу, као у Фајуму (*Four Martyrdoms*, 198). Упркос томе и многобројним монасима у Египту римског и рановизантијског доба, тамо је хришћанство скоро угашено. Треба напоменути да су васељенски сабори прихватили да робови постоје и да је то природан поредак, ослањајући се на Посланице Апостола Павла (*Еф* 6. 5, *Кол* 3. 22, *1. Тим* 6.1, *Тим* 2. 9), али који је деловао у много другачијим околностима. За Словене је слобода била незаменљива. Брак и брачна оданост су посведочени код Словена у Раном средњем веку у другим писаним изворима и археолошки. У Јеванђељу су забележене речи Христа да су муж и жена једно тело (*Мр* 10. 2-12), што понавља апостол Павле: „да се жена од мужа не раздваја“ (*1. Кор* 7. 10).

Ту су и подаци о непостојању јединствене власти код Словена, о одлукама доношеним на скупштинама, чему се може додати вест цара Константина VII Порфирогенита да Словенима – Србима управљају жупани. Такво друштво, без владара, подсећа на Мојсијеву књигу о судијама, односно на настојања Бога да међу Јеврејима одржи поредак без владара, што није успео, па им даје Саула за цара (*1 Сам* 9-10).

Подударност словенских схватања са оним *Старог Завета* није необична, како може да изгледа. Прво су људи, по природи ствари, знали само за једнога Бога, почев од Адама. У почетку покојници нису сахрањивани. Дуго се

одржао обичај излагања покојника птицама, да би се после кости сахраниле. Веровало се и да душа покојне особе прелази у животињу која је појела тело. Затим су умрли често сахрањивани у згрченом положају, посути црвеним окером, боје крви, што показује наду у поновно рођење на земљи, у утроби нове мајке. Сахрањивање покојника у опруженом положају на леђима, указује на веру у живот на небу после смрти, где покојник сам излази пред Бога са својим делима. Затим се појавио обред спаљивања покојника, који указује на појаву и спознају греха, и потребу да се душа очисти спаљивањем тела, и тако олакша њен одлазак Богу, на небо, и спречи да доспе у црве и лептире. Дакле, људи су одавно схватили да имају бесмртну душу а смртно тело. Постепено су људи, са умножавањем и стварањем држава, почели да обожавају јунаке, вође, владаре, изумитеље, и да од њих праве богове. Многобоштво је било раширено пре свега међу великим цивилизацијама, јер су се уобразили, па више нису могли да схвате да је Бог – Бог и да не може имати људске особине, пол, страст и слично. Код Словена су стари јунаци остали то што су били – јунаци, багатири, борци за правду са својим људским манама (али не љубавници као код старих Грка), исконске силе везане за тло.

Против увођења богова у преисторији, иступили су ретки људи који су размишљали о будућности и били испред свог времена. То су пророци старозаветног доба. На тај начин је Бог свим народима пружио прилику да крену правим путем. Код Јевреја се они могу пратити од Мојсија, а њихова проповед се раширила и код других народа: „По свој земљи отиде глас њихов, и до крајева васељене ријечи њихове“ (*Рим* 10. 18). Пророци, или другим речима оновремени философи, живели су у различитим цивилизацијама и народима, и покушавали су да своје сународнике усмере на пут врлине, указујући на пролазност материјалног света; наслућивали су Бога кроз поједине ипостаси. Рецимо у Кини се појавило учење о Путу = Тао¹⁰, које се повезује са Лао Цеом (око 570-470); сличних схватања је био Чуанг Це (око 370-301). Међу сачуваним кинеским текстовима тог доба постоји и један који посредно показује дух Јеванђеља. Наиме, питали су Конфуција (око 551-479), чије је учење после надвладало у Кини, „Шта мислиш о том да се зло узврати љубазношћу?“ Конфуције је рекао „Чиме ћеш онда узвратити љубазност? Љубазност узврати љубазношћу, али зло узврати правдом“ (*Изабрани списи, Лаоце, Конфуције, Чуангце*, Београд 1964, 221). Дакле, у Кини је неко, вероватно из круга Лао Цеа, ако не он сам, проповедао Христове заповести. Сетимо се предања да се кинески владар распитивао у Индији да ли се Спаситељ заиста родио. Пророк је могао бити и Буда (= „будан“), за кога се не зна шта је заправо проповедао, јер у Индији тог доба није поклањана пажња хронологији и бележењу (као и код Словена). Будистички ставови, који садрже идеје које се могу наћи у Јеванђељу, записане су столетима после смрти историјског Буда, принца Сидарте Гаутаме (око 566-486). Будизам је једно време потиснуо старији браманизам, који садржи назнаке постојања свести о јединосусној Тројици. У Грчкој су у то време Аристотел (384-322) и Платон (427-347) писали о бесмртној души (о којој је говорио још Сократ – око 470-399), и зато се могу наћи на живопису православних цркава као пророци, рецимо у Богородици Љевишкој у Призрену. У исто време је у Старом свету владало велико комешање у питањима религије, али монотеизам није прихваћен, осим код Јевреја, код Иранаца, а код других народа у неким видовима и повремено. Словени настањени у суседним евроазијским просторима, монотеисти, били су упознати са тим пророчанствима, као и други народи. Није искључено ни да је међу Словенима било пророка, односно оних који су

¹⁰ Пут Господњи се више пута спомиње у јеванђељима, позивањем на пророка Исaiју, 40. 3. За разумевање појма Пут важне су Исусове речи „Ја сам **Пут** и истина и живот; нико не долази Оцу осим кроз мене“ (*Јов* 14. 6), као и оне из *Дела апостолских*, поводом речи апостола Павла о васкрсењу из мртвих пред римским командантом: „А кад Феликс чу ово, одгоди им, знајући врло добро за овај **Пут**, и рече...“ (*Дан* 14. 22). Пут је нешто што траје, што нема краја, пут је вечност. Пут је и неугасива страст, ход усмерен откривењу светлости.

схватили да је један Бог и који су настојали да живе по његовој правди да би спасли себе и свој народ. На то указују, осим наведених подударности са Мојсијевим законом, и друге сличности са старозаветним простором и добом. На пример, упадљив је углед Светог Илије код Срба (живео је око краја прве половине 9. столећа пре Христа), који се слави управо на врховима планина. Свети Илија је жив узнет на небо, отуда је разумљиво што му се цркве подижу на врховима и превојима (уп. стр. 309). Врло су ретке цркве посвећене пророку Мојсију, иако се и он појавио приликом Преображења Христовог.

У посебну групу спадају још старија, замагљена пророчанства о првобитном греху, бесмртности душе и васкрсењу из мртвих, сачувана у митовима о Трачанину Орфеју и боговима Дионису, Либеру и Сабатију. Орфеј није успео да спасе супругу Еуридику из Ада, земље мртвих, због своје слабости. Дионис је бог који је успео оно што није Орфеј, човек. Био је божанство обнављања, васкрсавања, поштован, како се тумачи, у сељачкој средини. По једној причи је спасао мајку Семелу (старофригијски ζεμελω – земљу на словенском) из Подземља, дајући Хаду за њу мртву. Дионис је божанство, како се мисли, трачког порекла, који је Έλευθερος (Слободан) а изједначаје се са трачко-фрижанским Сабатијем, божанством чије се име Sabatius тумачи као *svobodъ (В. Топоров, 1995: 89-90), као и са божанством Liber (Слободан). По Херодоту, Хелени причају да је Зевс Диониса (сина Семеле – Земље), одмах чим се родио, зашио у своје бедро и однео га у свети град Низу (Ниш) у Етиопији на египатској граници (негде у Судану, а тамо и данас опстају хришћани), где околни Етиопљани приређују светковине у част Диониса (2003: 109, 149). По Плинију планине у Етиопији завршавају се у области Sirbitum, а Либер – Слободан родио се у Индији код града Ниша (Nysa) и планине Мере, из Јупитеровог бедра (NH VI 396). И Либер и Дионис су рођени на исти начин, као недоношче од (наводно грешне) смртнице, затим су зашивени у бедро оца, тако да су вољом оца спашени. Није ли ту скривено пророчанство о рођењу Исуса Христа, нису ли митови о Дионису и Либеру првобитно били пророчанство о Слободи, о Исусу Христу? Илирски Либер и Либер (Слободанка), наводно су староиталска божанства чији се култ преко Далмације раширио међу Илирима, где је заменио стара илирска божанства (Д. Срејовић, А. Цермановић, 1979: 116-119, 233-234, 375), а заправо ће бити обрнуто. Подручје ширења ових митова указује на велику древност, почев од доба образовања индоевропских језика. Дионис је приказиван на спољним рељефима грчких и руских цркви у 10-11. столећу (С. Радојчић 1970).

О народима у Светом Писму

Данас, у време све већег наметања „екуменизма“ или „мондијализма“, заправо успостављања свеобухватног царства за сада под влашћу групе моћника, са посебном пажњом треба размотрити шта јесте улога народа у Цркви Христовој. Да ли је Црква систем у виду пирамиде, са четири прве патријаршије Римског царства у темељу (Јерусалим, Антиохија, Александрија, и нови Рим – Цариград) и Римским папом на врху (делује масонски), или је то заједница равноправних по бићу помесних цркава, а различите нарави, особина, положаја на земљи и улоге у времену, различитих задатака у целом, као удови у јединственом телу Цркве, кроз подношење искушења, каљењу и припреми за Откривење, Страшни суд и Спас. Могла би се Црква замислити и као нека површина која покрива овај наш свет, планету, са различитим „хелијама“ које једнако служе Богу. Али то личи на организме као што су безбројни планктони међусобно различити, који сви подједнако служе као храна. Ту нема правог тела, нема удова способних за делање, већ само неодређена маса, и да је таква Црква, била би немоћна да се супротстави различитим дејствима зла.

У Светом Писму на много места пише о народима, у множини, дакле да народи постоје као личности и у Старом и у Новом завету. Ево неких примера. Јеванђелист Лука преноси речи Светог Симеона: „Сад отпушташ с миром слугу својега, Господе, по ријечи својој; Јер видеше очи моје спасење твоје, Које си уготовио пред лицем свију народа. **Свјетлост**, да просвећује незнабошце, и славу народа твојега Израиља“ (Лк 2. 29-32). Исус по доласку у Јерусалим истерује трговце из храма учећи: „Није ли писано: дом мој назваће се дом молитве **свима народима**?“ (Мк 11. 17). Апостол Павле на више места наводи народе. У Листри, када су Апостоле Павла и Варнаву хтели да прогласе за богове, они узвикују да је Бог тај „Који је у прошлим нараштајима бјеше пустио све **народе да иду својим путевима**; Мада ипак не остави себе не посвједочена, чинећи добро, дајући нам с неба дажд и године родне, пунећи срца наша јелом и весељем“ (Дан 14. 16). Велики Павле проповеда на Ареопагу: „**И створио је од једне крви сваки народ човечанства да станује по свему лицу земаљскоме, и поставио је напријед одређена времена и међе њихова борављења**; Да траже Господа, не би ли га додирнули и нашли, иако Он није далеко ни од једнога од нас“ (Дан 17. 26-27). „Хвалите Господа сви незнабошци, и славите га **сви народи**“ (Рим 15. 11). У посланици Ефешанима Апостол Павле пише, да је „сужањ Христа Исуса за вас незнабошце“, и треба „да благовјестим међу незнабошцима неистраживо богатство Христово“, „**Од кога сваки род на небесима и на земљи има своје име**“, (Еф 3. 1, 8,

15). А такође „И да сваки **језик** призна да је Господ Исус Христос на славу Бога Оца“ (Фил 2. 11). Поводом Педесетнице и силаска Светога Духа на апостоле, у *Делима апостолским* пише: „И испунише се сви Духа Светога и стадоше говорити другим језицима, као што им Дух даваше да казују. А у Јерусалиму борављаху **Јудејци, људи побожни из сваког народа** који је под небом. Па кад настаде ова хука, скупи се народ, и смете се; јер сваки од њих слушаше гдје они говоре његовим језиком“ (Дан 2. 3-6). Даље се набрајају Парћани, Мићани, Еламити, и који живе у Месопотамији и Јудеји и Кападокији, у Понту и Азији, у Фригији и Памфилији, у Египту и крајевима Либије близу Кирине, и дошљаци Римљани, и Јудејци и прозелити, Крићани и Арапи (Дан 2. 9-11). Овде под побожним људима из „сваког народа“ можемо видети оне који су, научени од тамо настањених јудејаца, поверовали у једног Бога.

„Али Писмо затвори све под гријех да би се обећање дало кроз вјеру Исуса Христа онима који вјерују. А прије доласка вјере бисмо под законом чувани и затворени за вјеру која се имала открити. Тако нам закон постаде васпитач за Христа, да би се вјером оправдали; А када дође вјера, више нисмо под васпитачем. Јер сте сви синови Божији вјером у Христа Исуса“ (Гал 3. 22-26). Из ових речи Апостола Павла види се да је Стари завет васпитач, и то не само Јеврејима, јер су они у доба Старог завета били васпитачи припадницима суседних народа у схватању монотеизма. А човечанству је прво требало да одрасте, да би му Бог послао свога Сина (Гал 4. 1-4).

Устројство човечанства је такво да постоје различити народи, а неки сада имају своју помесну цркву. Њихова личност се не своди на језик, већ и у њу уграђене и стечене особине, као што су нарав, телесне особине, интелигенција, искуство, сопствена култура, и сопствени стари завети склопљени са Оцем. Личност мора да има Ја, своје рођење, живот и смрт и према томе историју. Они народи који данас постоје имају (физичку) будућност, дужу или краћу. *Нови Завет*, општи за све, свим народима као личностима нуди слободу. Помесне цркве или народи су једнаки и иза сваког стоји арханђео Начало, а они су као анђели једнаки у свом чину. Све податке о анђеоским чиновима сакупио је и приказао Свети (Псеудо) Дионисије Ареопагит. Сатана, пали арханђео, није знао да је осуђен до оваплоћења Исуса Христа. Њему не одговарају народи са својим помесним Црквама, јер су личности са својом слободом и началствима, а као такви угрожавају одржавање његове власти, која не трпи другачије мишљење. Тај пали арханђео нуди дух једнакости, али без личне слободе избора и грешака, па тиме и кајања, опраштања, и пре свега љубави. Такво његово дејство се види у у тоталитарним религијама и идеологијама. Свакодневно можемо срести такве људе, у све већем броју, нарочито у градовима, који избегавају па и осуђују сваку различитост. Наравно, Црква је саборна, окупља све помесне цркве.

Дакле, постоје народи у доба Исуса Христа, настали давно пре Његовог оваплоћења, док се неки можда образују данас. Према Дан 17. 26-27, морамо рачунати и са могућношћу постојања њихових појединих (старих) завета склопљених са Богом. Од спознаје тих завета, у границама наших могућности, зависи нам будућност, а и спасење. Срби односно Словени, несумњиво су народ особина највећим делом образованим још у дубокој преисторији, иако у Античко доба нису примењивали ни писмо ни новац. То делује необично, јер су живели поред култура које су их користиле. Одговор можда лежи у Завету склопљеном са Богом. Наиме, писмо и новац су пратилац царства, власти. Писмо је служило записивању података о имовини, наплати пореза, поданицима и

¹¹ На живопису храма Светог Ђорђа у Старом Нагоричину, у доба краља Милутина насликано је како Јуда прима не сребрњаке, већ сребрне обруче – гривне. Код Источних Словена је „гривна“ био назив за новац. Словенска држава је била делотворна и без новца и банака и зато је била друштвено одговорна и праведнија. В. стр 283.

супарницима владара, за уздизање касте свештеника, наметање идеологије, прослављање владара. Тек кроз пророке, и коначно у Новом Завету, писмо добија димензије које омогућавају ослобађање људи. А спрегу власти и банкара не треба објашњавати; Словени су до новог доба избегавали да примењују новац.¹¹ Словенско име обједињује пореклом различите народе али једног језика и једне религије, дакле оне словесне. Слово је реч, а она треба да је написана у срцу. Можда су се зато Словени одrekli писма, односно они који су га некада имали. Поред тога, језик који нема писмо је теже научити без разговора, и на тај начин су словенска знања била скривена од других, што је водило у самодовољност. Са друге стране, и Словенима је било теже да дођу до знања из књига и да га шире на свом језику. Свети Константин Ћирило је кроз *прѣгласнѣ сватоуѣмѣ ѣванѣлнѣ* замерио Словенима (биће оним крштеним знатно раније, тј. пре свега Србима) избегавање коришћења писма, јер су Јеванђеље и молитве читани на туђем језику. Значи да је знао да таква одбојност постоји код Словена – Срба, и да је дошло време да промене свој однос према писму.

О помесним црквама

Данас је време наметања мондијализма и привидног повезивања цркава, не само хришћанских, у једну јединствену религију. Као, један је Бог и треба да буде једна Црква; да, један је Бог, али нико не може говорити у Његово име осим од Њега изабраних. По Апостолу Павлу „Јер као што је тијело једно и има удове многе, а сви удови једнога тијела, иако су многи, једно су тијело, тако и Христос. Јер се и једним Духом сви ми крстисмо у једно тијело, били Јудејци, или Јелини, или робови, или слободни; и сви смо једним Духом напојени. Јер и тијело није један уд него многи“ (1. Кор 12. 12-14). Реч је о Цркви, православној, тела састављеног од многих органа и удова. Појам Саборне (Католичанске) Цркве је јасан – обухвата заједницу свих православних хришћана. Појам помесне цркве није довољно одређен и различито се тумачи. Овде је од суштинског значаја да утврдимо да ли је то нека географска разлика, или народносна. У првом случају би помесна црква одговарала државним границама или административним, дакле свака држава има своју помесну цркву, а у случају империје, над-државе, свака велика геополитичка целина. У другом случају, није битна граница државе, већ језик којим говори нека заједница. Тада припаднике помесне цркве чине чланови који могу бити на различитим континентима. У свакодневном животу то у првом случају значи да ако се преселим у Грузију припадам њиховој помесној цркви, иако не разумем литургијски језик, а у другом случају ос-

тајем у својој, иако ми је тамо ускраћена Литургија на сопственом језику.

А у посланици Коринћанима Апостол Павле пише да им шаље Тимотеја да их подсети на његове **путеве** у Христу Исусу, „као што свуда у свакој цркви чиним“ (1. Кор 5. 17). „Поздрављају вас цркве азијске. Поздрављају вас много у Господу Акила и Прискила са домаћом својом црквом“ (1. Кор 16. 19); „Поред свега осталог, свакодневни притисак људи на мене, брига за све цркве“ (2. Кор 11. 28); „Поздравите један другог цјеливом светим. Поздрављају вас Цркве Христове“ (Рим 16. 16). Очигледно мисли на цркве као појединачне заједнице хришћана.

У *Откривењу* је забележена опомена црквама Мале Азије, њиховим анђелима, да ће им свеће бити угашене, а ту је реч о градовима са својим областима (От 1-2). Доиста, данас су те цркве угашене, нема ни хришћана ни језика. Имали су благодат да су им апостоли од почетка проповедали Јеванђеље, да су тамо умрли и Пресвета Богородица и Апостол Јован, да су имали чудо у Хони, да ни у једној другој области није проливена толика крв мученика, али благодат нису сачували па су нестали. Сада су тамо иноверни (заувек?) Турци. Тамо су апостоле видели као богове (Дан 14. 11-13). Свети Дух је апостола Павла и његове сараднике послао у Европу (Дан 16. 10-13), тојест на Балканско полуострво, свакако да би проповедао управо Македонцима, Хеленима и Илирима. Као да тамо, у Малој Азији, становништво није схватало *Нови Завет*, Јеванђеље, иако је било градова који су у целини прихватили хришћанство. Ту, где је тражено порекло Венета још у првом столећу, насељени су Словени од стране Византије у 7. столећу, а они су прешли у ислам и стигли до Шпаније. Ово питање заслужује много већу пажњу него што му овде могу посветити; отвара нека сложена питања о устројству света кроз време у Божијој промисли. Остаје нејасно какав је однос између анђела цркава и начала? (Псеудо) Дионисије Ареопагит описује небеску јерархију (гл. 9), где су у последњој групи начала, арханђели и анђели. Начала једнако међу собом усмеравају на пут Божије промисли и колико могу воде оне који су им поверени. Бог је установио језике – народе по броју анђела Божијих (5 Мој 32. 8). Судећи по томе, од почетка, тојест од када су се људи довољно намножили да образују посебне народе, постоје Срби као део Словена једног језика (једно од 12 или 72 племена?), али ипак посебни (са помесном црквом). Напад на ту посебност, чини ми се, угрожава све, не само Словене.

Данас су Срби потчињени Западу кроз опсену на претка, равноправности и слободе.... Државе окупљене у НАТО пакту су вампирске заједнице, давно мртве, којима треба пре свега свежа крв (асимилирање здравих), како би

опстали. Зато, као и другим самосвојним народима, покушавају да нам униште личност, кроз укидање ћирилице (да ми не би разумели своје књиге из прошлости), гушењем изворне народне мелодије, подривањем помесне Цркве, бацањем у заборав наших великана и њихових великих дела, целог културног наслеђа и подвига из прошлости, а намећу нам своју културу и обичаје као „цивилизованије“. То није ништа ново; *Стари Завет* је пун примера асимилације, често спровођене силом. Марко Требињац је забележио на *Тврдошком октоиху* 1509. године: „А потом, због грехова наших постиже нас исмаилска (муслиманска) железна палица, непоштедно разарајући православне вере установе, и разрушише свете цркве и изменише предања светих ктитора, јер се умањи и закон и књиге. И многи никим мучени одступише од православља и присташе у веру њихову. Као што Апостол раније рече, гледаћете њихово умножење и велехваљење (гордост).“ Да наведем данас прикривани *Горски вијенац*: „Чвор не треба на праву младик; што ће луна на крст страданија; ... Вјеро права, кукавна сирото! Страшно племе, доклен ћеш спавати?“

Не напада се нешто што не постоји, а то је народ који има своју личност. Да би опстао, народ мора бити свестан себе, као што пише у *Законоправили* Светог Саве: „Сваки учитељ ... ако проникне у дубину богонадахнутих ових књига, као у огледалу видеће себе какав је и какав треба да буде, и друге ће познати и научити.“ Додајем томе и речи српског песника: „Свима припадне само ко је кореном продро у родно тле. Јер општечовечанско у уметности колико је цветом изнад толико је кореном испод националног. Два су става примања: Кад очврсне дух у својој, онда се не само одолева туђем него још оно будећи делује плодносно. Тада се створи као жижа личности кроз коју и кад продре талас, ма из највеће даљине и туђине, преломиће се у најличнији обрт. На све мелодијске надражаје споља одговорити својом личној мелодијом. То је активно примање. И обратно, кад се ропски прима (а то бива у непрекаљености матерње мелодије) највећи део личне силе оде на навијање и подешавање туђему; човек се најзад и навије и подеси у савршеног примаоца, али је управо за толико изгубио моћ да се једном и његов глас судбоносно зачује. Јер ако нема свог стабла, или је оно слабакко, онда ни помена неком оплеменењању, онда се и сам калем осуши. А дубоко укорењеном стаблу и не треба калемљења: чим из веће дубине притичу сокови, тим ће се племенитије плод приметити. Туђа су струјања као ветри: благотворно савијају у све већу живавост“ (Момчило Настасијевић, Белешке за тварну реч, у *Седам лирских кругова*, Просвета, Београд 1962, 157-158).

Народ има свој почетак, време образовања, условљено заједништвом, прецима, предањем и заветом са Богом. Арханђели Начала су били створени пре народа, који су образовани од потомака Адама и Еве. Бог зна зашто је створио народе, а то не може бити само зидање Вавилонске куле. То се види из тога што Ђаво ради против народа, и то на два начина. Прво, принудном асимилацијом у неки већ постојећи народ, са историјом, понекад са језиком, али без Начала. Хрвати су добрим делом покатоличени Срби и похрваћени припадници других народа, а мало је у њима изворних Хрвата. Слично је са Мађарима, које повезује само наметнут идентитет кроз историју и језик. У случају Бугара, споља је прво народу словенског говора дато туђе име, а затим наметнута и наводна сродност са групом турских народа, посредством историје и културе. Тиме се добијају народи погодни за манипулацију, а изворни народи са својим Началима се слабе. Други начин је намећање свести о новој нацији (= припадност држави) појединцима или групама из разних народа, чиме се они одричу дела своје личности, тојест свог Начала. Такав је случај са грађанима Сједињених Држава Америке,

¹² Занимљиво је да Римска црква предузима одређене кораке за успостављање своје надлежности над угашеним епархијама на тлу Мале Азије. Међу њима је Гордосерба (Град Срба), епископски град 7-12. столећа, за који се чак не зна ни где се налази – мисли се у Витинији, код Никеје (сада Изник), у месту Kuzdervent. На интернету се може наћи податак да је 1933. Римска црква успоставила титуларно епископско седиште Gordoserba у Турској. Можда се са овим може повезати околност да данас десетак милиона становника Турске зна српски. Замисао осветљава успостављен римокатолички манастир у Бинчи код Витине, у месту забележеном у Скопској епископији 1019. године, и затим рушење 2003. године православног манастира код истог села, са храмом Светог архангела Михаила (Бузовик).

¹³ Та се пошаст запатила нарочито на Филозофском факултету и Универзитету у Београду.

Канаде или Албаније. Они немају ни сећање на своје претке ни предања; живе само у данашњици и зато немају будућност, дакле јалови су као заједница, мртви. И у једном и у другом случају предстоји освешћивање, како наговешћује *Откривење*. Срби су преживели турско ропство, као и Кечуе шпанско у Јужној Америци, или други народи поражени од јачих, са јаким Ја. То отвара питање за угашене свеће цркава Мале Азије, односно шта је са њиховим Началима, хоће ли се појавити поново?¹² Много је ту непознатог, што нарочито данас морамо истраживати, због агресивног мондијализма.

Археологија

За разрешавање наведених питања археологија има све значајнију улогу. Треба знати могућности археолошке науке у разоткривању прошлости Цркве, односно којим средствима стиже до својих исхода, на који начин проучава прошлост. Ово је важно, због тога што су не малу штету разумевању прошлости нанели поједини археолози, из незнања или свесним изопачавањем методолошких основа археолошке науке. То само за себе није тако страшно, јер су грешке, лутања и странпутице, природне у сваком истраживању непознатог. Али када се незнање и глупост удружи са одсуством моралних начела, добијају се наказне теорије које нису засноване на чињеницама; затим, да би се оне одржале, прибегава се насиљу, а свако ко крене правим или другим путем бива саплитан и принудно заустављан на различите начине. Наравно, постоје силе које жељену „истину“ намећу свим средствима, пре свега преко особа код нас које им свесно или несвесно служе, борећи се против сопствених предака. Запавши у крајност, они су постали слични нацистима по болесној мржњи, али усмереној на народ чији српски језик говоре и од кога живе.¹³ Како је написао велики Његош, „Али хула на свештени ђивот који га је мл'јеком одранио, то ми прса у тартар претвара.“ У Кини је прадавно забележена разлика између жаба чији се сав живот одвије у бунару, или врабаца који лете од дрвета на дрво слично инсектима, и великих бића која су трајањем и дOMETИМА у стању да сагледају стварност.

Археолошка наука помоћу материјалних остатака и подацима природних наука истражује друштвена збивања из прошлости. Заснива се пре свега на одређеној методологији ископавања и документовању, које треба да сачува податке о ономе што археолози неминовно уништавају ископавањем. То је садржај земље са предметима из прошлости, а они сведоче о околностима доспевања у земљу (на пример у пожару, приликом сахрањивања, у отпаду) и њеном таложењу (слагање приликом зидања или рушења, паљевине, итд.). Наравно, упркос томе што уништавају део

наслеђа, археолошка ископавања су неопходна да би се установила истина о оном што није забележено. Прошлост оних народа којима су уништени архиви, као Србима или Русима, и многих других, не можемо сазнати без археолошких ископавања.

Срж археолошког проучавања је уочавање и документовање података скривених у земљи, окупљених у такозваним затвореним целинама и слојевима, односно оног што је у прошлости истовремено доспело у земљу (руски – „комплекс“, енглески „unit“). Ко од археолога то не уме, не може да доноси правилне закључке. Оно што се нађе заједно у тлу, у њега је доспело у једном тренутку, али то не значи да су ти предмети начињени у исто време. На пример, у некој цркви се налазе предмети направљени у различито време, у распону можда и од више стотина година, а сакрије их све заједно негде неки свештеник у тренутку опасности. Ти предмети јесу заједно закопани, али нису истовремени, неки могу бити много старијег настанка од времена сакривања. Зато тако образовану целину треба поредити са другим целинама и предметима. Нарочито су важни они налази који се могу поуздано датовати, било због неспорно установљених збивања која су условила њихово сакривање (на пример забележена турска или немачка пљачка), било због тога што садрже добро датоване предмете (новац, предмете са натписима и слично), или што се могу одредити поређењем са старијим и млађим налазима. Затим, несумњиво су зидови неке грађевине саграђене над остацима друге млађи, а ни они не морају бити међусобно истовремени. Како треба датовати сваки од тих зидова, зависи од садржаја слоја земље који се на њих наслања, од предмета који се у њему нађу (као што су уломци грнчарије, накит, новац). Када се зидови само раскопају без документације о налазима уз њих, могућност њиховог датовања своди се на међусобно поређење – који зид се на који наслања, како су грађени. Ако се њихов међусобни однос утврди добро спроведеним археолошким ископавањем и документује на проверљив начин, може се установити поуздано датовање. Културну припадност археолошког налазишта одређује скуп установљених особина и њихов распоред у простору и времену. На пример, распоред установљених ћириличних надгробних натписа несумњиво показује докле су се православни Срби ширили на запад, али не и на исток, јер су Словени Бугарске имали исто писмо. Такве податке пружа и начин спремања хране (различито посуђе, коришћење огњишта или пећи), ношња (накит и друго нађено у гробовима), изглед станишта, итд.

Од Старог Завета до Константина Великог

Ово поглавље је сасвим сажет осврт на доба од почетка Срба у давној, неиспитаној прошлости, преко успостављања хришћанских цркава, до цара Константина. То је епоха која има одређен континуитет. Народима, пошто су образовани у преисторији – Старом Завету, дата је могућност да спознају Тројично Божанство, а затим су у првим столећима Новог завета неки народи успоставили своје помесне цркве, међу њима и Срби (Бог „у прошлим нараштајима бјеше пустио све народе да иду својим путевима“). Преломни догађај јесте било оваплоћење Бога Сина, Исуса Христа, али требало је да прође извесно време да се човечанство прилагоди Новом завету, сада једнаким и општим за све. Начин и обим Богоспознаје разликовао се од народа до народа. Зато се епоха коначног образовања народа, започета у Старом завету, завршава у првим столећима после Христа. Старозаветна прошлост народа је важна због њиховог даљег самоспознајног духовног развоја. Са Новим заветом народи су добили нову прилику да изаберу прави пут. Помесне цркве су се развијале слободно, а свима је понуђено спасење кроз апостолску реч или Светим Духом, и сви су изабрали. То је било запрепашћујуће за Сатану, за пале анђеле и демоне, повезане са људима на различите начине. Збуњено зло је у првим столећима Новог завета покушало да заустави успостављање хришћанства старозаветним злочинима, физички. Сатана, пали арханђео, Ђаво, пробао је на тај примитиван начин да искуша, поколеба и сломи прве хришћане. Тиме је заправо несвесно учествовао, преко светитеља мученика, управо у укрељењу Новог завета. Зло се касније прибрато. Искушавање се одвијало у почетку не само физичким мучењем, већ и подметањем привидно сличних учења, неких других „спаситеља“ (као искушавање Христа у пустињи). О првом сведоче житија мученика, различита документа првих столећа хришћанства, мошти мученика. О другом постоје различити писани и археолошки подаци. *Откривење Јованово* сведочи о недовољно познатим Николаитима; за њима су уследили следбеници Арханђела Михаила, кога су пробали да поставе испред Бога. Затим Рим измишља нове богове, „спаситеље“ да би сузбили хришћанство, као старог Митру у новом облику, затим Јупитера Долихена или Сола (Сунце). Све су то били покушаји да се заустави неминовно, изнуђени одговори на оваплоћење Сина Божијег. Са царем Константином прогон Цркве на тлу Римског царства тим средствима је прекинут.

ПРЕИСТОРИЈА – СРБИ И СЛОВЕНИ

Образовање народа се могло десити по рушењу Вавилонске куле, када се раздвајају 72 језика по *Старом Завету*. Међутим, из *Старог Завета* није сасвим јасно, да ли је до расељавања потомака Нојевих синова дошло после Потопа, или после рушења Вавилонске куле? Археолошки гледано, Потоп је могао да изазове крај сакупљачког Палеолита и нагли настанак произвођачког Неолита. После тога није било тако корених промена у животу људи, које би сведо-

чале о катастрофи тих размера; наравно, било је локалних потопа (цунами). Потоп је био свеобухватан, запамтили су га и забележили стари народи од Европе до Индије, а и други. Међу њима су и Срби, са данас живим предањем да на врховима и на местима појединих висинских утврђења постоје гвоздене алке, за које су некада везивани бродови. Оне наводно постоје али се не могу видети јер су на неприступачном месту, као на брегу Баба код Параћина, или на планини Осјеченици и Момчиловој кули у Преоцима код Дрвара, код Шипова, Ваљева, итд. Ту су и словенски називи река по мори – смрти, као Морава, Моравица, Мориш, Мура. По датовању прихваћеном међу археолозима, Неолит је наступио у старом свету негде између 7 и 6000 година пре Христа. Подизање Вавилонске куле датовано је у Бронзано доба, а уже најкасније у 17. столеће пре Христа. Народи су се међусобно разликовали далеко пре Бронзаног доба, имали су различите културе, језике, неки и писменост, религију, били су и физички различити. Зато се поставља питање да ли (неки) народи настају још пре Потопа, што Стари Завет не искључује. Таквих особених култура или народа није било много у доба Неолита, можда десет - дванаест. Поред тога, вест из Старог Завета о раздвајању језика због зидања Вавилонске куле могла би се односити само на Месопотамију, на доба када се Вавилонско царство распало, када се један народ поделио на племена. Нојеви синови Сим, Јафет и Хам, са својим потомцима, раселили су се несумњиво пре подизања Вавилонске куле. Могу се пратити и преко ДНК и крвних група. Неки од непосредних Јафетових потомака (син, унук) можда је сахрањен на Лепенском Виру.

У Месопотамији (данас Ирак), где се тражи рај из кога су изгнани Адам и Ева¹⁴, види се порекло неолитске цивилизације. Ту су живели „дивља“ говеда, коњи, свиње, овце, ту су расле „дивља“ пшеница и јечам, репе. Неолит је доба у коме људи први пут граде насеља, израђују грнчарију, чувају и кувају храну, уводе занате, земљорадњу и гајење крупне и ситне стоке. Из Месопотамије се шире људи неолитске цивилизације у три правца, према Египту, Ирану и Малој Азији, што одговара опису расељавања Нојевих синова и њихових потомака (**карта 1**). Неспорно је Неолит Југоисточне Европе сродан оном у Малој Азији, за разлику од оног Средње Европе, нешто млађег, и упадљиво се разликује од још млађе Мегалитске културе Медитерана. Није случајно што су неолитска станишта Југоисточне Европе слична каснијим словенским, а она Средње Европе слична германским Средњег века. Налазишта приписана наводно посебној култури Лепенског Вира вероватно су обредна места, у неком виду посвећена Потопу, и повезана са прецима (**сл. 1**); зграде су подизане над гробовима, ту се јело, нарочито рибе (оне се у Потопу хране лешевима). Наједна грнчарија припада Старчевачкој култури (Старији неолит). Из ње се развила Винчанска култура око 5-4.000 година пре Христа, заправо организована држава са градовима, селима, занатима, трговином. За њу су особене стилизоване глинене фигурине, међу којима и фигуре мајке са дететом у наручју, па чак и у лежећем положају на кревету са дететом (**сл. 2**); може се помишљати на неко пророштво о Рођењу Христа и Богородици. Античко многобоштво не познаје такве представе, осим древне египатске Изиде, богиње мајке, и жене Озириса који редовно годишње васкрсава. У Винчанској култури настају „светилишта“ на гумнима (Валач код Звечана – **Т. 1**), која можемо пратити преко Бронзаног доба (Миљевина, Жидовар) до 1. столећа (Жидовар), а просторно до руских степа и јужног Урала. Ширење Неолита у Европи углавном се подудара са општим ширењем Јафетових потомака у *Старом Завету* (1 Мој 9-10). По *Повести о прошлим временима* (ПВЛ), Словени су Јафетови потомци, који су по ру-

¹⁴ Можда су им имена гласила Један – Једини и Дева, или су из њихових имена настале те словенске речи, у прадавна времена.

шењу Вавилонске куле дошли у Европу под именом Норци (у римско доба илирско племе настањено у данашњој Доњој Аустрији). Овај спис, такозвани *Несторов летопис*, састављен је почетком 12. столећа од старијих текстова. Такво словенско порекло, од Јафета, забележено је и у арапским писаним изворима 7-10. столећа, али мало другачије: Словени су потомци Мадаја (Мара), сина Јафета, сина Ноја (в. стр. 169). Културе Југоисточне Европе и Источног Средоземља, заједно са оним Блиског Истока, шире се потом ка Индији и Кини. На просторима равница и степа Евроазије премештају се народи, до Кореје на истоку и Атлантика на западу. То је време када су већ образоване расе људи које се могу повезати са савременим групама народа. Народи тог доба се археолошки разликују по особинама привреде, начину становања, спремању хране, религији; имају своја предања о прецима, јунацима и спознаји Бога. У то време је Средња Азија била повезана са Европом чвршће него данас, због повољније климе. Затим се запажа премештање култура са граница Средње Азије назад у Подунавље.

Према *ПВЛ*, Словени, пореклом од Нораца, после много времена населили су средње и доње Подунавље; затим одатле крену и у друге крајеве и назову се по местима која су населили. Даље *ПВЛ* наводи: „Тако се населише на реци именом Морава и прозваху се Морава (= Моравци), други се назваху Чеси, а исти Словени су Хрвати Бели, Срби и Карантанци.“ Пада у очи да наведени словенски етноними (а има их још), нису у духу данашњег словенског језика, какви су они забележени као нови у *ПВЛ* поводом збивања на самом крају старе ере (уп. с. 41, н. 18). То показује да су настали у преисторији, најкасније у време комешања народа у Бронзаном добу. Сматра се да је етноним „Срб“ збирни самоназив, иранског или индоиранског порекла (Г. Хабургаев 1979: 168, 210, 212).

Неке науке налазе претке Словена и Срба међу првим неолитским становницима Европе (А. Кљосов 2008; Н. Димитријевић 2007). Магловито се и археолошки види порекло Словена у најстаријем Неолиту Југоисточне Европе, а српско можда и у добу пре Потопа, односно пре Неолита. Индоевропску групу народа, слично језика, чини највећи део Европљана, Кавказаца, Иранаца и Индуса. Словени у Европи носе највише особина индоевропског језика, а међу Словенима изгледа највише Срби. Међутим, по ДНК, највише „аријевских“ особина имају Источни Словени, тојест Руси, што је и разумљиво због географске близине Индије. Археолошки, чини се неспорним да је нека заједница племена, предвођена Аријевцима, са северопада кренула у освајање Индије, раније насељене становништвом другачијег развоја. Освајачи су морали имати предност захваљујући бољем оружју, као и данас. Сачува-

не су руске билине о Волху Всеславевичу (у слободном преводу „Жрец Свеславић“) и његовом освајању Индије са дружином. И у српском сећању Индија има своје необично место, јер је са једне стране земља порока, а са друге земља благостања. Непосредне археолошке везе за сада још нису установљене, јер још није одлучено да се открије истина. Ипак, према ономе што се зна, у Индији је забележена инвазија, а за њом је уследила нова култура која је примењивала спаљивање покојника, по обредима налик оним у Подунављу. Истовремена грнчарија делује једнако оној у Подунављу. Поред језика, Индоевропљане је у далекој прошлости повезивала јединствена религија. Колико се данас може утврдити, поштована су три главна бога, звана обично Митра, Вишна и Варуна, а њихова дела су ратничка, односно одговарају добу ратова, дакле добу метала, после Неолита. То што су сачувана предања о три божанства, указује на Свету Тројицу, односно на неко пророштво, објављивање Тројичног Божијег присуства прецима Аријеваца, које они нису схватили и усвојили, већ су их свели на три божанства. Слично, касније Јевреји нису разумели Бога о коме је говорио Мојсије, па су направили златно теле. Има предмета из Бронзаног доба нашег тла, са представама три личности, међу којима је једна већа, као на наруквицама, можда свештеничким (сл. 3). Ту се лако може замислити приказ Свете Тројице. Постоје и сачуване истовремене представе крстова. Од тог доба су људи научили шта је храброст, спремност да се жртвује живот за остварење неког вишег циља, макар он био са данашњег гледишта неисправан. Живот сам по себи више није био једина сврха постојања, откривени су добри а и зли циљеви. То је био велики корак у развоју човечанства.

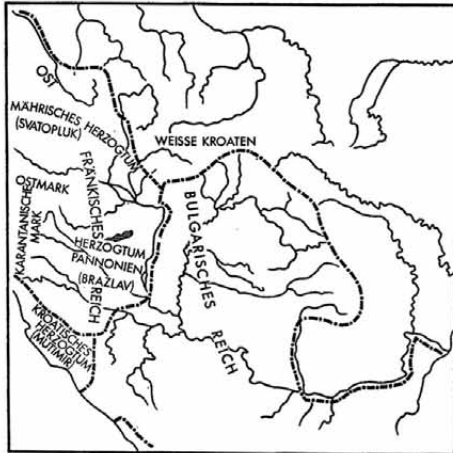
Нека српска предања потичу из тих древних времена, као и први завети; о њима ће бити речи при крају ове књиге. Данас се поуздано преци Срба, оних стабилно насељених на садашњем тлу у Југоисточној Европи, археолошки могу пратити у преисторији од Цетинске културе динарског подручја, из које су настали такозвани Илири у ужем смислу. Она је образована негде крајем Енеолита или почетком Бронзаног доба, тојест по апсолутним датумима негде између 2000. и 1500. године пре Христа (И. Маровић, Б. Човић 1983). Ширила се на подручју од Подриња и доњег Подримља до Лике, од Јадрана до предела окренутих долини Саве (карта 2). Њени носиоци бавили су се сточарењем, земљорадњом и можда металургијом, подизали су утврђења. У Цетинској култури је примењивано различито сахрањивање умрлих: згрчених покојника или њиховог пепела под хумкама. Забележен је обичај накнадног сахрањивања костију у неким случајевима; умрла особа је била прво можда излагана птицама да поједу ткиво (да са њим и душу

однесу на небо), можда вуковима (да у њих пређе душа покојника), или слично, а потом су њене кости сахрањиване под хумкама. Обичај накнадног сахрањивања костију подсећа на обичаје у Палестини и у другим подручјима. Примена сахрањивања покојника под хумкама је нова појава у Подунављу, доспела преко руских степа. Препознатљива грнчарија показује порекло са простора средњег Подунавља (бокали украшени утиснутим тракама), преко кога се може повезати и са северним ободима Европе (питоси зашиљеног дна и „врпчаст“ украс). Коришћено је камено оруђе и бронзано оружје – прво кратки бодези а затим и мачеви, као и уске а дуге бојне секире, понекад са златним украсима (сл. 4.)

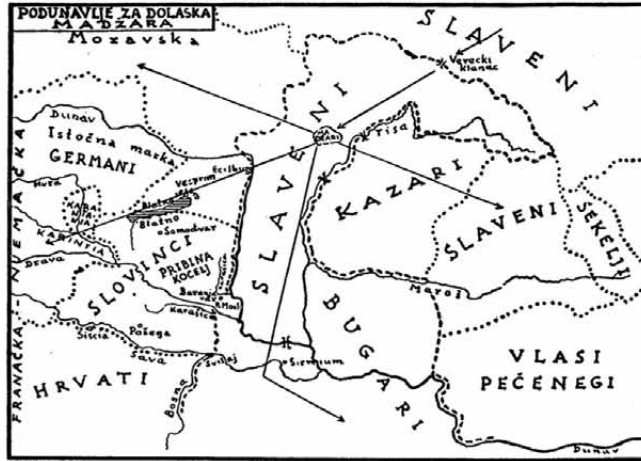
У Панонији односно средњем Подунављу матично је подручје образовања такозване Културе гробља са урнама, односно културе која је примењивала сахрањивање пепела спаљених покојника у тло, понекад са прилозима у храни. Њени зачеци су давни, око 4000. г. пре Христа, али је она надвладала у средњем Подунављу око 1500 година пре Христа. Њено успостављење је пропраћено бројним оставама скривених бронзаних предмета, које се тумаче као сведочанство инвазије, али су пре сведочанства грађанског рата, верског, где су они који су сматрали да је неопходно спалити покојника, надвладали оне који су сахрањивали покојнике. Одатле се ова култура раширила у суседне области и негде трајно или привремено потисла стара веровања пред собом. Потпуно је преовладала у пределима данашње Пољске, док се у другим областима Европе у суседству Паноније прожела са претходним културама. Тако се и на подручју Цетинске културе појављују гробови спаљених покојника, у већој или мањој мери. Чин спаљивања тела умрле особе указује на схватање да је душа бесмртна а тело грешно, и зато душу треба очистити од тела огњем. Огњем се добија драгоцен метал од руде – камена. Култура гробља са урнама могла би се повезати са ширењем етнонима „Венеди“. Словене су ујединили језик и религија, а различитог су порекла. Словени су најдуже спаљивали покојнике у Европи, зато се могу сматрати и носиоцима тог обреда. Можда је последица грађанског рата, који претпостављам у Подунављу, био одлазак неких ратника и у Индију. Може се лако замислити да су се два брата раздвојила, па је Арије са својим народом отишао на исток, а Венет на запад. Европљани тог доба, пореклом из Подунавља, раширили су се преко Поуња и Истре у Италију, и почели да се шире бродовима преко мора, и тако су стигли до Египта и настанили се у Палестини (Филистејци). О сливу Мораве овог доба се најмање зна. На југу је забележена врло рано употреба жезла и гвозђа. Није било уобичајено сахрањивање под хумкама, али га има у Македонији и Грчкој. Позната су гробља са сахрањеним покојницима, али и са урнама. Од краја старе ере и у првим столетима римске окупације, слив Мораве је био особен по гробовима спаљених покојника, са правоугаоним рамама запечених зидова и дна.

Илири (Срби) подручја Цетинске културе су културно и антрополошки препознатљиви, па је поуздано установљено њихово давно ширење, на пример у данашњу Пољску или Италију. По простору са кога се шири, овај антрополошки тип је назван динарским. За њега је особена лоптаста, брахикрана лобања, каква се шири и из области Кавказа и Анда. Биолошки наследници људи динарског типа су у највећој мери Срби¹⁵. Под Илирима су у римско доба подразумевана и племена средњег и доњег Подунавља. О њиховом антрополошком типу мање се зна, јер су по правилу спаљивали упокојене. Чини се да је преовлађивала уска, долихокрана лобања у Подунављу. Излази да су на тлу Цетинске културе настали Илири у ужем смислу (Срби), а на подручју Подунава-

¹⁵ Динарски тип је затим бројан међу „Бошњацима“ и Хрватима српског језика и мелоса, као и других суседа Срба. Знајући да су први највећим делом исламизирани Срби Босне и Рашке, а да су Хрвати добрим делом покатоличени Срби Херцеговине и Далмације, јасно је откуда тако велико учешће динарског типа међу њима. Биолошке анализе (ДНК) нису узеле у обзир те чињенице, већ се односе на политичке територије створене ратовима двадесетог столећа.

Die politischen Verhältnisse im Karpatenbecken zur Zeit der ungarischen Landnahme (umgezeichnet nach Hóman-Szekfü 1941).

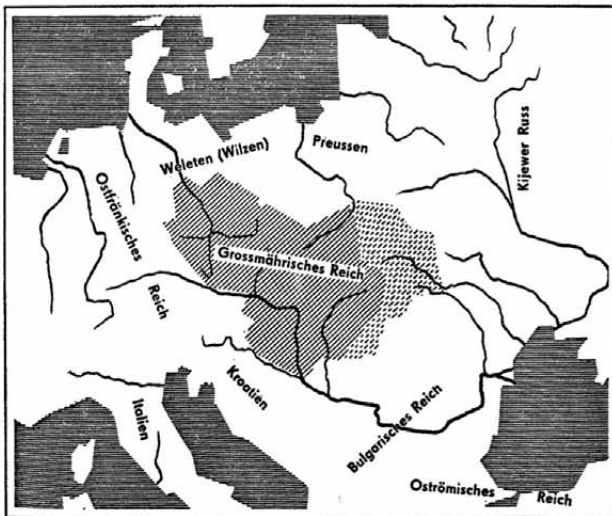
Die politischen Verhältnisse im Karpatenbecken im 9. Jahrhundert (nach J. Bösendorfer 1952).

Die Ostgrenze des „großmährischen Reiches“ zwischen 893 und 927 auf der Karte von F. Dvornik (1956).

Das „großmährische Reich“ um 890 (nach F. Dvornik 1956).

Das „großmährische Reich“ in der 2. Hälfte des 9. Jahrhunderts nach L. Havlík (1965).

Das „großmährische Reich“ (nach W. Hensel 1966).

Примери искључивања Срба и Србије из историјских карата о 9-10. столећу, преузетих од Á. Sós 1973.

1

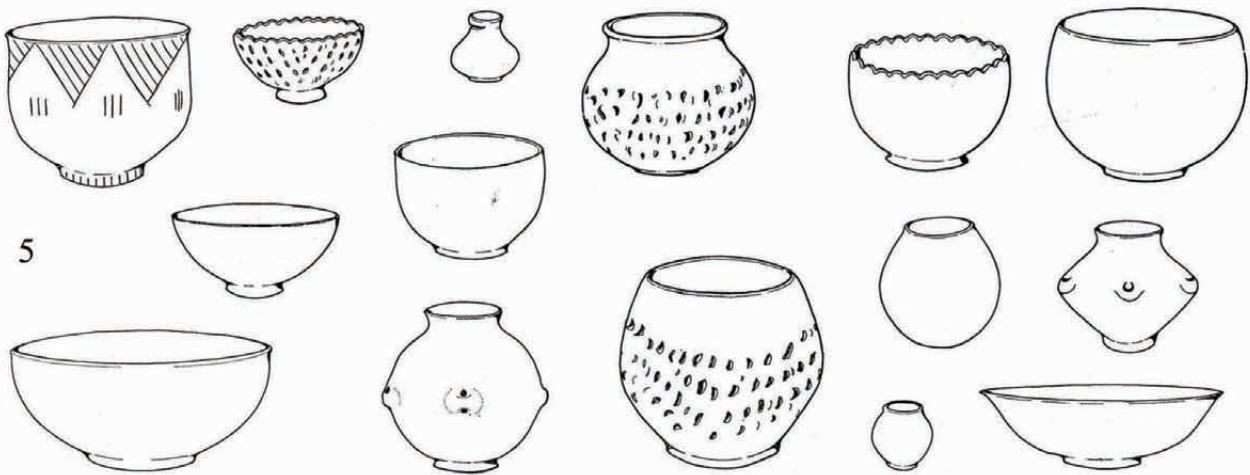
3

2

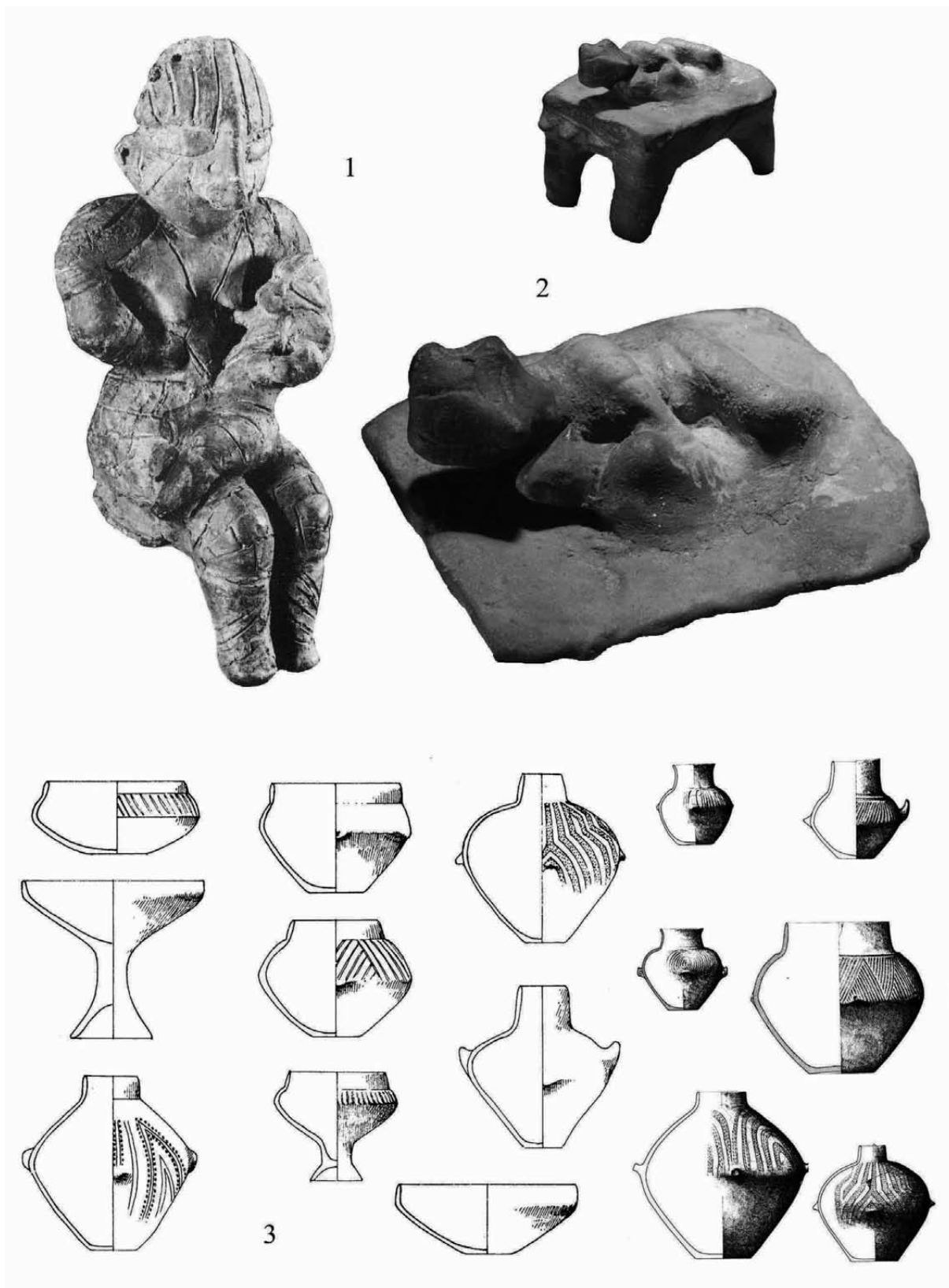

4

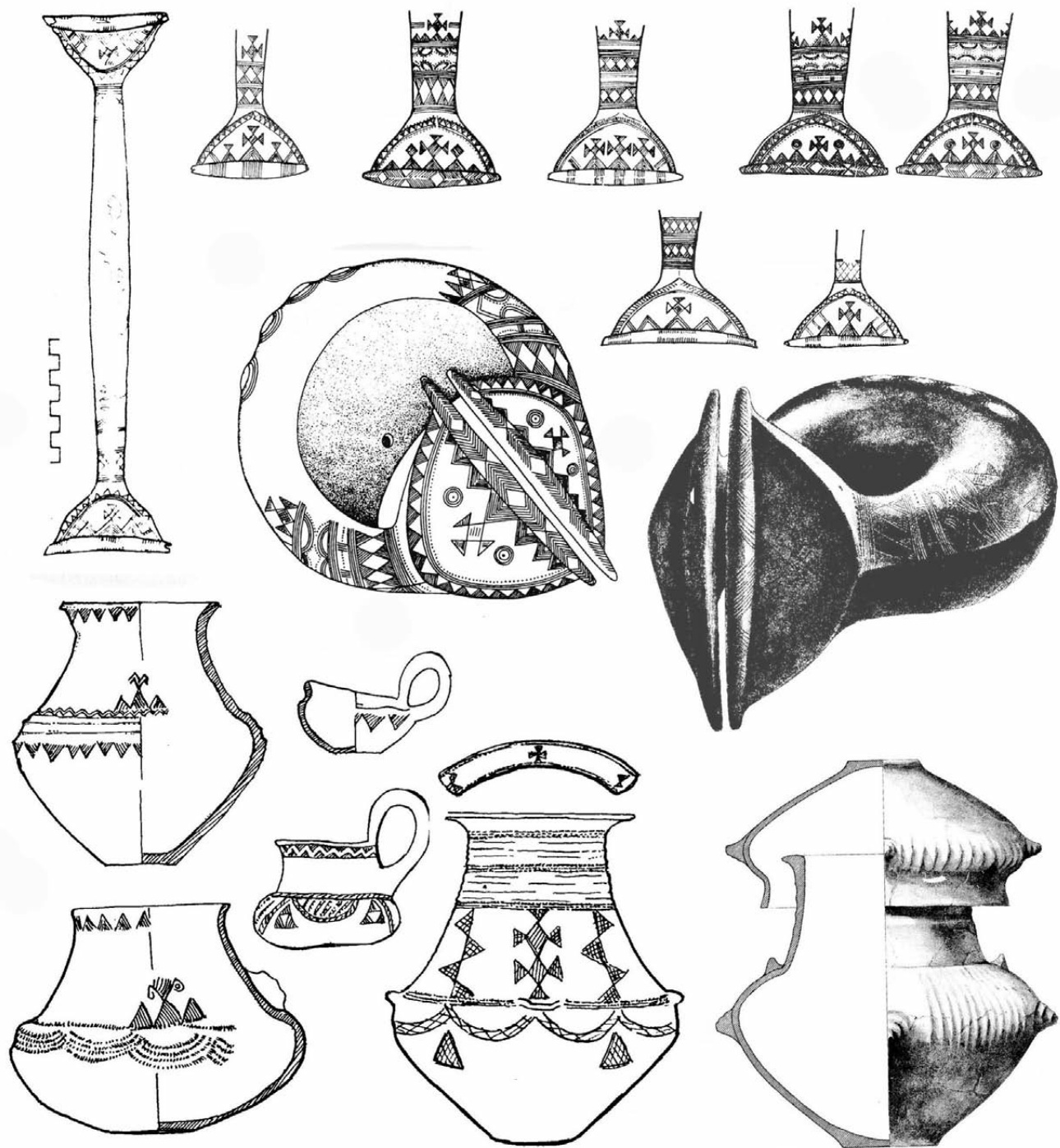

5

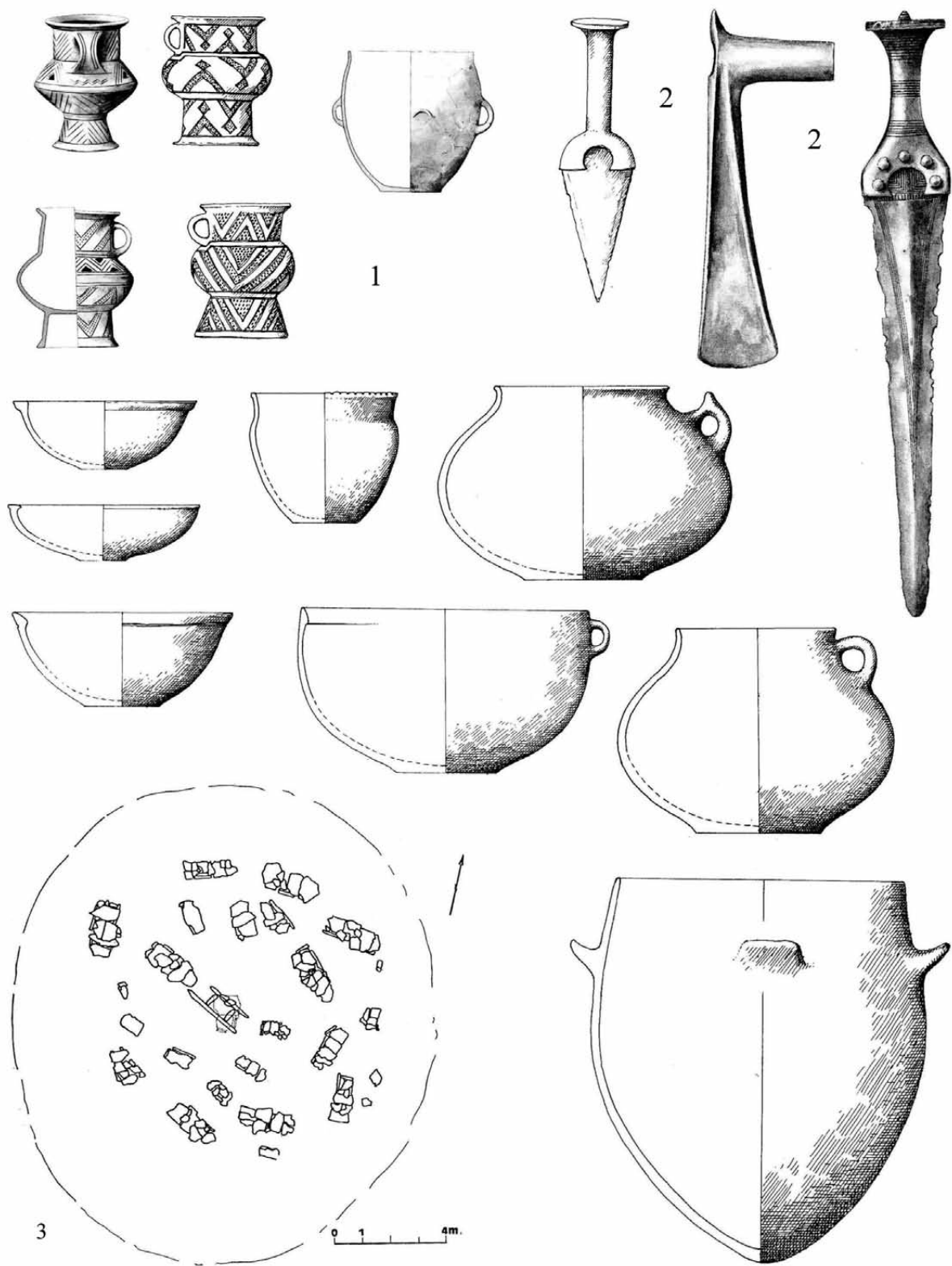
Сл. 1. Лепенски Вир: 1. гроб угледног покојника испод обредног станишта, са лобањама човека и говечета;
 2. обредно станиште са огњиштем; 3. гроб угледног покојника, можда оснивача Неолита на Дунаву;
 4. скулптура начињена од облутка; 5. грнчарија Старчевачке културе.

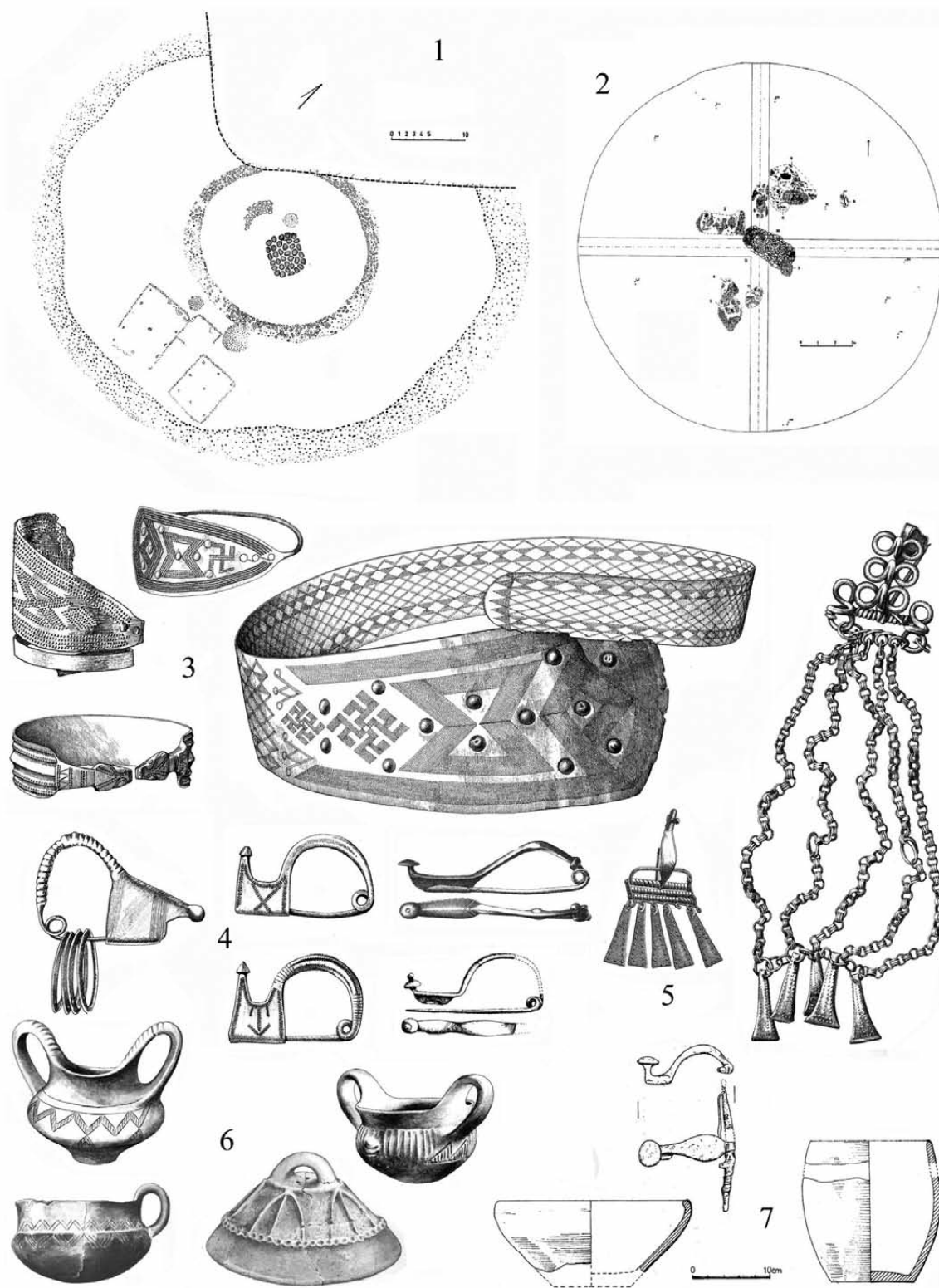
Сл. 2. Винчанска култура: глинене фигурице мајке која седи са дететом у крилу (1) и која лежи на кревету са дететом (2); 3. грнчарија.

Сл. 3. Позно бронзано доба средишта Југоисточне Европе: бронзане наруквице (свештеничке?) са по три симбола и крстом (горе); различите посуде, међу којима су неке урне обележене симболима са наруквица (доле).

Сл. 4. Цетинска култура: 1. грнчарија; 2. бронзано оружје; 3. Бителић код Сиња, гробна хумка (гомила, тумул) са гробом у средини од камених плоча, а околo су млађи гробови.

Сл. 5. Крај Старијег гвозденог доба, култура „Илира“: 1. Атеница код Пожеге, гробна хумка са средишњим гробом и правоугаоно ограђеним обредним површинама; 2. Роћевић, хумка са средишњим гробом; 3. појасеви, наруквице и прстење од бронзаног, сребрног и златног лима, и ливена наруквица; 4-5. различити запони; 6. глинени пехари, здела и сач; 7. сличан запон и посуђе из Пољске.

ца Илири у ширем смислу (Словени). Неки научници сматрају да оне настањене у Панонском басену не треба називати Илирима већ Панонцима, због очевидних културних разлика, пре свега у погребном обреду. У сливу Мораве су живела нека племена, као Трибали, Дарданци и Скордисци, позната из описа претежно ратних збивања, чије археолошке особине још увек нису поуздано раздвојене због оптерећености историјским подацима.

Овакво стање је забележено и по римском освајању: Илирик је подељен на Мезију (Слив Мораве и јужни страна слива доњег Дунава), Далмацију (између Ибра, Јадрана, Покупља и Посавине) и Панонију (од Посавине на југу до Дунава на истоку и северу и Алпа на западу). У доба римског освајања јужних делова Илирика, осим у погребним обредима, постоје и извесне разлике у коришћеном посуђу (стоном), накиту и оружју. Правилно раздвајање особина културе отежава келтска инвазија у 3. столећу пре Христа, а још више фасцинација Келтима, који су, да им заиста припада све што им се приписује, владали већим пространствима Европе него Римљани. У истини, припада им до око 10% археолошког наслеђа са смене ера. Где нестадоше?

Материјална култура Илира Далмације (Срба) одликује се разноликошћу, можда због великог броја предмета нађених у гробовима не спаљених већ сахрањених покојника под хумкама – гомилама (сл. 5). Производили су оружје и оклопе, са особеним илирским шлемом; препознатљива су и утврђења, зидана каменом, земљом и дрветом. У грнчарству се запажа грчки утицај по употреби брзог витла за израду стоног посуђа. Нарочито је била раширена употреба чаша са две дршке (пехара), рађених на спором витлу, украшаваних урезима и глачањем, рађених и занатски на брзом витлу. Има их до данашње источне Србије а и на северним странама Карпата. За ношњу су особени богати појасеви од лима, на једном крају троугаоно раширени а на другом крају сведени на траку или жицу; има таквих наруквица и прстења. Уобичајени су запони са троугаоно – трапезоидном стопом завршеном бобицом, или четвороугаоном стопом са паром кружних отвора или одозго лучном. Пред крај старе ере уобичајени су појасеви од издужене гвоздене плоче са кукама на крајевима, обложене бронзаним лимом, и тзв. коплести запони. Насеља нису истраживана. Матични простор ових особина је између Ибра и Поуња, са ширењем до Вардара и преко области око Гвоздених врата и Мале Влашке према Црном мору, као и ка подручјима северно од Дунава, у Панонији.

У Панонији се наставља развој Културе гробаља са урнама, која захвата и подручје Поуња и даља на западу. Крајем старе ере преовлађује и стона и кухињска грнчарија „келтских“ особина. Јужно од Посавине грнчарија

има изразито илирске особине, али се користи и посуђе рађено на брзом витлу (сл. 5). Ту се чак појављују црепуље и сачеви. Користе се лучни бронзани запони са уском стопом, украшени различито обликованим испупчењима – у виду бобица, птица, глава животиња. Сличних има у Истри, Италији и на север до Моравске, а на исток до Македоније. Такви запони користе се и на крају старе ере, али упоредо са запонима „келтског“ склопа, посувраћене стопе везане за лук, на истом простору. Погребни обред је претежно панонски, односно спаљивање умрлих. Примењује се и сахрањивање пепела у урнама положеним у кружне јаме, и у плитким укупима облика раке. У Поуњу (Језерине) су нађене јаме са пепелом покојника покривене каменом плочом у виду двосливног крова, са почетка римске окупације. На предњој страни (забату) може бити латински натпис о умрлој особи (сл. 6. 2). Међу именима покојних су Венет и Венета, па ће бити да су Херодотови Енети и Венети живели на подручјима Равних Котара, Поуња и Лике. Ова култура се још у Старијем гвозденом добу раширила на исток до Дњестра.

За Илире Мезије пред крај старе ере особена је употреба стоне грнчарије занатски рађене на брзом витлу, светло сиве боје, обично приписиване Келтима, и кухињске грнчарије, производа кућне радиности, који се по правилу тумаче као дачки. И једне и друге грнчарије има северно од Дунава. Заправо се употреба сиве грнчарије шири из грчких градова преко Вардара низ Мораву, и уз Дунав, а и преко Дњестра до Тисе, пре појаве Келта. Грнчарија Старијег гвозденог доба није довољно позната, али се стиче утисак да је претежно блиска панонској. Запона и другог накита има особеног и за илирску Далмацију и за источне пределе, Тракију, а присутни су снажни утицаји са југа. Ту је постепено надвладао обичај сахрањивања спаљених умрлих у правоугаоне раке нагорелих зидова, устаљен од римског доба.

Келтско порекло тражи се око извора Дунава, по грчким изворима, а археолошки у Халштатској култури 6-5. столећа пре Христа, која носи многе илирске особине. То делује сумњиво, зато што њихов погреб у почетку подсећа на онај у Срубној култури (Култури брвнара) Источне Европе, у којој се покојник сахрањује у брвнару, над којом се насипа хумка. Није искључено да су они досељеници из скитских предела после Даријевог похода на Ските 513. године, пошто тамо, према Карпатима, има узора и за њихову грнчарију. Препознатљиви су од 4. столећа пре Христа по црној металургији, вештој и обилној употреби гвозђа и челика, од кога су правили оружје, оклопе, оруђа, различиту опрему, појасеве, чак и накит. За њих је особено и коришћење посуђа рађеног на брзом витлу од чисте глине, сиве боје и глатко или сликано, док су лонци рађени од гли-

не са великом количином калцита или друге (д)врсте и украшени обично око-мито чешљем. Разликују се и по кућама, које су правоугаоне, укопане, са стубовима на ужим крајевима за ношење двосливног крова. Келти су око почетка 4. столећа опустошили Панонију, затим су прешли у Италију, заузели Рим 387, а када су потиснути, прешли су поново у Панонију после смрти Александра Великог 323. Одатле су напали Делфе 279. године, где су разбијени, и неки су се вратили у Подунавље. Дачани их потискују из Паноније око средине 1. столећа пре Христа, па Боји и Белги одлазе на запад. Неки Келти су остали, као Таурисци у Посавини, и како се мисли Скордисци, на подручју око Дунава између ушћа Драве и Лома у Бугарској.

Писани подаци о пореклу Скордиска су различити, што указује на мешавину народа, где су најбројнији морали бити Илири, судећи по називима племена на истом простору, а која бележе Римљани. То потврђују археолошка сазнања о Скордисцима, који су посебно важни за разумевање збивања у току римских освајања илирских подручја. Ако су они заиста Келти, а северно од њих Дачани као северозападни Трачани, онда су Илири нашег тла били одвојени од Словена иза Карпата. Међутим није тако. Једине куће особене за Келте нађене су у Чуругу и испод Града у Дупљаји, а гробови сахрањених келтских ратника испод хумки изузетно су ретки (једно гробље истраживано је код Суботице). Најбројнија налазишта су са смене ера. Систематски је истраживано утврђено насеље код Гомолаве у Срему, сложеног наслојавања; обично насеље код Чуруга је једнослојно, са добро издвојеним целинама (С. Трифуновић, И. Пашић 2003: 264-271). У Чуругу су станишта укопана и различита – осим келтских и другачијих, има кућа са једним стубом у средини, што ће бити особеност млађе словенске Кијевске културе. У Гомолави куће су претежно надземне, а има много трапова у виду дубоких кружних јама, као и у Чуругу. Занатска грнчарија је сива, украшена глачањем или сликана, а лонци за кување су груби, посувраћеног обода и украшени чешљем (сл. 7). Ова грнчарија се обично приписује Келтима, али се јужно налази преко Крагујевца и Варварина до Врања (Кале код Кршевице), где нису забележени Келти у писаним изворима, већ Дарданци. У другој групи кухињске грнчарије, рађеној на спором витлу, налазе се зделе, поклопци и лонци разгрнутих обода, а украшени су валовницом или налепцима, док су дршке у виду дугмета. То посуђе се уобичајено приписује Дачанима, али га такође има до Врања, где није било забележених Дачана, а сличног има до Поуња и на север до Словачке. Гробља су двообредна. Сахрањивани су покојни у ношњи, ратници са оружјем, понекад са посудом за храну; ти гробови могу бити келтски, али и илирски, оних јужно од Саве. У истим гробљима сахрањивани су спаљени покојници у ношњи, у кружним јамама са и без урни. У њима се налази савијено оружје, копља и мачеви, као у Пшеворској култури Пољске. Недавно је код Чуруга откривено гробље са сахрањеним покојницима у плитким издуженим јамама налик ракама, какве су уобичајене у Зарубињецкој култури Подњепровља, заједно са кружним гробним јамама. За мушку ношњу особени су поменути појасеви у виду гвоздене плоче обложене бронзаним лимом, врсте Ламинци (налазиште код Босанске Градишке, римског Сервициума), а воде порекло од појасева трапезоидног облика из Илирске Далмације 3-2. столећа пре Христа. Нарочито су бројни од Градишке преко Срема до Жидовара, има их до ушћа Тимока, а на север до Карпата али и даље; њихов украс појављује се и на накиту Зарубињецке културе. Померање према Дњепру показују још упадљивије неки запони (фибуле). Када се све наведене особине сажму, и оне о којима ће даље бити речи, видимо да постоји културно јединство простора слива Мораве, Сре-

Сл. 7. Материјална култура такозваних Скордиска из доба римског освајања: 1. „келтски“ запон из Доњих Ламинаца на Сави; 2. „копљасти“ запони (уп. са сл. 8); 3. „копљасти“ запон 3-2. столећа из Гостиља поред Скадарског језера; појасеви из Доњих Ламинаца (4-5) и Поанештија (6); 7. Карабурма у Београду, налази запона, појасева и грнчарије из гробља; 8. Кале код Кршевице поред Враћа, грнчарија; 9. део лонца из манастира Свети Арханђели Призренски; посуђе нађено у Чуругу, кухињско рађено гњетањем (10) и занатски (11), а стоно је рађено занатски на брзом витлу и украшено глачањем (12).

ма, Тимока, Баната и Бачке, са снажним утицајем из Илирске Далмације преко Посавине, уз присуство Келта (можда око 10%). Дакле, култура Скордиска је претежно илирска.

Римски напади на Илире почели су ратом 229-228. године пре Христа. Повод је нађен у наводним нападима гусара на римске бродове у време краљице Теуте – Тете. Тада су Римљани започели освајање источне јадранске обале. Краља Генција и Доклеате у области Зете су покорили 169. пре Христа. Име Генције јавља се и у 6. столећу, на североисток до Гамзиграда. Тек у време Августа Римљани су кренули у освајање илирских подручја у унутрашњости, односно подручја између Поуња и западног Поморавља са Ибром, заједно са Панонијом на десној страни Дунава. Највеће борбе биле су у приморском залеђу; завршене су римским победама 13-9. године пре Христа. Због превелике експлоатације, убрзо је уследио велики устанак, када су стасале нове генерације, 6-9. године, угушен у крви. На челу устанка су забележена два краља под именом Батон, што је заправо Бата, Бато, изговорено српски или чешки, а руски Баћушка. Највеће забележене борбе тада су вођене у динарској области, потоњој римској Далмацији, између Подриња и Поуња, као и у Срему. Јасно је да су многи домороци, који нису желели да се потчине Римљанима, а имали су могућност, избегли на леву обалу Дунава, склонивши се изван домаћаја Римљана. Уследили су римски ратови на Дунаву, са Дачком краљевином (западни део данашње Румуније), уз узајамне походе на непријатељско тло. Римљани су желели да освоје Дакију због рудног богатства, пресвега у сребру и злату. Тек је цар Трајан успео да заузме Дакију 102. године по Христу. Тиме је окончано римско ширење у Европи.

Током доба дуготрајног римског покоривања Илира, почев од рата са Теутом до освајања Дачке краљевине, археолошки се запажа померање становништва, пред јачим освајачима, далеко на север. То јасно показује да неки Илири нису желели да живе у ропству. Врста копљастих запона (фибула) у Поморју се датује у 3. и 2. столеће, а у Посавини и дуж десне обале Дунава до Тимока у 2. и 1. столеће, а и у почетак нове ере. Такви запони постају истовремено особеност Зарубињецке културе на Дњепру, која траје до краја 2. столећа по Христу. На читавом простору између Карпата и Подњепровља има археолошких сличности са Панонијом а и динарским подручјем, као што су облици гробова спаљених покојника, грнчарија и још неки делови ношње. У западном Подњепровљу запажени су „илирски“ хидроними а источно од њих „трачки“ (О. Н. Трубочов 1968). Све је то давно навело неке руске научнике да пишу о јужним утицајима на образовање Зарубињецке културе (К. В. Каспарова 1981); другим речима, у образовању те неоспорено словенске културе учествовали су Илири,

тојест Словени из Подунавља и предела до Јадранског мора. Неки су могли да се доселе у Подњепровље већ приликом првих римских освајања, из Далмације, други после Панонског устанка, а неки можда тек у време римског освајања Дакије (исто се дешавало под турским насиљем). Наравно, исељенике треба тражити и на ближим подручјима, на Карпатима, у Подњестровљу, или северније, у данашњој Моравској, Словачкој и Пољској. Зато се може говорити не само о некаквој појединачној сеоби становништва са динарског подручја на север, до Дњепра, већ и да је цело подручје између Паноније и Подњестровља било прожето Илирима, тојест Словенима.

До 19. столећа подразумевало се да су Илири једнаки Србима. Због уздизања Русије, а пошто је пала под комунисте, почело је да се са Запада намеће мишљење да су Словени неборбен народ који се доселио у Подунавље из некаквих ритских предела између Висле и Дњепра, и то под номадским Аварима, што су западнословенски научници углавном прихватили; међу њима је био најугледнији заслужан Лубор Нидерле. Уместо Словена, свуда у Подунављу су проналажени борбени Германи и номадски Сармати. Њих писани извори античког доба заиста често спомињу, али због пљачкашких напада на територије под влашћу Римског царства. Након Другог светског рата поново су почела истраживања словенске прошлости, осим у Мађарској; у Југославији су започета па заустављена.

Да би утврдили порекло Словена или других народа, археолози крећу у дубљу прошлост ослањајући се на оно поуздано и неспорно. То су материјална сведочанства о култури Словена са подручја где су живели у 6. столећу од Црног мора до Балтика, забележени под именима Склавена, Анта и Венета. Ту је установљена култура претежно једнаких особина (сл. 50). Куће су квадратних основа површине од 4-15 м², мање и више укопане или надземне, са пећи или огњиштем у углу. Привреда је сеоска, скромна, са развијеном кућном радиношћу – кухињско посуђе је грубо рађено без употребе витла. Накит се прави од лима, а заступљени су по пар запона (копче – брошеви на раменима) на женској ношњи, обоци (као наушнице, али окачене о мараму или капу), огрлице и гривне, наруквице, ретко почелице; на обоцима и огрлицама се налазе особени троугаони привесци. Покојни су по правилу спаљивани, а њихов пепео је сахрањиван у земљу. За Словене је приликом опроштаја са покојником особен обичај разбијања посуда за храну која се јела. Делови посуда су стављани у гроб, заједно са костима (поједеног?) печења, вероватно и са другом храном, која се није сачувала (жито, хлеб), као сведочанство да је одржан обред. Обичај се одржао до у Средњи век, а код Срба до 15. столећа а и касније. Археолошки забележена ова појава назива се тризном, а у писаним изворима наилази се и на

појмове „плач“ „страва“ и „даћа“ (данас је „даћа“ изједначена са „поменом“). Чини се да је трозна, по обичају „старих“, приређена Светом Стефану Првомученику, Светом Никодиму, Светом Гамалилу и његовом сину Авиву, приређивали су је дуго и монаси у Египту, али нема података о стављању делова посуђа у гроб. Нема опширнијих објашњења њеног садржаја, али се по свој прилици своди на једење и пијење окупљених поводом нечије смрти. То је био вид опроштаја са умрлом особом, којој је, као и данас код Срба, остављано јело за трпезом. Треба замислити оно време без телефона, са оскудицом у храни, и потребу да се ближњи сретну и млади рођаци упознају. Трзан је у српским православним и муслиманским селима Босне средишно место у селу, као трг, где су се мештани окупљали. Археолошки су установљена таква саборна места код Источних Словена, у насељу или између насеља, где се јело и пило.

Ове особине, признате као општесловенске, затим су тражене у дубљој прошлости. Руски и украјински археолози су ове словенске особине установили у добу пре појаве Хуна. Таква је Кијевска култура горњег слива Дњепра 2-5. столећа, особена по кућама које имају стуб у средини. Такав је и део особина Черњаховске културе раширене између Дњепра и Дунава, где су осим Словена живела нека германска племена и Сармати (сл. 29-30). У тој култури Словени се распознају опет по малим четвороугаоним укопаним кућама (у то време још немају пећи, већ огњишта), грнчарији рађеној гњетањем, спаљивању покојника. У исто време Германи праве веће издужене правоугаоне куће, користе занатску грнчарију, и сахрањују покојне, као и Сармати, који нису подизали куће јер су били номади. Велбарска култура, раширена претежно на подручју западне Белорусије и југоисточне Пољске, садржи углавном особине приписане Германима¹⁶, али и опште словенске. На подручју од слива Висле до Одре ширила се позна Пшеворска култура, претежно уобичајених словенских особина, али и са обичним сахрањивањем и под хумкама, и са особеним кућама са јаким стубовима у два зида. Археолози Чешке и Словачке су издвојили словенске културе на свом подручју тек од друге половине 5. столећа, у добу по одласку Хуна, али су отворили питање где су Словени били пре тога, односно да ли је могуће да су тамо живела само германска племена досељена почетком нове ере, а за њиховим одласком одједном свуда живе Словени. Тако неки научници прешовске налазе Словачке 3-4. столећа приписују Словенима, иначе сродне истовременим особинама Лимиганата у Банату и Бачкој (в. даље).

На основу тако установљеног континуитета словенских особина, кренуло се у још дубљу прошлост; утврђено је да се исте словенске особине могу наћи у старијим културама, које претходе најезди Сармата и Германа на Подњепровље, а датују се од 3-2. столећа пре Христа до 2. столећа после Христа. Ту је на првом месту поменута Зарубињска култура, која се ширила у средњем и горњем сливу Дњепра и горњем току Јужног Буга, али и до Западног Буга (карта 3). Куће су исте, са огњиштима, има и правоугаоних надземних; покојни су спаљивани, а њихов пепео је сахрањиван у кружне или издужене јаме са тризном; грнчарија је рађена у кућној радиности (сл. 8). У ношњи се користи пар запона, накит је од лима, користе се троугаони привесци, гривне, наруквице. Северно, у Пољској, Белорусији, Подољу и делом у Словачкој, издвојене су старије фазе Пшеворске културе, која још није добро растумачена, па није јасно шта је у њој германско а шта словенско. Археолози Пољске имају различите ставове о Пшеворској култури. Они склони Западу под немачким вођством, хтели би да се Словени у Пољској (као и у Чешкој и Словачкој) појављују тек по одласку на запад Вандала и других германских племена у Великој сеоби народа (у време

¹⁶ Ово ће будућа истраживања можда оспорити, јер се за њу особена грнчарија проналази осим у Полабљу (рецимо простор наводно германских Луга, Лужана) и код Илира (Ђ. Јанковић 2012).

¹⁷ *Славјани и их соседи в конце I тысячелетия до н. – первой половине I тысячелетия н. э.*, Москва 1993. Данас је неопходно ново преиспитивање тумачења припадности ових култура; постаје упадљива преувеличана улога „дачког“ у склопу „трачког“, а на рачун „илирског“.

¹⁸ *ПВЛ* 1950, 5-6; „Волохи нападаше Словене, на дунавске и населише се код њих, и чињаху им насиља. Словени ови оду и населе се на Висли и прозову се Љахи. И од тих Љаха се прозову Пољани Љахови (Пољаци), други Љутићи, ини Мазовшани, а ини Поморјани. Такође и ти исти Словени оду и населе се у Подњепровљу и назваше се Пољани, а други Деревљани јер су се населили у шумама; а други се населе између Припјата и Двине и назову се Дреговичи, а ини населише Двину и назову се Полочани, по речици која се улива у Двину звану Полота. Словени се населише око језера Иљмена и прозову се својим именом, и саградише град назвавши га Новгород. А други се населише на Десну и по Семи и Сули назваше се Северцима. Тако се раздвојио Словенски народ, и по његовом имену се и писмо зове словенско.“

¹⁹ Преносим та предања сасвим сажето по В. Седову (1994: 8-14): Винћенције Кадлубек у „Пољској историји“ објављеној по 1203. г., види постојбину Словена у Подунављу, односно у Панонији и Бугарској; у сукобу са Волохима – Власима, поделили су земље, тако што су Словени узели области северно од Дунава а Власи оне јужно. За њим хроничар прве половине 13. столећа Богухвал, бележи у „Хроници Пољске“, да је прародитељ Словена Пан, да Словени потичу из Паноније. Његови синови су се раселили из Подунавља – Чех у Чешку, Лех у Пољску, Рус у Русију.

²⁰ Јосиф Флавије, историчар друге половине 1. столећа по Христу, пише да су Грци разне народе називали својим именима, приписујући им сопствено државно устројство, као да су истог порекла (2007: *Јудејске старине* I 5, 29), а то је очигледно и из Херодотовог дела.

Хуна), којима приписују Пшеворску културу. Друга група научника Пшеворску културу приписује Словенима, пре свега због примењивања спаљивања покојника и нарочито због тризне, коју Германи нису упражњавали. Природно је да долази до мешања култура у сваком пограничном подручју, те је морало бити мешања и са Германима, које су Словени сматрали немима, због неспособности да изговарају неке гласове. Римљани нису разликовали народе по језику, већ по врсти привреде и начину ратовања; нека од племена које Тацит убраја у германска, заправо су могла бити словенска (на пример Лужани). Пшеворска култура је особена по сахрањивању спаљених покојника заједно са тризном; у старој ери су то плитке јаме, у којима се понекад може наћи оружје и ратничка опрема, а у првим столећима нове ере уобичајиле су се кружне јаме, понекад са урнама. Куће су четвороугаоне, укопане или надземне. У старијим фазама нарочито је особена стона грнчарија украшена урезаним изломљеним тракама, а у млађим се шири грнчарија рађена на брзом витлу.

Словенске особине забележене су и у културама Поенешти - Лукашевској (2. ст. пре Христа – 1. ст. после Христа) раширеној између доњег Дњестра и Прута, и Липицкој (1. – почетак 3. столећа), у левом сливу горњег Дњестра (**карта 3**). У њима се виде особине које по тумачењу истраживача нису словенске¹⁷, а реч је о грнчарији сличној оној истовременој у Дакији, Банату, па и сливу Мораве. У области Карпата, између изворишта Тисе, Дњестра, Прута и Сана, образовала се млађа Култура карпатских кургана на смени 2. и 3. столећа, која се од осталих разликује по насипању хумки над спаљеним покојницима (**сл. 33**). Куће су уобичајене словенске, укопане, мале, четвороугаоне, са огњиштима. Грнчарија је рађена различито – кухињска гњетањем или на спором витлу, и слична је истовременој у Дакији и Мезији и старијој у горе поменутих културама на Дњестру.

У Земплину у Словачкој истраживане су гробне хумке, око којих је било гробова спаљених покојника сахрањених у тло; њихов међусобни однос није најјаснији. Датоване су око смене ера, од 3. столећа старе ере до 2. столећа после Христа. Материјална култура садржи (словенске) особине Пшеворске културе Пољске, затим наводно келтске и дачке, у којима треба видети и особине познате у Мезији, па и Далмацији – по облицима посуђа и накиту (**сл. 9. 1-5**). Сличних погребних хумки има и на северу римске Доње Паноније. Упадљиво је сродство земплинских хумки преко погребног обреда са Илирима Далмације, код којих у последњим столећима старе ере има гробних хумки са сахрањеним покојником и урнама сахрањеним у тло. Повезаност ових култура са илирским областима јужно од Саве и Дунава и њихов временски редослед, указује да је реч о ста-

новништву које се повлачило на север пред римским окупатором, међу своје сроднике. Могућност да истовремене културе Подунавља могу имати словенске особине није разматрана, већ су претежно приписане Келтима.

Не постоје докази да је Зарубињецка култура настала искључивим развојем из старијих култура истог тла, мада неки руски научници виде континуитет култура и становништва тог подручја од Бронзаног доба. Претходна култура истог тла имала је другачију грнчарију, а покојници су претежно сахрањивани без спаљивања и то под хумкама, и нису користили накит истих врста и на исти начин. То важи и за Пшеворску културу, раширену на тлу где је и раније било уобичајено спаљивање умрлих, али су уведени обичај тризне и нови облици грнчарије, па се и она види као нова појава. Али особине обе ове културе настављају да трају у наредним културама – Пшеворска кроз своје млађе фазе, а Зарубињецка у Кијевској и Черњаховској култури, а потом из њих настају уједначене словенске културе 6-7. столећа. Настанак ових култура у 3-2. столећу пре Христа лако се објашњава *Летонисом* Преподобног Нестора (*ПВЛ*). Наиме, по *Летонису*, Словене су из Подунавља, где су првобитно живели, потисли Валохи – Власи, тојест Латини, Римљани – Романи, па се део иселио на Вислу, а део на Дњепар, и тамо су образовали нова племена прозвана словенским језиком тог доба (Пољани, Поморци, Дрвљани, Северци, итд.).¹⁸ Слично предање постоји код Западних Словена, чак да је Панонија подељена са Волохима (= Римљанима), где су они узели области до Дунава, а Словени задржали северније области.¹⁹ Уствари, они су у новој домовини затекли своје сроднике из прошлих времена и заједно су образовали нове културе и племена, археолошки препознатљиве. Тамо треба тражити и избегле Србе који се пред Римљанима исељаваху из Далмације на просторе северно од Дунава, у Потисје и Карпате. Због своје претежно сточарске привреде, Срби су били лако покретљиви.

Може се закључити да су се преци Словена под именом Венета расељавали из Подунавља у све суседне пределе. На пространим подручјима између Дона и Одре, ретко насељеним, они су опстали и успоставили своје културе, док су у подручју Средоземља и Западне Европе асимиловани. То исељавање је започело око 4000 година пре Христа, а завршило се око краја старе ере. Словене је повезивала религија и језик, словесност, а не физичке особине. Етноним Илири је грчко-римски назив за Словене, а у ужем смислу, на динарском подручју, за Србе. Истовремено су познати под старијим именом Венета на простору Црно море – Јадран – Балтик, а забележено је и сродно име Анта (Инда). Етноним Илир није самоназив, већ име наденуто по неком измишљеном претку пореклом од Хелена.²⁰

Услед пораза у рату са Римљанима, део Срба и осталих Словена се иселио не само на леву обалу Дунава, већ чак у Подњепровље и Повислење. Затим су после устанка побуњеници, који нису успели да избегну из окупираних области, десетковани, продани у робље и послани на галије. Потчињени су уписани у римску војску, а њихови потомци се распознају чак и данас по презименима, као Deuri – Деура, Деурић (Деурич у Русији); Docleates – Доклијан, Доклестић; Deretini – Дерета, Деретић; Glinditiones – Глинтић; Siculetæ – Сикулић (Сикулич руски); Vardaei – Варда, Вардић, Вардалић (*NH* III, xxii 143). Ова презимена делују као несловенска, али сетимо се да тако делују и прва поименце наведена имена словенских племена у *ПВЛ* (и још нека), према оним млађим у Повислењу и Подњепровљу.

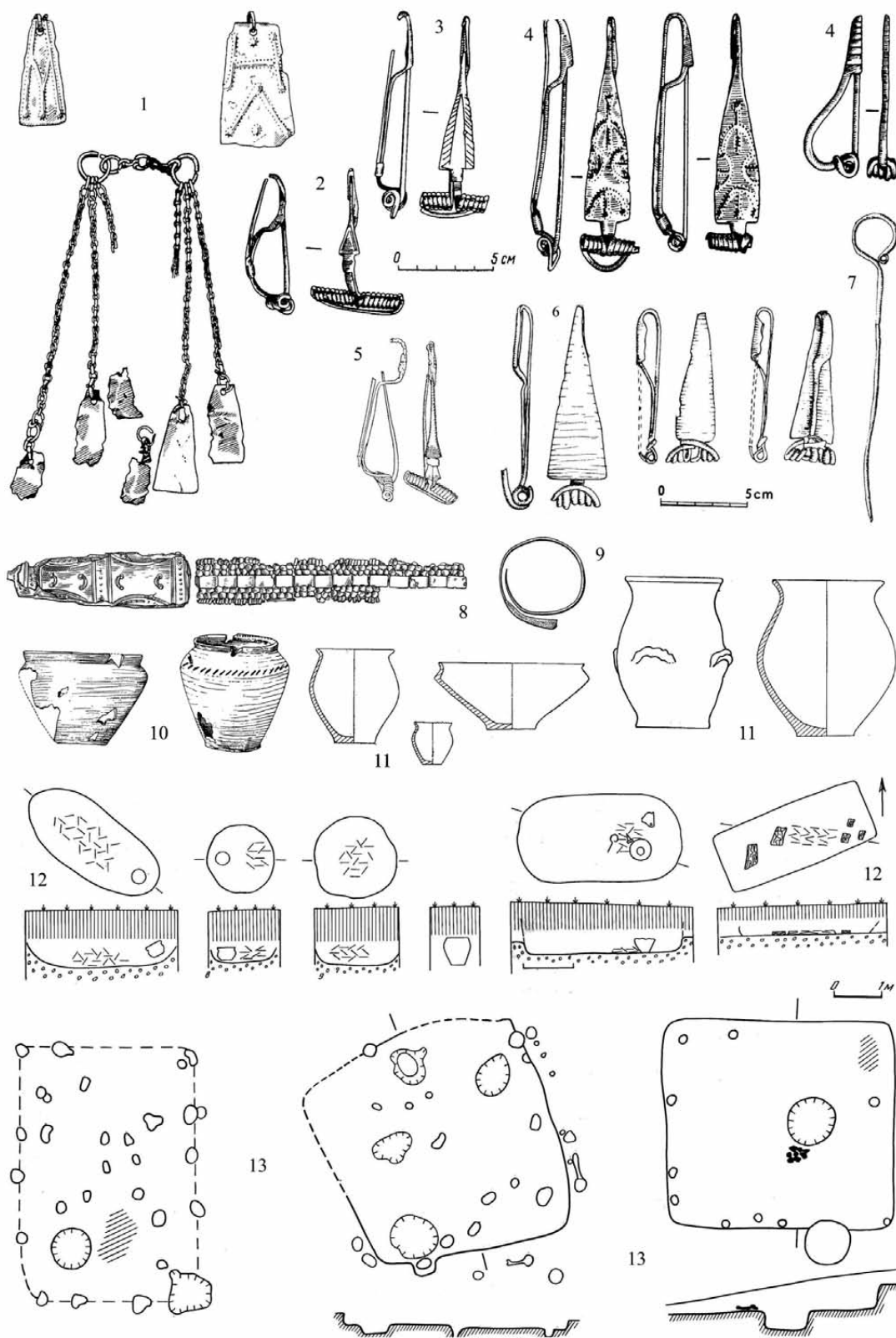
ИСПУЊЕЊЕ ПРОРОЧАНСТАВА

Пре уздизања Рима у Европи нису постојала царства као у Азији, где би се један народ наметнуо као господар другима. Успостављањем царства и увођењем владара – бога уместо владара – вође, на значају је добила администрација, а религија је сведена на ритуал, представу намењену празноверном народу. Смрт је захватила свет кроз незнање, помирење са стањем; начела су била потиснута. За разлику од источних царстава, Римско је било културно искључиво – једна култура, језик, религија, начин живота; свако ко је имао новца међу потчињеним народима и прихватао те вредности, могао је постати римски држављанин. Тако се испунило време – да се Бог оваплоти.

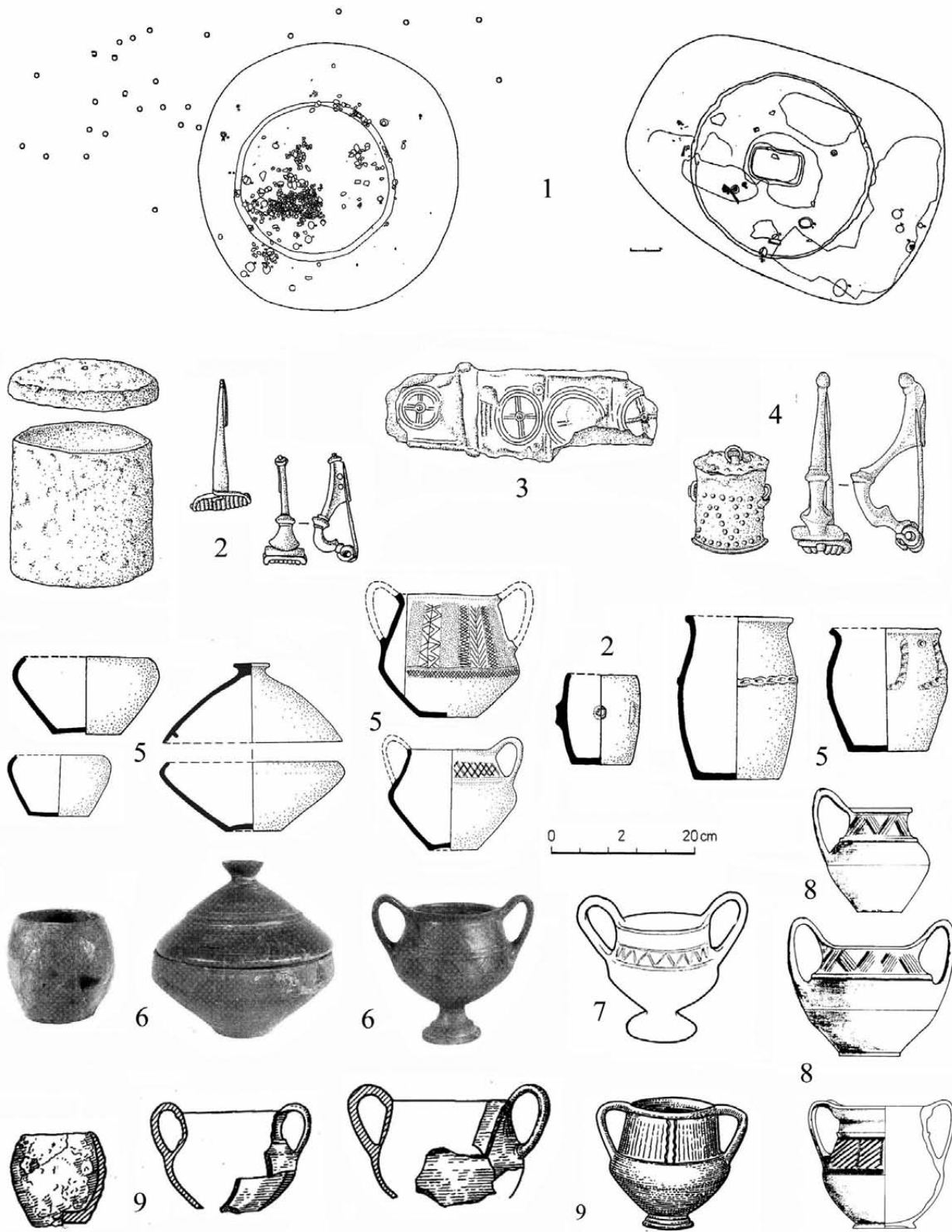
Крајем старе ере у многим народима многобожачких религија, појединци су почели да трагају за истином о Богу, на основу предања и давних завета, сопственим расуђивањем (као апостол Тит), под утицајем пророка и ширења гласа о Јерусалиму. То је град на светској раскрсници три континента, и поморских и копнених путева. Трговци и други људи су долазили у Јерусалим, откривали монотеистичку религију Јевреја и схватили да она одговара њиховим предањима и разуму, а да је египатско и грчко-римско многобоштво бесмислица. Завладало је стање у коме су у Царству поред Јевреја и други (поново) схватили да може бити само један Бог, док су њима насупрот остали атеисти међу властодршцима и неуки народ опседнут празноверицама о разним боговима уобличеним у људе и животиње. Зато су Јевреји стекли одређен углед међу околним народима, чему је допринео и храм у Јерусалиму. Он се разликовао од многих већих храмова Старог света, јер није имао статуе божанстава измишљених од стране свештеника и уметника. То је искоришћавала јеврејска елита за ширење јудаизма, што је доносило поред угледа и одређене приходе кроз обавезе према храму у Јерусалиму.

Ширење Јевреја по свету одиграло се на два начина, њиховим расељавањем и ширењем јудејства - прозелитизмом. Јевреји су приликом потчињавања великим силама оног времена, као што су Египат или Асирија, бивали расељавани, али им је религија сачувала идентитет (што је поука за данашњицу). Потом, по добровољном потчињавању Риму, ширили су се у потрази за послом и зарадом, на целом простору Римске државе а и изван ње, дакле и у Подунављу. Истовремено су Јевреји ширили своју религију, веру у једног Бога. Реткима су своју религију наметали, као Идумејцима, које су својевремено победили и покорили. Јосиф Флавије на више места пише да су читави градови у Малој Азији примали јудејство и тако су потискивали Грке (= многобошце). Оне који су због тежње једном Богу Оцу прихватили јудаизам, условљавали су обрези-

²¹ Упоредити данашње наметање обележавања појединаца као припадника групе – сталежа, одећом, патикама, наушницом, тетоважом, чиме губе део своје личности.

Сл. 8. Зарубињецка култура: 1. привесци; 2-3, 5, 9, 11. запони налик оним из Србије, наруквица и посуђе из Подњепровља; 4. запони из једног гроба, Велимичи, Полесје; 6, 7, 10. запони, игла и посуде са Западног Буга; 8. појас из Отвержича, Полесје; 12. облици гробова спаваних покојника; 13. основе и пресеци кућа.

Сл. 9. Доба римског освајања Подунавља: 1-5. Земљин у Словачкој, истовремено сахрањивање спаљених покојника под хумкама и у тло (1), гробне целине са кутијама 1-2. столећа (2, 4), копча за појас (3) и посуде из разних гробова (5); 6. Кале Кршевица код Врања, сличне посуде; 7. пехар из Махревића у Босни; 8. пехари приписани Скордисцима; 9. посуде Липицке културе на Дњестру.

вањем. То је представљало проблем, јер је човек физички обележаван, што није у складу са слободом воље. Упоредимо са тим Мојсијево правило за роба, који не жели обешану слободу јер му је добро код господара, да му се шилом пробуши уво на вратима (5 *Мој* 15. 16-17), што значи да буде обележен неком алком и симболично буде везан за доворотник односно кућу.²¹

О прозелитизму постоје сведочанства у *Светом Писму* и на другим местима. Исус говори (Мт 23. 15): „Тешко вама књижевници и фарисеји, лицемјери, што проходите море и копно да би добили једнога сљедбеника, и када га придобијете, чините га сином пакла двоструко већим од себе.“ Ово о фарисејима допуњава јеванђелист Јован, јер фарисеји на речи Исуса да ће га јудејци тражити али га неће наћи веле: „Куда овај намјерава да иде, а да га ми нећемо наћи? Не мисли ли ићи у расејање јелинско и учити Јелине?“ (Јн 7. 35). Даље бележи да је било Јелина који су дошли у Јерусалим да се поклоне о Пасхи и који су хтели да виде Исуса: „А бијаху и неки Јелини међу онима који дођоше да се поклоне о Празнику“ (Јн 12. 20). У истом смислу пише апостол Павле, јер је обрезивањем вршено изједначавање са религијом Јевреја, јудејством, и на тај начин су скретани са пута (*Гал* 6. 12-13): „Који хоће да се допадне по тијелу, они вас приморавају да се обрезујете, само да не буду гоњени за крст Христов. Јер ни сами обрезани не држе закон, него хоће да се ви обрезујете да би се вашим тијелом хвалили.“ Тојест, Јеврејима су Римљани одобрили да се држе једнобоштва, а необрезање једнобожаца је сведочио да нису били јудеји већ хришћани, који су зато прогањани.

Захваљујући склоности људи једнобоштву (тојест урођеној љубави) и распрострањености Јевреја по Римском царству и суседним земљама, хришћанство се брзо ширило. Прво су хришћани бежали из Јерусалима због јудејских прогона. Већ ученици који беху расејани после убиства архиђакона Стефана шире хришћанство Грцима у Антиохији (Ј. Памфил 2003: 31-32). Први хришћани Јевреји су зато и опстали после разарања Јерусалима 72. године, јер су га пре тога напустили због јудејског насиља.

Појава Исуса Христа била је узалудна многобошцима, односно људима мондијалистичког или атеистичког опредељења. За њих је Он био само један од богова, као и данас. Јевсевије Памфил наводи предање о преписци између владара Едесе Авгара и Исуса (2003: 25-27). Авгар наводно пише Исусу да је схватио да је Он Бог или Син Божији, и позива га к себи да би га излечио и да поделе његову власт, што ће речи да Га је схватао као неког паганског бога; није имао ни веру а ни знање капетана из Капернаума (Лк 7. 2-10). Слично су грађани Листре поверовали да су апостоли Павле и Варнава богови и хтели да им

жртвују (*Дан* 14. 8-18). Исус Христос се оваплотио међу Јеврејима монотеистичке религије, али ни већина њих ипак није могла да схвати да је међу њима заиста Син Божији. Многобошци (= атеисти) нису могли уопште да виде Исуса Христа као Сина Божијег, самог Бога, нису били свесни Његовог присуства, и отуда многи неспоразуми. Просто нису могли да схвате да постоји Бог, јер су сматрали да се богови рађају, да поседују неке надљудске моћи (или вештине), али и да они умиру. Ту је Сатана дао свој прилог; сетимо се Симона врачака или Апулејевог романа *Златни магарац* из 2. столећа. Римски сенат је одлучивао да ли да се неки идол прогласи богом, као што су проглашавали самог цара за бога (Ј. Памфил 2003: 30-31), а и данас није другачије.

Други је случај био са Словенима. Такозвани Илири и земљораднички Скити, односно Словени, такође су долазили у Јерусалим и у Соломонов храм у коме није било идола, али о томе нема писаних података. У *Старом Завету* се спомињу више пута северни народи. Александар Велики је имао Илире у војсци. Илири су доносили прилоге и у пророчиште у Делфима. Илира је било у римској војсци, а живели су већ столећима у Италији, на Малти и другим обалама Средоземља, како је наведено у *Уводу*. Словени су веровали у једнога Бога и држали се култа предака. Филистејци су били потомци досељеника из Јадранског приморја. Слично су и (Земљораднички) Скити преко Понта стизали у Медитеран и до Палестине.

Осим касније забележених словенских предања, једва да има оновремених писаних података о ширењу хришћанства међу Словенима. Али се значајне промене у религиозним схватањима бележе археолошким путем на свим словенским просторима. Као што је напред наведено, културе приписане Словенима особене су по спаљивању покојника. Једино је код Илира у ужем смислу, оних из динарске области, изгледа преовлађивало сахрањивање, погребни обред по коме се разликују од већине Словена од Бронзаног доба. Сахрањивање су примењивала и нека друга словенска племена, настањена у планинским пределима. Они који су спаљивали покојнике, полагали су њихов пепео у посуде и сахрањивали их у тло – душа небу, материја земљи, првобитном становнику. До Христа уз урне су понекад сахрањиване и посуде са храном. Дакле, веровало се да души покојника, ослобођеној од тела и очишћеној спаљивањем, треба храна на путу за свет мртвих; полагање хране уз урну је пре тога било правило у Култури гробаља са урнама. Од Христа тај обичај скоро потпуно нестаје од Подунавља до Балтика. За сада та промена не може да се дагује довољно уско, и зато је тешко рећи како је изазвана, утицајем апостола или Христовим озарењем. Напуштање стављања хране у гробове суштинска је промена

у схватању душе и њене судбине по смрти – тело се и даље чисти огњем од грехова, али души умрле особе више није потребна земаљска храна.

У време рођења Исуса Христа сличне промене одиграле су се вероватно у целом свету. У Палестини су Га спознали Свети Симеон Богопримац и Света Ана Пророчица (Лк 2. 25-38), а Ирод врши покољ деце у Витлејему. Три мудраца су дошла на поклоњење из далеког света, вођени звездом, можда са подручја удаљенијих од словенских. Кинески цар се у исто време распитује у Индији да ли је остварено пророчанство да ће се оваплотити Бог. Чини се да је дошло до општег узбуђења у човечанству, а у томе су учествовали и Словени, судећи по променама у обреду сахрањивања.

Са рођењем Христовим треба повезати увођење нових празника, или давање новог смисла старим празницима претходно установљених пророштвима. Такав је данашњи Божић код Срба. Питање је када су Божић и почетак нове године првобитно слављени, у време краткодневице, зими, или у време пролећне равнодневице (на простору где живе Словени). Црквена година почиње 1. септембра. Да се Божић славио у пролеће, када се некада заиста рачунао почетак нове године, показује руска Масленица – сиропусна недеља (бела недеља), која сада претходи ускршњем посту. Она је некада имала израженије сродности са Бадњаком, посним даном, на које подсећа прављење ломача на вишим местима и поред воде, а за божићне – новогодишње празнике („свјатки“) паљење сламе за „грејање покојника“, испред врата. За оба празника прављене су лађе и вожене на санкама, а Руси су некада спаљивали покојнике у чамцима и лађама (в. стр. 304-305). О Божићу је много писано, јер је код Срба и особен и богат обредима. Суштина Божића је у схватању неминовности смрти и вери у васкрсење. Ту не треба видети обред посвећен простом буђењу природе. У Египту је сејано жито у „тело“ мртвог бога Озириса, да би проклијало кроз отворе на саркофагу, и тако би и сам Озирис васкрснуо – дакле жељено и тада чудесно обнављање природе (то се сада уводи код нас). Бадњак се спаљује (дотле живо а зимом успавано дрво), као и некада покојник, уз старозаветне обреде, ноћу, да би с-јутра, са сунцем, наступио празник, Божић, рођење Божића, са положајником, гостом, под којим се може видети прерушени анђео („многи у не знању примише анђеле“). То је као неко обредом понављано пророштво, поука и предање, можда из доба (словенског) Мојсија, да се смрт и греси чисте вагром, а од доба Христа крштењем, што објашњава Апостол Павле (*Рим* 5-6). Све оно старо, старозаветно, што још увек живи у нама од Адама, треба очистити огњем, да би се појавила хришћанска будућност, потврђена и оличена у госту или анђелу Господњем. Занимљиво је да се појам „бадњак“ шири из приморја (где је проповедао Апостол Павле); изводи се од „бдети“, а по О. Трубачову бадњак долази од „бдынь“, надгробни стуб (*ЕПСЈ* 2006: 68-69). Дакле, и српски Божић, некада слављен и код осталих Словена, објашњава зашто су промењени обреди умрлима у време успостављања Новог Завета. Вероватно је уведен у неком виду на почетку Бронзаног доба, пре око 3500 година.

АПОСТОЛ ПАВЛЕ КОД ИЛИРА (СРБА И ДРУГИХ СЛОВЕНА)

Било је предодређено да апостол Павле, са својим ученицима, шири Јеванђеље међу Илирима. Корак по корак, усмераван Светим Духом, прво је напустио проповед у Малој Азији (*Дан* 16. 6-7) и отишао у Македонију (*Дан* 16. 9), а затим и у Грчку. На завршетку описа *Дела апостолских*, јер је Бог одредио да

²² Није без значаја Плинијев податак (*НН* III. xxvi) да је Мелита – Малта добила име по Мелити – Мљету, отуда сличност. То преношење имена подудара се са ширењем такозваног поморског народа, који је угрожавао Египат средином другог тисућлећа пре Христа, и населио се на потоњем подручју Филистејаца.

мора изаћи пред римског цара (*Дан* 27. 24), апостол Павле упознаје Илире на обали Јадрана (*Дан* 27-28). *Дела апостолска* се прекидају кратким описом боравка апостола Павла у Риму. Нема других описа путовања апостола Павла у *Светом Писму*, осим што најављује пут за Шпанију преко Рима (*Рим* 15. 24, 28), али пише да је Јеванђеље проширио до Илирика (*Рим* 15. 19). На крају је остао познат као апостол Илира, а не Хелена или Македонаца. Наиме, Блажени Јероним у писму Марцели пише за Господа: „Налази се свуда и на свим местима: са Томом у Индији, са Петром у Риму, са **Павлом у Илирику**, са Титом на Криту, са Андрејом у Ахаји, са сваким апостолом и апостолским људима у појединим и свим местима“ (М. Мирковић 2000: 305-306). Како лично више пута наглашава, апостол Павле је апостол варвара: „Јер нам тако заповједи Господ: Поставих те за свјетлост незнабошцима, да будеш на спасење до краја земље“ (*Дан* 13. 47). „Да будем служителъ Исуса Христа међу незнабошцима, свештенослужећи јеванђељу Божијему, да принос незнабожаца буде благоугодан, освешен Духом Светим. Јер се нећу усудити да говорим нешто што Христос није учинио кроза ме ријечју и дјелом за послушност незнабожаца, у сили знакова и чудеса, у сили Духа Божијега; тако да сам од Јерусалима и наоколо све до **Илирика** испунио јеванђељем Христовим. И тако се старах да ширим јеванђеље, **не тамо гдје име Христово бјеше познато**, да не зидам на **туђем темељу**; Него као што је писано: Којима се не јави за њега, видјеће; и који нијесу чули разумјеће“ (*Рим* 15. 16, 18-21). Коринћанима пише „Јер гледајте, браћо, на вас позване: нема ту ни много мудрих по тијелу, ни много моћних, ни много племени-та рода;“ што се односи на њих, а затим „Него оно што је лудо пред свијетом изабра Бог да посрами мудре; и што је слабо пред свијетом оно изабра Бог да посрами јаке; и што је неплеменито пред свијетом и понижено изабра Бог, и оно што је ништавно, да уништи оно што јесте, ...“ (*1. Кор* 1. 26-28). Ту треба на првом месту видети од Рима покоре-не Илире.

Под „незнабошцима“ треба схватати оне који не познају Бога – првобитно јудејског Јехову. Апостол Павле у посланици Римљанима пише: „Дужан сам и Јелинима и Варварима, и мудрима и неразумнима“ (*Рим* 1. 14). Не треба буквално схватити да је апостол Павле сматрао варваре неразумнима, насупрот Јелинима. Значење речи се мења кроз време и нема исти смисао у различитим језицима, како то пише Блажени Јероним; овде треба видети са једне стране писмене Грке, а са друге народе који нису имали своје писмо, као што је то био случај са Илирима. У посланици Римљанима апостол Павле хвали примаоце писма за њихову веру познату у целом свету (односно у Римском царству), али их ипак назива незнабошцима (*Рим* 1. 13; 11.

13; 15. 11). Ту „незнабошци“ као да значи „они који нису јудеји“, они који нису и раније знали за Бога. Апостол Павле указује на највећу одговорност оних народа који више знају, као што су Јевреји и Јелини, који имају писмо и научнике, али: „Јер нису праведни пред Богом они који слушају закон, него ће се оправдати они који испуњавају закон. Јер кад незнабошци немајући закона чине од природе што је по закону, они немајући закон сами су себи закон; они доказују да је у срцима њиховим написано оно што је по закону, пошто свједочи савест њихова, и пошто се мисли њихове међу собом оптужују или оправдавају“ (*Рим* 3. 13-15). Овај опис се подудара са оним што знамо о Илирима, односно са Прокопијевим описом Словена.

Према *Дан* 27-28 у преводима на српски језик (Даничић - Караџић и синодски превод) апостол Павле се искрцао на острву Малти у Адрији. *Дан* 27. 27: „А кад би четрнаеста ноћ и ми пловљасмо по Адрији, око поноћи помислише лађари да се приближавају некој земљи.“ Када се разданило, видеше да су поред неке непознате земље, и ту насукаше лађу. *Дан* 28. 1: „Кад се избавише с лађе који бијаху с Павлом, тада сазнадоше да се острво зове Малта.“ Адрија је на грчком *Ἀδρία* а на латинском *Nadria, Adria*, односно илирским језиком Јадар (једно – језгро?), данас Јадранско море. На грчком и у *Светом Писму* назив «Малте» гласи Мелита (*Melita*). То је било име два острва, прво име Мљета у Јадранском мору, а потом и Малте у средишту Средоземља²² (**карта 4**). Пошто је наведено да је лађа упловила у Јадранско море, онда је реч о Мљету, а не о Малти. Игњатије Богоносац жели да у Рим путује по трагу апостола Павла, и зато путује преко Јадрана, а Малта се не спомиње (*Житија Светих = ЖС*, 20 децембар: 567-568). Цар Константин Порфирогенит средином десетог столећа (1959: 65) истиче да је апостол Павле био на Мљету, на коме Срби Неретљани држе своја стада: „... друго велико острво је Мљет (*Μέλιτα*), које свети Лука спомиње у *Делима апостола*, називајући га Мелита (*Μέλιτη*), а на коме је змија угризла светог Павла за прст ...“ На Мљету су зимовали три месеца, и то је била прилика да Апостол Павле савлада илирски (словенски) језик. То објашњава како је постао апостол Илира, и зашто је важно да је реч о Мљету а не о Малти. Становници Мљета оставили су добар утисак на апостола Павла, јер се после посветио јеванђелизацији Илира. Његова прва посета Илирику морала је дубоко утицати и на мештане. Острва дуж источне јадранске обале била су међусобно близу и недалеко од копна, тако да се глас о апостола који је проповедао Христа Спаситеља лако и брзо раширио. Сећање на тај догађај било је сачувано у српским селима веома дуго, па Вид Вулетић-Вукасовић бележи (1885: 53): „Чуо сам у Брсечинама код Дубровника, да је свети Паво био на отоку Мљету, па, да је тамо про-

клео змије, те тако, да на Мљету непецају. Још сам чуо, ал' га нијесам видио, да *опстоји камен светога Павла* (држим, да је то камено оружје) па, кад га чељад држи уза се, да му не може наудити змија, јер кад је види говори слиједеће беседе: «У име Бога и светога Павла, / небојим се змије нити ђавла!» – На Корчули сам чуо исту ствар о камену св. Павла уз ове ријечи: «Немам страха ни од змије ни од ђавла, / Изван Бога и светога Павла!»²³ Занимљиво је да у долини Студенице постоји стена са змијоликим геолошким слојем, по предању змија коју је окаменио Свети Сава.

И сарадници апостола Павла радили су у Илирику. У другој посланици Тимотеју апостол Павле пише: „Јер ме Димас остави, завољевши садашњи вијек, и отиде у Солун; Крискент у Галатију, Тит у Далмацију; Лука је сам код мене“ (2 Тим 4. 10). У традицији Салонитанске цркве (Салона је била главни римски град Далмације) није упамћен апостол Тит, већ Домнио као први епископ, али је показано да је живео у 4. столећу. Зато ће бити да је Тит утврђивао Цркву у унутрашњости Далмације, међу Илирима, а не у римским латинским колонијама односно приморским градовима, што и потврђује распоред археолошких података о хришћанима из наредних столећа. Јевсевије Памфил пише (2003: 113-114), наводећи речи епископа Мелитона упућене цару Марку Аурелију 171. године, поред осталог: „Наше мудрољубље пре свега је процвало међу варварима, а онда, у време твога претка Августа, оно се почело ширити и међу твојим народом.“ Епископ Мелитон сигурно није мислио на првог римског цара Октавијана Августа, умрлог 14. године, већ најпре на цара Антонина Пија (138-161), који је усинио Марка Аурелија, а и сам је био усвојен од цара Адријана. Зато ову вест треба схватити буквално, да се хришћанство прво ширило међу варварима, онима који нису Римљани (односно који нису имали римско држављанство, као многи слободни римски поданици укључујући Јелине и друге), дакле пре свега међу Илирима,²³ а да се међу Римљанима почело озбиљније ширити средином 2. столећа.

У ове податке уклапају се предања православних Словена. Апостол Павле је подвлачио значај чувања Предања: „Хвалим вас пак, браћо, што све моје памтите, и држите предања као што вам предадох“ (1 Кор 11. 2, слично и 2 Сол 2. 15, 3.6). Располажемо предањима Словена о боравку апостола Павла у Илирику, код Срба и Руса, сачуваним захваљујући држању православља што га је утемељио. У руској *ЛВЛ* налази се белешка да је његов рођак Андроник, апостол од седамдесеторице, био епископ у Сирмију, а да је лично апостол Павле покрштавао Словене у Илирику. Ту забележено Предање, описујући делатност словенских апостола у кнежевини Великој Морави, памти да је Свети Методије постављен на престо апостола Андроника, у Панонији (Сирмијум у Срему био је главни град Паноније, где су живели илирски Амантини): „По томе кнез Коцељ постави Методија за епископа у Панонији, на место светог апостола Андроника, једног од 70 ученика Светог апостола Павла. Том је словенском народу био учитељ апостол Андроник. Морави је долазио апостол Павле и ту је учио; то је Илирик где је долазио апостол Павле, ту су били први Словени, том словенском народу учитељ је био Павле, од тог народа смо и ми Руси, тако је и нама учитељ био апостол Павле, који је учио народ Словенски, и поставио је епископа и свог намесника, Андроника словенском народу“ (*ЛВЛ* 1923: 21). Дакле, код Руса је забележено у 10-12. столећу да су у Панонији, Срему и Илирику живели Словени у доба Апостола Павла, да је тим руским прецима проповедао хришћанство Апостол Павле. Ово предање из *ЛВЛ* уклапа се у археолошке податке о иселјавању Словена (Илира) из углавном српског Подунавља

²³ Може се поставити и питање ко је био Корчулије капетан, Латин, Илир или можда Гал?

ка Дњепру. Показаћу да су Словени (Илири) заиста упознали Јеванђеље од Апостола Павла на Дунаву, да за то постоје археолошки докази, и према томе, могли су га пренети као предање у Подњепровље. Наравно, треба рачунати и на потоње ширење хришћанства изван Карпата, путем одржавања веза иселеника са сродницима у постојбини.

Необично је важно да се међусобно поткрепљују предања и археолошки налази. Осим оних наведених предања код Срба о Апостолу Павлу, везаних за Мљет, постоје и друга, у залеђу јадранске обале у илирској Далмацији. Већ сам споменуо да се бадњак шири из приморја (стр. 41). Места где је запамћен Апостол Павле, управо су распоређена на римској цести која је повезивала Италију са једне и Македонију и Азију са друге стране – од Бурнума (код Кистања) цеста је водила у Салону, главни град римске Далмације, а затим за Скадар, преко Тилуријума (Триљ код Сења), Имотског, града Нароне код Метковића, Стоца и Требиња (Zizia или Чича, данас Чичево код Требиња). Видеће се касније да су дуж тог пута распоређене прве цркве триконхалних основа (стр. 87). У манастиру Крки је до 18. столећа показивана одаја у којој је проповедао Апостол Павле (Т. 2), са натписом о томе, што бележе Иван Лучић, Даниел Фарлати, Алберто Фортис. Неки становници Кистања су до последњег рата показивали пут којим је ходао Апостол Павле, између римског града Бурнума и садашњег манастира Крка, а тако је некада изгледа било између Омиша и Имотског (ваљда су их зато и протерали римокатолици). Вид Вулетић-Вукасовић бележи (1885: 53): „Особито Горња Далмација обилује гомилама, а наравски тамо се налази доста предмета из камене доби, па те прехист. предмете народ у Омишу зове *стијене светог Павла*, – а причају ми, да се може наћи сличнијех предмета код Имоцкога у *Златној пећи*, под *Цистом* и око брда *Вјетрењака*“. Ова белешка није довољно јасна, а биће да је реч о називима места где су нађени неки стари предмети, дакле неке стене код Омиша су назване по Апостолу Павлу. Набројана налазишта код Имотског груписана су ближе Омишу. Код Катуне, више Балића Доца, налази се пећина Златна пећ; Циста (= цеста, римска) Прово и Велика, данас су места мало северније, на раскрсници између Имотског и Омиша, а између њих и Катуне је брдо Витреник, са пећином испод велике поткапине.

Код Требиња се налази Павлова пећина, смештена у врху једног брега. Састоји се од три главна дела. Улаз је некада био дубок око 20 м, а висок и широк око 10 м. Предњи део свода тог дела пећине се обрушио, можда у земљотресу из 1657. године, када је страдао Дубровник. Ту је некада била нека грађевина, од које се још увек види уклесано у стену лежиште довратника. Недовршена археолошка ископавања открила су налазе из Позног средњег века и доба

турске власти. То су делови лонаца, трпезног посуђа, стаклених чаша, као и животињске кости. Природа налаза показује да су доспели у земљу приликом неких светковина, празновања. У други део пећине се силази кроз узан отвор. Тај део пећине је кружан, приближног пречника 10 м. и висине око 7 м. У њему нема археолошког слоја, али је нађен комадић античке опеке. Трећи део пећине је још нижи и постепено се спушта – дуг је око 80 м. Ту има воде за коју се верује да је лековита и да је коришћена за крштавање. Недалеко од пећине, око 300 м даље, налази се рушевина цркве посвећене Апостолу Павлу, по свој прилици из 16. столећа, у напуштеном селу. У Требињском пољу, 2 км даље, налази се данас Петро-Павлов манастир, некадашње епископско седиште уобичајеног раштрканог илирског града (в. стр. 77). Ту је била саборна црква крстообразне основе из 4. столећа, страдала око 600. године, а уз њу стоји црква – крстионица посвећена Апостолу Павлу, триконхалне основе. Она је вероватно из 5. столећа, служила је до турске окупације, а данас је обновљена. У римским итинерарима 3-4. столећа забележено је место Zizia (ad Zizio) на подручју Требиња, које се може читати као Чича, јер Латини – Римљани нису изговарали глас „ч“ и за њега нису имали слово (као и Немци, такве гласове су слушали од Словена). Име тог града сачувало је село Чичево, смештено на источној страни поља, наспрам Петро-Павловог манастира. „Чича“ би могао да буде апостол Павле, као што илирска Теута може бити „тета“, или што два илирска владара забележена под именом Батон могу бити „бате“, „баћушке“. То су све словенски изрази за личности од посебног угледа и поверења, које пристojни и данас користе у обраћању старијим. Око Требиња има више цркава посвећених Апостолу Павлу. Зато се лако може замислити насеље образовано у првом столећу, касније прерасло у илирски град и прозвано по успомени на важну личност из доба његовог оснивања.

Наведене пећине (Крка, Златна пећ, Витреник, Павлова пећина) по свој природи су скривита места, вероватно коришћена за окупљање незадовољних римском окупацијом, можда и места скривања хајдука (латрона) и припремања устанка. Проповед Апостола Павла могла је да их претвори у прве цркве. Хришћански храмови обично су успостављани одмах, понегде у синагогама, другде су подизани нови храмови, а негде су смештани у прилагођене просторије стамбених и других зграда. О њима једва да има писаних података. У једној посланици Апостол Павле пише: „О неразумни Галаћани, ко вас је опчинио да се не покоравате истини, ви којима је пред очима Исус Христос насликан разапет међу вама?“ (Гал 3. 1). Несумњиво је Распеће било насликано у неком храму Галатије. Разумљиво,

прве иконе су изображавале Исуса Христа, затим Пресвету Богородицу и апостоле. Потом се ликовима мученика умножавао број икона. Од почетка се приказују и симболичне представе, које су садржавале прикривене поруке Јеванђеља, јер су јудеји, поборници Старог завета, пружали огорчен отпор ширењу хришћанства. То су биле риба, крст, рибе и хлебови, Добри пастир, или пророци Јона и Данило.

За сада најстарије такве представе код Илира, поуздано датоване у средину 1. столећа, откривене су на југу Баната, урезане у један бронзани прстен. У уској лесној долини Караша, код села Орешца, налази се једно усамљено узвишење. Образовано је у далекој прошлости ерозијом, тако што је Караш усекао своје корито, и ту је настало острвце у висини околног тла; када је Караш још продубио корито, острвце је остало на сувом, као неки рт повезан са десном страном уске долине Караша око 30 м нижим превојем. То место се зове Жидовар, „жидовска варош“, и то од искони. У близини је нађен римски новац 1. столећа кован у Јудеји, који се налази у колекционарској збирци у суседном селу Јасенову. Жидовар је преисторијско археолошко налазиште, са археолошким слојевима таложеним од Бронзаног доба до римског освајања Дакије.

Ту је нађена остава претежно сребрних предмета (М. Јевтић, М. Лазић, М. Сладић 2006), закопана из најмлађег слоја са великим грађевинама.²⁴ Сакривена је у време изненадног напада непријатеља на јужни Банат, највероватније сарматског племена Јазига, између 50. и 69. г. Прву групу предмета из жидоварске оставе чине делови ношње – 8 копчи (фибула), два ланца и 20 алки, и преко 100 привесака, међу којима су они низани као на огрлице и они качени на одећу као привесци (сл. 10). Са њима су откривена 4 сребрна прстена, 2 привеска од медвеђих зуба, 2 бријача са сребрним корицама и сребрно огледало, као и 3 сребрне кружне кутије са поклопцима.

Једна кутија је добро сачувана, са покретном плочицом о њу окаченом, и плетеним ланцем за њено ношење и учвршћивање поклопца (сл. 11. 3). Украшена је уплетеном и увијеном жицом, зрнима и полудрагим црвеним каменом. На поклопцу је изведен крст, а на правоугаоном привеску три поља са по једним каменом. О ту плочицу су били окачени још неки привесци. У кутији су чувана два бронзана прстена, један затворене карике а други у виду савијене траке (сл. 11. 1-2). Први има угравиране хришћанске симболе: рибу, Доброг пастира и палмову грану.²⁵ Риба је познати ранохришћански симбол, јер се на грчком риба каже ихтис (ΙΧΘΥΣ), што су хришћани користили за прикривено или сликовно писање имена Сина Божијег: „Исус Христос, Божији Син, Спаситељ“. На средини главе прстена је приказан мушки лик који као да нешто има на раменима. То може бити само Добри пастир, који на раменима носи изгубљену овцу. То је добро позната симболична икона Исуса Христа из доба раног хришћанства. На другом рамену прстена, десном, приказана је палмова грана, још један познат хришћански симбол (мада не само хришћански). Палмове гране и херувими уједно су били приказани на стубовима храма у Јерусалиму, што ће рећи да су на изванредан начин палме припадале окружењу Бога. Исус је као дете, у Египту, наредио урмовој палми да се савије, како би Његова Мајка могла да једе, а онда је наредио анђелу да једну њену грану однесе у рај, где ће опет бити хранитељка. Христа су приликом уласка у Јерусалим дочекали палмовим гранама, а Арханђео Гаврило је Пресветој Богородици донео пред смрт палмову грану из раја. Дакле, порука представе на прстену је јасна: Исус Христос Спаситељ као добар пастир што тражи изгубљену овцу, спашава грешника који се покајао, и дарује му спасење (рај). Овај и други са њим нађе-

²⁴ Тумачи жидоварске оставе погрешно су је приписали Келтима и датовали око средине 1. столећа пре Христа, ваљда да се некоме не замере. Прво М. Лазић тврди да су оставу „сакрили“ Келти (Скордисци) испод оновремене површине тла на 0 – 0,25 м дубине, а наводни освајачи, Дачани, иако су нашли неке од тих сребрних предмета, нису их све „ископали“ (2006: 14-18)! Заправо, остава је била укопана око пола метра дубоко али са веће висине, из млађег слоја (исто, цртежи 5-7). Затим М. Јевтић, ослањајући се на М. Лазића, износи тврдњу да тај млађи слој, из кога је заправо укопана остава, иако садржи римске фибуле 1. столећа после Христа, припада старој ери (2006: 86-88)! Даље исти аутор низом примера показује повезаност предмета из оставе са Илирима, нарочито оним јужно од Саве, укључујући јаподске предмете из прве половине 1. столећа после Христа, али ипак оставу приписује Келтима.

²⁵ Истраживачи Жидовара ту виде делфина (који се у античкој уметности увек приказује извијен, да би се разликовао од рибе), Аполона и палмову грану.

ни прстен, показују да су кутије биле намењене чувању Светих тајни, у овом случају Свете тајне брака. Тајна брака је слика Христа и Цркве (*Еф* 5. 22-33). Дакле, у овој кутији је свештеник или епископ држао прстење коришћено приликом склапања брака. Сетимо се Прокопијевог и других описа словенског схватања брака кроз повезаност душа, у складу са *1. Кор* 11. 3-12.

Нађене су још две кутије, оштећене, без ланаца, које су могле бити употребљаване за неке друге Свете тајне (**сл. 11. 4-5**). Располажемо подацима из више извора римског доба, да је постојао обичај да се евхаристија носи кући како би се свакодневно узимала. Тако Тертулијан (око 160-225), као разлог за хришћанку да се не удаје за паганина, спомиње то што муж може приметити да кришом узима хлеб од причести пре доручка; Свети Кипријан пише да је жену која је недостојним рукама хтела да отвори своју кутију (*arcam suam*) са тајном Господњом (*Domini sanctum*), опалио огањ из кутије (Скабалланович 2004: 92-93, 115). Јевсевије Памфил у 4. столећу преноси писмо Светог Иринеја из Галије, из времена цара Комода (180-192), да је постојао обичај да Цркве размењују Свете Дарове, односно да је епископ Рима слао евхаристију Црквама у Азији (2003: 145). Не треба искључити могућност да је у некој кутији ношено уље за помазање.

Због тог прстена и крстова приказаних на кутијама, тумачење нађених металних делова ношње из ове оставе треба тражити у описима одежди свештеника. У *Старом Завету* пише да је Бог наредио Мојсију успостављање свештенства и како мора обући свог брата Арона, постављеног за првосвештеника (*2 Мој* 28). Ту се спомиње 12 различитих драгих каменова за 12 племена, и златна плочица са натписом „светиња Господу“, да виси са капе на челу Аронову. Некакву такву плочицу носио је и Свети Јован Богослов. На те плочице подсећа она на кутији из Жидовара, са три црвена камена (симболично Света Тројица?). У остави је нађено четвороугаоно огледало, можда ношено спреда на капи да би преламало светло (Бог је светлост ...). Опис одежде садржи најмање 2 ланца, најмање 2 копче и 6 гривни (алки), а по Јосифу Флавију одежда првосвештеника има 2 ланца, 2 запона (копче), 6 мањих и две веће алке, све од злата. Овај опис одежде јудејског првосвештеника, може се упоредити са избором предмета из жидоварске оставе, са 2 ланца, 8 копчи (по две спојене) и 20 алки. Дакле, и предмети из жидоварске оставе могли су украшавати свештеничку одежду, како је већ запажено за сличне налазе (А. Rustoiu 1997: 143-147).

Тумачење привесака на одежди првосвештеника је сложеније, јер превод њиховог описа у *Старом Завету* није најјаснији – спомињу се „шипци“ (вероватно чворови у виду облика и боје нара са малом кићанком на једном

крају), и звонца или прапорци. Као у *Старом Завету*, и у апокрифном *Првојеванђељу Јакова Јевреја*, забележени су звечећи привесци на одежди првосвештеника, од 12 прапораца (*КА* 2006: 20). Жидоварски привесци су шупљи, начињени од сребрног лима, различитих облика, окачени о каричицу. Најједноставније је објаснити привеске у виду птица. По апокрифној *Књизи о рођењу Најблаже Марије*, Христос је као дете направио 12 врабаца од глине, удахнуо им живот и послао их по целом свету (*КА* 2006: 88; поновљено и у *Курану*, сура 3. 49 и 5. 110). Слично пише и у апокрифном *Јеванђељу детињства* (*КА* 173). Нађен је 21 привезак у виду врабаца, и зато не могу бити одраз наведених апокрифа. Али они могу одржавати слободу кретања - мале птице приказују безбрижност, јер се о њима сам Бог стара (*Мт* 6. 26). Неки привесци би могли представљати плодове, други подсећају на пуну врећу, а трећи на амфоре за вино или уље. Сви заједно одају утисак нечег доброг, благодног.

Сасвим је друга порука привесака у облику главе, окачених на каричицу учвршћену најчешће испод браде приказаног лица, а ретко на темену. То значи да су главе биле окренуте наатрашке, а само мањи број правилно. Ови привесци могу приказивати одсечене људске главе. Било је уобичајено да се убијеним непријатељима одсецају главе. Наводим само један пример из *Старог Завета*, о затирању дома Ахава и свештеника Валових – одсечене су главе 70 синова цара Ахава (*2 цар* 10. 6-8). Дакле, привесци у виду одсечених глава непријатеља могли би значити старозаветну правду Божију, да су отпадници кажњени смрћу. Овакве привеске треба видети као опомену и претњу. Такви привесци у виду главе, познати су код Илира Далмације и Паноније (М. Јевтић, М. Лазић, М. Сладић 2006: 145-147). Можда им треба прикључити групу привесака у виду буба, који су низани или зашивани. Бубе су штеточине које су могле да упропасте летину и изазову глад.

Пошто у остави нема прапораца, можда су привесци били повезани у китице, па су покретањем и ударањем један у други производили звук слично прапорцима. У том случају би различити привесци у једној китици могли садржавати неку „пиктографску“ поруку. Постоји и једноставније објашњење, да је то обичан накит дарован за украшавање свештеничке одежде.

Осим ове велике оставе, у Жидовару је нађена и једна мала, са само два запона, укопана далеко од прве око 30 м. Још једна слична остава је нађена код Ковина, удаљеног око 35 км. Она садржи пар запона, бритву са сребрним корицама, привеске, ланац, наруквице, прстење (Р. Рашајски 1961). Бритве су коришћене приликом крштења, за бријање главе; тај обичај се дуго одржао. Ако су сребрни предмети оставе из Жидовара припадали одежди архијереја, онда је

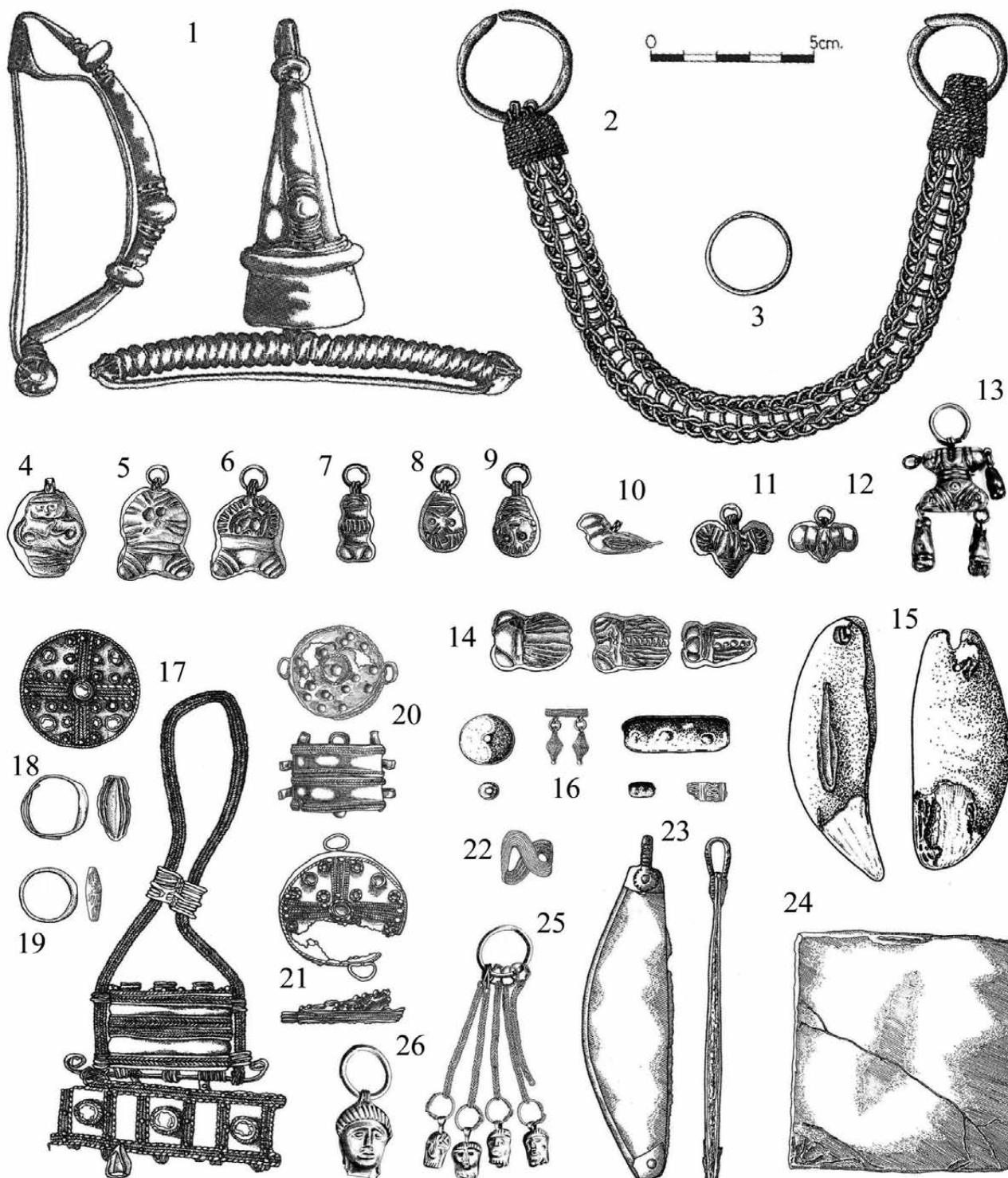
сродна а скромнија остава из Ковина садржавала предмете са одежде свештеника, а мала остава из Жидовара, са пар запона, могла би припадати одежди ђакона.

Остава је закопана испод пода неке велике грађевине Жидовара, која није могла бити стан, већ друштвени објекат, као што су складишта, места за окупљање, светилишта и слично (Т. 3. 3). Површина са каменом, у виду појаса који се пружа приближно на правцу исток – запад, налик улици, дужине преко 12 м, могла би бити темељ за низ стубова. Онда би цео објекат могао личити на зграду са најмање два брода и уздужним двосливним кровом – можда је био у виду базилике. То ће показати тек будућа ископавања. На значај ове грађевине указује и то што је леп (смеша глине и органских материја, налик малтеру) који је покривао зидове једне од зграда, био обојен белом бојом (М. Сладић 1997: 62-63). Украшавање зидова и величина објекта указује на храм, односно просторије у склопу храма. На поду тих великих просторија су, у близини места где је закопана остава, нађене црепуље у виду кружних плоча, сачеви и више лонаца, поред огњишта пречника преко 2 м. Ту се несумњиво пекао хлеб, и можда кувала храна (лонци су служили и за држање полуспремљене хране, рецимо брашна). Све то делује као испуњавање обреда везаних за земљорадњу, забележених у *Старом Завету*, у коме се спомињу обредни хлебови, њихово обртање и слично, што је познато и другим културама. Кружне плоче од печене глине су особеност словенских култура од Дњестра до Одре и Јадрана.

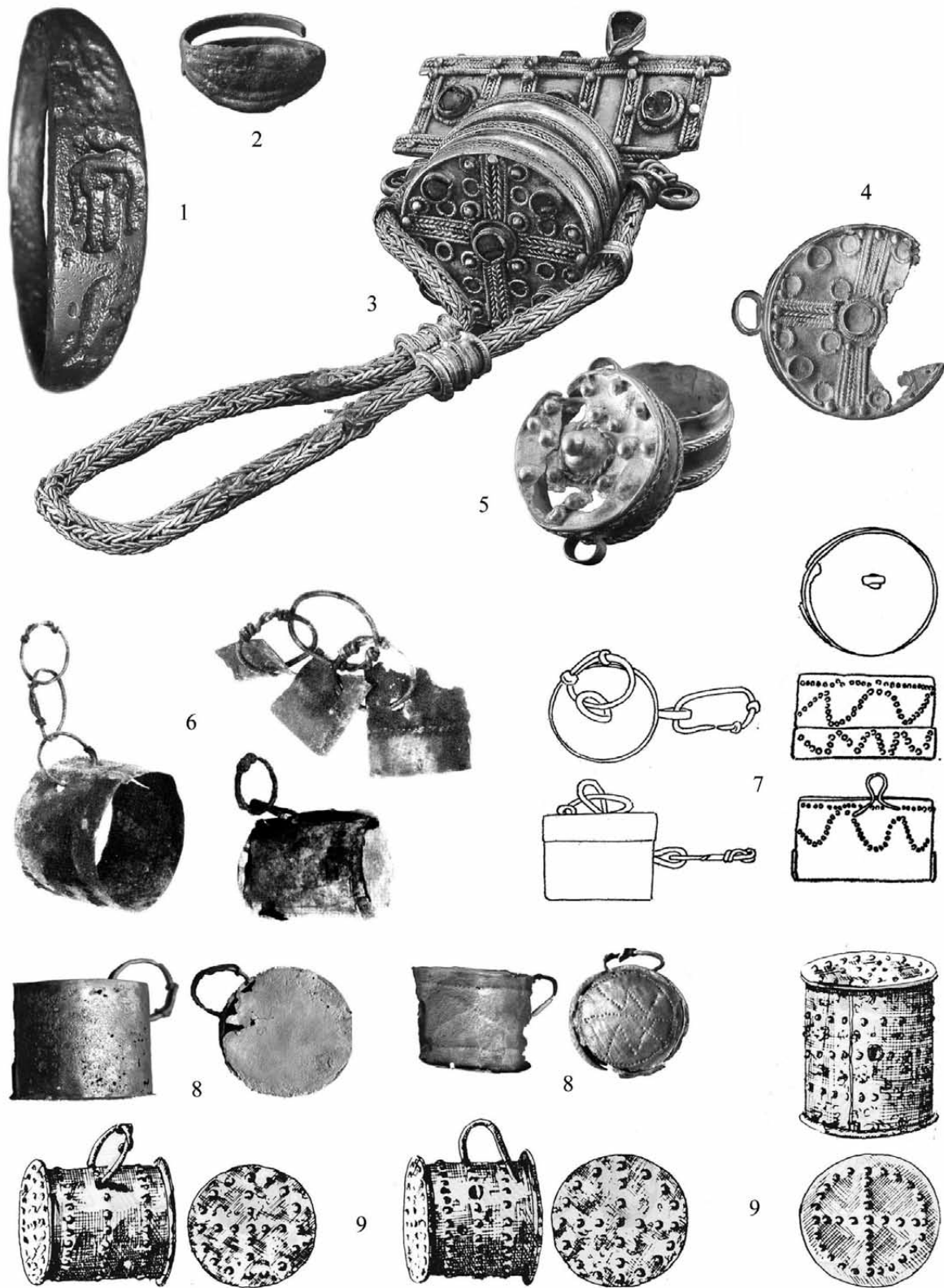
Упадљиво је да из Жидовара нису објављени налази оруђа, а има накита, делова оружја и ратничке опреме (Т. 3. 4-9). То значи да се ту није обављала привредна делатност уобичајена за насеља, као и да је Жидовар освојен борбом. Дакле ту је било људи, који су располагали пољопривредним производима, од којих су ту спремали храну. Али нису ту живели, већ су само доносили своју летину. Нађене мамузе и узенгија сведоче о ратницима, коњаницима и борби која се ту одвијала, као и врхови две различите стрелице (сарматског облика), делови мачева. Забележена је ливачка делатност (М. Сладић 1997: 64-65), на основу две нађене тигле (Т. 3. 9). У Соломоновом храму, у Јерусалиму, топљено је сребро, према пророку Захарији (*Зах* 11. 12-13). То се најјасније види из два превода по Блаженом Јерониму (М. Мирковић 2000: 283-284). Према *Septuaginta*, где Бог даје упутство пророку Захарији, како да поступи са 30 добијених сребрњака за пророштво, пише: „И одмерише ми као награду тридесет сребрњака. А Господ ми рече: 'Стави их у посуду за топљење метала и провери метал, као што они мене проверавају.' И ја донех тридесет сребрњака и ставих их у суд за топљење метала у кући Божијој.“ У преводу Ђуре Даничића и Вука Карацића другачије гласе речи Господа: „баци лончару ту часну цијену којом ме прецијенише. И узев тридесет сребрењака бацих их у дом Господњи лончару.“ По Блаженом Јерониму, превод речи Господа са јеврејског гласи: „баци на земљу ово пред кипара као цену за оно колико ме цене.' И донех тридесет сребрењака и бацих их у кући Господа за кипара.“ Дакле, у јерусалимском храму делује занатлија ливац који топи метал („кипар“, „лончар“), коме је задатак да дарове верника преобликује и учини погодним за коришћење храму; чини се да је тако било и у Жидовару.

С обзиром на издвојен положај Жидовара, изложен промаји и ветру дуж реке, стиче се утисак да је ту било саборно гумно, можда племенско, обредно, становништва настањеног око Караша. Гумна су по правилу кружна, смештена на узвишеним местима, где има ветра односно сталног струјања ваздуха. Ту је затим саграђен храм, који је накнадно постао хришћански. Као истакнута а

²⁶ И Света Олга подиже цркву на Асколдовом кургану (*ЖС*, 11 јули, 272).

Сл. 10. Остача из Жидовара, изабрани предмети, од сребра (1-14, 17, 20-22, 24-26), сребра и гвожђа (23), бронзе (18-19), филибара или сребра (16), медвеђи зуби (15): 1. запон, 2. ланац, 3. алка, 4-13, 15. привесци, 14, 16. бобице и украси за низање, 17-19. кутија са привеском и ланцем и прстењем у њој нађеном, 20-21. кутије, 22. прстен, 23. бријач, 24. огледало; 13, 25-26. сребрени привесци са подручја јужно од Саве.

Сл. 11. Прстење, кутије и ваљкасти привесци, Жидовар (1-5) и друга налазишта: 1. бронзани медитерански прстен са представом рибе (доле), доброг пастира и палмове гране (горе); 2. бронзани подунавски прстен; 3. сребрна кутија са ланцем и привеском – плочицом, украшена црвеним каменом, у којој је нађено бронзано прстење; 4-5. остаци сребрних кутија; 6. бронзане кутије и ваљци из Ковачице, 7. Падуренија (лево) и Појана-Дулцешти – Варница (десно) у Молдавији, 8. Војловице и 9. Вршца.

равна и пространа места, окружена ниским зидом, гумна су служила и за зборовања. У *Старом Завету* је гумно забележено као зборно место, када Јосиф приређује плач свом оцу на гумну (*1 Мој* 50. 10-11). Срби су за зборна места користили узвишена места (Јанковић 1998: 129); међу њима су и велике енеолитске гомиле (тумули), као што је Зборна гомила у Грбљу. На гомилама се подижу у Средњем веку цркве.²⁶ Гумна су у *Старом Завету* и складишта, јер је забележено да Филистејци пљачкају гумна (*1 Сам* 23. 1). На крају, Давид откупљује и спрема гумно Орнана Јевусејина за храм, а Соломон га подиже (*1 дн* 21. 18, 28; 23. 15, 18, 21-22, 28; *2 дн* 3. 1). Изванредно је значајно то што сада археолози имају могућност да истражују такво преисторијско гумно, уједно и светилиште одређене области, што је велика одговорност за истраживаче Жидовара. То је било гумно и у претходним столећима, можда од оснивања почетком Бронзаног доба. Да ли је ту од почетка био и старозаветни храм, главни за данашњи јужни Банат, за сада је тешко одговорити.

Да је цркву Караша могао да успостави Апостол Павле показује један апокриф о његовом путу у Шпанију и Британију, а сам је Апостол Павле у посланици Римљанима (15. 24). наговестио своју намеру да крене за Шпанију. У том апокрифном наставку, последњој глави *Дела апостолских*, датованом у 2. столеће (АС 2005: 367-370), описује се пут Апостола Павла и његових сарадника на запад, преко Шпаније до Британије, Галије и Швајцарске. Затим су кренули у Илирик, намеравајући да преко Македоније оду за Азију и „тако се благодат нашла у свим црквама и процветале су оне у миру“. Апостол Павле је могао том приликом користити главни римски пут од планине Понтија Пилата и језера где се исти убио, до планине Јулија (Јулијски Алпи) и одатле Савом до Сирмија и Виминација (удаљеног 23 км ваздушном линијом од Жидовара), а потом на југ преко Наиса за Македонију (**карта 5**). Подаци овог текста потврђују да је Апостол Павле боравио у долини Велике Мораве, те укрепљују и вест из напред наведеног словенског Предања у *ПВЛ*, да је покрштавао Словене (српској) Морави. На оваквим проповедничким путовањима, било је природно да се понесу одговарајући предмети за опремање новоуспостављених цркава (као данас честице моштију, иконе). То је могуће објашњење за појаву предмета медитеранске производње (ливен прстен, кутије обележене крстовима).

Хришћанску намену предмета оставе из Жидовара потврђује још једна остава, из оближњих Гвоздених врата. То је остава из Текије, датована од 70-тих до 90-тих година, а уже између 83. и 89. године (Мано-Зиси 1957: 45-46). Састављена је од златних и сребрних предмета различитог порекла, као што су делови појаса, наруквице, вотивни па-

гански дарови. У њој су нађена и два прстена украшена класовима (или палмовим гранама?), мањи и већи, од којих један удвојен, италског порекла. Пошто су различитих пречника, могу бити мушки и женски, тојест и то прстење може бити венчано. На делу сребрног појаса утиснут је убудима натпис (**сл. 12**) који се може читати IS^AAK или ISXVC (Ћ. Мано-Зиси 1957: 23), а ја бих додао и ISXRC. Дакле као јеврејско име Исаак, и скраћеница Is(us) X(ριστ)ис или Is(us) Xr(istos) C(ωτήρ). Мешање две азбуке није необично, а може бити намерно, на пример да би се прикрило значење записа. У првом случају реч је о јеврејском имену, што онда доказује Јевреје на Дунаву и одликава потребно окружење за рано ширење хришћанства, напред описано. У два друга случаја, имали би скраћеницу истог значења као IXΘΥΣ – IXΘΥC, односно прикривену изјаву власника појаса да је хришћанин. Дакле, некадашњи власник тог појаса из текијске оставе је могао бити хришћанин. Остава садржи и несумњива сведочанства паганства – представе римских божанстава на сребрном лиму. То показује да је последњи власник те оставе њу саставио са разних страна, као своје драгоцености, и као ратни плен; он је могао бити хришћанин, многобожац или атеиста. То је важно за датовање, јер видимо два слоја у настанку оставе. Старији слој чини настанак и употреба предмета који су припадали људима различитих религиозних убеђења, укључујући хришћанска, а млађи слој – окупљање тих разнородних предмета у једну целину. Ову оставу је Ћ. Мано-Зиси повезао са изненадним дачким нападом између 83. и 89. године, али појас је могао бити израђен око средине 1. столећа, а запис је накнадно утиснут. Ћ. Мано-Зиси је изнео претпоставку да је састављач оставе био припадник римске легије смештене на Дунаву од 56. године.

У Текији се налазио римски војни логор Трансдиерна, тако назван зато што је подигнут наспрам Диерне (Dierna) на левој обали Дунава, где је данас Оршава (име изведено од урвина, рушевина). Ово утврђено место забележено је и као Dzierna, на једном званичном латинском натпису, што искључује могућност правописне грешке. Зато су још Ј. Шафарик а за њим други филолози до наших дана, читали ово име као Черна, где је «Ч» написано са «Dz», јер Латини нису имали одговарајуће слово за тај глас (упоредити напред Zizia – Чича). Оршава се данас налази на ушћу реке Черне у Дунав (а она има притоку која се зове Бела река), што се узима као доказ да су Словени живели на Дунаву у предримско доба. То је још један пример додире Словена предримског доба, тј. Илира, са хришћанством доба апостола, забележеном у *ПВЛ*. Да споменем овде и руску билину (песму) о јунаку Дунаву и његовој жени јунакињи Настасји, коју је стицајем околности усм-

ртио и зато се сам убио, и од његове крви тече Дунав, а од њене река Черна. Ова билина мора бити из времена пре одласка предака Руса са Дунава.

На основу свих ових вести и археолошких података, могу се реконструирати барем три путовања Апостола Павла по Илирику (**карте 4-5**), прво морем (Мљет), затим барем једном копном за Рим или обратно, преко Требиња, Омиша и Крке (месна предања), па из Галије Савом и Моравом за Солун (апокриф и *ПВЛ*, Жидовар, Текија). Треба нагласити да предања о апостолима не постоје код Латина Далмације. То са једне стране показује да су Латини досељеници, а са друге да нису прихватили хришћанство непосредно од апостола и њихових ученика, већ касније. Пошто су предање сачували Срби (и руска *ПВЛ*), произилази поново да су они потомци такозваних Илира. Они нису били «романизовани», зато су и сачували предање. Предања се не преносе завојевачима, тако да сведоче о аутохтоности Срба на простору Динарида. Предање сачувано код Руса сведочи да је пренето из Подунавља до Подњепровља по свој прилици након римског освајања Дакије, 102. године.

ПОКУШАЈИ РИМА ДА ЗАУСТАВИ УСПОСТАВЉАЊЕ ЦРКВЕ

Од Исуса Христа је улога цара (власти) постала огољена. Дај цару царство (Мт 22. 19-21) – паре (сада траже и душу). Тиме је цар односно царство сведено на оно што јесте – државу која садржи насиље, и којој треба новац да би живела, без ичег божанског. Владар је разобличен као део устројства људског друштва, доспео на тај положај стицајем околности, али за Бога ништа важнији од презреног роба. Људи су владаре добили због своје лењости и избегавања одговорности за доношење одлука о сопственој свакодневици и будућности. Кроз хришћанство је и најнижима (поново) изграђена свест о „људскости“, којом су изједначени са владарима, и да са њима деле одговорност за заједницу. Губитак божанске светости у очима хришћана повредио је сујету римских царева (као и данас). Тада је и љубав коначно постала призната општа вредност; то се лепо види по променама на уметничким делима. Али највеће непријатељство власти изазвало је откривање новог значења појма слободе, духовног, који за хришћане није зависио од администрације у служби власти (у смислу да је то само друштвени положај), већ од личности, како појединца тако и породице, племена, народа, као и спремност на жртвовање физичког постојања за такву слободу. Тога је било и раније, рецимо Макавеји, или поражени Персијанци што су Александру Великом одговорили – „покорно си наша тела, али не и наше душе“. Зато Царство почиње да се бори против личности (може се рећи и људскости), како појединаца тако и група и читавих народа. То траје и данас. Прво су започели обрачун са непокорним народима (Илири, Јевреји), затим прогоне хришћана, који су у таласима трајали до 4. столећа; врхунац покушаја да се заустави слободоумље достигнут је у време цара Диоклецијана.

У почетку је Рим био збуњен појавом хришћана због бркања са јудејима и што једино хришћани нису жртвовали жива бића Богу. Уобичајена мера против непокорних било је протеривање, а оно је могло бити привремено или трајно. На пример, цар Домицијан (81-96) је протеривао угледне грађане без суда, као и апостола Јована Богослова (на Патмос) а ослобађа их 96. г. (Јевсевије Памфил 2003: 67). Многи из Рима и Италије прогоњени су у илирске области. Велики песник Овидије прогнан је у градић Томи код ушћа Дунава. Још даље је прогнан ученик Апостола Павла, римски епископ Свети Климент (88-97), на Крим,

²⁷ Кападокија је пространа висија у источном делу Мале Азије: занимљиво је да су мошти Светог Саве Готског (*ЖС*, 15. април), убијеног давлешћем у реци Мусији, пренете на десну обалу Дунава, одакле их војни заповедник Мале Скитије Саран, родом Кападокијац, преко Солуна шаље Цркви Кападокије, можда да би их заштитио од предстојеће најезде Хуна. Село Светог Саве Готског је хришћанско, јер има свештеника Сансала, као и суседно село свештеника Гутика, и по свој прилици су били под неким епископом Мале Скитије. Германски Готи су живели измешани са Словенима између Дњепра и Дунава, тако да се наслућује некаква веза између словенских простора и Кападокије, можда и много старија.

где је успешно ширио хришћанство, да би на крају био ба-чен у море; део његових моштију су много касније Свети Константин Тирило и Свети Методије однели прво у Ве-лику Мораву а затим и у Рим (ЖС: 25. новембар; ВХР 32-33, 50-51). За њим је у прогонство послат још један апос-толски ученик, Свети Аполинар, у Илирик, али је он успео да се врати у Италију. Дакле у 1. столећу, илирски и скитс-ки крајеви сматрани су неповољним за Римљане, као израз-ито варварски (заправо непријатељски), за разлику од Грчке, Азије или Галије.

Непоколебива вера хришћана толико је узрујала власт, да су почели да захтевају од њих оно што нису тра-жили од јудеја, да жртвују римским боговима. Затим су уследили прогони. У почетку су хришћани убијани као обични злочинци, на тада уобичајен начин, на крсту или у арени, где су их убијале звери, или одсецањем главе мачем римским грађанима, као Апостолу Павлу. А онда су услед-ила сурова мучења и читави покољи. Погинули мученици су за хришћане постајали светитељи, чије су мошти чува-ли због задивљујућих подвига и потоњих чуда. На неки на-чин су мученици наследили апостоле, и постали јунаци но-вог доба, сведоци Новог завета, уместо античких, ста-розаветних хероја. Поштовање гроба и костију мученика заменило је за многе хришћане култ предака, нарочито припадницима нижих класа и онима који су били силом от-ргнути од завичаја. Сваки гроб мученика постајао је ново место молитве, нови неразрушиви храм. Рим је покушао да то спречи на два начина: некада су убијени мученици бацани у море и реке, нарочито у нашим областима, да им се не зна гроб (сетимо се Потопа), а понекад су их спаљивали, што није могло бити делотворно код народа који су уобичајено спаљивали своје покојнике. Друга мера је била одвођење ухапшеног хришћанина далеко од места преби-вања, у средину где су веровали да нема хришћана, да ње-гова породица и хришћани не би знали где му је гроб. Неки су одвођени из Италије у Азију, преко Илирика.

Веома рано је Царство започело спознајни, пропа-гандни рат (медијски) против хришћана. То је прво било наметање култа цара, затим римских богова и измишљање домородачких богова, а потом изобличавањем хришћан-ства (гностици) и увођењем једнобожачких култова. Такво деловање власти донекле је узрок потоњих забуна око жи-тија неких мученика, где није јасно о коме је тачно реч и када су живели, што није без значаја за историју помесних цркава. Зато има више примера да се народна предања раз-ликују од усвојених житија.

Тако није сасвим јасно ко су били Свети Флор и Лавр (ЖС, 18 август), који су по једном житију дошли из Илирије у град Улпијану (код манастира Грачанице) као клесари, да би градили пагански храм. Ту су мученички

страдали у 2. столећу, из сличних разлога као и четири хришћанина клесара на Фрушкој гори. Занимљиво, они су необично поштовани у православној Русији, нарочито у области Новгорода, али као заштитници коња (Б. Путилов 2000: 125-128). На руским иконама од 14. столећа прика-зују се Свети Флор и Лавр са обе стране Арханђела Михаи-ла, који држи узде њихових коња, а испод су приказани ко-њашари Певсип, Елевсип и Малепсип, близанци тројке, мученички пострадали у доба Марка Аурелија (161-180) у Галији, а по другима у Кападокији (Т. 4. 1). У житијима се не виде разлози да се ови мученици повежу, осим што су сви страдали у 2. столећу. Откуда такво предање у Русији, и то у њеним северним крајевима (који показују и неке друге сличности са Србима)?

Испада да по два светитеља носе данас имена Флора и Лавра (једни су клесари а други заштитници коња), као и по тројица Певсипа, Елевсипа и Малепсипа (из Галије и Кападокије), чије се поштовање пренело у Русију пре из Кападокије него из Галије²⁷. Житија светих су ретко сачу-вана до нашег доба у изворном стању, сада их познајемо углавном из дела друге половине 10. столећа Светог Си-меона Метафраста, а он их је дотеривао, те је могао погрешити. Улпијана на Косову је добила име по цару Трајану, а осим ње постојала су још два града названа по истом цару - Colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa у планинском Банату (некад главни град Дакије) и Colonia Ulpia Traiana Ratiaria, на Дунаву источно од Видина (некад главни град Мезије). Зато светитеље Флора и Лавра не морамо повезивати само са Улпијаном на Косову.

Новгородске иконе Светих Флора и Лавра необично подсећају на римске оловне иконе такозваних подунавских коњаника, датоване у 3. и рано 4. столеће (И. Поповић 1983, 1986, Ј. Зотовић 2001). На горњем делу тих оловних икона, на врху, може бити приказан бог Сол (сунце) или риба, пехар (кантарос) голуб (орао), а између змија или сунца и месеца – луна (Т. 4. 2-5, сл. 3). Риба је познати хришћански симбол, пехар симболизује Извор живота од-носно Евхаристију; сунце и месец приказују се по правилу на сликама Распећа – они као алфа и омега означавају по-четак и крај, Исуса Христа. Главна сцена су два коњаника окренута женској особи са некаквом тканином у рукама, за коју се мисли да је нека богиња; под коњаницима су опру-жени риба, кит, можда ала, или човек, жене. Често је иза левог коњаника приказан оклопљен војник са штитом и копљем, а иза десног женска особа у дугој хаљини. Испод њих су особа са животињском главом, сцене жртвовања, три особе за столом, две наге особе, а још ниже треножац, лав, такође кантарос, петао, петао. Гледано одоздо, на дну су сцене земаљске, у средини је „богиња“ којој исказују поштовање два коњаника, а изнад су симболи који се могу

повезати са врховним божанством. Иконе такозваног „подунавског (трачког) коњаника“ римског доба, имају сличан садржај, и подсећају на иконе неког од светих ратника на коњу. На једној (И. Поповић 1983: сл. 13) су чак урезана три крста, уз сунце и месец уз горњу ивицу, испод коња лежи жена(?), а на дну је приказан кантарос – пехар, сто са рибом и још неке представе (сл. 13. 2).

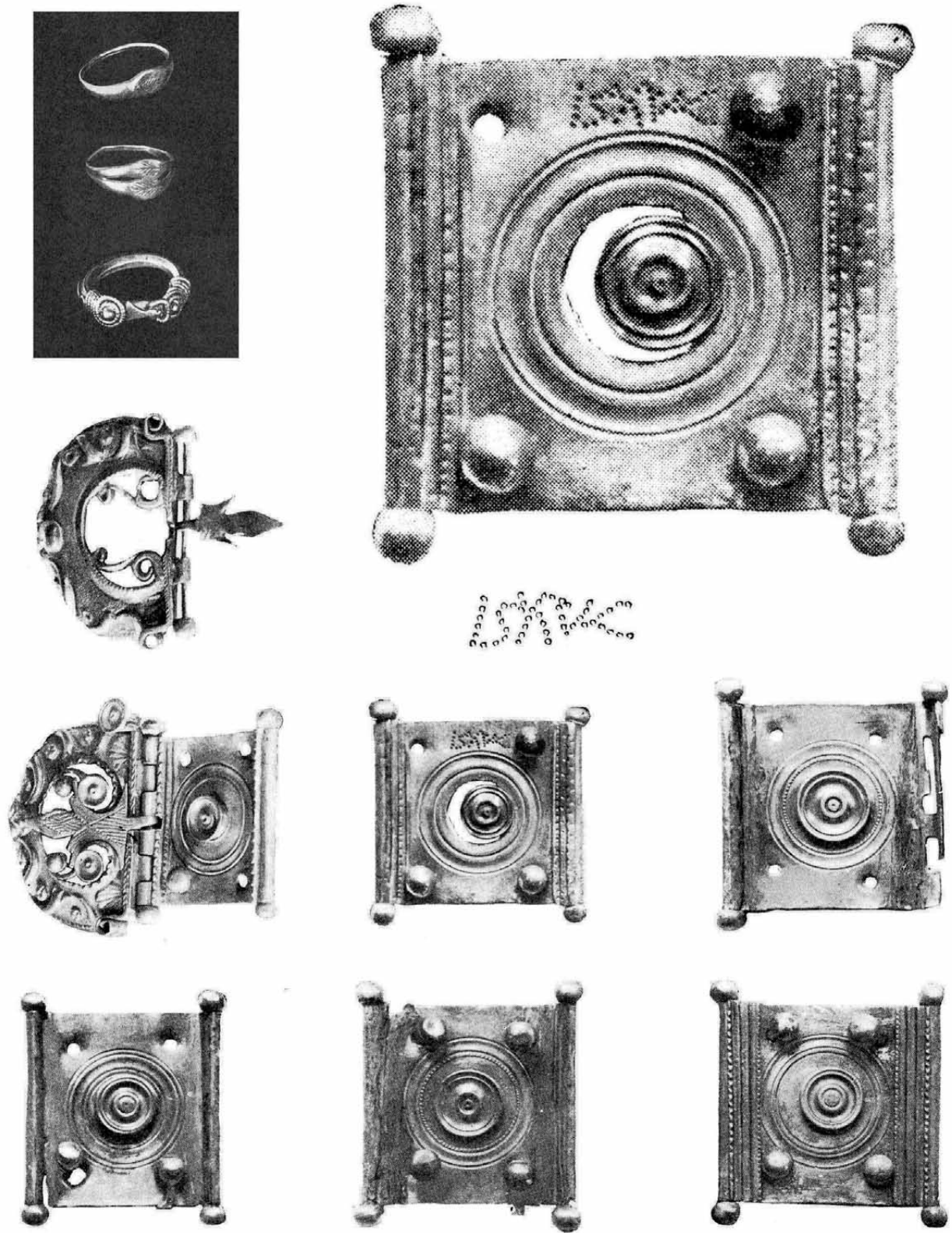
Овакве слике лако се могу повезати са хришћанским иконама као узорима, а неке вероватно и јесу хришћанске. Наиме, у доњој зони такве хришћанске иконе, могле су бити старозаветне представе, као Аврамово угошћавање три анђела и жртвовање овна, Адам и Ева. У средини су могла бити два светитеља на коњима окренута Пресветој Богородици, а на врху симболично приказани Исус Христос (кантарос – Извор живота, риба – Спаситељ) или Свети Дух (голуб). Ако је заиста приказана Пресвета Богородица, онда у рукама држи своју ризу или омофор, па се поставља питање где је та светања тада чувана (у Јерусалиму или у граду Зила – Ζήλα у Кападокији?). На неким оловним иконама је уместо женског лика у средини приказана мушка особа раширених руку, као на крсту; те иконице су обележене и крстићима (сл. 13. 4). На овим иконама су коњаници главне личности, светитељи, који изражавају поштовање Божанству у чијој су служби; због њих је осмишљена цела икона. На средњевековним иконама обично је приказивање само змије или але под коњем светог ратника. У Цебелди (Абхазија) нађени су делови најмање две парапетне плоче покривене рељефима (L. G. Khroushkova 2008), из прве половине 7. столећа. У горњем појасу дела једне плоче, приказана су два коњаника наспрамно постављена, тако да се главе коња скоро додирују (сл. 96. 2). Леви коњаник као да у руци држи крст, а под ногама коња је велика змија, која му се репом обмотала око задњих ногу. Од представе десног коњаника сачуван је само предњи део коња, али се види да испод коњских ногу лежи човек, који има браду (цар Марко Аурелије био је брадат). Мисли се да су приказани свети ратници, мада не носе ни оружје ни оклоп, као ни коњаници на иконама римског доба. Представа змије је уобичајена за свете ратнике, али човек под коњем није.

Није једноставно поуздано растумачити приказане симболе на оловним иконама. Човека и жене, рибе и кита на оловним иконама, испод коња, не треба схватати буквално, већ као симболе неког пораженог зла; коњаник се сигурно није борио са китом, рибом или женом. Приказани коњаници немају атрибуте ратника, као што су оружје и оклоп, можда ни седло, а могу имати фригијску капу, која симболизује слободне људе. Значи, јахачи су победили неко зло и изборили себи слободу, а чини се и другима, али не оружјем. Пророка Јону је на три дана прогутао кит – смрт, а и риба означава Потоп и смрт (в. стр. 304-305). Слично треба тумачити и ликове лежећих жена или човека, као неко поражено зло, демоне, искушења или слично. Личности иза јахача можда показују њихов положај у друштву – први јахач је могао бити војник (који своју победу није остварио оружјем), а други је био световно лице. Вероватно и коњи симболизују слободне људе (в. стр. 293). Света три близанца на руским иконама, коњушари и мученици, можда су гајили коње којима је Арханђео Михаило наградио Светог Флора и Лавра, свете Христове ратнике. Занимљиво је приказивање псоглавог човека, вероватно Светог Христофора, уз приказ припремања жртвоване животиње.

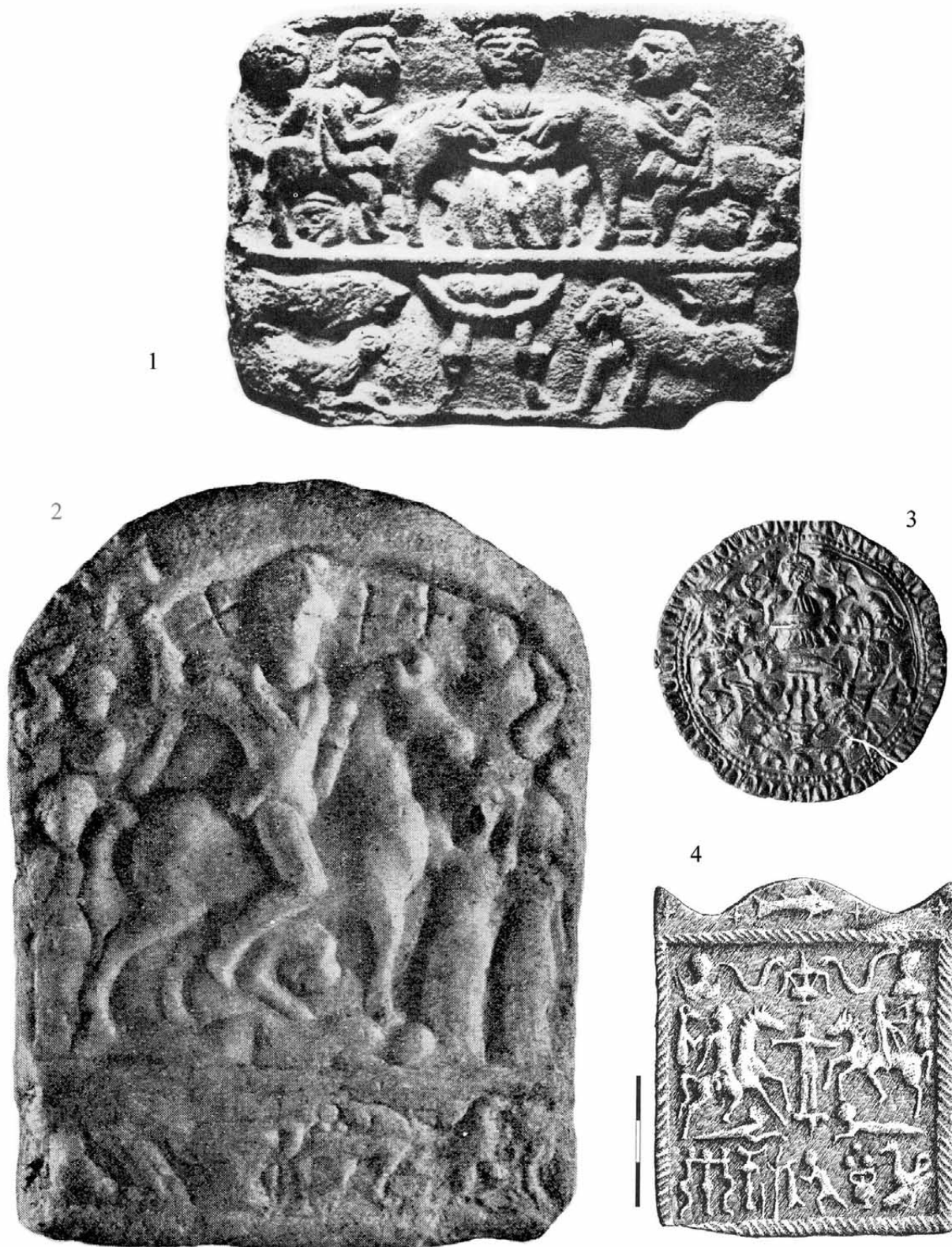
Садржај икона подунавских коњаника указује на постојање старијих хришћанских узора, око смене 2. и 3. столећа. Потом, Рим је покушао да их „паганизује“, као да коњаници служе паганском божанству, Солу, да превари неукле, као и данас.²⁸ Сада би атеисти хтели да су хришћани копирали паганску

²⁸ Римокатоличка црква има дугу традицију произвођења светитеља на граници са православнима, како је то запазио E. Duggve 1951: 141, н. 72, за Озану у Котору и Николу Тавелића у Шибенику. Такав је и „Свети Боно“, донет из Рима у Вуковар 1753. Слично је осмишљен рођендан Јосипа Броза 25. маја, да би се заташкао празник словенских апостола 24. маја, а 1. мај је требало да замени Ускрс, итд.

²⁹ По Сократу Схоластику, *Историја Цркве*, 17 (2002: 31), над гробом у коме је био сахрањен Христос саграђен је Афродитин храм, а у гробу су нађена три крста.

Сл. 12. Део оставе из Текије: прстење и сребрни делови појаса, увећан оков са натписом и цртеж натписа.

Сл. 13. Иконе коњаника из 3-4. столећа, од камена (1-2) и олова (3-4), „подунавских коњаника“ са давањем воде (?) коњима (1), са различитим капама и женским особама испод копита, непознато налазиште (3), са распећем (?) и на врху рибом и крстовима, Виминацијум (4); „Трачки коњаник“ са три крста поред главе, Параћин? (2).

иконографију, да су паганске богове облачили у хришћанско рухо, а било је обрнуто. Јер, зашто се паганске иконе јављају тек од 3. столећа, где су им узор у 1-2. столећу или у предримском добу?

На нашем илирском простору, где Срби још увек живе, зна се за велики број мученика, места страдања неједнако распоређених. Највише хришћана, преко стотину, страдало је у римској колонији Сирмијуму (Сремска Митровица) у Другој Панонији, који је под царем Диоклецијаном постао једна од четири римске престонице. Осим Светог Димитрија (Ѓакон), који се још неразјашњено повезује са Солуном, остали сирмијумски мученици су поштовани пре свега у Италији и даље на западу: епископ Свети Иринеј, Света Александра, поменути четири каменоресца и уз њих Симплиције, баштован Синерос, свештеник Монтан са супругом Максимом, који су дошли у Сирмијум да се сакрију у великом граду (из Сингидунума – Београда?), и још много непознатих. Њихово поштовање на западу може указивати да су им мошти склониле избеглице латинског порекла на запад, пред нападима Германа и Хуна. Следећи град по броју мученика, али неупоредиво мањем, била је римска колонија Салона, данас Солин код Сплита, главни град Далмације, и касније једно кратко време престоница Западног римског царства. Салона нема раних паганских храмова, подизани су од 2. а нарочито у 3. столећу; упоредо се појављују прва сведочанствима о хришћанима. Први познати мученик је Венанције, страдао око 257-260. године. Мученици из времена најжешћих прогона били су епископ Домнио, страдао 304. (вероватно истовремено са епископима Пореча Мауром и града Епетија Феликсом), као и Ѓакон Септимије, свештеник Астерије, бојација Анастасије из Аквилеје; четири мученика – ратника су били Диоклецијанови гардисти, Телије, Антиохијан, Паулинијан и Гајан. Њихове мошти су пренете у Италију тек у 7. столећу. Међу мученицима Илирика су напред поменути свети Флор и Лавр из Улпијане у Дарданији, којој је главни град био Скупи, у коме нису забележени мученици. Мученици нису забележени ни у Виминацијуму, главном граду провинције Горње Мезије, али су у Сингидунуму, у истој провинцији, страдали Свети Ермил и Стратоник. Није случајност да мученици из Сингидунума нису на погубљење вођени у Виминацијум, већ у латинизован Сирмијум. Види се да мученика нема у унутрашњости првобитне провинције Далмације, Прве и Друге Мезије, у Панонији, али су бројни у римским колонијама – градовима. Наравно, било је мученика и у другим местима, непознатих по житијима, али познатих по откривеним мученицима (као у Коњуку код Кратова) или по гробним местима испод олтара (као у граду Стоби код Велеса, или Сердици - данас Софији). За њих се не зна ни где ни у

које време су живели, а по правилу ни име. Са друге стране, рани храмови 2-3. столећа забележени су тамо где није било мученика, у унутрашњости, у сеоској домородачкој средини. И касније, познате цркве 4. столећа бројније су у унутрашњости, а не у великим римским градовима. То говори да се хришћанство прво раширило међу домороцима – Илирима односно Словенима, на селу и у малим градовима унутрашњости, док је било прогањано у латинским градовима.

Осим застрашивањем, империја је настојала да умири и придобије потчињено становништво наметањем свог поретка кроз државу и религију. На смени ера уведен је култ цара, који је могао бити изједначен са богом, ако тако одлучи римски сенат, али је администрација увек изједначавала цара са државом – лик новог цара је одмах стављан на новац. Јевреји су некада тражили да имају цара уместо изабраних судија, да би избегли сопствену појединачну одговорност за управљање државом. Римском сенату је царска власт омогућавала корупцију, а народу ограничавала учешће у одлучивању. Зато је култ императора наметан – у градовима су постављане статуе владара, војници су се борили под стеговима са његовим ликом, плате и порез су исплаћивани и наплаћивани новцем са ликом цара. Створена је обредно–религиозна пирамида, где су на дну били домаћи лари и мани (заштитници дома, преци), којима жртве приноси домаћин по свом нахођењу у сваком крају царства, у средини су сви могући богови разних покорених народа, а на врху је владар једнак боговима, врховни свештеник, који жртвује врховном богу царства. Таквим непризнавањем националних религиозних посебности, као код Илира или Келта (једино је Јеврејима призната посебност још пре Христа), империјализам је пробао да упије све од Рима покорене народе, да им одузме личност (као и данас).

Цар Трајан (98-117) је схватио да нема ни стварног правног а ни моралног основа да прогања хришћане, да убијање невиних штети ауторитету царства, и прекинуо је прогоне. Зато царство у време цара Адријана (117-138) предузима друге мере. Он је подигао храм врховном богу Јупитеру на месту Христовог Васкрсења, на Голготи је постављена статуа богињи Венери,²⁹ а пећина у Витлејему где се Христос родио посвећена је Адонису, како бележи Блажени Јероним (писмо 58. 3, М. Мирковић 2000: 295-296), богу који се поново рађа. Из посвета и положаја на којима су подигнути храмови, види се да су добро разумели шта се десило, и да им је циљ био да се хришћанске светиње (а не јудејске) оскрнавe и прикрију паганским храмовима. Таква делатност је проширена и на илирска подручја.

Код Илира није било богова и ту је задатак римских „медија“ био тежи. Нема паганских илирских храмова пре римске окупације, а нису познати ни у првим столећима

под римском влашћу. Из приморја се шири ка унутрашњости употреба камених жртвеника са представама мушког божанства, као и надгробних споменика са приказаним мушким и женским божанством у домаћој ношњи (обично Либер и Либер). Велика шароликост таквих споменика навела је неке истраживаче на погрешан закључак да Илири нису имали јединствену културу. Управо је обрнуто, јер је особина укупног илирског простора само појединачно прихватање обичаја подизања жртвеника и увођења нове моде постављања надгробних споменика са натписима. Део Илира, од оних богатијих, прихватио је царски култ и стао уз њега, неки су прихватили поштовање предака на римски начин, а већина је пригрлила хришћанство, уз поштовање старих предања. Ширење паганских храмова тек у 3. столећу посредан је доказ да је хришћанство пре тога било већ раширено код Илира – Срба. Да би сузбио хришћанство, Рим је спроводио увођење својих богова и измишљање домаћих богова од предака. Мермерна икона такозваног „трачког коњаника“ из Буљесовца код Враћа (М. Суић 1961), посвећена је илирском *deo Tatonii patrio*, заправо индоевропском „тати“, оцу - претку, као што је краљица Теута = Тета, тетка, кнез Батон = Бато, баћушка, наводни сарматски краљ Бабаи = Бабо. Већ су наведени „подунавски коњаници“, који су несумњиво били врло поштовани у источним илирским просторима, у Мезији, али и у илирској Далмацији и Панонији. „Романизација“³⁰ је захватила само нечасни део илирске елите, оне који су хтели да се обогате и докопају власти, како под Турцима, тако и данас.³¹

Наравно, Црква код Илира није могла бити спутана подметањем измишљених „домаћих“ богова. Зато је Рим прешао на увођење нових религија које су нудиле спасење. То је била трећа фаза борбе против хришћанства од стране Рима, преко тајних служби, увођењем „конкурентних“, „алтернативних“ култова, „сотериолошко - спаситељских“, као што су ирански Митра, Јупитер Долихен и Сол – Сунце. Атеисти ће их користити у наше време као доказ да је хришћанство само једна од „спаситељских“ религија, настала у песимистичном друштву оног времена, али успешнија од осталих. Исти кругови заступају став да је хришћанска уметност подражавала паганске узоре, да је за иконе Христа предлог био Јупитер или Сол. Управо је било обрнуто; те нове религије су прављене да би сузбиле хришћанство, и зато су преправљале и изобличавале хришћанске иконе. Било је несумњиво случајева, као и данас, да уметник свесно или из немара, незнања, примени неки пагански узор. Такође су нека подударања неминовна – стар човек се обично приказује са седом брадом, а дечак голобрад. Како сам напред показао, хришћанско поштовање светих (ратника) Флора и Лавра преусмеравано је на паганско поштовање хероја, којима се мора жртвовати као људима који су постали богови, као и цару.

Разлог за нарочито наметање паганства и латинизације управо Илирима је прост. Наиме, Илири су се постепено биолошки опоравили од покоља на смени ера од стране Римљана, а пригрлили су хришћанство. У време Марка Аурелија дошло је до великих германских напада 169. године, у којима су опустошене провинције од Дунава до Италије. Као што сам већ навео, цар Марко Аурелије био је принуђен да врбује за рат гладијаторе и хајдуке (латроне) Далмације и Дарданије (са простора од Поуња до Понишавља). То је био значајан преокрет, јер од тада Илири постепено преузимају водећу улогу у војсци. Убрзо је донет Закон Антониниана (*Constitutio Antoniniana*), 212. године, којим су изједначени сви слободни грађани са Римљанима. Касније су војску преузели Илири, а затим и царски венац; наступила је у 3. столећу епоха војничких царева, махом Илира. То показује да су администрацији били потребни ауторитети

³⁰ Романизација је наметање културе старог Рима нероманским народима. К. Лиречек, и многи други до данас, заступају став да су Илири (сви) романизовани, и да су тако романизовани неки опстали до данас (Албанци, Румуни, Власи). Остаје необјашњено како они неписмени Илири нису сачували илирски језик под Римљанима већ су преузели латински, а онда проговорили словенски језик „под освајачима“ Словенима.

³¹ Као и некада, и данас се спроводи паганизација из одређених средишта моћи. Тако је својевремено уведен празник 8 март, преобликован у дан мајки, што никакве везе нема са поводом – добијањем гласачког права за жене. Најновији пример је увођење паганског празника дана заљубљених, дана музеја, избеглица итд., што води успостављању неког новог универзалног календара, уместо хришћанског.

у војсци, да би она успешно бранила њихов поредак и границе. Латинизација становништва је успела на западу, у Италији, Галији, Шпанији (вероватно је била заснована на старијој сродности), али не и код Илира, Грка, Египћана и народа Азије. Препрека за ширење латинизације међу њима нису биле само особене културе (језици) и малаксала тежња за слободом, већ и цркве које су утемељили апостоли.

ЦРКВА ИЛИРА (ПЦС) ДО МИЛАНСКОГ ЕДИКТА 313.

Из разумљивих разлога веома је мало материјалних, археолошких сведочанстава о хришћанима 2-3. столећа, како код Илира тако и у Римском царству и целом свету. Међутим, упркос прогонима хришћана, наилази се на предмете који сведоче не само о прикривеном исповедању хришћанства, већ и јавном. Изузетно, чак се и на новцу исповеда хришћанство под самосталном владом цара Галијена (260-268), а то је већ званични документ. Два јединствена новца са натписом његове супруге Салонине нађена су у Срему, у Добановцима (Н. Црнобрња 1994). На аверсу је приказан лик царице Салонине са натписом SALONINA AVG (= Салонина августа, царица), а на реверсу је Салонина приказана као Веста, како седи на трону, у десној руци држи крст, а у левој руци скиптар са крстом; околу је натпис VESTA (сл. 14. 3). Веста је римска богиња огњишта (опет дом и преци). Ковање је датовано у 265-266. годину, након Галијеновог едикта о верском миру из 261. године. Од раније су познате две серије њеног новца са натписима на реверсу AVG IN PACE и AVGVSTA IN PACE, протумаченим као исказ подршке хришћанима; коване су у Медиолануму (Милану). На нашим комадима није убележена ковница, свакако услед страха од могуће одмазде, али велика сличност са комадима из Милана показује да је тамо кован. Та ковница настала је пресељењем ковнице из Виминацијума 256. године. Прогони хришћана у Виминацијуму нису познати, нити има забележених или запамћених мученика. То може указивати на велики број хришћана у градском становништву и окружењу, а претежно домородаца, што ће бити последица делатности Апостола Павла у Морави, по *ПВЛ*. Није случајност што су једина два таква новца позната у Римском царству, сведочанство покушаја да се прикривено озваничи исповедање хришћанства, нађена у Илирику, на путу Сирмијум - Виминацијум, а поред Сингидунума.

Жишци – светиљке од глине у којима је горело уље и давало светлост слично данашњим кандилима, били су обавезни у сваком домаћинству грчко-римске културе. На неки-

ма из Дакије, Мезије и Далмације има симбола, као што су христогорам или риба, који јасно показују да су их направили хришћани за хришћане (сл. 14. 4). Из Смедерева потиче једна велика бронзана лампа у виду лађе, датована у 3. столеће (Л. Павловић 1967; В. Поповић 1970). Она је подарена Божијем дому, како сведочи натпис IN DOMV DEI TERMOGENES VOTUM FECIT (сл. 14. 5). Док је употреба жижака могла бити сведена на приватне просторије, дакле изван очију јавности, лични накит је био јасно изражавање религиозне припадности. Ту су најважнији запони, коришћени за учвршћивање огртача на рамену, јер су уједно били својеврсно одликовање и ознака друштвеног положаја грађана, као што је положај у ратничком звању обележаван појасом, а гардиста и металним огрлицама – гривнама. Са тла римске Дакије, из града Тибискума (Tibiscum = Тамиш) близу извора Тамиша, потиче запон 3. столећа са крстом на врху (М. Маре 2004: 216), што показује да је његов корисник (корисница) јавно показивао своју припадност хришћанској заједници (сл. 14. 7). Бројнији су запони у виду круга у коме је христогорам, тојест шестокраки крст, а без истакнутог слова Р, што ипак указује на опрез власника и на време прогона (сл. 14. 8). Припадају 3-4. столећу, најјужнији примерак нађен је у Велекинцу код Гњилана (С. Фидановски 2010: 34), а северно од римске границе, у Бачкој, С. Трифуновић је нашао такву фибулу у Чуругу, у насељу Лимиганата – „варвара“. У уништеним гробовима у Ковачици у Банату (М. Јанковић 1997: бр. 547) нађене су и две бронзане огрлице – гривне (торквеси), од којих је једна обележена крстом (сл. 14. 1). Такве гривне нису особене за Сармате, који су ту наводно живели, али су сличне нађене у неколико гробова изван римских граница, све до Пољске (*PZP* 1981: Т. XXX 22-24). Познато је да су ратници из пратње римских царева носили гривне, како се то види на иконама Светог Срђа и Вакха, или на ктиторској слици цара Јустинијана из Равене. Налаз из Ковачице би указивао да је покојник био гардиста нижег положаја (гривна није ни сребрна ни златна) у време неког илирског цара, можда Константина Великог. Испада наизглед неочекивано, да су хришћански предмети забележени чешће северно од Дунава, код „варвара“, што је доказ да их је ширио народ истог језика са обе стране Дунава, као и да тамо није било прогона.

Други важан археолошки извор о хришћанима је обред сахрањивања. Илири – Словени почетком нове ере примењивали су и сахрањивање тела покојника (Срби и још нека племена) и сахрањивање његовог пепела (остали Словени). Оба обрета примењивали су и незнабошци и они који су веровали у бесмртност душе. Од трећег столећа напушта се спаљивање покојника на тлу Римског царства (одржало се још и током 4. столећа), што се са правом тумачи ширењем хришћанства. Наиме, људима очишће-

ним крштењем више није требало чишћење ватром – душа је могла да напусти тело уз уобичајен хришћански обред. Уместо старих схватања да душе умрлих бораве у ништавилу или на небу са прецима, спознано се да није тело грешно већ ђаво у телу и да тек предстоји васкрсење са телом (1. Кор 13. 3).

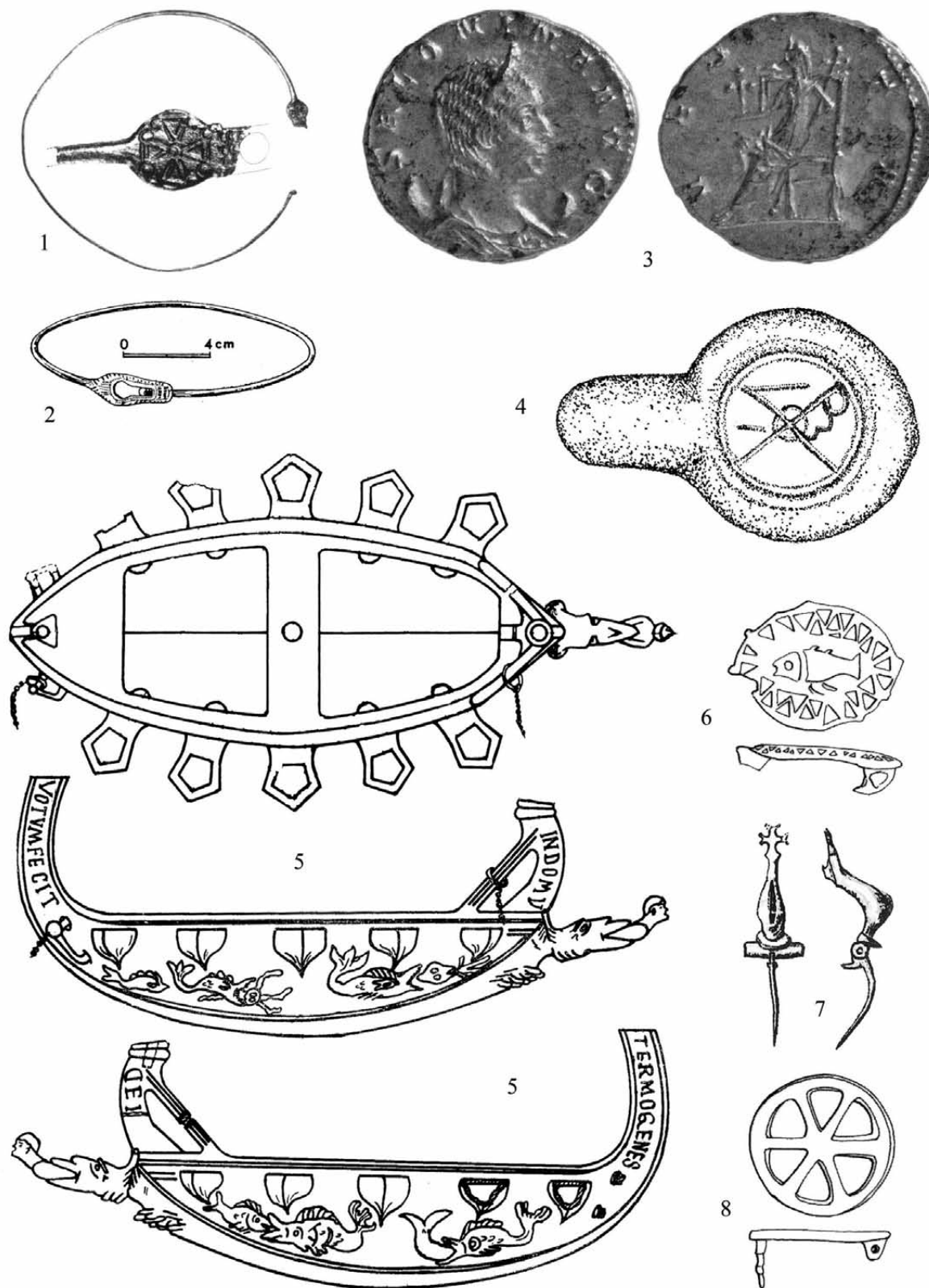
У дворишту двора Банатске епархије у Вршцу, откривено је гробље из доба римске окупације Дакије 102-270/5. године, које по особинама накита и ношње покојних показује многе илирске особине.³² Хришћанску веру сахрањених изванредно показује кружни запон са женским ликом означеним грчким натписом „ΧΑ-ΡΙΣ“ (сл. 34. 7). То је Божија Благодат, Милост, *χαρις Θεου* (Лк 2. 40), *αγιος χαρις* (Рим 1. 7), *χαρις του Θεου* (Рим 5. 15); има лик царице (Салонине?) са дијадемом и наушницама. Примена грчког писма слика је древне везе Илирске и Грчке цркве, успостављене још делатношћу Апостола Павла. У неким гробовима нађени су ваљкасти привесци начињени од бронзаног лима, који се не могу отварати, понекад обележени на кружним странама крстом (сл. 11. 9). По крсту подсећају на старије кутије из Жидовара, које су пљоснате и могу се отворити, за разлику од ових. Сличних привесака има чак до Земплина у горњем Потисју, које није било у римској власти. Тамо је нађен примерак датован римском фибулом у 2. столеће (сл. 9. 2), у гробу са пепелом детета положеним у лонац наводно „дачких“ особина (V. Budinský-Krička, M. Lamiová-Schmiedlová 1990: 263, 297, Т. 16. 40), мада таквих лонаца има код свих Илира. У Земплину има металних појасних копчи врсте Ламинци, а једна је обележена крстовима у круговима. Таквих ваљкастих привесака има у млађим гробљима становника јужног Потисја, као у Војловици, датованој у 3. и 4. столеће (Д. Батистић-Попадић 1985: гр. 24). Из Ковачице потиче случајан налаз таквих ваљкастих кутија, али просечно нижих (М. Јанковић 1997: бр. 550-552). Само два комада 4-5. столећа, неукрашена, потичу из гробља северно од Мориша, такође приписаних Сарматима. Али таквих кутијица нема у сарматским гробљима изван Паноније, а има их у гробовима Далмације, као у Горици код Имотског (К. Пач 1900: 317, сл. 11) и у подножју Карпата у Молдавији (I. Ioniță 1983: сл. 16. 3, 7). У овим кутијама се могла налазити причест, трајно затворена, као вид реликвије, коришћена за благослов и заштиту, онима који нису могли да учествују у редовном животу Цркве. Зато се може тврдити да је реч о хришћанима, који су у Банату и Потисју живели пре, за време и после Римљана, а били су домороци, Илири словенског језика, како показују подаци о језику тамошњег становништва под Хунима.

Располажемо археолошким сведочанствима да су и они који су спаљивали покојнике, такође могли бити хришћани. У Чачку је систематски истражено гробље образовано око раскошног маузолеја, у виду четвороугаоне грађевине са кровом на четири стуба, у коме се налазила урна са пепелом покојника (К. Дмитривић, Д. Радичевић 2009). Камени украс маузолеја нема паганске симболе, већ неке особине које указују на хришћанство, као што су прикази голубова – Свети Дух се обично приказује у виду голуба. Око маузолеја је откривен 51 гроб спаљених покојника и 20 гробова сахрањених покојника. Гробље је датовано у другу половину 3. и до пред крај 4. столећа. У гробовима спаљених покојника нађени су неки хришћански предмети, као један прстен са крстом. Тешко је рећи да ли је припадао ту сахрањеној особи (нема трагове ватре) и као такав стављен у урну, или је то прилог удовице. Како било, указује да спаљивање умрлих тада није гледано као супротно хришћанским схватањима.

У целом хришћанском свету врло мало се зна о првим грађевинама коришћеним за цркве и за крштавање. Зна се да је било случајева да неко покло-

³² С. Барачки (1961) је гробље датовао у крај 3. – 4. столеће и приписао Сарматима, што је недавно исправљено (Д. Јанковић, Д. Радичевић 2010: 144).

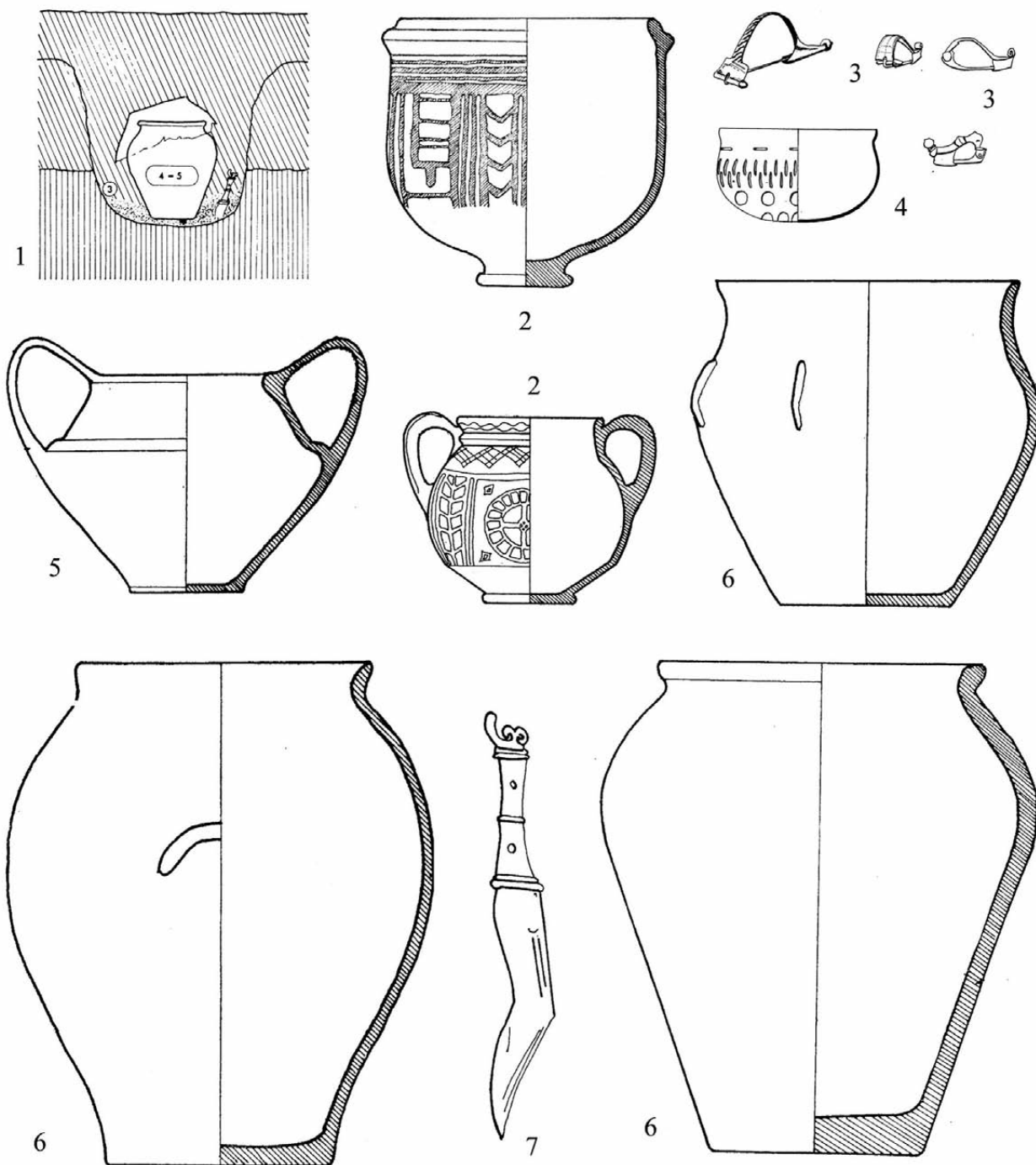
³³ Истраживачу храма Светог Прокопија, угледном В. Поповићу и његовим сарадницама, приликом ископавања је пао један стуб цркве (слично се дешава и садашњим професорима), што је заташкано, али зато је остала непозната прошлост овог храма.

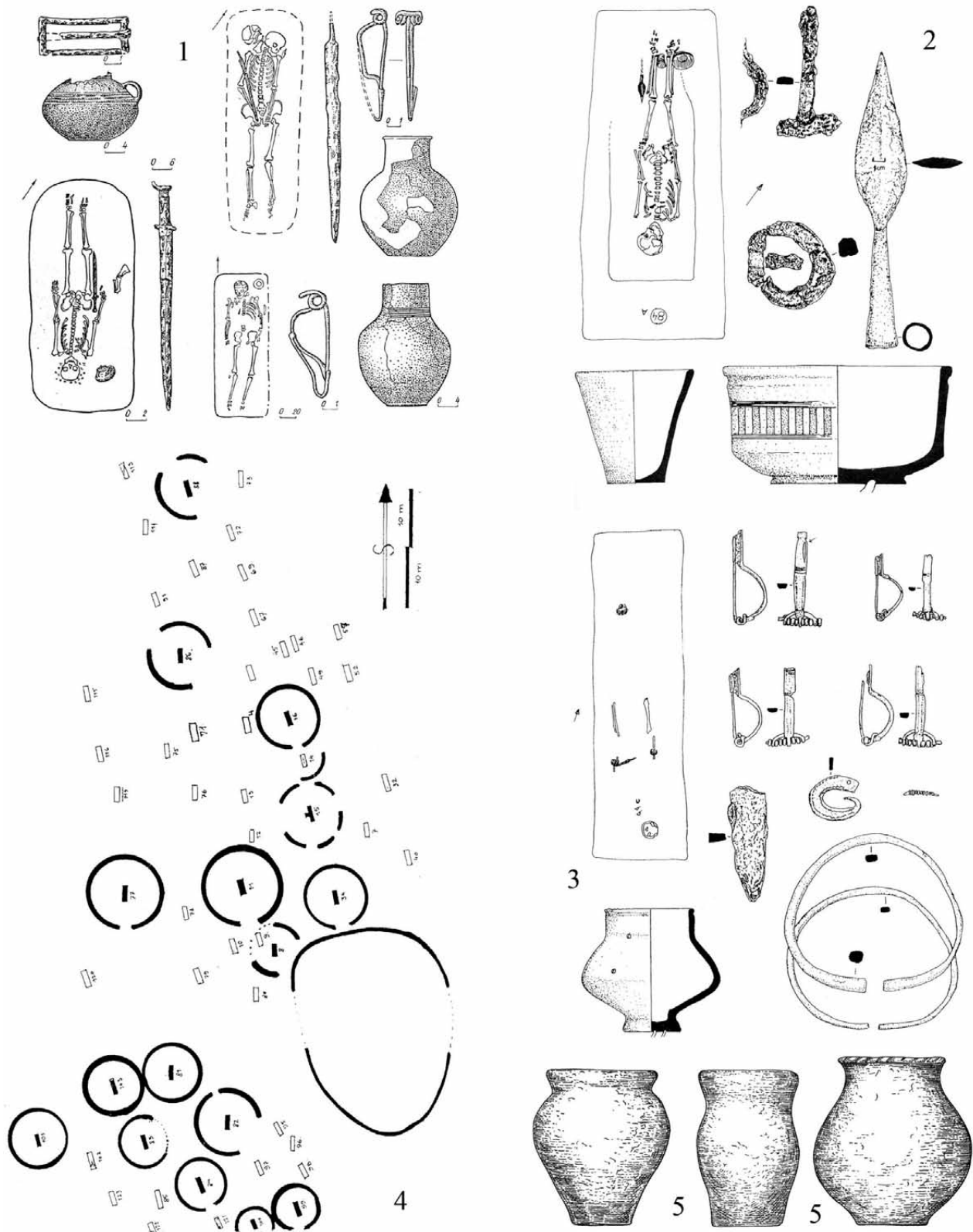
Сл. 14. Хришћански предмети 2-3. (3-7) и 3-4. столећа (1-2, 8): наруквица Лимиганата из Ковачице (1) и слична из Пољске (2); 3. новац Салонине, супруге цара Галијена (260-268), Добановци; 4. Христов монограм на дну глинене лампе из Дакије; 5. бронзана лампа из околине Смедерева; запони из околине Београда (6, 8) и Дакије (7).

Сл. 15. Предмети римске културе, претежно увозни: голи идоли, Херкул (1), Јупитер (2), Венера (3) и Меркур (4); 5. глинена лампа фабрике Фортис; 6. сребрна посуда; 7. стаклена бочица; 8. глинено стоно посуђе.

Сл. 16. Предмети 2-3. столећа из Комина код Пљеваља (гробље муниципијума „Ес“), домородачки (2, 5-7) и римски (3-4): 1. цртеж пресека гроба са урном; 2. стоно посуђе украшено сликањем; 3. бронзани запони; 4. стаклена здела; 5. занатски рађен пехар; 6. лонци (урне) рађени у кућној радиности; 7. нож.

Сл. 17. Сарматска гробља са нађеним предметима: из смене ера, руске степе (1, 5) и из околине Суботице, 3-4. столеће (2-4).

ни своју зграду Цркви, тако да су намену храмова имале и просторије које нису за то нарочито грађене. Окупљањем у јавним купатилима (термама), хришћани су могли да остану незапажени, а базени са водом могли су бити искоришћени за крштавање. Чувена базилика Светог Димитрија у Солуну, саграђена је изнад купатила, што значи да је оно сматрано за освећено место. У Прокупљу, са јужне стране храма Светог Прокопија подигнутог вероватно у 10. столећу, откривено је римско купатило, можда преправљено у хришћански храм; зато није случајност да је поред саграђен садашњи храм.³³ У Сочаници код Лепосавића је базилика непоузданог датовања такође подигнута над термама. Славни манастир Иловица је утемељен на римској болници, која је имала купатило, итд.

Располажемо и археолошким подацима о неколико грађевина саграђених за хришћанску службу, на српском односно илирском простору, које се могу датовати у доба пре признавања хришћанства 313. године, чак и пре едикта о толеранцији цара Галијена (253-268), који је одмах по доласку на престо зауставио прогоне хришћана. У време тада насталог мира, у трајању од 40 година, несумњиво је изграђен низ цркава, али су оне страдале у време жестоких прогона цара Диоклецијана.

Најстарији и изузетан пример цркве из времена прогона хришћана откривен је између Улциња и Бара (сл. 15). Реч је о усамљеном црквишту, смештеном некада изван насеља, на ушћу потока у море, на месту познатом данас као Велики Пијесак; сада се тамо обнавља храм Свих Светих. То је правоугаона грађевина, првобитно без апсиде, више пута преправљана (М. Загарчанин 2010). У њој су, судећи по гробници у олтару са северне стране и постолу за њивот у југозападном углу брода цркве, чуване мошти светитеља. Најстарији објављен налаз је бронзани новчић друге половине 3. столећа. Црква је страдала у неким збивањима друге половине 4. столећа, али је обнављана и коначно запустела у 9. столећу. Необично је важно што се ова грађевина може повезати са првим мученицима после доба апостола, са светима Перегрином, Лукијаном, Помпејем, Исихијем, Папијем, Саторнином и Германом (ЖС, 7. Јули, 142): „Ови свети мученици беху родом из Италије и пострадаше у време цара Трајана. Када настаде гоњење на хришћане, ови свети седоше на лађу и отпловише у град Дирах. Налазећи се у том граду они видеше како за исповедање Христа свети епископ Астије висижаше распет на крсту, и намазан медом, и како га осе и муве уједаху, и они га прославише због тога. По томе их познаше да су хришћани, и војници их одмах ухватише. На саслушању они исповедише своју веру у Христа, те стога по наређењу антипата Агриколе бише бачени и потопљени у Јадранском Мору. И тако ови блажени исповедници Христови прими-

ше неувенљиве венце мучеништва. Света пак тела њихова море избаци на обалу, и она бише у песку погребена. Седамдесет година након тога ови свети мученици јавише се Александријском епископу и рекоше му: Узми наша тела. Епископ онда узе тела светих мученика, часно их сахрани, и на том месту подиже малу цркву у име њихово.“ Није случајно да су ових седам мученика кренули на исток из Италије преко Јадрана, али тек треба истражити њихова житија и делатност александријског епископа на илирској обали. Овде је довољно нагласити да се Велики Пијесак налази око 70-100 км од Драча „низводно“ (морска струја се ту креће од југоистока ка северозападу), тако да је море могло да избаци тела мученика управо на Великом Пијеску, где су их мештани сахранили као утопљенике. Дакле, тај храм је један од најстаријих археолошки забележених хришћанских храмова у свету. У њему су у једном њивоту могле бити положене мошти свих седам мученика, односно свих који су нађени.

Свети Астије из Драча могао је бити ученик Апостола Павла. Цркву је Апостол Павле изгледа успоставио и у илирском Агрувијуму (данас Грбаљ и Кртоле). То се може закључити по храму уграђеном у римску болницу на Превлаци, саграђену пре краја старе ере, где је касније успостављен манастир Иловица. Болница је покривала површину од око 1 хектара, и тек је делимично истражена. Имала је више грађевинских фаза до цара Константина, а састојала се од просторија са уређајима за грејање подова и зидова, украшених мозаицима и фрескама; била је снабдевена базенима за лечење глином вађеном из мора. У југоисточном делу потоњег саборног храма нађени су зидови неке фазе ове грађевине (Т. 6. 5), а у апсиди и уз северни зид остаци два базена обложена белим кречним малтером. Болница је била повољна средина за ширење Јеванђеља у доба апостола. Испод храма откривена су два дела јединствене грађевине, по свој прилици саграђене за хришћански храм у доба цара Галијена (Т. 6. 1). Један мали део дна њеног зида установљен је на средини храма; правца је југ – север, има темељ степеника на западној страни, испред кога је сачуван део подлоге за под од насатично наслаганог ситног камена. У вишој просторији, у југоисточном делу храма, откривен је темељ римског зида правца југ – север, који се губи пре апсиде, где се назире ров за темељ зида правца запад – исток. Ту је морала постојати најмање једна четвороугаона просторија. У апсиди цркве са краја 12. столећа, испод њеног плочника, нађена је сачувана већа површина подлоге за под од насатично слаганог ситног камена, једнаке оној на западној страни, у средишту храма. Ту је откривен гроб мало одмакнут од садашње осе цркве на југ, окренут истоку, који је пробио ту подлогу за под (Т. 6. 2), као и слој насипа над њим, у коме је нађена римска грнча-

рија и новац цара Диоклецијана (284-305). Реч је о гробу покојника сахрањеног по свој прилици негде у раном 4. столећу. Рака ограђена крупнијим плочастим каменом подсећа на уобичајене гробне конструкције домородаца. Покојнику су више година пре смрти били избијени неки зуби. Усамљен положај гроба испод потоње апсиде, изван јавног или породичног гробља а у јавној згради, показује да је реч о свештенику сахрањеном у олтарском простору, највероватније епископу, који је преживео мучење. На његово могуће звање епископа указује величина храма у коме је сахрањен и положај гроба на истоку, по свој прилици у олтару првобитне цркве, уз часну трпезу³⁴. За сада величину храма одређује рељеф тла и поменути остаци подова и зида. Храм је био ширине око 12 м; источни део био је дуг најмање 16 м, а западни око 8 м. Храм је могао бити крстообразне основе. Део прозора који се може датовати пре Миланског едикта због представе рибе (Т. 6. 4), морао је припадати овом храму (Ђ. Јанковић 2010: 145). Оквири храма подударају се у главним цртама са основама потоњих храмова на истом месту, односно изглед грађевине се суштински није мењао. Величину, старину и углед овог храма потврђује део обода мермерне плоче часне трпезе, нађен у подзиду порте око суседног малог храма Свете Тројице. Стајала је некада на четири ноге, а припада 3, најкасније 4. столећу. Може се претпоставити да је тада Иловица било епископско седиште Агрувијума, града раштрканог устројства, особеног за некадашње Илире односно Србе и Словене. Сличне часне трпезе, које такође нису сачуване, имале су неке оближње цркве, а за њих се зна по лежиштима за четири ноге у посебној четвороугаоној плочи пода. У хеленистичком граду Улцињу, епископском седишту, забележено је камено постоље у поду за такву часну трпезу (Ђ. Бошковић, П. Мијовић и М. Ковачевић 1981: сл. 115). У олтару крстообразног храма садашњег Петро-Павловог манастира код Требиња откривен је само отисак такве плоче у малтерној подлози пода (М. Поповић 1974: 317). То је била епископска црква раног 4. столећа илирског града Чича (Zizia), истог раштрканог устројства као и Агрувијум, за разлику од Улциња.

У Панику код Билеће откривена је вила (пољопривредно газдинство) римског доба, пространа грађевина на имању неког богатог човека, датована у 3. столеће (И. Чремошник 1976). Уз њу је дограђена просторија равнокраке крстообразне основе, украшена подним мозаиком. Цркава таквих основа има од доба цара Константина, мада су ретке. Такве основе по правилу имају базени крстионица 4. и каснијих столећа. Богослужбену намену те просторије, осим облика, показује и мозаик на поду (Т. 7. 1), јер је у средини приказан Орфеј, окружен животињама, а са приказаним крстовима на рукаву (И. Чремошник 1974). Када се Свети Гамалил јавио у сну једном свештенику, био је обучен у беле одежде ишаране златастим крстовима (ЖС, 24 август). У Главнику код Подујева је такође откривен подни мозаик са представом Орфеја (С. Фидановски 1986), у вили саграђеној можда у трећем столећу (Т. 7. 3). Име Орфеја је исписано грчки, што је реткост за то подручје, и зато указује на утицај Солуна односно Грка. На подном мозаику Галеријеве палате у Гамзиграду приказан је Дионис са леопардом, бог који је успео оно што није Орфеј, човек. Сви ови мозаици наговештавају Спаситеља више или мање отворено.

³⁴ Обично су убијени мученици накнадно преношени у цркве, по престанку гоњења. Ово је најстарији мени познат археолошки установљен пример сахрањивања свештеног лица у олтарском простору, поред часне трпезе (уколико је ту заиста био олтар, као што мислим).

СТАНОВНИШТВО ИЛИРИКА

Видимо да је помесна црква код Илира – Срба/Словена образована још у апостолско доба, на обе стране Дунава. Морала је бити утемељена на сопстве-

ном језику, илирском односно словенском. Неколико деценија раније покорено становништво, неписмено, није дотле могло преузети језик својих окупатора. Као што је познато, апостоли су говорили језике, а међу њима се истицао апостол варвара, необрезаних, незнабожаца – Павле. Молитве, проповеди и литургије у настајању биле су на разним језицима, сиријском, етиопском, јерменском... Међутим, *Јеванђеља, Дела апостолска, Посланице*, написани су на грчком језику и писму. Пошто су ти текстови читани на литургијама, подразумевало се да свештенство зна грчки језик и писмо, што је неминовно довело до предности тог језика у инородним срединама које нису имале писменост. Рано је почело коришћење и латинског језика у служби, завршено преводима Блаженог Јеронима. Али, незамисливо је да су проповеди биле само на тим језицима, јер латински је био језик окупатора, а грчки и јеврејски тек језик дела градског становништва. Апостоли нису могли посетити свако насељено место, већ су њихову проповед даље преносили својим сународницима они који су је чули и разумели, на свом језику. По сарматском упаду у Потисје и римском освајању Дакије, хришћанство се изван граница Римског царства ширило словенским језиком. Они који су се пред освајачима иселили на север, одржавали су везе са својим сународницима на матичном подручју са десне стране Дунава. Исте појаве на тлу под римском окупацијом (Вршац) и слободном (Земплин) показују подударност културе и јединство народа. Питање је где су се налазиле цркве и боравишта епископа у 1-2. столећу; по предању о апостолу Андронику, он је у Сирмијуму утврдио цркву и епископију словенске проповеди. Хришћанин из Земплина или неког другог места, изван или на тлу Царства, вероватно је морао да путује један или више дана да стигне до неке цркве на Литургију, ако су оне уопште постојале.

Такозвана археологија свакодневног живота открива да су разлике између домородаца и освајача биле велике и трајне; одржале су се и после признавања хришћанства под царем Константином. Столетна супротстављеност показује да су домороци били ти који су преносили предање примљено од апостола. Римљани, којима су требале колоније, путем трговања су установили да је Подунавље богата житница (а Рим је увек био гладан), и да Илири располажу великим рудним богатством. Важан извор богаћења били су робови, стицани у освајачким ратовима или приликом угушивања устанака, можда намерно изазиваних. Успели су да победе Илире, и одмах су успоставили разрађен начин окупације и експлоатације. У току освајања и по победи, подизали су војне логоре различите величине, у почетку од дрвета и земље. Потом подижу каменом и кречним малтером зидана утврђења на местима већих домородних насеља, за одбрану путева, рудника и металуршких

средишта од хајдука. Дунав, који је тада први пут постао граница, искористили су за природни бедем, брањен флотом и добро распоређеним утврђењима на десној обали. Очигледно, они нису покорили сав илирски (словенски) народ са свом територијом, несумњиво већом од Хеладе или Шпаније окружених морем. Док су непоразени Гали могли да се повуку само на Британска острва, Илири су имали иза себе сав словенски простор до Балтика, Подњепровља и Дона. Да би одбранили освојено од оних који су желели да поврате отаџбину, Римљани су јако утврдили границу. Поред тога, победе Римљана над Словенима искористили су са запада Германи а са истока Сармати, и раширили се у средње Подунавље наспрам нове римске границе. Ту се наслућује некаква сарадња са Римом, иако су племена оба новодосељена народа започела повремене пљачкашке упаде преко Дунава, у Римско царство.

Римска окупација је била праћена насељавањем различитих слојева становништва, добровољно насељених римских грађана, или принудно пресељених. Римљани су за своје сународнике, укључујући домороце горње класе, обезбедили највиши стандард. По први пут се у Илирику подижу зграде зидане каменом, опеком и кречним малтером, украшене мозаицима и живописом. Новонасељено становништво користи искључиво производе римске привреде (осим хране), новац, грнчарију занатски рађену на брзом витлу и у калупима (разноврсно стоно посуђе, за чување хране, амфоре), стакло, метално посуђе и другу потрошну робу, увезену од великих произвођача Римског царства (сл. 15). Постепено се образују радионице за израду предмета по римским стандардима и у Илирику, али спорије него у Галији или Германији. Досељени Римљани су пренели у Илирик свој погребни обред, као и придошлице из других области Царства; њима је заједнички био латински језик, жртвеници, често надгробни споменици. Део водеће класе Илира несумњиво је прихватио те нове тековине и привилеговани положај римских грађана. Међутим, највећи део становништва, пре свега оног сеоског, који је одмах прихватио хришћанство, наставио је да живи на начин предака.

Домороци су као и раније имали неуједначену материјалну културу; било им је заједничко што нису користили писмо, што су и даље градили куће од лаке грађе са огњиштима, што су за спремање хране користили грнчарију рађену у сеоским радионицама или кућној радиности (сл. 15). У Илирској Далмацији су, као и пре, примењивани различити обреди сахрањивања покојника; негде су сахрањивани у обичним гробљима, негде су спаљивани и сахрањивани у земљу или над тлом, негде су прављене хумке (А. Јовановић 1984). Постепено је прихваћена мода постављања камених надгробних споменика. Кухињска грнчарија је

рађена гњетањем или на спором витлу, била је споља заглачана и углавном смеђе боје. Поред тога, опстале су радионице које су производиле неке облике стоне грнчарије на брзом витлу од беле глине, украшене сликањем. За Мезију је било особено сахрањивање спаљених покојника у гробовима врсте Мала Копашница – Сасе, тојест у правоугаоним јамама опалених зидова. Грнчарија је рађена на спором витлу, без глачања, здепастих облика, сродна „дачкој“. Од стоне грнчарије и даље се праве на брзом витлу лончићи са дршкама. У Панонији су примењивани различити погребни обреди, као у Далмацији, од сахрањивања урни до прављења тумула, и грнчарска производња је доста разноврсна, а примењује се и употреба брзог витла. Лонци украшавани чешљем по правилу се повезују са келтским грнчарством, али биће да су производ Илира Паноније. Дакија је била веома слична Мезији, али има разноврсне погребне обреде, као последицу премештања становништва. Поменуто гробље у Вршцу 3. столећа има више илирских особина провинције Далмације, а истовремено гробље у оближњем Ату, такође са сахрањеним покојницима, чисто римске особине, судећи по нађеном посуђу. Другим речима, и даље су домороци и досељеници живели раздвојено.

У равним панонским просторима на левој страни Дунава, изван Римског царства, Илири – Словени су тешко опстајали током 2-3. столећа. Спомињу се у области Карпата Слободни Дачани, Карпи, касније и Сери, Венедосармати, итд. По римском освајању области до десне обале Дунава, уследило је досељавање Сармата у равнице средњег Потисја, око 50. године, из прицрноморских степа. Они се сматрају за народ иранског порекла, а били су номади. Нису градили куће, већ су живели на коњима и у колима, у сталном покрету. Користили су љуспасте оклопе, а као коњаницима, омиљено оружје им је био лук и копље. Покојнике су сахрањивали под хумкама; у мушке гробове је полагаано оружје (сл. 17). Са запада стижу нека германска племена дуж леве обале Дунава већ током прве половине 1. столећа, и настајују се постепено у подручјима Моравске и Словачке. Препознатљиви су у посуђу по заглачаним зделама и лонцима без врата; примењивали су спаљивање и сахрањивање покојника, у ношњи су користили један запон. Затим су се Квади и други Германи повезали са Сарматима у Потисју. Тиме су Словени привремено сасвим сузбијени у равној Панонији.

Под великим притиском народа настањених северно од Дунава, предвођених Германима, уз повремене пљачке Сармата (иако су били клијенти Рима), стање у Подунављу се погоршавало на штету Римљана. Према *Летопису Цариграда* (1958: 66), разнородна племена темељно су разорила средишње области Балканског полуострва. Пошто их је цар Клаудије Готски (268-270) победио, наводно је населио у римске провинције као робове Ските земљораднике, а Готе као колоне на варварском лимесу (граница). Међутим, судећи према археолошким подацима (в. даље), пре ће бити обрнуто, да су Готи и остали као робови расељени по римским провинцијама, а да су Скити земљорадници насељени на „варварском“ лимесу. Наиме, нема смисла да Рим главне непријатеље, Готе, насели на границу да је бране од својих сународника. Али то би било разумљиво за „Ските земљораднике“, по свој прилици Словене, за које нема података да су раније нападали Царство, и који су можда невољно учествовали у германском походу. Затим је цар Аурелијан (270-275) повукао Риму верно становништво из Дакије и настанио га у тим запустелим областима, а крајеве северно од Дунава препустио је суседним народима. То су на североистоку Дакије била германска племена, а на западу Словени доњег Потисја, забележени под именом Лимиганти („Крајишници“), који су преузели све области данаш-

њег равног и планинског Баната; о њима ће бити више речи у наредном поглављу. Само двадесет година касније, око 293, цар Диоклецијан успоставља једну од четири престонице Римског царства у Сирмијуму, свега око 40 км далеко од границе на Дунаву. Ту је некада проповедао хришћанство Словенима Апостол Андроник. Очигледно је цар Диоклецијан рачунао не само на трајан мир између Царства и становништва данашње Бачке и Баната, већ и на чврсту међусобну сарадњу. У супротном, непријатељ би лако могао да изненади престоницу неочекиваним нападом и освоји је, јер је од Дунава до Сирмијума био непун дан пута. Та сарадња је могла бити заснована само на једнаким интересима, на истородности становништва са обе стране Дунава, обновљеном предримском становништву и истој религији – хришћанској Цркви.

Постепено је дошло до навикавања домородаца на Римљане и обрнуто, нарочито од Маркоманских ратова. Прихвативши римске стандарде, Илири вишег сталежа су преко ратничке службе дошли до високих положаја у војсци, а и у администрацији. Ти Илири су потом стицали и царска звања, тако да је наступило доба илирских или војничких царева. Наравно, иза њих су стајали земљаци, ратници потекли из средина у којима се храна спремала на огњишту, у лонцима рађеним гњетањем или на спором витлу. Најпознатији је владарски род потекао од Клаудија II Готског (268-270), кога су војни команданти изабрали за цара, а сенат потврдио. Сматра се да је рођен негде у околини Ниша, у Дарданији, тада у саставу Горње Мезије, у племенитој породици пореклом од Дардана досељених из Мале Азије, далеко пре Христа. Његов унук је цар Констанције Хлор (283-306), савладар Диоклецијана, отац цара Константина Великог (306-337), који је успоставио своју династију. И цареви Јустин I (518-527) и Јустинијан Велики (527-565) воде порекло од истог рода и тла. Од царева из Паноније, Деције Трајан (249-251), Аурелијан (270-275) и Проб (276-282), војсковође, били су рођени у различитим селима Срема, Мачве и Семберије, младићи који су почели напредовање од обичних војника. А ту су тада живели Илири, који су још увек користили грнчарију рађену на спором витлу а украшену чешљем, који су и даље примењивали спаљивање покојника са тризном, уобичајеном за Словене. Трећа илирска област нашег тла, највећа и најмање романизована, Далмација, настањена Илирима у ужем смислу, Србима, дала је само једног значајног цара. Чувени прогонитељ хришћана, велики цар Диоклецијан (285-305) је из Далмације, рођен како се мисли у околини Салоне поред Сплита, а вероватније у Диоклији (Dioclea, Dioclia), данашњој Дукљи код Подгорице.

На крају овог поглавља, може се закључити да су у време рођења Исуса Христа Илири – Словени претрпели

тешке поразе од Римљана, који су заузели словенске просторе до Дунава. Дошло је до повлачења из Подунавља у карпатске области. Та збивања су запамћена у словенским предањима и топонимији. На велике губитке надовезало се досељавање Сармата са истока. Са запада се шире Германи низ Дунав, до сарматских сточарских боравишта. Словени се биолошки опорављају током 2. и 3. столећа у појединим областима северно од Дунава, а нарочито у илирским областима Римског царства, у коме преузимају водећу улогу. Већина римских царева трећег столећа је са простора Србије. Словени са обе стране границе нису прекидали међусобне везе. Међу потомцима поражених Илира – Словена су успоставили Цркву Апостол Павле, његови ученици и други апостоли. Апостол Илира затекао је разбијене и добрим делом потчињене Србе и друге Словене. Апостол Павле пише да је ширио Јеванђеље све до Илирика, а не до Далмације, Мезије или Паноније, што значи да је мислио на све Илире. Да су ту били и они који нису били потчињени Римљанима, лепо показује пример Жидовара; не треба искључити могућност да је лично Апостол Павле успоставио јерархију на Карашу. Међутим док је црква код Илира јужно од Дунава могла да се развија саобразно другим помесним црквама Римског царства, северно је њен развој био знатно успорен недостатком писма, не само код Словена. Када је касније епископ Вулфила саставио писмо за Готе, међу њима је почело да се шири хришћанство. Зато се са постојањем припадника Цркве може рачунати само међу Словенима опсталим у Потисју, све до карпатских превоја, док је у даље словенске области хришћанство ширено више као предање о Исусу Христу, као морално и етичко опредељење, преко проповедника.

По археолошким налазима истичу се два водећа хришћанска подручја, Српско подунавље и Поморје, подударна са сачуваним предањем о проповеди Апостола Павла. Упадљиво је да су забележени хришћани обични људи, занатлије, свештеници, војници, а богатији су забележени на југу (Паник). У време илирских царева смењивала су се доба одобравања хришћанства и жестоких прогона. Пада у очи да је највише мученика страдало у престоници Сирмијуму, што је упоредиво са знатно већим бројем мученика у Риму; потом на илирском простору следи Салона, главни град Далмације, са много мање мученика, и Сингидунум, други по величини град Прве Мезије, а онда појединачни случајеви у неким градовима, у којима су страдали обично епископи. Ког су језика били ти мученици тешко је казати; међу епископима је несумњиво било више источњака, Грка и Сиријаца, због писма, али је морало бити и оних илирског порекла, тојест словенског. Разумљиво, о пореклу епископа нема писаних података, каквих има о царевима.

Устројавање Цркве Илира – Срба

ДОБА КАСНЕ АНТИКЕ

Цар Деције Трајан (249-251) обновио је прогоне хришћана а цар Галијен (253-268) је одмах по доласку на престо зауставио прогоне – наступило је четрдесетогодишње мирно доба, када су цркве поново могле да се граде. Цар Диоклецијан (285-305), Илир, чувени прогонитељ хришћана, спроводи низ значајних реформи државне управе: образује мање провинције, реформише војску, новац; уводи тетрархију, тако што је за савладара (августа) изабрао Максимијана (још 286), а Галерија (293-311) и Констанција Хлора за помоћнике (цезаре). Син Констанција Хлора (305-306), цар Константин Велики (306-337) својим реформама је надоградио Диоклецијанове, а Царство је још више учврстио. Цар Константин је напослетку, после покушаја едикта о толеранцији цара Галерија из 311, омогућио слободно исповедање хришћанства 313. године. Са доношењем Миланског едикта, закључена је стара и наступила је нова епоха, касноантичка, и доба великих црквених отаца, који су сачували Цркву на правом Путу. Наступио је мир за хришћане, прогони су прекинути. Цркве коначно више нису рушене, дошло је до општег олакшања, не само међу хришћанима већ и међу паганима.

Наравно, то није био тако једноставан процес, било је и даље физичких обрачуна. По успостављању слободног исповедања хришћанства, дошло је понегде до уништавања паганских храмова и идола – скулптура античких божанстава. Тешко је датовати таква збивања, али су бележена и у 6. столећу. Са икона је позната слика како Свети Никола обара идоле. Ту треба рачунати и на политичке сукобе, што може објаснити разбијање царских статуа од порфира у Гамзиграду и Шаркамену. Треба рачунати и са мржњом хришћана Илира окренутој не паганима, већ окупатору и домаћим издајницима - конвертитима, онима који су се придружили римским окупаторима. Чим се указала прилика, народ је уништио њихове споменике као сведочанства окупације. Слично је било и са турским џамијама и немачким црквама подизаним под окупацијом, а и са комунистичким споменицима.

Већ од Аурелијана и Константина Великог, римски цареви су почели да се мешају у најважнија питања Цркве, јер су цареви били врховни свештеници Римског царства (*pontifex maximus*), као домаћини. Администрација Царства је увидела да хришћанство, као универзалну религију у сваком погледу, не може да заустави. Зато се цареви приклањају Цркви, обично више формално, понекад некрштени, често бирајући јереси, можда по начелу „завади па владај“. На то указују, поред осталих, и поступци цара Констанција II, о коме ће касније бити речи. Временом, Западно римско царство све више слаби, а улогу цара постепено преузима римски епископ. Папе се бирају из угледних аристократских породица, у игри је све више новца. Сукоба око папског трона има већ у време Диоклецијана, а затим долази до борби за положај папе и убистава. У борби за епископски престо између Дамаса и Урсина 394-395. године било је 107 мртвих, а префект Рима био је немоћан, што описује Амијан Марцелин

(1998: 393-394) а краће Сократ Схоластик (2002: 152-153). Римски закон прописао је да се ништа не може прихватити као закон цркве, ако на то не пристане и епископ Рима, у време цара Констанција II и папе Јулија, који је покушао да врати на положај епископе свргнуте на Истоку (С. Схоластик 2002: 54, 59, 61). Исти Амијан Марцелин, вероватно незнабожац, бележи да цар Јулијан Отпадник (361-363) подстиче међусобне сукобе епископа (1998: 255). Признањем хришћанства и пружањем подршке цркви, Царство је наметнуло своје покровитељство, да би је користило у спровођењу власти.

Још тада су почели покушаји да се јединствена помесна црква Илира (Срба) разбије. Спомињу се у више наврата „илирски“ епископи, а не епископи Далмације, Мезије, Дарданије, Паноније, итд, што ће рећи да се Илирска (српска) Црква разликовала од других подједнако народносних (сиријске, грчке, латинске ...), свакако по језику. Зато је и било протеривања јеретика у Илирик из других цркава – ту су били немоћни и због непознавања језика и због затеченог чврстог православља. Када се цар Теодосије Велики (379-395) разболео у Солуну и пожелео да се крсти, питао је епископа Асхолија како да верује: „Епископ рече да Аријева јерес није окужила Илирију, већ да се одавно Црква држи вере коју јој предадоше апостоли, и како је потврђена на сабору у Никеји.“ И Теодосије се радосно крсти и оде за Цариград (С. Схоластик 2002: 161). Аријанска јерес је ипак продрла у Илирик, преко епископа Мурсе (Осијека) Валента и епископа Сингидунума (Београда) Урсација. Иако делује на први поглед необично да се у илирској средини, познатој као православној, појављују епископи јеретици, треба имати на уму да је у римским градовима било различитог становништва, па ни Валент ни Урсације нису морали бити Илири односно Словени, већ пореклом из градова где је и поникла аријевска јерес. То нарочито важи за престоницу Сирмијум, а увек православног Виминацијума нема у том колу, разумљиво.

Ј. Памфил пише о различитој пракси слављења Пасхе односно предањима појединих цркви (2003: 143-146). У доба Комода (180-192) старешина цркве у Риму Свети Виктор (189-199), почиње да изопштава цркве које другачије поште, а Свети Иринеј Лионски га опомиње да то не чини: „У Риму тај пост (пре Пасхе) траје три недеље, изузев суботе и недеље. У Илирији (опет јединствена Илирија!), Грчкој и Александрији васкршњи пост траје шест седмица, те је зато и назван Четрдесетница.“ (С. Схоластик 2002: 175). Дакле, по црквеној пракси, у овом случају посту, српска црква је била на истоку, свакако захваљујући Апостолу Павлу који је утемељио Цркву Илира. Међутим, Царство свим силама настоји да Цркву Илира укључи у Запад, да је потчини непосредно Риму, као и касније, јер је животворна. Зато долази до забрана мешања хришћана западних и источних римских области (С. Схоластик 2002: 62) што је учињено на сабору у Сардици у Илирику, настављеном у Филипопољу у Тракији, на међи Илирије и Тракије, када мешање односно кретање преко границе није било дозвољено (С. Схоластик 2002: 68). У време аријанца Македонија, под царем Констанцијем II, јерес је надвладала на Истоку, али је у Грчкој и Илирику владао мир, јер су били православни (С. Схоластик 2002: 76). Цар Констанције, аријанац, протерује епископа Павла из Цариграда, да буде епископ Солуна и да му је слободно да обилази места по Илирији, али да не иде на исток (С. Схоластик 2002: 60). Видимо настојања да се државним мерама цео Илирик са Македонијом и Грчком припоји западу, иако је по црквеној пракси (пост) припадао Истоку, као и да је Црква била против тога, односно народ. Поред покушаја да се устројство Цркве прилагоди и потчини администрацији, очигледна је Констан-

цијева намера да се Царство подели не само физички него и духовно, али неприродно – да Илирик, део Истока по држању апостолског предања, припадне Западу. То је оставило значајне последице на судбину хришћанства и ПЦС.

Црква је у Римском царству 4. столећа била организована по провинцијама, где је у престоници провинције, метрополи, столовао митрополит, а у градовима провинције епископи. У почетку између епископа метрополе и осталих градова није постојала суштинска разлика у цркви, осим што су први били ближи властима. Била је идеално замишљена једнакост између епископа, а у стварности преимућство су имали епископи престоница и великих градова са више становника, где је било више хришћана, властодржаца и новца. Цркве утемељене од апостола биле су посебно поштоване. Римске колоније и велика насеља домородаца у ово доба добила су звање градова, што је подразумевало епископски престо. Градови су били распоређени дуж главних комуникација, у средиштима најбогатијих предела, на трговиштима домородаца или на положају старих грчких градова у приморју; у њима су била седишта провинција.

Код Илира нису постојала велика и стара градска насеља налик оним у Грчкој и Италији или на Блиском Истоку и у Египту. У предримско време и доба ратова са Римљанима грађена су утврђења као привремена боравишта (градине). Илири их поново подижу тек од почетка Велике сеобе народа, пред крај 4. столећа. За Илире су биле особене раштркане вароши, са малим градом – утврђењем и различитим четвртима у окружењу, као и код Словена Средњег века. Да су такве вароши имале некакво звање града иако нису биле окружене зидом, показује постојање епископске цркве. Петро-Павлов манастир код Требиња се првобитно састојао од саборног храма и малог двора са северне стране, спојеног са храмом једним базеном (после је над двором подигнута велика триконхална крстионица). Налазио се на ободу плавног поља (Требињско поље), а припадајуће насеље се пружало дуж обода тог поља. Насеља такве врсте установљена су углавном у провинцији (илирској) Далмацији. По римској окупацији, међу доморцима временом су подизани муниципијуми, у 2-3. столећу, као нека општинска/среска места са извесном самоуправом и стражом. Налазили су се у средиштима жупа. Они су понекад били заштићени четвороугаоним утврђењем, површине око 1-2 хектара, налик на старе војничке логоре. Околу су постојала приградска насеља, села и засеоци. У неким тако утврђеним местима су забележене цркве, као у Могорјелу (са крстионицом) и на Громилама у Шипову. Села до сада нису истраживана. У таквим градињима су морала бити седишта оних илирских епископа познатих по

држању православља, за разлику од епископа у неким великим градовима.

Црквено градитељство

Хришћански храмови су најважнији археолошки извор за проучавање Цркве. Њихова величина, изглед, просторије, опрема, украс и натписи, показују особине помесне Цркве и откривају историју те хришћанске заједнице. Нестручна и непрецизна ископавања, трагање за мозаицима а не за утврђивањем историје настанка, грађевинских фаза и судбине храма, отежавају правилно датовање најстаријих цркава. Иначе, могу се датовати на основу сличности са храмовима који су поуздано датовани писаним изворима или натписима, или на основу сличности каменог украса и мозаика. Међутим, то је широко оквирно датовање; један исти план се може дуго примењивати, мозаици се могу накнадно израдити, а камени украс може се пренети из старе у нову цркву. Поузданије је датовање преко археолошког наслојавања и датовања окружења (целина) коме припада, као што су гробље и насеље. Најпоузданије је датовање засновано на установљеним великим разарањима. По њима се храмови Илирика могу поделити на оне из доба слободног подизања храмова од цара Константина до после 378. године, када су после погибије цара Валенса у бици код Адријанопоља аријански Готи опљачкали низ провинција и њихових цркава у Подунављу. Пљачкашки напади Гота привремено су заустављени тек победама 382. године цара Теодосија Великог (379-395). Уследило је прилагођавање новонасталој сталној опасности од упада германских и хунобугарских хорди: граде се нови бедеми градова, села у изложеним провинцијама се премештају на повољне одбрамбене положаје и утврђују. Потом су храмови Илирика страдали у време Атиле, током прве половине 5. столећа, и у време готских пљачки по Европи (Балканском полуострву), завршеним 488. године; то су била темељна разарања, у којима је много становништва изгнуло. Тако добијамо две опште грубе фазе, једну од 313. и завршену пљачкама 378/382. године, и другу започету обновама а испуњену разарањима од прве половине 5. столећа до 488. године.

Облици хришћанских храмова изграђују се постепено, а првобитно је храм могла бити обична већа просторија. Узори за цркве су били стари јеврејски храм (синагога), зборно место (судница), апостолско предање, гробови мученика и наравно, начин одвијања служби и молитви. Окренути су истоку, одакле ће поново доћи Исус Христос, где се рађа сунце, и на тој страни је олтарски простор са жртвеником, који је брзо на источној страни добио полукружни облик у виду апсиде – конхе. Полукружни простор

је по својим физичким, акустичким особинама, био погодан за председавајуће место, што је усвојено и за храм – глас окренутог ка апсиди се боље чује иза његових леђа, у броду – глас парничара, службеника, свештенослужитеља. Два су основна вида раног храма, подужни и крстолик. За сада се још не може установити да ли је неки од њих старији. У храмовима са два издвојена бочна простора намеће се средишњи део испред олтара као просторно главни, и грађевински погодан за подизање куполе. У храму у виду базилике, тојест издужене грађевине са три брода, као што су биле римске суднице, намеће се подједнако усмеравање ка олтару свих верника у главном броду, док су они у бочним бродовима на неки начин у подређеном положају (за оглашене?). По изгледу храма и неким другим видовима хришћанског живота, који се археолошки могу пратити од 4. столећа, илирски простор је особен у односу на Италију и Грчку. У њему се издваја неколико области (**карта 6**): у приморским градовима преовлађују млађи храмови сродни грчким, сиријским или италским; у Поморављу су храмови углавном налик оним у Грчкој; унутрашњост Далмације, а и Панонија, показују илирске особености. Наравно, треба узети у обзир и илирске утицаје на суседна подручја, односно да се храм „илирског“ плана може појавити у Грчкој или Италији. Овде ћу посветити већу пажњу само оном особеном за црквено градитељство у Илирику.

Хришћанске гробнице и катакомбе имају свој развој, одавно проучаван, а завршен обликовањем надземног храма. Већ сам споменуо маузолеј у Чачку са урном спаљеног покојника, украшен несвакидашње и вајаним голубовима, што указује на хришћанство. У Шипову се зна за неистражен маузолеј, са кога потиче забат са портретом покојника, некада постављен на украшену греду са натписом (**сл. 18. 1**). Иако је споменик био обликован на стари пагански начин, у натпису нису уобичајено споменути богови мртвих (D M – diis manibus). То показује, као и имена ту сахрањених Аполинара, Хонорија, Фронтина и Максиме, да је споменик хришћански. Најпознатији маузолеј из Далмације налази се у Марусинцу код Сплита. Ту је хришћанка Асклепија подигла маузолеј на свом имању, и у њему сахранила мученика Светог Анастасија 304. године. Затим се около образовало хришћанско гробље Салоне. Маузолеј је у облику споља правоугаоне грађевине, са делимично укопаним приземљем и спратом, који имају апсиде на источној страни (**сл. 18. 4**). У приземљу је у источном делу био сахрањен мученик, у просторији испред ктитори у саркофазима, а на спрату је била црква са олтаром изнад мученика. Зграда са свих страна има снажне контрафоре, што се тумачи утицајем из Сирије. Ова грађевина је датована у 5. столеће. У близини се налази још један правоугаон маузолеј, без апсида и украса, са пространом гробницом испод. Сматра се да је гробница старија, а да је грађевина над њом подигнута у другој половини 4. столећа. И у Турбету код Травника откривен је маузолеј у виду правоугаоне грађевине дуге близу 6 м, испод које је гробница (**сл. 18. 3**); дуж бочне источне стране украшен је лезенама (Д. Сергејевски 1951). Датован је у 5. столеће, али данас се зна да мора бити најкасније из ранијег 4. столећа. Наиме, уз маузолеј је била сахрањена девојчица са стакленим наруквицама уобичајеним до раног 4. столећа и са једном зделом 3-4. столећа. У маузолеју су нађени уломци грнчарије старији од последње четвртине 4. столећа, уз кости живине (што указује на словенску тризну). Темљи сличног маузолеја нађени су и у Панику код Билећа (**сл. 18. 2**).

Гробница из Брестовика, у којој су били сахрањени београдски мученици Свети Ермил и Стратоник (М. Јанковић, 2003б; 2007), упућује на зачетак развоја посебне групе храма (Т. 8). Истражена је 1895. године, и по више особи-

на је за сада јединствена; власти Београда су је препустиле полагањом урушавању. Првобитна гробница укопана је у брег, као под тумул, што свакако није уобичајено за римски погреб; та околност указује на Сирију и Палестину, на гробнице код Јевреја и Христов гроб. Приликом ископавања, у укопаном улазу у гробницу, нађени су ту убачени делови римских надгробних споменика, што говори да је негде поред било гробље римског доба; данас је на врху брега сеоско гробље. Није искључено да је ту нађена камена скулптура ратника тог доба (М. Томовић 1997), можда представа Светог Стратоника. Гробница се састоји из три дела изграђена један за другим (сл. 19. 1; Т. 8). Први део је гробница сасвим укопана у брег. Квадратне је основе, окренута западу, са три уједно зидане раке саграђене уз зидове; у западном зиду је мала ниша, а на источном су врата између два узана прозора. У ниши је насликана најстарија позната икона стојеће Пресвете Богородице са Христом на левој руци, која показује већ развијену иконографију у Илирској цркви. Покривена је полуобличастим сводом. На ову просторију наслоњен је непосредно по њеном грађењу предпростор, брод. У основи то је правоугаона просторија са две бочне нише. По свој прилици је над њом била четвороугаона купола. У ту просторију се улазило низ пар степеника из такође дозиданог приступног ходника, до кога се пењало уз брег. У ходнику су била два стуба, па се може замислити отворен спољни троделни свечани улаз, под луком или забатом, којим је добијена мала припрага. Несумњиво, ово није била обична гробница: има врата, дакле у њу се повремено улазило, има прозоре за осветљавање унутрашњости, што показује да су оба дела замишљена уједно, а изграђена су један за другим. Прозори су могли служити и да би верници из брода видели ћивоте. Сама гробница се може видети као олтарски простор, док је простор са две нише био брод храма, осветљен одозго, из четвороугаоне куполе. Нише су имале грађевинску намену, да носе куполу, и да буду певнице; у њима су могли да буду насликани ликови мученика.

У брестовичкој гробници су били сахрањени Свети Ермил и Свети Стратоник 315. године, судећи по положају у односу на Сингидунум (Београд), где су мученици бачени у Дунав. Да то није обичан гроб већ гробница светитеља, мариријум, показује њен вид цркве. Постављају се питања када је гробница – црква саграђена, да ли намерно да би се у њих сахранили мученици, и зашто су ту три раке. Чувена нишка гробница, пропалог живописа услед небриге, има исто распоређене и саграђене раке, као и друге гробнице, али нема прозоре ни приступни део. Због наведених особина брестовичке гробнице, није вероватно да је била намењена обичним покојницима, макар богатим, мада таквих примера има. Вероватно су мученици привре-

мено били сахрањени у некој цркви или скромној гробници, а потом пренети у гробницу нарочито за њих изграђену, да личи на Христов гроб и да служи као црква. Недалеко, у Дубочају код Гроцке, нађена је слична гробница из 3. столећа (Д. Бојовић 1975). Укопана је у земљу, засвођена, живописана, и некад је била покривена кровом. Састоји се од гробнице постављене уз ужи зид, испред ње је четвороугаона просторија са две бочне гробнице накнадно дозидане, и у наставку улазни ходник са степеништем (сл. 19. 2). Остаци покојника нису откривени. После Миланског едикта из 313. године, широм Царства су мошти мученика премештане из гробаља у цркве или посебне грађевине, такозване мариријуме. Трећи гроб гробнице у Брестовику био је намењен или неком старијем мученику, или ктитору гробнице, а то је могао бити епископ Сингидунума. Примера такве заједничке сахране има читав низ, почев од Светог Гамалила до Асклепије и Светог Анастасија.

Брестовичка гробница је заправо била мала црква посвећена мученицима, и може се видети као узор за триконхалне храмове 4. столећа. Међу њима би могао бити најстарији онај из Сирмијума (сл. 19. 5), о коме нема довољно поузданих података, јер је давно истраживан (Р. Милошевић 1971: 7, Т. V). Велике световне правоугаоне гробнице – крипте са бочним полукружним нишама откривене су само још у три града Мезије, у сливу Мораве – у Виминацијуму, Улпијани и две велике у Сердици (сл. 19. 3-4, 6-7). У Салони су у нишама по правилу смештани укопани гробови или саркофази. На тај начин је истицан значај сахрањене особе.

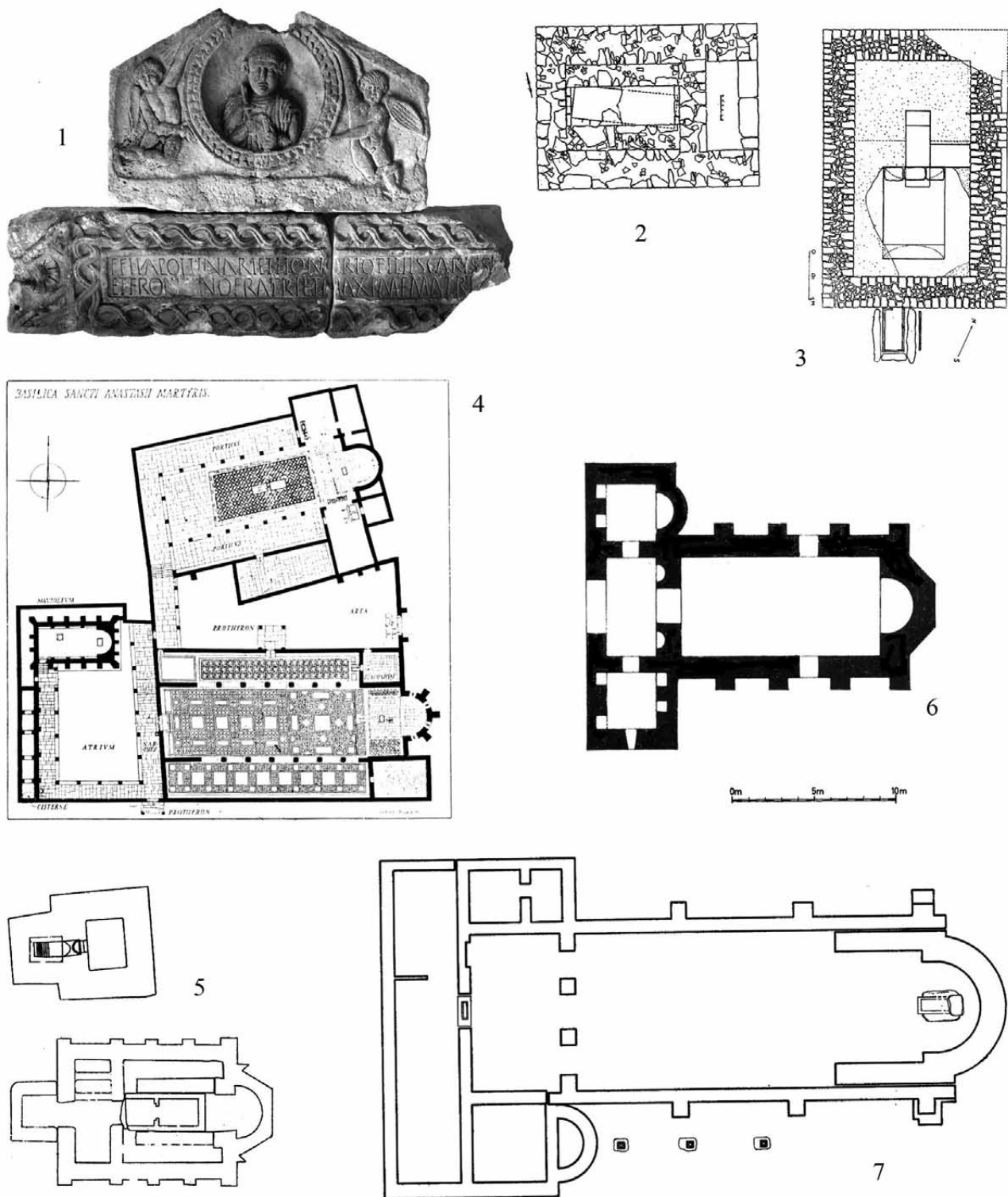
Грађевине са триконхалном или крстообразном основном обично су у 4-6. столећу грађене за крстионицу или мариријум. За велике цркве триконхалне основе рановизантијског доба, познато је да су биле посвећиване апостолима. Такве посвете потпуно одговарају чину крштавања – апостоли су били ти који су први крштавали у Новом завету, а затим њихови наследници, епископи, који су до рановизантијског доба једини крштавали. Апостол Павле пише: „... сви који се крстисмо у Христа Исуса, у смрт се његову крстисмо ...” (Рим б. 3-11) – стари човек умире уласком у базен крстионице и рађа се за нови живот (Е. Duggve 1951: 55-56). Отуда преплитање грађевинских облика мариријума (или гробнице) са крстионом, отуда сажимање намене.

Триконхални храмови познати су у Далмацији и Северном Илирику, а другде у Римском царству нису били уобичајени. Могу се по основи поделити на две групе, оне на чији брод се надовезују бочне конхе (сл. 20), слични брестовичкој гробници, и оне где се брод надовезује на триконхос (сл. 21). Први се у 4. столећу групишу западно, између Бојане и Крке, у Далмацији према Аквилеји, а затим у 6.

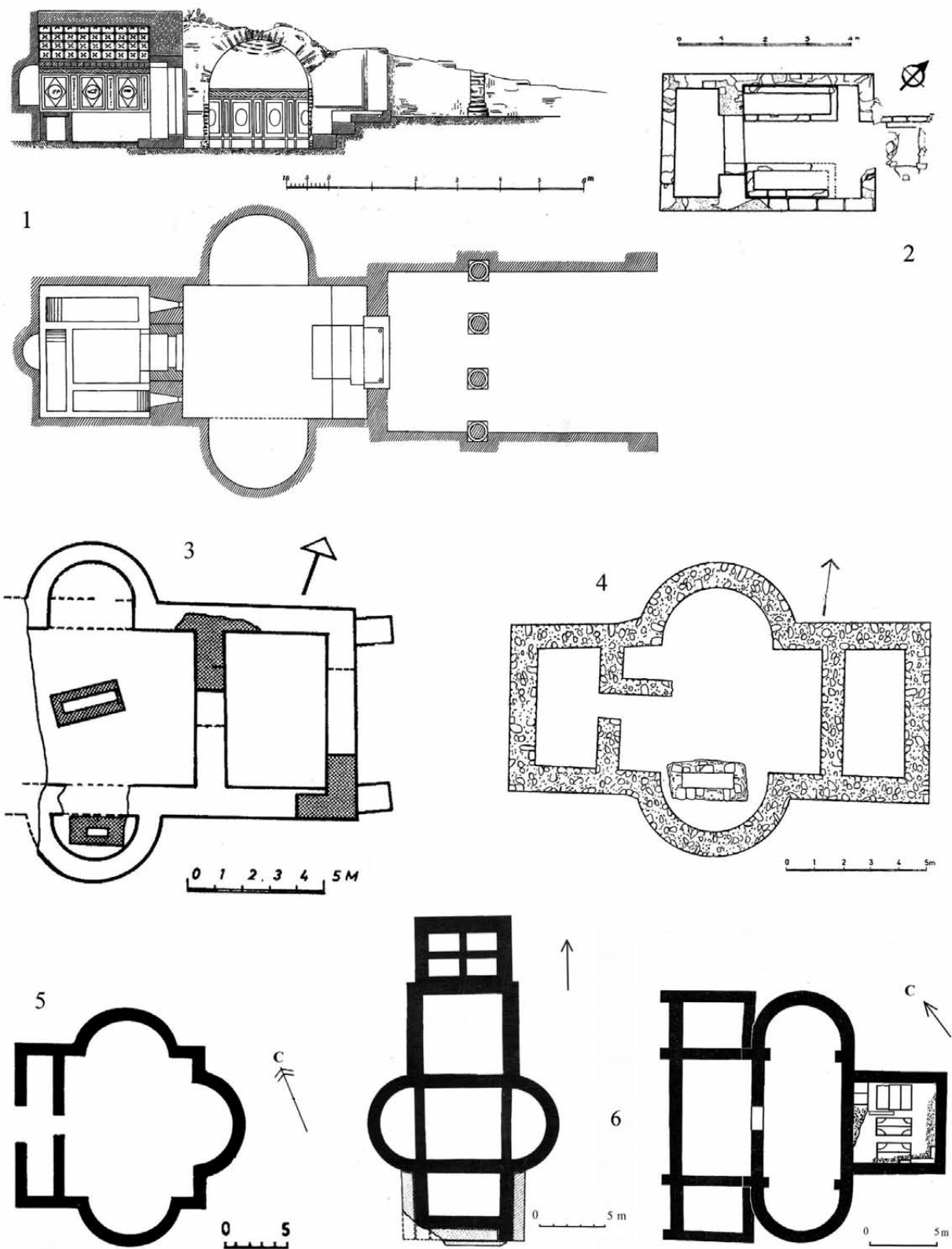
столећу источно од Далмације, у Северном Илирику између Јужне Мораве и Ибра. То су грађевине правоугаоне основе, са апсидом подобном ширини брода на истоку, са две мање бочне конхе, понекад са припратом и са бочним одајама (оне млађе). Триконхос из Бара је сличних пропорција оним из Царичиног Града и Куршумлије, али је брод дужи а бочне апсиде су источније; има више грађевинских фаза и све апсиде су ојачане са по два контрафора (О. Велимировић-Жижић 1966: Т. 31; Ј. Ковачевић 1967: ск. 23), што указује на раније датовање. Барском триконхосу сличан је онај из Тепљуха (С. Гуњача 1980: 256, сл. 1/С). Овај триконхос, дужег брода него у претходних цркви, има у све три полукружне апсиде седишта, а отвори апсида су смањени за ширину седишта; на њега су накнадно призидане просторије, тако да је несумњиво дуго трајао. То је свакако један од најстаријих триконхоса у Далмацији. На најкасније датовање у рано 4. столеће указују основе апсида, налик оним из терми римског доба или великих једнобродних тетрархијских грађевина (Гамзиград, Сочаница). Пречиста Крајинска Светог Јована Владимира, у близини Скадра, одговара изгледом овим црквама. Она је мала, и зато су бочне конхе повучене на запад, да би се добио довољно велик олтарски простор. Она је више пута дограђивана, још у античко време (Т. 15-16), а служила је све до турске окупације, па је тешко поуздано датовати све њене фазе без објављене документације, која као да се крије. По бочно призиданим просторијама подсећа на храмове из Тепљуха, Придраге и цркву 6. столећа у Циму код Мостара, са таквим уједно саграђеним просторијама.

У поређењу са овим црквама, мали триконхос требињског Петро-Павловог манастира има особито место; најближи је старијим храмовима у Тепљуху а затим оном у Бару; после тога следе сличности са млађим храмовима у Куршумлији и Царичином Граду, као и са гробном капелом из Цима, што указује на његово датовање у 5. столеће. На југозападном углу јужне апсиде те цркве посвећене Светом Павлу, на висини од око 0,50 м од садашњег тла, био је сачуван до савремене обнове крст утиснут у свеж малтер, изведен дијагоналама у квадрату. То је учињено на месту где је била нанета већа количина малтера уместо камена, да би се попунила шупљина у зиду. То је дирљив пример награђене вере у моћ крста – на слабом месту у зиду, попуњеном малтером, где је недостајао погодан камен, утиснут је уместо њега крст (Угаони Камен – „Боже помози!“), да би се црква држала до данас, после 1500 година.

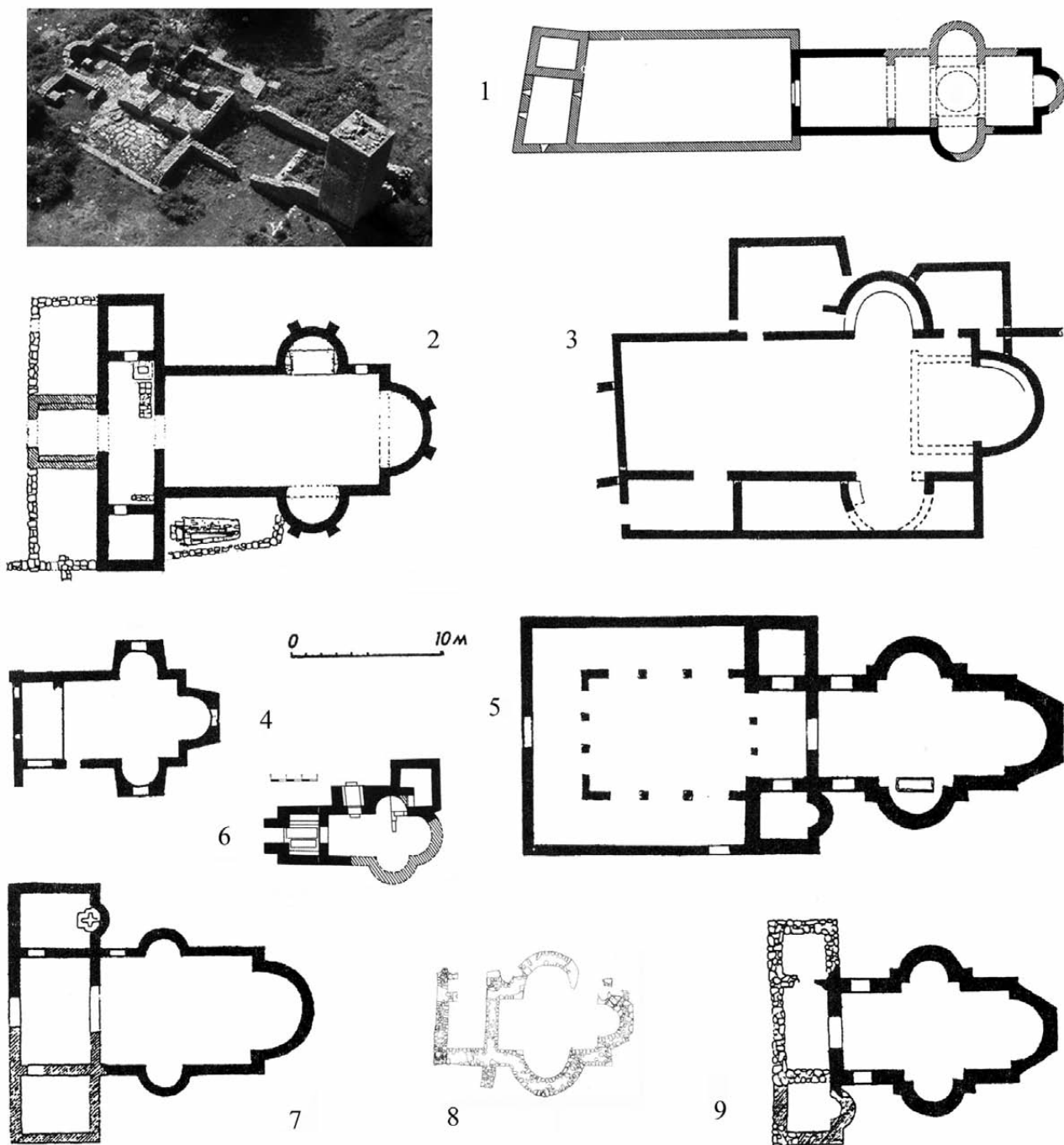
Чини се да упоредо, или нешто касније, настаје друга група храмова, код којих се на триконхос надовезује брод. То су храмови из Сутивана на Брачу, Билице код Шибеника и Придраге код Новиграда (сл. 21), сви украшени лезенама (С. Гуњача 1980: 253-256, сл. 2). Храм у Билицама има две античке доградње; то указује да сва три храма треба датовати у старије време, у 4, најкасније у 5. столеће. У ову групу спада и црква из Цима код Мостара по триконхалном источном делу (Т. Анђелић 1976), али то је већ развијенија грађевина из 6. столећа, са уједно грађеним бочним просторијама, особеним за Илирску Далмацију (сл. 21. 6). Она је, као и крипта - маузолеј Светог Анастасија из Солина и гробна црква из Беле Цркве у Метохији на крајњем истоку Далмације (Ј. Ковачевић 1966), учвршћена и украшена бројним контрафорима. И таква скромнија црква из Заложја код Бихаћа припада истом добу. Цркве у Циму и Заложју имају богат камени украс. У Циму је нађен старији маузолеј (сл. 20. 6), сличан триконхосу Петро-Павловог манастира, јер је северна конха изнутра полукружна а споља правоугаона, али се источна и северна конха додирују; нажалост, његови темељи нису цели познати. Источни део ових храмова, триконхални, биће осо-

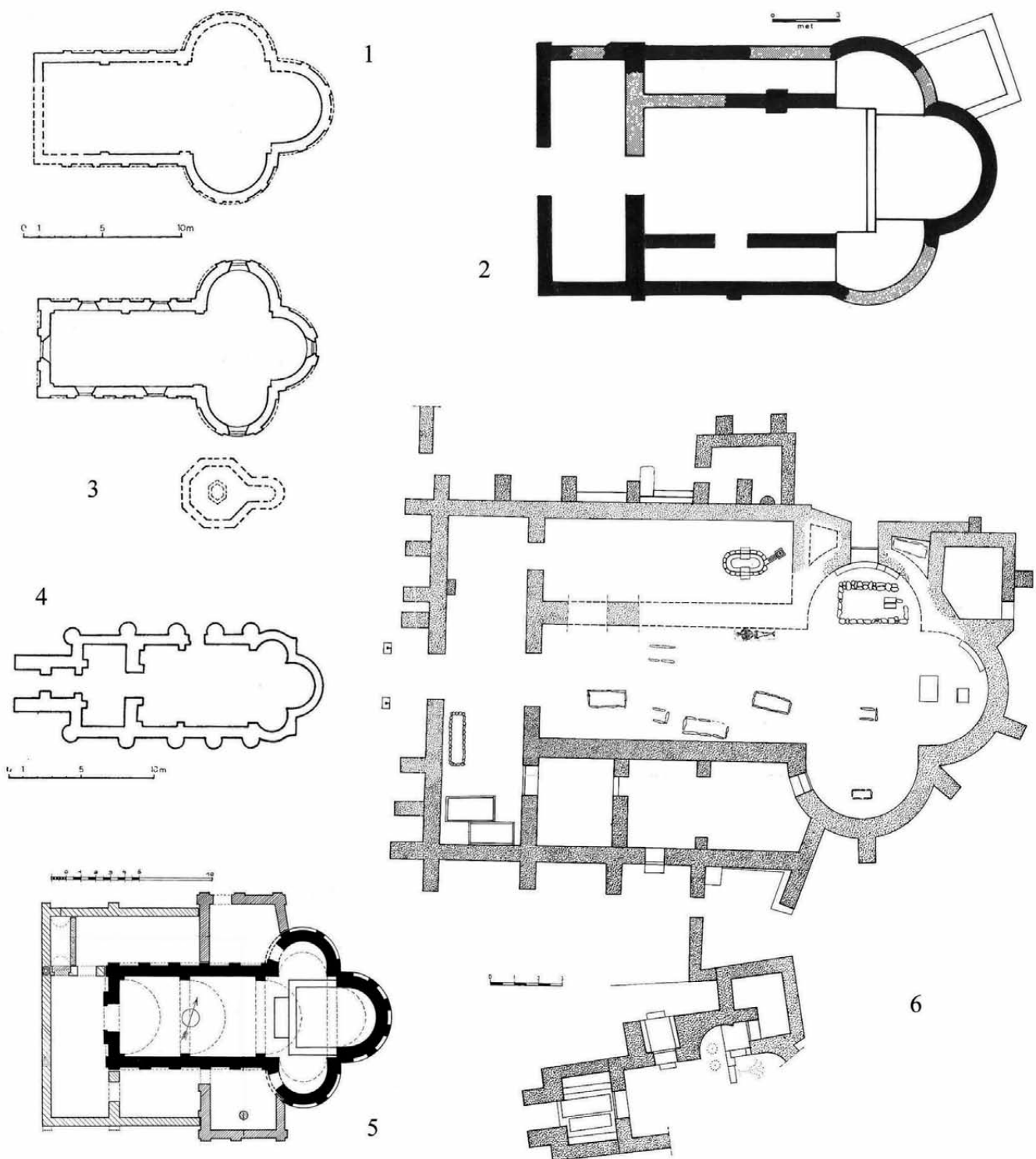
Сл. 18. Маузолеји (1-5) и цркве са контрафорима (5-7), 4-6. столеће: 1. забат са натписом о покојнима из Шипова; 2. Паник код Билеће; 3. Турбе код Травника; 4. Солин (Салона) код Сплита, реконструисан изглед грађевинског комплекса са маузолејем Светог Анастасија у дворишту; 5. Бела Црква код Ђаковице; 6. Рујковац код Лебана; 7. Улпијана поред манастира Грачанице на Косову.

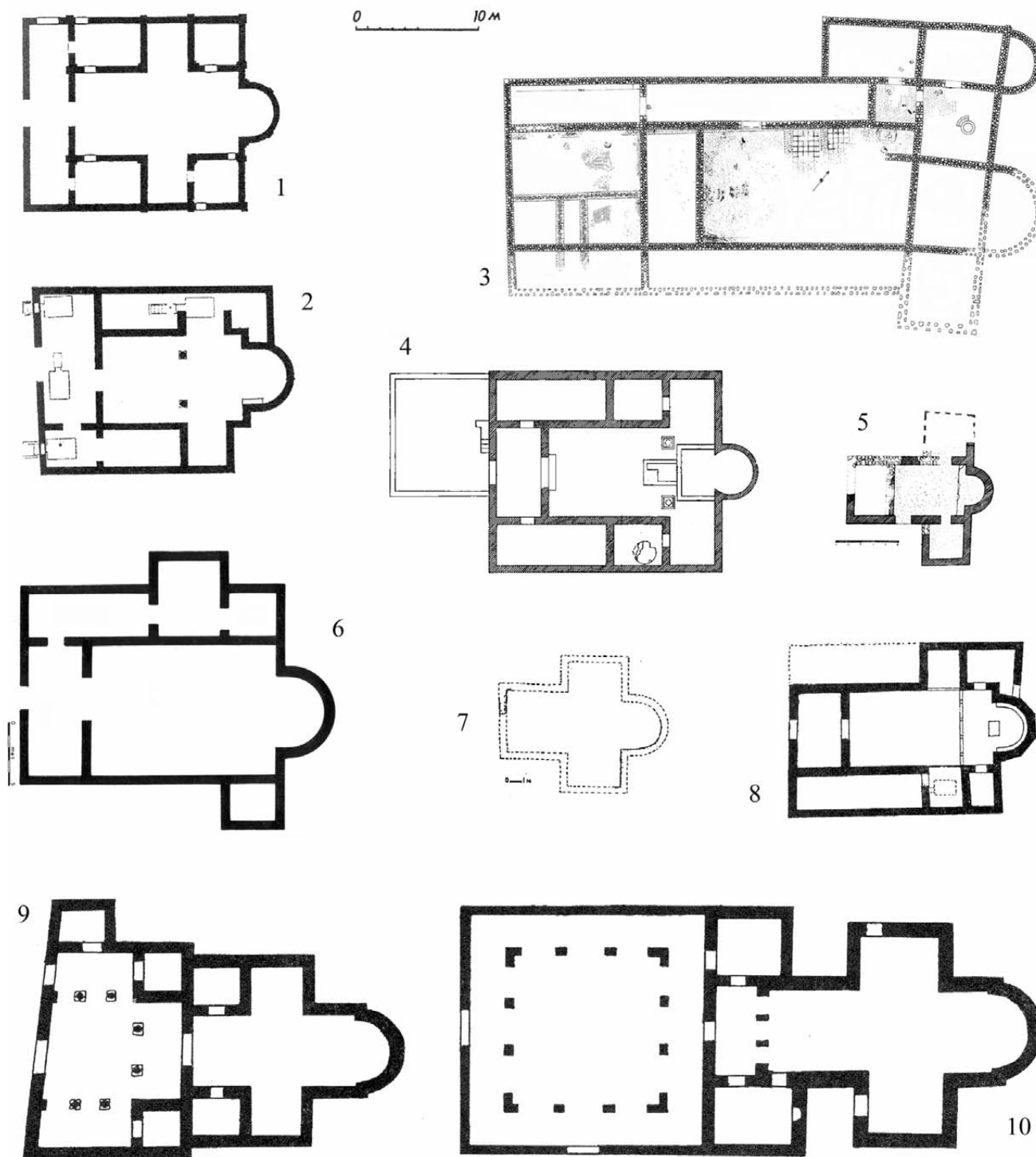
Сл. 19. Хришћанске гробне грађевине са бочним апсидама, и улазима са истока (1-3) и запада (5, 6 десно):
 1. Брестовик и 2. старија гробница код Гроцке; 3. Виминацијум код Дрмна, Костолац; 4. Улпијана;
 5. Сиријум (Сремска Митровица); 6. Сердика (Софија).

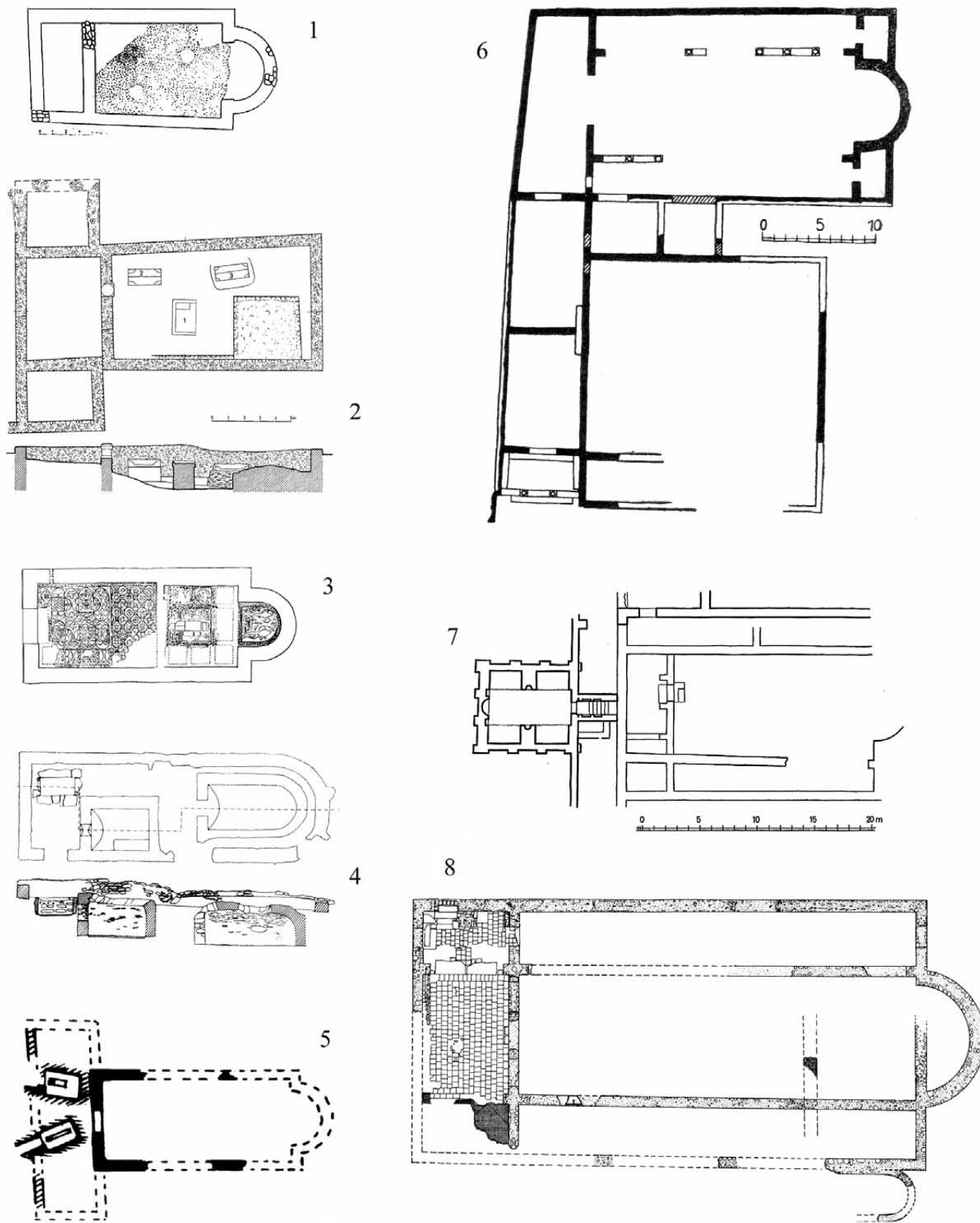
Сл. 20. Цркве са прислоњеним конхама на брод, из 4-5. (1-4) и 6. столећа (5-9): Пречиста Крајинска код Скадра, са нетачним планом Ђ. Бошковића; 2. Бар; 3. Тепљух код Дрниша; 4. Петро-Павлов манастир код Требиња; 5. Царичин Град код Лебана; 6. Цим код Мостара; 7. Клисуре код Ниша; 8. Звечан; 9. Куршумлија.

Сл. 21. Цркве са бродом надовезаним на триконхос, из 4. (1, 3, 5) и 6. столећа (2, 6), и подигнуте око краја 11. столећа (4): 1. Сутиван на Брачу, 2. Založje код Бихаћа, 3. Билиће код Шибеника, 4. Свети Спас код Врлике, 5. Придрага код Новиграда, 6. Цим код Мостара.

Сл. 22. Цркве крстообразне основе 4-5. (1-5, 7) и 5-6. столећа (6, 8-10): 1. Петро-Павлов манастир; 2. Оборци код Доњег Вакуфа; 3. Благај на ушћу Јапре у Сану; 4. Мајдан код Мркоњић Града; 5. Мокро поље код Книна; 6. Скелани код Бајине Баште; 7. Цимеше код Петровца; 8. Сучевићи, Мокро поље; 9. Царичин Град; 10. Клисе Кјој у Бугарској код Софије.

Сл. 23. Цркве 4. столећа: 1. Градина Зецови код Приједора; 2. гробна грађевина у Улпијани; 3. храм у темељима Свете Софије у Софији; 4. Бањица код Пећи; 5. Тврдош код Требиња; 6. Дукља код Подгорице; 7. Ниш; 8. Скупи код Скопља.

бен за крстионице и проповедничке цркве 9-10. столећа. Последњи вид таквог храма је Свети Спас на Цетини (сл. 21. 4), окружен гробљем заснованим негде крајем 11. или почетком 12. столећа. Делује као подражавање касноантичких узора, са циљем да се обнове и сачува успомена на њих.

Цркве триконхалне основе називају апостолионима, јер су у почетку по правилу биле посвећене апостолима (В. Ђурић 1981: 234-235). Њихов распоред дуж јадранског приморја подудара се са путем којим је прошао Апостол Павле, запамћеним у предањима Срба. То је правац Пречиста Крајинска – Бар – Петро-Павлов манастир (Пећина Апостола Павла, Тврдош) – Цим – („стијене светог Павла“ код Омиша) – Придрага – Билица – Тепљух – Крка (карта 5). Зато треба претпоставити откривање нових цркава триконхалних основа на том путу. Пошто се све налазе изван римских градова, без изузетака, опет се показује да је проповед Апостола Павла била намењена домороцима Илирима тојест Србима; мало је вероватно да су постојале у градовима Салони, Нарони на Неретви и Бурнуму код Кистања, где су вршена истраживања, али до сада нису откривене. Друго груписање оваквих цркава је у провинцији Дарданији: Звечан, Куршумлија, Царичин Град, Клисура. Оне су млађе, припадају 6. столећу, и вероватно су све саграђене у време цара Јустинијана. Ни њихов распоред не може бити случајан. Могло би се помишљати на пут из Италије преко Босне за Цариград, или обратно. Туда је могао проћи Апостол Павле на неком од својих путовања, о којима нема писаног трага, или неки други апостол. Истим путем је можда спроведен из Рима Свети Александар (ЖС: 13. мај), да би на крају био убијен у Тракији, коме је био посвећен један манастир у близини Призрена у време детињства цара Јустинијана. Дакле, старије цркве триконхалне основе груписане су дуж приморја, а млађе у средишту Балканског полуострва, око седишта нове архиепископије Прве Јустинијане (в. стр. 143).

На цркве тролисне основе надовезују се крстообразни храмови, који уместо бочних апсида имају попречни брод, једнаке висине са главним, подужним бродом, по правилу ширем (сл. 22). Тако се добијају бочни простори налик конхама, али пространији. Ту је суштина иста, у постојању бочних просторија уз олтар, које служе као певнице (такве правоугаоне певнице испред иконостаса биће особеност цркава Немањића у 13. столећу), или као протезис и ђаконик, прилагођени одређеном начину одвијања службе. Два ступца, између главног и попречног брода, дају приближно квадратну основу олтарског простора, што омогућује да се изнад замисли четвороугаона купола.

Саборни храм Петро-Павловог манастира спада у групу таквих особенних цркава илирске Далмације, основе

уписане у правоугаоник – углови су попуњени са четири ниже просторије (сл. 22. 1). Подигнут је у 4. столећу, можда још у доба цара Константина. Веома му наликује црква у Оборцима, нарочито величином, такође уписана у правоугаоник, а попречног брода помереног на исток, са гробницама у северном краку и припрати (Ђ. Баслер 1960). Она би могла бити из 4-5. столећа; уочен је потпуно обновљен под и више сахрана у гробницама, са најмлађим датованим налазима насталим до 535. године. Сличну крстообразну цркву, уписану у правоугаоник, забележио је Е. Дигве у Сучевићима код Мокрог Поља близу Книна – ужег брода, апсиде споља петостране, са гробницом испод јужног крака (С. Пипловић 1990: 226). Од ових храмова, црква нађена у Мајдану код Мркоњић Града, разликује се по дубокој кружној апсиди (3/5 круга), каменом намештају и остацима живописа. Могла би припадати другој половини 4. столећа, ако није и старија; у њој нема ни украса ни гробница уобичајених за 6. столеће.

Основа велике цркве у Благају код ушћа Сане, дуге преко 40 м, на први поглед личи на уобичајене базилике са трансептом (сл. 22. 3). Сачувана је само у темељима. Имала је четвороугаони атријум (двориште) са две бочне просторије, припрату, брод, а уз њега два ходника широка 3 м. Источни део цркве је мало закривљен ка југу, делује као трансепт подељен на три четвороугаоне просторије, са олтарским простором величине 6 x 5 м, завршеним апсидом. Црква има више фаза; по свој прилици је страдала најкасније у 6. столећу, можда у неком лангобардском или кутригурском походу око средине 6. столећа. Овај облик храма, заправо његов средишњи део, остаће уобичајен код Срба и у Средњем веку. Бочне просторије уз олтарски простор служиле су као протезис и ђаконик.

Обе врсте међусобно сродних храмова, триконхалних и крстообразних, садрже средишње место, место укрштања простора, које се налазило по оси изнад Часне трпезе, Часних двери или амвона. Ту су се спајали главни брод са певницама или попречним бродом. Кров храма над тим местом није могао бити просто обликован спајањем два брода под правим углом, због великог оптерећења у средишњој тачки врха крова или замишљене равне таванице. Зато се наметнуло грађење одвојеног крова над средишњим делом храма. Луци изнад апсида триконхалних цркава лако су пренети на храмове крстообразне основе, на спојеве попречног брода са главним. Затим је и главни брод могао да добије лук или лукове, бочно подупрте зидовима попречног брода. Бочне стране су надзидане до пуне висине лукова, и тиме је добијено зидано четвороугаоно постоље, а оно је могло да носи уобичајен кров на четири воде. Тако је настала будућа купола хришћанских храмова, у почетку четвороугаона. Пошто су такви најстарији хра-

мови најчешћи у Далмацији, произилази да су храмови Илира – Срба били градителски узор за куполе потоњих православних храмова. Купола је имала и симболично значење, јер је Христос глава Цркви. Четвороугаона, старија купола, наводи мисао на небески Јерусалим, *Откривење* и четири стране света, а кружна, млађа, на Свету Тројицу: круг – сунце обасјава и греје, као што се од Бога Оца рађа Син и исходи Свети Дух. У базиликама је таква купола могла бити сведена на кивориј над часном трпезом, ослоњеном на четири стуба.

Особеност триконхалних и крстообразних храмова, са додавањем бочних просторија, а нарочито рано увођење куполе, баца ново светло на Цркву „Илира“, оних нероманизованих, како ћу даље показати. Распоред храмова ограничен на илирску Далмацију и на сродне крајеве (**карта 6**), показује изворност, древност и утемељеност ПЦС на апостолском Предању. Више особина тих храмова прате се до 15. столећа, као што су истакнуто четвороугаоно постоље куполе или јужни параклис. Судаћи по храмовима, саобразних илирском богословљу и богослужењу, ПЦС је имала једну од водећих улога у 4. столећу, иако није позната по црквеним оцима. То је један од разлога притисака које и данас трпи ПЦС.

Најједноставније су једнобродне цркве, правоугаоне основе са апсидом на источној страни (**сл. 23. 1, 3-5**); граде се код православних до данас. Такав је први храм манастира Тврдош, саграђен у 4. столећу, по предању у доба цара Константина Великог. Откривени су темељи западног и бочних зидова једнобродне цркве; источни део, у олтару, остао је неистражен (Ђ. Јанковић 1997). На једном месту сачуван је њен под од кречног малтера, на коме је затечен шут од поломљених кровних опека, палих у пожару насталом приликом пљачкашког похода Германа из Грчке за Италију 401. године. Да је саграђена у 4. столећу показују млађа наслојавања и дозиђивања. Обновљена је, и током 5. столећа око ње се образовао манастир. Четвртог столећу припада и дугачка једнобродна црква поред пута у Бањици код Пећи, са две крипте и гробницом (В. Јовановић 1967). Гробница у њеном северозападном углу била је покривена надгробним спомеником предвиђеним да стоји усправно, без натписа, украшеном кантаросом из кога израста винова лоза. Нађени су скелети мушкарца, жене и детета. Стиче се утисак да је њихова породица пренела тај споменик у новоизграђену цркву са гробља, можда и кости покојника. То, као и недостатак натписа на споменику, којим би се породица открила као хришћанска уколико не би било посвете боговима мртвих (*diis manibus*), указује на доба око престанка прогона. Дакле, нека имућна породица је прикривала припадност хришћанству, а по престанку прогона саградили су цркву у коју су пренели старији надгробни споменик (вероватно и кости раније умрлих). Западну крипту су наменили по свој прилици за своје сахрањивање, а источна, испод олтара, можда је била намењена свештеном лицу из њихове породице или мученику. И ова црква је страдала од Германа, први пут вероватно око 380. године (нађена је глеђосана грнчарија тог доба и новчић цара Констанса II), а потом коначно у 5. столећу.

Обе ове цркве биле су изван сувремених насеља. Зато се чини да су мале једнобродне цркве у почетку имале неку посебну намену, рецимо да сачувају сећање на проповед неког апостола или на мученика, слично црквама триконхалне основе. Накнадно су почели да их граде као парохијске цркве, за мањи број верника у неком селу. Обична су појава тек од 6. столећа, а дотле су биле далеко малобројније од базилика, како данас изгледа. То је разумљиво, јер је Црква као заједница подразумевала окупљање свих верујућих на Литургији, а

мале цркве за то нису пружале услове. Наравно, треба имати на уму да су села 4-6. столећа потпуно неистражена, а да су претходно описане триконхалне и крстообразне цркве биле у или уз већа раштркана домородачка насеља.

У градовима осталог Илирика обично су грађене базилике, као и у другим градовима Царства (**карта 6**). То су биле цркве са епископским престолом и крстионицом (**сл. 23. 6-8**). Оне су велике тробродне грађевине, код којих су бочни бродови били од средишњег одвојени стубовима и приближно упола нижи и ужи. Биле су добро осветљене прозорима на зидовима бочних бродова, и прозорима средишњег брода, над луковима који су раздвајали бродове. Могу имати богат украс. Таванице су биле дрвене. Раној фази припадају базилике у Нишу – Наису, Скопљу – Скупљу, Хераклеји код Битоља, Дукљи - Диоклији, Нарони у Неретви, Солину код Сплита – Салони, итд. Базилика у Гамзиграду, уграђена у стару царску престолу дворану, несумњиво је саграђена одмах после 378. године, у време када је стари Галеријев утврђени дворак преправљен у утврђени град. Позније базилике су саграђене у Сремској Митровици – Сирмијуму, Белој Паланци – Ремезијани и другде. За остале се само зна да су подигнуте пре Велике сеобе народа, када су страдале, али су углавном касније све обновљене. Изузетно се базилике граде изван бедема градских насеља, што подвлачи особеност претходно описаних цркава тролисне и крстообразне основе за илирску Далмацију.

Монаштво

Јефсевије Памфил преноси по Филону опис монаштва у Египту, још из апостолског времена, и препоручује Јелинима и варварима, дакле пре свега Илирима, да га прихвате (2003: 42-44). То указује да се и у подручјима изван Египта (и Палестине) хришћанско монаштво могло појавити већ у првом столећу. Илирска црква је држала пост на источни начин, значи да је била повезана са Истоком а не са Италијом, што је сасвим разумљиво, јер јој је темеље поставио Апостол Павле. Православно хришћанство је свуда исто, и подстиче појединце на иночки подвиг. Без инока не би било могуће ни држање предања православне Цркве Илира. Међутим, не располажемо писаним подацима о иноцима, отшелницима и манастирима. Забележен је боравак Светог Илариона Великог код Епидаура (Цавтат), вероватно у Конавоским планинама, где има пећина. Тамо је зауставио земљотрес цртањем три крста на обали мора. Око краја 4. столећа Блажени Јероним неодређено бележи манастире на острвима Далмације, а Светог Никиту Ремесијанског хвале да успешно покрштава Бесе, па некадашњи разбојници у планинама постају монаси.

Колико се данас може археолошки установити, монаштво код Илира – Срба су покренули поједини подвижници, „Богу мили“, а затим се следбеници окупљају око њих и оснивају скитове. Потом настају општежителни манастири. Из разумљивих разлога веома је тешко поуздано установити и датовати присуство неког отшелника – човек који живи пустињачки оставља мало трагова за собом. Сведочанства о њима крију се на местима светиња, древних манастира, где вековима привлаче следбенике. По правилу су код Илира/Срба тог времена археолошки установљиви подвижници повезани са стенама – столповима. То их чини блиским истовременим схватањима у Сирији, што није случајност. У Ратајама у Миљевини налази се стена на врху ниске чуке, где је било светилиште још у Бронзаном добу. Стена окомитих зидова, висока је око 6 м и пречника око 4 м, са јужне стране има при дну уклесану ћелију са гробницом, изнад које је изнутра равна полукружна ниша (**Т. 9. 2-4**). Испред њеног улаза се некада налазила црква, северним зидом уклесана у стену (Ђ. Јанковић, М. Вуксан 2010). На десној страни улаза у ћелију је накнадно урезан натпис негде у првој половини 15. столећа, који је уписао неки Радослав, а у коме се спомиње дид (епископ Босне): *а се писа радослав ...н... ж[γ] пан[...] / днда + слава [во(γγ)...]*. Са друге стране, на врху брега а поред стене, откривено је неколико гробова и део наруквике од стакла, која би могла бити из 4-5. столећа. Постоји предање да је ту боравио Свети Василије Острошки, а код муслимана да је ту сахрањен „Иса-пејгамберов асхаб (један од Исусових другова)“. У Доњој Ораховици у Боки код Рисна, налази се стена на којој се данас налази неистражена црква Св. Ђорђа из 15. столећа, судећи по писаним подацима (**Т. 9. 1**). Стена је одозго оклесана, да би се добила равна површина за темељ цркве. Стена је висока око 20 м са југозападне стране, и ту је, на падини, нађена касноантичка грнчарија, што указује да се ту живело, да је ту био неки скит, можда настао око места подвизавања отшелника, и да је прва црква из 4. столећа. Црква Шиповљана посвећена Покрову Пресвете Богородице у Завађу код Дрвара, налази се на стени високој око 10 м, понегде скоро окомитој са северне и источне стране. Око ње је гробље, на површини око 50 x 30 м. Ту су нађени уломци античке, раносредњовековне и средњовековне грнчарије. Старчева Горица је острво у Скадарском језеру са познатим, археолошки неистраженим манастиром. Позносредњовековни храм Пресвете Богородице у темељу вероватно има цркву триконхалне основе из 9-10. столећа, ако не и из античког доба. Он је подигнут уз стену, испод које је плитка пећина. У близини је нађена грнчарија 6. столећа. У тој пећини се могао подвизавати старац по коме је острво добило име, можда још у 4. столећу. Сасвим је необичан не-

испитан храм манастира у селу Дајбабе код Подгорице. То је пећина са једним улазним ходником, од кога се одвајају још два ходника, тако да је трострука. Поред пећине се данас налази измештена једна база за стуб, исклесана вероватно у познијем 6. столећу или најкасније у раном 7. столећу. Потиче из неког храма у близини, и указује да је ту, можда у пећини, постојало светилиште. Више Сочанице у Ибру је садашњи манастир Усековања главе Светог Јована Претече, на падини брега са утврђењем 4-6. столећа на врху (Т. 9. 5-6). Неистражена црква, подигнута најкасније у 16. столећу судећи по натписима, прислоњена је олтарским простором на две стене. Једна је станац, висока око 4 м, одозго клесањем поравната изнад крова садашњег храма, а са њене североисточне стране стена је обрађивана; стена је прилагођавана клесањем и са северне стране све до улаза у храм. Друга стена се одвалила у непознатој прошлости и наслонила на стену из станца, са јужне стране цркве. Између њих је сада олтарски простор. Испод станца, под североисточним углом садашњег храма, око 3 метра ниже, налази се под стеном озидана ћелија која делује новије. У њу се улази узаним ходником са степеништем из олтара и степеништем поред спољне стране апсиде. Са источне стране од цркве, на десетак метара, уздижу се окомите стене, а под њима је, са јужне стране, добар извор. Поред цркве има делова античких кровних опека. Ту је некада на врху стене могло постојати подвижничко место. Оваква подвижничка станишта још чекају истраживаче, као и низ других (Биоче у Морачи, Шудикова код Берана, и она на које указују топоними).

Скит овог времена, као место где иноци живе у својим ћелијама груписаним око цркве и старца, види се археолошки очигледно за сада само у манастиру Градцу (сл. 24). Са западне стране садашњег саборног храма Благовештења откривени су темељи цркве рановизантијског доба, недовољно истражени, са више фаза (О. Кандић 2005: 38-42). То је једнобродна црква дуга око 15 м, на коју је дозидана припрата, а над њеним северним крајем црквица дуга око 6 м. У југоисточном делу порте садашњег манастира налази се стена са пећином (О. Кандић 2005: 191); личи на оне у Ратаји, Доњој Ораховици и Сочаници, али је од мекшег камена па се круни. На њеном врху је црквица посвећена Светом Николи, четвороугаоног олтарског простора. Стена је висока око 4 м; пећина у њеном подножју је мала, површине можда око 6 м², заобљеног свода, са сачуваним остацима заглачаног малтера (подлога за живопис?). Поред је поткапина, а можда дубље постоји још нека пећина. Ту је могло бити станиште отшелника. Црквица Светог Николе није задовољавајуће истражена (О. Кандић 2005: 166-172); старија је од објумног зида 13. столећа, а четвороугаон облик олтарског простора указује на 11. столеће (као Петрова Црква у Бијелом Пољу или у Панику – сл. 77). У североисточном углу је откривена гробница, али њена источна страна делује као лице старијег зида, па је ту могла бити старија грађевина. Изван порте манастира са југозападне стране, на другој страни потока, уздиже се неких 50 м висок стеновит врх, са налазима грнчарије 4-5. столећа и остацима зидова. У његовом подножју, наспрам манастира, око 10 м од објумног зида 13. столећа, налази се пространа поткапина, дуга око 15 м а дубока до 10 м. У њој се види западни део грађевине широке око 6 м, изгледа цркве којој су бујице однеле брод и олтар. У југоисточном углу (припрате?) откривена је гробница уклесана у стену, изгледа са лежиштем за поклопац (као у Миљевини), али није јасно да ли је гробница старија или млађа од зидова. Ова испосница (можда чак пећински манастир), никако није могла бити истовремена са манастиром краљице Јелене и краља Уроша, јер је бесмислено да се ис-

посница подиже непосредно уз манастир; може бити само старија. Назив манастира „Градац“, указује да је то место некада било утврђено, пре подизања садашњег манастира. Из ових података редослед настанка садашњег манастира доста је јасан: прво се ту отшелник подвизавао на стени као столпник или у некој поткапини; око њега се затим окупљају следбеници и настаје скит, по свој прилици у 4. столећу. Почетком Велике сеобе народа скит је утврђен бемом, да би се заштитила монашка заједница. Вероватно је после тога, у 6. столећу, када се скит прославио, саграђена црква на другој страни потока, под царем Јустинијаном. На крају је изграђен општежителни манастир са великим саборним храмом, коме су старије испосничке цркве постале параклиси.

Археологија о Илирима и Словенима

Обично се заступа и стално понавља став да су Илири током римске окупације били романизовани до 4. столећа, тојест да су остали без свог језика и културе, тако да наводно досељени Словени освајају на Балканском полуострву области романског, односно латинског језика, и то тек при крају 6. и у 7. столећу. То није тачно, наравно (Дж. Јанкович 2012). Околност да нема илирских (или трачких) натписа не значи ништа, јер Илири, тојест Словени, тада нису имали своје писмо (другачије је било под турском окупацијом). Уколико пратимо археолошке податке, видимо да се превласт римске културе своди (осим државе са својим апаратом и технологијом), на уметност, виши стандард (градови са зиданим становима, водоснабдевање, путеви, потрошна роба), затим на искоришћавање природних богатстава и развијеној технологији. Али домаће илирско становништво је сачувало остале особености своје културе (занати, ношња, исхрана, обичаји, друштвени односи, свакодневни живот), не само на селу, већ и у малим градовима – муниципијумима. Та се култура не само одбранила од римске већ ју је чак и надвладала, јер је наступило доба илирских царева (а не галских, германских, египатских или грчких). Материјални остаци те културе (стан са грнчаријом, гроб са ношњом), подударни су са културама Словена изван граница римског царства. Археолошка сведочанства на најочигледнији начин показују то стварно стање које није забележено у писаним изворима. Наравно, под утицајем хришћанства, у 4. столећу махом сви напуштају спаљивање покојника и ту разлике нестају. У гробовима покојних, сахрањених у одећи, налазе се посуде за течност, крчазе, бокали, пехари, стаклене посуде. Њихов садржај није установљен, али вероватно је из њих заливан гроб односно покојник. Ипак је и даље примењивано спа-

љивање покојника, можда од стране или под утицајем досељених Словена.

Нема сводних истраживања културе илирског простора у касноантичко доба, али ћу покушати да дам једну уопштену слику по расположивим подацима. Илири се по култури деле на више области, које се не подударују увек са границама провинција. Сада илирски простор више није обухватао источни део доњег Подунавља, као у доба римских освајања, јер је хеленизован. Заједничке особине Илира су такозвани „Т“ запони са луковичастим завршенима (сл. 25. 2), обавезни део ношње, и кухињска грнчарија рађена без употребе брзог витла, а стона рађена на брзом витлу и глеђосана. Запони су ливени по правилу од бронзе, састављени су из више делова, са урезаним, утиснутим или ливеним украсом; има сребрних, позлаћених а и златних, са натписима, код којих на луку и стопи могу бити приказани ликови, како се мисли царева, Константинових наследника. Били су у општој употреби на илирском простору од доба цара Диоклецијана до пред крај 4. столећа (Мезија, Далмација и Панонија). Виде се на представама покојника на надгробним споменицима, како држе огртач на десном рамену, и мушкараца и жена. Изван илирског простора такви бронзани запони су врло ретки у цивилиној средини, где није било војске. Као сви Словени, Илири су користили грнчарију рађену гњетањем или на спором, ручном витлу. Тако је прављена кухињска грнчарија, односно различити лонци, зделе, понекад и поклопци. Ту није само реч о знању грнчарског заната, већ о култури друштва и начину спремања хране. Римски лонци танких зидова, рађени на брзом витлу у неким великим радионицама (може се рећи фабрикама), подносили су вишу температуру, у њима се храна могла брже скувати, и то на пећи, грејањем одоздо. Али Римљани су храну кували пре свега на пећима у металном посуђу (углавном бронзаном), као што су котлови. Домаћа лончарија има дебље зидове, храна се у њој спорије кува, и зато је погоднија за кување на огњишту и нижој температури. Поред тога, склоност ка коришћењу сеоских занатских производа, са једне стране указује на некакво неприхватање римских бољих производа и оног што стиже из града, а са друге стране на индивидуалност кроз чување традиције, што би неки назвали конзервативношћу. За обедовање је коришћена стона грнчарија (тањире, зделе, чаше, чиније, бокали, крчазе), рађена од фино пречишћене глине по узору на римске облике (сл. 15. 8), до средине 4. столећа. Потом је смењује домаћа глеђосана стона грнчарија (нијансе зелене и наранцасте боје), у свој првобитној Горњој Мезији, Подрињу и Панонији окренутој Дунаву (сл. 25. 5). Чак сада грнчари праве глеђосане жишке, а оне медитеранске лампе, рађене у калупима, привремено се губе. Особено домородачка је занатска произ-

водња сликаног стоног посуђа од беличасте глине (сл. 25. 4). Не зна се где је произвођено, али га има од Дукље код Подгорице (Диоклија) преко Грачанице (Улпијана), Београда (Сингидунум) и Подриња до Добоја и преко Врбаса до Бугојна.

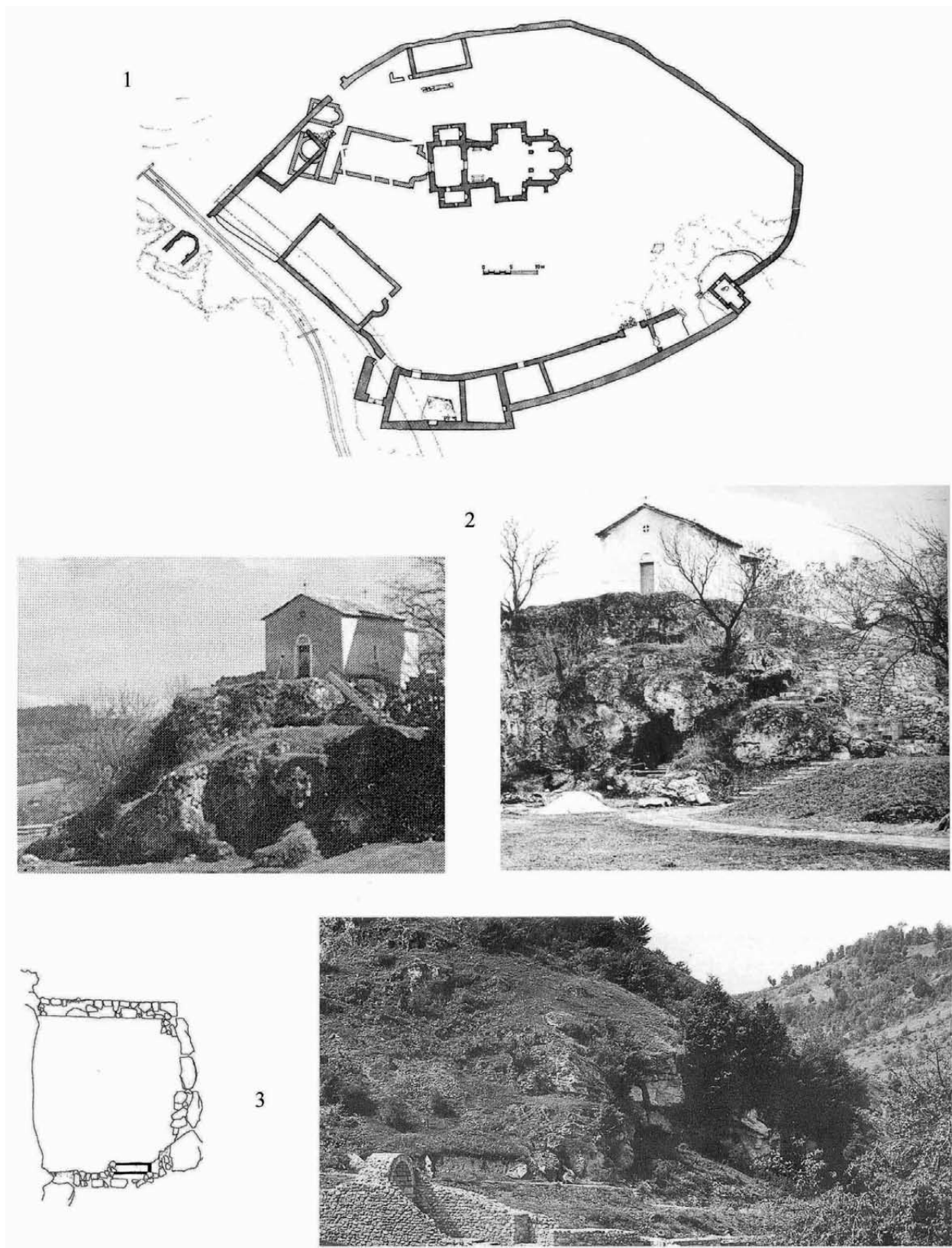
Пространа провинција Далмација била је у време тетрархије смањена издвајањем провинције Превале на југоистоку (приближно сливови Дрима, Белог Дрима, Зете и Мораче) и изгледа Либурније на северозападу (приближно Книнска Крајина и Лика). Међутим, те границе се не одражавају на материјалну културу. Цело приморје је било повезано са Средоземљем и под јаким грчким утицајем; где–где се појављује домородачка грнчарија на обали мора (Иловица). Али у унутрашњости Далмације, од слива Дрине до Книнске Крајине, по правилу је коришћена домородачка кухињска грнчарија, а на селу је и стона била домаће израде (сл. 26). Због начина израде она веома личи на преисторијску илирску грнчарију, што је навело неке археологе на погрешно датовање и тумачење. Недавно је у Скланима, на левој обали Дрине код Бајине Баште, откривена таква грнчарија из прве половине 4. столећа, у раскошној згради украшеној мозаицима и живописом. На десној обали Дрине код Вишеграда, у Кршћу, нађена је слична грнчарија у зградама страдалим негде пред крај 4. столећа. Слична грнчарија је нађена и више Уздоља код Книна, где се вероватно налазило сеоско насеље са каменим или дрвеним кућама. Ова грнчарија са једне стране наставља предримске грнчарске традиције (лонци без врата), сродне неким сувременим словенским културама, а са друге стране подражава римске облике, као што су поклопци за лонце (Уздоље, Кршће). Из ових примера се види да је у Далмацији опстало потпуно нероманизовано предримско становништво.³⁵ Ни неки представници илирског племства нису били романизовани, јер њихови укућани користе домородачку грнчарију, као у Скланима. А за неке од те властеле имамо доказе, као у Панику, да су у трећем столећу били хришћани. Из такве средине су потекли поједини римски цареви.

И у сливу Мораве је задржано предримско кухињско посуђе, а донекле и у Срему (сл. 27. 1). Међутим, другачије је било у провинцијама Обалској Дакији и Средоземној Дакији (суседна подручја у Србији и Бугарској). Оне су основане у областима запустелим после германске најезде 267-268. године, а обновљених насељеним становништвом из прекодунавске Дакије, коју су Римљани напустили 270-275. године. Ту је традиционална кухињска грнчарија рађена на спором витлу напуштена пре краја 4. столећа (сл. 27. 3-4). Дакле, у Илирику, судећи по домородачкој грнчарији, највише нероманизованог становништва било је у Далмацији, затим у Мезији и Дарданији, па у Другој Панонији, а најмање у обе Дакије. У урбанизованим срединама Далмације, владајући слој становништва користи римску стону грнчарију, а послуга домаћу; на селу је коришћена само домаћа грнчарија. Такви односи су упоредиви са културама уз римске границе, где су живели Словени, понегде измешани са германским племенима. Разликују се два домаћа грнчарства Илирика 4. столећа: оно у Подунављу са сливом Мораве, где су лонци разгнутих обода и наглашеног врата, и оно од западних ивица слива Мораве до Поуња и Саве, са лонцима без врата или благо разгнутих обода. Први се могу наћи на просторима преко Карпата и Дњестра до Дњепра, а други у луку преко Чешке и Пољске до Дњепра и Дона.

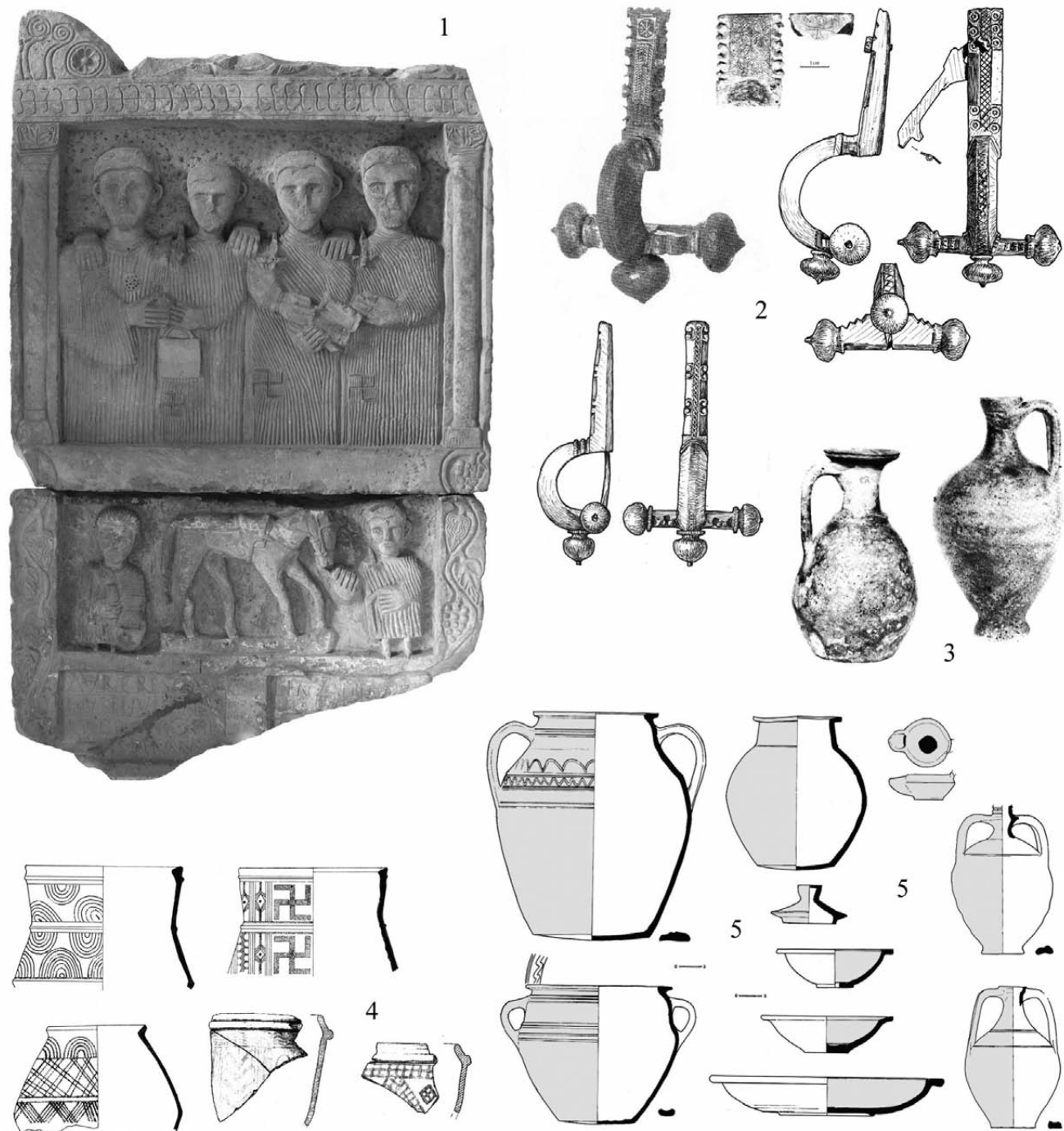
У европским областима изван Римског царства, одиграла су се збивања не мање важна него она на тлу Римског царства. Снага Сармата, који су потисли Словене из степа или им се наметнули око смене ера, постепено је опала и временом су нестали. У доба Хуна и касније опстали су под именом

³⁵ Слично је било под турском окупацијом – традиционално грнчарство Деспотовине сачувано је у Босни до 20. столећа.

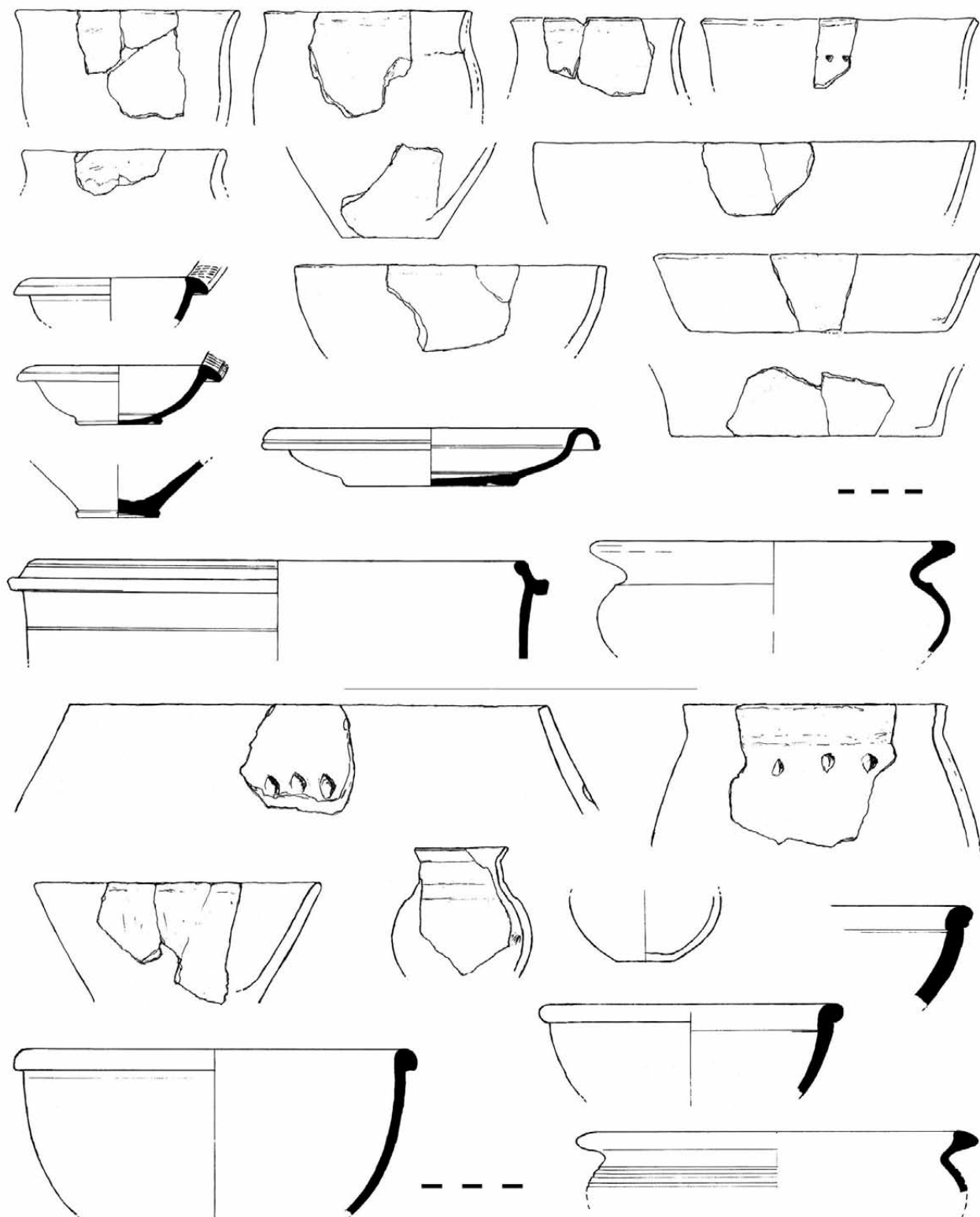
³⁶ Нема сумње да је реч о данашњим Карпатима. Неистражено је ко су то Сери, бележени у Антици северно од правца Кавказ – Хималаји.

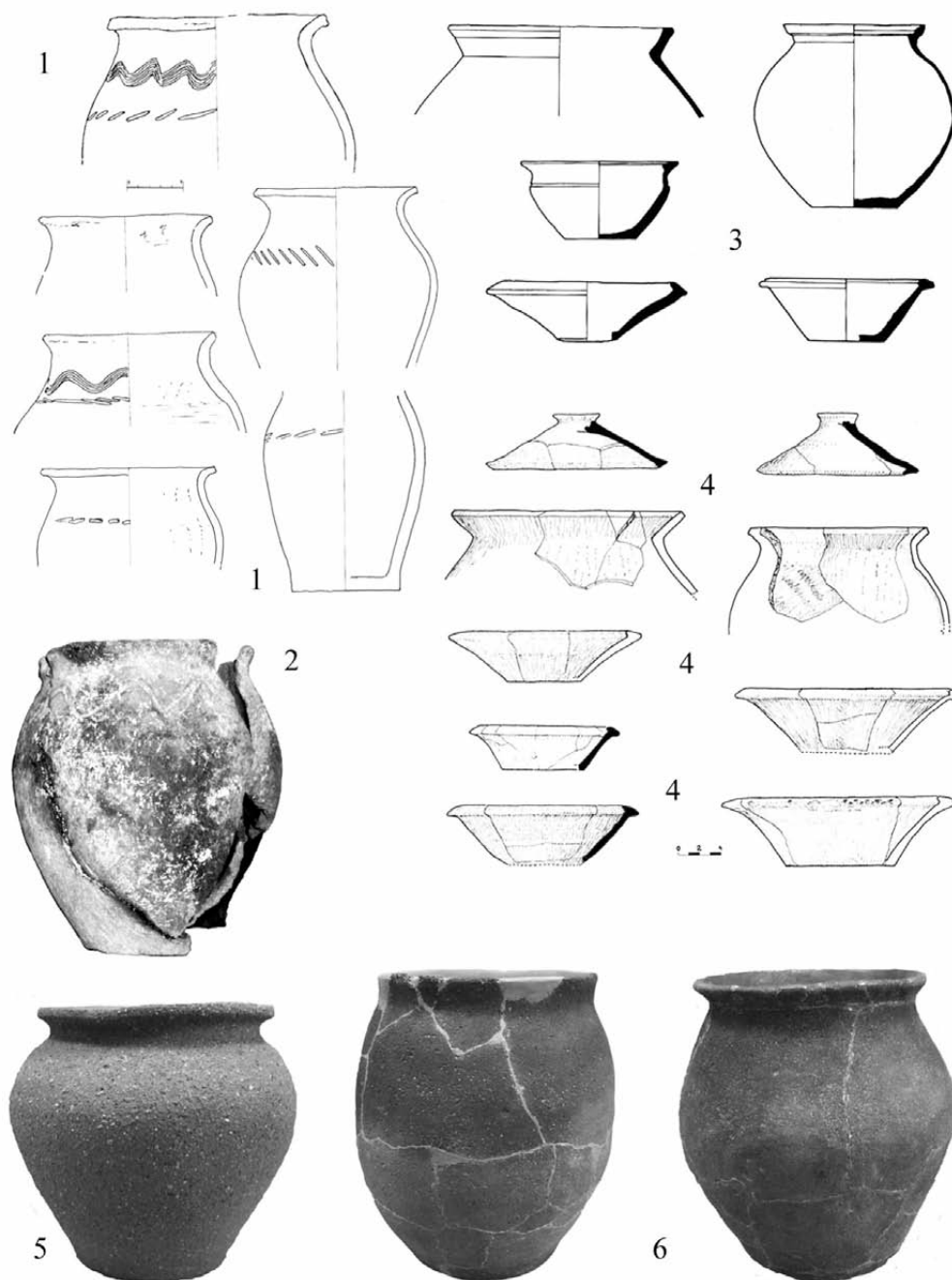
Сл. 24. Манастир Градац (по О. Кандић): 1. основа манастира и поткапине на западној страни;
 2. стена са пећином и црквом Светог Николе на југоисточној страни; 3. црква у поткапини са западне стране,
 основа западног дела са уклесаном гробницом и изглед са истока.

Сл. 25. Култура Илирика 4. столећа: 1. Градац у Лепеници код Кисељака, надгробни споменик хришћана са особеним запонима (као бр. 2) и приказаним покојниковим коњем; 2. запони особени за „Илире“; 3. глеђосани крчази; 4. сликано посуђе (Улпијана, Београд); 5. глеђосано посуђе и жижак из Гамзиграда.

Сл. 26. Склани код Бајине Баште (муниципијум Малвесатијум): грнчарија краја 3. (доле) и раног 4. столећа (горе); домородачка кухињска грнчарија рађена на спором витлу (бели пресеци) и стона грнчарија рађена на брзом витлу у Сирмијуму (црни пресеци).

Сл. 27. Кухињско посуђе Мезије, 4. столеће: рађено занатски на брзом витлу (црни пресеци и бр. 5) и на спором витлу, или гњетањем (остало): 1. околина Пожаревца; 2. манастир Бањска; 3. Гамзиград; 4. Доње Буторке код Кладова; 5-6. Чачак, урне.

Алана, како се мисли, у пределима око југа Кавказа. Група германских племена, међу којима су водећи били Готи, у још увек неутврђеним околностима, наметнула се многим Словенима и остацима Сармата. Готи су са обала Балтика стигли на обале Црног мора, чини се у једнократној сеоби низ Волгу до Кавказа, одакле су заузеле претежно степске области између ушћа Дњепра и ушћа Дунава. Друга група Германа се ширила постепено преко Пољске поред Карпата на исток. Тако је настало неколико археолошких култура на словенском простору, које су све биле културно повезане са Подунављем и завршиле се током Велике сеобе народа иселјавањем Германа. Оне се међусобно разликују по стаништима и насељима, грнчарији, начину сахрањивања. По некима се види да су биле различитог етничког састава или порекла. Заједничке особине Словена у њима су мала четвороугаона кућа са огњиштем, кухињска грнчарија рађена гњетањем у кућној радиности, скромна сеоска привреда, сахрањивање спаљених покојника, често присуство тризне у гробовима. Када су Хуни заузеле европске степе 375. године, покренули су сеобу германских племена са словенског тла у Римско царство. По слому Хуна око средине 5. столећа, настаје нова епоха, раносредњовековна, са даљим променама културе.

Велики значај за власт Рима над суседима имала је трговина. Навикавајући суседне народе на своје обичаје и стандард, Рим их је касније уцењивао и манипулисао њима. Такав пример описује Амијан Марцелин (1998: 397-398). Наиме, цар Валенс (364-378) повео је рат против Гота насељених северно од доњег Дунава, али без успеха; Готима су опустошена засејана поља, али су се они склонили у планине Сера³⁶. Зато је Валенс зауставио сваку трговину са Готима, односно увео је економску блокаду, данашњим речником. Због прекида трговине, Готи су остали без добра које су навикли да купују у Римском царству и користе (скупе тканине, накит, стакло, посуђе, вино, уље, итд.). Зато, и због немогућности да обрађују своје њиве доступне Римљанима, били су принуђени да после три године затраже мир уз давање талаца, а да их Рим није војнички победио.

Стара Пшеворска култура је прешла у нову фазу, и можда би се могла поделити на више група или култура. У четвртом столећу она се види на подручјима између Полабља и Висле. Запажа се њено ширење из Пољске на исток и југоисток, у Словачку, Подоље, можда због притиска Германа. Из старијих фаза сачуван је обичај спаљивања покојника са обавезном тризном, али су сада чешће урне, сахрањиване по правилу у кружне јаме. Нова појава су посебна гробља сахрањених покојника, која могу припадати германским племенима. Уочава се разлика и у стаништима, јер има насеља са уобичајеним за Словене малим чет-

вороугаоним кућама, и оних са по три стуба на дужим зидовима, или са још већим правоугаоним зградама. Посуђе је разноврсније; нестаје урезан украс, а лонци почињу да личе обликом на средњовековне словенске лонце. Нова појава је занатска грнчарија рађена на брзом витлу, различита од области до области, а бројнија на југу Пољске (ближе римским границама). Поред ње је нова појава стоно посуђе украшено глачањем (различите зделе), углавном познато из гробова сахрањених покојника, претежно германске припадности. На источним подручјима старијих фаза Пшеворске културе (југоисточна Пољска, Подоље), образује се Велбарска култура. Она има две стране, словенску и германску, јасно раздвојене (сл. 28). Има мањих четвороугаоних кућа и већих правоугаоних; покојници се спаљују или сахрањују у одвојеним гробљима. Кухињска грнчарија се ради гњетањем, а и лонци и зделе често немају врат, већ је обод благо посувраћен. То је такође особина грнчарства Полабља, али и Илира – Срба Далмације. Стоно посуђе се ради занатски, и обично је украшено глачањем. Њене особине се запажају у Бачкој и Банату у 5. столећу.

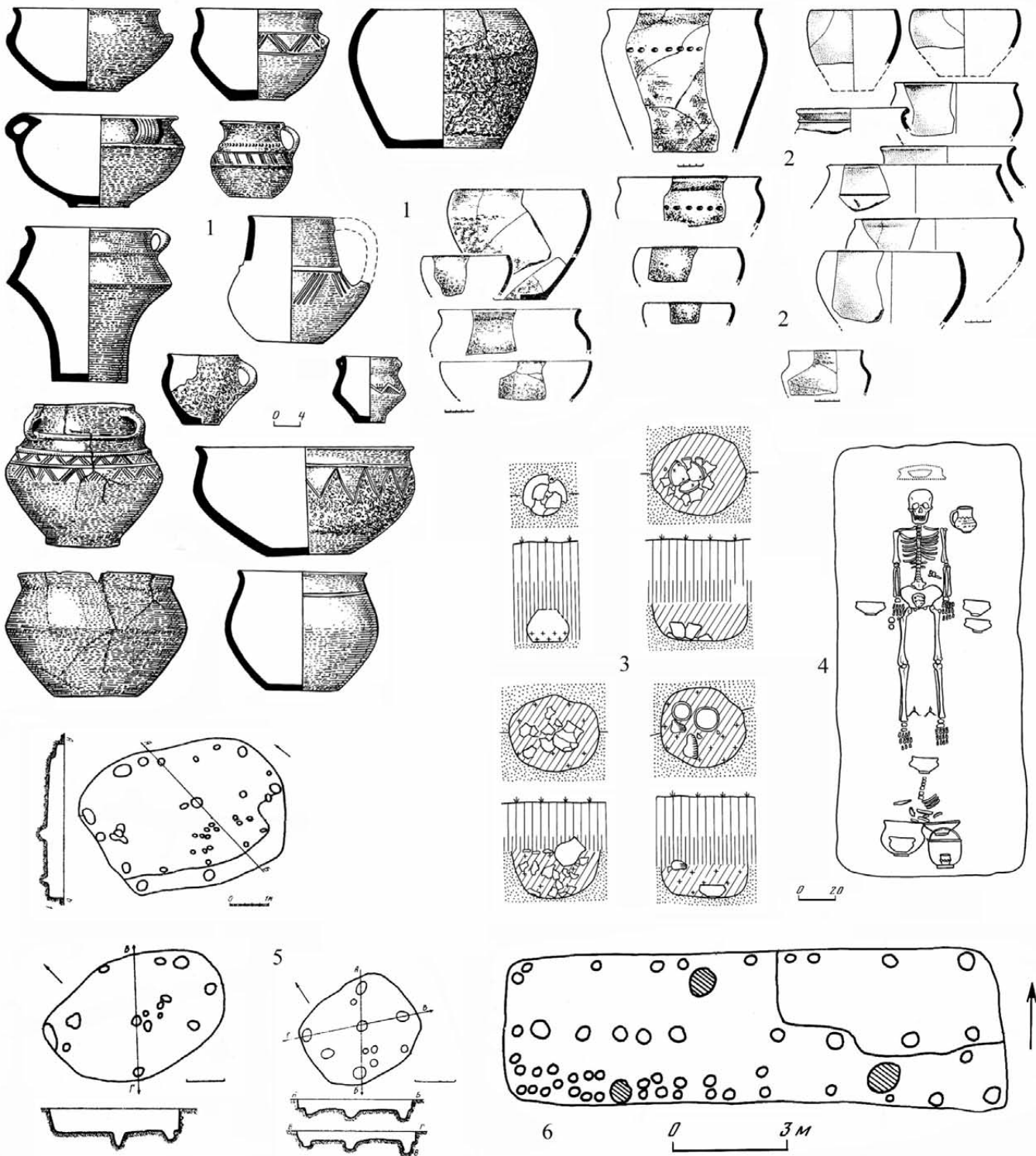
Трећа култура на словенском простору са учешћем германских племена је Черњаховска. Готи, и са њима нека друга германска племена, били су по писаним изворима настањени од 3. столећа наспрам римске границе Дакије, Доње Мезије, и обала Црног мора од ушћа Дунава до пред Крим. Черњаховска култура је као особена издвојена прво због гробља са покојницима сахрањеним на два начина, и тела покојних и њиховог пепела (сл. 29). Однос броја спаљених и сахрањених покојника је различит од гробља до гробља, као и њихов распоред, што говори о две традиције у једној култури, заправо о мешаном етничком саставу. Ту би гробови сахрањених припадали пре свега Готима и у малом броју Сарматима, а спаљени покојници пре свега Словенима. Таква подела се види и у осталој археолошкој грађи (сл. 30). Готима би припадале издужене правоугаоне надземне куће, понекад са више просторија, а Словенима мале четвороугаоне, по правилу укопане; првима се приписује занатски рађена грнчарија, кухињска и стона, а другима она кухињска из кућне радиности, рађена без употребе витла; Готима се обично приписују сви запони ове културе. У новије време је показано да су најчешћи предмети Черњаховске културе у употреби и после одласка Гота у последњој четвртини 4. столећа, све до слома Хуна средином 5. столећа, што значи да припадају Словенима, староседеоцима, да су они били главни носиоци те културе. То су обе врсте грнчарије (мада она занатска постепено нестаје), накит (запони), словенска станишта. Овде је очигледни међусобни суживот словенске, готске и сарматске културе, за разлику од уочљивог раздвајања у Пшеворској

и Велбарској култури. Зато се поставља питање порекла Гота, да нису они пре досељавања били народ близак Словенима, и зато мање расно искључиви од Германа.

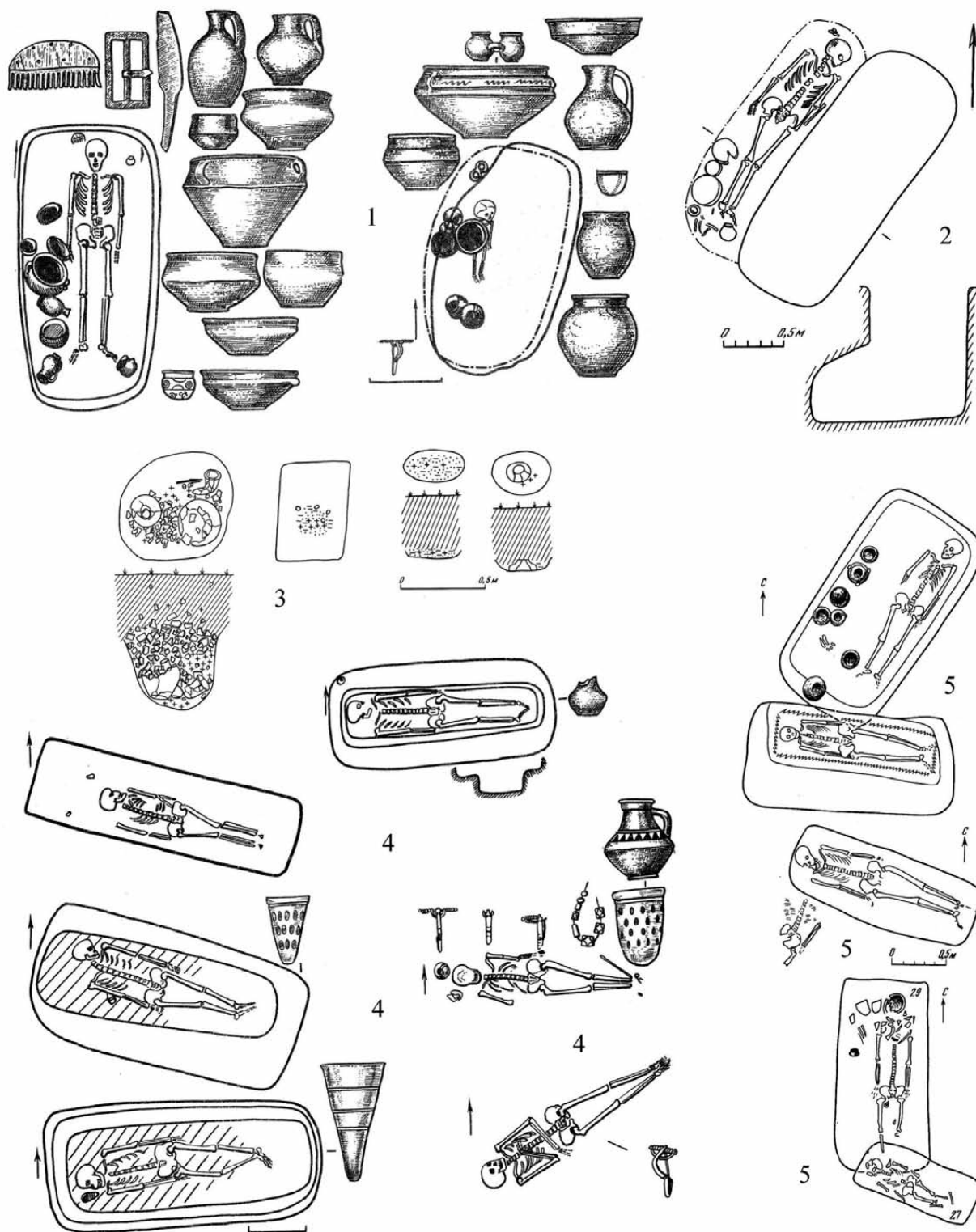
У Черњаховској култури је археолошки очигледно прихватање хришћанства. Наиме, покојници у старијим слојевима гробаља окренути су југу или укосо према странама света, руке су им опружене поред тела, а у гробу се често могу наћи посуде са приложеном храном. Покојници у неким млађим гробљима или млађим слојевима гробаља, окренути су ка истоку, понекад су делимично сахрањени изнад оних окренутих југу (Э. А. Сымонович, Н. М. Кравченко 1983: 14-40). Такође су опружених руку, али немају прилоге у храни, већ је у некима нађена чаша или друга посуда за течност, као у истовременим гробљима Римског царства; ношња је иста као и код старијих (сл. 29. 4-5). Черњаховска култура се протирала уз обале Црног мора између Дњепра и Дунава, где је давно пре доласка Гота Свети Климент, римски епископ, успешно покрштавао домаће становништво. Ту је први познати епископ био Теофил (+ око 340), учесник Првог Васељенског Сабора у Цариграду. Њега је наследио Вулфила (+383), учесник Другог Васељенског Сабора; он је по предању смислио писмо за Готе (руне) и превео Свето Писмо на готски језик. Готска Црква је дала мученике, као што је великомученик Свети Никита (ЖС, 15. септембар), чије је мошти један Киликијац пренео у свој град Мопсуест. Већ сам споменуто Светог Саву Готског (напомена 27) чије су мошти пред почетак Велике сеобе народа пренете такође у Малу Азију, у Кападокију. Највећи број Гота и Германа је касније прихватио аријанство под утицајем римских царева Констанција II и Валенса. Наведени светитељи могли су бити Словени, скривени под хришћанским именом.

Култура која се може одредити као претежно или чак искључиво словенска, јесте Кијевска култура (сл. 31-32). Ширила се у 3-5. столећу у горњем сливу Дњестра до Дона. Настала је углавном из Зарубињецке културе, чији су се носиоци повукли пред Германима у северније и источније пределе. За њу је особена уједначеност кућа, које су квадратне основе са јединим стубом у средини, поред кога је огњиште. Зидови кућа су били од наслаганих тањих греда, а на средишњи дирек се ослањало слеме двосливног крова. Покојници су по правилу спаљивани и сахрањивани у кружне јаме уз обиље тризне. Грнчарија је скоро искључиво из кућне радиности, а изузетно се појављује стона занатска грнчарија, увоз са подручја Черњаховске културе, како се мисли. Грнчарија је заступљена пре свега лонцима благо наглашених вратова и разгрнутих обода, понекад и благо посувраћених обода без врата. Сличне су и дубоке зделе. Користе се црепуље у виду кружних плоча. То грнчарство личи на оно из илирске Далмације, нарочито на оно у Подрињу. Данас има доказа да се Кијевска култура ширила на Банат и Бачку.

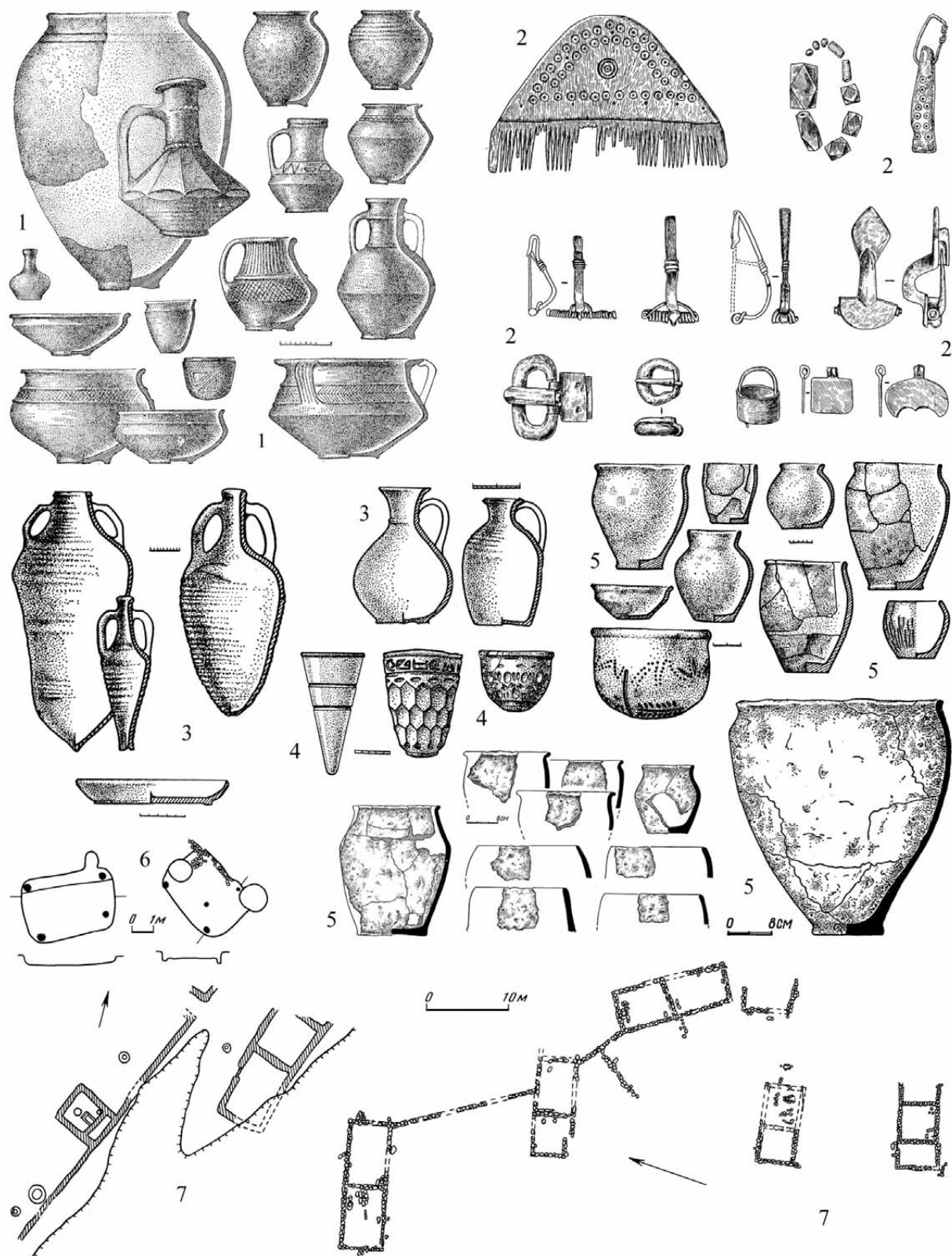
И поменуто Култура карпатских кургана, датована у 3. – прву половину 5. столећа, не садржи германске особине (сл. 33). Особена је по сахрањивању спаљених покојника обично на месту ломаче, под великим хумкама – курганима, пречника око 10-12 м, обично без урни али са тризном. По таквом сахрањивању повезана је се старијим хумкама на северу Паноније (Земплин и друго) и Илирима. Куће су мале четвороугаоне, зидова од наслаганих тањих греда, са огњиштима, сличне оним у доњем Потисју. Грнчарија се упадљиво разликује од оне из претходно описаних култура, а слична је оној у Потисју, старој Дацији, Срему, Поморављу и Тимоку. То су лонци разгрнутих обода, понекад са неким дугметастим или српастим налепљеним дршкама, или неким једностав-

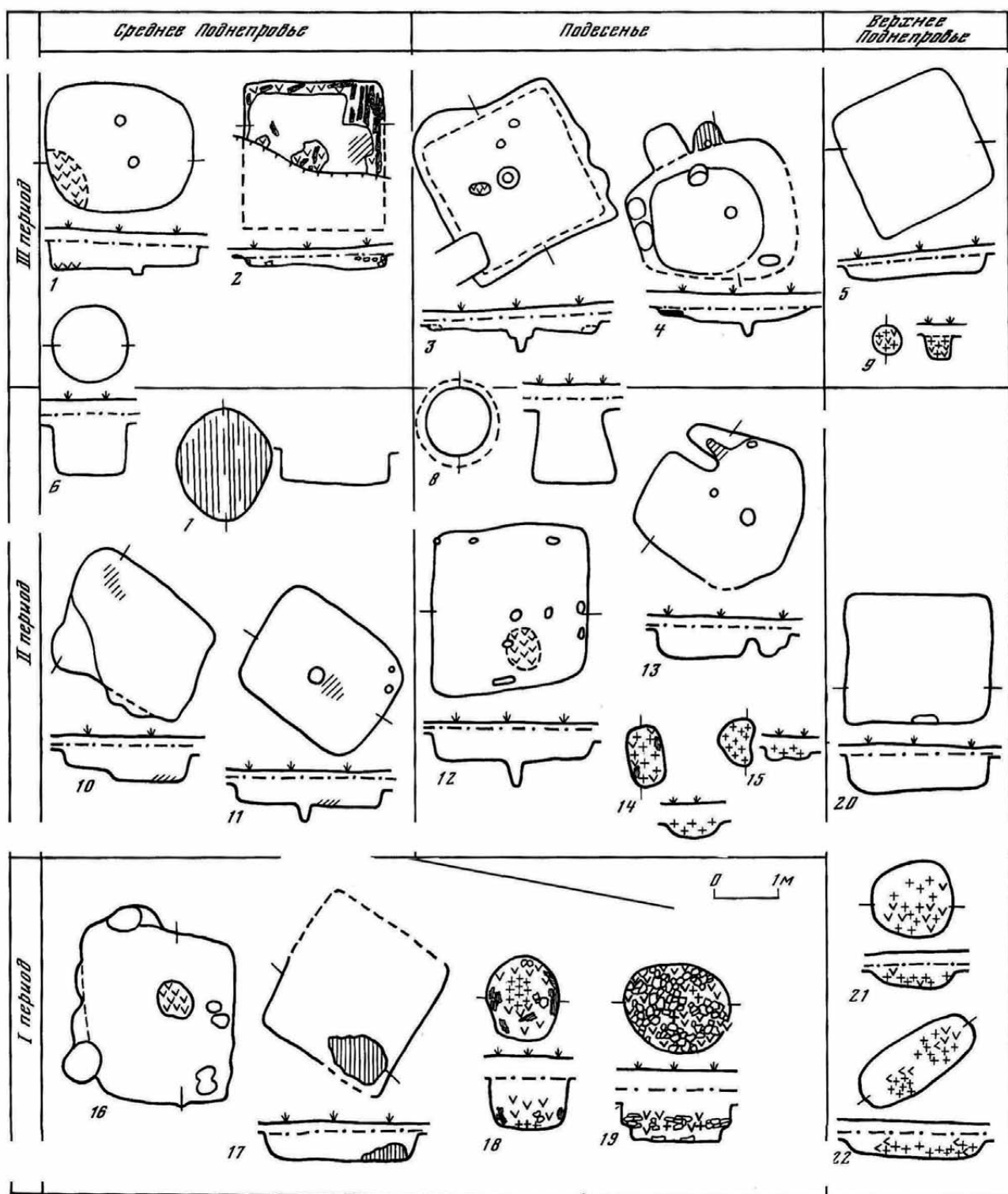
Сл. 28. Велбарска култура: 1. претежно германско посуђе; 2. претежно словенско посуђе; 3. основе и пресеци гробова спаљених покојника; 4. гроб сахрањеног Германа са приложеном храном у посуђу; 5. основе и пресеци словенских кућа; 6. основа германске куће.

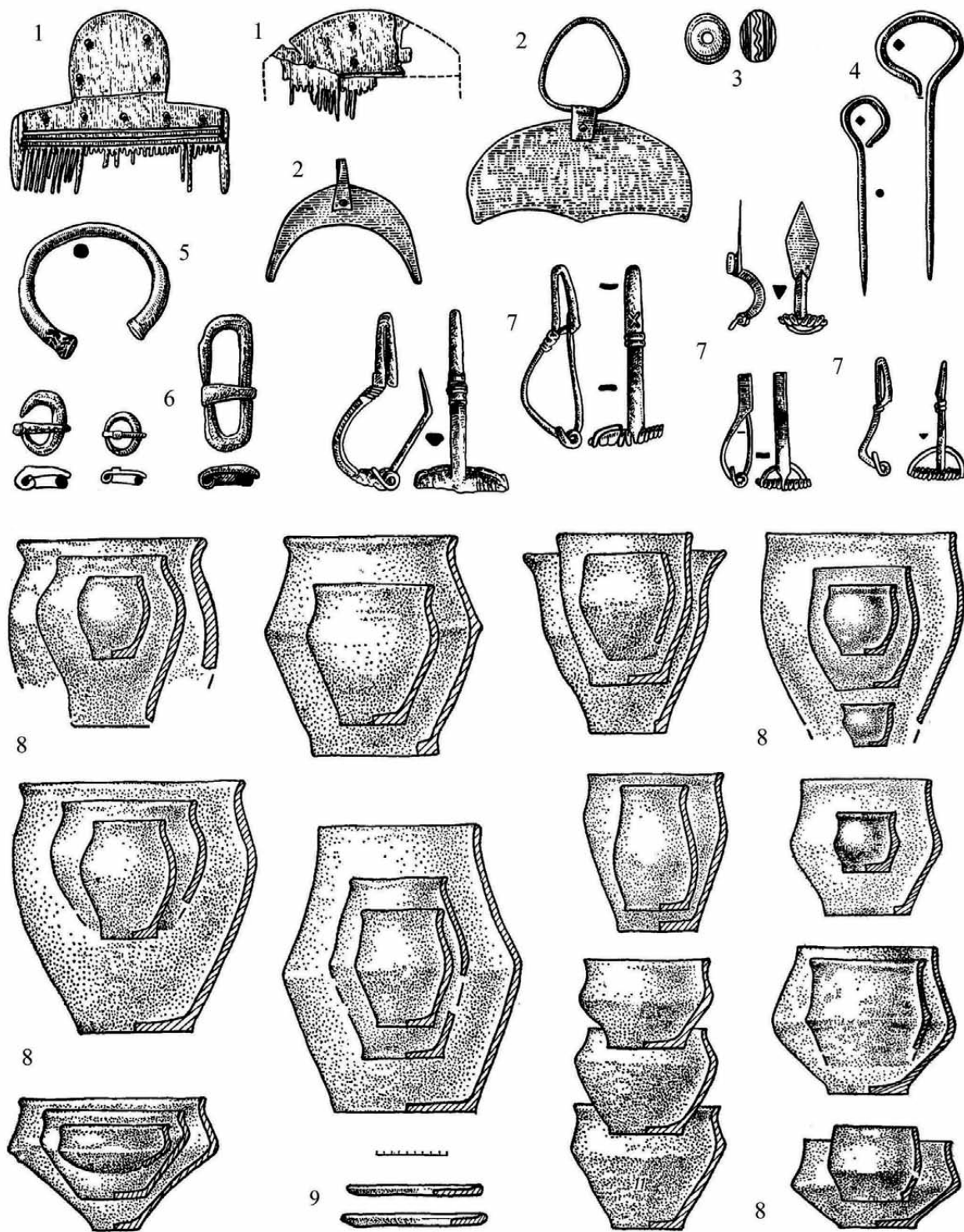
Сл. 29. Черњаховска култура, различито сахрањивање: 1. два примера германских гробова богатих прилозима хране у посуђу; 2. сарматски гроб бочно укопан, са приложеном храном; 3. словенски гробови спаљених покојника; 4. хришћански гробови окренути истоку, са посудама за заливање покојника и накитом са ношње; 5. примери сахрањивања хришћана изнад старијих паганских гробова.

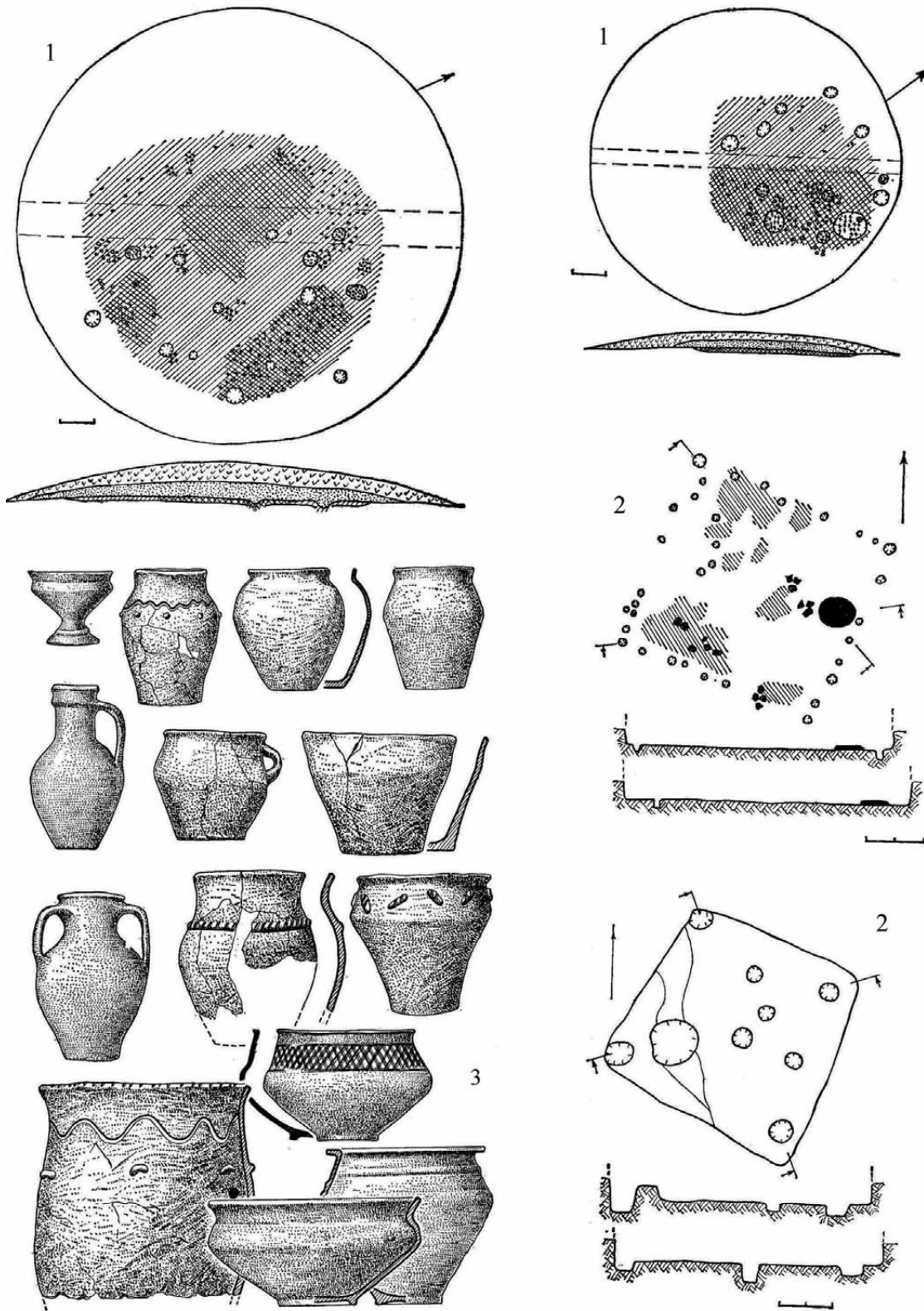
Сл. 30. Черњаховска култура: посуђе рађено на брзом витлу; 2. различити предмети – чешаљ, стаклене бобице, привесци, запони, пређице; 3. римско посуђе; 4. римске стаклене посуде; 5. посуде рађене гњетањем у кућној радиниости; 6. основе и пресеци кроз куће особене за Словене; 7. основе кућа и оградних зидова Гота.

Сл. 31. Кијевска култура: основе и пресеци гробова (9, 14-15, 18-19, 21-22), кућа и трапова (остало), по Е. В. Максимову и Р. В. Терпиловском.

Сл. 32. Кијевска култура: 1. чешљеви; 2. привесци; 3. бобица од стакла; 4. игле; 5. наруквица; 6. пређице; 7. запони; 8. грнчарија рађена гњетањем у кућној радиности; 9. црепуље.

Сл. 33. Култура карпатских кургана: 1. надгробне хумке насуте изнад места спаљивања покојника, јама и урни са пепелом покојника; 2. основе и пресеци кроз куће; 3. грнчарија рађена у кућној радиности (кухињска) и занатски на брзом витлу (стона).

ним урезаним украсом (валовница, јамице). Уобичајене су и коничне зделе са дршкама, коришћене као жишци. Стоно посуђе, као и велики лонци за чување хране, рађени су занатски на брзом витлу и подсећају на посуђе из Баната и Бачке. Стање на северним ободима Паноније (Моравска и Словачка) није најјасније, као ни у средњем Потисју. Из писаних извора се зна да су тамо живели Германи (Квади) и Сармати, али археолошки они још нису јасно одређени. Стиче се утисак да су ту живеле мање или више повезане или неповезане групе становништва, међу којима су били и Словени, уз јак утицај Рима.

Лимиганти – Крајишници и њихова револуција

Посебно место међу овим претежно или искључиво словенским културама има култура историјских Лимиганата, забележених под тим именом, која се простирала на подручју укупног Баната и Бачке. У издвајању ове културе није се кренуло од њених особености, откривеним у једном или више налазишта, да би по неком од њих добила назив, већ је одмах етнички опредељена, и то погрешно. У мађарској литератури сва та налазишта су приписана седелачким и номадским Сарматима, што је код нас некритички прихваћено, а у Румунији су проглашена за дачка; ни једно ни друго тумачење није тачно. Зато ми се чини оправданим назвати ту културу не по једном археолошком налазишту, већ по забележеном становништву, дакле Лимигантска култура. Због данас упадљивих сличности, почиње да се убраја у словенску Кијевску културу.

Показао сам већ да су у Банату живели хришћани илирског порекла у 2-3. столећу, културе сродне оној становника на десној обали Дунава, потчињених Римском царству, дакле и они су били Илири. Ко су били Лимиганти показују подаци писаних и археолошких извора. Према Амијану Марцелину (1998: 136-144, 186-188), сажето изнето, у југоисточној Панонији су живели Лимиганти (*Limigantes*), звани и Сармати робови (*SARMATAE SERVI*), јер су некада били потчињени Аргарагантима, или слободним Сарматима (*SARMATAE LIBERI*). Када су владајуће Сармате напали Тервинги и Таифали 332. године, они снабдеју оружјем себи потчињене Лимиганте, да би се заједно одбранили. Пошто су германска племена одбијена, Лимиганти, далеко бројнији од својих господара и сада наоружани, протерају Сармате. Четврт столећа после тога, 357. године, крену нека германска племена заједно са Сарматима у пљачку римске Паноније. Цар Констанције II предузме поход у међуречје Дунава и Тисе и победи их. Вазални однос је поново утврђен, а Германи и Сармати дали су таоце. Као повод за свој напад, Сармати су навели

то што су их Лимиганти протерали. Зато Римљани прво нападну западно племе Лимиганата, Амикене, настањене око ушћа Тисе до Тамиша, и на превару их победе (**карта 7**). Потом Римљани у савезу са Сарматима и Германима нападну Лимиганте на истоку, у Банату, Пикене, опоменуте судбином Амикена на предстојећи напад. Слабији од савезника, Лимиганти су били принуђени да затраже мир, а цар Констанције их кажњава протеривањем. Међутим, Лимиганти се на зиму врате са намером да се освете цару Констанцију, али су одбијени са десне обале Дунава у Срему. После тога се више не спомињу под тим именом.

Етнолошки подаци Амијана Марцелина врло су значајни, јер јасно разликују праве Сармате (**сл. 17**) од Лимиганата (**сл. 34-35**). Сармати Аргараганти су описани као добри коњаници који са собом, приликом похода, воде још по једног па и по два коња, да би се брже кретали. Наоружани су дугим копљима а заштићени оклопима од рожнатовине, сложене слично перју. Када су Сармати били војно поражени, спремно се покоре, а тада подједнако жале што морају да врате заробљенике (туђине) и да дају таоце (своје). Прихватају краља кога им је одредио цар Констанције. Римски писци 1-2. столећа слично описују Сармате. По Страбону они живе од сточарења и станују у колибама подигнутим на колима. Тацит, пишући о Венедима (Словенима), добрим пешацима, убраја их у Германе зато што живе у кућама, а разликује их од Сармата, који проводе живот на коњима и колима. Ипак Птоломеј сав простор између Црног и Балтичког мора назива Великом Сарматом (*Magna Sarmatia*), иако су тамо претежно живели Словени. Амијан Марцелин описује Лимиганте слично Тацитовом опису Венета. Они су пешаци, наоружани су мачевима, дугим и кратким копљима, а за одбрану користе штитове. Живе у земуницама и дрвеним кућама у саставу насеља, користе лађе и чамце. Они су поносни, не предају се и не моле за милост; колико могу бране своју слободу. Одлуке се доносе на савету старца. Особине Лимиганата, по опису Амијана Марцелина, неодолјиво подсећају на описе Словена 6. столећа у делима Прокопија и Псеудо-Маврикија, као и на археолошке налазе (два мала копља, штитови, мачеви, куће).

Постоји још један опис становништва Потисја, често навођен, који је оставио ретор Приск, члан посланства упућеног 448. године Атили у Потисје (Ф. Баришић 1952). Он описује месно становништво чији језик није ни хунски ни готски, као ни грчки ни латински. Живе у селима дуж река, праве чамце издубљене у деблу, једу просо, пију медовину и пиће од јечма камон (комина!). Амијан Марцелин (1998: XXVI 8) пише да сиромашни у Илирику пију пиће од јечма или пшенице, звано сабаја (*sabaia*), што би се такође могло тумачити словенским језиком. Дуго се већ до-

казује да Приск пише о Словенима, што није оспорено али се занемарује и прикрива. Овај опис сасвим одговара археолошким подацима о претходном становништву 4. stoleћа у области југоисточне Паноније. Подудара се природа насеља смештених уз воду, житарице које се гаје (просо, јечам, пшеница), употреба пива (и ракије, судећи по глиненим чашицама). Несумњиво је реч о истом становништву које пре тога описује Амијан Марцелин на том простору, о Лимигантима, једном од словенских племена. Као што је напред речено, њихова култура се подудара са оном домородачком на суседном римском тлу.

Размотримо име „Лимиганти“, које латински писани извори називају и Сарматима робовима, односно робовима Сармата. Како треба читати извор, SARMATAE SERVI (насупротив су SARMATAE LIBERI, господари), као „ропски Сармати“, „робови Сармата“ или „Сармати Срби“? У белешци из 334. године да „SARMATAE SERVI UNIVERSA GENS DOMINOS SUOS IN ROMANIAM EXPULERUNT“ (Сармати Серви сав народ господара својих у Романију протераше), под SERVI може се подразумевати поробљен народ, али и Срби. Када Амијан Марцелин пише о збивањима 357. године, дотични народ је већ 23 године слободан, независан, стасале су њихове младе генерације које из свог искуства нису знале шта је то ропство инородном народу. Они одржавају добросуседске односе са суседним становништвом Римског царства, међусобно тргују. Зато делује анахронично и необично да буду називани робовима Сармата. Чак и када су у првом рату били поражени, они нису враћени у потчињено стање Сарматима, већ су протерани. Зато ће пре бити реч о Србима, односно Sarmatae Servi = Сармати Срби, Сарматски Срби, слично Венедосарматима Табуле Поинтингериане (Venedosarmatae) и Тисагетима у данас руским пределима код Плинија (Tyssagetae, Гети са Тисе?).

Назив Лимиганти вероватно је превод са словенског језика. Наиме, у латинском „limes“ значи римску војну границу, а „limitanes“ су римске пограничне јединице. Латинска реч „gentes“ је коришћена да значи страни народ, који није римски, варваре. Из тога произилази да превод имена Лимиганти гласи „крајишки народ“, „крајишници“. Лимиганти су као нешто супротно лимитанима – они су варвари наспрам римских граничара. Поставља се питање, да ли је то римски назив за Амикене и Пикене, као што се чини, или је превод словенског назива „Крајишници“? На сличан начин се може потражити тумачење за супротстављене Сармате Argaragantes, Arcaragantes или Ardaragantes, како их све бележи Амијан Марцелин, по млађем препису неког старијег рукописа. Наиме „argutus“ значи живахан, окретан, „arcanus“ тајан, а „arcus“ је лук за избацавање стрела. Све те речи садрже особине Сармата – окретност номада, изненадне нападе спремане у тајности, употребу лука.

Поред тога, Амијан бележи два племена Лимиганата, Амикене око ушћа Тисе и Пикенсе у Банату, што су илирска имена, и по њима су сродни племенима Илира предримског доба на суседној обали Дунава, Амантинима у Срему и Пикенима у Стигу, на Пеку. То их повезује са Жидоваром и чини их баштинцима цркве успостављене од стране Апостола Павла у Морави и данашњем Банату. Они су ту били домороци, наследници оних Илира који се нису потчинили Римљанима, који су избегли на леву обалу Дунава (ако тамо нису живели и пре), а по римском освајању Дакије отишли још даље, у Карпате и иза њих. Пикени су можда сродници оних Пикена које су Римљани победили још у Италији 299. године пре Христа.

Лимиганти – Крајишници су нарочито важни за историју света, јер су спровели дотле незабележену револуцију за Античко доба – одбили су да буду

робови и сами су изборили слободу. Због изузетности, тај је догађај забележен под 334. годином чак и у самом *Летопису Цариграда* (1958: 296), иако сасвим кратко, да је народ који је био роб Сармата, протерао своје господаре у Римско царство. Тада се 300.000 Сармата потчини Римљанима, који их раселе по Македонији и Италији, а остали су се покорили Виктохалима. Наводно, Лимигантима је то пошло за руком јер су били бројно надмоћнији (дакле има их више од 300.000). Четврт века доцније, Сармати, очигледно они који су се били покорили Виктохалима, као изговор за свој пљачкашки поход наводе Лимиганте, јер су наводно због њихове непокорности доспели у положај да једино пљачком римских провинција себи обезбеде опстанак. Такво оправдање може значити да нису имали довољно хране, да су доспели у оскудицу, јер им некад потчињени земљорадници више нису обезбеђивали намирнице. Због тога је Констанције II напао Лимиганте, наводно јер су пљачкали Римљане. То је очигледно Амијанов изговор, јер би било природно да су Римљани прво кренули у казнену експедицију против Лимиганата, да су их они заиста напали, а живели су на самој римској граници, у непосредној близини престонице. Не би Сирмијум био једна од престоница Римског царства да су се плашили својих суседа. Римљани затичу западно племе Лимиганата, Амикене, потпуно неспремне за одбрану. Није могуће да Амикени, настањени на југу Бачке, нису знали за римски поход против Сармата и Германа. Да су били криви, спремили би се за одбрану. Овако, невини, наивно су мислили да ће Царство казнити починиоце недела, а не њих. Амијан Марцелин избегава да напише да су их Римљани први напали и измишља изговоре да су они наводно стално угрожавали и пљачкали Царство, не наводећи чињенице о истом, као што то иначе ради у другим случајевима.

Очигледно су Римљани кренули у рат за који им Крајишници нису дали непосредан повод. Царство је било нападнуто од њихових старих клијената, Сармата, а покрећу рат против народа који је четврт столећа раније био потчињен Сарматима. Свакако, Сармати нису ништа могли да учине силом својим раније потчињеним, да их експлоатишу, и то је био изговор да опљачкају земље свог заштитника, Рима. Пошто су Сармати били номади, њима су стално били потребни пољопривредни производи. Пошто су остали без њих, кренули су у пљачку. Са друге стране, Рим је био обавезан да штити своје клијенте –штићенике, као што је и урадио када су им дали оружје за одбрану од Таифала и Тервинга. Тако и у последњем рату. Већ сама околност да Рим штити племе које му повремено наноси штету, указује на присуство народа од кога много више зазире. Такође је јасно да Лимиганти нису били клијенти Рима. Међутим, треба рачунати и са другим мотивима, јер је цар

Констанције био аријанац и склапао је непринципијелне савезе са непријатељима Царства.

Римска војска је изненадила Амикене настањене у данашњој Шајкашкој, и док су трајали наводни преговори Констанција II и Лимиганата, кришом их је опколила. Када је превара постала очигледна, Амикени су кренули у борбу уз ратне покличе **marha, marha**, како истиче Амијан Марцелин, и сви изгину. Хроничар, паганин, сматрао је вредним да запише како нико од њихових рањеника није тражио милост, нити је одбацивао оружје ни молио да му се скрате муке; већ су говорили да је узрок њиховог пораза судбина (Промисао); очигледно им се дивео. Њихов поклич „марха, марха“, када су кренули у јуриш на цара Констанција, аријанца, показује да су Лимиганти били убеђени православни хришћани. Апостол Павле завршава своју Прву посланицу Коринћанима поздравом „Маран ата“ у значењу „Господ долази“. Изговара се и „Мараната“. „Мар“ значи на сиријском језику Господ, „ан“ или „ана“ значи наш, „ата“ значи дође или „та“ – дођи (М. Скабалланович 2004: 40). Блажени Јероним поздрав *maran atha* објашњава у писму Марцели пре сиријским него јеврејским језиком, „Господ Бог наш долази“ односно „Господ Бог наш је дошао“ (М. Мирковић 2000: 273-274). Та битка се одиграла 357. године, када се над Јерусалимом појавио (једнакокраки) Часни Крст (ЖС, 17. мај), приближно у време Констанцијевог мучког напада. Дакле и поклик „марха, марха“ добија свој смисао ако се тумачи са „Господ ће доћи“, или једноставније и природније „Госпode, Госпode“, „За Господа“! Два и по столећа касније Псеудо Маврикије (заправо византијски војсковођа Приск?) износи став да је „старински“ усклик при јуришу „С нама Бог“ штетан, већ треба да после молитве у биваку пре битке свештеници и војсковође усклику „Господи помилуј!“, а да при изласку из бивака у бој сва војска три пута ускликне „С нама Бог“ (Маврикий II 17). Постоји и мишљење да поклик „марха“ значи „смрт“.

Потом је уследио римски покољ, робљење и пљачка насеља изгинулих ратника. Оне које су потражили спас у водама Тисе и ритова, Римљани су прогнали на заплешеним чамцима. После овог подлог напада уследио је и поход на источније Пикене у Банату, али су сада у помоћ позвани Таифали и Сармати, а цар Констанције II не учествује у походу, ваљда зато што је то већ био рат са противником спремним на одбрану. Пикени су ипак били принуђени да се повуку пред надмоћнијим непријатељем, па је на савету старца одлучено да затраже мир. Рим их кажњава необично, да се иселе из своје земље, изван Паноније; не потчињава их Сарматима. Можда је био циљ да их сукобе са Готима, или, пре, да их одвоје од православних сродника на десној обали Дунава. Оваква казна је тим необичнија што

су Сармати, Свеби и Квади, који су напали Царство, морали само да дају таоце. То показује да Лимиганти, „они који су слободу извојевали оружјем“, нису били римски клијенти. Лимиганти привремено прихвате ту казну. То је сада била варка Лимиганата, јер се они врате наредне зиме у своју земљу, на Дунав, са скривеном намером да се освете Цару. Цар Констанције II је одмах дошао у Панонију и послао изасланике Лимигантима, а они му одговоре да желе да се потчине Риму и да су спремни да их раселе по Царству. На то је Цар насео, надајући се богатој заради, па је направљена свечана трибина негде у Срему. Али Лимиганти пробају том приликом да убију Цара; одбијени су, али као плен однесу јастук са царевог престола. Амијан Марцелин више не спомиње Лимиганте, па се може закључити да су они остали на својој земљи у Банату и Бачкој. То археолошки потврђују два уочена слоја живота Лимиганата у јужном Потисју и Банату, пре и после спаљивања насеља 357. године. Из описа Амијана Марцелина види се да је презирао Сармате, о германским племенима је имао боље мишљење (јер се они невољно покоравали), а Лимигантима се дивлио.

Погледајмо и зашто је побуна Лимиганата или Крајишника против господара Сармата било тако важна да је забележена у *Летопису Цариграда*, и да због ње римски цар касније ступа у рат? Иако су Сармати и Германи опљачкали римске територије, после само једне изгубљене битке потчињавају се, враћају заробљенике и дају таоце. А они који нису напали Римљане, Лимиганти / Крајишници бивају кажњени као да су криви и нападају их у сопственој земљи. Пробали су да се одупру, трпељиво подносе пораз, бивају убијани, заробљавани и на крају протерани из своје земље. Пошто су се прегрупписали, врате се, не само да поседну своју земљу, већ и да би се осветили лично цару Констанцију II због преваре и подмуклог напада. Они су слободу стекли устанком, а од тако стечене слободе не одриче се лако.

Откривање могућности да се стекне слобода самостално, уместо да се добије од господара, могло је утицати на друге, нарочито на народе суседне Лимигантима / Крајишницима. Амијан Марцелин наглашава суштинске разлике у духу, карактеру, нарави, стању свести између Лимиганата / Крајишника и са друге стране Сармата и Германа. Пораженим Сарматима било је теже да врате заробљенике него да дају таоце. То показује одсуство народне самосвести. Таоци су били деца и рођаци њихове владајуће класе, краљева и других. Сарматима су заробљеници били потребни вероватно да би неко обрађивао земљу уместо њих, јер су били номади. За разлику од њих, Крајишници су се ослободили као народна заједница. Као таква заједница, они сложено покушавају да се освете цару Констанцију, добро знајући да је управо он крив за несрећу која их је задешила. Једино је народ са сопственом личношћу способан да учини тако нешто. Такав народ, способан да се уједини, био би велика опасност по Рим. Ко зна шта би се десило да се Хуни нису појавили неколико деценија касније. Они, су, пре него што су започели нападе на Римско царство, разорили словенски свет и уназадили га, али га посредно и ујединили.

Мир на римским границама и односи са суседним народима заснивали су се на добро утврђеном правилу – једном поробљен народ остаје заувек поробљен. Сетимо се како Тацит описује Германе. Ако изгуби на коцки, Герман је спреман да заложи и своју слободу и да добровољно постане роб ако изгуби. На исти начин, ако неки народ изгуби рат и потчини се другом, остаје у том положају заувек. То је био уобичајен однос између народа различитог порекла. Лимиганти / Крајишници су имали стабилне односе са суседним становништвом

римске Мезије и Паноније, несумњиво добросуседске и сродничке. Али они нису по ослобађању од Сармата успоставили клијентске односе са Римом, и зато су кажњени. Постојање једног независног народа на граници, који није зависио од Рима, непосредно или преко својих господара, могао је бити опасан преседан за римске интересе на граници. То би могао бити лош пример за друге народе, јер би значило да народи који имају довољно снаге могу да промене свој друштвени и политички положај. А Рим је владао изван својих граница пре свега захваљујући свом покровитељству, преко преваспитавања таоца навикавањем на своје стандарде и корумпирањем владајуће класе. Ово је омогућавало Риму да преко појединачних победа управља неуједињеним противницима. Да не би Лимиганти (Срби, Крајишници) постали узор за друге, Римљани су их напали. Не треба занемарити ни тежњу неких царева да унесу раздор међу хришћанима, подржавањем аријанства.

На тај начин, Лимиганти / Крајишници нису били само први народ који се ослободио протеривањем господара, већ су спровели револуцију; ни један народ на римској граници није дотле сам себи изборио слободу. Тако су пореметили систем зависности између Римског царства и суседних народа. Лимиганти / Крајишници су заправо оборили европско устројство успостављено Римом, и започели процес ослобађања словенских народа (Илира) од римске окупације. У томе је значајну улогу морала имати Православна црква, која се тек назире. Цар Констанције, аријанац, у савезу са паганским Германима и Сарматима, напада православне Лимиганте / Крајишнике, а они су по свој прилици били у помесној Цркви Илирика. Сличну револуцију су спровели свети словенски апостоли Константин Ћирило и Методије, омогућавајући Словенима независност кроз писменост, а тако и другим народима.

Археолошки, Лимигантска култура 3-5. столећа, подударна је са осталим словенским културама (сл. 34-35). Живело се у селима смештеним на ниским висовима уз воду. Ретке истражене куће су биле правоугаоне основе дуге и до 10 м, са огњиштем, зидова грађених слаганим балванима или талпама, даскама, са таваницом и кровом на две воде. Много су боље познате полуземнице, обично квадратних основа до 3,5 x 3,5 м, са огњиштем а ређе са кружном пећи укопаном у бочни зид. И оне имају зидове грађене на исти начин као и у надземних кућа. Сродне куће постоје код Словена настањених око Карпатског венца. У Чуругу има кућа са стубом у средини до позног 4. столећа, као у Кијевској култури, а појављују се куће и са два стуба по оси куће, што указује на везе са другим Словенима изван Подунавља. Бавили су се земљорадњом, сејали просо, мухар, пшеницу, а затим и јечам, хељду, раж; држали су говеда, овце, козе, свиње, коње, псе. Грнчарију су правили на три

начина. У кућној радиности је без прекида рађена кухињска грнчарија, гњетањем, лонци, поклопци, зделе. Занатски су рађени лонци на спором колу, украшавани чешљем. Они су сродни лонцима коришћеним на римском тлу, у Поморављу и Срему. Сво стоно посуђе, зделе, чиније, крчазе, бокали а и велики лонци за чување хране, рађени су на брзом витлу, сиве су боје и украшени глачањем. Подражавају производе са суседног римског тла, коришћених око почетка 4. столећа. Два истраживана гробља су хришћанска, у Вршцу и Војловици, али нису окренута према истоку. Покојни су сахрањивани у ношњи, а од прилога нађене су мале посуде за течност, као у истовременим хришћанским гробовима римског тла. Напред је већ било речи о предметима који доказују хришћанску веру сахрањених (стр. 63-64).

За разлику од Германа, Лимиганти се нису навикли на римску робу, као ни Илири Далмације и Мезије (данас ствари стоје мало другачије). На пример, Лимиганти обично не користе римско стаклено посуђе или амфоре (са њиховим садржајем, обично вином), за разлику од удаљенијих Гота на подручју између Дунава и Подњепровља; нема зиданих вила као код германских племена некада настањених на тлу данашње Чешке. Иако су живели уз саму римску границу, користили су своје посуђе рађено занатски и у кућној радиности, своју храну и пиће. Били су привредно независни.

Православни Лимиганти су се вратили у Банат и Бачку и поразили аријанца цара Констанција II у Срему. После тога су наставили да живе на свом тлу у добросуседским односима са становницима суседних римских провинција. Њихово заједништво и сарадња се најочигледније одражава у археолошким налазима из времена почетка Велике сеобе народа, када су прве германске хорде продрле у Банат. Око Караша и Нере, а и у планинском Банату, откривен је низ остава римског новца из 4. столећа (Ј. Бакић 1994; В. Даутова-Рушељанин 1978; 1981: 68-70). Део тих остава је склоњен 357. године због напада Рима са савезницима на Лимиганте, а део по почетку Велике сеобе народа 375. године. Судећи по груписању новца у доба Констанција II, 357. године страдао је и некадашњи римски град Тибискум код извора Тамиша, у коме је постојала црква. То показује да су Лимиганти дотле трговали са римским поданицима и користили римски новац, дакле били су у добросуседским односима и пре и после напада цара Констанција. Несумњиво је у вези са новом хунско-германском опасношћу појава њихове грнчарије у римским тврђавама на левој обали Дунава, као у Ледерати на Сапаји код ушћа Караша (Д. Димитријевић 1984, Ђ. Јанковић 1998а). Значи да су их римске власти у Првој Мезији (Виминацијуму) имале за савезнике у време нове ратне опасности, да су им чак препустили одбрану неких пограничних тврђава на левој обали Дунава. За сада није познато јесу ли учествовали и у одбра-

ни тврђава на јужној обали Дунава, и у ком обиму, као ни да ли се исто дешавало на граници у Срему. Све у свему, Лимиганти нису били непријатељи римских поданика на суседној обали Дунава, напротив.

Почетак обнављања самосвојне српске културе у римској Далмацији

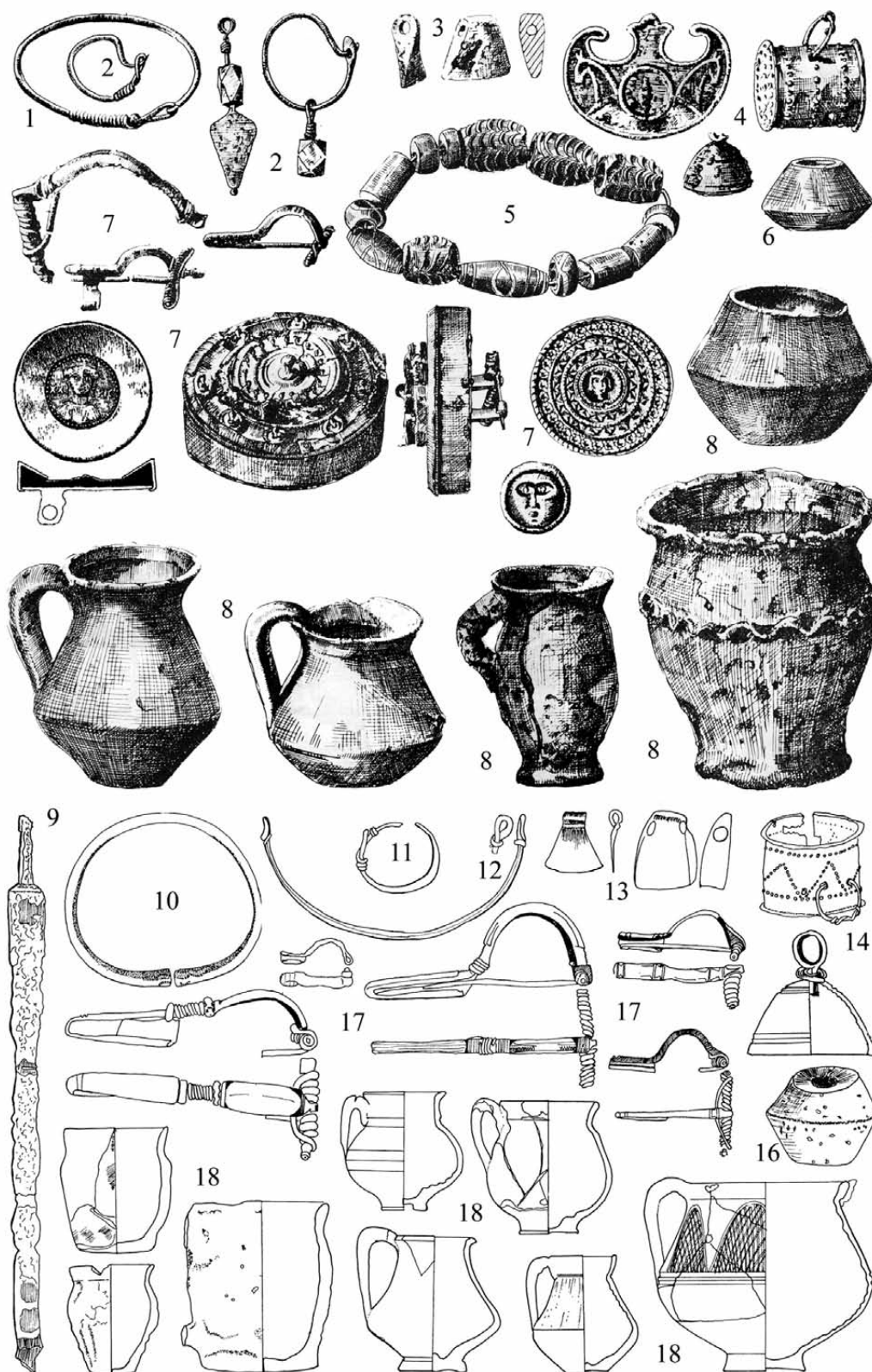
О смутним временима Велике сеобе народа, када се Царство борило за опстанак, има мало записаних података. Зато из тих извора није познато шта се дешавало на нашем тлу, али археолошка истраживања постепено попуњавају те празнине. Обично се узима да се почетком Велике сеобе народа на римско тло насељавају само поједина германска племена као савезници (федерати). Међутим, са почетком Велике сеобе народа подудара се нова археолошка појава на нашем тлу, громиле³⁷ (карта 7). Виде се као углавном мале хумке, у просеку пречника до 5 м, а висине до 0,5 м. То су сведочанства српских погребних обреда, сачуваних до доба Светог Симеона и Светог Саве. Њихов доњи слој је привремено станиште за покојника, а горњи слој је остатак споменика направљеног по сахрани (в. опис на стр. 139-140). Као српске их одређују једноставне и очигледне чињенице. То је њихов распоред, подударан са илирском Далмацијом и свим видовима српске културе оличеним у погребу кроз време, све до геноцида у 20. столећу. О громилама се више зна од 7. столећа. За сада се погребни обред са громилама прати непрекинут од позног 4. до 12. столећа. Исто сведочи и друга разноврсна грађа, али на мање очигледан начин.

У Ресановцима, на путу између Дрвара и Грахова, истражена је једна громила са разноврсним и занимљивим инвентаром (сл. 36), која сведочи о Србима позног 4. столећа (Ђ. Јанковић 1998б: 58-62). Најбројнији су уломци посуђа, а међу њима је највише делова чиније рађене гњетањем; и део обода је од лонца израђеног на исти начин. Више уломака припада посудама рађеним на брзом витлу, античке израде, црвенкасте боје, међу којима су углавном различите зделе и тањира, али и делови амфоре и питоса. Нађени су и делови најмање четири стаклене посуде, од који су неки били изобличени у ватри, што указује да је леш умрле особе спаљен. Кућном инвентару припадају по један комад доњег и горњег камена жрвња. Између металних предмета најважнији су гвоздено кресиво, бронзани прстен и новац цара Валенса (364-378) кован у Сиску. Сви ови предмети припадају позном 4. столећу. Делују као разбијен инвентар једног домаћинства, на тај начин симболично угашеног, јер су заступљене посуде различитих намена а неопходне у домаћинству римског тла – за чување хране и пића, за кување, за једење и пијење; ту су и делови поломљеног кућног жрвња. У саставу ношње умрле особе је било кресиво, а прстен може бити прилог, као и новац, јер на њима нема трагова ватре. Новац је уобичајен обол стављан у гробове тог времена на римском тлу. Овакав садржај громиле, незабележен на другим местима и изузетан по поузданом датовању око краја 4. столећа, указује на гашење куће. Пошто у близини нема истовременог римског насеља, покојни је живео у раштрканом насељу, вероватно на свом катуњу. Посебно занимљив налаз из Ресановаца је прстен, женски, судећи по пречнику. Прстен сведочи о браку и то склопљеном у цркви. Прстење није уобичајен налаз код Словена северно од Дунава, где није стављан ни новац у гроб. Те околности сведоче о браку досељеника и мештанке. Нов је обред подизања громиле, прилог у новцу је римска мода, а прстен показује хришћанство. Тако брзо стапање домородаца и досељених тешко да би било могуће да нису говорили један језик. Досељеници су знали за

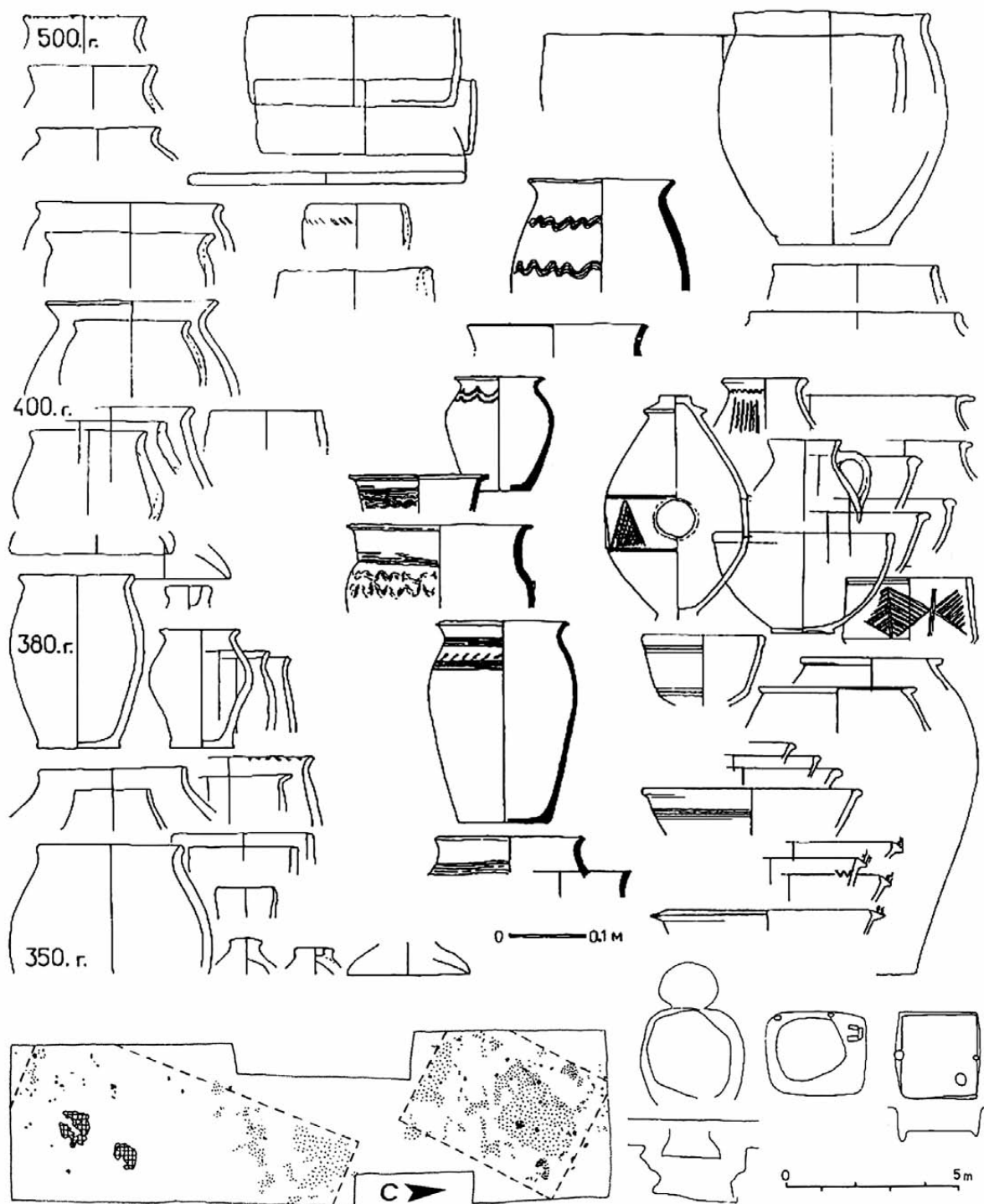
³⁷ Некада су код нас све гробне хумке називане громилама, и пренестијске, али истоимени топоними данас обележавају само средње-вековне обредне громиле.

³⁸ Од низа српских цркви саграђених на тумулима (= громиле, кургани), најпознатија је Петрова Црква у Расу, саграђена над кнежевским гробом из 6. столећа пре Христа.

³⁹ Данас нам ти предели делују далеко, а у Кијеву 11-12. столећа, на пример, било је осим оближњих Грка, суседних номада, Јудеја, Угара и Лагина, такође удаљених Јермена, Арапа и Египћана, како бележи *Печерски патерик*.

Сл. 34. Предмети из гробаља Лимиганата, у време римске власти у 2-3. столећу (Вршац, 1-8) и после римског напуштања Дакије 270-275. г. (Војловица код Панчева, 9-18), очигледно истих особина: нарукнице (1, 10), наушнице (2, 11), трапезасти привесци од бронзе и стакла (3, 13), ваљкасти и звонолики метални привесци (4, 14), стаклене бобице (5), пршљенци за вретено (6, 16), запони (7, 17), посуде за течност (заливање гроба вином?), рађене гњетањем и на брзом витлу (8, 18), мач (9), огрлица (12).

Сл. 35. Материјална култура Лимиганата: грнчарија коришћена од средине 4. до краја 5. столећа, лево и горе је кухињска грнчарија рађена гњетањем (лонци, поклопци, зделе и црепуље); кухињска грнчарија рађена занатски на спором витлу има црне пресеке; десно је занатски рађена грнчарија на брзом витлу (зделе, чиније, чаше, бокали, посуде за чување хране). Доле су основе надземних и укопаних кућа 4. столећа.

Христа и Јеванђеље, путем претходних веза дуж Потисја, о којима је напред било речи. То им је омогућило брзо уклапање у хришћанску средину.

Најстарије громиле, са краја 4. столећа у Ресановцима и из прве половине 5. столећа у Црљивици код Дрвара, налазе се непосредно уз римски пут Сервицијум (Градишка) – Бурнум (код Кистања) – Салона (Сплит). Судићи по положају уз тај пут, истом времену би могле припадати неке громиле из Врбљана и Уздоља јужно од Книна, а по спољњем изгледу и неке између Гацког и Невесиња, такође подигнуте уз пут. Распоред громила уз путеве указује на војничке задатке досељеника, односно на савезнички однос; Србима је дато право да се населе и живе од свог рада, а да за узврат бране путеве од лутајућих германских банди.

Громиле не треба видети као пагански обичај, већ предачки. О томе сведочи један савремен опис, већ спомињан напред. Свети Гамалил сахранио је у својој гробници Стефана Првомученика, где су потом сахрањени и он, његов син Авив и Никодим (ЖС, 2 август). Пошто је прошло време прогона хришћана, Свети Гамалил се 415. године јавио у сну неком свештенику, са жељом да им се откопају мошти. Тај свештеник, у договору са епископом, спремио се да откопа њему познату хумку на Гамалиловом имању, сматрајући да су светитељи тамо сахрањени. Међутим, Свети Гамалил јавио се потом у сну неком иноку и рекао му: „Иди и кажи Лукијану презвитеру да се не мучи копањем на том брежуљчићу, јер ми тамо не лежимо, него нека нас тражи крај шуме, са јужне стране, тамо смо сахрањени; а на оном брежуљчићу нас су полагали да нас сахране, и над нама по старом обичају творили плач; и за сведочанство тог плача учињеног над нама, насут је тај брежуљчић.“ То се наравно потврдило, а на „брежуљчићу“ (громили) подигнута је црква.³⁸ Овај опис допуњује податак из *Дан* 8. 2: „А људи побожни сахранише Стефана и велики плач учинише над њим“. Тек треба истраживати повезаност громила са сличним појавама у Палестини, које ми нису познате из археолошких података, а где је по неким називима било Срба у давној прошлости (стр. 13). Свети Стефан Првомученик био је слава српске владарске породице.

Околност да су громиле нова појава у римској Далмацији, и дотле непозната у словенским културама колико се данас зна (изгледа да их има на подручју Културе карпатских кургана), указује на промене у обредима посвећеним умрлим током друге половине 4. столећа. Ово питање није проучено. Можда је њихово увођење последица хигијенских мера, повезаних са условима у топлој Далмацији. Наиме, уместо да покојник лежи изложен у кући где је живео, привремено је сахрањиван у новоизграђеном обредном станишту, до приређивања сахране. Друго, вероватније објашњење је у покрштавању, односно у завођењу хриш-

ћанског начина сахрањивања после 313. године. Пошто је ипак требало обавити предачки обред (уп. погреб Стефана Првомученика), вршен је изван хришћанског гробља. И поред тога има забележених громила око истовремених цркава, у 6. столећу, у Цимешама код Петровца и Павином Пољу северно од Бијелог Поља. Много касније, у време Косовског боја, биће започето ликовно приказивање старих погребних обреда на каменим надгробним споменицима.

Хумке као хумке подсећају на Културу карпатских кургана, другачијег садржаја, али за сада једине старије културе која се повезује са Словенима, а примењује насипање хумки на гроб. Како сам напред показао, њено порекло може се тражити у илирској Далмацији предримског доба. Поред тога, простире се у подручју савремених Бојка на Карпатима, где је по цару Константину VII Порфирогениту била постојбина Срба насељених у илирску Далмацију у 7. столећу. Осим у илирској Далмацији, громила има на простору где су се некада Срби кретали у Пољској. Тамо се тражи „Бела Србија“, а судећи по топонимији, громилама и неким насељима, Срба је било на свом југу и на истоку Пољске. Сличне хумке без остатака покојника забележене су код североисточних Словена, Кривића („дуги кургани“) и Новгородских Словена („сопке“).

Никако не треба занемарити Србе у области Кавказа, оне настањене у поменуте две кнежевине („архонтије“) 10. столећа, по делу цара Константина VII Порфирогенита (стр. 13). Иако су се раздвојили од Срба Југоисточне и Средње Европе можда пре 2000 година или више, и данас су важни за разумевање наше прошлости – заборавили смо их, као и Бојке и Лужичке Србе. Ти Срби, за које не знамо да ли имају данас потомке, део су наше историје, а можда и историје ПШС. Треба имати на уму да су у античко доба те области бивале повремено у римској држави.³⁹ Са југоисточне стране Кавказа, у области Тарон, Тара (развође тог дела Азије), описан је народ ту досељен из Индије, можда брамани које су протерали будисти, у 1. столећу. Браћу под којима су дошли, Деметра и Гисана, убио је касније домаћин, јерменски краљ, а власт је предао тројци њихових синова, који су им потом подигли кипове, као родоначелницима (К. В. Айвазян 1976: 265-266). Да се знало за Индусе у тим пределима јужно од Кавказа, показује податак да је цар Константин Велики од јерменског краља тражио помоћ индијских лекара. Та веза са Индијом преко Јерменије није без значаја, јер се и српско име повезује са иранским и индијским простором. Са друге стране Кавказа живели су Инди – Анти. По мом запажању, наши монаси су претежно црне косе, што би могло указивати на давно порекло из касне брамана. Дакле, постоје за сада магловите везе далматинских Срба са областима јужно од Кавказа, према писаним изворима. Можда су Срби тамо насељени тек у 7.

столећу, или после 924. године. Тешко је утврдити да ли су постојале и везе цркава.

Када је Јерменија прва као држава уводила хришћанство, дошло је до сукоба са овим народом, који није хтео да се одрекне предања и својих кипова родоначелника. Поражени су и покрштени, али летописац монах Зеноб, Сиријац, ипак опомиње да им не треба веровати, зато што приликом крштења не брију целу главу, већ остављају перчин. На месту срушених статуа родоначелника саграђен је затим славни манастир са храмом посвећеном Светом Јовану Претечи („Сурб Карапет“ – К. В. Айвазян 1976: 232, 254-260). Ту је била положена десница Светог Јована Претече, за ту сврху унапред откупљен део његових моштију из Кесарије. Чињеница да је тако велика светиња донета у Тарон, рука којом је крштен Спаситељ, показује колика је важност придавана привођењу тог народа Богу. После је вероватно пред муслиманском најездом на Јерменију пренета у Антиохију. По познатијем предању, још је јеванђелист Лука пренео руку Светог Јована Претече из Севастиије у Антиохију (Л. Мирковић 1961: 119-129). У 10. столећу је пренета у Цариград из Антиохије, и њом су крунисани цареви. По другима, још је царица Пулхерија пренела руку из Јерусалима (<http://expertmus.livejournal.com/58663.html>). После је преко Родоса и Малте доспела до Москве, а данас се налази у Цетињском манастиру. Недостају јој два прста. Од ње је Свети Сава добио један прст у Никеји; стављен је у реликвијар облика деснице, са његовим натписом, несумњиво коришћен приликом крунисања српских краљева (уп. стр. 196). Случајност? По паду Србије та светиња пренета је преко Смедерева, Солуна и Рима до Сијене, где се и данас налази (сл. 37). Постоји и реликвијар у виду Претечине деснице у Цариграду, у музеју Топкапи сараја. Он је млетачки рад из 16. столећа и садржи неке кости шаке, можда прст. Историја моштију Светог Јована Претече није испитана.

ВЕЛИКА СЕОБА НАРОДА – 5. СТОЛЕЋЕ

Са царем Константином Великим престали су прогони хришћана, али незнабоштво и атеизам нису нестали. Распоред мученика показује где је постојао највећи отпор спознаји Бога од стране атеистичке елите. Са друге стране, управо су мученици надвладали власт у таквим срединама, јер им се окренуо прост народ, кроз њих осетивши присуство Светог Духа. Другде су људи разумом, словесно, прихватили и Јеванђеље и проповед апостола. Али Царство је прихватило хришћанство из сасвим себичних разлога, да би опстало на власти. Дуго су римски цареви задржали звање врховног свештеника (*pontifex maximus*), све до цара Грацијана (375-383), а затим га незванично користе римске папе. Одмах се и сам цар Константин Велики укључио у решавање питања Цркве. Он свакако није био крштен пре успостављања самовладе, али се сматрао компетентним да одлучује о питањима управљања Црквом, као и римска администрација. Његово оснивање нове престонице у Византиону, прозваном Константинопољ (= Цариград), можда је био покушај да управу државе отме из руку атеистичке и корумпиране елите Рима. Као да је слично пробао још цар Диоклецијан, увођењем четири престонице; његови прогони хришћана са епископима на челу можда су били изазвани и појавом папизма, тојест првим покушајима успостављања централне религиозне власти, и зато опасне за световну државу.

По доношењу Миланског едикта уследило је прилагођавање административном поретку већ устројених цркава, различитих језика. Градови су имали

епископе, а у престоницама провинција у којима су ти градови били, столовали су митрополити. У успостављању тог поретка саобразног државној администрацији са царем на врху, одмах је дошло до размимоилажења. Наиме, помесне цркве су већ успоставиле свој поредак, не само патријаршије, већ и остале. Код слободних Илира односно Словена није постојала централна власт, већ саборно управљање заједничким пословима; тако је било и у Цркви. То значи да је митрополит латинске Салоне, метрополе Далмације, имао првенство само у односу на епископе приморских латинско–грчких градова, а не и над епископима градова Илира. Са угрожавањем Цркве преко наметања царствујућег поретка, уследило је увођење јереси. Оне су настајале на различите начине – услед одбране помесних традиција од централизма, заблуделости јерарха или подстицањем из царског Рима, а и Персије. Атеисти су подржавали јереси, међу којима је аријанство изазвало највише невоља.

Администрација Царства (римска елита) је вештим манипулисањем одржавала опстанак неприродне државе, која више није имала ону освајачку енергију као док је стално стицала нову снагу асимиловањем елита покорених („пирамида“). Корупција, пљачка и јаловост елите Римског царства, најављивали су пропаст. Укључивање све већег броја европских суседа Царства у римску војску, који сада и сами производе добро оружје, смањило је предност некада боље устројених и оклопљених римских одреда. Мир између Римског царства и европских суседа, одржавао се све више само на старом угледу. Ипак су били потребни Хуни да покрену епоху Велике сеобе народа, јер су њима били страни надмудривање и кодекси понашања. Један од повода хунског напада на Мезију био је епископ Маргума, града на ушћу Мораве. Он је организовао пљачку хунског блага у Банату, и затим је побегао у Италију. По свој прилици је био Латин, као и његови помагачи. Епископ Маргума је очигледно имао своју дружину наоружаних рођака или слуга, са којима је обавио пљачку и потом побегао. Атила је са правом назван бич Божији. Ово је упоредиво са сукобима за папски престо у Риму са много мртвих. Звање епископа је за неке Латине постало извор прихода.

Велика сеоба народа била је одлучујућа прекретница у историји Европе – тада су успостављени народносни темељи већине садашњих европских држава. За пар деценија су сва германска племена, под притиском Хуна, напустила словенске просторе између Црног мора и Балтика и прешла у Подунавље, и затим остварила своје давнашње тежње насељавањем на тлу Римског царства (**карта 8**). На крају су освојили Рим и Западно римско царство је привремено нестало. Дуго је трајало истискивање германских племена са Балканског полуострва и из Подунавља – у томе је коначно

успео тек цар Управда Јустинијан Велики. Једна од важних последица најезде Хунобугара и Германа по Илирик, осим велике погибије становништва, била је исељавање латинских и других колониста, нарочито оних богатијих, који су се вратили у своје постојбине, што је забележено у *ПВЛ*. Тако су се Илири ослободили Латина и других досељеника, а остали Словени Германа, а они преостали су асимилирани. Настављена је обнова Срба римске Далмације са повратком оних раније избеглих пред Римљанима. Поново су словенска племена успоставила међусобне односе, препознали се као словесни и повезали језиком, што је био разлог да им и Грци и Латини прихвате име Словени. Грчки и латински писани извори бележе каснија освајања Словена у Тракији, Грчкој, да продиру у Италију, али нигде ни речи о словенском освајању илирске Далмације и Превале, осим да угрожавају латинску Салону.

Велика сеоба народа почела је досељењем Хуна у источноевропске степе, за којим је уследило поковавање Источних Гота, оних настањених у Подњепровљу („Остроготи“). Успостављен је Хунски племенски савез, са разnorodним потчињеним племенима. Хуни, туђински и инородни непријатељ, нису имали за циљ само пљачку и отимачину, већ да заузму нове просторе и униште непознато. Њихово досељење покренуло је многа племена ка римским границама, да би измакли Хунима жедним крви. Хунобугарска племена која су изазвала Велику сеобу, од тада су остала стално присутна у источноевропским степима. Племена Западних Гота су тражила и добила дозволу Римског царства да се населе на десној обали Дунава, потом су се побунили и у бици код Адријанопоља 378. године тешко поразили римску војску; погинуо је цар Валенс, аријанац. После тога Готи крећу у пљачку провинција Тракије и Илирика. Тек је цар Теодосије Велики успео да их заустави. Последица за домаће становништво биле су корените промене начина живота, изазване сталном опасношћу по живот од германских банди. У крајевима окренутим Дунаву, села некада смештена на пољопривредном земљишту и уз воду, премештају се на повољна одбрамбена места и добијају беведе. Нестају стара пољопривредна газдинства и само неки великаши изграђују сопствена утврђења. Царска добра, као Ромулијану (Гамзиград), држава насељава и претвара у градиће. Услед невоља становништво постаје повезаније и социјално уједначеније. Богатији становници вероватно се из пограничних провинција исељавају у безбедније пределе Царства, нарочито они који родом нису били из Подунавља.

Хуни су убрзо успоставили своју власт до римских граница, а затим су кренули и у разарајуће походе на Римско царство. Због великих пустошења и општих несрећа, збивања ове епохе нису довољно позната из писаних извора. Једва да је записана по нека вест о догађајима у Илири-

ку. На пример, зна се да су Виминацијум и Наис освојени 441. године, али није забележено када и како је освојена престоница Сирмијум и други велики градови Паноније. Археолошки су уочљива свеобухватна разарања у Подунављу. Области изложеније Хунима и Германима су потпуно запустеле; када је пошаст прошла, негде није било становништва да их поново насели, као у Првој Мезији (Шумадија и Поморавље). Заробљено становништво Хуни су почели да пресељавају у области где су живели, у Потисје. Били су потребни да им обезбеђују земљорадничке производе, неопходну храну, јер више нису живели од сточарења, а затим и занатске производе који су их водили вишем стандарду. Тај паразитски начин живота није могао дуго да се одржи, и ускоро је доживео слом. Хунски савез се распао на разнородна племена, хунобугарска, германска, словенска и остала. Хуни су после смрти Атиле 453. године напустили Панонију и населили се у степама између Црног мора и Кавказа.

Хуне је тешко археолошки пратити у Подунављу, због кратког боравка (једва више од пола столећа), и због природе културе. Били су номади, нису имали насеља; препознатљиви су по бронзаним котловима и коњаничким гробовима под хумкама. Сахрањивали су ратнике са коњима и номадском опремом – луком и стрелама, једносеклим мачем, копљем. Германских налаза хунског доба у Подунављу има више, али мало на истоку а далеко више на западу, где су боравили све до 6. столећа. Они се распознају пре свега по гробним налазима, а германски предмети се ретко проналазе у утврђењима. Гробни инвентар одговара оном из Черњаховске или Велбарске културе. Ратници су сахрањивани са својом опремом, као што су копље, мач, бојни нож, или штит и шлем; о појасу са копчом или пређицом висила је кеса са кресивом и кременом. Жене су сахрањиване са ношњом која је садржавала каиш са пређицом или копчом, ножем и торбицом са кресивом, кременом и вретено са пршљенком; чест је чешаљ. Од накита су особени запони на раменима, огрлице са бобицама од полудрагог камена и стакла, наушнице, ретко и наруквице, прстење. У гробовима је уобичајен прилог била посуда са пићем или храном намењеном покојнику. Прилози у храни су били уобичајени у време пре досељења, и показују да нису прихватили хришћанска уверења. Сав археолошки инвентар је или донет из постојбина у Подунавље током сеоба, или представља његов даљи развој. Упадљиво је да има више богатијих гробова него у њиховим претходним стаништима. То је последица богаћења плљачком и војном службом.

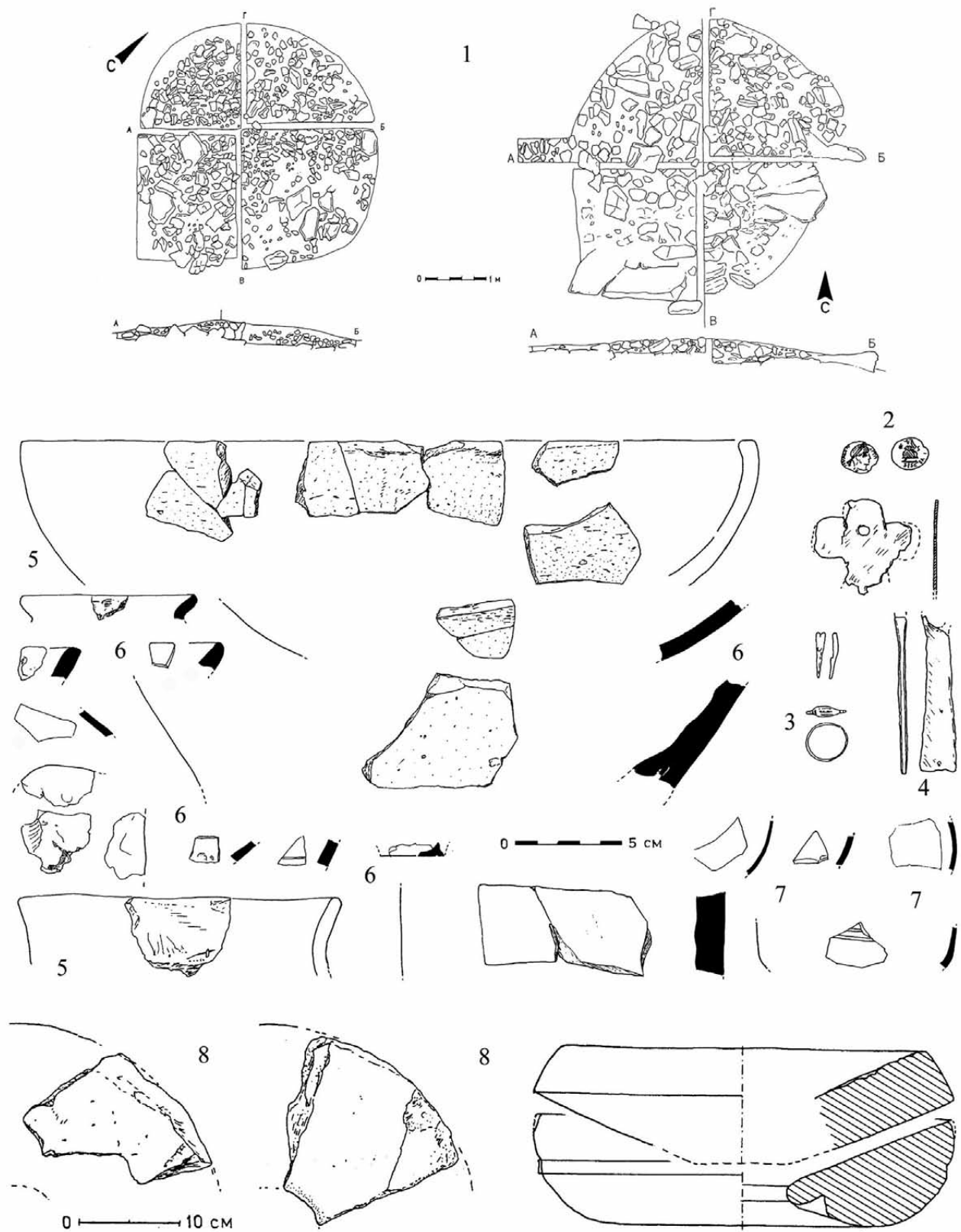
Судбина Лимиганата по доласку Хуна може се доста поуздано пратити. Мањи део Лимиганата је свакако опстао на римском тлу, како то показују спорадични налази. Највећи део Лимиганата је изгледа укључен у хунски племенски савез, не као ратници, већ као потчињени снабдевачи храном. Њих описује Приск приликом путовања на преговоре са Атилом, како је напред наведено. Најзначајније познато налазиште овог доба је код Хоргоша, „Стуб 72“, због изузетности откривених објеката и добро обављених а систематских истраживања (С. Трифуновић 2000). Ту је откривено насеље које се састоји од три дела (сл. 38). На југозападној страни је био дворач – правоугаона дрвена зграда са спратом, окружена тремом, дужине око 20 м. Најмање једном је преграђивана. На северо-источној страни су откривене уобичајене мале словенске куће са огњиштима, њих неколико у једном временском слоју. У средини је мали трг, на коме су нађени темељи дрвене ротонде – кружне грађевине пречника 9 м, са нешто мањом дубоком апсидом на источној страни. То је по свој прилици била црква, грађена по узору на касноантичке ротонде, као што је Свети Ђорђе у Солуну.⁴⁰ Око апсиде је било неколико огњишта, можда сведочанства спремања обредне хране.

⁴⁰ У 9. столећу ће Словени подизати веома сличне храмове у Моравској (уп. сл. 62), што отвара питање континуитета.

⁴¹ Прокопије бележи у 6. столећу Савце - Посавце као Σοβαβοι (тако названих по реци Сави – Σάος, Σάβος), а живе између Сишчана (Посавина око Сиска и Загреба) и Дачана (Лимиганти?) и Панонаца који држе Сингидунум и Сирмијум. Они се разликују од германских Свеба настањених у пределима око извора Дунава, за које Прокопије истиче да су потчињени Францима (1955: 34).

⁴² *ВИИИЈ* 1955: 9; по напомени Ф. Баришића, они су у античко доба забележени у Епиру и Тесалији.

⁴³ Племена Бојка пратимо међу Србима по презименима Бојићи, Бојкићи, по именима Бојко и Бојка, и таквим топонимима између Калиновика и Улицина.

Сл. 36. Ресановци код Грахова, громиле 1 и 2 (1), и налази из громиле 1: 2. новац цара Валенса; 3. бронзани прстен; 4. гвоздено кресиво; 5. делови чиније и лонца рађених гњетањем; 6. делови различитих римских посуда (црни пресеци); 7. делови стаклених посуда; 8. делови жрвња и његова реконструкција у пресеку.

1

2

3

3

4

Сл. 37. Свети Јован Претеча: сребрни поклопац моштионика са прстом Светог Јована Претече и натписом Светог Саве (1); реликвијар у коме се чува тај моштионик у Сијени (2); курдско село у остацима манастира Светог Јована Претече у садашњој Турској (3); изглед истог манастира пре погрома над Јерменима, у коме се налазила десница Светог Јована Претече (4).

Са северозападне стране ротонде откривени су темељи куле четвороугаоне основе, страна дугих око 7 м. То би могло бити насеље једне од Атилиних жена, које спомиње Приск. Овде је важно да су у три временска слоја 5. столећа, присутна станишта различите врсте и њима одговарајућа грнчарија. Сва станишта су мање више иста, четвороугаона, укопана око 1 м, величине око 3 x 3 м, али нека су имала два наспрамна стуба на срединама зидова, нека један стуб у средини, а нека их нису имала. Грнчарија је скоро сва гњетана, али се међусобно разликује – један део је наставак производње Лимиганата, док други одговара Черњаховској и Кијевској култури, а присутни су и производи који одговарају осталим словенским културама. Ретки комади подражавају посуде са севера данашње Босне. Дакле, код Хоргоша се налазио двор са придворским насељем и црквом, у коме су живели Словени различитог порекла – домаћи Лимиганти, и они са Дњепра, вероватно Пољани, а уз њих и други. Посебно су занимљиви уломци грнчарије који подражавају облике лонаца рађених на брзом витлу, познате у долини Босне, јер показују да су се у ту средину лако уклопили и становници северних предела провинције Далмације. Све су то били Словени истог језика. Постојање кућа особених за Кијевску културу у Чуругу још од 1. столећа (старијих од датовања њеног настанка у Русији), без престанка до Хуна (С. Трифуновић, И. Пашић 2003: 264-278), упоредо са присуством другачијих словенских станишта, изазива посебну пажњу. Стиче се утисак да су Словени заједнички одржавали своје присуство у Потисју и Банату. Упоредива појава различитих врста кућа забележена је испод Гвоздених Врата у позном 6. и раном 7. столећу (в. стр. 168).

По распаду Хунског савеза Лимиганти су опет слободни, као и Словени изван Паноније. Могу се распознати и у писаним изворима. Тако је Јордан забележио (1958: 362-364) да су 467-471. године, у сукобу са Готима „Сармати“ помагали „Свебима“ (Suavi који су живели у Suavia у данашњој јужној Немачкој)⁴¹, предвођени својим краљевима Беуком и Бабајем (Beuca et Babai). Помен два краља подсећа на два племена Лимиганата, Амантина и Пикена. Бабај (очигледно = Баба, Бабо) је заузео Сингидунум (Београд) и биће да је владао Лимигантима Пикенима у Банату. Име Беука подсећа на име преримског илирског племена Бреука, настањеног у Срему, које предвођено Батоном (Батом) учествује у устанку против Римљана заједно са Амантинима; можда то указује да је он био на челу Лимиганата Амикена. Потом Теодорих (Готи) нападне „Сармате“, убије Бабаја и заузме Сингидунум, а његов отац Чудимир (Thiudimer) пређе Саву (transit Sauam) са севера да заплаши Сармате да га не нападне, вероватно из Сирмијума, и потом оде у освајачки поход на југ, ка Солуну. Испада да су такоз-

вани „Сармати“ из Баната и Бачке били савезници такозваним „Сарматима“ настањеним у Посавини и то онима на десној обали Саве. То је била област Сављана (Посаваца), у којој је био и римски град Servitium = Босанска Градишка. Очигледно је реч о Словенима – Србима, а не о Сарматима.

Из овог времена располажемо писаним подацима о једном племену које се мора повезати управо са Србима. Наиме, у време преговора са Хунима 434. године, Приск бележи да је вођа Хуна Руа спремао поход против подунавских народа, пошто стално пребегавали у римску војску, а међу њима су били и Боиски.⁴² Они су тада живели негде на западу, око ушћа чешке Мораве и Беча. Питање је када су се населили на Дунаву, јер ни Боиски ни остали тада по имену забележени подунавски народи (Амилзури, Итимари, Тоносурси), дотле нису познати у Подунављу из других писаних извора. Могу се изједначити са Бојкима, а из земље Бојка су дошли Срби у време цара Ираклија, по Константину VII Порфирогениту. Бојки и данас живе на Карпатима, у Украјини.⁴³ Управо на тлу некадашњег илирског простора, у провинцији Норик, око данашњег Беча, издваја се култура датована од 4. до пред крај 6. столећа (Н. Friesinger, Н. Kerchler 1981), приписана домороцима; позната је по грнчарији и грнчарским пећима. У извесној мери она у почетној фази може по грнчарији да се пореди са Културом карпатских кургана. Сличност се огледа у употреби здела и крчага украшених глечањем, лонцима рађеним гњетањем и лонцима рађеним на спором витлу а украшеним чешљем. Дакле, као и код Лимиганата – Крајишника, грнчарија се прави на три начина, у кућној радиности гњетањем, а занатски на спором витлу (лонци) и брзом (стоно посуђе – крчази и зделе). Њени занатски грнчарски производи из 6. столећа, лонци украшени чешљем, у потпуности одговарају налазима из српских насеља 6-7. столећа на Дунаву и јужно од Саве до Јадрана, што је поуздан археолошки основ да се та култура повеже са Србима.

Под Хунима су германска племена отишла са словенског тла између Црног мора и Балтика. Словени су потом могли да се културно обједине. На простору претходне Черњаховске, Велбарске и Пшеворске културе, од Дона на истоку до Одре на западу, устаљује се мање-више јединствена словенска култура са одређеним племенским разликама. Куће су сличне, квадратних основа, плитко укопане или надземне. Уведена је пећ уместо огњишта, од глине или камена, смештена у углу, што ће остати особеност већине Словена до 11. столећа. Занатска грнчарија се више углавном не производи, што је вероватно последица прилагођавања привреде условима живота у збеговима и уништених занатских средишта у пљачкама Хуна. Такође одражава способност појединаца да самостално задовоље потребе свог сеоског домаћинства.

Особине словенске Кијевске и Черњаховске културе појављују се у Потисју, као и Пшеворске културе. Ту су и везе средњег Подунавља и Подоња. Неке облике накита, раније приписиване искључиво Германима, и даље користе Словени. Зато се намеће закључак да је реч у најмању руку о заједничком културном наслеђу, ако не о само словенском. То су питања од суштинског значаја за проучавање збивања тог доба. Данас се појављују све бројнији докази о културној сродности Потисја и целог Баната са словенским областима до Подњепровља и Подоња у 5. столећу. Показује се да су многи гробни налази, неоправдано некад приписани германским племенима, заправо словенски. Упадљив је пример два међусобно врло слична запона (сл. 39. 1-2), од којих је један нађен у Београду и поуздано датован око средине 5. столећа, а други у чисто словенском насељу у Замјатину на Дону, једнако датованом (И. О. Гавритухин 2004). У недавно откривеном гробљу код Калемегдана у Београду (V. Ivanišević, M. Kazanski 2002: Т. 5), нађен је и гроб који садржи словенски запон са људском личином (погрешно опредељен као германски), украшен крстолико, на начин особен за запоне и копче раног 6. столећа у Подунављу, а затим и за словенске запоне 6. столећа између доњег Подунавља и Балтика (сл. 39. 4-9; 53. 1-2). Видимо јединственост словенске културе од Подунавља до Дона и Балтика.

Готи су несумњиво знали словенски језик, јер су око два столећа живели измешани са Словенима; можда су преузели словенски говор. У 5. столећу чак су им владари имали словенска имена. Браћа која су владала Источним Готима око средине 5. столећа, звали су се Велимир (Valamir, Valamer), отац потоњег владара Италије Теодориха – Чудимир (Thiudimer)⁴⁴ и трећи Видимир (Vidimir, Videmir, Videmer). Један „готски“ јунак звао се Видигоја (Vidigoia). У њихово време суседним Словенима влада Селимир (Selimir), теча Управде – Јустинијана (в. стр.127), вероватни наследник Бабаја, владара Лимиганата Пикена („Сармата“). По *Љетопису Попа Дукљанина* (даље *ЉПД*), Силимир (Syllimirus) се звао и краљ Гота настањених у Далмацији у приближно исто време (*ЉПД* 1988: 109, 152).

Готи су оставили дубок траг у Великој сеоби народа, како они западног готског савеза (Визиготи) тако и они источног готског савеза (Остроготи). Западни Готи су на походу из Грчке у Италију под Аларихом опљачкали и разорили приморје Далмације 401. године. Источни Готи су били најјаче германско племе у Хунском савезу. После смрти Атиле 453. и победе над Хунима, кренули су прво у пљачке области Илирика, Македоније и Тракије. Потом су признати за савезнике Римског царства; Цариград их се ослободио тек 488. године тако што их је послао у Италију, у време цара Зенона, Исавријанца. Пошто су је освојили, заузели су и приморје Далмације, одакле их је протерао тек цар Јустинијан, 535-536. године. Они су били аријанци, па су правили велике тешкоће Православној цркви током 5-6. столећа. Сплићанин Тома Архиђакон бележи у 13. столећу ружну успомену на Готе; за православне грађане Салоне Готи су били окупатори и аријанци. Слично пише и Поп Дукљанин, али у њима види утемељиваче словенске односно српске државе у Далмацији. Такво схватање се може наћи и код дубровачких историчара (Мавро Орбин).

Археолошка слика домородаца по почетку хуно–германске најезде се променила, судећи по малобројним познатим налазиштима тог доба и по далеко боље познатим налазиштима 6. столећа. Роба вишег стандарда је нестала: нема стакленог посуђа, уље се не користи за осветљавање, накит се прави од гвожђа а бронзани предмети су ретки, и тако даље. Малобројни богатији предмети проналазе се чешће у гробовима освајача. У Поморављу, највише страдалом у хун-

⁴⁴ Преводи се у *ИБИ* 1958 као Тиудимер.

ској најезди, више није позната грнчарија рађена на спором витлу украшавана чешљем. У долини Тимока, као у Гамзиграду и Шаркамену, одржала се стара производња грнчарије на брзом витлу, али без глеђи. Таква производња наставиће се у 6. столећу у целом Северном Илирику (првобитна Горња Мезија), осим у Сингидунуму, сада са грнчаријом сличном Панонији. То показује да је становништво, оно јужно од Багрдана и источно од Мораве, са својим грнчарима преживело хунску најезду. И таква грнчарија и гвоздени запони прве половине 5. столећа, проналазе се понегде на северној страни Карпата. Природа тих пресељавања становништва у различитим правцима још није довољно проучена – било је вероватно и насилног и добровољног пресељавања а и бежања. Судајући по особинама грнчарства 6. столећа, у унутрашњости Далмације опстаје само грнчарија рађена на спором витлу, производ сеоских грнчара, за разлику од приморја где се одржао стари стандард, захваљујући безбеднијим острвима. У пределима римске Друге Паноније одржала се производња на брзом витлу, а подједнака и у Сингидунуму.

Црква Илирика имала је неједнаку судбину. У Мезији и Панонији су градови били устројени на положајима уз велика римска утврђења. У њима је живело пре свега римско и романизовано домаће и досељено становништво из различитих крајева Царства, повезано латинским језиком и културом. По селима су и даље живели нероманизовани домороци, али који су прихватили многе тековине римске културе. По канонима Сердичког сабора (343. г.) епископско седиште би требало да буде само у граду. Када су Хуни и Германи освојили градове, страдала су епископска седишта. Може се претпоставити да су преживели епископи страног порекла углавном избегли у своју средину са земљацима, а осталима су прибежиште у разореним провинцијама могли пружити манастири. Зато се чини да су Поморавље и римске равнице Паноније остале без скоро свих епископа, који су или страдали или избегли. По распаду Хунског савеза почиње обнова градова. У доба цара Анастасија (498-518) помиње се Сингидунум, а град Аквис (Прахово) је обновљен можда још у доба цара Зенона (474-491); они су по свој прилици тада имали епископе, судајући по потоњем стању. У исто време је забележено царско прогањање православних епископа унутрашњости Илирика (средишњих области Балканског полуострва).

Други случај је био са Далмацијом, као и Македонијом и осталим планинским пределима. У приморју је становништво могло да избегне на море и тако се спасе, а у унутрашњости су могли да се сакрију у шумама и неприступачним крајевима. Епископи градова без бедема, као што су били Зизио (Чича, Чичево код Требиња) или Малве-

сиатијум (Скелани код Бајине Баште), и низ других, били су упућени да иду у збег, као и њихова паства. То што се нису ослонили на непоуздане бедеме, за разлику од епископа и становништва градова Мезије, омогућило им је преживљавање. Зато треба претпоставити да у животу епархија Далмације углавном није било прекида. Природно склониште и будуће седиште тих епископа били су манастири. То је остала једна од одлика устројства касније ПЦС – епископ не борави у правом граду, већ у манастиру при средишту неке области. Наравно, ти епископи су потицали из народа, били су Илири односно Словени, али је Литургија била на латинском језику.

За Цркву је важна последица хуно-германске најезде било брисање старе римске границе на Дунаву, коју су Хуни померили на југ до Ниша. На левој страни Дунава било је заробљеника хришћана, по свој прилици и свештеника и епископа. Они су морали настојати да одрже Цркву у тим тешким условима, како указује ротонда из словенског насеља код Хоргоша. А када су Хуни сломљени и протерани, омогућено је кретање људи на свим словенским просторима. Лимиганти – Крајишници су били хришћани од апостолског доба, а придошли Словени могли су одмах да се прикључе вером њима и осталим хришћанима Подунавља. Археолошки су установљене везе српског Подунавља са Подоњем, као и другим удаљеним словенским областима у 5. столећу. За сада је ипак тешко замислити устројену Цркву са епископима на левој страни Дунава. Чини се да је тамо за опстанак Цркве најважније било Предање, пренешено са колена на колена, и отуда код (некрштених) Словена забележена вера у једног Бога творца у првој половини 6. столећа.

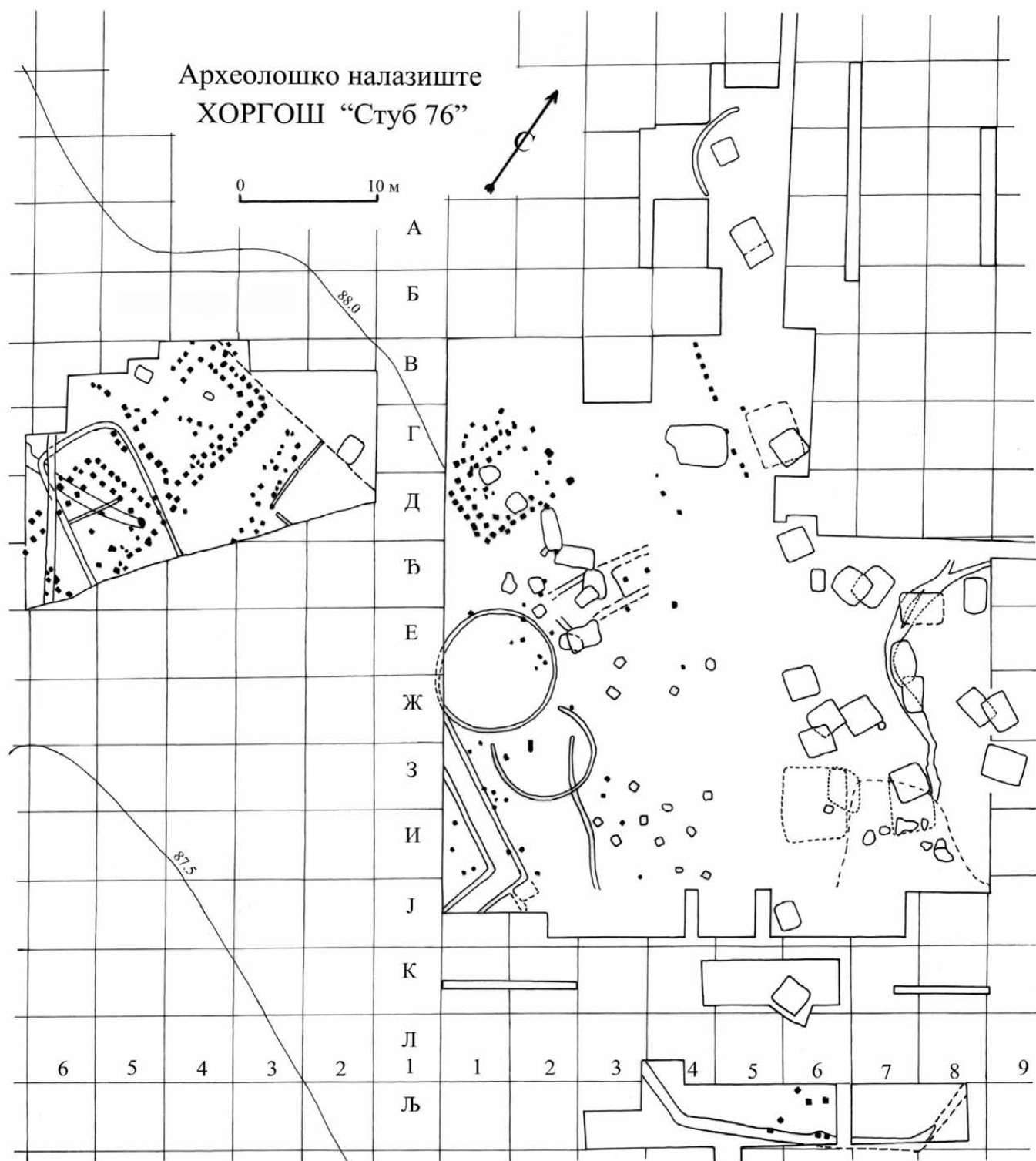
Хунско-германску најезду су многи доживели као Божију казну („Атила бич Божији“), што је подстакло кајање, молитве и монашење. Зато се повећава број манастира, осниваних око старих светиња или подвижничких места. У почетку су стари скитови ограђени бедемима да би се заштитили од лутајућих банди Германа, негде при крају 4. столећа. Такав пример је поменути манастир Градац, скит који је прерастао у општежитељни манастир (в. стр. 90-91). Другде су на местима старих цркава изван насеља образовани манастири. Данас располажемо са два установљена примера тако насталих манастира код Срба у 5. столећу, Иловицом и Тврдошем (Т. 10). Првобитни храм Тврдоша била је мала једнобродна црква, саграђена на стени изван насеља, али непосредно уз пут, а важна због апостолског предања које носи. Она није могла бити посебна мета варварских напада због скромности, већ је страдала јер се налазила поред пута. У стењу испод цркве могао се населити неки инок, и потом је ту образован манастир током 5. столећа. Монашку заједницу пратимо преко засвође-

не гробнице накнадно изграђене испред цркве на западној страни. Потом је изграђена још једна засведена гробница, уједно са призиданом припратом. Поређења ради, у оближњем Петро–Павловом манастиру, који је тада био епископско седиште, такве гробнице за више сахрана нису нађене (питање је где су гробови епископа). То значи да су гробнице у Тврдошу биле предвиђене за многоструко сахрањивање. А да су ту сахрањивани иноци, показује потпуно одсуство женских скелета, било каквих чврстих делова ношње и накита, и околност да у близини нема истовременог насеља (за разлику од Петро–Павловог манастира). Манастирска здања била су изграђена каменом и дрветом; спаљена су око 600. године. Сличан је случај са Иловицом, великим манастиром који је пружио много више археолошких података. И ту је, као у Тврдошу, храм страдао од Германа, највероватније 401. године, у њиховом походу из Грчке за Италију. Тада први пут на рушевинама храма почиње сахрањивање деце, као невиних и зато достојних да се сахране на светом месту, близу гроба свештеноченика. Дечији гробови су нађени и на подручју цркве (најмање 4 гроба) и са њене југозападне стране (најмање 2 гроба). Потом је ту успостављен манастир, негде у 5. столећу, о коме се највише зна по каснијој обнови из доба цара Јустинијана.

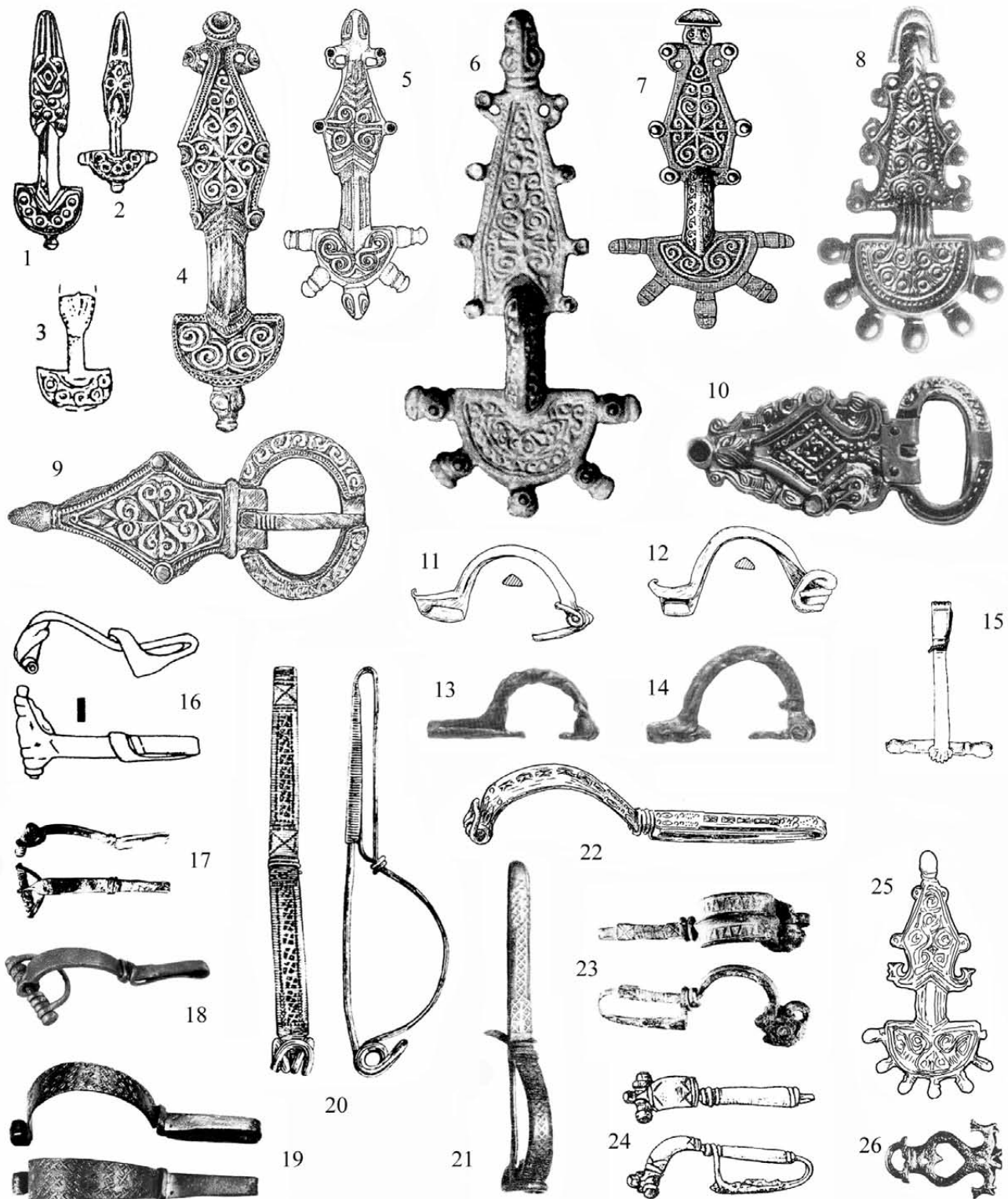
ДОБА ЈУСТИНИЈАНА УПРАВДЕ

После скоро столетне епохе неизвесности услед сеоба Германа и досељења Хунобугара, наступила је епоха Раног средњег века. Друштвени односи успостављени од стране Рима били су коначно раскинути. Додуше, те односе налазимо сачуване у Јустинијановом Кодексу (рецимо ропство), али они су били непримењиви у унутрашњости. На пример, ни у каквом облику установа ропства није могла опстати у суседству Словена, којима је оно било страна. Једноставно, свако ко није хтео да буде роб могао је отићи код Словена. Распао се и стари систем провинција. У источним пределима Илира, у северном Илирику или Дакији, образоване су области градова са домородачким становништвом, у којима водећу реч имају епископи, „очеве града“. На западу опстаје пространа Далмација, подељена на неке области, и зато се наводи као „Далмације“. У њој су само приморски градови латинско-грчки, а сва унутрашњост илирска тојест српска. Западно Царство је пало, Рим је освојен и опљачкан 476. године. Последњи цар Јулије Непот (474-475), склонио се уз илирско тло, у Салону, која је постала на кратко престоница Западног Римског Царства, али је Илирик коначно ослобођен од Рима. Због војног присуства Источних Гота у Другој Панонији у првој трећини 6. столећа (Сирмијум, Грацијана), и спорадичних гробних археолошких налаза приписаних Готима у Травнику, Рајловцу код Сарајева и Кашићима код Задра, сматра се погрешно да су они држали целу Далмацију и Посавину. Ослобађање Далмације свело се на обрачун византијске војске са Готима код Салоне. Биће да се тамо њихова власт завршавала надзором и „заштитом“ латинских градова у приморју. Потом су Готи напустили и Посавину, да би удруженим снагама бранили Италију.

Наступило је прелазно доба ране Византије („палеовизантијско“), обележено делом цара Јустинијана Великог (527-565). Оно је започето реформама цара Анастасија (491-518), а завршено је грађанским ратом под узурпатором царем Фоком (602-610) и коначним раскидом са устројством старог Римског царства у време цара Ираклија (610-641). Епоха је почела обнављањем граница Источног римског царства у Европи и реформом новца – финансија. Када је Јустинијан постао цар, ослободио је Африку од германских Вандала, Италију

Сл. 38. Хоргош, план вишеслојног словенског насеља 5. столећа: десно су биле обичне укопане куће, у средини је трг са темељем грађевине налик цркви кружне основе и темељ високе четвороугаоне грађевине (куле?), а горе лево су темељи неких великих дрвених грађевина (двор?). Уп. сл. 62.

Сл. 39. Развој словенских запона: две врсте обликоване само ливењем у 5-7. столећу (1-8, 25) или савијањем у 4-7. столећу (15-24) и ковањем од гвожђа у 5. столећу (11-14): 1. Замјатино на Дону, 2. Београд, 3. Украјина, 4. Мађарска, 5. Остружница, 6. Сремски Карловци, 7. Београд, 8. Вецел на Моришу; 9-10. одговарајуће појасне копче Мајкоп (9) и Ђула (10; 11-12. Гамзиград, 13-14. Кодин у Подњестровљу; 15. Караташ код Кладова (злато); 16. Замјатино, 17. Прахово, 18-19. Гамзиград, 20-21. Чешка, 22. Остружница, 23. Прахово, 24. Корита код Дувна; 25-26. запон из Сегедина и слично обликован оков књиге из Прахова.

од Гота, започео је успостављање власти у Панонији и ослободио је део Шпаније. На простору ПЦС обнова се одвијала у две фазе. Прво су обновљена главна упоришта на Дунаву, а то су били Аквис („Водица“, данас Прахово код Неготина) и Сингедон (Београд), под царем Анастасијем. Потом је 535-536. године цар Јустинијан, искористивши дело свог ујака, цара Јустина I, утврдио границу у српском Подунављу обнављањем градова и подизањем тврђава; унутрашњост је обезбедио подизањем низа градова и утврђених сеоских насеља на повољним одбрамбеним положајима. Ту, у Северном Илирику, успоставио је самоуправне градске области уместо старих провинција, и основао нову архиепископију, назвавши је својим именом Прва Јустинијана. Потом је коначно протерао Готе из Европе (= Балканско полуострво), и после двадесетогодишњег рата уништио их у Италији. Међутим, у илирској Далмацији, иако ослобођеној скоро без борби (Гота је било само у приморју, где су живели Латини, око Салоне и још неких градова), није успостављен поредак као у северном Илирику или у Тракији, Хеладии. Пре свега, осим у приобаљу, није обновљена новчана привреда, иначе страна Словенима.

Јустинијанска епоха утемељена је на прилагођавању унутрашњости Европе (Балканског полуострва) новим околностима. У одсуству врховне власти у 5. столећу, илирска унутрашњост је била принуђена да се самоорганизује и заштити. Општом одбраном становништва од спољњег непријатеља, ово доба подсећа на време римског освајања Илирика. Опала је разорна моћ варвара, а становништво се навикло на самоодбрану – војска је сада домаћа и брани своје породице и тло, што су некада требале да раде најамничке јединице. Обична народна војска прво брани свој праг, а затим свој хришћански поредак од пагана и јеретика. У селу – тврђави, бевеме бране приучени ратници. Од њих се сада регрутује професионална царска војска, а не од страних најамника. Стиче се утисак да се Илирик сам одбранио и тако обновио источно Царство, слично добу Константина Великог, али на вишем нивоу – опште треба да је изнад појединачног. Цар Константин је чувао државу од распада и повезивао је епархијама, а Јустинијан је обнављао државу епископима. Хришћанство је утицало да се размишља другачије о насиљу, и заједничка самоубиства становника освојених утврђења нису забележена као некада. Царство се христијанизује после Атиле, каје, и раскида са грчко-римским паганством. Епископ постављен за „оца града“ пред крај 4. столећа, сада добија праву улогу световног старешине града; уз њега је војни заповедник. Утврђења места обично имају цркву, што значи да је и у врло малим заједницама присутан свештеник.

У условима самоодбране и обнове одрастао је Јустин I, цар 518-527, и његов сестрић, цар Јустинијан I Велики

(527-565), обојица рођени на тлу данашње Србије. Јустин, будући цар, био је византијски војсковођа у северном Илирику, учесник многих борби тог времена за одбрану Илирика (слива Мораве). По одласку Гота за Италију омогућена је обнова балканских провинција Источног римског царства – Византије. Смирила се и жестина верских сукоба из доба цара Зенона. Истина, борба за православље морала је да се води и даље. Зенона је наследио цар Анастасије, пореклом из Драча, по свој прилици Илир са Дрима. Први градови у Илирику су обновљени под његовом владом, а то је вероватно спровео Јустин као врховни војсковођа Илирика. Порекло царева Јустина и Јустинијана замагљено је делом хроничара Прокопија. Он је описао ратове вођене за обнову Царства у време Јустинијана и његову градитељску делатност, али је у „*Тајној историји*“, оцрнио цара Јустинијана, царицу Теодору и његове сараднике, као потпуно неморалне и неспособне особе, које су пљачкале становништво. Какву би слику имали о том добу да први или други рукопис нису сачувани? Прокопије, службеник, свакако није био усамљен мрзитељ цара Јустинијана, јер је писао за истомишљенике. Јустинијан је био крштен и од малих ногу васпитан у православљу, а Прокопијево хришћанско уверење није сасвим убедљиво; можда му је сметало и Јустинијаново словенско порекло. Дела цара Јустинијана су таква да се читава епоха назива његовим именом, а он је заслужио назив „Велики“, јер је заиста обновио Римско царство и кодификовао римско право. Он је светитељ Православне цркве, чији се стихови „Јединородни Сине и Слове Божији“ и данас певају у Литургији. Археологија сведочи о необично великом броју цркава саграђених у његово доба, који се може поредити само са оним подигнутим у време цара Константина, а такође и о великом броју подигнутих и обновљених утврђења и привредној обнови. Очигледан је пропагандни утицај „*Тајне историје*“, и онда и сада. Зато су и ту вреднија археолошка сведочанства од писаних извора.

У једном „житију“ цара Јустинијана, познатом као *Iustiniani Vita*, пише да је био Словен, као и његов ујак, цар Јустин I. *Iustiniani Vita* је спис сачуван као некакав препричан сажетак изворног рукописа, приписаног Богумилу, Јустинијановом учитељу. Превод са „илирског језика и писма“ (заправо са српског језика и ћирилице, како се то може закључити из рукописа) на латински језик, сачинио је епископ Јован Томко Марнавић (1580-1637) у 17. столећу, коме је додао своје напомене и објашњења. Изворник тог сажетка било је *Житије* Јустинијана од Богумила, а налазило се наводно у неком „илирском“ (= српском) манастиру на Светој Гори. Зато се некада сматрало да су цареви Јустин I и Јустинијан Велики били Словени, и пре Марнавића. Тако Мавро Орбин пише у свом делу *Краљевство Словена*, објављеном 1601. године, да је Јустинијан рођен у Призре-

ну, као и Ј. Марнавић. Дакле, у 16. столећу знало се у Дубровнику за садржај тог рукописа или неких сличних, није га Марнавић измислио. Спис Јована Марнавића на латинском језику открио је у Риму Џејмс Брајс, и објавио га са тумачењима на енглеском језику у Лондону 1887. Рукопис сажето описује младост потоњег цара Јустинијана, да је рођен у Призрену, да му је Богумил био учитељ и духовник у време почетка војничке каријере. Приређивач сажетка, Јован Марнавић, у напомени наводи и другачије податке о постојбини Јустинијана, од Прокопија и Агатије, којима није познат Призрен. Џ. Брајс је дошао до закључка да цареви Јустин I и Јустинијан нису могли бити Словени, и да је садржај рукописа измишљен. Да би то доказао, позивао се и на археолошке податке на које указује рукопис Ј. Марнавића. Највише пажње посветио је цркви Св. Софије у Софији. Британски посланик у Софији написао му је према обавештењу „неког“ археолога из Софије, следеће: испод садашње цркве налази се мања црква, исте посвете, која би била из доба Јустинијана; по тамошњем предању, ту је цркву саградио Јустинијан јер му се жена излечила у бањама Сердике; обе цркве не личе на Св. Софију у Цариграду; садашња црква (тада у рушевинама) саграђена је у 13. столећу; Турци су је преправили у џамију, која је страдала у земљотресу (Ј. Врус 1887: 676). Да црква није из Јустинијановог доба потврдио је Џ. Брајсу Константин Јиречек, један од познатих утемељивача тзв. „критичке историјске школе“ за Србију. Џ. Брајс му се обратио за мишљење, а К. Јиречек је у свом писму, које цело цитира Џ. Брајс, навео само један археолошки проверљив податак, тврдњу да црква Св. Софије у Сердици не потиче из Јустинијановог доба, већ из 11. столећа, на основу сличности са црквом Св. Софије у Охриду: «L'église de *St. Sophie à Sardica* n'a pu être fondée par Justinien 'in gratiam Bogomili seu Domnionis olim sui pedagogi;' c'est un édifice byzantin d'une époque plus récente, apparemment de la même époque, c. à. d. du XIe siècle, lorsqu'on a construit l'église de *St. Sophie à Ochrida*, qui a la même plan que celle de Sophia, opinion prononcée déjà par le voyageur russe V. Grigorovič en 1845.» (Врус 1887: 684). Међутим, између те две цркве нема никаквих посебних сличности, осим оних најопштијих. Наведена оцена К. Јиречека је неодржива, а осим цркве Св. Софије у Сердици, низ других археолошких података из Јустинијановог доба, као материјални докази, сведоче у прилог истинитости података изгубљеног или украденог *Житија Управде*.

Данас се и сва остала оспоравања Џ. Брајса истинитости *Житија Управде* могу одбацити као неутемељена (Ђ. Јанковић 2009а). Његов чланак је приказао и многе делове оспорио бугарски истраживач Г. Сотиров (1974). Џ. Брајс Богумила назива Теофилом („Life of Justinian by Theophilus“), ваљда јер му је било неприкладно спомињање словенског имена у збивањима 6. столећа, макар да је спис „фалсификат“. Тако је већ у наслову показао природу „критичке историографије“. Он надмено оспорава учешће Словена у Великој сеоби народа, да би им одузео историјску улогу у стварању православног Византијског царства и новог Рима. Преко тврдње да словенски рукописи припадају тек Позном средњем веку, у чему га је такође подржао К. Јиречек, оспорава могућност постојања словенског житија Управде из 6. столећа. Међутим, рукописи на грчком или латинском језику морали су бити чувани у словенским манастирима, односно онама где су монаси били Словени (словенског говора), који су знали и користили та два литургијска језика, наравно у 6. столећу. То се подразумева, као и да су официри Словени у византијској војсци, забележени у писаним изворима, издавали команде и на грчком или латинском језику. Оба писма су коришћена за писање словенским језиком, као што је грчко коришћено за писање коптским или

⁴⁵ Постојао је град *Rechidiva* на левој страни Дунава, под Архиепископијом Првом Јустинијаном; в. даље.

⁴⁶ Јован Скилица у 11. столећу град Мораву на ушћу Мораве, Маргум, назива тврђавом Паноније (1966: 141-143), а Прокопије у доба Јустинијана пише да оближњи Сингидунум држе Панони (1955: 34).

бугарским језиком. Природно, такви текстови су потом преписивани словенским писмом, а други су превођени на словенски, у Позном средњем веку или пре, а и под Турцима. Пре изношења података о цркви Св. Софије и неких других археолошких чињеница, наводим *Сажетак Житија* по Јовану Марнавићу, у слободном преводу на српски језик; у заградама су неки оригинални латински изрази или моја објашњења.

„Овај спис садржи живот цара Јустинијана, описан језиком и словима илирским, до тридесете године његовог царствовања, од Богумила (Bogomil), свештеника или игумана манастира Св. Александра Мученика у Дарданији код града Призрена (Prizriena), где је рођен исти Јустинијан, а спис се чува у библиотеци илирских монаха реда Св. Василија на гори Атосу или Светој, у Македонији уз Егејско море. Тај Богумил, дугогодишњи васпитач Јустинијана, био је епископ Сардике зван латински и грчки ДД, човек велике светости и у православној Цркви увек чврст.

Рођен је Управда (Vpravda), што је име Јустинијана на рођеном (матерњем) језику, у Призрену, под царством Зенона владара Константинопоља и патријархом Новог Рима Акакијем, пошто цареви у Старом Риму већ нестадоше: јер Бог је хтео владара који ће завладати западним и источним царством и стару славу обновити.

Отац његов зван Исток, беше од рода и породице Светог Константина Великог, владара римског и највећег самодршца хришћанског. Матер му беше Бигленица (Bignepiza), сестра Јустина који владаше у Новом Риму. Истокова сестра звана Лада, беше удата за Селимира (Selimir) кнеза (principi) Словена, који неколико синова имаше, међу којима Речирада (Rechirad⁴⁵) кога у двобоју, биће о томе речи, уби Јустинијан.

Исток који беше кнез (ilnez), што је династ међу Дарданцима, даде сина Управду извршном учитељу, светом човеку Богумилу, свештенику и игуману манастира Св. Александра мученика, писцу житија Јустинијана, који је великом вољом младића пажљиво научи побожности, почевши од учења писања латински и грчки. Пошто је Јустин према рођаку био наклоњен, узео га код себе у логор (тј. у војску), а поменути Богумил није се одвајао од младића.

Увојачен беше под командом Јустина, који већ давно наређиваше истуреној (пограничној) римској војсци (у Илирику); после борби Јустина са узурпаторима Зеноновог доба, за владара Анастасија, врати се са ујаком (из Цариграда) као ратник, због Бугара који су напали Римљане, пробили се у унутрашњост и убили Растуса (Rastus), врховног илирског војног заповедника; водеће војводе варвара Јустин нападне на више места и заустави их.

Када је Бугарима у помоћ дошао Речирад, Селимиров син (Rechirad Selimiri filius), Јустин није могао ни мол-

бама ни убеђивањем да раскине његов савез са Бугарима, и око тога наступи тешка расправа између Јустинијана и његовог брата Речирада, затим дође до свађе и увреда, а онда и до двобоја између њих, и Јустинијан, иако још немајући двадесет година, уби противника изванредном храброшћу, на обали реке Мораве (Muravae), латински зване Мочиус (Moschius), и због тога велику награду прими, као и заповедник Јустин и његови војници Илири. Како је у том сукобу Јустинијан задобио опасну рану, би отпремљен у Константинопољ на лечење, где га је владар Анастасије најбоље примио, али је радио да га од православне вере одвоји; забринут због тога, његов учитељ Богумил пошаље младића код Јустина у логор, а он затим оде у отацбину код мајке удовице, давно напуштене од Истока. Али Јустинијан кратко оста на домаћем огњишту (двору, дворишту) и ујаку оде, који је у Маргуму, панонској тврђави⁴⁶, сакупио преостале војнике војводе Сабинијана, побегавше од Гота, и вежбао их. Он га пошаље у Италију код Теодориха краља готског, Аналамировога сина (Analamiri или Amalamiri), оног истог војводе који је мало раније Сирмијумску област Бугарима отео, да помоћ испослужује, и добро би примљен, добије помоћ и дуго би тако рећи талац Равене, док је Јустин готску војску користио; становао је код Теодориха као брат, што је илирски обичај да се братимљењем спајају и повезују.

Затим се врати ујаку, а Јустин, пошто немаше са женом Вучицом (Vukcizza) очекивано потомство, нареди му да се ожени изванредном цуром званом Божицара (Bosidara), упркос приговорима Бигленице, да девојка јесте даровита у свему, највештија и најобразованија, али тешке нарави и уображена, па је била забринута да ли ће јој син бити срећан и поштован, а особито јер је веровала у предсказање да ће Божицара постати Вражидара (Vraghidara) Римском Царству, скретајући од управљања Управду, како јој нека старица врачара пророковаше и саветоваше Бигленицу. Ипак је Јустин одмах прихвати, због њених разноврсних знања, окретности, изузетне лепоте, и омогући Јустинијану брак, што је Бигленици скратило живот због туговања и мало касније умре, пре него да се обрадује видевши брата на челу Римске државе.

Тридесетогодишњак (Јустинијан) беше, када владар Анастасије, Богумила, постављеног за епископа Сардике подршком Јустина, са много других епископа, због правоверности дозове у Константинопољ и злостављаше; Јустинијана са ујаком Јустином илирски војни заповедници пошаљу Анастасију, да га упозоре на могућност војне побуне уколико настави оптуживање правоверних епископа; уплашен њиховом слободом, тајно нађе кривоклетнике, који их оптужише за заверу против цара, па их затвори и затим осуди на смрт. Али му се у сну јаве мученици Срђ и Вакх, који су били веома поштовани међу Дарданцима (Анастасије је

рођен у Драчу), и запрете му због невиних људи достојних власти колико и он сам, па послуша и ослободи их заједно са правоверним епископима; ускоро Јустин наследи власт.

У време царевања Јустина, Јустинијан сагради цркву у Илирику, достојну првог по части, код града Скадра над реком Бојаном (Varbenam), и посвети је мученицима Срђу и Вакху. Исти по жељи ујака, цркву, која некада под настојатељем Константинопољске цркве Маркијаном беше уступљена константинопољским Готима, дао је да архиепископ Старог Рима Јован по правоверном обреду посвети, да сачува псалме и Литургију на готском језику, из љубави према свом илирском племену, језика истог готском. Када је наследио Јустина, сагради храм Божије Премудрости у Сардици, налик оном у престоници, из љубави према епископу Богумилу или Домниу, свом некадашњем учитељу.“

Сви наведени историјски подаци уклапају се у остале познате из писаних извора, о ратовању у Илирику, заблуделости цара Анастасија, о хапшењу епископа. По једном диптиху Јустинијан се званично звао Fl(avius) Petr(us) Sabbat(ius) Iustinian(us). Петар је било крштено име Јустинијана, што указује да је име Јустинијан по коме је познат народно, али преведено на латински (нема ранијих светитеља истог имена). Јустинијанов отац звао се такође необично, Сабатије. То је име поменутог божанства изједначавањем са Дионисом и Либером, а они се стално обнављају, поново рађају. Сунце се увек поново рађа на **истоку**, вода **истиче** из извора, **истока**. Произилази да би име оца цара Петра Управде (Јустинијана), Sabbatius, могло бити превод имена Исток. По *Тајној историји* Прокопија, Јустин I је био један од тројице сиромашних сељака Илира који су дошли у Цариград из Бедеријане, да би ступили у војну службу (1988: 57). Прокопије такође пише да је Јустинијан рођен у селу Таурисијуму поред кастела Бедеријане, где је касније подигао град Прву Јустинијану са седиштем архиепископије Илирика (1955: 54-56). То је област Лебана, а Царичин Град је некадашња Прва Јустинијана. Положај Бедеријане, утврђења 5. столећа, није установљен. Може се помишљати на Балајнац код Ниша, где се налази четвороугаоно утврђење у коме је нађена глава бронзане скулптуре, приписане царици Еуфемји, супрузи Јустина I (Д. Срејовић, А. Симовић 1959). На положају српског града Призрена налазило се у антици место Теранда (Theranda) забележено на путу Ниш – Љеш. На грчком *teras* значи знамење на небу, муњу, дугу, чудо. Призрен на српском језику Позног средњег века значи слично: *призрннеџмь мнлостн господа доегоч господџ с небесе призре*, итд. (Ђ. Даничић 1975: 423-425). Руски „призрак“ је „привиђење“. Дакле, Теранда би могао бити грчки облик имена Призрена, написан и сачуван латинским словима (латиницом), значења једнаког словенском језику. Могло би се помислити да је неко превео тај назив са грчког на словенски, али тешко је и замислити да би наводно досељеним Словенима пало на памет да преведе на свој језик име града затеченог у латинској средини са грчког, а не са латинског језика. Тада би испало да ти Словени, насељени на латинском говорном подручју (наводно дивљи освајачи који су све рушили), знају грчки језик, па име града за које су сазнали од затечених Латина, преведе са грчког језика на свој, словенски језик! Много је природније да Грци преведу њима тешко изговорљив страни назив на свој језик, што им је и била пракса. Зато име Theranda, што значи Призрен, указује да се у Метохији античког доба говорио словенски језик. Слив Белог Дрима са Метохијом и Призреном у Касноантичко доба био је у провинцији Преваали (Prevalis, Prevalitana), чији се назив такође може објаснити словенским језиком (превлака код престонице Скадра).

У овом спису је Богумил наведен као свештеник и игуман (Pastorem seu Abbatem), који је васпитавао Јустинијана. Мало је вероватно да је Богумил као игуман неког манастира пратио младог ратника по логорима. Вероватно је прво био свештеник, у доба детињства Јустинијана Управде. Био је добро образован, јер ученика поучава и латинском и грчком језику и писму. Потом се замонашио и тада је могао добити име Домнио. Јустинијана је могао пратити у ратничкој служби и као свештеник без породице и као монах. По уобичајеном путу напредовања у цркви, потом је постао игуман манастира (Св. Александра Мученика), а затим и епископ Сардике – Средеца. Зато околност да у 6. столећу није забележен епископ Сердике имена Богумил или Теофил, нема никакве вредности за оспоравање тачности изворника, како је то учинио Џ. Брајс (1887: 680, 683). На положај епископа метрополе провинције Средоземне Дакије постављен је залагањем тадашњег заповедника војске Илирика а потоњег цара Јустина I (518-527), ујака Јустинијана Управде. Он је са другим православним епископима био ухапшен 516. године. Када је Јустинијан на престолу Новог Рима наследио ујака који није имао деце, саградио је у Цариграду прво храм посвећен Св. Срђу и Вакху, са бродом осмоугаоне основе, очигледно због захвалности светитељима који су га спасли. Потом је саградио највеличанственији храм своје епохе, посвећен Св. Софији. По *Сажетку Житија*, по узору на ту цркву саградио је и храм Св. Софије у Сердици. Управо тај писани податак, о храму саграђеном под царем Јустинијаном у Сердици, оспорио је К. Јиречек тврдњом да је саграђен тек у 11. столећу. Међутим, тај храм и данас стоји и сам за себе сведочи.

Сада се о прошлости цркве Св. Софије много више зна него 1887. године, али је и онда било очигледно да припада рановизантијском добу; међутим, постојање такве цркве није се уклапало у изграђивање жељене слике дивљих Словена освајача и рушитеља цркава. Црква је изузетна по грађевинским решењима и по тој особености највише одговара управо Јустинијановој епохи, са многим новим и смелим градитељским решењима. Саграђена је на старом светилишту, како се мисли над гробом мученика (С. Бояджијев 1994), а и садашња грађевина из 6. столећа има више средњовековних фаза обнављања (С. Бояджијев 1958). Мисли се и да је била изван бедема рановизантијске Сердике – Средеца, са источне стране, као и још неке цркве, али то је мало вероватно. Она није могла бити изван рановизантијских бедема, већ је изван оних новоподигнутих у 9. столећу, пошто су Бугари под Крумом освојили Средец и разорили га; тада је и Св. Софија морала страдати. Налази се на брегу, и вероватно је ту био некада акропољ античког града. У преградњама ове цркве током најмање 1700 година скоро непрекидног служења, подаци о њеном горњем изгледу су замагљени. Једно време је била преправљена у ца-

мију. Та црква је била тако славна, да је по њој данашња престоница Бугарске добила име. Међутим, злоупотреба њеног погрешног датовања у тумачењу прошлости, стара већ преко 100 година, није заустављена.

Св. Софија је велика црква, дуга 50 м, већа од Јустинијанове архиепископске базилике Илирика у Царичином Граду (сл. 43. 4; 44). Привидно је у виду уобичајене базилике са трансептом Јустинијановог доба, какве су оне у Царичином Граду, Никополу или Будви, али је она засвођена, са куполом, имала је галерије над јужним и северним бродом и са западне стране, отвореним ка средишњем броду, сразмерно је била виша од обичних базилика најмање за спрат. Њени сводови и купола ослањали су се на лукове који су полазили од масивних стубаца и пиластара, као у тада најмодернијих цркава. Сви зидови су веома дебели, око 2 м, грађени опеком као и ступци и сводови (дебљине зидова обичних базилика су до око 1 м). Таква црква заиста има сличности са храмом Св. Софије у Цариграду. Обе имају куполе над наглашеним бродом, галерије на спрату, које са југа, севера и запада окружују веома висок средњи брод, и споља имају петостране апсиде. Тробродна базилика у Пирдопу такође је имала сличне куполе, и базилика у Ракитову код Велинграда. Још су сличније истовремене веће цркве у Ефесу и Филипима; то су градови у којима су лично апостоли успоставили цркве. Зато је са правом црква Св. Софије у Цариграду у *Сажетку* виђена као узор за храм у Средецу.

У њој су одавно обављају ископавања (Б. Филов 1913); испод садашње цркве Св. Софије налазе се остаци најмање две старије цркве, од којих је млађа најмање четири пута проширивана. Било би уобичајено да је први храм страдао приликом германских пљачки у време битке код Адријанопоља 378. године. После тога је могао бити саграђен мањи мартиријум, који је постепеним проширивањем изграђен у већу цркву, несумњиво због моштију које су прославиле овај храм. Та црква је опстала до Јустинијановог доба. Повољнији услови за подизање монументалних грађевина су настали тек почетком 6. столећа, победама византијских војних заповедника у Европи, обнављањем Илирика до 535. године и потоњим протеривањем Германа из приморја Далмације. Доба цара Јустинијана је било најповољније за подизање Св. Софије; од осамдесетих година 6. столећа византијска власт је почела да се под ударима Авара урушава у Илирику, чије градове постепено преузимају Словени. У Средецу је у време цара Тиберија Константина (578-582) било седиште архиепископа Леонтија, што свакако указује на посебан значај овог града у Илирику (И. Венедиков 1958).

Од овог храма упадљиво се разликују цркве базиликалних основа 9-12. столећа, као што је Св. Софија у Охри-

ду (В. Кораћ, М. Шупут 1998). Саборни храм Охрида такође је веома стара црква, а садашњи храм подигнут је тридесетих година 11. столећа. Слична је низу базилика исте епохе, као што су оне суседне у Серу, Сервији, Мородвису, али и оне грађене дуж источне обале Јадрана, у Котору, Дубровнику или Задру. То је велика базилика у основи, са по четири ступца који су раздвајали бродове, са источне и западне стране поткуполног простора (купола је пала); у горњем делу црква је крстообразне основе, а купола је била над средином дужине брода (сл. 77. 2). У Софији су сви ступци, по 5, са западне стране куполе. У Охриду су ђаконик и проскомидија посебни простори са полукружним апсидама на истоку, средишња апсида је споља петострана, а у Софији постоји само једна апсида, споља трапезоидне основе. Чак је и К. Лиречек, иако историчар, морао да уочи ове разлике (у овом случају пропустио је да наведе писане податке), а оне нису једине (начин зидања фасада, живопис, итд.). Дакле, једина данас доступна опипљива и свима видљива чињеница о епископу Сердике Домниу Богумилу, храм Св. Софије у Софији, намерно је погрешно датован да би се оспорила истинитост *Сажетка Житија*.

О осталим поменутих црквама у *Сажетку Житија* мало шта се може рећи – не зна им се ни место где су биле. Није било ни археолошких покушаја да се открију. За цркву Св. Срђа и Вакха зна се да је на левој обали Бојане, сада у Албанији, и скоро је уништена одроњавањем обале (Т. 18. 9); у њој треба да су сахрањени српски краљеви Михаило и Константин Бодин.

У зидове Богородице Љевишке у Призрену уграђени су делови каменог намештаја старије цркве (С. Ненадовић 1963: сл. 125), који се могу различито датовати између 4. и 7. столећа. Вероватно се испод Богородице Љевишке налази старија црква. Црква посвећена Св. Александру Мученику није позната у ближој и даљој околини Призрена, где је по *Сажетку Житија* рођен Јустинијан. На положају данашњих Арханђела Призренских постоји археолошко налазиште 4-6. столећа, али се не зна да ли је то био манастир налик Грацу, или утврђено насеље. Најстарији познат манастир Метохије је Студеница Хвостанска, са базиликом из 6. столећа (В. Кораћ 1976: 81-91), несумњиво изграђен или из темеља обновљен на месту старије цркве или манастира у доба цара Јустинијана (Ђ. Јанковић 2007: 132-137). То је за сада једини археолошки познати општежитељни манастир шестог столећа у северном Илирику, поред Иловице, што указује на особиту бригу коју му је посветио цар Јустинијан, свакако са неким посебним разлогом. Полукружна апсида саборног храма овог манастира указује на доба до ране владе цара Јустинијана, на прве деценије 6. столећа, јер се касније обично граде цркве са споља тространим апсидама, под утицајем градитеља из Цариграда. Манастир је на љувику, издужене кружне основе обужмног бедема, са тробродном базиликом и северним параклисом, са великом заједничком монашком криптом. Било би природно да велики градитељ као цар Јустинијан, обнови из темеља манастир чији је игуман био његов учитељ. Зато би Студеница Хвостанска, седиште епископије од Светог Саве и посвећена Пресветој Богородици, могла бити првобитно манастир посвећен Светом Александру Мученику. Он је вођен из Рима за Византион (будући Цариград), да би његовим мукама застрашили хришћане (ЖС: 13. мај). Ишли су копненим путем (мајка га прати са слугама и стоком), а први наведени град у коме су се задржали била је илирска Сердика. Главни пут је водио из Рима преко градова Сиска, Сирмијума, Виминацијума и Ниша, а они се не спомињу у житију. Зато изгледа да су користили пут који је водио кроз Далмацију, краћи а мало тежи, али кроз хришћанску средину од времена Апостола Павла. Уколико нису од Диоклије

(Дукље) отишли за Скадар и Призрен, могли су после Бера на прећи преко Жљеба и сићи у Метохију управо код Студенице Хвостанске, где је постојало римско насеље (Бањица) и наставити даље за Сердику, и то путем где је Јустинијан касније саградио град Прву Јустинијану.

У самом Истоку (по *Сажетку Житија* Јустинијанов отац звао се Исток) налазе се темељи цркве (М. Ивановић 1987: 450), коју је откопавао и конзервирао Завод за заштиту споменика културе из Приштине пред последњу окупацију, да би је са гробљем спасли од припреманог уништења. Она за сада има делове сачуваног живописа, који несумњиво припада 14. столећу. Неки надгробни споменици око ње могу бити из 13-15. столећа, јер су у облику мраморова. У њеним зидовима се налазе различите сполије, односно камен из старијих цркава. Међу њима су најважнији комади од белог мермера, јер указују на постојање неке раскошније цркве рановизантијског доба. На зидовима цркве уочава се постојање најмање две грађевине. Стиче се утисак да је млађа црква приближно квадратне основе, саграђена на ужој а дужој бочној просторији неке далеко веће цркве. Апсида те просторије је искоришћена за цркву 14. столећа, а њен западни крај за припрату те млађе цркве (сл. 60. 6). То би могла бити црква налик оним 7-9. столећа са бочним просторијама. Судаћи по мермеру уграђеном у њене зидове, испод ње може бити још старија богата базилика. Из црквишта на брегу Вучару у Горњој Добруши у долини реке Исток, Албанци су у време Другог светског рата однели два пара парпетних плоча и уградили их на један гроб сарадника немачких окупатора у селу Бегов Лукавац (М. Ивановић 1987: 434). Такве плоче нису забележене другде у Метохији или на Косову (постојале су у Призрену) – најближе су у Царичином Граду, Скопљу и Пријепољу. То указује да се и тамо морала налазити нека већа и значајнија црква. Било би природно да велики цар Јустинијан Управа на неки начин обележи достојно гробове својих родитеља, најпре црквама. Нема познатих писаних података о томе где су сахрањени Јустинијанови родитељи. Његов отац Исток био је по *Сажетку Житија* наследни кнез, што одговара војничкој каријери Јустина I и Јустинијана. Зато и гробове Јустинијанових родитеља треба тражити у некој већој цркви. Расположиве вести, укључујући име Исток Јустинијановог оца по *Сажетку Житија*, указују да је могао бити сахрањен у некој већој цркви у области Истока или у самом Истоку. Ту близу је Студеница Хвостанска (манастир Св. Александра?), ту је Пећ односно Пећка патријаршија са црквом Светих Апостола, утемељеном вероватно у 4. столећу, ако не и пре, ту је и Бањица са касноантичком надгробном црквом.

И археолошка налазишта рановизантијског доба на суседном Косову повезана су са царем Јустинијаном – Уп-

равдом. На првом месту је град Друга Јустинијана, по Проконију изграђен уместо античке Улпијане, који се налазио поред Грачанице, и град Јустинополис у близини (1955: 56-57). Није установљен тачан положај та два града. Може се помишљати да је Друга Јустинијана била у Липљану, удаљеном око 10 км од старе Улпијане. Тамо су ископавања око цркве посвећене Ваведењу Пресвете Богородице из 14. столећа (Р. Љубинковић, Д. Ђокић, С. Вученовић и А. Томашевић 1959), открила више фаза неке велике цркве, по свој прилици тробродне епископске базилике (сл. 40. 3). Можда Јустинополис треба тражити између Пећи и Истока, у Звечану? Град који је Јустинијан - Управа назвао Прва Јустинијана, једнак је данашњем Царичином граду код Лебана. Ту је цар Јустинијан успоставио седиште архиепископије за цео Северни Илирик. У њему је до сада откривено 8 цркава (В. Кондић, В. Поповић 1977). У Доњем Неродимљу, недалеко од Липљана, где је био дворца Немањића, откривено је раскошно купатило рановизантијског доба, украшено мозаицима, са водоскоком у једној одаји (М. Лазећ 2001; Г. Коваљев, Ђ. Јанковић 1990). У његовој непосредној близини се морао налазити дворца, не мање раскошан, чији је власник користио то купатило. Раскош овог купатила указује на водеће личности тог доба, можда управо на Јустинијана Управу. Упадљиво је да у Првој Јустинијани (Царичин Град) не постоји Јустинијанова палата, што причу да је он ту негде рођен оспорава. И тамошња архиепископска базилика, дрвеног крова, скромнија је од Свете Софије у Сердици. Биће да је Царичин Град заправо подигнут из стратешких разлога, да би бранио праву отаџбину Јустинијана Управе, Метохију. Даље на запад, у Избичњу код Пријепоља, налази се натпис епископа Стефана, који је подигао извесне зграде у време „*principis Iustiniano*“, а обично се преводи у време „цара“ Јустинијана (Т. 11. 1). По *Сажетку Житија*, теча Јустинијана Селимир је био *princeps*, кнез Словена, а отац Исток му је био наследни кнез, „*ilnez*“ како је записано код Ј. Марнавића (штампарска грешка?). Зато натпис из Избичња указује на време када је Јустинијан био начелник Илирика, најпре као војни заповедник (*magister militum*), пре него што је прешао у Цариград за наследника на царском престолу.

Дакле, поред *Сажетка Житија*, располажемо низом археолошких података који указују да је цар Јустинијан боравио и одлучивао на подручју Метохије у саставу оновремене провинције Превале, и на Косову у оновременој провинцији Дарданији, као заповедник Илирика, да су са тог простора потекли и његов отац и ујак. Ту је затим подигао нове градове, Прву Јустинијану, Другу Јустинијану и Јустинополис, а у Неродимљу је постојао у његово доба раскошан дворца. То се све уклапа у остале податке *Сажетка Житија*, који овде нису разматрани.

Св. Софија Средечка је из доба Јустинијана, те отпада једини археолошки „доказ“ Ц. Брајса и К. Јиречека да је *Сажетак Житија* Управе фалсификат (у коме је могло бити неких грешака у односу на изворник); управо је обрнуто. К. Јиречек је у исто време слично погрешно датовао рушевине Петро-Павловог манастира код Требиња у 11-12. столеће (в. стр. 9). Ово је само пар примера нетачних тумачења прошлости од стране К. Јиречека, коришћењем храмова, која су унаказила виђење прошлости Словена и Срба Југоисточне Европе, и зато треба проверавати све његове закључке, не само зато што су изведени пре једног столећа. Јасни су и интереси да тако пишу, како К. Јиречека и Ц. Брајса, тако и њихових епигона 20. и почетка 21. столећа, неких наших академика.

Посебно је драгоцен помен цркве са Литургијом на готском језику, једнаком илирском (тојест словенском - српском). Чак и о томе постоје археолошки подаци и објашњења. По *Сажетку Житија*, Јустинијан „по жељи ујака, цркву, која некада под настојатељем Константинопољске цркве Маркијаном беше уступљена константинопољским Готима, дао је да архиепископ Старог Рима Јован по правоверном обреду посвети, да сачува псалме и Литургију на готском језику, из љубави према свом илирском племену, језика истог готском.“⁴⁷ Ту није сасвим јасно да ли је реч о цркви као установи или о неком одређеном храму, ни зашто је било потребно да се поново посвећује, осим ако није неко време била у јеретичким рукама. У 5. столећу нема патријарха у Цариграду који се звао Маркијан, али је у то доба владао цар Свети Маркијан (450-457) и у његово време је одржан Четврти васељенски сабор. Он би могао бити назван настојатељем (епископом) Цркве. Постојале су аријанске готске цркве, али невероватно је да служе у време православног цара, какав је био Маркијан. У доба цара Зенона Готи су отишли за Италију, 488. године, и под царем Јустином I (518-527) Гота више није било у Цариграду. У време Јустина I у Риму је био папа Јован (523-526), а у Цариграду патријарх Свети Јован II (518-520). Римски архиепископ у то време не би освећивао цркву у Цариграду, у седишту другог архиепископа. Да је реч о цркви у Цариграду, Јустин би сам спровео своју вољу. Видели смо да су (они прави) Готи несумњиво знали словенски језик (који су ини могли назвати словенским тек са ширењем словенског имена током 6. столећа), а Илири јесу били Словени односно Срби. Истицање Гота уместо Илира (Словена) може се објаснити постојањем литургијских књига на готском писму, док Илири нису имали своје писмо.

Сократ Схоластик (2002: 185-186) бележи да је самим крајем 4. столећа вођа Гота Гајна, поставши врховни заповедник војске, тражио од цара једну цркву за своје аријанце у самом Цариграду. Затим су Готи пробали лукавством да заузму царски двор и сам град, што им није успело. Приликом протеривања Гота из Цариграда, коначни обрачун одиграо се код Готске цркве, која је тада спаљена. Ако је реч о истом храму, заиста је било потребе да се православни храм, привремено препуштен надмоћнијим Готима аријанцима и оштећен у борбама, обнови и поново освети. Словени су живели на подручју Черњаховске културе где је Вулфила био епископ, и нису разумели латински језик Литургије, за разлику од староседеоца Илира. Зато се може помишљати да су „константинопољски Готи“, средином 5. столећа, били неки Словени, укључујући Србе, као што су они археолошки утврђени у Ресановцима, или они забележени као Боиски 424. године.

Суштина захтева Јустина I била је да се сачува Литургија на народном илирском језику, а не на латинском или грчком, и то на подручју сматраном да је у надлежности Рима. Јустинијан је био предвиђени наследник цара Јустина, а

⁴⁷ „Idem auctoritate avunculi Ecclesiam olim a Marciano oeconomio Constantinopolitanae ecclesiae Constantinopoli Gothis concessam Catolico ritu per Joannem Romae veteris pontificem consecrari curavit, retento tamen psalmodiae et liturgiae usu Gothico sermone in gratiam suae gentis Illyricae eandem linguam cum Gothis colentis.“

његова делатност је била окренута западу; где је био једно време војни заповедник Илирика. Спомиње се на натпису из Избичња на Лиму, а по *Сажетку Житија* подигао је цркву Светих Срђа и Вакха на Бојани. То је некадашњи источни део провинције Далмације, издвојен у провинцију Превалу, коју је 535. године Јустинијан као цар укључио у новоосновану архиепископију Илирика, Прву Јустинијану. Римски папа се сматрао надлежним за Далмацију, а Цариград му је то тада признавао, пре свега због рата против Гота за ослобађање Италије; рат је започет 536. године ослобађањем Салоне и далматинског приморја. Пре тога је Византија под Јустином имала стварну власт над некадашњим источним пределима Далмације, у Превали, данашњој Црној Гори и Полимљу, где тада није било митрополије (некад се налазила у Скадру). Одатле је Јустинијан вероватно требао да спроведе ујакову жељу. У време Јустина I је унутрашњост Далмације од Подриња до Поуња била одвојена од Салоне, града којим су тада господарили Готи из Италије. Произилази да је реч о Цркви у Илирику односно Далмацији, којој је папа Јован посветио епископа.

Када се све сабере, закључујем да је прво у Цариграду постојала црква са свештеницима у којој је служена литургија на словенском језику, првобитно готска и аријанска, а од цара Маркијана словенска и православна. Сасвим је могуће да је имала и епископа, у складу са одлукама Четвртог Васељенског сабора и историјским околностима. Наиме, канон 28. даје право патријарху Цариграда да хиротонише иноплемене епископе у областима Понта (Црног мора), Тракије и Азије. Затим је цар Јустин I наредио да се она премести у Илирик (523-526), заправо у Далмацију, у своју народну средину.

Ако су ове претпоставке исправне, онда је словенска Литургија успостављена или обновљена у 5. столећу на подручју Срба Илирске Далмације, и потом потврђена 523-526. године. Ту се поставља питање писма. Познати су примери употребљавања грчког писма за коптски или млађи бугарски језик, а допуњеног и за словенски језик (ћирилица), за који је коришћено и латинско писмо (Брижански рукопис). У Брези код Високог налази се велика грађевина 6. столећа, налик на једнобродну цркву окренути југу. Давно је истраживана, али налази још нису објављени. Несвакидашње је основе (сл. 46. 9) и украса, нема података о постојању уобичајених делова олтарског простора; зато подсећа на епископски двор из Пореча и неке ране бугарске дворце. На два стуба урезани су абецеда и футарк (futhark), тојест латинска и рунска азбука (G. Čremošnik, D. Sergejevski 1930). Има 18 рунских слова, али можда их је било више, што се не може утврдити због оштећења стуба. Писмо рунских слова приписује се епископу Вулфили, рачуна се за „готско“ и чита на германском тлу. Али запис из Брезе нема

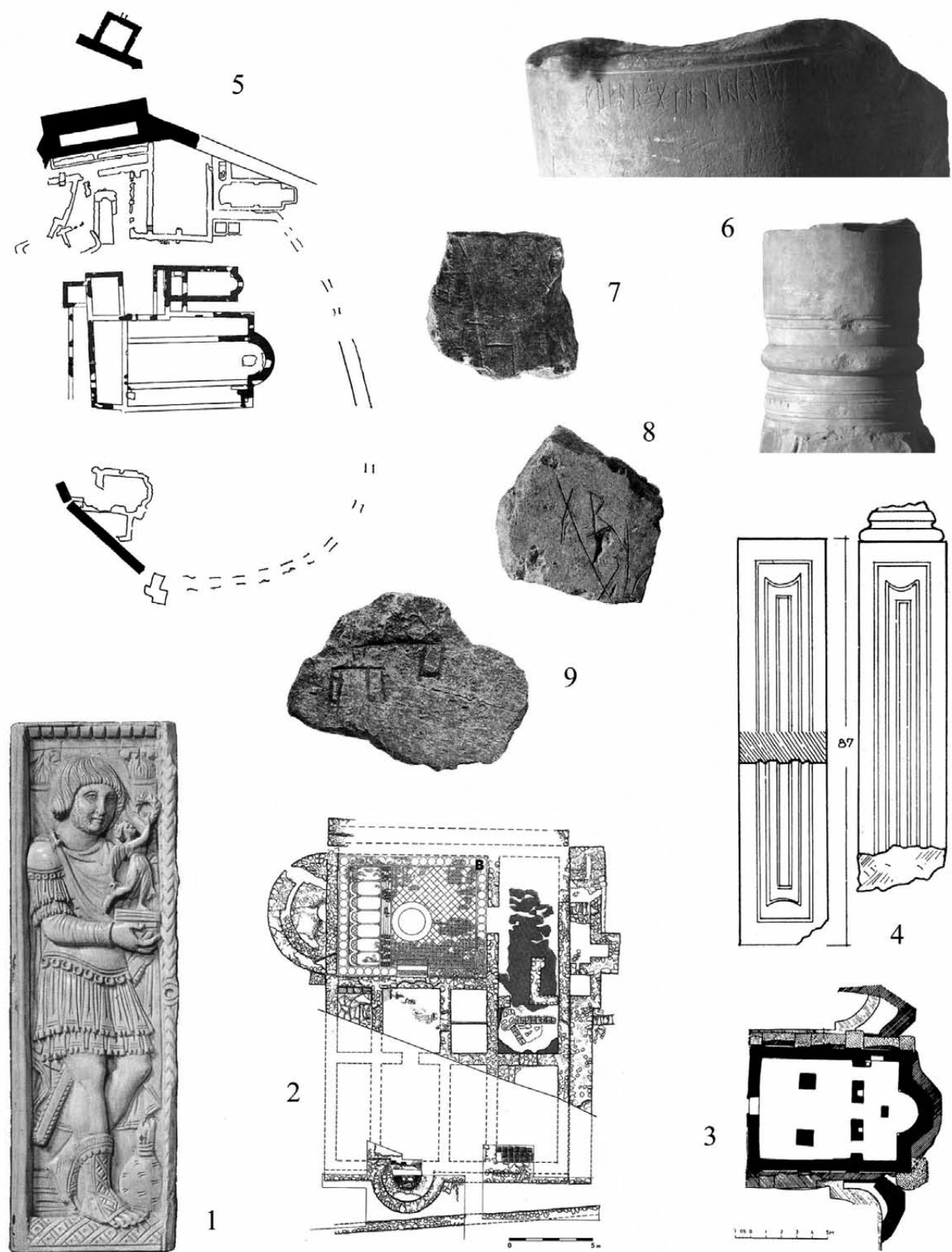
распоред слова уобичајен за футарк, па то може бити словенска азбука исписана рунским словима („чрте и резе“). Папа Лав III је поставио над моштима Апостола Павла у базилици Светог Петра сребрне плоче са Символом вере (Вјерују) на грчком и латинском језику. У Римокатоличкој цркви Европе понегде постоји обичај и данас да се на поду новог храма испишу грчки алфавит и латинска абецеда, ваљда као траг борбе тројезичника против увођења словенског писма. У владарској крстионици у Преславу („Округла црква“) налази се на зиду глагољска азбука између два крста, урезана у првој половини 10. столећа (А. Медынцева, К. Попконстантинов 1985: 49-54), са 18 слова, бројем слично словима из Брезе (сл. 40. 6, 58. 9). Чита се (М. Блечић 1991): „аз кѹки ведѣн глагольє добро ест жнветє зѣло ѣемльє нже и како љѹднє днслетє наш он покои рѹци ...). У истој цркви сачувано је више ћириличних записа и један или два грчка. Видимо да је исписивање азбуке у храму сведочење правоверности глагољског словенског писма. У бугарском Преславу је служба била и на словенском и на грчком језику; у илирској Брези, очигледно, на латинском и словенском језику. Наравно, потребно је наћи словенски запис исписан тим словима (рунама), да би ова претпоставка била потврђена. У Грацу код Посушја откривени су темељи цркве 6. столећа, особене за Илирску Далмацију (П. Ореч 1982). У њој су нађени одломци записа на каменим плочама, писаних ћириличним словима; нека могу бити „руне“ као из Брезе, а два слова су глагољско „в“ (вѣдє = знам) или „т“ (твѣдо = јако, небеско), зависи како се обрне (сл. 50. 7-9). Још два слова имају изглед ХВ, што може бити латинско, грчко или ћирилично писмо. Та црква је несумњиво стајала и служила од 6-7. столећа до словенских апостола и пада Србије 924. године, ако не и дуже. Код Руса, који су приликом покрштавања одмах преузели ћирилицу преко Словена Византије, глагољска азбука урезана је на зид Свете Софије у Кијеву у 11. столећу, а то указује на везе са Србијом. Међу глагољским натписима Истре и великих кварнерских острва 12-17. столећа, има урезаних глагољских азбука у црквама, са 9-10, 14-18 и 32-34 слова, које Б. Фучић (1982) тумачи као вежбање писања.

Ова прва вест о могућности постојања богослужбених књига на језику Илира – Срба у 5. и 6. столећу, изгледа археолошки потврђена, изванредно је значајна. Иако је вест сачувана у знатно млађем препису, археолошки налази из Брезе је доказују – коришћени су рукописи на два писма и језика. Зато се о налазима из Брезе мало зна. Ово ново откриће открића старог преко 80 година, уклапа се у друга сазнања о цркви у Срба. Важно је и што су несумњиво глагољски графити били урезани у храм из 6-7. столећа у Грацу, што указује да је тај храм могао служити и у време Светог Константина Ћирила и Светог Методија. Другим речима,

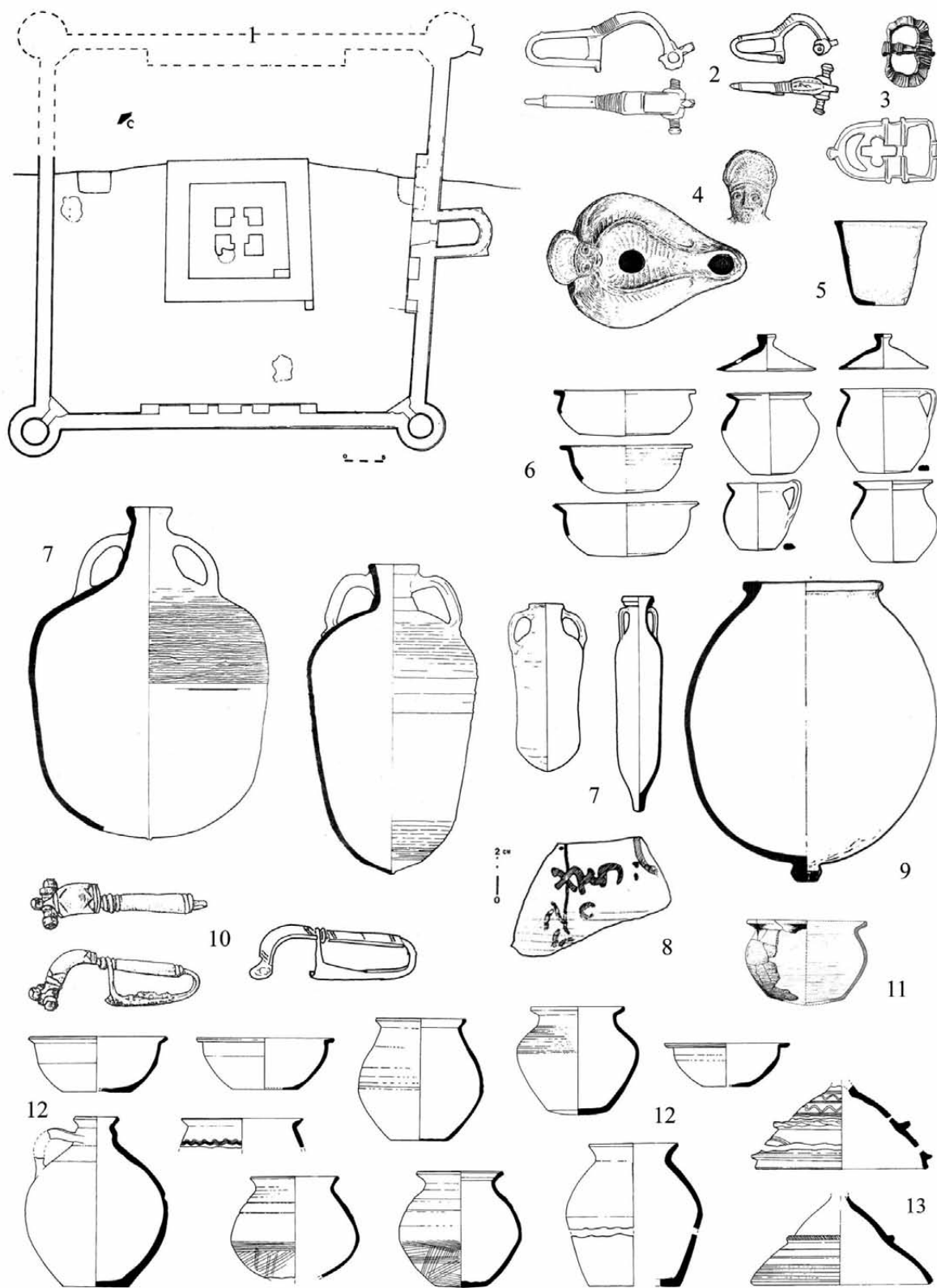
словенски апостоли су могли затећи у Србији Литургију на словенском језику, успостављену званично у доба цара Маркијана а затим из Рима 523-526. под Јустинином I. Престони храм ове Цркве треба тражити на тада безбедном простору, можда у Светим Апостолима у савременој Пећи. Ту је по свој прилици у време цара Ираклија (610-641) успостављено архиепископско седиште Србије (в. стр. 173; Ђ. Јанковић 2007: 130-132, 215-218).

Истинитост *Сажетка Житија* Управе се прећутно оспорава и неистинитим ставом, како сам показао, да Словена у Подунављу нема пре 6. столећа. Уопште се не разматра могућност да је словенски кнез Селимир, за кога је била удата Лада, тетка Јустинијана Управе, заиста почетком 6. столећа послао свог сина са војском да помогне Бугарима (Хунима) у долини Мораве. Тај став је археолошким путем изграђен приписивањем све археолошке грађе 5. и раног 6. столећа у Подунављу искључиво Германима. То су различити гробни и насеобински налази делова ношње, запони и копче. Гамзиград, стара Ромулијана, код нас је најбоље истражено утврђено градско насеље 5. столећа са епископом, страдало у неком бугарском нападу тог доба. У њему је нађено више чешљева и запона особених за черњаховску, кијевску и друге културе у којима су учествовали Словени, што сведочи о женама са тих простора. Међутим, није нађена одговарајућа грнчарија; можда се уломци неких лонаца, раније датованих у 6. столеће (Ђ. Јанковић 1997а: 134), могу датовати у ово време. Занимљиво је да се истовремено производи из Гамзиграда и српског Подунавља, могу наћи северно од Карпата. Поред грнчарије рађене на брзом витлу, тамо су нађени гвоздени запони особени за српско Подунавље (сл. 39. 11-14). Прости запони подвијене стопе Черњаховске културе нестају током 5. столећа северно од Дунава, а доживљавају свој даљи развој јужно од Дунава – израђивани су од бронзе у Гамзиграду. Такав склоп лучних запона, где се игла учвршћује за подвијен део тела везан одоздо за корен лука, постао је особеност целог Илирика, сачувана до раног 7. столећа. Зар би било могуће такво прожимање без културне и језичке сродности оба становништва? Раније, на смени ера, сви Словени су користили сличне запоне, али подвијене стопе одозго везане за корен лука.

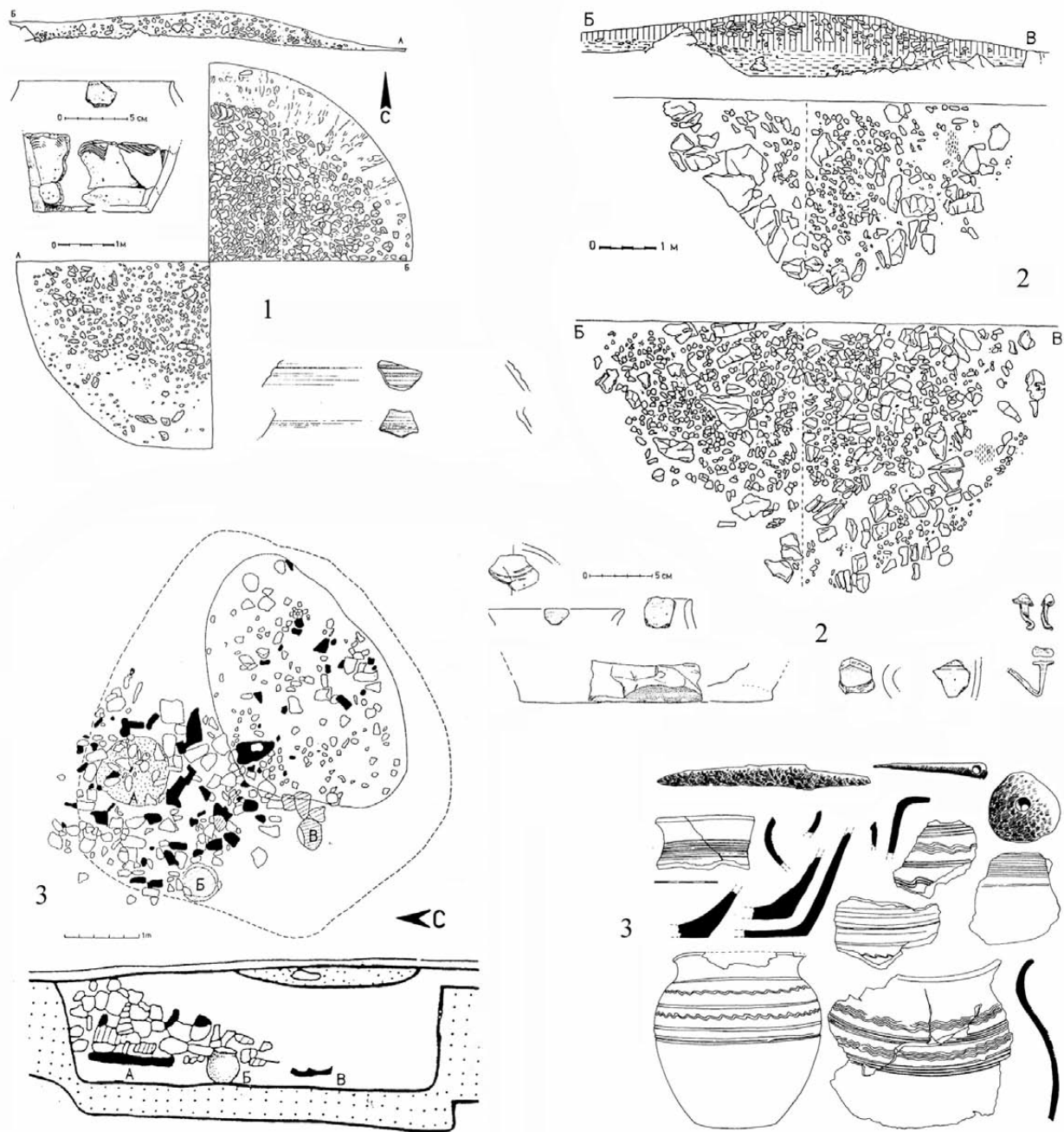
Пред Велику сеобу народа, игла запона из Илирика учвршћивана је за држач („стопу“) израђен ливењем; цео запон је прављен ливењем и састављан из више делова (тело, опруга, осовина, придодати украси). Такав састав преузимају сада запони који се праве северно од Дунава, и код Словена и код Германа. Из њих у 5. столећу настају запони, и сродне копче, чији се развој може поуздано пратити код Словена током 6. и 7. столећа. У 5. столеће поуздано су датоване богате копче врсте Каравуково, са лепо украшеним оковом, приближно делтоидног облика, где млађи примерци имају украс у виду пара животињских или птичијих глава уз пређицу (сл. 37. 10). Њихов крстолик украс налази се на истовременим а бројнијим запонима. Они на горњем крају имају животињску главу, али се већ у раном 6. столећу појављује људски лик (Београд). Оне у 6. столећу добијају украс од парова птичијих глава. Неки словенски примерци таквих запона (Сегедин) показују упадљиву сличност са оковима (црквених) књига из Прахова, што указује да су тамо и прављени. Ови примери, као и међусобно врло слични запони из Београда и Замјатина на Дону, одражавају јединствено претежно словенско становништво подручја са леве стране Дунава на прелазу из 5. у 6. столеће. Насупрот овим налазима, германских скоро да нема у средњем и доњем Подунављу после раног 6. столећа. Дакле, доступни археолошки подаци подупиру тачност *Сажетка Житија*.

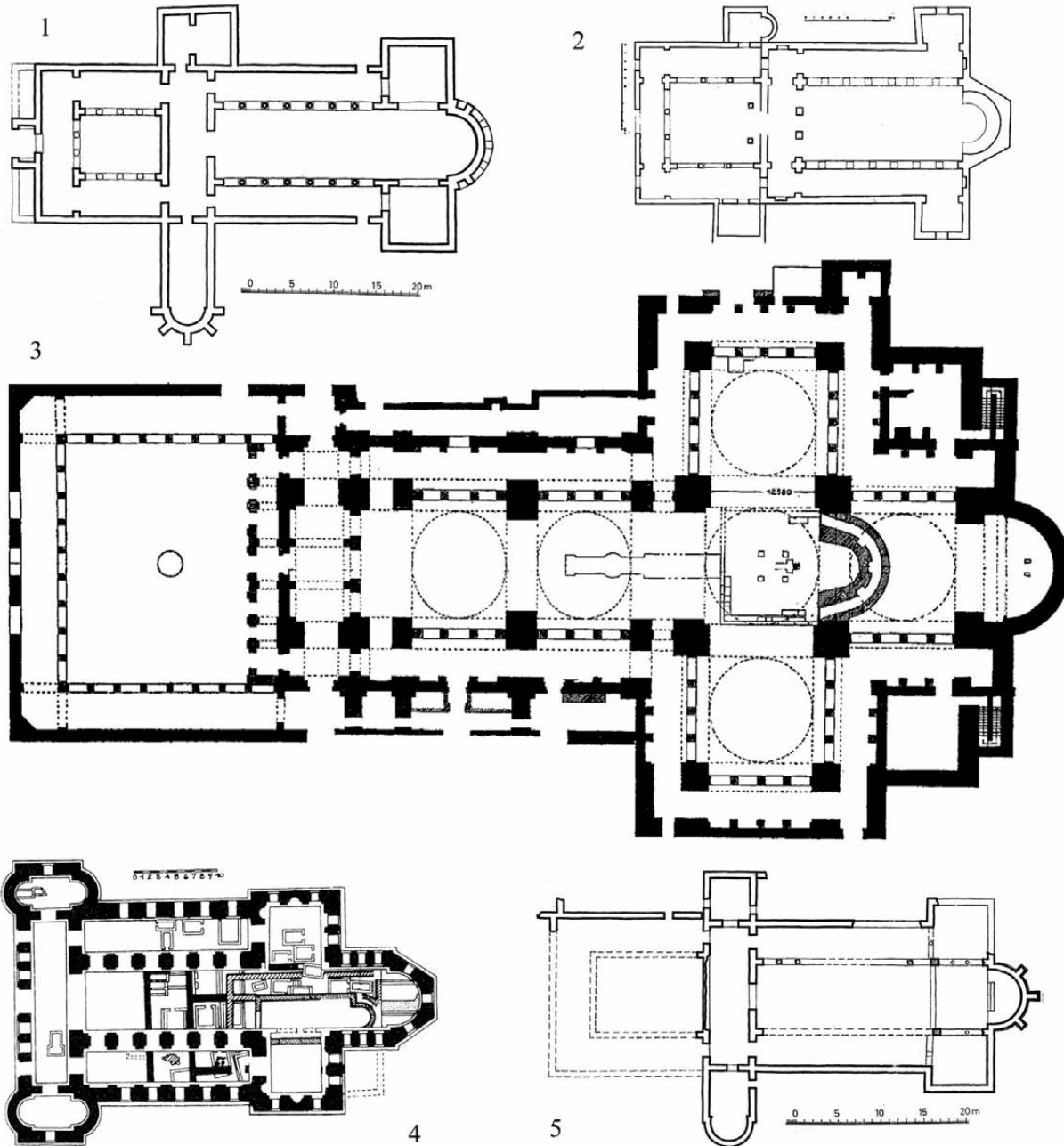
Сл. 40. Доба цара Јустинијана: 1. могући портрет Јустинијана Управе из доба цара Анастасија; 2. основа купатила у Неродимљу код Урошевца; 3. делови темеља базилике у Липљану; 4. стубићи олтарске преграде из Пресвете Богородице Љевишке; 5. основа манастира Студенице Хвостанске; 6. део стуба са урезаном рунском азбуком из Брезе код Високог; 7-9. остаци записа на камену из Граца код Посушја.

Сл. 41. Материјална култура „Илира“ 6. столећа: на истоку у области града Аквиса – Прахово код Неготина (1. основа тврђаве код Кладова са кулом у облику цркве, 2. запони, 3. пређица и копча, 4. жижак, 5. пећњак, 6. посуђе, 7. амфоре, 8. грчки натпис „Христа Марија роди“ на амфори, 9. питос), и на западу у илирској Далмацији (10. запони из Корита код Бушког Блата и са Дебелог Брда код Сарајева, 11. лонац из Паника код Билећа, 12. посуђе и 13. сачеви из Врсеница код Сјенице).

Сл. 42. Громиле краја 6. и прве половине 7. столећа из Љутића код Пљеваља (1-2) и са Великог Острва (3), са нађеним предметима: 1. уломци словенске (горе лево) и „византијске“ грнчарије (ниже десно); 2. уломци словенске грнчарије са делом дна велике глеђосане зделе из Цариграда и два клина; 3. занатски рађено посуђе, нож, шило и тег.

Сл. 43. Базилике Јустинијановог доба са трансептом: 1. Никопол, базилика А; 2. Царичин Град; 3. Свети Јован у Ефесу; 5. Света Софија у Софији; 5. Никопол, базилика Д.

Археологија о византијском становништву Илирика

На почетку овог одељка треба подсетити да су појмови Византија и Византинци настали давно на Западу, са циљем да се Источном римском царству оспори наслеђе над европским царством и прикрије име Константинопољ за стари Византион, данашњи Истамбул. Требало је заборавити да је велики римски цар основао нову престоницу Царства, звану и Нови Рим. Како било, реч је појмовима усвојеним за именовање средњовековне епохе Римског царства, првобитно латинизираних грчке културе, а у Средњем веку грчке културе прожете словенством. Сами Византинци су себе сматрали за Ромеје = Римљане, а грађане Рима тојест града Роме звали су Романима. Сви грађани Царства, без обзира на језик и религију, уколико су плаћали порез, били су Ромеји.

Становништво византијске Европе (Балканског полуострва) може се поделити по особинама културе на оно југоистока и северозапада. То је подела која углавном одговара оној из предримског доба, када су на једној страни били Илири, а на другој Трачани, Македонци и Хелени. Сада је граница приближно ишла правцем Ђирокастра (југ данашње Албаније) – Велес – Софија – доње Подунавље. Подразумева се да су сви били хришћани и да сахрањују покојнике. У југоисточној области користило се грчко писмо, градови су били класичног изгледа, у ношњи обично није било запона, а за кување су коришћени занатски рађени лонци на брзом витлу, заобљеног дна, са две дршке (за кување на пећи налик савременом „смедеревцу“). На северозападном простору коришћено је латинско писмо, за ношњу је био уобичајен један или пар запона ношених спреда на раменима, а храна је кувана у лонцима равнoг дна, обично без дршки (сл. 41). Градови јадранског приморја били су културно повезани са Италијом и Грчком односно Медитераном. Илирска област није била јединствена по археолошкој грађи, дели се на Северни Илирик (северно Повардарје и северна Струма, Подримље са Зетом, Поморавље са Понишављем, Тимок и Лом на Дунаву) и Далмацију (од Ибра до Купе). Разликују се по врстама запона и грнчарије, по архитектури цркава, по томе што у унутрашњости Далмације није употребљаван новац нити амфоре, и није било већих утврђених градова. На истоку су коришћени лонци рађени на брзом витлу, понекад са једном дршком, покривани поклопцима, а на западу по правилу лонци рађени на спором витлу без дршке, покривани зделама. Оба подручја повезује посуђе маслинастозелено глеђосано, примењивано у Поморављу и на истоку Далмације до доњег Подриња, а можда и даље на запад, до реке Босне. На западу се користе лучни запони подвијене стопе, често израђени од гвожђа са уметнутим ук-

расом од бронзане или сребрне жице (техника позната код Словена и у Средњој Европи), а на истоку су запони прво ливени са проламањем, по правилу од бронзе, а после најезде Авара такође се праве подвијањем стопе, од бронзе и гвожђа. После аварских напада осамдесетих година 6. столећа, на исток се шири употреба сачева као и употреба спорог витла и запона из Далмације. Разлике између ове две велике илирске области су наслеђене, а постепено усклађивање источних према оним западним упадљиво је у позном 6. столећу. То значи да се и становништво ширило из Далмације (чини се претежно из Подриња и Босне) на исток, у Поморавље до Тимока и даље, у опустеле или напуштене пределе. Овакво кретање становништва познато нам је и из других епоха.

За Илире – Србе особено је избегавање новчане привреде, као и за све Словене. У грчким градовима је новац коришћен и у највећим кризама, макар обима грашка. Уједначен оптицај бронзаног новца забележен је између Црног мора на истоку до правца Велика Морава – Косово – Вардар. Даље на западу је бронзани новац редак, осим што је у уобичајеном оптицају у приморским градовима до Истре (у градовима будуће средњовековне Далмације, насељеним Латинима и Грцима). То значи да су у илирској Далмацији и већа градска насеља, епископска, живела без употребе новца (ко и како наплаћује порез?). Такав је град на Јелици код Чачка са пет цркава, или епископски градови данашње Босне. Поређења ради, из Солуна су исплаћиване државне плате све до Дунава у Првој Мезији и Обалској Дакији, што се успешно прати по ширењу новца из солунске ковнице. На тај начин и оптицај новца указује на правац пружања источне границе Далмације. Исто се понавља и у 12. столећу.

Током 6. столећа домородачка култура постепено се мења, одбацујући оно грчко-римско, и постаје све изразитије део општесловенске културе, али и даље особен. Овај процес, започет још око почетка Велике сеобе народа, убрзан је новим досељавањем неких Срба са северозапада и других словенских племена из области северно од Дунава. Громиле, раније већ истакнута културна особеност, чине Србе археолошки лако препознатљивим на тлу Византије. Та сведочанства погребног обреда шире се током 6. столећа на највеће делове византијске Далмације, а потом и до Дунава и Тимока. Из 6-7. столећа располажемо већим бројем истражених громила него из 4-5. столећа, тако да се може поузданије реконструисати погребни обред, развијенији од оног старијег забележеног у Ресановцима, и упоредив са обичајима неких других Словена (Ђ. Јанковић 1998б: 117-127).

Покојни је по смрти прво привремено смештан у обредно станиште (сл. 42), одговарајуће свом друштвеном положају у заједници, на посебно изабраном месту. Домаћину

и домаћици је прављена обична кућа, старешини велика зграда, чобанину пастирски стан, детету обичан заклон. Ту су умрли привремено „сахрањивани“ док је припремана сахрана, да би се учесници сахране окупили. Ту је прављено и обредно огњиште. Потом је покојник могао бити или обично сахрањен или спаљен. Уколико је био спаљен, његов пепео је сахрањен на другом месту, можда сипан у текућу воду или неки понор, што није установљено. Забележене су и урне и гробови тог доба, али не и громиле повезане са њима. Потом је то привремено обредно станиште чишћено спаљивањем и засипано, да би на истом месту била подигнута грађевина налик собраници, одговарајуће величине претходном обредном станишту, где су затим одржаване даће и помени. У гронилама се обично налазе комадићи ћумура (од кађења?), изгореле земље од растуреног огњишта, понекад делови поломљеног посуђа и животињске кости од тризне, а ретко други предмети. Изузетно су у гронилама сахрањени покојници (Цимеше код Петровца, Кобиљка код Сјенице). Овакви погребни обреди забележени су и у неким другим словенским областима од 6-7. столећа, као код Кривића и новгородских Словена. Хумке без покојника познате су у југоисточној Пољској, где би могла бити Бела Србија, али у њима није било предмета који би их датовали.

Распрострањење до сада забележених громила, различитих датовања, подудара се највећим делом са границама римске Далмације (карте 6, 8-9). На истоку су установљене до правца Маљен – Копаоник – Шар планина, али се спорадично јављају и даље, до Пчиње на југу и Неготинске крајине на северу (Велики Остров). Оне датоване у 6. столеће истраживане су у Цимешама код Петровца, на Мањачи код Бања Луке, код Коњица, у Љутићима код Пљеваља. Седмом столећу припадају громиле са Великог Острова између Кладова и Неготина и неке из Љутића и Кобиљке. У њима су нађени и уломци грнчарије која се приписује домаћој византијској производњи (посуде рађене на брзом витлу) и оне опште словенске израде. То је несумњив доказ сажимања обе грнчарске традиције на једном тлу, у једном народу. Срби су чинили громиле и око цркава. У Цимешама код Босанског Петровца откривене су још пре једног столећа громиле датоване у 6. столеће, око цркве крстообразне основе рановизантијског доба. Код Павиног Поља близу Бијелог Поља откривена је базилика рановизантијског доба, а уз њу и пар громила. Дакле, громиле нису сведок ни паганства ни спаљивања покојника, већ поштовања предака и сећања на умрле.

Видимо да се и духовна и материјална култура домородаца и досељеника прожимају и стапају, што би тешко било могуће да нису говорили један језик. И ношња је иста, само користе запове из различитих радионица. У Далмацији до сада није нађен ни један запове особен за Словене источно од правца Дрим – Висла.

Црква код Илира

Стање Цркве у Југоисточној Европи по одласку Хуна и Германа било је тешко – градови су били запуштени и без људи, у неким областима није више било ни села. Становништво брдовите Далмације мање је страдало у нападима Хуна и Германа него оно у Панонији, Другој Мезији па и Дарданији, захваљујући рељефу. Зато је и омогућен упадљив утицај из унутрашње Далмације на суседне области. Обнова Илирика у смислу заштите становништва од спољњег непријатеља и покретања привреде, започета је под царем Анастасијем. Највеће борбе вођене су и даље са Готима и Хунобугарима. Аријански Готи, господари Рима и Италије од 488, проширили су своју власт на латинско јадранско при-

⁴⁸ Услед недовољног обима истраживања и знања, а такође и данас присутне фасцинације Германима код неких наших искомплексираних или услужних археолога, Германима се приписује оно што није њихово – цркве, гробља, предмети. У неким случајевима су појединачни налази накита узимани за доказ присуства владајућих Германа (Травник, Рајловац, Јелица). Али то је женски накит, могао је бити купљен или отет; та војници Илирика су ратовали против Гота у Италији за неку плату или плен, и доносили су их кући, дакле такви усамљени налази не могу бити доказ присуства Германа.

⁴⁹ Примере произвољног тумачења и писаних извора и археолошке грађе од стране римокатоличких аутора из Босне и Херцеговине објавила је И. Николајевић (1986).

морје самим почетком 6. столећа, тојест на Салону. Преко Посавине су заузели Сирмијум, и пробали да освоје преко Грацијане (Ушће код Обреновца) Сингидунум. Као да је код готских краљева постојала намера да опколе илирску Далмацију и ставе је под своју контролу из Рима. Обнова Северног Илирика тојест Дакије, започета под Анастасијем и Јустинијем I, завршена је првих година владе цара Јустинијана. Он је после утврђивања границе на Дунаву 534-535. године напао Готе, али није успео да ослободи Сирмијум, који су заузели Гепиди. Ослобођени су Салона и остали приморски градови 536. године, и затим је настављен рат за ослобађање Италије наредних 20 година, до потпуног уништења Источних Гота. Не спомињу се никакве борбе у пространој унутрашњости Далмације, што значи да тамо Гота није ни било, како се погрешно мисли.⁴⁸

Уобичајено се Посавина искључује из посела Византије Јустинијановог доба, као и цела Панонија. Чињеница је да Византија у Панонији није успоставила стварну власт, иако цар Јустинијан Управда даје неке њене просторе Лангобардима за насељавање. Међутим, и поред тога опстало хришћанско становништво Паноније сматрало се поданицима Царства и уздало се успостављање хришћанске државе. Нешто се на томе заиста и радило, а што није познато из писаних, већ археолошких извора. Ту је најважније сведочанство гробље друге половине 6. столећа из Кестхелја на обали Блатног језера (L. Varkóczy 1968), уз више појединачних налаза из других места. Покојници, хришћани, сахрањени су у ношњи, са сребрним и златним деловима појасева, запоница и накитом. По особинама, ти метални предмети стилски воде порекло са истока (Илирик – Цариград) и запада (Далмација – Норик – Италија). То показује да је реч о имућном становништву повезаном са Византијом. Они нису били доведени заробљеници и ту насељени, јер нађени предмети показују да су их уклопили у ношњу управо ту, а из две јужније области Византије, и прилагодили ношњи Паноније. Али услови за стварну обнову власти Римског царства нису су се стекли. Намера да се ослободи Панонија коначно се изјавила досељавањем Авара 567. године.

Део тла старе Друге Паноније, западни Срем са градом Бакенси (Петровци), ослобођен је и укључен у северни Илирик и новоосновану архиепископију Прву Јустинијану. Да ли је Сирмијум у 6. столећу имао епископа није познато. Град су Гепиди добровољно уступили Византији 568. године, али она касније није могла да га одбрани и предала је град Аварима 582. године, пошто је извукла становништво. Како је забележио Теофилакт Симоката, град је касније изгорео, јер Авари нису умели да гасе пожар. То указује да је и даље био настањен, а да су га 582. године напустили Ромеји (којег год да су били језика) и Гепиди. За Сирмијум 6. столећа уобичајени су претежно сиви лонци украшени водорав-

ним урезима. Слична грнчарија особена је за Словене Срема и јужне Бачке током 7-9. столећа. Другим речима, можда су Словени, потомци Лимиганата Амикена, наставили да живе у Сирмијуму после 582. године. Ништа се не зна о некадашњим великим градовима какви су били Мурса (Осијек) или Сисција (Сисак). Појединачни налази у Славонији, као новац и жишци, или грнчарија рађена на брзом витлу нађена у сеоским насељима Бачке, указују да је у Панонији било још градова као значајних занатских средишта. Пошто је у Панонији (у најширем смислу) било цркава, било је и свештеника, али где су били епископи, како су постављани, потпуно је непознато. Прокопије бележи Посавце приликом сажетог описивања европских граница Византије, али ко су они били не зна се; називани су и „Сарматима“ (в. стр. 119). Са Посавцима се могу повезати, на основу налаза грнчарије 6. столећа, утврђење Добор код Модриче и град у Бања Луци („Кастел“), који је могао да има епископа.

По Великој сеоби народа на илирском простору опстала је само једна архиепископија односно митрополија, у Салони. Једно кратко време Салона је била престоница Западног римског царства, под Јулијем Непотом. Није случајно што се западноримски цар пред Германима склања у град са илирским – српским залеђем. Готи су заузели Салону из Италије вероватно 501. године, а протерани су 536. Салона је постала војно упориште за ослобађање Италије, и зато је у њој тада привремено деловала ковница новца. Шкрте су вести о Цркви Илира Далмације, и врло произвољно тумачене.⁴⁹ Стиче се утисак да је веза Салоне (а и Рима) са унутрашњошћу била врло слаба, што је нарочито упадљиво по изгледу храмова, како ћу показати.

Јустинијан Управда одустао је од ослобађања Сирмијума, некада „главе Илирика“. То је био један од разлога за успостављање архиепископије 535. године за Северни Илирик у новоподигнутом граду, Првој Јустинијани, данас Царичином Граду (заправо Богородичином Граду) код Лебана. На северу је нова архиепископија обухватала град Бакенси у Срему, на левој обали Дунава Литерату (на ушћу Караша) и град Рецидиву непознатог положаја, и остале градове дуж Дунава на исток до ушћа Лома. У њој су биле области старе римске Горње Мезије, са Сердиком на истоку, а на југу са горњим током Струме, Вардара и Брегалницом. Новој архиепископији је прикључена и провинција Превала (Метохија и Зета са Скадром и Поморјем до Боке). Шта је навело великог цара Јустинијана Управду на такав корак није истражено – поводи су сакривени разарањима током Велике сеобе народа. Диоклецијан је увео четири престонице, и све су у популационим језгрима Царства – Никокедија (Хелени), Милано (Италици), Сирмијум (Илири), Триер (Гали). Избор Сирмијума за престоницу указује да се није претпостављала никаква подела у Илирику између старе Паноније,

Далмације и Мезије. Сирмијум као престоница нема смисла ако није био географско, војно, привредно, етничко и културно средиште, дакле илирско. Има неких наговештаја да је у Сирмијуму било средиште Цркве Илира још од доба Апостола Павла и Апостола Андроника, из разних времена, као бљесака у тамни незнања. Као да је било спремности да се у Сирмијуму (мученици) успостави седиште илирске архиепископије и потом патријаршије, али се није дало. Несумњиво је постојала потреба да се на неки начин Илирска црква обједини, када је већ препознавана од савременика као илирска, утемељена од Апостола Павла. Можда је нешто и учињено пред најезду Хуна и Германа. У време цара Анастасија Илирска црква је очигледно била личност, помесна црква, јер хапси управо њене епископе због правоверности. Зато је цар Јустинијан Управда обједињује под аутокефалном архиепископијом. Али како и где су постављани епископи Илирика пре тога, остаје непознато. Можда саборно, поштујући одлуке Васељенских сабора, али уз подршку војске, у складу са временом, јер је епископ био и световна власт. Ту недостају подаци о Цркви илирске Далмације, у то време области без стварне врховне власти, као и у Панонији. Судајући по бризи цара Јустинија I да се сачува служба на готском односно илирском језику, Илирска црква Далмације није заборављена. Произилази да је Јустинијан Управда наставио дело свог ујака успостављајући помесну цркву „језика“, Цркву Илира.

Архиепископија Прва Јустинијана успостављена је као аутокефална, са избором архиепископа уз сагласност цара, али је 545. цар Јустинијан Управда био принуђен да то право призна папи у Риму. Ово је била судбоносна одлука, чије последице Срби и данас трпе. То је било у време када су се одвијале тешке борбе са Готима у Италији, због чега је Јустинијан Управда чинио те уступке, а и да римске папе остану православне. Цркву Илирске Далмације ови притисци из Рима нису дотакли, како то показују храмови.

Археологија цркава

Шта се стварно дешавало са Црквом, реконструишемо делимично кроз изглед храмова и њихов распоред. Свака самосвојна Црква, помесна у смислу да одговара једном народу, „језику“, развила је неке своје особености, у грађењу храмова, обичајима приликом сахрањивања, облику коришћених предмета у свештенослужењу и томе слично. Те разлике могу бити од суштинског значаја, или небитне (понекад се преко небитног прикривено намеће оно суштинско); одражавају се на литургијску и осталу праксу у помесним црквама, и у неким случајевима могу се археолошки издвојити. Као што је познато, Илирска црква је, по предању наслеђеном од апостола Павла, примењивала пост као и источне цркве, грчка или сиријска, за разлику од западних цркава. Тако гледано, требало би да је и у спореднијим стварима ближа источним а не западним црквама, рецимо у распореду и изгледу помоћних просторија у храмовима. Када се појаве накнадне грађевинске преправке, указују на мењање одвијања свештенослужења. Ево једног примера. У време цара Јустинијана Управе у Царичином Граду је саграђена и базилика са уском припратом, попречним трансептом и апсидом уписаном у трапез (сл. 43. 2; 44). Бочна крила трансепта уз олтарски простор морала су првобитно имати намену проскомидије и ђаконика. Међутим, пошто је на западној страни дограђено двориште (атријум), уз њега су дозидане две бочне просторије. У Никополу, на подручју Солунске архиепископије од раније потчињене Риму, саграђене су две базилике са трансептом у исто време, врло сличне, али са споља полукружном апсидом и две бочне просторије уз припрату (а не уз

⁵⁰ Источно подручје Илира називало се Северни Илирик у односу на Јужни Илирик (углавном данашња Грчка); главни град Илирика био је Солун.

двориште) уједно саграђене (сл. 43. 1, 5). Доградњом је базилика са трансептом у Царичином Граду постала по историјама слична оним у Никопољу и служба се могла одвијати на јединствен начин. То указује да је доградња базилика са трансептом у Царичином Граду обављена после 545. године, када је Јустинијан Управда пристао да Прву Јустинијану потчини формално Риму. Дотле постојећа разлика свакако није била суштинске природе, али је одражавала помесност, личност, што за Рим није било прихватљиво.

На укупном илирском подручју још од 4. stoleћа уочавају се обласне разлике међу храмовима (карта 6). Те разлике су још очигледније у 6. stoleћу (карта 8). Оне се подударају са степеном романизације, јер где је романизација била мања, тамо су и цркве особеније. Произилази да распоред грнчарије рађене на спором витлу (или запона) показује где су особене илирске цркве, и обрнуто. Источно илирско подручје⁵⁰ било је подударно са Тракијом и другим областима Византије, а западно, илирска Далмација, било је особено. За граничну област међу њима располажемо са најмање података; може се одредити као појас који се приближно пружа од Боке и Дубровника преко Метохије на север до ушћа Дрине и ушћа Саве у Дунав. Храмови у градовима јадранског приморја од ушћа Неретве до Истре уклапају се у општу слику Царства, али се храмови илирске Далмације граде и на обали и на острвима. И једни и други надовезују се на старије храмове. Утицај из илирске Далмације уочљив је на западу до Соче, на северу до Блатног језера у Панонији, а запажа се у неким видовима и у Северном Илирику тојест сливу Мораве.

За Јустинијаново доба располажемо подацима о великом броју храмова, тако да се могу доносити поузданији закључци него за 4. stoleће. То је пре свега последица делатности управо цара Јустинијана и његовог настојања да преобликује Римско царство у хришћанску државу. У градовима су подизане базилике, у већим утврђењима једнобродне цркве са припратом. Чак су и у малим тврђавама са око 120-150 рагника грађене црквице (Доње Буторке и Салдум, Гвоздена врата). Подигнуто је много нових утврђених насеља на повољним одбрамбеним местима, обнављана су стара, и у свим већим подизана је црква. Велике базилике и мање цркве подизане су такође изван бедема. Већи храмови Јустинијановог доба препознатљиви су по украшеним каменним плочама олтарских преграда, по приказивању крстова у камену, капителима украшеним акантусовим лишћем, мозаицима, итд.

Цркве триконхалне основе повезују оба илирска подручја. Старе су већ постојале у приморју, а нове су подигнуте на правцу Звечан – Куршумлија – Царичин Град – Клисуре. О њима је већ било речи (стр. 79-80); сада по правилу имају припрату и уз њу бочне просторије, од којих једна има

апсиду на истоку, слично неким истовременим једнобродним црквама (сл. 18. 6, 7; 20. 5, 7, 9). Занимљиво је да се по правилу налазе поред утврђења, изван бедема. То још није утврђено за цркву на Звечану, а постоји могућност да је неки млађи бедем обухватио триконхос на Царичином Граду. Међусобно врло сличне цркве из Царичиног Града и Куршумлије, имају бочне конхе изнутра и споља полукружне, док је источна споља трапезоидна. Црква из Клисуре има све три конхе споља полукружне, а бочне су мање и повучене на запад; у северној просторији уз припрату, са апсидом, нађена је крстионица. Триконхална црква на Звечану има гробницу у северној бочној просторији (недавно откриће С. Хаџић). У 6. stoleћу подигнуте су и две цркве триконхалне основе у Далмацији, али код којих се конхе додирују, у Циму и Заложју (сл. 21. 2, 6). Обе цркве се разликују од својих узора, старијих храмова Сутивана у Билици и Придрази, јер имају уз брод бочне просторије, као и друге веће цркве уобичајене у унутрашњости Далмације. Обе су биле опремљене каменним украсом. У Циму је испод часне трпезе био гроб, у коме су нађене четири кутије за мошти. Поред се налазила и мала капела, такође триконхалне основе. Истовремено су старим црквама тролисне основе Пречисте Крајинске и у Тепљуку додате бочне просторије. Таквој цркви у Бару дозидане су неке просторије на западној страни.

Археолошка истраженост цркава источног Илирика је недовољна, иако овде има и више и већих градова провинцијских престоница, него у унутрашњости Далмације. Ипак је срамота да се још увек не зна ни где је епископска црква Сингидунума, данашње престонице Србије, Виминацијума, престонице Друге Мезије, и великог града Аквиса, да су рушевине храма у Сирмијуму унутар кафане а у Нишу затрпане отпадом. Осим повеља Јустинијана Управе о успостављању Прве Јустинијане, мало је других писаних података о одређеним епископијама. Спомињу се у Средецу (где је једно време било седиште архиепископије), Аквису, Сингедону, Скадру и Љешу. Градске базилике из предхунског доба су по правилу обновљене, као у Нишу, Средецу. Старије базилике се распознају по споља полукружној апсиди, такозваној хеленској (понекад погрешно називане „хеленистичком“), јер су у Грчкој (Јужни Илирик са Хеладом) само такве грађене. У Северном Илирику базилике и друге цркве, саграђене у Јустинијаново доба, имају апсиде уписане у трапез, споља су тростране, као у истовременим црквама Цариграда, мада се граде и оне са споља полукружним апсидама.

У рановизантијско доба градови су уместо провинција постали главни носиоци управе у унутрашњости. Град је имао своју област, налик данашњим срезовима, са 10-40 мањих утврђених места. „Отац града“ је био епископ, воде-

ћа личност у граду и његовој области, од кога је зависила чак и успешна одбрана, иако су постојали војни заповедници.⁵¹

Царичин Град, Прва Јустинијана, као град изграђен под Јустинијаном Управдом за седиште архиепископије, има занимљив положај у средишту Северног Илирика, а на путу из Цариграда за Салону односно Италију. Град је смештен на брегу, тако да је оскудевао у води. Зато је поред имао изграђену брану са вештачким језером и аквадукт. На врху је био акропољ окружен бедемом, испуњен великом епископском базиликом са посебном крстионицом на јужној страни (сл. 44). Били су украшени мозаицима. Са северне стране, на другој страни улице, налазио се епископски двор. Испод се простирао град са кружним тргом и две укрштене улице са портицима, окружен бедемом. На тргу се налазила бронзана скулптура Јустинијана Управе. У овом делу града постојале су још две мање цркве, једна основе у виду крста, а друга је била мања базилика са пространим криптом. На овај део града се надовезивао доњи град са северне стране, такође добро утврђен, у коме се налазила базилика са трансептом украшена мозаицима и једна двојна црква. Изван ових бедема нађене су још две цркве и градско купатило; једна је била триконхос, а друга једнобродна са бочним просторијама уз припрату. Вероватно су и те грађевине, као и наведени делови града, заједно били окружени некаквим спољним бедемом. Морала је постојати још најмање једна црква, на гробљу. Перник, мањи град смештен јужно од Средеца, има унутар бедема саборну цркву дугу око 25 м, а изван бедема две мање једнобродне цркве. Саборна црква Перника је једнобродна, има седишта за свештенство, припрату и уз њу бочне просторије, од којих је јужна, са апсидом, била крстионица. Утврђена насеља имају углавном по једну већу или мању једнобродну цркву. Она се понекад налази поред утврђења. У неким тврђавама дуж Дунава по једна кула има основу једнобродне капеле са апсидом (Доње Буторке, Салдум), а Караташ чак основе у виду крста. По свом необичном положају издваја се базилика на „Небеским столицама“, уз Панчићев врх на Копаонику, са две фазе, украшена подним мозаиком. Изграђена је по свој прилици уз раскрсницу путева. Најмонументалнија је засвођена базилика у Сердици, напред описана. Као необичност издваја се подни мозаик из базилике са трансептом у Царичином Граду. На њему је приказан лов на медведа и лов на лава, борба кентаура са Амазонкама, поједине животиње, птице и воће.

У јадранском приморју подизане су цркве различите пре свега по изгледу апсида; епископи су често били Грци, понекад Сиријци, и преносили су утицаје средина из којих су потекли. За разлику од Салоне у којој су и даље служиле старе базилике и друге цркве, у суседним провинцијама зна се за нове велике и богато украшене базилике. У Истри су то чувена Еуфразијева базилика у Поречу и Св. Марија Формоза у Пули. У Превали је стари град Диоклеја добио једну нову базилику, а у Будви је подигнута базилика са трансептом, богато украшена мермерним стубовима са капителима и мозаицима. Ништа се не зна о старој метрополи, Скадру.

Датовање цркава илирске/српске Далмације посебно је отежала особеност изгледа грађевина и украса у камену.⁵² Група истраживача из Сарајева датовала је те цркве по правилу у 6. столеће, а из Београда у 11-12. столеће; данас има покушаја да се датују негде између, а неке су заиста подигнуте у 7-9. столећу. До Велике сеобе народа постојали су муниципијуми браћени бедемима, и већа градска незаштићена насеља, али су од 6. столећа опстала само нека утврђена места (Кастел у Бања Луци, Могорјело). Као и у другде, у новоподигнутим утврђењима

⁵¹ О новом устројству градова у Северном Илирику в. Ђ. Јанковић 1981: 74-89. Епископ Аквиса је повељом из 535. г. добио право да силом прогна јеретике. Папа Григорије у писму из 601. даје мишљење о намери цара Маврикија да са архиепископског престола уклони болесног Јована, да неби због његовог одсуства град пао. Ову војну улогу епископа, забележену (само) на тлу Северног Илирика, занимљиво је упоредити са оном епископа ПЦС у турско доба, када су преузели видове државне делатности.

⁵² Старе податке о овим црквама у Босни и Херцеговини објединио је Ђ. Баслер (1972), уз многе грешке, а новији подаци се могу наћи у часописима *ГЗМ*, *СХП*, *ВАХД*.

⁵³ + Omnia quae cernis magno constructa labore moenia, templa, domus, fontes, stabula, atria, thermas, auxilio Christi (!) paucis construxit in annis antistes Stefanus sub principe Iustiniano (И. Николајевић 1978).

⁵⁴ Судећи по објављеној документацији, где се види подударност оштећења седишта са пружањем археолошке сонде правца запад – исток, престо је уништен приликом ископавања др М. Миљковића, професора Филозофског факултета Универзитета у Београду.

на повољнијим положајима за одбрану, грађене су цркве (Лепеница, Зецови, Дабравине). На неким местима откопане су цркве, а да се ништа не зна о одговарајућем насељу или утврђењу. За илирску Далмацију су особени раштркани градови. Избичањ код Пријепоља, најалост археолошки неистражен, добар је пример за такво насеље, захваљујући поменутом натпису који гласи према И. Николајевић: „+ Сва ова с много труда подигнута здања која гледаш: бедеме, храмове, куће, фонтане, стаје, атрије, купатила – све то уз Христову помоћ, за неколико година подиже епископ Стефан, за владе цара Јустинијана.“⁵³ (Т. 11. 2). Редослед набрајања подигнутих грађевина почиње од бедема, наставља се храмовима, а завршава се двориштима и купатилима, која могу бити изван бедема. Положај где се налазио овај склоп грађевина, на заравнима изнад Лима окруженим брдима (Авдови, Металка), није повољан за одбрану. Можда је ту постојало уже градско језгро са епископским двором. Њега су бранила мала утврђења на положајима повољнијим за одбрану, са севера Јеринин Град удаљен 3 км, а са југа 5 км удаљена Градина код Пријепоља. Још 2 км јужније налази се Коловрат, где је био стари муниципијум „Ес“ римског доба. У њему су нађени делови једне или две преградне плоче олтара са крстовима датоване око средине и у другу половину 6. столећа (И. Николајевић 1968). Плоче олтарске преграде сведоче о постојању базилике, што би указивало да се ту налазила саборна црква, можда саграђена у време епископа Стефана. Други пример је Градина на Јелици, где су нашли уточиште становници насеља измештеног из данашњег Чачка. Ту је на врху планине подигнута једна црква, а на њеним обронцима и падинама још четири цркве (сл. 45). Три цркве имају уграђена седишта за свештенике. Прва је једнобродна, са по две бочне просторије на источном и западном крају и уском припратом. Необично основом личи на много млађе цркве „рашке школе“. Као и храм Сопоћана, накнадно је добила још две просторије повезивањем бочних просторија. Североисточна угаона просторија била је крстионица, са укопаним базеном уз североисточни угао. Седишта за свештенике налазе се и у апсиди и испред ње са обе стране; епископски престо се не види.⁵⁴ Судаћи по дужини седишта, у апсиди је могло да седи 6 свештеника, а са стране још десетак. Друга црква са седиштима је такође једнобродна, са припратом и бочним просторијама, завршеним полукружним апсидама. Од преостале три цркве две поуздано имају бочну просторију. Пошто је ово утврђење коришћено и током 7-9. столећа, неке преградње или и саме грађевине би могли бити млађе. И ово утврђено место није имало довољно воде, као ни Царичин Град, па се по свој прилици свакодневно живело на повољнијим положајима околу.

Већ у касноантичко доба су једнобродне цркве илирске/српске Далмације биле особене по бочним проширењима

уз олтарски простор, било полукружним (триконхоси) било четвороугаоним (крстообразне), и нарочито по мањим бочним просторијама (сл. 22. 1-8; 46). Тачна намена свих тих простора на источној страни није установљена, односно које од њих су биле намењене за протезис и ђаконик. Цркве 6. столећа више по правилу немају та проширења отворена ка олтару (осим оних са триконхалним источним делом), али имају бочне просторије, сада често несиметрично постављене. Крстионица се по правилу налазила у једној од просторија на северној страни. Праве базилике у илирској Далмацији нису познате, као ни раније.

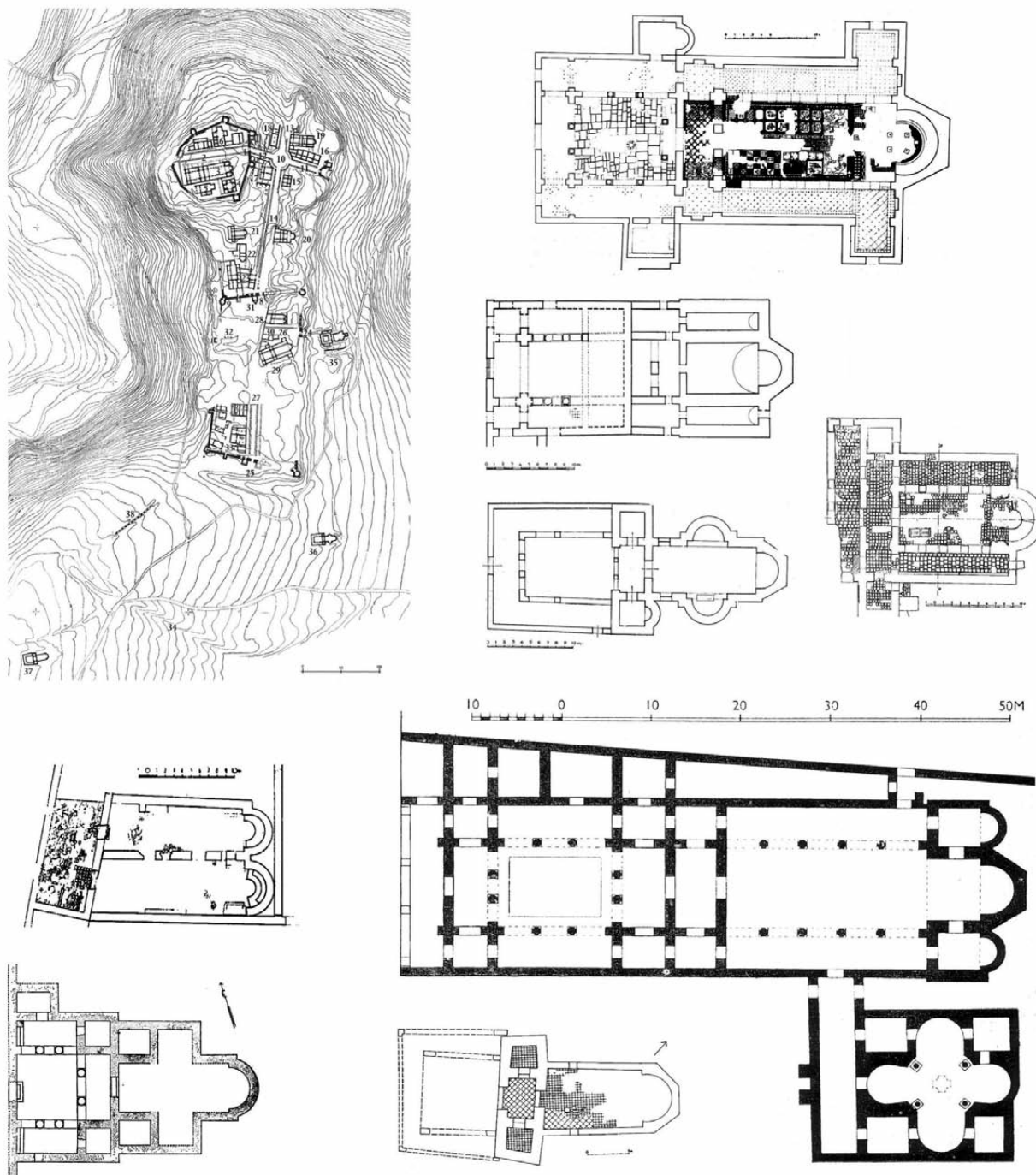
Камени украс, пре свега олтарских преграда, други је главни знак распознавања храмова 6. столећа унутрашњости Далмације (сл. 47). Стубови су обликовани на стругу, обично најједноставније украшеног или неукрашеног стабла (Бреза, Клобук, Лепеница) али има и оних стабла покривених рељефом (Дабравина). На капителима и другим местима приказиване су главе говеда, овнова (Бреза, Дабравина), познатих и на врхунски извајаним капителима Цариграда. Понекад се приказују птице полураширених крила, као у Дабравини и Дувну. Оне стилизацијом подсећају на украс окова копчи врсте Сиракуза, датованих у почетак 7. столећа. Од украса примењиваног и другде у Византији, налазе се паунови, птице које кљуцају плодове, као и кринови у непрекинутом низу, на оквирима рељефа (Бреза, Дабравина, Зеница), винова лоза. Има парапетних плоча са шаром у виду крљушти или пера, пробијених („транзене“) у Малом Мошуњу, или испуњених криновима у Брези 1. За разлику од источнијих области, поред приказивања Извора живота у виду кантароса из кога расте лоза (Лепеница, В. Мошуњ, Потоци), овде се представља путир за причешће (Зеница, Клобук, Дабравина). Тај путир за причешће одржаће се на рељефима до надгробних мрамора 14. столећа (сл. 97. 2). Појављују се и фигуралне представе на плочама олтарске преграде и капителима прозора, другде неуобичајене. Реконструисана је плоча олтарске преграде из Дабравине са ликом апостола, који десном руком благосиља а у левој држи Свето Писмо; највероватније је то лик Апостола Илира, Павла. Поред њега је приказано поклоњење крсту, где су горе два орла а доле две јагњета (овце) са ореолима; на краковима крста висе кандила. На рељефима из Бугојна (Грудине) и Лепенице приказане су рибе. У Зеници су откривени делови најмање 4 правоугаоне олтарске плоче из цркве. На једној је у средини крст (са кружним задебљањем при дну доњег крака). Са његове десне стране приказана је голобрада мушка особа у хаљини до колена, са десном руком на грудима а левом дигнутом (држи крин?), а између те особе и крста су биље (разлистало дрвеће) и две овце различито окренуте. Са леве стране крста виде се змија и лав под неким дрветом, испод лава још једна змија(?). На другој плочи је

на левој страни квадратно поље у коме су лав и змија (боре се?). Следи усправно поље у средини са крстом, али украшеним, који као да израста из постоља, а око-ло су гране – биље. Затим следе усправна правоугаона поља; у првом је врежа (лоза) која израста из чокота, онда уско поље одваја треће са представљеним про-клијалим биљем. На следећој плочи је у горњем десном углу приказан коњаник како са спуштеним копљем јуриша на другог, коме је копље дигнуто, и погађа га, а изнад су приказани крин(?) и пас са дугом длаком у јуришу. Оба коњаника су голобрада, на глави имају шлем а на телу љуспасти оклоп; псу је повезана длака на репу, да му не би сметала.⁵⁵ На четвртој плочи су два квадратна поља, од којих је десно испуњено дијагонално постављеном мрежом квадрата, испуњених са по 4 крина. На сачуваном делу леве стране види се само фантастична животиња са увијеним змијским(?) репом, шапама и гривом (змај?). Дакле, на три плоче је са десне стране нешто добро, па и сцена са ратницима садржи неку сличну поруку. Помишљај на приказ двобоја Јустинијана Управе и Речирада, због сличности са ликом Јустинијана на новцу (голобрад, са кацигом и љуспасти оклопом, као на његовим златницима). Камени украс из Цима се донекле разликује од осталих (дуборез је сличан оном у Брези и Мокром). Појава оваквог украшавања у каме-ну указује на претходно постојање уметности приказивања ликова, али у дрвету. У илирској Далмацији овог времена није забележен мозаик.

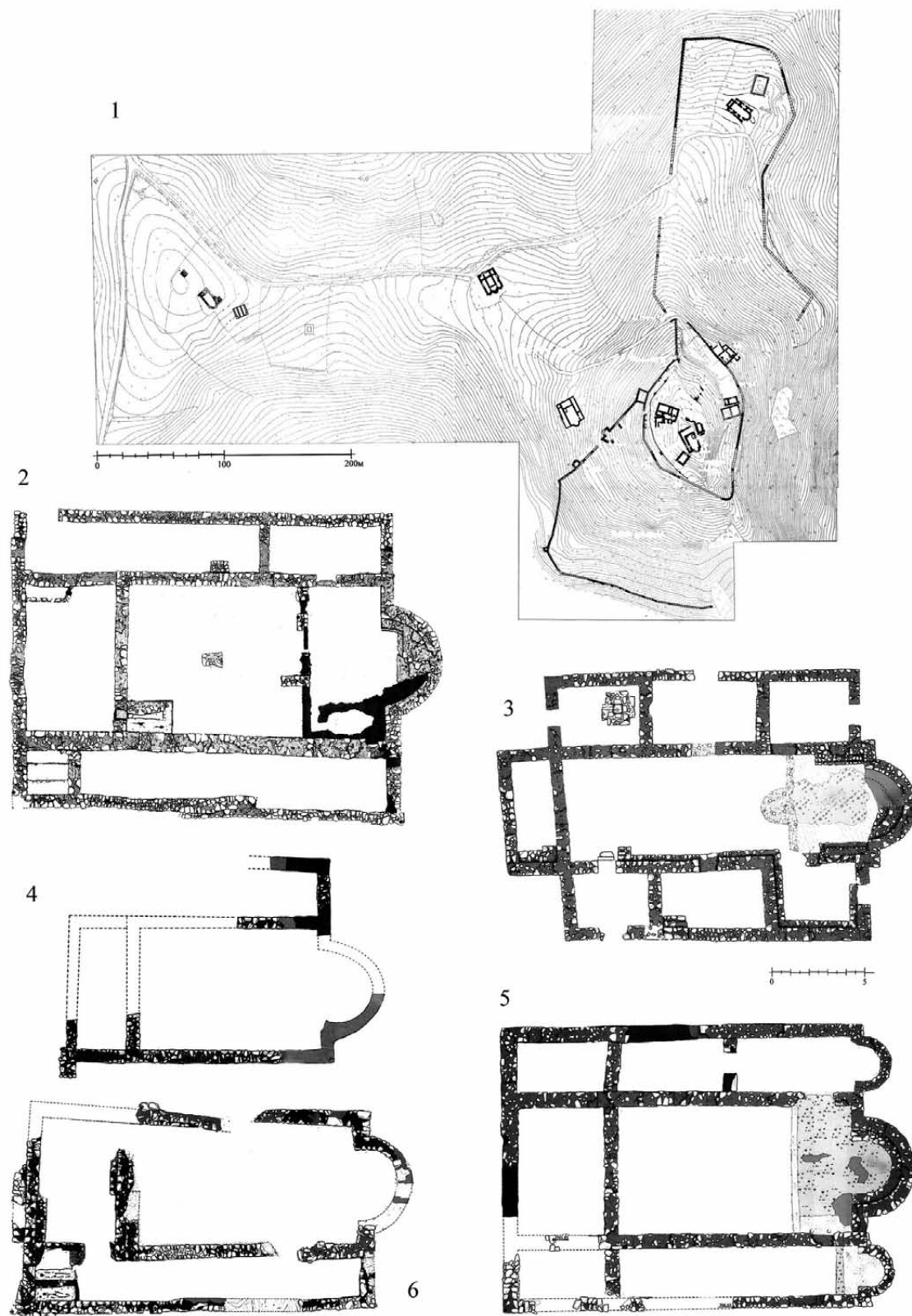
Посебно место и даље имају гробне капеле, још бројније него што су биле у касноантичком добу (Бањица код Пећи, Турбе, Салона). Капеле су подизане и у Превали и у илирској Далмацији (сл. 18). У Циму је нађена старија меморија (сл. 20.6, 21. 6), слична триконхосу Петро-Павловог манастира по северној конхи из-нутра полукружној а споља правоугаоној, али је источна конха споља изгледа по-лукружна; нажалост, она није цела истражена. У Белој Цркви код Призрена нађе-ни су темељи необичне капеле и гробне базилике. Капела као да је имала приступни ходник, налик припрати, одакле се спуштало степеништем до улаза у крипту, попречно окренуто. Изнад крипте је била просторија приближно квад-ратне основе, и зато више личи на собрашицу, зграде подизане на месту громила, поменике, него на капелу. Поред се налазе темељи тробродне базилике споља трапезоидне апсиде, са припратом. Испод средњег брода је старија крипта, а ис-пред улаза са западне стране био је дозидан звоник(?). Споља је несвакидашње украшена плитким пиластрима. Једнобродна црква у Рујковцу, неколико киломе-тара на југ удаљена од Царичиног града, има такве наглашеније пиластре, исту апсиду, а уз припрату бочне просторије. Ти пиластри повезују ове грађевине са мартријумом Светог Анастасија у Салони и базиликом из Цима код Мостара, односно повезују западни и источни илирски простор. Значајан је пример Гради-не на Тари, изнад манастира Раче. На истакнутој стени, где би по називу требало да се налази утврђење, нађено је само неколико уломака словенске грнчарије 6-7. столећа – можда је утврђење било дрвено. На мало нижој стени откривена је јед-нобродна црквица, величине подударне стени, којој се могло прићи само са запа-да. Имала је припрату у којој су откривена два гроба са више покојника. Нађени су делови 2 или 3 посуде краја 6. – почетка 7. столећа, занатски рађених, „визан-тијских“. На таквом положају и те величине, та црква је могла бити само заветна и гробна. Неколико километара даље налази се поље са громилама, у Шљивови-ци. Међу њима се издваја једна велика, по чијој површини има ситних уломака исте грнчарије, и словенске и рановизантијске. Приликом истраживања оближ-ње Кулине (Солотник), установљено је да се ту налазио мали замак 4. – почетка 7. столећа подигнут на позном илирском утврђеном месту. По свој прилици је власник замка био ктитор црквице на Градини, и њему је била посвећена велика

⁵⁵ Д. Сергејевски (1965) сматра да је приказан вепар односно лов на вепра, иако он не може имати такав реп. Борба ратника испуњава ско-ро цело квадратно поље, било је само места да се у доњем десном углу прикаже други пас, противников.

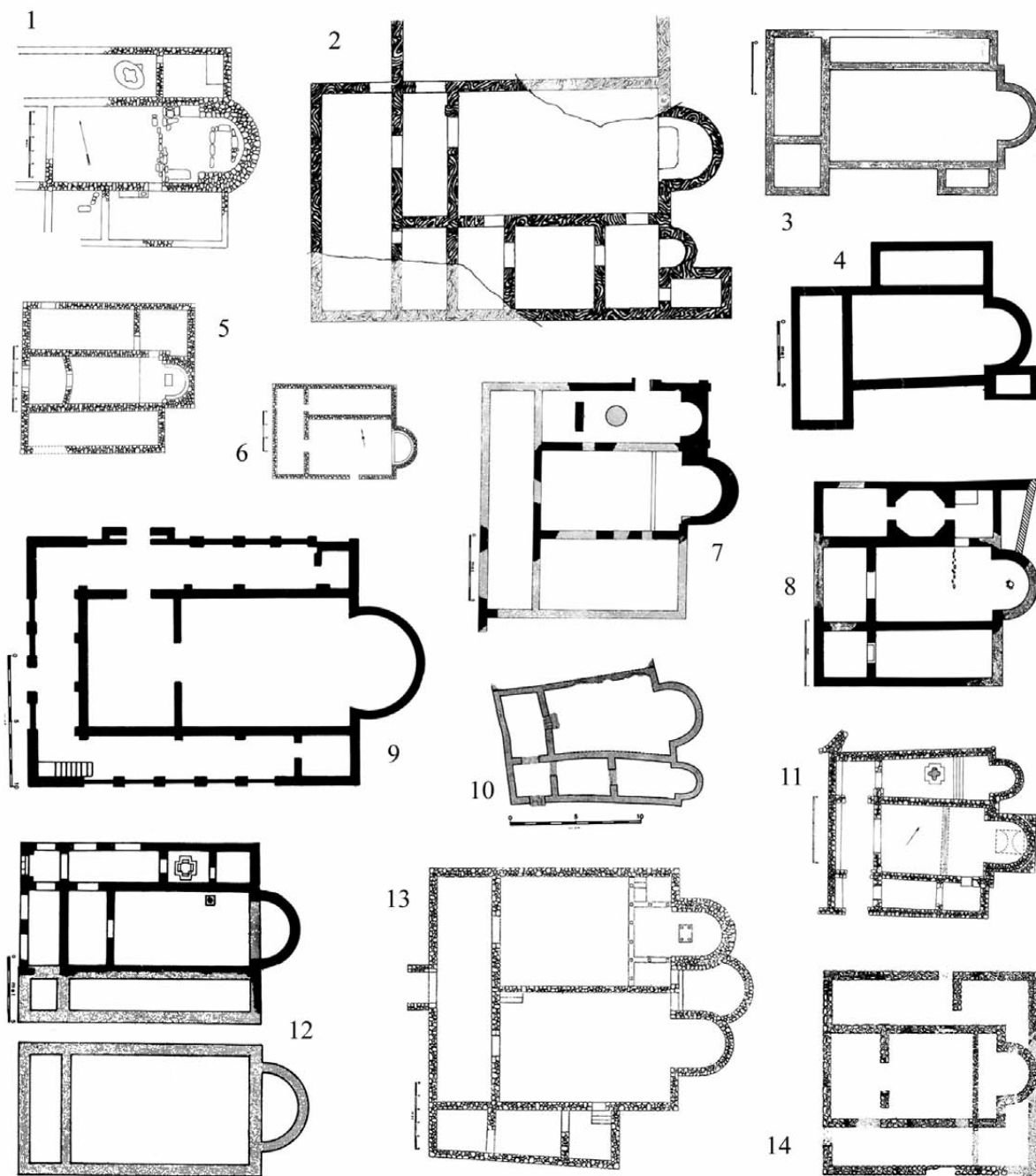
⁵⁶ У Студеници, Сопоћанима и Градцу зна се да је јужна капела била посвећена Светом Си-меону Немањи, то јест светом претку.

Сл. 44. Царичин Град код Лебана: план откопаних делова града Прва Јустинијана (седиште истоимене архиепископије) и основе откривених цркава.

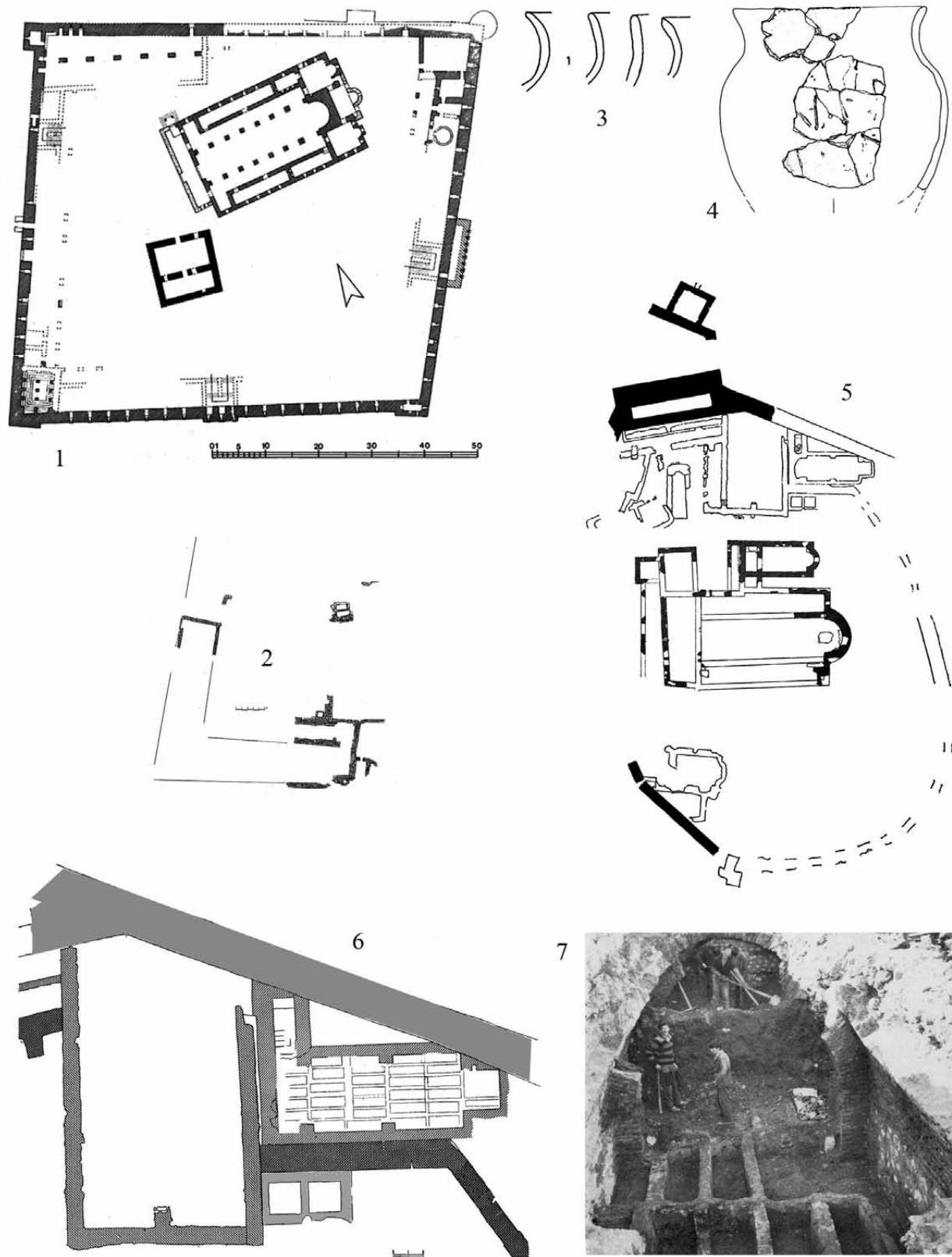
Сл. 45. План Градине на Јелици код Чучка и основе откривених цркава.

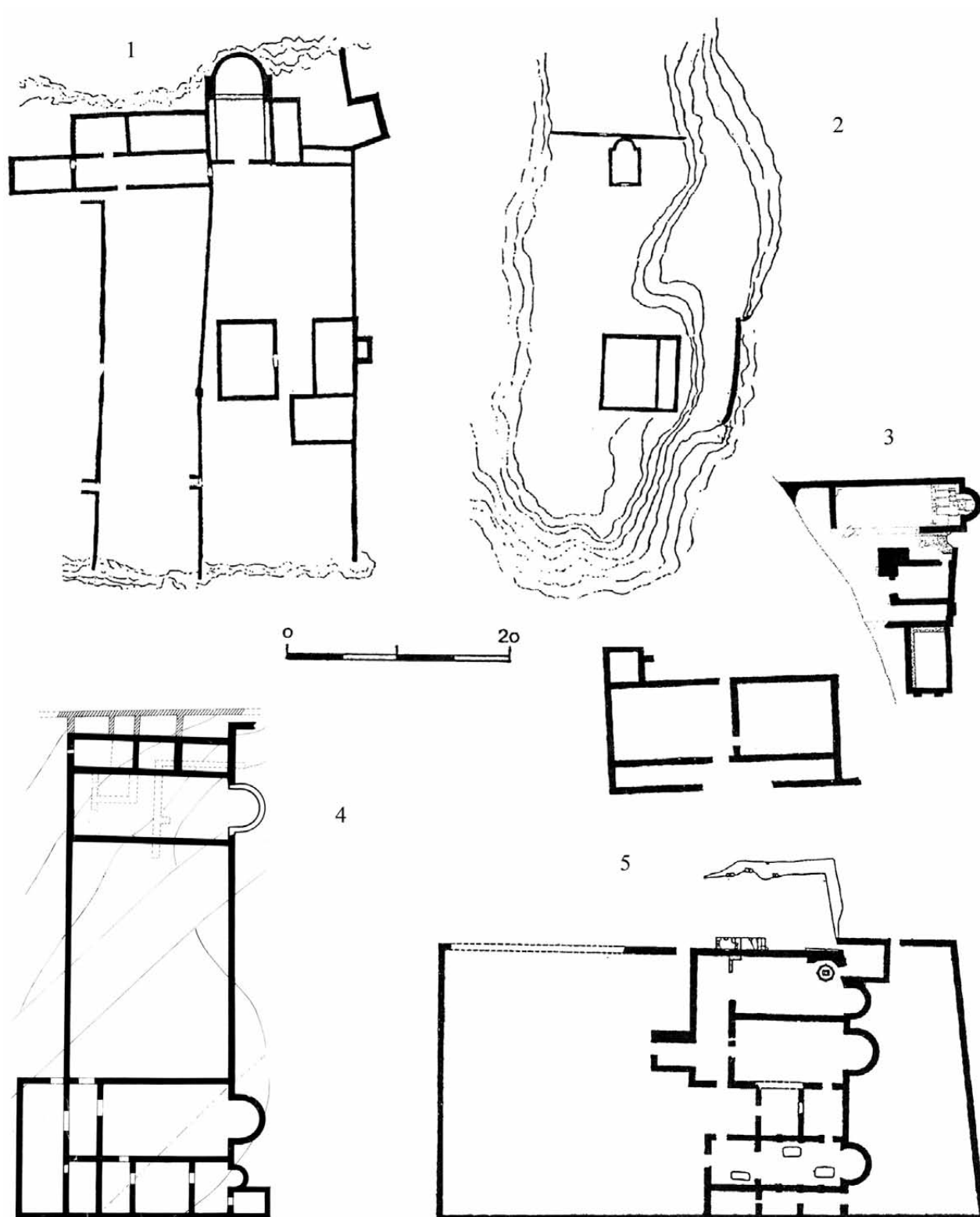
Сл. 46. Основе цркава илirsке Далмације из доба цара Јустинијана: 1. Клубук код Љубушког; 2. Турбе код Травника; 3. Заложје код Бихаћа; 4. Скелани код Бајине Баште; 5. Доци у Витини код Љубушког; 6. Шипраге код Котор Вароши; 7. Мокро код Лиштице; 8. Нерези код Метковића; 9. Бреза код Високог; 10. Пријеђел код ушћа Сутјеске; 11. Дабравина код Високог; 12. Могорјело код Чапљине; 13. Зеница; 14. Решетарица код Ливна.

Сл. 47. Рељефни украси цркви илирске Далмације: 1, 3-4. Дабравине; 2. Пријеђел; 5-10. Зеница.

Сл. 48. Манастири Јустинијановог доба: 1. Света Екатарина на Синају; 2. југозападни угао Иловице на Превлаци; 3. ободи српских лонаца из громиле код Коњица и 4. српски лонац из Тврдоша; 5. Студеница Хвостанска; 6-7. заједничка гробница у Студеници Хвостанској.

Сл. 49. Манастири обе Далмације: 1. Рижинице, 2. Црквине и 3. Клапавица код Salone;
4. Турбе код Травника, 5. Житомислићи.

громила. Све ове надгробне цркве са олтаром морале су бити посвећене неком светитељу кога је ктитор посебно поштовао.

Са сахрањивања у гробним капелама у илирској /српској Далмацији, брзо се прешло на сахрањивање у црквама, односно мања или већа црква је и подизана са намером да се у њој сахране ктитор (или више њих), и чланови његове породице. То није био случај у осталим областима Византије. Једна просторија на северној страни једнобродног храма, обично средња ако их је било више, имала је базен крстионице, а на јужној, десној страни, био је параклис. Дакле постојала су два храма, главни и споредни на југу. Сахрањивање у гробовима или гробницама почиње прво у том јужном делу. Гледано крстолико, на западу, одакле се улази у храм, налази се греховни свет, на истоку је Спас, на северу крштење – ново рођење, на југу умрли преци који чекају васкрсење. Главни храм је вероватно био посвећен неком великом Христовом празнику или Богородичином, а јужни параклис неком мученику. Храмови са параклисима посвећеним појединим светитељима остаће особеност и традиција у ПШС. У ово рано време можемо помишљати на посвете првим мученицима, од архиђакона Стефана преко апостола до оних из доба прогона, пре свега из редова хришћана Илира.⁵⁶ Ту је јасно преобликовање старе српске славе у хришћански вид, где је светитељ заменио древног претка. Датум помена изабраног светитеља, коме је био посвећен јужни храм, постао је датум помена свих предака задужбинара. Тек треба проучавати како је чињен тај избор, и ко је од светитеља био илирског порекла. „Војнички“ цареви, углавном Илири, своје су земљаке постављали за гардисте и офицере. Отуда међу светим мученицима из редова војске, чије порекло није познато, треба претпоставити многе Илире – Србе. Иконографска сличност напред помених „подунавских коњаника“ и „трачког коњаника“, са Светим Флором и Лавром на коњима, са Светим Димитријем, Светим Ђорђем, Светим Теодором Тироном и Светим Стратилатом на коњима, вероватно није случајна.

Монаштво

Из доба Јустинијана Управе има много више података о монаштву него пре. Може се пратити живот инока Илирика устројеног на четири начина уобичајена за православно монаштво. То су: општежитељни манастири са игуманом на челу, скитови вођени старцима са малим бројем монаха, манастири где иноци живе у засебним ћелијама а понекад имају заједнички храм, и подвижништво у испосницама, пећинама и на столповима. Наравно, археолошки је једноставно установити манастир или скит овог и другог времена, у коме се привређује, који располаже извесном имовином, у

коме постоје саборни храмови са својим украсом, опремом и утварима, јер они под одређеним околностима доспевају у земљу и постају археолошка грађа. Места живота отшелника, ако су то пећине није тешко установити, а и столпове, али их је тешко датовати услед недостатка археолошке грађе. Поред тога, једно исто такво место могу користити отшелници у различита времена. Места ћелија отшелника грађених од дрвета и камена је у редовним околностима немогуће установити.

Од великих општежитељних манастира, налик лаврама Светог Саве Освећеног код Јерусалима и Свете Екатарине на Синају, два су истраживана код Срба. Иловица у Боки је по свој прилици устројена као манастир Светог Арханђела Михаила негде у 5. столећу. Пошто је манастир брзо стекао углед, по свој прилици му је цар Јустинијан Управда изградио манастирске зграде. Оне су у четвороугаоном склопу, налик манастиру Свете Екатарине на Синају и сличног обима, око 65 x 50 м (сл. 48). Колико је до сада установљено, манастирске зграде, од којих су неке тада имале подне мозаике, пружале су се са јужне и западне стране саборног храма. Конак на јужној страни имао је трем и најмање један спрат. Вероватно је и данас служећи мали храм, посвећен Светој Тројици, на источној страни, био обухваћен зидинама манастира. Наишло се на остатке једне или две засвођене гробнице тог доба, које су могле бити монашке. Данас је то тешко установити, због дуготрајног сахрањивања на истим положајима и многих преграђивања. У Иловици су Срби, они општесловенске материјалне културе, препознатљиви од 6. столећа. Манастир Тврдош посвећен Успењу Пресвете Богородице, вероватно истовремено настао, имао је две засвођене гробнице са по два лежаја и раком између њих. Покојници су полагани на лежајеве, а затим су њихове кости, приликом наредне сахране, спуштане у раку. По великом броју сахрањених, као и одсуству било каквих налаза који би указивали на световна лица, очигледно су биле намењене иноцима. На то указује и положај прве саграђене од две гробнице, смештене пред и под улазом у цркву. Антрополошка анализа костију показала је да припадају претежно једном те истом становништву, који су сахрањивани у манастиру и у 6. и у 16. столећу. Као и у Иловици, од 6. столећа ту се препознају Срби по особеностима општесловенске материјалне културе.

Други велики општежитељни манастир 6. столећа, Студеница Хвостанска, посвећен Пресветој Богородици, подигнут је на малом вису над Метохијом, повољном за одбрану. Манастир са обимним зидом има заобљену основу, у средини је саборни храм – велика базилика, а уз њу је једнобродни параклис на северној страни. Храм са параклисом захвата око четвртине ограђеног простора. Имао је са стране пространу крипту са зиданим правоугаоним гробницама,

укупно њих 30, и једну четвороугаону, вероватно предвиђену за сакупљање костију. То јединствено гробно место под истим сводом, вероватно са црквом изнад, на илирском тлу, јасно сведочи да је реч о манастиру. Уз крипту се налази још једна посебна двострука гробница, намењена за неке посебно уважене особе, можда епископе или световне начелнике. И то је вероватно старији манастир, који је из темеља обновио цар Јустинијан Управда, заједно са саборним храмом. По свој прилици је то манастир Богумила, учитеља Јустинијана Управе (в. стр. 130). Оближњи Кончул у Ибру, између Рашке и Лепосавића, са храмом посвећеном Светом Николи, такође има заобљен објумни зид, основе блиске кругу. Садашњи храм има несвакидашњу основу уписаног крста и старије зидове испод, што све указује на постојање базилике у темељима садашњег храма. Пошто су у њему нађени уломци рановизантијске грнчарије, можда је и овај манастир основан у 6. stoleћу.

По површини храмова, стамбених простора и гробним местима, може се претпоставити да су Иловица и Студеница Хвостанска имали око 10 до 20 инока, а Тврдош око 5 инока.

Скитски манастири, са око 3 монаха, особени су за обе Далмације. У илирској Далмацији они су мале површине, састављени обично од два храма, са ћелијама и другим просторијама и двориштем, распоређеним у правоугаоној основи (сл. 49). Немају посебан објумни зид, већ зидови самих грађевина ограђују манастир од околног света. Ниски су, мало је вероватно да су неке зграде имале спрат. У селу Струпнићима у Ливањском пољу, раскопани су давно остаци грађевине са два крила (К. Пач 1906: 169-170). Уколико је оријентација на објављеној основи тачна, на северозападном крилу се налазио низ од 7 просторија дуг скоро 35 м, од којих је на једном углу била просторија четвороугаоне основе са апсидом, и у њој је нађена правоугаона камена плоча величине 1,06 x 0,95 м, над правоугаоном јамом дубоком 0,86 м. Чини се да је реч о цркви и гробу испод часне трпезе. Са унутрашње стране тих просторија била су три велика дворишта, а највеће се са друге стране наслањало на другу једнобродну грађевину са апсидом на истој страни као и претходна, југозападној, док је на супротној страни припрата. Слични скитови са већим и мањим храмом боље су истражени у Турбету код Травника и Житомислићу на Неретви (S. Роровић 1999). У скиту у Турбету велико правоугаоно двориште, слично Струпнићима, повезује две цркве, на које су са спољне стране наслањене просторије. Житомислићи се налазе у пољу на левој обали Неретве (недалеко од садашњег манастира). Манастир има четвороугаон објумни зид величине 50-45 x 25 м; западну половину чини велико двориште, а источну три једнобродна храма и још неке просторије, а у наставку је мање двориште. Храм на северној страни имао је крстионицу необично постављену у односу на апсиду и улазе. Са спољне стране објумног зида налазило се степениште за излазак на спрат припрате, заједничке за два храма (мисли се да је то степениште амвона, проповедаонице). Северно од овог ограђеног посвећеног простора, откривена је грађевина са две велике просторије и тремом; није утврђено где су биле ћелије монаха. Ту је православно гробље, позносредњевековно и савремено, па је питање колико ту има грађевинских фаза. То се нарочито односи на јужну цркву, у којој су гробови 14-15. stoleћа. Они указују да је тада сматрана за светије место од две друге зграде са апсидама, можда зато што је била боље сачувана, или је коришћена као црква. Она има лезене – пиластре са обе стране бочних зидова. У пољу код Кијеваца близу Градишке у току је истраживање сличног склопа грађевина из 6. stoleћа, где се налазила православна црква најкасније од почетка 14. stoleћа. Упадљиво је да су ови скитови смеште-

⁵⁷ Данас се са Запада пропагира да су Словени „направљени“ у 6-7. stoleћу, уз помоћ разних „кратких историја“, што осим познатог германског расизма, одражава и геополитичке интересе Запада. Наслов књиге Флорина Курте *The Making of the Slavs: history and archaeology of the Lower Danube c. 500–700*. Cambridge 2001, говори сам за себе.

ни уз реке, у пољима, дакле на приступачним местима погодним за земљорадњу. У латинској Далмацији запажена су три скита, у непосредном залеђу Салоне, на њеном градском подручју. Налазе се на неприступачним односно на повољним одбрамбеним местима у Рижници и Црквини у непосредном залеђу Солина, и Клапавици код Клиса (S. Porović 1999: 135-136). За разлику од илирских скитова, у њима се налази само један храм. У Рижницама и Црквини је храм окренут северу, а манастири су датовани у касно 5. и рано. 6. столеће. Клапавицу, најближу илирском подручју, датује камени украс у 6. столеће.

Већ је било речи о могућим испосницама и столповима отшелника у 4. столећу (стр. 89-91). Та света места коришћена су и у 6. столећу. Мислим да су таква места несумњиво била: Старчева Горица, одакле има налаза грнчарије тог времена, Сочаница под утврђењем 6. столећа и Ратаја, са налазом стаклене наруквице старијег или истог доба. У Шиповљанима код Дрвара, налази се поменута црква посвећена Покрову Пресвете Богородице. Поред цркве и испод стене има уломака грнчарије рановизантијске и словенске израде 6-7. столећа.

ПЦС је коначно уобличена у Јустинијаново доба, кроз службу и њој одговарајући облик храмова, у границама илирске Далмације, укључујући унутрашњост Превале и Либурније. Особеност њених храмова, заснована још у 4. столећу, су једнобродни храмови са јужним параклисом, намењеним слави. Треба тек истражити везу ових храмова са „готском – илирском црквом“ из доба Јустина I. Временска подударност постоји, а кроз рељефе је присутан утицај из Цариграда. Такви ће храмови бити подизани до Светих Константина Ћирила и Методија, а уз извесно усаглашавање и у доба Немањића. Зато ови храмови **сведоче о непрекиданом трајању ПЦС између античког и средњовековног доба.** Уз истовремене цркве у Цимешама и Павином Пољу подижу се обредне громиле умрлима, као вид собрашица и сведочанство приклањања старих српских погребних обичаја Цркви. Уз цркву у Потоцима код Мостара нађена су две сулице, уобичајено наоружање Словена у 6. столећу (потврђено другим гробним налазима), што је такође пример прилагођавања. Почетак Раног средњег века показује појава нове грнчарије словенских особина, што је заправо потврда повлачења Царства са илирских простора. Као што је горе наглашено, у два манастира, Тврдошу и Иловици, забележена је нова српска грнчарија 6. столећа, а она је нађена и уз цркву код Дрвара, у низу утврђених места рановизантијског доба, као и у неким српским насеобинама и громилама. Сведочи о културној средини која се образовала на илирско-словенским просторима током 6. столећа. Ти уломци лонаца и крепуља рађени гњетањем, малобројни у слоју са грнча-

ријом других особина рановизантијског доба, доспели су у земљу највероватније током аварског похода на Далмацију, негде око 600. г. Изванредно је важно што је у Тврдошу установљено да скелети сахрањених припадају „Илирима“, то јест Србима, како они из 6. столећа, тако и они из 16-17. столећа (укључујући херцеговачке митрополите), јер другом науком доказују Србе као биолошке наследнике „Илира“. После разарајућих похода Авара, илирска Далмација је потпуно препуштена Србима, а Северни Илирик (слив Мораве) вероватно само условно, да Срби и други Словени бране путеве ка Цариграду и Солуну.

Словени пред долазак Авара (Обра)

Позивањем на писане изворе, у историјама се тумачи да су Словени освојили Балканско полуострво током друге половине 6. и почетком 7. столећа, истребљењем домородаца уз помоћ хунобугарских Авара, да су, према томе, Словени уништили градове, цркве и остале тековине античке и рановизантијске културе.⁵⁷ То није тачно. Већ сам показао да су током Велике сеобе народа Словени поново преузели своју постојбину, Подунавље. Приказаћу сажето прво писане и археолошке податке о нападима Словена, а затим ћу указати на оне вести које су занемарене или прикривене, и писане и археолошке, а приказују Словене и догађаје у другом светлу. У оцену збивања овог доба треба укључити и походе хунобугарских племена, којима циљ није био насељавање, већ пустошење и пљачка. Када се упореде писани подаци о нападима и оставе новца које су том приликом доспеле у земљу, видимо да су од словенских далеко разорнији били напади хунобугарских племена, иако се они нису населили на византијском тлу. То већ говори само за себе.

За доба цара Анастасија расположимо подацима о нападима Хунобугара и они су потврђени са неколико остава новца. Из времена Јустина I и ране владе Јустинијана Управде зна се за нападе Хунобугара и византијске сукобе са Словенима око ушћа Дунава, чак је војни заповедник Тракије Хилвуд погинуо у походу на Словене, али северно од Дунава (а он је био Словен – Ант). Затим су 539. године уследила два разорна похода Хунобугара, добро описана од савременика Прокопија и посведочена археолошким налазима. Прво су пустошили подручја између Јадрана и Цариграда, освојивши 32 утврђења у Илирику, град Касандрију на Халкидику и чак преко Мраморног мора прешли у Азију; потом, уз пљачку Тракије и Илирика, продрли су у Грчку и опљачкали област око Атине. Неколико остава новца показује да су на византијско тло продрли преко Тимока, а да су најтеже опустошили области слива Јужне Мораве и слива горњег Вардара. Ту, у средишту Северног Илирика, забележено је археолошки неколико утврђења тада трајно запусте-

лих (око Врања), што значи да више није било становништва да их обнови, јер је побијено или поробљено. Убрзо је уследио нов хунобугарски напад, потврђен са више остава новца; Прокопије пише да илирски војници 544. године беже из Италије да би бранили своје домове од Хуна.

Тек крајем прве половине 6. столећа Прокопије пише о првим пљачкашким походима Анта и Склавена на Византију преко доњег Дунава, али су и тада у сенци силне хунобугарских напада. Необичан је Прокопијев опис склавленског похода на Илирик из 548. године: они пљачкају области данашње Републике Србије, освајајући утврђења која нико не брани (вероватно мања утврђена села), претражују, а илирска војска их прати не смејући да се упусти у отворен сукоб. Да ли је баш тако било, зашто их војска само прати? Потом у пролеће 550. године 3.000 Склавена пређе Дунав, поделе се, побеђују илирске и трачке заповеднике, пљачкају, робе, освајају (мања) утврђења и заузму град Топир у Егејском приморју. У лето исте године провали још више Склавена и стигну до Ниша, наводно у намери да нападну Солун; ту сазнају да је у Средишту византијска војска на походу против Гота у Италији, па оду у Далмацију. Затим ти Словени презиме у (илирској) Далмацији (не спомињу се пљачке), а византијска војска их не напада, већ презими у суседној Салони. Ти и други Склавени су потом пљачкали области Балканског полуострва. Оним који су пљачкали Илирик постављена је „заседа“ између Београда и Гвоздених врата, али Склавени пређу у Срем, где их Гепиди превезу преко Дунава у Бачку, наплативши по особи 1 златник. Ти исти Гепиди су тада превезли 12.000 Кутригура (Хунобугара) преко Дунава, и они од Ниша крену у поход према Солуну и Цариграду, али Прокопије не бележи какву су штету направили. Ове податке Прокопија треба темељно проучити, јер је необично да бележи већу штету од напада 3.000 Словена, него од напада 12.000 Хунобугара, четири пута бројнијих, као и да у Далмацији истовремено зимују и словенска и византијска војска, без сукоба. По Агатији, Кутригури су поново напали 558. године. Необично, о свим овим забележеним бурним збивањима у току десетлећа, сведочи једва пар остава новца. Шта је истина?

Видимо да се у време Јустинијана Управе Словени нису ни показали ни рачунали као неки озбиљни непријатељи. То је разумљиво, јер је цар био Словен, као и неке војсковође, а Словени нису намеравали да освоје Царство. За наводно сукобљене или непријатељске односе са Словенима на Дунаву, необично је да Византија има на левој обали низ упоришта низводно од Београда. Насупрот томе, важан град као Сирмијум, много приступачнији, на обали мање реке, нису успели да ослободе, већ су га узели Гепиди. На левој обали Дунава, забележена византијска упоришта у некадашњој области Лимиганата, била су Литерата (Сапаја – Стара Паланка) и непознатог положаја Рецидива (*Recidiva*), а брат од тетке Јустинијана Управе звао се Речирад (*Rechirad*). Описујући Јустинијаново утврђивање границе на Дунаву, Прокопије бележи да је град на левој обали Дунава код Трајановог моста, препустио тамошњим становницима као безбедним, али је тамо касније ипак успостављен град назван именом Јустинијанове царице Теодоре – Теудоруполис, Божидарин град, римска Дробета, данас Турн Северин наспрам Кладова. Ту је и стара предримска Черна, римска *Dzierna*, *Dierna*, код Прокопија Ζέρνης погрешно наведен на десној обали Дунава. Треба споменути и Константиолу (Ковин), која се под тим старим именом спомиње последњи пут 602. године. Низводно, наспрам ушћа Лома, налазио се још један византијски град, Сучидава. Оптицај новца у околној Малој Влашкој је потпуно усаглашен са оним на десној обали Дунава, што потврђује међусобне добре односе. Даље Прокопије бележи да су Словени на десној обали Дунава у Малој Скитији (ушће Ду-

⁵⁸ Филологија, која лако проналази грађу за своја проучавања, ипак не може да одреди апсолутне датуме за уочене појаве, већ само релативне, па зависи од исхода археолошких истраживања. На пример, отворено је питање датовања топонима који се приписују „романизованим домороцима“. Данашњи Власи источне Србије немају сачуване топониме ни предања о историјским местима: уместо Аквис („Водица“) је словенско Прахово, уместо Ромулијана словенски Гамзиград, уместо Понтес („Мост“) словенско Кладово, итд. Негде су изгубљени и називи из Позног средњег века: тврђава Вишесав код Текије је данас позната као Римски бунар. То несумњиво потврђује досељавање Влаха у 18-19. столећу, забележено у писаним изворима. Сетимо се и да су све средњевековне повеље влашких и молдавских владара писане ћирилицом на словенском језику, као и натписи у црквама, и да тек од 16. столећа почиње постепена „румунизација“ језика, а у 19. столећу је напуштена ћирилица. Зато се за оваква истраживања могу користити само средњевековни топоними и пописи, и то са опрезом. К. Јиречек (1962: 39) је видео одржавање Романа кроз називе Ниша – Наис, Раса – Арса, Липљана – Уплијана, Скопља – Скупи. Али, Ниш је опстао као византијско упориште до 9. столећа са словенским или пословењеним становништвом; у планинским утврђењима нису откривени „романски“ налази млађи од почетка 7. столећа; средњевековни Липљан није исто што и Уплијана; у Скупију живе Словени још од 6. столећа, а не Албанци, итд. Како се на основу таквих чињеница може говорити о континуитету живота романизованих домородаца поред Словена, и то у планинама?

нава) често правили „заседе“, а да је Јустинијан ту путеве учинио безбедним. Из доба после Јустинијана постоје поуздана археолошка сведочанства о словенском становништву у неким утврђењима управо на том делу Дунава. Располажемо и записаним податком код Прокопија, да је Јустинијан Управа преговарао са Антима и нудио им град Турис на обали Дунава, да би бранили границу Мале Скитије. Произилази да су византијска упоришта на левој обали Дунава успостављена без сукоба са тамошњим становништвом, да их треба видети као места трговине и сарадње са Словенима.

Више пута забележене су у Царству плаћене војне дружине Словена, пешака и коњаника. Они су врбовани на Дунаву, углавном за рат против Гота у Италији. Али забележени су и појединци укључени у редовну византијску војску, стално настањени у Византији, као војници и команданти. Најпознатији је Хилвуд, Ант, који је био војсковођа Тракије (данас Цариград, источна Бугарска и Добруца) 530-533, у време цара Јустинијана Управе. У рату против Персије 555-556. године истакао се Словен Сварун, а као командант Ант Дабрагеца. Његов син већ има хришћанско име Леонтије, што значи да је Дабрагеца био у служби Византије још од почетка владе цара Јустинијана Управе. Колико ли је тек било оних незабележених Словена, обичних војника и официра. Ове досељене Словене у служби Византије тешко је археолошки распознавати, јер су прихватили византијску културу, тојест униформу, оружје, начин исхране. Али је Словенке могуће препознати када су биле удате за пограничне ратнике или настањене дубоко у унутрашњости Византије, уколико су сахрањене у својој ношњи (Едеса у Грчкој – сл. 51. 2). Податак да Словени одлазе на зимовање у Далмацију, показује да су отишли код својих, односно код Срба; зато и војсковођа Герман у Салони више није бринуо о њима, уздајући се у тамошње Србе.

Располажемо и доказима о Словенима тада насељеним у северном Илирику. У области што су је опустошили Кутригури 539. и 546, одређеној груписањем остава новца, археолошки је установљен низ утврђених насеља истовремено запустелих. Јустинијан је затим преговарао са Антима о савезу, увео је у своју титулу „антски“ (anticus), и зато не би било необично да је у тој тада запустелој области Царства населио Словене. Да се управо тако нешто десило, потврђују називи тада подигнутих утврђења, данас сачувани топоними, као и месна предања. Поједини топоними наведени код Прокопија тумаче се као словенски, и то управо на простору који је страдао у хунским нападима: Βέρζανα (Берзана) и Λάβουτζα (Лабуша) у Дарданији, као и Βράτζιστα (Брацишта) и Μιλάρεκα (Миларека) у области Ниша, Κλεσβέσιτα (Клесбештица) у области града Καβετζῶ (1955: 61-63; L. Niederle 1906: 179-180), који би се можда могао изједначити са Перником. Наравно, њихово словенско

порекло се одбацује (V. Beševliev 1970: 1-2), али у светлу археолошких открића оно постаје све убедљивије. Ако су то заиста словенски називи, припадају неким Словенима насељеним пре настанка Прокопијевог дела, дакле најкасније крајем четрдесетих година 6. столећа, пре 554, када је дело вероватно објављено.

Са овим закључком се не подудару уобичајено филолошко датовање сачуваних назива античког доба у словенском језику,⁵⁸ ни наметнуто мишљење да се Словени насељавају почетком 7. столећа и то у долине, док су романизовани домороци, потоњи Романи (односно Румуни и Власи) и наводно Албанци, наставили да живе у планинским пределима. Од њих би, наводно, освајачи Словени потом преузели називе и неколико речи. Међутим, ако је било преузимања назива од „романског“ становништва, одиграло се најкасније у 6. столећу, пре свега заједничким животом у византијским утврђењима. Занимљиво је да се закључује како у српском језику има много више географских назива предримског порекла, него сачуваних назива насеља римског доба, осим у приморју, где су живели Латини (П. Ивић 1981: 131-132). Ту нема ничег чудног, зашто би Срби заборавили свој „илирски“ језик и називе?

Да су област од Шаре преко Кукавице до Чемерника населили управо Срби, посредно указују сачувани топоними и нека забележена, а још неистражена археолошка налазишта. Србе у границама Југоисточне Европе одликују поједини топоними из времена спаљивања покојника (Ђ. Јанковић 1998б: 124-126). Упадљива су „Игришта“ на висовима између долина, као места окупљања становништва планинских жупа приликом празника. Чак су четири Игришта позната око Врања – југоисточно код села Ћурковица на око 1000 м, поред врха Мотина (1307 м), источно од Криве Феје на венцу који се од врха Бесна Кобила пружа на север, висине око 1600-1700 м, затим северно од Врања код Облика висине око 1100-1200 м, и 11-12 км северније, на јужним обронцима Кукавице, испод врха Лисац, на око 1080 м. Село Игриште налази се северозападно од Кукавице. Има нешто више топонима „Гумниште“, на сличним положајима. На западу ове области, више Муштушта код Призрена, забележено је Игриште у 14. столећу, кога више нема. Западно од Врања уздиже се врх Свети Илија (1270 м), а више Урошевца, код ушћа Неродимке у Лепенац, уздиже се Љуботен са 2499 м, на коме се околно становништво окупљало за празник Светог Илије до НАТО окупације. На Љуботену је некада могло бити зборно место за Косово поље, Лепенац, Полог, Црну Гору, Биначку Мораву, а код Врања (где има још таквих врхова), за жупу Врање и горњу Мораву. Недалеко, на истоку Метохије, налази се једно Збориште, као и јужно од Ниша. Таквог груписања ових топонима нема сачуваног другде у сливовима Мораве и Вардара, што пока-

зује да припадају добу пре Немањића. Тешко је замислити да је у време краља Стефана Првовенчаног (1217-1228), када су коначно ослобођене ове области, насељено ново становништво са својим обичајима и топонимима.

Неке појединости указују и на Русе и Анте као могуће насељенике у пределе око Врања. У Крајишту и Власини постоје предања о истребљењу Латина – мушкараца у некој бици, и насељавању Руса (Р. Николић 1912: 165-167). Кијевац, назив два села, код Бабушнице и Сурдулице, као да потврђује ово предање, а исто и назив села Кијево, мада се налази на супротној, западној страни Врања. Ту је и село Русце јужно од Врања између Лепчинца и Кленика, а ту су и Росуљак, Русалијско гробље, итд. Напред је споменуто да је 544. било преговора са Антима о њиховом насељавању на граници, а сам цар Јустинијан је у титули имао „Антски“ (Αντικός) од 533, по *Ускршњој Хроници* (1955: 146). У руском предању забележено је да Киј, оснивач Кијева у земљи Пољана, води некакве преговоре са византијским царем, и да је на Дунаву подигао Кијевац (*ПВЛ* 1950: 12-14). Занимљиво је име његове сестре Лыбѣд (= лабуд), због у Прокопија забележеног утврђења Λάβουτζα у Дарданији, у којој су река Лаб и село Лапушница источно од Подујева, уз које се налази неистражено градиште. Око 13 км североисточно од Владичиног Хана, на Малој реци, налази се село Лебет. У турским пописима 16. столећа забележени су уз села Лебед односно Лебет и Плави Лебед, топоним Букови Лебед (?), села Русце и Кијево (А. Стојановски 1985: 149, 153, 160). Називи села Кијевци Пољани и села Хрвати, у жупи Брвеник Позног средњег века на Ибру, јасно упућују на насељавање из подручја Дњепра и Дњестра, али је питање када. Археолошки сведок сеоба из тог правца у позном 6. столећу су запони Словенки из Царичиног Града (в. стр. 166-167).

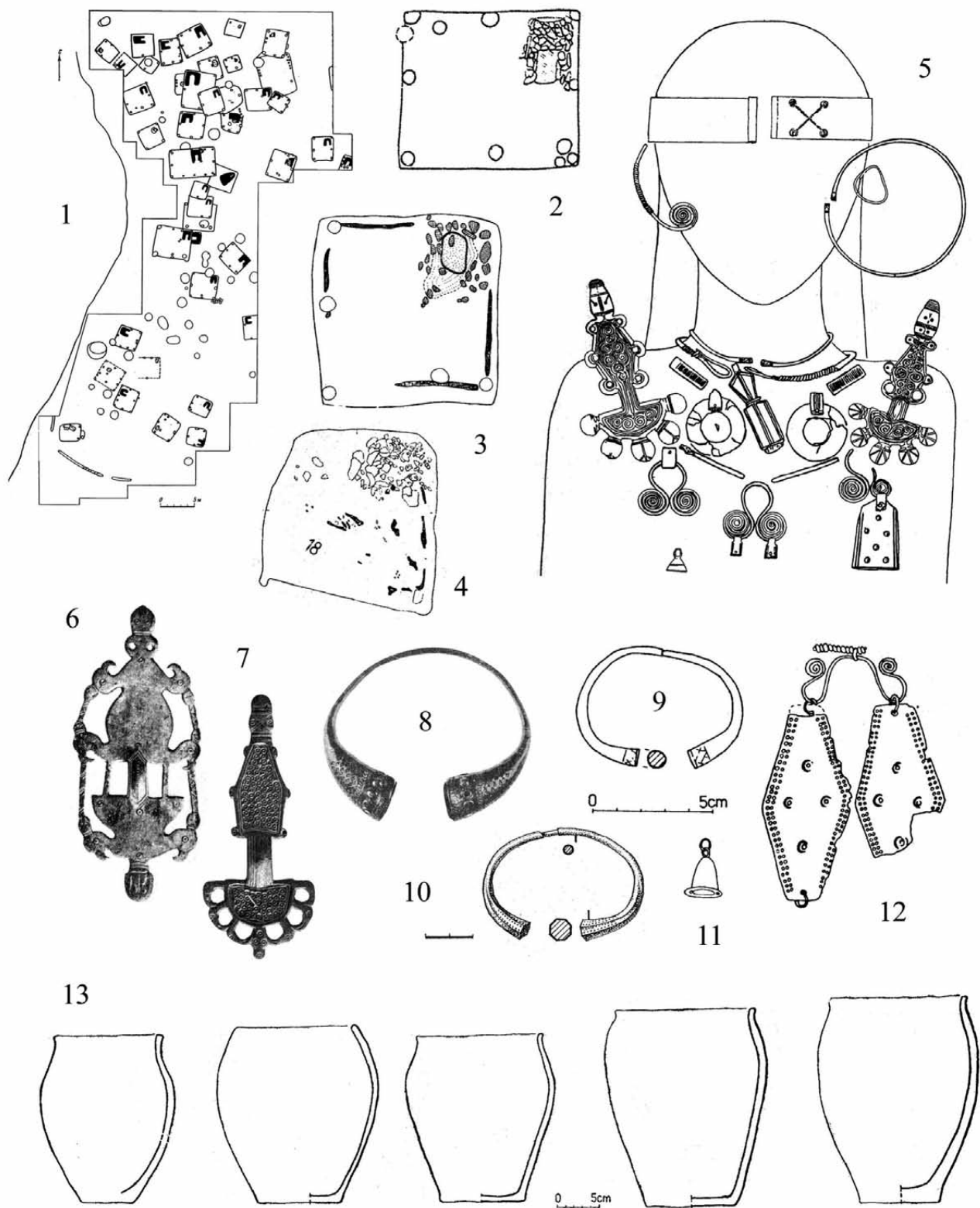
Авари (Обри)

Хунобугарски Авари остали су у ружној успомени Словена, Грка и Латина. Ови дивљи досељеници из степа Азије, слично старијим Хунобугарима и Германима, а касније досељеним Мађарима, Монголо-Татарима и Турцима, иза себе су остављали само пустош. Забележено је да су похлепни и лукави, да се не држе клетви и договора.⁵⁹ Они су избегли пред Турцима који су ширили своју власт од северних граница Кине (Ј. Ковачевић 1971). Можда су они својим померањем притисли Кутригуре да пре њих крену ка византијским границама; на крају су их покорили. Прво су се сместили у степама окренутим Црном мору и ушћу Дунава, 563. године, одакле су тражили од остарелог Јустинијана Управе да им да за насељавање провинцију Малу Скитију, наравно без успеха. За рачун Византије су два пута одатле напали Франке (постојала је намера у Царству да се ослободи и Галија коју су држали Франци). По њиховом досељавању у Панонију 566. године, избегли су сви народи који су могли, а први су отишли Лангобарди⁶⁰ у Италију, који су их и довели за савезнике против Гепида. Тада је Византија преузела Сирмијум уз помоћ Гепида, а Авари су због тога послали 10.000 Кутригура да пустоше Далмацију. Узимајући у обзир рељеф, путеве и боље познате правце напада номада других времена, Кутригури су вероватно уз Уну стигли у приморје, и затим преко травнатих подручја кренули на југоисток, и преко Дрима доспели у Метохију и одатле угрозили Прву Јустинијану и Наис. Забележено је да су управо тада становници неких градова Паноније прешли у Истру и тамо основали нове градове.

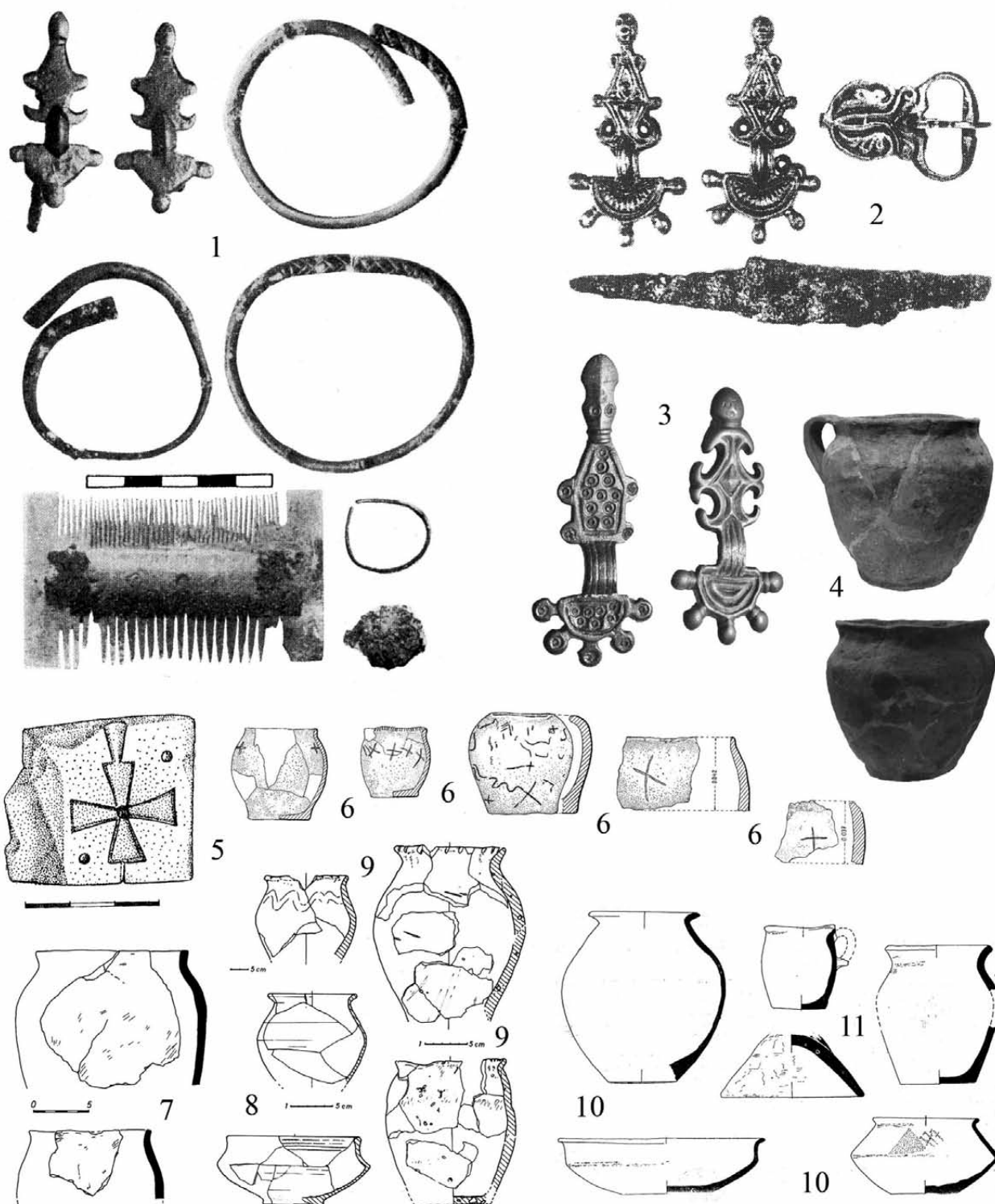
Авари су намеравали да опљачкају Цариград. Освајања византијских области започели су заузимањем Сирмијума. Уследило је пустошење византијског Подунавља 584-586. године и продор у Тракију, у долину Марице. Придунавске

⁵⁹ Словени су их касније назвали Обрима, јер су живели у огромном обору (франачки „ring“), који су изградили у Панонији, оградивши се земљаним бедемом од околних Словена. Летописац Преподобни Нестор бележи њихова насиља над Словенима и пословицу „Нестадоше као Обри“. Данас би Мађари хтели да су њихови наследници, стидећи се словенског средства и тла које су им заузели.

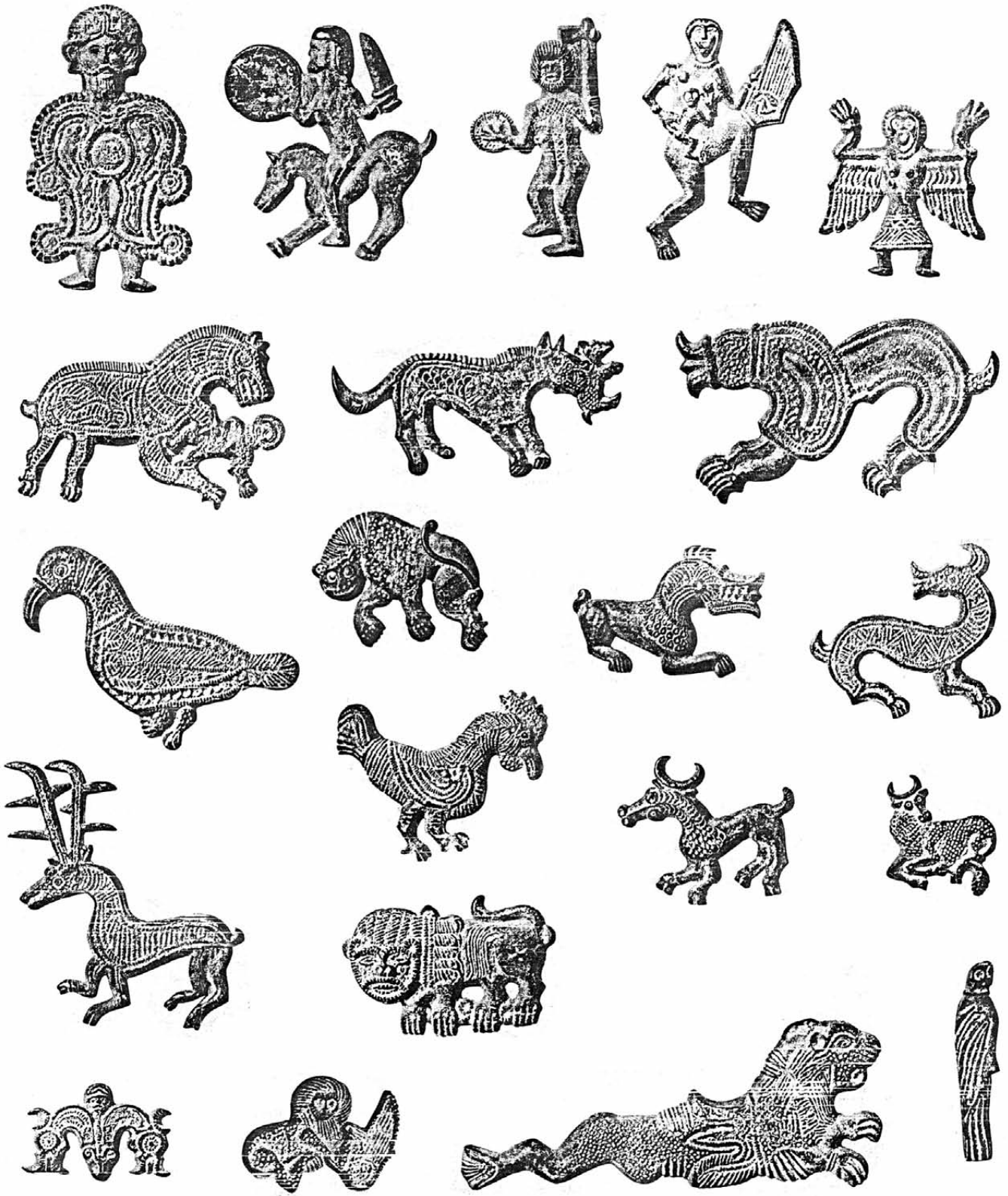
⁶⁰ Лангобарди су били германско племе, настањено у Чешкој до 548, када их је Јустинијан примио у Панонију да би их сукобио са Гепидима, али су они нападали Византинце то јест Србе у Далмацији. У Италији су постепено ширили своју власт, заузели су Равену и угрозили сам Рим; њихову моћ уништили су Франци у другој половини 8. столећа. По њима је Ломбардија добила име.

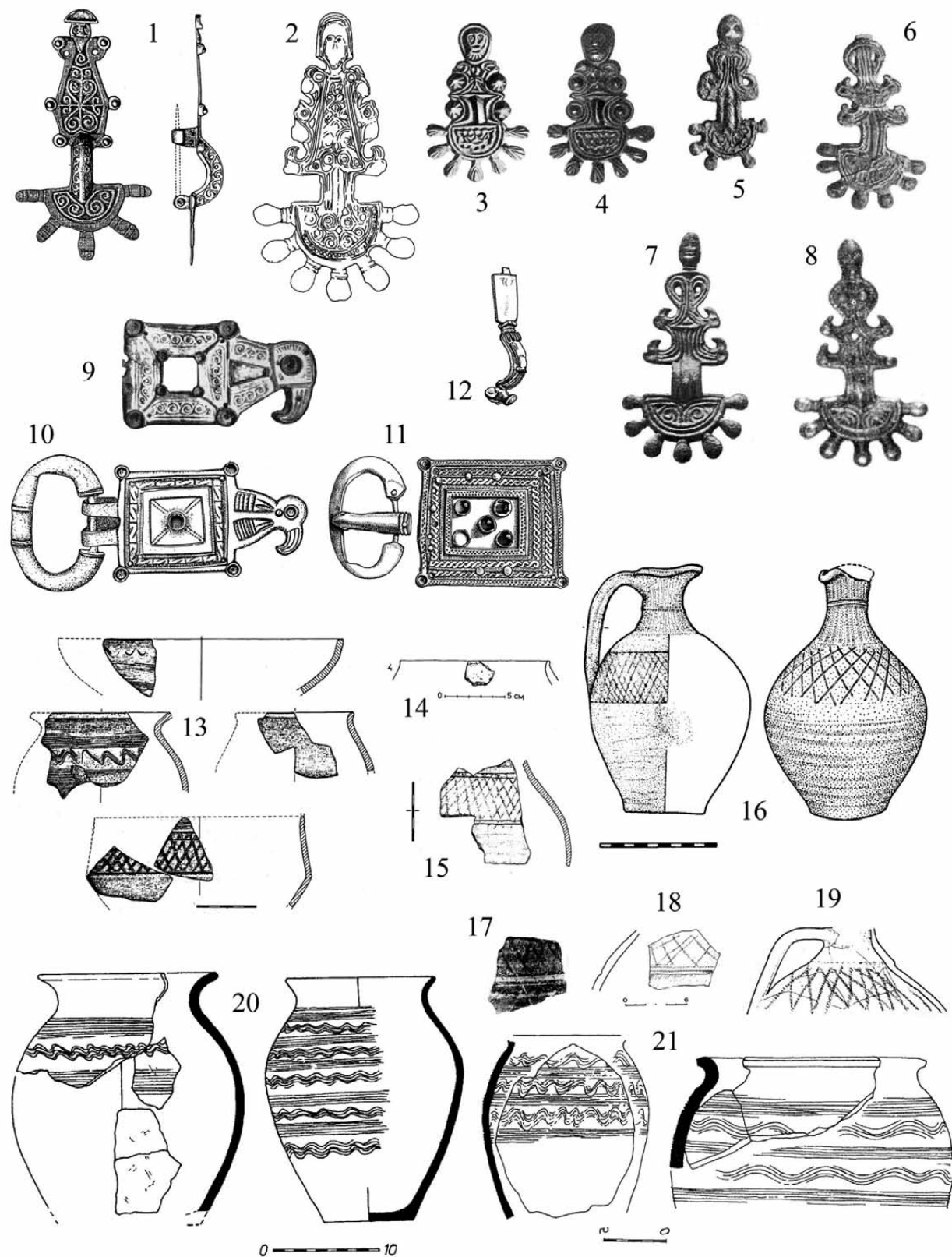
Сл. 50. Словенска материјална култура изван Подунавља у 6-7. столећу: 1. план насеља Кодин II, Буковина; основе кућа из Кодина (2), Молдавије (3) и Пољске (4); 5. реконструкција женске ношње по остави из Гапонова, Русија (И. Гавритухин, А. Обломски); 6-7. запони из Подњепровља; наруквице из Стејановца у Срему (8), Пољске (9) и западне Украјине (10); 11-12. привесци из Пољске; 13. облици лонаца Прашке културе из Пољске.

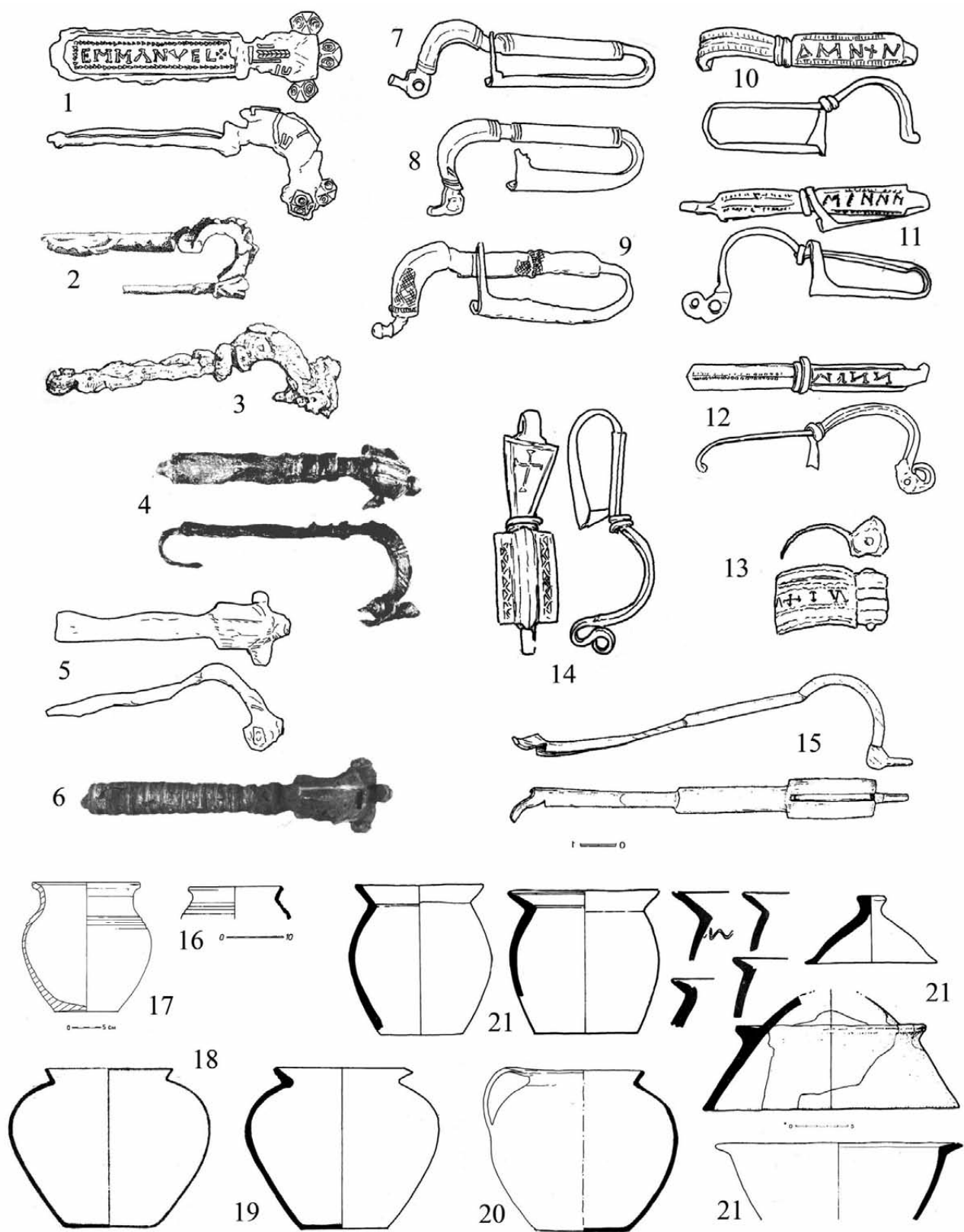
Сл. 51. Материјална култура Словена поред Дунава и у Византији на смени 6. и 7. столећа: налази из гробова хришћанки, 1. Пјатра Фрекецеи у Добруци, 2. град Едеса код Солуна; Царичин Град, 3. запони и 4. лонци; 5-6. калуп за ливење крстова и посуде обележене крстовима из Молдавије; 7. делови посуда из византијске тврђаве у Казану (Хајдучка Воденица); налази посуђа из кућа код Апатина (8-9) и Винче на ушћу Болечице (10-11), византијске (8, 10) и словенске израде (9, 11).

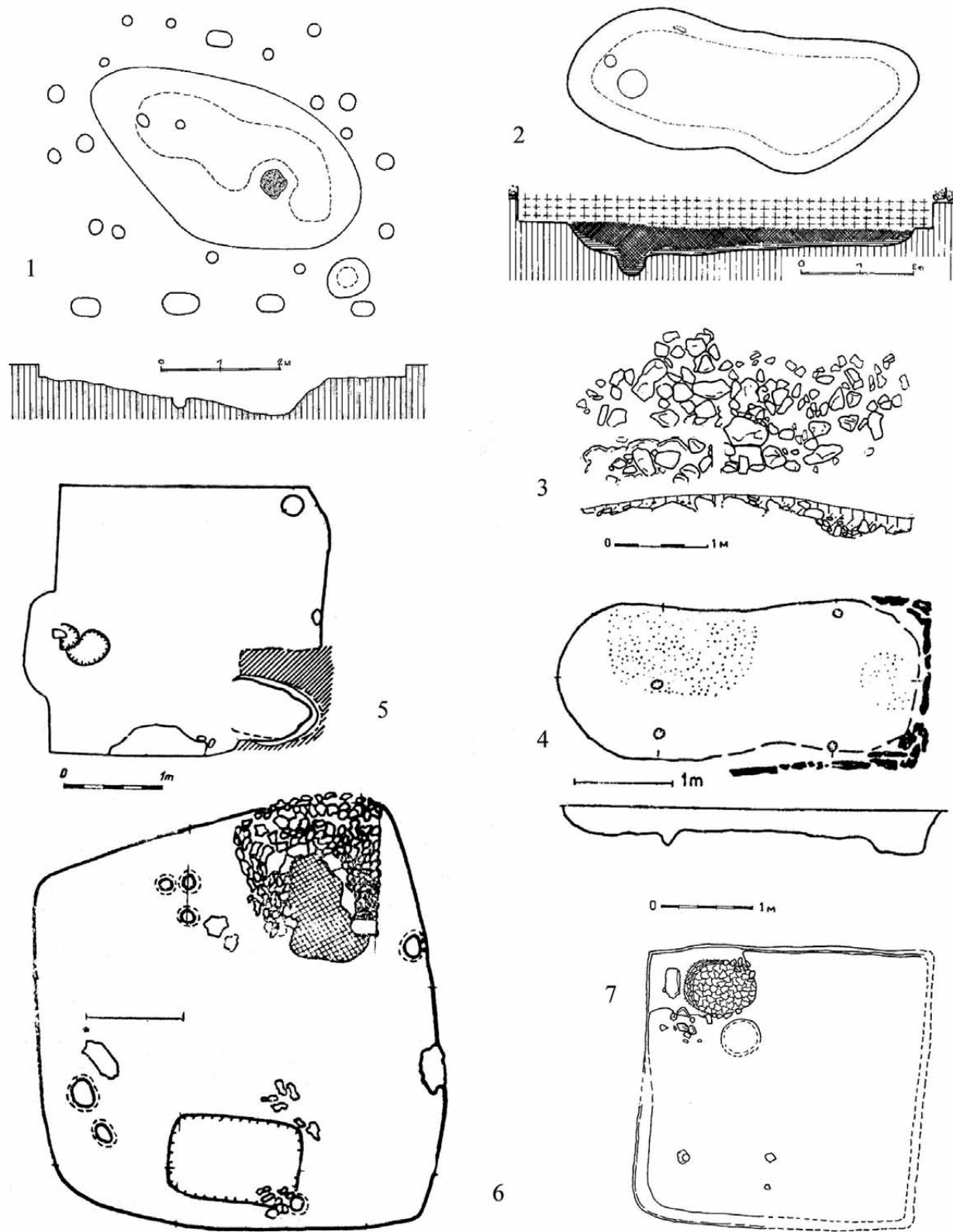
Сл. 52. Налаз бронзаних ликова из Тесалије, словенско, 7. столеће.

162 **Сл. 53. Предмети 6. – раног 7. столећа повезани са Србима:** запони словенске врсте, 1. Београд, 2. Велесница код Кладова, 3. јужни Банат, 4. Мала Азија, 5-7. југозападна Румунија, 8. Кроја; појасне копче познате са Крима, 9. Ковин, 10-11. Гребље у Книну; 12. запон из Гребља у Книну; 13, 15-16. посуђе из Доње Аустрије; 14. обод лонца из Љутића код Пљеваља; 17-19. делови посуда украшених глачањем из тврђава код Кладова и Неготина; занатски рађени лонци из насеља – 20. Кула код Брзе Паланке, 21. Велесница код Кладова.

Сл. 54. Култура „Илира“ на смени 6. и 7. столећа: гвоздени (1-6, 9) и бронзани запони (7-8, 10-15), посуђе рађено на брзом (16-17) и спором витлу (18-21): 1, 7-9. Салона; 2-3. Корита; 4-5. Прахово; 6. долина Млаве (слични Дебело Брдо); 10. Филипи; 11. Нове – Свиштов на Дунаву; 12. Таор код Скопља; 13-14. Прахово (слични у Гамзиграду); 15. недовршен запон из Гамзиграда; 16. Дунав и 17. Кула, српска и словенска насеља код Неготина; 18. Могорјело код Чапљине; 19. Паник; 20. Царичин Град; 21. лонци, поклопац, сач и здела из области града Аквиса (Тимок и Кладово).

Сл. 55. Станишта Срба и Словена, квадратне (1, 5-7) и правоугаоне основе (2-4): 1-2. Батковићи код Бијељине; 3. Петровац, громила бр. 1; 4. Жуковице у Пољској; 5. Букурешт, станиште са глинеом пећи; 6. Попино у Бугарској, станиште са каменом пећи; 7. Кула код Неготина, станиште са огњиштем.

градове су принудили да им обезбеђују храну, тако да су за време примирја током рата са Византијом 600. године, поклонили храну византијској војсци да прослави Ускрс, а ови су им узвратили зачинима. Авари нису могли да победе византијску војску у отвореној бици, па су прибегавали исцрпљивању, то јест појединачним нападима на сва утврђена места у походима на Тракију, Илирик и Далмацију. Када су угрозили Цариград 600. године, сузбила их је куга. Потом су поражени од Византинаца на тлу под својом влашћу, између Ковина и Титела. Авари из неких разлога нису искористили слабост Византије у време узурпатора цара Фоке (602-610). Византија је дуго откупљивала мир са Аварима, плаћајући велики данак, још од 570. године. Неких ратних сукоба је било почетком владе цара Ираклија (610-641), али писани подаци о њима нису сачувани. Тек 623. године Авари због наводног склапања мира дођу под Цариград, на превару заробе 300.000 становника провинције Европе (данашња европска Турска), и затим нападну Солун. Заробљено хришћанско становништво су населили у Панонији. Потом су у договору са Персијанцима предузели напад на Цариград 626. године, али су одбијени. Последица пораза је било раскидање савеза других племена са Аварима и сламање њихове моћи.

Археолошко сведочанство аварских напада је двадесетак остава новца, први пут бројнијих од оних из доба Кутригура, али раширених на много већем простору. Шта више, оптицај новца је убрзо потпуно прекинут у свој унутрашњости. Археолошке последице аварске најезде су најочигледније на примерима добро истражених утврђења Катаракта и Обалске Дакије (од Гвоздених Врата до Тимока). Као погранична утврђена места, сва су обновљена после аварског похода 584-586. године, са насељеним становништвом из илирске Далмације, Тракије и Словенима. Сво занатство се упрошћава: грнчарија се углавном прави на спором а не на брзом витлу, накит и други предмети од бронзе се више не лију у сложеним вишеделним калупима, већ у простим једноделним калупима. Али су у тврђавама нађене велике количине амфора, коришћених за преношење садржаја неопходног за снабдевање војника.

Авари су археолошки познати по гробовима са инвентаром. Реч је о обично усамљеним гробовима коњаника, сахрањених заједно са коњем и његовом ормом (седло – стремен, копча и узда са оглавом и жвалама). Покојник је полагао у гроб у одећи и са оружјем – једносеклим мачем, луком и стрелама у тоболцу, копљем. Користили су византијски накит, појасеве и друге драгоцености. Уз умрле су у гроб стављали посуду са неком храном, комад печења и слично, да би душа умрле особе имала шта да једе на путу у загробни свет. Уобичајен налаз у утврђеним местима која су Авари нападали су гвоздени тробриди врхови стрела са

трном, који се обликом разликују од осталих номадских стрела.

Због досељавања Авара и Словени су кренули у расељавање из Паноније. Пошто је аварска привреда била паразитска (као некадашњих Сармата и Хуна), напали су словенске Дуљебе настањене североисточно од Карпата, потчинили их и преселили у Панонију, да би им обезбеђивали пољопривредне производе. Распоред неких остава новца и сам оптицај у појединим градовима, показују да се неко словенско племе 571. први пут насилно населило на византијском тлу, вероватно из предела изложених аварским нападима. Они су преко Пирота и долине Струме сишли до мора, угрозили Тасос, Амфиопол (Сер), можда и сам Солун, а онда се настанили трајно у пределима доњег тока Струме (вероватно потоњи Струмичани). Покренули су се и Словени из доњег Подунавља, и из Велике Влашке нападају Грчку, због чега је Византија позвала 578. године Аваре да их нападну. Забележено је да се 581. окупило чак 100.000 Словена у Тракији, који су опустошили област Солуна и Грчку. Током осамдесетих година 6. столећа ти Словени су освојили и населили Пелопонез и друге пределе Грчке, околину Солуна и Македонију. Део грчког становништва је зато избегао у Италију и на нека острва. Византија је тада била у рату са Персијом, а када је са њима склопљен мир 590, војску не шаљу у Грчку, већ на Дунав, да ратују против Словена из Велике Влашке и Авара у Панонији. Склавени насељени у Грчкој крену после 615. године у освајање преосталих градова Грчке и острва, а на крају пробају да освоје Солун 621. године. Тај напад је предводио кнез Хаџон, који се по слому трогодишње опсаде некако сакрио у **Солуну**, где су га нашле жене и убиле камењем, према *Чудима Светог Димитрија* (1955: 193-194). Овај необичан догађај показује да је у Солуну било значајних присталица Словена, вероватно због праведнијег друштвеног поретка.

Иако је забележено да Словени нападају све провинције на Балканском полуострву, ипак је упадљиво да заправо освајају и насељавају југ полуострва, Грчку и Македонију, где су и груписане нађене оставе новца. Градове у доњем Подунављу, у провинцијама Тракије, Другој Мезији и Малој Скитији, освојили су Авари а не Словени. Одатле нема забележених остава новца, можда због стања истражености. У једном походу, пред крај 6. столећа, византијска војска је стигла до насеља Словена на десној страни Дунава, али Теофилакт Симоката не бележи сукобе (1955: 118), што указује да је ту већ било трајно насељених Словена. Сачувано је упутство Псеудо Маврикија да команданти имају на уму да Ромеји (Византинци) у Подунављу могу бити на страни Словена, а не царства (1955: 138).

Археологија Словена Подунавља

Средином 6. столећа историчар Гота Јордан сажето је описао где живе многобројни Венети северно од Дунава (Јордан 1958: 336). Они носе различита имена по роду или месту где живе, али се углавном зову Словени и Анти (Slave-ni et Antes). Словени живе од Новиодунума (Novietunense, према Будимпешти) и Мурсијанског језера (Копачки рит код Осијека, римска Mursa), па све до Дњестра и Висле на северу. Анти живе између Дњестра и ушћа Дњепра. Одиста, од Лабе и Одре на западу, до Дона на истоку и Дунава на југу, простирала се јединствена словенска култура; током 6-7. столећа обухватила је Балканско полуострво и сву Панонију до Алпа са залеђем Венетског залива. Сличности су тако велике, да нема сумње у међусобну повезаност становништва целог тог простора. Куће су мале четвороугаоне са пећима или огњиштима, грнчарија је рађена гњетањем, накит је био од лима, жице или ливен, са много привесака, у женској ношњи су коришћени запони, покојни су спаљивани (сл. 50). Наравно, постојале су племенске или обласне разлике, па су на северу куће обично надземне (и код Срба), док су другде плитко укопане, већина спрема храну на пећима а неки на огњишту (Срби), на истоку су запони чести а на западу ретки, итд.

Данас у доњем Подунављу археолошки разликујемо две групе Словена по стаништима и другим особинама (сл. 55). Једни граде плитко укопане куће са дрвеним зидовима и глинеом пећи у углу. Таква су два насеља добро истражена код Букурешта (S. Dolinescu-Ferche 1979; S. Dolinescu-Ferche, M. Constantiniu 1981). У тим насељима Велике Влашке има и грнчарије рађене на брзом витлу, пореклом из Тракије или ту рађене, делова византијских амфора, грубо израђених жижака. Зато је јасно да у њима са Словенима живи и неко становништво пореклом из Тракије односно Византије. На десној обали Дунава истражено је у већем обиму словенско насеље у Ђеђови Лозја (Ж. Вџарова 1965), са дубље укопаним кућама, које су у углу имале камене пећи, познате код Словена тог доба од Дунава до Висле и Дњепра. У овом насељу није било грнчарије рађене на брзом витлу. Словенска грнчарија доњег Подунавља рађена је без употребе витла, гњетањем; постоје међусобне разлике између налазишта, условљене или различитим датовањем у границама 6-7. столећа, или различитим традицијама. На истом простору, у Влашкој низији и Молдавији, коришћени су словенски запони, настали развојем из облика 5. столећа истог простора. Ови Словени су спаљивали умрле и њихов пепео сахрањивали у земљу са или без урне, обично у кружне јаме.

Присуство Словена установљено је у низу византијских утврђених места дуж Дунава и у унутрашњости. Негде су откривени и гробови Словенки, сахрањених хришћански, у ношњи са особеним словенским запонима. Гробови тако сахрањених покојница нађени су на ушћу Дунава (Пјатра Фрекецеи), изгледа у Прахову, у Кључу Дунава (Корбово), код Сегедина у Потисју, у Кроји јужно од Скадра и у граду Едеси у северној Грчкој. У неким од тих гробова сахрањене су Српкиње. Занимљив је налаз два различита запона из Царичиног Града (Janković 2004), нађених још пре пола столећа (сл. 51. 3) Један припада малобројној врсти из Украјине, забележеној и у североисточној Пољској и на Моришу. Други запон је украшен кружићима, једини је такав примерак нађен јужно од Саве и Дунава, а уобичајен је за Подњепровље и просторе на запад до Карпата, док десетак таквих запона потиче из Паноније под аварском влашћу (J. Werner 1950: 160-170). Уколико то није накит Словена (Анта), оних раније насељених у близини, реч је о накиту Дуљеба, које су Авари покорили и преселили у Панонију. Неки од њих

⁶¹ Те уломке ми је кришом показала покојна Љ. Бјелајац; приликом „статистичке обраде“ М. Поповића они су вероватно бачени, као и словенска грнчарија са ископавања Г. Марјановић-Вујовић.

су пребегли у Византију и настанили се у Првој Јусти- нијани, али су касније ипак страдали од Авара, који су освојили град и побили становништво. У седишту архиепископије Северног Илирика у позном 6. и почетком 7. столећа досељени Словени су чинили можда и половину грађана. Они су несумњиво били покрштени, макар да у то време архиепископ више није боравио у граду. Средец – Сердика је једно време био седиште архиепископије; преживео је аварску најезду, а цркве рановизантијског доба, посвећене Светој Софији и Светом Ђорђу, и данас стоје, као и низ цркава у српској унутрашњости. Дакле, природно су стари називи места и река сачувани у словенском језику (коме и припадају), а не код нових народа Румуна и Албанаца, како тврди пропаганда.

Као што је напред наведено, Словени су веровали у једног Бога Творца. Једноставност словенске вере добро приказује случајан налаз бронзаних ликова из Тесалије (J. Weigert 1953). Не може се у потпуности растумачити намена ових ликова, али је порука ипак јасна (сл. 52). Приказани су ликови: домаћина – старешине, уредног и обученог; ратника на коњу наоружаног мачем; ратника пешака наоружаног секиром; наге жене са одојчетом и китаром (руске гусле); жене у сукњи са перјем на рукама (која обавља погребне обреде); детета у канцама медведа; прасета у чељустима вука; мајмуна са китаром; питомих животиња (говече, коза, патка, певац, пас, мачка, папагај) и дивљих (јелен, морска медведица), уз поменуте звери. Дакле, старешина води заједницу а ратници је бране, жена рађа и васпитава децу преношењем предања уз музику, старица брине о погребним обредима, а деца треба да слушају родитеље; домаће животиње су те и те, а опасни су медвед и вук. Као да је у питању уџбеник за децу. Домаћин је можда био уједно и свештеник, празнован је вероватно Божић у неком виду, одржавани су помени. Нигде код Словена тог доба нису откривени идоли или пагански храмови. Не постоје подаци о покрштавању тих Словена, али има сведочанстава хришћанства, као што су крстови урезани на посудама (сл. 51).

Византија је пробала да у области Гвоздених врата запречи приступ Аварима у доње Подунавље. Насељавањем Срба и присталица из других словенских племена, ту је образовано крајиште. Археолошким путем откривамо сеобе две групе Срба у област Аквиса (Прахово) испод Гвоздених врата. Једна група је пристигла са запада Паноније, из Норика, а друга, већа, мало касније из Далмације. Тада су и Анти били савезници Византије против Авара, јер су и они били угрожени.

Група Срба досељена из Норика се лако и поуздано препознаје по особеној грнчарији (сл. 53. 13-21). Наиме, у области данашње доње Аустрије, око Беча, настаје крајем Касне антике занатско грнчарство препознатљиво по лонци-

ма украшеним чешљем, зделама и бокалима украшеним глачањем, и понекад кухињским лонцима рађеним гњетањем. Оно тамо нестаје пре краја 6. столећа, управо у време досељавања Авара; такви лонци украшени чешљем биће затим особеност Словена суседне Мораве, а на Лаби и Солави се приписују „лужичким“ Србима. Једна грнчарска пећ са таквим лонцима нађена је у Велесници, а лонци су нађени у још неколико насеља позног 6. – 7. столећа, у Љубичевцу, насељу Дунав на ушћу Слатинске реке, у Михајловцу, у громилама на Великом Острву, што су све налазишта између Гвоздених врата и ушћа Тимока. Крчазии налик онима из околине Беча нађени су у византијским утврђењима истог тла, у којима има и уломака словенске грнчарије рађене гњетањем. Зделе украшене глачањем једва да су познате у Неготинској крајини, али их има у једној кући 6. столећа откривеној у Апатину и једној кући на ушћу Болечице код Винче, из последње трећине 6. столећа (сл. 51. 8, 10). Словени (Срби?) та два насеља набављали су посуђе и друге потребе свакако у Сингидунуму – Београду, можда у Мурси – Осијеку, дакле сарађивали су са Византинцима. Београд у то време има епископа, и у њему живе Словени, осведочени гробовима из доба око почетка 6. столећа, са запоном особеним за Банат и област испод Гвоздених врата до Тимока; нађена је и особена словенска грнчарија⁶¹. Зато се ти налази могу повезати и са Србима и са потомцима Лимиганата. Иначе, Прокопије пише да Сингидунум и Сирмијум држе Панони – Παννόνες. Из Баната и са десне обале Дунава испод Гвоздених врата потиче више случајних налаза подједнаких словенских запона (врсте Велесница, Сегедин - Едеса, и Мориш - Кроја). Наишло се и на занатске лонце украшене чешљем у Банату (Дубовац), мада млађе. Произилази да су ти Срби тада населили шире области око Гвоздених врата, да би бранили продор Аварима у доње Подунавље.

У великом броју утврђених места у области Аквиса постоји слој са особеном грнчаријом рађеном на уједначеном спором витлу, датован у крај 6. и почетак 7. столећа (сл. 54. 21). Лонци имају једноставне дуге ободне, који одозго могу имати један или два уска жљеба, а сличне су и малобројне зделе, као и поклопци. Ова грнчарија се касније претопила у сасвим словенске облике, што се може пратити по налазима из околине Лесковца. Тако рађена грнчарија позната је само из илирске Далмације, а сличних обода има на њеном истоку, у Подрињу (Кршће код Вишеграда). Те грнчарије има у скоро свим тврђавама од Гвоздених врата до Тимока. Нађена је и код Тодића цркве више Дрмна, над ушћем Млаве, где се налазио војни бивак војсковође Приска у походу на Аваре 600. године. Нема је у тврђави на ушћу Слатинске реке, зато што су њену одбрану преузели Словени из насеља „Дунав“ уз њене бедеме. По начину израде ова

грнчарија је најближа оној из илирске Далмације, нарочито из њених источних делова, данашње источне Херцеговине. Дакле, и група аутохтоних Срба из Далмације је населила област Аквиса, запустелу услед аварских напада.

Нова појава у тврђавама између Гвоздених врата и ушћа Тимока је и грнчарија пореклом из Тракије; није јасно да ли је стигла као роба или са досељеницима. Понегде се још користи стара грнчарија, пре свега у главном граду Аквису, што показује, као и упрошћена производња запона, да је део некадашњег становништва преживео аварско освајање. У исто време у области Аквиса појављују се запони особени за Далмацију, прављени од гвожђа са уметнутим украсом од бронзе, али и лију се од бронзе, као у Гамзиграду. Они такође потврђују досељавање становника из Илирске Далмације. У тврђави Тиматохиом (данас Равна) код Књажевца има грнчарије која подсећа на ону нађену у Добору код Модриче и Кастелу у Бања Луци, што говори да је било насељавања и из Посавине.

Сви ти Срби су са другим Словенима образовали војну границу испод Гвоздених врата, у области града Аквиса, која се држала све до досељавања Бугара у доње Подунавље. У целом словенском Подунављу, једино су овде у истраживаним насељима (Дунав и Кула) нађене различите куће (сл. 55. 7), што недвосмислено показује различито порекло ту насељених Словена ратника. Преовлађују куће са различитим огњиштима, која су особеност Срба, а нађена је по нека кућа са каменом или глинеом пећи; такође има малих дрвених зграда без пећи или огњишта, уобичајених за византијска утврђења. У једној плитко укопаној кући, без сачуване пећи или огњишта, нађена је месна византијска грнчарија, што значи да је ту живела и једна домородачка породица, кога год да је била језика. Поређења ради, у Батковићима код Бијељине, истраживано је српско насеље са искључиво надземним стаништима, у коме нема ни једне пећи од глине или камена. У Гамзиграду је откривена једна велика кућа зидана каменом везаним блатом, са огњиштем у средини и гњетаном грнчаријом, несумњиво српска. Дакле, Византија је у области Катаракта (Гвоздених врата) и Аквиса населила у утврђена места Србе из Далмације, навикле да живе унутар бедема, а око њих новопристигле Србе из Норика и присталице из различитих доњеподунавских словенских племена. После великих аварских похода на Цариград, то становништво иселило се на југ, према Македонији и у Превалу.

Судећи по гробовима сахрањених покојница, ти Словени су били хришћани. Аквис (= Водица, Воден) је био епископски град, један од највећих на Дунаву, а његова област обухватала је цео слив Тимока и подручје до Гвоздених врата (Јанковић 1981). Досељени Срби и други Словени укључили су се у ту епископију. Литургијски језик био је латински. Занимљиво је да су неки домаћи запони раног 7. столећа, нађени у Прахову и Гамзиграду, обележени крстом на горњем делу, а неки испод на луку, или погрешно уписаним хришћанским формулама: ИИ+И уместо VIVO IN + (= живи у Христу). Власнице су истицале да су (православне) хришћанке, али је знање латинског језика било слабо. Сличних истовремених запона има више ближе Црном мору, око Шумена, са исправним натписима MINNA, MAPIA, MIXAHΛ, ΓΑΒΡΙΗΛ (A. Haralambieva 1998, сл. 5), а на југу је нађено неколико запона са натписом AMIN или MINNA (сл. 54. 10-14). Судећи по величини и бронзи од које су начињени ти запони, носиле су их припаднице средњег сталежа. Епископ Аквиса је 535. године добио задатак да се бори против припадника јереси Боноса (епископ Ниша у 4. столећу), користећи и силу. У области Аквиса, у Пернику, у Царичином Граду и још понегде у Северном Илирику, нађени су особени бронзани штапићи. Један крај је обликован у алку, а други у вид голуба; има примерака са окаченим крстићем. Уколико су они

⁶² Уп. напомену 12; зар Србија нема ни једну установу способну да прикупи податке о овом археолошком налазишту у Турској?

материјално сведочанство Боносове јереси, како претпоставља (Јанковић 1981: 176-177), онда је њених припадника било све до аварских напада. Запони са крстом или натписима су млађи, и као да указују на повратак православљу после доживљених несрећа.

КНЕЖЕВИНА СРБИЈА

Успостављање кнежевине Срба у 7. столећу

Огромне промене одиграле су се у време цара Ираклија (610-641) – Античко доба се коначно завршило, и наступила је нова епоха, Средњи век. Вековни сукоб између Римског царства и Персије завршен је њеним уништењем у походу цара Ираклија. Али, тиме је отворен пут Арапима и исламу; Византија је убрзо остала без источних и јужних поседа, мада је захваљујући реформама цара Ираклија успела да задржи разорену Малу Азију. У Европи је изгубила сву унутрашњост Балканског полуострва и северну Италију. Моћ Авара, који су у време цара Ираклија два пута нападали Цариград, сломљена је, и они престају да озбиљније угрожавају суседе. Цар Ираклије дао је Србима провинцију Далмацију, коју су пре тога разорили Авари, да ту оснују сопствену државу.

Судећи по археолошкој грађи, негде у току тих збивања, становништво области Аквиса, пре свега оно настањено у утврђеним местима али и оно сеоско, преселило се на југ, у запустеле пределе горњег Повардарја, Подримља, Поморја око Скадра. Тада је основан град Свач, вероватно Котор и неки други градови, можда је тада насељен Дубровник. Неки су се преселили у област западно од Солуна, где су основали град Србију, а неки су стигли у Малу Азију, у области око Пергамона и Никеје, где су основали Град Срба. Ти догађаји су били добри услови за осамостаљивање Илира, сада већ под именом Срба.

Из почетка Средњег века нема сачуваног записаног имена Срба. Први сувремен помен Срба под тим именом је навођење епископа никејске митрополије, града Гордосерба – Гордосерва („Град Срба“), учесника више сабора почев од 680. године, непознатог положаја у Витинији, у Малој Азији.⁶² Наравно, тумачење назива овог града српским именом оспоравају неки немачки научници. Али Немац Јоаким Вернер објавио је два словенска запона нађена на западу Мале Азије (један потиче из града Пергамона), сличне примерцима из Баната, те су несумњиво сведочанство сеоба на том правцу. Следећа датована белешка је да Срби држе „највећи део Далмације“ у *Франачким аналима* под 818. годином. Располажемо потом подацима о Србима из текстова

писаца 10. столећа, а који се односе најкасније на 7. столеће, односно преносе податке старијих извора. Код Арапа је забележено да су Срби особен и поштован народ међу Словенима: „Казао је Масуди: Словени су од потомака Мадаја (Мара), сина Јафета, сина Нуха (Ноја); њему припадају сва племена Словена и њему се приклањају у својим родословима... Они окупљају различита племена, међу којима има ратничких, и она имају владаре. ... Од тих племена једно је имало раније у прошлости власт ... Том племену потчињаваху се у старини остала словенска племена ... Затим следи племе Астрабрана ... Дулаба ... Затим племе звано Сарбин. Они су народ окружен од Словена поштовањем, из разлога чије би излагање било дугачко, такође из особености, чије би објашњење било преопширно. Затим иде племе Морава ... Харватин ... Сасин ... Хашанин ... Баранцабин. ... Племена које спомену смо под именом Сарбин, спаљује се на огњу, када им умре владар или старешина, они такође спаљују његовог јахаћег коња. Њихов обичај је сличан обичају Индуса ...“ (А. Гаркави 1870: 160-169; Ђ. Јанковић 1998: 120-121).

Највише података о Србима 7. столећа има у делу *Спис о народима (СН)* цара Константина VII Порфирогенита (913-959), али су они понегде међусобно супротстављени. Текст према Б. Ферјанчићу (1959: 46-49) гласи (моји коментари су написани у заградама у курзиву): „Треба знати да Срби воде порекло од некрштених Срба, названих и Бели, насељених с оне стране Турске (тј. Мађарске), у крају који се код њих зове Бојки; њима је у суседству и Франачка, исто као и Велика Хрватска, која се назива и Бела. Тамо су дакле и ови Срби од давнине насељени. Пошто су два брата наследили од оца власт над Србијом, један од њих, преузевши половину народа, пребегне Ираклију, цару Ромеја; цар Ираклије га прими и као место насељавања даде му у солунској теми Сервију (*Σερβλία*), која отада тај назив носи. Срби на језику Ромеја значи робови, па се стога и ропска обућа обично назива сербула, а цербулијани они који јевтину и сиромашну обућу носе. Ово име добише Срби, јер постадоше робови цара Ромеја. После неког времена исти Срби **одлуче** да се врате у своје земље и цар их отпусти. Када су прешли реку Дунав, покају се, и преко стратега који је тада управљао Београдом, јаве цару Ираклију да им додели другу земљу за насеље. И пошто садашња Србија и Паганија и земља Захумљана и Травунија и земља Конављана беху под влашћу цара Ромеја (*тј. области кнежевина из средине 10. столећа*), а те земље опусте од Авара, јер из тамошњих земаља они изгнаше Романе (= *Римљане*) који сада (у *10. столећу*) станују у Далмацији и Драчу, то цар у овим земљама насели исте Србе и беху они потчињени цару Ромеја; цар њих покрсти доведши свештенике из Рима и, научивши их да правилно врше дела побожности, изложи им хришћанско вероучење.“

Постоје још неколико податка писаних извора који сведоче о Србима 7. столећа, иако се у њима не спомиње изричито српско име. Опет у *СН* (1959: 9-13, 27-30) описано је два пута једно исто освајање Салоне од стране „Авара“ – „Словена“ настањених северно од Цетине, негде пред крај владе цара Ираклија, а то су заправо били Срби (Ђ. Јанковић 1998: 133-134; 2007: 174). Потом су грађани Салоне, избегли у Сплит, молили цара да им омогући ископавање моштију из једне цркве освојеног града (мошти осталих светитеља су већ доспеле у Рим); Ираклијеви наследници су то одобрили писмом Словенима (Србима) од 642. године. Други пут су Словени (Срби) напали Лангобарде у Јужној Италији (П. Ђакон 2010: 125), као савезници Византије.

Из наведених података *СН*, који потичу из архива Царства, излази да су Срби добили од цара Ираклија провинцију Далмацију у трајно наслеђе, наравно под врховном влашћу Царства. Да је то тако заиста било, потврђује и случај са моштима из Салоне и напад на Сипонт који су заузели Лангобарди, а видећемо, и неки археолошки налази, а и потоња историја. Дакле, тада је српска држава утемељена, и одржала се до данас. То се вероватно десило негде између аварских напада на Цариград 623. и 626. године, када је Византији била неопходна свака помоћ.

Не треба да чуди освајање византијске и латинске Салоне, јер су њени грађани сами проузроковали напад на свој град пљачком суседа (*СН*), а по другом извору кажњени су због сопствених грехова, па су нападачи решили да сруше и опљачкају град, а не и да га преузму (7. глава *Историје архиепископије Салоне и Сплита* од Томе Архиђакона). Није познато каква је све премештања становништва предузимала Византија на свом западу, после сеоба Авара, Лангобарда, Словена и препуштања Далмације Србима; остала су забележена само нека пресељавања на истоку. Током борби за опстанак у време цара Ираклија, Царство се ослањало на најпоузданије становништво и трудило се да га распореди у свом интересу. За сада су та збивања још магловита, али археологија постепено открива одговоре.

Видели смо да су у илирској Далмацији живели Срби, да су се неки вратили из избеглиштва у Далмацију крајем 4. столећа, а неки у 6. столећу. Нема података о освајању, већ су Срби добили Далмацију од римског односно византијског цара, у трајно власништво, али не и Северни Илирик. Византија се тога држала столећима касније, у 10. столећу, када Царство признаје Србима право на Далмацију али тражи покорност, и када је у 11. и 12. столећу ратовало са Србима да би цео Северни Илирик вратило под своју контролу. Нема никаквог другог археолошки забележеног досељавања Срба, као приликом досељавања неких племена Словена, или Германа и Авара истог доба. Нема остава новца, нема физичке појаве дотле непознатог народа, нема појава туђе културе на рушевинама старе, ни материјалне ни духовне, већ се аутохтона култура постепено мења временом, селидбама и прожимањем.

Због наметнуте погрешне слике о српском досељавању у 7. столећу, размотримо збивања опширније, чињеницама из 6. и 7. столећа, да утврдимо да ли су Срби заиста тек тада досељено словенско племе, да ли су прво образовали једну од многих новооснованих „склавинија“ (самоуправна словенска заједница) одакле су постепено наметнули власт и име суседним Словенима, или су одмах успоставили сопствену државу и у погледу развоја друштва били равноправни или чак напреднији од држава у настанку на тлу Западне Европе.

Већ сам показао да су Срби аутохтон народ на свом тлу, да су сачували своју културу током римске окупације, „илирску“. У добу после Велике сеобе на-

рода образују се средњовековне државе на некадашњем тлу Римског царства, и то мешањем домородаца и досељеника, претежно Германа, у различитом односу, па су негде надвладала први а негде други. То прожимање је трајало столећима, до стварања савремених нација. Отуда савремени романски и германски народи. Срби су асимилирали само незнатан број инородних народа, и знатнији број других Словена, чије је учешће у данашњем српском народу по мом виђењу негде између 30 и 40 %. Српска култура показује сталност на истом тлу од преисторије, која се може пратити у више видова. Чак и ако занемаримо доказе да су Илири Далмације једнаки Србима, археолошки подаци показују да је постојао војни савез Срба са царством у позном 6. столећу, вероватно утемељен већ у време громила у Ресановцима (4. столеће). Пошто су Словени и Срби потврђени својом општесловенском културом у византијским утврђеним местима, јасно је да су они сачували у словенском језику топонимију и хидронимију римског односно предримског доба у Северном Илирику. Тако је било и у Далмацији, одакле су позната и сачувана презимена из предримског доба. Српско тло повезано је језиком, црквом, чешћом употребом речи ватра а не огањ (С. Тројановић 1990: 313-379), а археолошки је повезано кроз време громилама, надземним стаништима са огњиштима и препознатљивом грнчаријом, и наравно црквеним градитељством.

Јединствена култура на српском тлу илирске провинције Далмације упадљива је у 7. столећу, као део континуитета између 4-6. и потоњих столећа. У оном најједноставнијем, грнчарији, види се подједнак распоред занатски рађених и украшених лонаца. Док су од облика познатих око Беча нестали из употребе зделе и крчази, лонци се и даље користе и производе не само на тлу Далмације већ и Северног Илирика. Осим у сеоској средини на Дунаву испод Гвоздених врата, код Јагодине, Пожеге и у Батковићима код Бијељине, нађена је у старим градовима као што су град на Јелици код Чачка, Скопље (Скупи), Брегалница (Баргала) и Брибир код Шибеника, у новооснованим градовима као што је Свач поред Бојане, у утврђењима у Високом и Великој Градини код Бања Луке; има је у приморским манастирима Иловици и на Мајсану. Упадљиво је да су то обично византијска градска односно утврђена места. У исто време датоване обредне громиле забележене су на Мањачи код Бања Луке, у Љутићима код Пљеваља, у Кобиљки код Сјенице, и на Великом Острву – ади код Брзе Паланке. Укопано обредно станиште, забележено за сада само на Великом Острву, тамо где су Срби живели заједно са другим Словенима, није особено за Србе, али има огњиште, уобичајено за српски начин спремања хране. У другим громилама датованим у 7. столеће нађена су само надземна станишта, уобичајена и у громилама које се не могу уже датовати, и у насе-

љима Кула, Дунав и Велесница на обали Дунава, и Батковићима код Бијељине. Дакле јединствена култура на свом простору Србије одмах, нема никаквих потчињених склавинија, ни ширења власти и наметања српског имена. Ову непотпуну слику услед неистражености, допуњују млађи налази, који потврђују трајање истих особина и у наредним столећима и показују јединственост културе тла.

Док је Византија како-тако држала власт у унутрашњости Европе и на Дунаву, до цара Ираклија, могло би се претпоставити да су археолошки забележени Словени били под командом византијских, инородних старешина, мада знамо за Словене међу старешинама. Међутим, тако нешто не долази у обзир за доба после слома византијске власти у унутрашњости услед аварских напада, око 619. године. Живот у градовима и утврђеним местима подразумева одређено устројство, власт. Наведена утврђена места 7. а и 8. столећа, настањена Србима, морала су имати своје старешине, које су командовале одбраном утврђења и предводиле њихове ратнике у одбрани и нападима. Видеће се даље да су нека од тих места касније запустела, а нису обнављана због промењених спољних околности и зато што Срби ипак нису били склони животу унутар зидина, као ни остали Словени. Произилази да је постојала и врховна власт, место где су стизала обавештења са границе о предстојећој опасности, одакле је командовано пограничним утврђењима и одбраном путева. Значи, када одбацимо доказано наметнуту представу да Срби, као остали Словени, нису живели у градовима са улицама, трговима, зградама, занатлијама, градском влашћу и свештеником, добијамо јасну слику обичне државне заједнице. По *СН*, Србија је имала наследног владара на челу. За сада не располажемо подацима о положају владарског седишта. По свој прилици га треба тражити на југу Косова, у пределу развођа Балканског полуострва, где је постојао двор Јустинијана Управе, или у Метохији, са новообразованим седиштем архиепископа српске земље у Пећи.

Већ сам подвукао легитимност српског права на своју земљу са тачке гледишта Римског царства. Поштовање ауторитета цара, односно потчињеност хришћанском царству у политичком погледу, види се у случају одобравања Сплићанима да ископају и узму мошти из храмова у разореној Салони. Војни савез се огледа у даљем држању границе према Аварима, на Дунаву у области Гвоздених врата (насеље Кула код Михаиловца) и у Посавини (утврђење код Модриче), иако су Срби могли да направе савез са њима а против Византије. Вероватно су учествовали и у одбрани градова као што су Београд и Браничево (стари Сингидунум и Виминацијум), из којих има налаза 7-9. столећа. Војни савез се показао још очигледније у српском нападу на Сипонт у Апулији, под лангобардском влашћу. Морало је бити и других

српских војних сукоба са Лангобардима на словенско-лангобардском пограничју у Северној Италији. Била је развијена и привредна сарадња са Цариградом. У Љутићима код Пљеваља је у једној громили нађен део глеђосане византијске чиније, иначе познатих из околине Цариграда. Свакако су увожени и други производи вештих занатлија. Извозена је уобичајена роба, забележена у Позном средњем веку. То су коже, крзна, восак и слично, али и сребро. Србија је располагала рудницима сребра, преузетим од Византије, а Цариград управо у другој половини 7. столећа кује просечно највећу количину сребрног новца, јер због притиска Арапа није имао приступ рудницима злата. Трговина се одвијала преко Ниша и Средеца; бронзани новац из 643/4. године цара Констанса II (641-668) нађен је код Јагодине.

Устројавање Цркве

Нема сумње да у 7. столећу значајан број Срба није био крштен. То показује, поред дела Константина VII Порфирогенита, податак сачуван код Масудија и других арапских писаца да су Срби спаљивали своје вође, свакако и остале, пре свега ратнике. О том обреду сведоче топоними као „Паљевина“, али су сами гробови спаљених покојника на српском тлу за сада веома ретки – нађене су урне само у доњем Подрињу, код Мостара и Задра. Наравно, сам чин спаљивања не значи да покојни није био хришћанин. Некрштени Срби су по свој прилици досељени ратници из неких предела изван Римског царства, можда и Азије. Њих пратимо преко обредних громила, а прехришћанске обичаје оних Срба који одвајкада живе у Далмацији, по неким посебним обредним радњама. Имајмо на уму да су они Срби који су се потчинили невољно Римљанима, навикли на трпеливост (и чували предање о прошлом), а они који нису хтели да се покоре, одступили су, иселили се и задржали отпор према свему што није било у складу са предачким обредима, да би на тај начин сачували своје Ја. Да је покрштавање Срба спроводжено из старих епископских средишта, нарочито оних у приморју, показује распоред топонима. Наиме, топоними који указују на старе обреде, па и распоред громила, као и археолошка сведочанства тих обреда (Ђ. Јанковић 1998б: 124-126), ретки су у Поморју, Посавини и Поморављу, односно око значајнијих епископских седишта рановизантијског доба. Са друге стране, зна се за гробља сахрањених покојника, не само у манастирима као што су Иловица и Тврдош, већ сеоских (Камено више Херцег Новог) и градских (Свач), што није случај са другим Словенима. Такође су и цркве подигнуте у 7. столећу уобичајене у приморју, а у унутрашњости су опет присутне тамо где нема топонима који указују на спаљивање.

Морало се одиграти спонтано укључивање Срба повратника у затечену црквену организацију илирске Далмације; везе са „Готском – илирском црквом“ из доба цара Јустина I своде се на налазе из Брезе и Граца код Посушја, и за сада се не могу проучавати. Тек је у доба цара Ираклија устројена Црква прилагођена Србима, народу којем је препуштена Далмација, у сличним тешким околностима за Царство као у доба цара Маркијана. Расположиви писани извори указују да се у средњовековном Риму добро знало за веома давно покрштавање Срба, у доба апостола. Папа Јован VIII (872-882) спомиње претке (српског) кнеза Мутимира, који су били потчињени Панонској архиепископији, несталој у хунској најезди. Испада да су преци кнеза Мутимира ту живели у римско доба. Да ли се то може повезати са записима о пореклу Јустинијана Управде или Стефана Немање, отво-

⁶³ У *СН* се за Хрвате на другом месту каже да су покрштени по ослобађању од Франака (око средине 9. столећа), а на трећем да су покрштени у време цара Василија I.

⁶⁴ Латински извори под Словенима обично подразумевају Србе, а Хрвате зову Хрватима а ретко Словенима.

⁶⁵ Књига Т. Живковића, *Црквена организација у српским земљама (рани средњи век)*, 2004, која је прво такво историографско дело у виду монографије, са много прикупљених података, свакако је корисна. Али Т. Живковић занемарује много тога раније написаног, на пример значајне текстове Р. Љубинковића, а нарочито археолошке податке.

⁶⁶ Занимљива је подударност у називу са Печерским манастиром у Кијеву.

рено је питање. Тома Архиђакон преноси писмо папе Јована X (914-928), у коме пише краљу Хрвата и војводи Захумљана, да су Словени (= Срби) одавно хришћани, знатно пре Саксонаца (крштених 827-844), заправо од апостолских времена: “Quis enim ambigit Slavinorum regna in primitie apostolice et universalis ecclesie esse conumerata, cum a cunabulis escam predicationis apostolice ecclesie perceperunt cum lacte carnis, sicut Saxones novo tempore a nostro antecessore, pie memorie Gregorio papa, doctrinam pariter et literarum studia in ea videlicet lingua in qua illorum mater apostolica ecclesia infulata manebat” (ВИС 1967: 97).

Када је привремено сломљена моћ Западног царства, више није било значајнијих препрека да ПЦС, дотле илирска, настави самостално свој православни избор, утемељен од Апостола Павла. Дотле Илирска црква није била обједињена под једним архиепископским престолом, као Египатска под Александријом или Сиријска под Антиохијом. По свој прилици су епископи постављани саборно, у складу са првим од *Правила Светих Апостола*. Нема података о преимућству неког епископа, чак ни из метропола Сирмијума или Салоне. Устројавање ПЦС на сопственом језику започето је у време цара Маркијана, Јустина I и Јустинијана Управде. У другој половини 6. столећа на илирском простору делују две архиепископије, Северног Илирика и приморске Далмације, и обе нестају са падом својих престола у време цара Ираклија. Прву Јустинијану разарају Авари, а латинску Салону Срби. Неке епископије су опстале, као у Поморју Будва, вероватно Дубровник, Задар и друге, а у унутрашњости Средец, можда и Ниш, а не треба искључити ни Београд или Браничево, и још неке.

Према СН, „... цар (Ираклије) њих (Србе) покрсти доведши свештенике из Рима и, научивши их да правилно врше дела побожности, изложи им хришћанско вероучење“. Ово подсећа на вест из *Сажетка житија* Јустинијана Управде, да је папа Јован посветио Илирску цркву. Али у 31. глави СН пише за Хрвате нешто другачије: „Цар Ираклије, пославши и из Рима доведши свештенике и из њих произведши архиепископа и епископа и презвитере и ђаконе, покрсти Хрвате“ (1959: 40-41). Ова вест би се могла односити на Србе, јер се Хрвати тада још нису доселили у Далмацију.⁶³ Занимљиво је да се наводе архиепископ и епископ, а не епископи. Можда је то случајност, али као да одражава стварно стање после пада Салоне у доба цара Ираклија, метрополе римске и византијске Далмације. По истом извору, као и другим, Срби су тада насељавали највећи део Далмације римског доба, али су неки приморски градови са својим епископима остали римски односно латински. Чини ми се разумним да се у таквим околностима одреди архиепископ са седиштем на тлу народа коме је дата Далмација, да има уз себе (викарног) епископа за обилазак земље, вероватно Или-

ра - Србина, и да под собом можда има епископе инородних приморских градова и неких преосталих градова у унутрашњости. Архиепископ и епископ су у то време можда били довољни за живот Цркве једног народа који свакако није био нарочито склон редовном црквеном животу. Околност да је Литургија била вероватно на латинском језику, отежавала је учешће народа у црквеном животу.

Најстарије писано сведочанство Срба хришћана је наведени помен епископа града Гордосербе Никејске митрополије из позног 7. столећа (*ВИИИЈ* 1955: 227). Истина, не знамо по којим се Србима тај град назвао, да ли су они насељени из Далмације, Северног Илирика или неког другог краја, да ли су они тамо и пре живели. Приближно истом добу припада сведочанство папе Агатона (678-681), који пише цару Константину IV: „Познато је да се многи од наше браће бискупа налазе усред народа (in medio gentium) код Лангобарда и код Славена, код Франака, Гала и код Гота и Британаца, који се непрестано распитују, да сазнаду, што се чини у питању апостолске вјере. А они како нам могу користити, док су исте вјере с нама, зато што недао Бог ако пострадају у вјерским стварима, постат ће нам противници и непријатељи“ (С. Гуњача 1973: 92). Овде може бити реч само о Словенима Далмације, који су тада углавном били Срби.⁶⁴ По *ВИС* је монах Мартин откупљивао мошти од Словена (заправо Срба), што показује да су они знали њихову вредност, јер су их сачували. Са друге стране лако су их продали, можда зато што су то биле мошти странаца, Грка и Римљана, дакле оних који се нису могли укључити у култ предака. На саркофагу у Риму, са моштима мученика из Далмације и Истре, убележено је да су мошти пренете 638. (DCXXXVIII) године са источних обала Јадрана.

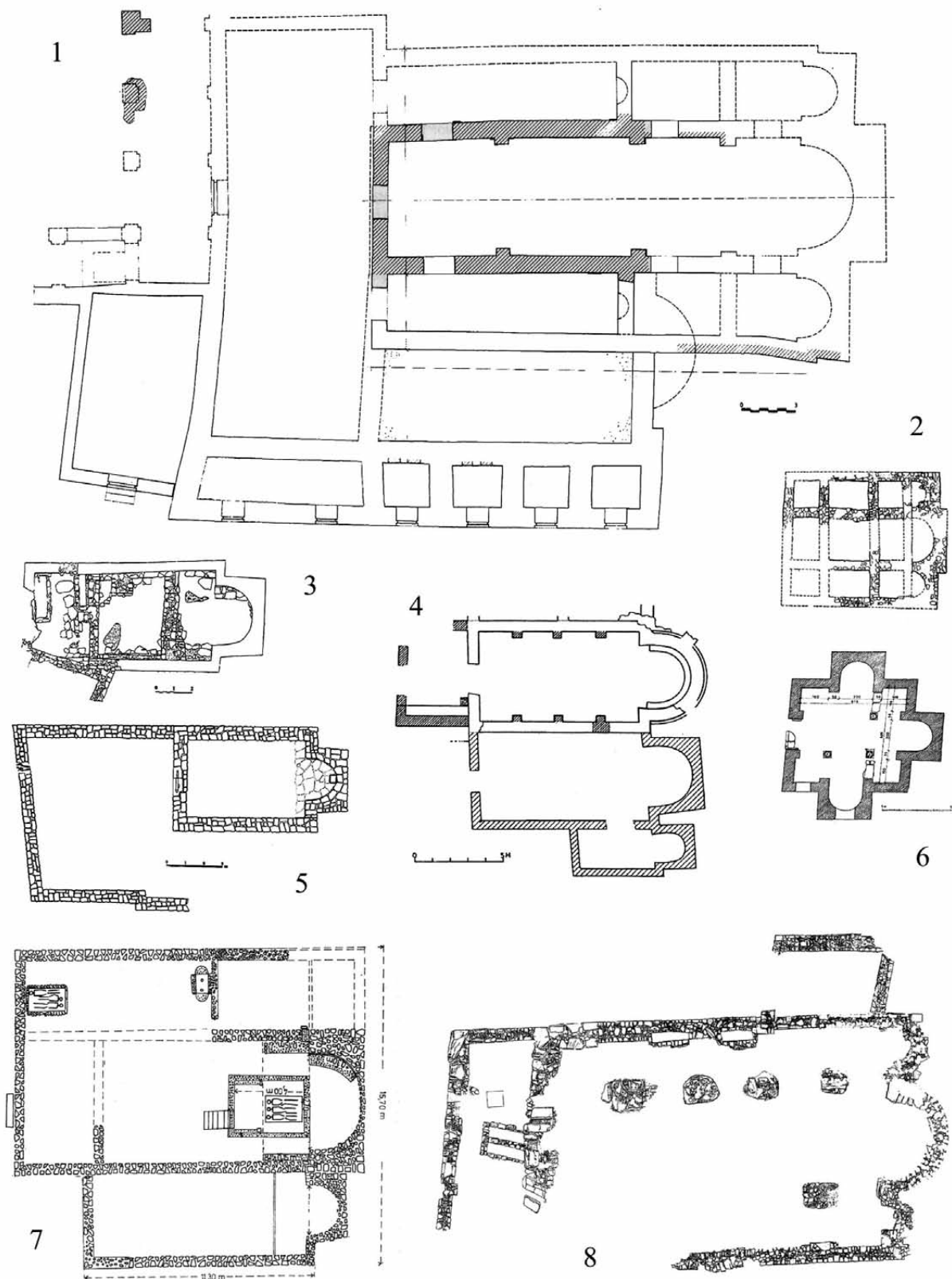
Магловиту слику ПЦС из писаних извора⁶⁵ чине разумљивом познати храмови 7. столећа (сл. 56). Јасно је да епископски храм, уз који углавном борави епископ, мора бити одговарајуће просторности, са епископским престолом у олтару и седиштима за свештенство. Било би природно да је у близини боравиште владара, да се у њему обављају крштења, венчања и крунисања, што подразумева просторност и богатији украс. Поред тога, та црква треба да има континитет, да буде везана за претке и Предање. У епархији би требало да буде, поред саборних и осталих мирских цркава, манастира а уз њих и испосница. Судећи по величини, ново архиепископско седиште било је у Пећкој Патријаршији.⁶⁶ Данашња црква Светих Апостола је средишњи део тог старог храма, изгледа саграђеног у доба цара Ираклија. То је највећи познати храм од оних са бочним просторијама уз главни брод, особених за Илире, судећи по исходима ископавања обављених још пре Другог светског рата (М. Чанак-Медић 1995: 16, 24-29). Зато ту и треба тражити седиште архиепископије. Околност да се налази на самој западној граници

Северног Илирика, односно на старој источној граници првобитне илирске Далмације, указује на повезивање две архиепископије у једну, због истог језика. То одговара начелу да се права једне цркве не гасе докле год је њених верника, без обзира на географски простор (Р. Љубинковић 1967: 67; Р. Поповић 1997: 107-108). Овако устројство Цркве било је могуће после пада Салоне, односно по несатанку њеног митрополитског престола; упадљиво је да се митрополит Салоне не спомиње том приликом, као ни при насељавању Сплита, нити у Италији.

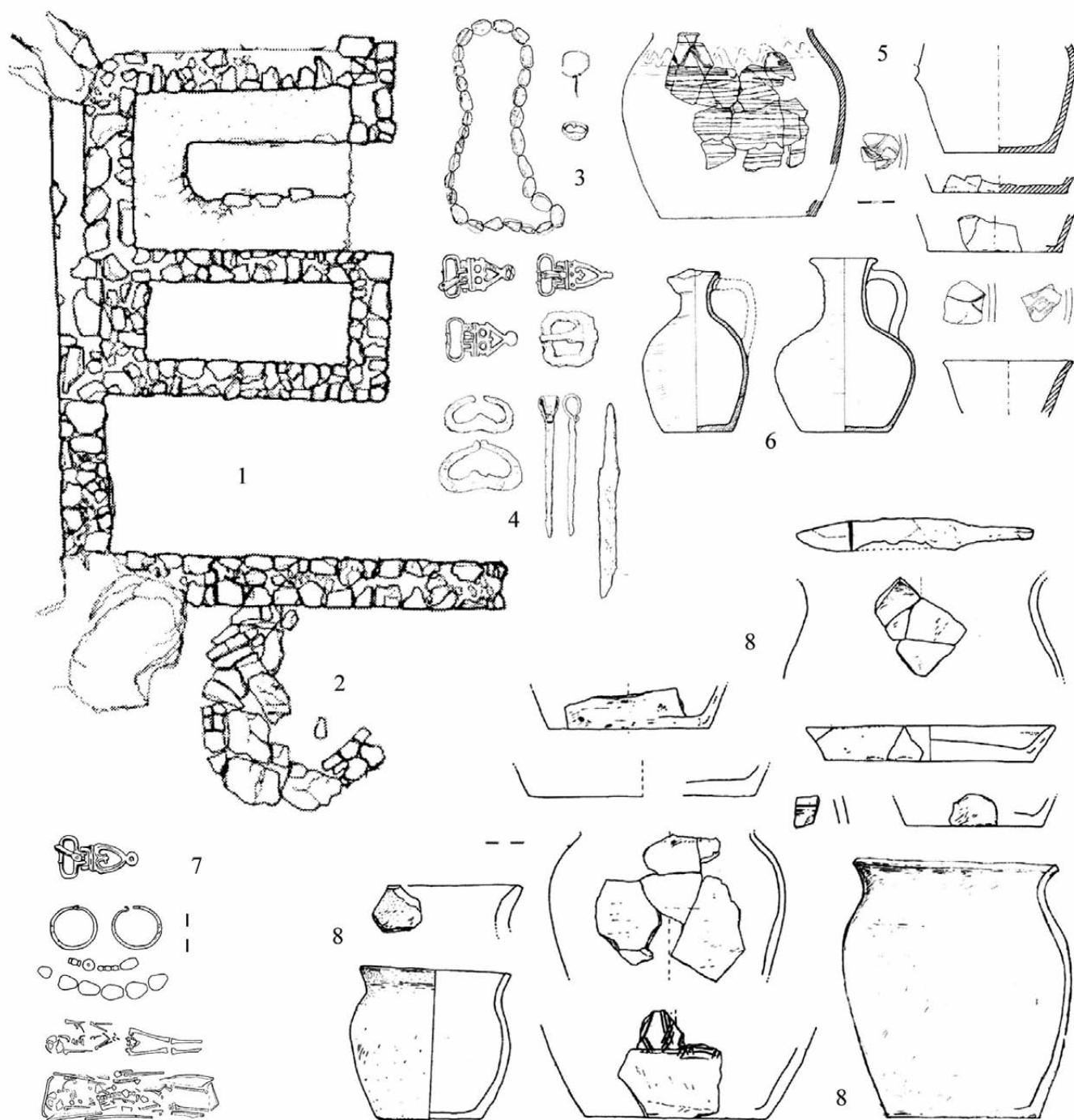
Највећи познати храм после Светих Апостола у Пећи био је храм Арханђе-ла Михаила манастира Иловице, из темеља изнова саграђен у првој половини 7. столећа. То је црква основе уписаног крста, са три апсиде, са унутрашњом и спољном припратом, са спољном крстионицом на североисточној страни. Храм је имао куполу, вероватно правоугаоне или издужене осмоугаоне основе. Дуж темеља овог храма, споља, нађени су уломци неукрашених српских лонаца, као и у остацима старијих конака. Величина храма показује да је манастир на Превлаци добио прворазредни значај у 7. столећу, да је могао бити седиште епископије (Јанковић 2010: 151-152). Имао је истовремен камени украс, али није довољно сачуван да би се доносили поуздани закључци о његовом изгледу. То су капители исклесани од лошег станца, са уклесаним „нацртаним“ украсом, или израђени од бољег камена али на начин прикладан раду у дрвету. У храму су нађена сачувана гробна места у северном зиду, под луковима, где су несумњиво биле сахрањене неке значајне личности, вероватно светитељи. Из 7-8. столећа је и пар латинских натписа, од којих је један посвећен цркви Светих апостола Петра и Павла, а у другом се спомиње abatus – опат, ава, старац. Конаци Јустинијановог доба су обновљени и даље коришћени; установљено је постојање зидова грађених каменом везаним блатом а повезаних дрветом, над приземљем јужног крила. У то време се за спремање хране користе српски лонци рађени гњетањем или на спором витлу, обично неукрашени. На пар лонаца су били утиснути крстови приликом израде, пре печења, што показује да су одмах били намењени манастиру Иловице, односно цркви. Нађене су црепуље у виду мањих кружних плоча, коришћене у околини манастира до наших дана, као и одговарајући сачеви.

Основу уписаног крста и куполу имала су још два оближња храма, Свети Тома у Прчању и храм нађен уз североисточну страну Светог Трифуна у Котору. Те цркве имају уписане апсиде, тојест олтарски простор је изнутра полукружан а споља четвороугаон. То је особеност цркава Истре током целог Средњег века, али у српској Далмацији оне претежно припадају 7. столећу. Мисли се да су такве апсиде имали Свети Апостоли у Пећи. Такве апсиде имају једнобродни храмови у Росама на Луштици, у Засаду уз Требиње (саграђеној над гробницом 6. столећа), и храмови непоузданијег датовања, на Шурању у Котору, на Мљету, Которцу код Сарајева, у Грацу код Посушја; у Доцима у Неретви налази се храм са бочним просторијама и једном уписаном апсидом. Из познијег 7. или 8. столећа могли би бити обновљен храм Студенице Хвостанске, и нов храм у Врутцима код врела Босне.

Располажемо археолошким доказима, тојест уломцима грнчарије, који показују да је уз старе цркве и даље трајао живот – за Тврдош, Петро-Павлов манастир, Мајсан, цркве на Јелици. Несумњиво је служила и даље Света Софија у Средецу и читав низ других, од којих су неке запустеле тек са доласком Турака. Распоред ових цркава подудара се са оним областима где топонимија не указује на спаљивање покојника. Наравно, ти стари храмови су служили, јер иначе не би стајали до Турака а и данас; уз њих треба стално рачунати са свештеницима, иноцима и верујућим народом, јер су их они одржавали.

Сл. 56. Српски храмови подигнути углавном у 7. столећу: 1. Свети апостоли у Пећи, 2. Свети Трифун (?) у Котору; 3. Росе у Боки; 4. Полаче на Мљету; 5. Градац, Хацићи код Сарајева; 6. Свети Тома у Прчању, Бока; 7. Градац код Посушја; 8. манастир Иловица у Боки.

Сл. 57. Сахрањивање у Поморју 7-9. столећа: Свач код Улциња, 1. гробнице уз западни зид цркве и 2. тризниште поред јужног зида исте цркве, 3. накит и 4. копче, пређица, прибадача, кресива и нож, све у саставу ношњи, 5. делови посуда од тризне, 6. посуде за заливање умрлог; 7. Будва, гробови свештеника и његове породице са нађеним предметима (копча, наушнице, огрлица); 8. Камено више Херцег Новог, делови посуда од тризне (лонци су реконструисани).

Археолошку слику Помесне српске цркве тог доба допуњавају забележени обреди приликом сахрањивања, понекад необични. У засвојеној тврдошкој гробници једини прилози су били неколико уломака лонаца рађених на спором витлу, домаће израде. То показује да је неком или некима од ту сахрањених (инока) приређена тризна у неком виду, можда од стране породице. Барем једна слична гробница постоји на Иловици, знатно оштећена дугом употребом, али у њој није забележен такав обред. Тризна је забележена у гробовима цркве на Градини изнад Раче на Тари, на смени 6. и 7. столећа. У Свачу су откривене две такве породичне гробнице саграђене уз цркву у раном 7. столећу, у које су упокојени сахрањивани у ношњи, а забележено је прилагање комада посуда, али у 8-9. столећу. Међутим, уз гробнице је била каменом поплочана површина за спремање хране на ватри, где су нађене животињске кости и уломци грнчарије 6-7. столећа (сл. 57. 2). У Каменом више Херцег Новог откривено је гробље са покојницима сахрањеним у тло, а уз неке од њих су нађени уломци грнчарије и разбијене посуде 7. столећа, дакле опет тризна (сл. 57. 8). Издваја се једна рака из Шипова, у којој није било покојника, али је нађен разбијен лонац 7-8. столећа, рађен на најпростијем спором витлу. Или је то био гроб начињен покојнику који је умро негде далеко, због одржавања обреда („кенотаф“), или је покојник по сахрани са свештеником (поред је била црква) накнадно извађен и спаљен. Необична појава установљена је у првобитној крстионици садашњег Петро-Павловог манастира у Требињском пољу. Уз базен крстионице испод куполе, било је прислоњено са југоисточне стране мало четвороугаоно удубљење од камених плочица, у коме су нађене поломљене животињске кости и пар уломака домородачке грнчарије рађене без употребе витла. То може бити само вид тризне, сведочанство да је (погребни) обред обављен како треба, положено у цркву уместо у гроб, или и у гроб. Из тога, као и из примера Тврдоша, видимо да су староседеоци Срби примењивали обреде које би пре очекивали код Срба повратника. Ретка су нађена гробља спаљених покојника, као на ушћу Буне код Мостара, у Дворовима код Бијељине, Зелињу на Дрини код Зворника и Кашићу код Задра.

Помесна црква Срба, некадашње римске Далмације и Дакије - Илирика, слаба или јака, морала се током 8. столећа усмерити извесној самосталности и самодовољности – образовани црквени људи су били далеко, Цариград је запао у иконоборачку јерес, а Рим се борио за опстанак своје световне власти коју су угрожавали Лангобарди. Укупно гледано, српска власт и народ су запустили Цркву из два основна разлога. Прво, није било довољно знања и учености. Знање се стицало у малобројним суседним византијским градовима који су опстали, или се ширило посредством оних који су из различитих разлога боравили у Византији. Друго, није

било писмености ни књига на словенском – илирском језику, јер подухват Јустина I да сачува словенску литургију због нечега није успео. Вероватно је број рунских слова био сувише мали за словенске гласове. Зато су били ретки образовани свештеници. Темелј ПЦС је било Предање, које су преносили српски иноци и сам народ. Пошто су иноци Византије пружили најснажнији отпор иконоборству, треба претпоставити да су неки од њих стизали као избеглице у манастире овог подручја, и чували православље. Не треба искључити и досељенике из Италије, који су бежали од Лангобарда.

Србија под ударима нових великих сила у 9. столећу

Током седмог столећа Византија се успешно носила са Арапима и успела је да заустави продор ислама у Европу преко Цариграда, али је трпела поразе и постепено губила поседе на Сицилији и у Италији од Арапа и Лангобарда. Истовремено је била захваћена иконоборачком јереси, што ју је културно и научно уназило и урушило јој углед међу хришћанима. У суседству Срба појавиле су се нове силе и угрозиле опстанак мале Србије, на североистоку Бугари, а на западу Франци. У 9. столећу је и арапска флота започела нападе на српско Поморје.

Бугари су потомци Хуна, који су под притиском Хазара, покренутих Арапима, кренули у расељавање из источно-европских степа у различитим правцима. Једна хорда је стигла у Панонију и потчинила се привремено Аварима, од којих су добили власт над хришћанима раније насилно пресељеним из Византије. Убрзо су, око 660. године, предвођени Кувером, заједно кренули у сеобу према Солуну. Кувер је намеравао да заузме Солун али у томе није успео; хришћани су пришли Византији, а Бугари су отишли преко јадранског залеђа за Италију, где су их Лангобарди населили у Беневенту. У току ових похода запустели су град Брегалница, вероватно Скопље и Ниш. Разарања се запајају у Свачу, Иловици, престаје сахрањивање у Каменом, погођено је Требиње са Тврдошем, затим околина Книна. Друга хорда је под ханом Аспарухом заузела данашњу Добруцу на десној обали Дунава. То је било подручје некадашње римске провинције Мале Скитије, које су Словени звали Онгл, Угао, због тока Дунава који ту нагло мења правац. Бугари су Онгл заштитили са југа изградњом земљаног бедема од Дунава до Црног мора, дугог скоро 45 километара. Тада су ти Бугари извршили напад до Гвоздених врата, па је страдало српско насеље „Кула“ код Брзе Паланке, и престало је подизање громила на Великом Острву. Срби су се повукли са равних обала Дунава у стеновите пределе повољније за одбрану, као што

је утврђење више Вражогрнца код Зајечара. Када се Византија ослободила притиска Арапа, пробала је да истисне Бугаре са тла којег је сматрала својим, да брани не само преостало ромејско становништво латинског или грчког говора, већ и Словене. Али цар Констанс II је поражен 679/80. године. Та победа је омогућила Бугарима да заузму град Одисос (данас Варна) и већи део доњег Подунавља, да иселе „седам“ словенских племена на границу према Аварима, а Северце на југ, на границу према Византији, и тако успоставе пуну власт у доњем Подунављу. Тек тада је потпуно престао црквени живот у провинцијама Другој Мезији и Мајској Скитији.

Бугари су временом успоставили племенски савез са низом словенских племена, силом или милом, и до краја 9. столећа бугарска држава се пословенила, укључујући власт.⁶⁷ Када су Аваре поразили Франци, Бугари су искористили прилику и потчинили Аваре источних делова Паноније, у Потисју и Срему, као и Словене – Србе данашњег српског Подунавља и долине Велике Мораве. Онда су опљачкали Средец 809, али га је Византија обновила. У бугарским нападима било је мученика међу хришћанима, али они ипак нису прогањали хришћане, већ су заробљено византијско становништво пресељавали северно од доњег Дунава или у Панонију, заједно са епископима. Грци ће још дуго бити бележени око Фрушке горе, и у Срему и у Бачкој. Током 9. столећа Бугарска је проширила своје границе до Дњестра на северу, Дунава на западу, залеђа Егејског приобаља на југу, са сливом Марице на истоку. Хан Пресијам је претрпео неуспех у нападу на Србију, као и његов син хан Борис (852-889) око средине 9. столећа, али је Бугарска тада већ владала долином Ибра. Треба претпоставити да је до првог рата са Србијом дошло негде самим почетком 9. столећа, да су Бугари за напад искористили прилику када су Франци покушали да освоје Србију.

Бугарска је ширила своју власт потчињавањем словенских племена, односно наметањем свог племенског савеза, а не колонизацијом. Зато су производи бугарске материјалне културе сасвим ретки изван источног дела доњег Подунавља, где им се налазила престоница Плиска. Слично осталим номадима, сахрањивали су покојнике у ношњи и са ратничком опремом (сабља, лук и стреле, копље) и по правилу са храном као прилогом. Користили су занатски рађено посуђе, као оно рађено у Хазарском каганату: лоптасте лонце украшене чешљем или глачањем, и различите крчаге такође украшене глачањем (сл. 58). По пар уломака таквих посуда нађено је у словенским насељима 9. столећа код Брзе Паланке (Дунав) и у Футогу код Новог Сада. На унутрашњој страни дела трбуха словенског лонца из Футога, био је урезан бугарски знак у виду руне. У Шудикову код Бера на нађен је тесаник са бугарским знацима на неколико страна, међу којима и један који обично на неки начин обележава бугарску државу. Несумњиво је ту био постављен у време када су Бугари загосподарили тим делом Србије. По СН, Бугарска је освојила Србију 924. године.

Приближно у време Бугарског продора у средње Подунавље, Србију су за запада напали Франци. Они су веома ојачали под Карлом Великим (768-814), који је 800. године крунисан за цара Западног римског царства, обновљеног у савезу народа латинског и немачког језика, лукавства и силе. Франци су у другој половини 7. столећа потчинили Баварце а за њима словенске Карантанце, уништили су Лангобарде у Италији и заузели византијску Истру. Затим су упали у Потисје, сломили Аваре и опљачкали их, тако да су они убрзо нестали из Паноније. Франци су напали Чехе и Моравце, и једно време их држали у покорности. По крунисању за цара, Карло Велики је нашао изговор и пробао да покори Далмацију, као наводни посед Западног римског царства, 802. године. Постигао је тек

⁶⁷ Има археолошких показатеља да се Бугари на североистоку данашње Бугарске могу пратити етнички и културно до турских освајања. Вероватно су тамошњи данашњи муслимани њихови потомци.

⁶⁸ Наши археолози на власти упорно избегавају и спречавају рад на српској археолошкој грађи старијој од 12. столећа, а она се ипак стално појављује и прави им тешкоће. Зато замагљују суштину, из неспособности или намерно. Како установити где је била граница ако се не призна да постоје две стране, Бугарска и Србија? М. Милинковић, заслужан за укидање наставе словенске археологије, истраживач Градине на Јелици, тврди да су тамо у 6. столећу уз Романе живели Германи, позивајући се и на необјављену антрополошку анализу Ж. Микића, по коме осим брахикраних (аутохтоних) има долихокраних лобања, за које М. Милинковић мисли да су германске, мада признаје да могу бити и словенске (2010: 200-203). По њему, град на Јелици је трајао до смене 6. у 7. столеће, а онда су га после неког пожара населили „нови варвари“, Словени. Они су образовали два археолошка слоја, из 7. и 8-9. столећа, у целом граду, и то у истим грађевинама, а закључак Д. Булића (2004: 174) да је ту нађена керамика српска је преурањен! М. Милинковић је збуњен и неповерљив, јер откуда Срби код Чачка, где су се дели Германи? Дакле, М. Милинковић мисли да су на Јелици живели Романи и Германи, а да су се онда у њиховим становима волшебено настанили неки Словени и живели у њима још најмање 200 година, и користили неке цркве (а где су се сахрањивали?). Без оправдања занемарује датовање Д. Булића до 10. столећа (у том случају, Градина је освојена 924.). Наравно, М. Милинковић пажљиво бира коју ће литературу користити да би испунио свој задатак прикривања података о Србима, а вештина прикривања чињеница преко цитирања добро је разрађена на Филозофском факултету у Београду (П. Шипка 2010). Ту вештину су разрадили и М. Поповић и В. Бикић, па уопште не пореде налазе са Јелице (Д. Булић 2004) и своје из околине Сјенице (2009), да читаоци не би видели стварно стање.

делимичан успех. Зато је са Византијом склопио мир 812. и врагио јој заузете приморске градове, али је задржао Истру. Срби су такође тада потиснути са запада, из Лике, где су Франци населили словенске Гудушчане. У Равним котарима су населили Хрвате, а око доње Неретве Лицике са Висле, Словене који су такође били у њиховој служби. Занимљиво је да планински врхови звани „Коњска глава“ и слично, окржују управо област доње Неретве где су били настањени Лицики, па ће пре бити да су њих Срби називали паганима, као још некрштене, а не Србе Неретљане, како бележи *СН*, јер су у Неретви познате цркве из 7-8. столећа.

Франачки ратници се лако распознају на словенском тлу (сл. 59). Иако су били покрштени, сахрањивани су у ношњи са ратничком опремом, тојест са остругама на обући, са мачем, са ножем и буклијом о појасу. За разлику од Рима, Византије и номада, код којих је појас са металним оковима био знак војничке службе, код Франака су то биле оструге, и обичај сахрањивања ратника у обући са остругама, задржан је на западу до доласка Турака. По распореду таквих гробова види се докле су стигли Франци, или њихови вазали опремљени на исти начин (карта 10). После средине 9. столећа таквих налаза више нема, јер им се држава распала (на потоњу Француску, Италију и Немачку), па су истиснути из Далмације и Подунавља.

Срби су одавно били у сукобу са Францима. Постоји претпоставка да је у време цара Маврикија, 596-597. године, Византија склопила савез са неким Србима да нападну Франке у Полабљу (J. Neitmann 1973), подупрта налазима византијског новца и занатски рађених лонаца украшених чешљем источно од Лабе. Тада су Франци били покорили германске Тиринжане, и тако проширили своју власт до словенских граница, до Полабља, па је тамошњим Словенима била потребна помоћ. Пре тога су Авари нападали Франке, на наговор цара Јустинијана Управде. Касније, када су агресивни Франци кренули на Словене предвођене Самом, полабски Срби под кнезом Дервеном су им нанели тежак пораз и померили словенске границе на запад. Од Карла Великог Срби на Лаби су прешли у дуготрајну одбрану; данас су једино словенско племе опстало у немачком Полабљу и на Одри. Судећи по ширењу рељефног украса на српској грнчарији од 9. столећа, који је био особен за пределе данашње источне Немачке и Пољске, изван број полапских („Лужичких“) Срба могао се доселити у Србију (Илирску Далмацију).

О ратовима и српским границама овог доба сведоче откривена утврђења. У почетку су коришћена утврђења рановизантијског доба или још старија, која су већ била изграђена на повољним местима. Њихова употреба у 9. или 11. столећу се распознаје по налазима грнчарије и других средњовековних предмета. Таква је велика Градина на Јелици

код Чачка, али није утврђено када ју је бугарска војска тачно освојила⁶⁸. Више мањих старих утврђења слива Западне Мораве коришћено је током ратова на обе стране. Како се бугарски притисак повећавао, постало је неопходно да се стара утврђења обнављају, да им се изграде нови бедеми и куле. Захваљујући томе што се тада граде препознатљиве куле неправилне полукружне основе, откривамо утврђења у Расу (Постење наспрам Петрове Цркве, можда и Градина више ушћа Себечевске реке у Рашку), Врсеницу код Сјенице, Вишеград код Призрена (утврђење манастира Светих Арханђела), градове Сард и Свач код Скадра, Стари Бар, Градину Мартинића код Даниловграда, Градину на Јелици и Зворник. Из распореда ових тврђава види се приближно правац српске границе према Бугарима у 9. столећу, а она се углавном подударала са старом источном границом првобитне Далмације. На западној граници је стање нешто другачије. Такође су коришћена стара утврђена места, као Книн, Брибир, Градина у Мокром Пољу, Градина у Горњим Врбљанима на Сани. Поред њих, зна се низ старих илирских градина, у којима или уз које се налазе громиле, што значи да су подизане погинулима у одбрани тих истих градина, обновљених каменом и дрветом а без кречног малтера. Оне се налазе на правцу Брувно код Грачаца – Ливно, а наспрам њих, са јужне стране, има франачких гробаља код Книна и Врлике, а спорадично до Неретве. Делове Далмације до тог правца успели су да освоје Франци са својим савезницима. Такви бедеми су изгледа подизани и на истоку (Врсенице), али су подаци истраживача непоуздани. Срби су и у Полабљу били познати по градинама (J. Neitmann 1973).

ПЦС у 8. – почетком 9. столећа

Ратне несреће олакшавају поуздано датовање неких цркава, јер храмови особени за српску цркву нису подизани тамо где није било српске државе. На тај начин се неки храмови на тадашњем истоку Србије могу датовати пре бугарског освајања. И даље су били особени храмови са бочним просторијама, али сада они добијају три полукружне апсиде на истоку (сл. 60). Можда је изглед старијег иловичког храма, уколико је имао такве апсиде, утицао на њих. У Попама код Новог Пазара налази се древна црква Светог Петра и Павла, која у темељима има стари храм са три споља полукружне апсиде. У средишњој апсиди је у ниши епископски престо, као и у мало млађе цркве на Градини Мартинића у Зети. Постојање епископског престола указује на њен значај, на близину неког престоног места. На градишту Постење преко пута Петрове Цркве у Расу, нађене су у замку три мале цркве уз дворац. Једна је била мања гробна капела, са припратом у којој су биле гробнице српских владара; друга

је нешто већа једнобродна придворска црква са припратом и седиштима уз зидове, а трећа је заветни храм, од 4-5 м² (Д. Мркобрад 1996). Три апсиде има и помешта црква у граду на Јелици, који је по свој прилици освојен током 9. столећа (сл. 45. 5). Источни део јужног брода цркве налик оној у Попама откривен је у Истоку. Судећи по уграђеним комадима обрађеног мермера, та је црква саграђена на старијој базилици. Пошто је и она срушена, у 14. столећу је саграђена мала четвороугаона црква са истом апсидом и осликана живописом. Да је реч о јужној бочној просторији старије цркве (ђаконику), показује асиметричан положај апсиде. Због величине, и ова црква је могла имати епископски престо, а подигнута је пре него што су Бугари угрозили и на крају освојили Метохију крајем 9. столећа. Сличан је случај са остацима цркве из Дренове код Пријепоља. И од ње је сачуван ђаконик (?), преправљен у млађу цркву. Има још таквих цркава.

Извесне податке у овом добу дају гробља. У Тврдошу су у засвођеној гробници сахрањивани покојници без икаквих предмета (дакле иноци), а у Свачу су покојни сахрањивани у таквим гробницама у ношњи, са тризном и крчазима (световна лица). Појава посуда за течност (вино) у гробницама, забележена у 8-9. столећу у Атини, Коринту, Кроји и неким сеоским срединама, као и у Свачу, указује на сведочење обављеног православног обреда заливања покојника вином и уљем, насупрот иконоборцима, дакле као сведочанство „православности“. Запажају се и сталешке разлике у гробљима. У Будви су у дворишту базилике сахрањена два мушкарца (један са бронзаном копчом на појасу) и једна жена (са пар наушница и огрлицом од скупих бобица). То би могли бити чланови две генерације породице свештеника. Повлашћено место сахране у дворишту цркве, као и накит, показују колико су свештеници тада били угледна и богата лица. Свештеник Јован је био ктитор каменог базена крстионице (сл. 61), постављеном вероватно у манастиру Иловици (в. ниже). На западној страни иловичког саборног храма нађен је поремећен женски гроб, у коме су нађене две крупне бобице из огрлице од аметиста. То је несумњиво био гроб неке племкиње, вероватно припаднице владарске куће, сахрањене у унутрашњој припрати. Са западне стране храма је било гробова особа сахрањених у ношњи, два са кресивом у торбици, један дечији гроб са сребрним крстом привеском, један са сребрном наушницом 9. столећа са четири јагоде, итд. Нарочито су занимљива два гроба откривена у Шипову, дакле у унутрашњости западног дела Далмације. Били су у гробљу које се пружало изнад садашњег храма Светог Јована Претече до врха десетак метара више терасе, званом Црквина. Судећи по ширењу гробља низ падину, и тесаницама нађеним у гробовима 12. столећа, на врху се налазила црква у 7-9. столећу. Највиши је поменути гроб са посудом а без покојника, из 7-8. столећа. У две суседне а ниже раке нађени су покојници, један окренут истоку а други западу, са поломљеном грнчаријом 8-9. столећа и поломљеним и нагорелим животињским костима, дакле са тризном. Видимо да су одржавани стари обреди, по свој прилици уз цркву а можда и у присуству свештеника.⁶⁹ У планинској околини Шипова има громила, али нису датоване; можда су неке подигнуте покојницима сахрањеним око цркве у средишту жупе.

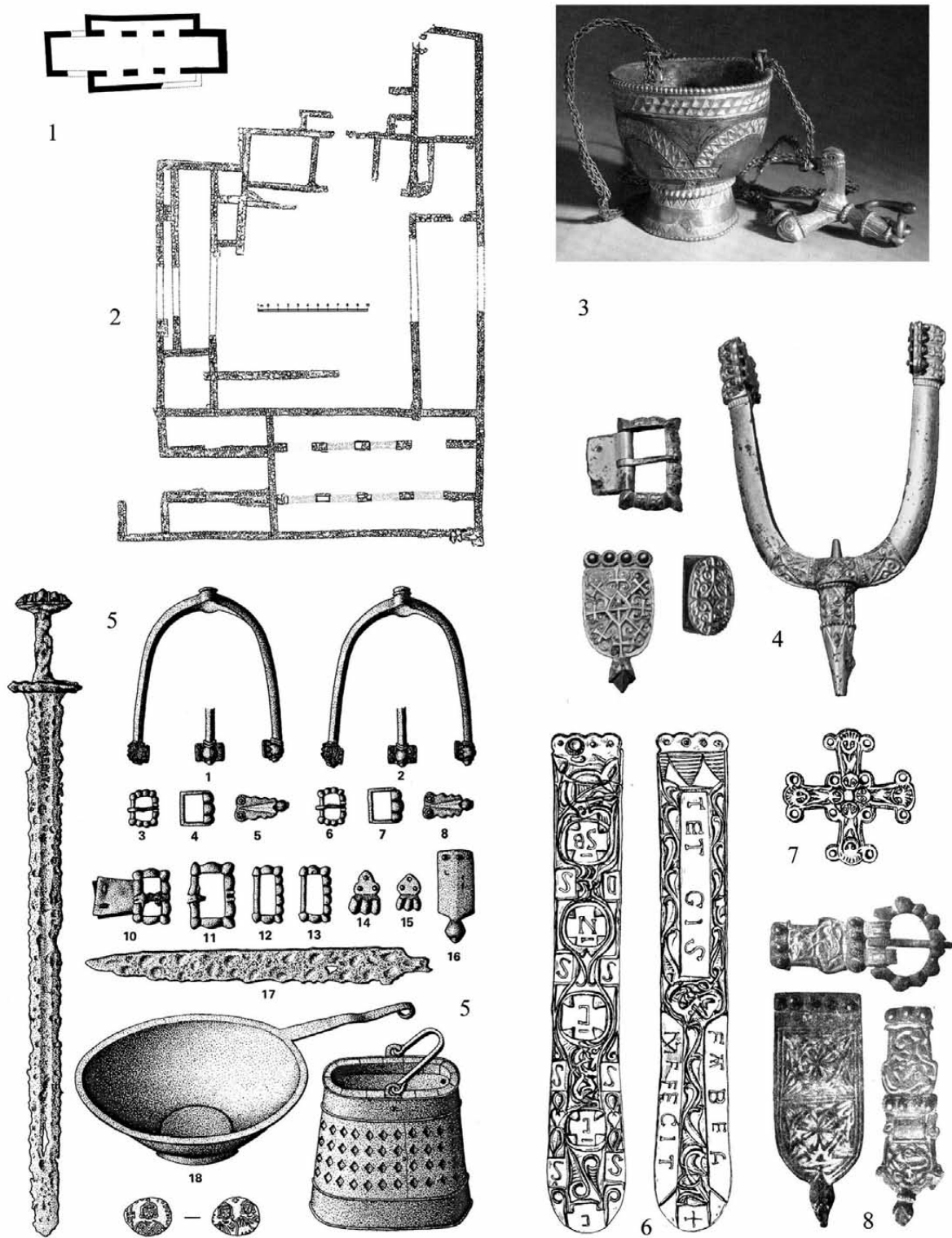
⁶⁹ Петсто година касније, *Законик цара Стефана Душана* предвиђа да се попу који присуствује спаљивању покојника одузме поповство, а село да плати казну.

⁷⁰ Како сам показао (2007: 186-209), Црвени Хрвати се досељавају у пределе између Прилепа и Скадарског језера око почетка 9. столећа и образују Комани-Кроја културу, а она траје док те пределе нису коначно освојили Бугари крајем истог столећа.

Са Францима се појавила и њихова црква под заштитом оружја, особене немачке надмености. Монаси франачких (немачких) манастира Далмације настоје да рашире култове западних светитеља, на првом месту Светог Мартина, заштитника Франачке. Познато је да су Франци покрштавали Словене на западу и наравно Хрвате, као и да су касније пробали да спроведу покрштавање Бугара, па је покушаја наметања свакако било и према покореним и пограничним Срби-

Сл. 58. Култура подунавских Бугара 8-9. столећа: 1. гроб ратника са оружјем и прилогом у храни (бокал); 2. занатски рађено посуђе (једнако оном у степској Салтовској култури); 3. налаз из Футога, где су горња два уломка бугарска; 4. глинени модел јурте, Девња; бугарски знаци на тесаницима из Плиске (5) и Шудикове код Берана (6); 7. Погранични бугарски натпис исписан грчким писмом; 8. сребрна чаша са грчким натписом великог жупана Сивина; 9. глагољска азбука уписана на зид Округле цркве у Преславу.

Сл. 59. Франачка култура у Далмацији: 1. основа цркве Свете Марте у Бијаћима; 2. основа манастира у Бискупцији код Книна и налази гробних целина, 4. оструга са припадајућом копчом, гајком и језичком, 5. мач (умањен), оструге са метаним деловима каиша, окови појаса, здела, чутура и византијски златник; 3. кадионица из Старе Врлике; 6. Врбљани на Сани, метални крај каиша; 7. Ждријац код Книна, позлаћен крст; 8. Могорјело, позлаћени бронзани делови каиша.

ма у Далмацији. Манастир у Бискупији код Книна (Т. Марасовић 1978: 16), са црквом одлика франачке архитектуре и са франачким гробљем, могао је у томе имати важну улогу (сл. 59. 2). Његов храм је тробродна базилика, правоугаоног источног дела споља равног (без апсида), а уклопљен је у четвороугаон склоп грађевина са средишњим двориштем (клаустром). Ту су сахрањивани франачки ратници док нису протерани из Далмације, око средине 9. столећа. Такви храмови за сада нису познати код Лицика у Неретви и Гудушчана у Лици.

Са друге стране, у исто време обновљен снажан утицај из Византије, показује се кроз обнову храмова и доношење моштију светитеља. То су биле неке од мера против настојања Франачке да освоји целу Далмацију, као наводни посед некадашњег Западног римског царства. Више храмова у византијским и српским градовима, углавном у приморју, добија око почетка 9. столећа камене киворије и олтарске преграде украшене рељефима (не могу се назвати иконостаси, јер је било доба иконобораца): Улцињ, Будва, Иловица, Котор, Дубровник, Завала, Врутци код врела Босне. Византија омогућава преносење моштију светих на запад, као Светог Трифуна у Котор, Светог Николе у Бари и Светог Марка у Венецију. Тако је моштима јачана Црква византијске Далмације, да би се одбранила од претензија новог Немачко-римског царства. Као да је опасност са Запада помогла да се власти Византије освесте и окрену православљу. Запажа се и извесно подржавање Латина, не само кроз латинске натписе (литургијски језик је био латински), већ и кроз подизање киворија над часним трпезама, неуобичајеним у Грчкој и осталој Византији. То је доба првог по имену забележеног српског наследног владара у *СН*, кнеза Вишеслава. Његово име је забележено на каменом базену за крштавање свештеника Јована (сл. 61. 1; Т. 12. 1). На српском тлу у Поморју најважнији манастир био је Арханђела Михаила на Превлаци, Иловица. Око 800. године стари храм из 7. столећа снабдевен је новим каменим олтарским преградама и киворијима, а за њим и друге мање манастирске цркве. Негде током прве половине 9. столећа саграђена је црквица откривена у темељима манастира Завале, која је одмах добила камени украс, рад домаћих клесара.

У ово време може да се уклопи прича из *ЉПД* о краљу Светопелеку, који је на сабору у Далми (односно на планини Хливни, пољу Кливни), устројио државу и цркву, уз присуство посланика цара Михаила и легата папе Стефана (1950: 49-55): држава је подељена на Приморје састављено од Беле Хрватске или Доње Далмације и Црвене Хрватске⁷⁰ или Горње Далмације, и на Србију, звану и Загорје, састављену од Босне и Рашке; тада су наводно успостављене две архиепископије, Салонитанска и Диоклићанска. Цар Михаило I влада 811-813, а папа Стефан V 816-817. Напред помену-

те историјске околности тог доба указују да се неко преустројавање тада могло десити. Рат са Франачком је завршен, тада насељени Гудушчани, Хрвати и Лицики су дотле били пагани, а уговор о миру је склопљен 812. Потом су Византија и Франачка преговарале око разграничења између Словена под влашћу Франака (у овом случају Хрвата) и Римљана (Латина византијске Далмације) 817. године (Ј. Ферлуга 1957: 63). Заиста је због наведеног политичког стања могла бити успостављена архиепископија у Сплиту. Пагани из *СН* нису били Срби Неретљани, са чијег тла знамо за више цркава, већ Лицики досељени у Неретву. Наравно, име Светопелека из тог дела *ЉПД* и помен Светог Тирила Константина, припадају неким другим просторима и временима. Тачна је срж тог одељка *ЉПД*, да је неки народ покрштен (Гудушчани, Хрвати, Лицики), да је успостављен њихов мир са Римљанима из приморских градова, и да је извршено неко преустројавање државе (Србије).

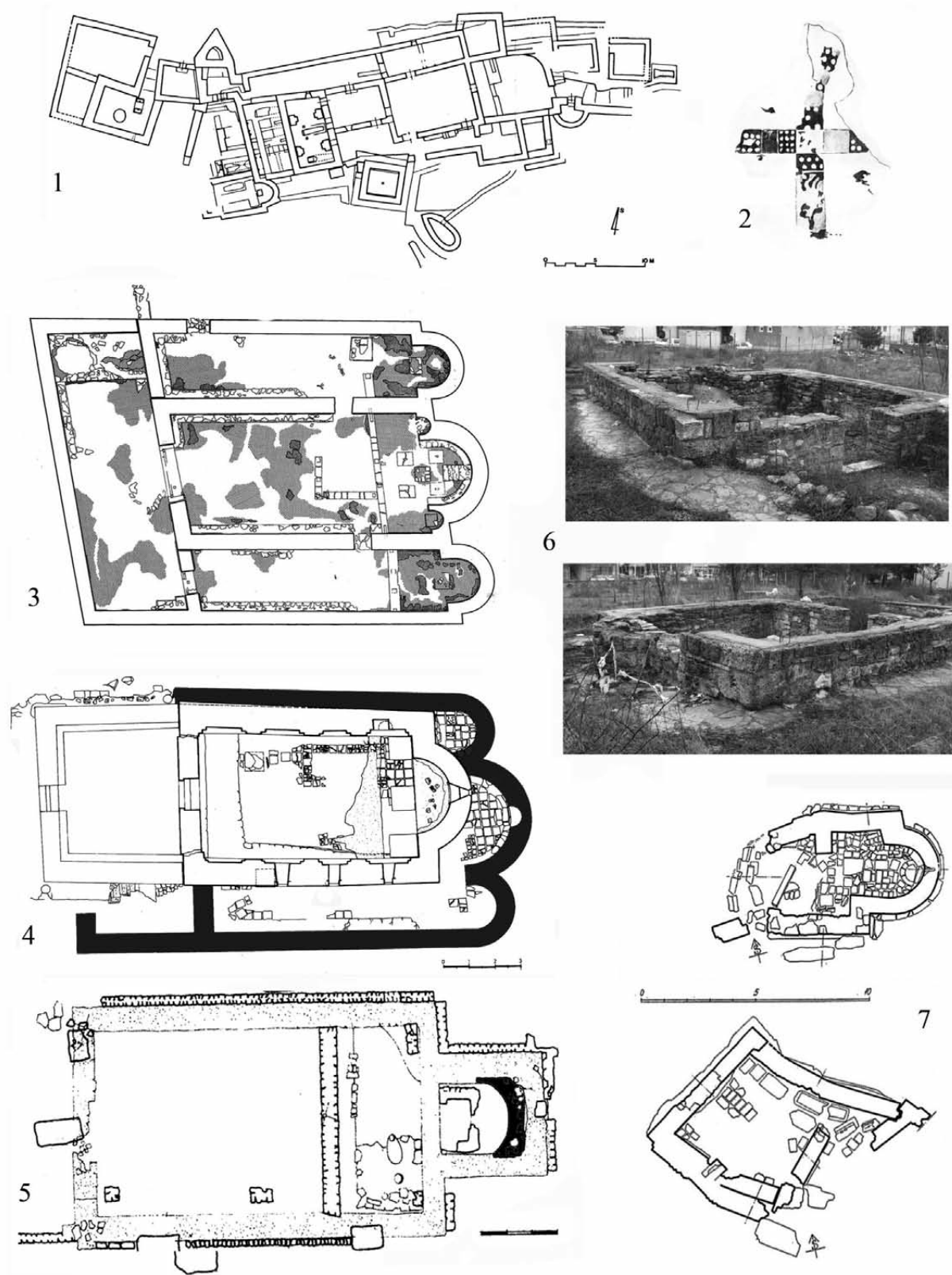
Поменуто крстионица свештеника Јована је изванредно сведочанство српске државе и цркве; данас се налази у Сплиту. Помен имена кнеза Вишеслава је тако упечатљив да се она по њему зове, иако је њен донатор свештеник Јован (Iohannes), како се то види из латинског натписа. У натпису се говори о намени крстионице да се у њој крштени очисте од грехова и спасу исповедајући Свету Тројицу, а свештеник Јован је у време владара Вишеслава („DVCI VVISSASCLAVO“), посвећује Светом Јовану Крститељу. Датована је око 800. године или у рано 9. столеће, а радионичко порекло се тражи у северној Италији (В. Делонга 1996: 205-207). Крстионицу је са истоименим српским кнезом повезао први И. Кукуљевић, али то тумачење нису прихватили ни хрватски ни српски историчари, иако се за ову крстионицу зна од средине 19. столећа (И. Петрициоли 1985: 126). Брзо је закључено да је реч о хрватском кнезу, само је постало спорно да ли крстионица припада добу око 800. године, или је из 11. столећа. Н. Клаић се определила за млађе датовање (1975: 197-198), а С. Гуњача је датује у трећу деценију 9. столећа (1973: 137-141). Истраживачи је повезују са наводним хрватским кнезом Вишеславом, непознатим из писаних и било којих других извора. Уколико је крстионица из 11. столећа, не може се повезати са српским кнезом који је владао око 800, нити ако је са подручја хрватске кнежевине. Оправдање, изговор да се натпис са крстионице не повеже са српским кнезом, лежи у податку из *СН* да се Србија средином 10. столећа простирала у унутрашњости; при томе се занемарује да у том истом спису пише да су у саставу Србије истовремено и Неретва и Травунија, као и да је реч о стању средином 10. а не у 8-9. столећу. Датовање крстионице не може бити спорно, јер се мора кретати између краја 8. и раног 9. столећа, како је одавно показано на основу сличности са поуздано датованим рељефима из северне Италије. То се

подудара са добом владе српског кнеза Вишеслава из *СН* око почетка 9. столећа. Међутим, није се знало где се ова крстионица првобитно налазила. Крстионица је откривена у Венецији 1853, а мисли се да је тамо пренета из Нина 1746. године. Базен крстионице је пренет из Венеције у Нин 1942. Можда се у архивима Венеције крију записи одакле су је узели. По расположивим археолошким подацима крстионица не потиче из Нина (И. Петрициоли 1985: 127-133).

Данас може да се тврди да се базен крстионице првобитно налазио на Превлаци, у манастиру Арханђела Михаила, одакле је однет у Венецију средином 15. столећа. За то су најважнији доказ полустубићи који уоквирују пет страна крстионице – на шестој страни је отвор за истицање воде. Украшени су привидном спиралом, односно попречно и укосом су нарезани; њихови врхови су налик капителима у виду крина. Део таквог рељефног стубића нађен је у манастиру Иловици. Он је био уграђен у зид, како се то види по његовој приклесаној позадини. На једном крају (недостаје завршетак) има две волуте налик крину са крстионице али обрнуто окренуте, па се чини да је то украс који је био изнад базе. Тако не изгледају базе на крстионици. Али, ако је то био заиста украс на споју два зида, онда је морао бити и знатно дужи односно виши, што подразумева и сложеније украшавање. Крин је препознатљив хришћански симбол, непрекидно коришћен (Н. Богосављевић 2001), и чест је на рељефима Иловице и суседних цркава. Украс крина је особен и за рељефе Иловице, за преградну плочу са лавом и још једну, за камене прозоре, итд. Слично обликован крин налази се у Котору, има га и у Грчкој, а редак је у Доњој Далмацији, односно у византијској Далмацији и Хрватској. На предњој страни крстионице налази се крст испуњен преплетом. Налик је оном са много мањег натпрозорника манастира Иловице, који има и слично изведене кринове само што је све једноставније рађено. Слично украшен крст нађен је у Врутцима (Илица) код Сарајева, чак и у манастиру Светог Луке у Фокиди близу Агине.

Остаци саборног храма манастира Иловице показују и где се првобитно налазила ова крстионица. Уз северни зид саборног храма, на источном крају, налази се четвороугаона просторија, унутрашње величине око 5 x 4 м. У њој је затечен под од рановизантијских опека, али је веома оштећен укопавањем гробова у време млетачке окупације, по рушењу Манастира, и данас је скоро нестало. У њу се улазило из брода цркве. Поменути рељефни полустубић по свој прилици је био узидан у један од унутрашњих углова грађевине крстионице. Над њима се свакако налазио неки венац дуж зидова, испод почетка свода. Венац су могли чинити бројни нађени комади украшени једноставним преплетом, такође грубо оклесане позадине. Базен крстионице се по свој прилици налазио уз западни зид, коме је био окренут неукрашеном страном крстионице са отвором за испуштање воде.^{70а} Сличности са рељефима на Превлаци показују да је базен крстионице одатле однет, мада би могли помишљати и на друге пределе у некад српском приморју – Неретву, Пељешац или острва, па и на градове као Котор. Ипак, да потиче заиста из Иловице, показује судбина управо тог манастира, који су по предању разорили Млечани. То је археолошки потврђено, јер је установљен слој пожара у коме је манастир спаљен, сведочанства о насилној смрти његових становника и о разграђивању Манастира. Дакле, сасвим је извесно да је крстионица са Превлаке однета у Венецију, а потом предата Хрватима 1942. године. Није могуће да су је Млечани однели из неког латинског града Далмације у свом поседу, мада су и њих пљачкали (на пример Пулу), јер то би онда морао да буде неки град који је пре тога признавао власт кнеза Вишеслава.

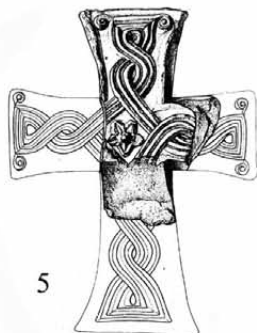
^{70а} Последње ископавање Иловице открило је нов доказ за ову моју раније изнету тврдњу, да се базен крстионице првобитно налазио у Иловици: то је латински натпис на доњој ивици каменог прозора, једнаког прозорима који су били на саборном храму. Сачувани део натписа је у два реда и гласи: (...D)NA (M? ...) / (...HANNIB(A....). Садржи посвету Светом Јовану Претечи, јер се чита [Sancti Io]HANNI(s) BA[ptiste], као на базену крстионице свештеника Јована – S(an)C(t)I IOH(ann)IS BAPTISTE. Шта више, можда се и у новопронађеном натпису у првом слову од „Baptiste“ налази слово А, као у натпису на базену. Несумњиво се прозор налазио на згради посвећеној Светом Јовану Претечи, а неуобичајено место за (посветни) натпис указује да посвета није постојала над вратима, односно да је зграда била прислоњена уз цркву другачије посвете. Излази да је реч о прозору са крстионице прислоњене уз саборни храм посвећен Арханђелу Михаилу, а њен ктитор је могао бити кнез Вишеслав или свештеник Јован. Овај прозор, натписом повезан са базеном крстионице а једнак осталима, доказује да је кнез Вишеслав обновио саборни храм Иловице.

Сл. 60. Цркве 8–9. столећа: 1-2. Мајсан у Пељешком каналу, основа скита и живописан крст; 3. Градина Мартинића код Даниловграда, придворска црква; 4. Свети Петар и Павле у Попама, код Новог Пазара; 5. Врутци, Илића код Сарајева; 6. гробље у Истоку; 7. Дренова код Пријепоља, делови цркве на клизишту.

1

5

4

3

2

Сл. 61. Крстионица из доба кнеза Вишеслава из манастира Иловице: 1. базен крстионице са рељефним крстом; 2. Иловица, натпрозорник обележен једним сличним и „грчким“ крстом; 3. Иловица, део полустубића, од украса просторије крстионице; 4. манастир Светог Луке у Фокиди (код Атине), крст украшен преплетом и „грчким“ крстом; 5. Врутци код Сарајева, део каменог крста.

Натпис на базену крстионице гласи (В. Делонга 1996: 205):

+ HEC FON(S) NE(m)PE SVM(m?)IT INFIRMOS VT REDDAT. ILLVMINATOS NIC EXPIANT SCELERA SVA QVOD [de primo] SVMPSERVNT PARENTE VT EFFICIENTVR CHR(ist)ICOLE SALVBRITER CONFITENDO TRINV(m). P(er) HENNE(m) НОС IOH(annes) PR(es)B(iter) SVB TE(m)PORE VVISSASCLAVO DVCI OPVS BENE CO(m)PSIT DEVOTE IN HONORE VIDELICET S(an)C(t)I IOH(ann)IS BAPTISTE VT INTERCEDAT P(ro) EO CLIENTVLOQVE SVO.

У слободном преводу: „+ Овај извор прима све малодушне да их освести. Чисте се за опроштење грехова својих које наследише од прародитеља, спасоносно исповедајући Тројицу. Ово дело неугледни свештеник Јован у време војводе Вишеслава добро уреди и посвети у славу Светог Јована Крститеља, да посредује за њега, свог слугу“.

Вишеслав је био **миропомазани** владар, иначе не видим зашто би се свештеник Јован позивао на њега а не на византијског цара, као што су урадили ктитори киворија из Улциња и други. Вишеслав је морао бити крунисани, овенчани владар, и то у Цркви сопствене државе. Следи и да је свештеника Јована посветио епископ (архиепископ?) државе којом је владао кнез Вишеслав. Ово је неспоран археолошки доказ да је Србија била хришћанска држава на крају 8. stoleћа.

Доба словенских апостола и њихових наследника

У 9. stoleћу испунило се време да сви Словени Подунавља буду крштени. Словени су од почетка знали за проповед апостола, зато су и веровали у једног Бога Творца, али нису били у устројеној Цркви, нису примењивали Литургију и причест. Са Словенима или поред њих одавно су живели хришћани, а неки Словени су и сами били крштени. Зато нема разлога да се замишљају некакви мисионари у Раном средњем веку чак из Ирске међу Словенима; у Византији је одувек морало бити инока и свештеника Словена, а Србија је била успостављена као хришћанска држава још у време цара Ираклија. Давно је запажено да се у Руској цркви користе неки латински изрази (олтар, агнец, црква, пастир, пост), који су морали бити усвојени пре званичног покрштавања Русије из Византије грчког језика (*ВХР*: 46). Зато је оправдано претпостављено ширење хришћанства из (илирске) Далмације са службом на латинском језику, дакле из Србије. Знајући кретања Словена у 6-7. stoleћу, нема никакве сумње да се хришћанство ширило истовремено са Балканског

полуострва и међу данашње Западне Словене. Знано се за некрштену Белу Србију негде на просторима данашње Пољске или источне Немачке. Зато нема оправдања ни да се замишља прво ширење хришћанства од инојезичних Германа (Немаца, немих) међу Словене. На Западу је после немачких војних победа наметан њихов феудални поредак, где је Црква, успостављена државном силом, живела од својих верника. Зато им је био потребан монопол. *Свето Писмо* на другим, сопственим језицима, било је уобичајено на Истоку (на јерменском, сиријском, коптском, етиопском, итд.). Али на Западу Рим није дозвољавао други литургијски језик осим латинског. Тиме су спутавали знање а наметали послушност. То је одговарало творцима Франачког царства, са потчињеним народима различитих језика. Словени изложени нападима Немаца, који су хтели да се укључе у Цркву, нису имали начина да се одупру, јер нису имали писмо, па ни јеванђеља написана на свом језику. Постоје подаци да су Словени за писање користили „чрте и резе“, што је сасвим вероватно. Можда је то оно писмо уведено у време царева Маркијана и Јустина I (руне из Брезе?).

У Византији су током прве половине 9. stoleћа коначно сломљени иконоборци, што је омогућило поновно покретање духовног развоја и обнављање културног утицаја на православне суседе. Заведен је изванредан ред. Патријарх је постао Свети Фотије (858-867, 877-886), веома образован и за античке појмове. Уједно је Византија на мору успела да заустави ширење Арапа и да их потисне, да стави под контролу приморске градове Далмације и да се донекле учврсти у Италији. Немачка, источни део распалог Франачког царства, настојала је да сачува власт над Словенима западних и северних обода Паноније. Схвативши да им Немци одузимају слободу кроз ускраћивање знања и наметање инојезичне цркве, кнез Велике Мораве Рагислав обратио се Цариграду, да му помогне у успостављању помесне цркве словенског језика. То су цар Михаило и патријарх Фотије одмах прихватили, јер су већ имали предодређене словенске просветитеље, браћу из Солуна, Константина Философа и Методија. Свети Константин, библиотекар Свете Софије у Цариграду, већ се прославио својим мисијама и расправама са Арапима, Јеврејима, покрштавањем неких Хазара: његово монашко име је Ћирило. Методије је као монах боравио на планини Олимпу (у близини се налазио српски епископски град, Гордосерба). Константин је изумео ново словенско писмо, за све словенске гласове, и црквене књиге су преведене на словенски језик. Рунским писмом из Брезе, изгледа са недовољним бројем слова, није могао да се изрази словенски језик. Тиме је омогућено служење Богу народу који није говорио ни латински ни грчки, на сопственом језику. Зато је наступила борба са тројезичницима, који су оспоравали то право, али су православне помесне цркве Словена

успеле да га сачувају, и на тај начин омогућиле и другим народима, касније крштеним, Литургију на сопственим језицима.

Делатност Словенских Апостола суштински се разликовала од покрштавања других народа, државном одлуком, почев од раног покрштавања Јерменије, преко Карантанаца до Саксонаца и осталих. Велики словенски кнез Рагислав не тражи од Цариграда покрштавање, јер у Морави већ делују Власи (Латини), Грци и Немци, а и Моравци су тада већ хришћани, већ тражи Литургију на словенском језику. Словени су дуго свесно одбијали писмо, и ослањали се само на усмено предање (као Индуси). Зато је Константин Философ – Свети Кирило, саставио *Позив (пригласије)* свим Словенима, значи и Србима, сачуван у дванаестерцу (Ђ. Радојичић 1988: 11-18). У *Прогласу* кори Словене што не користе писмо, јер – туђим језиком слушате слово, као звоно – потребан је и разговор, а не само говор, помоћу писма кроз простор и време. Основна порука *Прогласа* Светог Константина Философа је да су Словени народ Слова Божијег (В. Топоров 1995: 34). Као што су долазак Христа прорекли пророци, тако Слово долази неумитно Словенима, и мора се оваплотити кроз словенско писмо, слова, буквар. Бог Словом створи сву твар (Јн 1: 1-3). И Словени су прогледали, прихватили писмо и укључили се у надметање са немачким и римским приступом Светој Тројици кроз „филиокве“, на православној страни. Има мишљења да је патријарх Фотије одговоран за поделу међу Словенима (између Цариграда и Рима), али тај став се тешко може одбранити, имајући у виду даљи пут Римске цркве и протестанте. Зато Света Словенска Браћа иду у Рим да се оправдају, не да би спасли себе, већ Слово код Словена, а то су успели само Словени који нису признали Рим, који су сачували словенско писмо.

Велика Морава је најбоље истражена словенска кнежевина 9. столећа. Откривени су темељи око 20 цркава тог доба (сл. 62). Углавном су то градске цркве, али има и придворских и манастирских. По основи се издвајају три групе храмова. Једни имају четвороугаону апсиду, уобичајену за франачке цркве. Други, малобројни храмови, имају полукружну апсиду, уобичајену за Исток али и Италију. Трећи су ротонде, храмови кружне основе, са полукружном апсидом на источној или и на западној страни. То би могле бити крстионице, јер су оне обично сажете грађевине са куполом. Види се да су храмови претежно налик франачким, а затим византијским. Кнежевина Велика Морава се ширила на југ до наших крајева; допирала је до Срема по *СН*, а међуречје Саве и Драве у њеном саставу је било паганско. Велику Мораву су уништили Мађари између 898. и 906. године, приликом досељавања. Постоје археолошка сведочанства о избеглицама из Мораве у Бугарску односно данашње српско Подунавље. Судићи по неким топонимима, наслеђе Велике Мораве сачувано код нас није мало. У Тамнави, саставном делу Паноније, налази се место Коцељева, несумњиво тако названо по кнезу Коцељу, у чијој је земљи Свети Методије прво постављен за епископа, по свој прилици са седиштем у некадашњем Сирмијуму, данас Сремској Митровици⁷¹. Манастир Прибина Глава на Фрушкој гори вероватно се зове по кнезу Прибини, Коцељевом оцу, можда ктитору првобитног манастира, мада предање указује на 12. столеће. Ова постојећа сведочанства великог доба Словена на нашем тлу, потпуно су археолошки неистражена.

После успостављања Цркве у западним и северним пределима Паноније, више ни Бугарска није могла да избегава покрштавање. То је за бугарску елиту био политички чин, усмерен на даљи напредак државе. Истовремено је Бугарска ратовала са Византијом, и стално се ширила на њен рачун. Прво су успоставили везу са Немцима, да их они приме у цркву, чему се успротивио Рим. Уследило је

⁷¹ Чак је И. Боба изнео мишљење да је гроб Светог Методија откривен у Мачванској Митровици (I. Voba 1973), што је истраживач Сирмијума и те цркве В. Поповић одбацио (1975). Претпоставка И. Бобе мало је вероватна, јер Свети Методије јесте био архиепископ Паноније, али ипак за кнежевину Велику Мораву, а њој је средиште било на северу (в. напомену 78). Откривени гроб свакако припада епископу тог доба; није ми позната судбина његових костију.

⁷² Синови кнеза Властимира звали су се Мутимир, Стројимир и Гојник, унучи Клонимир, Прибислав, Бран (и унука Људмила) и несловенски Стефан и Петар, а забележени праунуци звали су се хришћански Павле, Захарија, али и Часлав.

покрштавање римским свештенством словенског говора, по свој прилици посланом из градова Истре. Пошто је то угрозило животне интересе Византије, она је извршила војни притисак на Бугарску, вероватно подржан незадовољством словенског и грчког становништва Бугарске. На крају, Бугарска је покрштена из Цариграда 866, кнез Борис је по свом царском куму добио име Михаило, устројена је помесна црква са архиепископом на челу постављаном у Цариграду. Главни разлог натезања која су уследила био је у степену самосталности који је требало да добије Бугарска црква; на крају је добила право да бира архиепископа, првог по части у Цариградској патријаршији. Али је Бугарска убрзо почела да изграђује своју патријаршију, као и царство, што је остварио Симеон (893-927), млађи син Бориса Михаила. Под ова два владара Бугарска је коначно постала словенска земља.

Настанак Бугарске цркве оваквим политичким путем потврђен је и археолошки (сл. 63. 8). Наиме, откривени су недовршени камени делови украса цркви особени за јадранско приморје и Италију (греде са заперцима), што показује материјалну страну покрштавања (градитељи, клесари и други уметници су добили посао). У Преславу (Тузлаљка) је откривен и истражен манастир четвороугаоног склопа, са храмом крстообразне основе, који подсећа на Мијовиловац у Придрази код Новиграда. На први поглед необично, тај храм и остале зграде су срушени, а подигнута је нова црква другачије оријентисана, грађевински уобичајена за Бугарску познијег 9. – раног 10. столећа, основе уписаног крста. Та црква је затим преправљена; около је образована византијска радионица за израду сликане керамике (стоно посуђе, црквени украси, иконе са ћириличним натписима). Као да је првобитни грађевински склоп био латински, па је преправљен у грчки и на крају у словенски. Подигнуте су многе нове цркве, препознатљиве архитектуре за Бугарску, јер имају особности које их разликују од византијских или српских подручја. Познате су пре свега из престоница Плиске и Преслава. Оне обичне у основи подсећају на базилике јер имају бочне бродове, али све имају куполе, тојест кров је био крстолик. Има и једнобродних храмова, док су грађевине основе сажете на јединствен средишњи простор изузетне, као цркве тролисне основе. Највећи саборни храмови били су у виду базилика, архиепископски у Плиски и патријаршијски у Преславу.

Док се Гудушчани и Лицики спомињу само по једном, поводом насељавања у 9. столећу, што значи да су били малобројни и зато брзо асимиловани, Хрвати су успоставили своју државу у Далмацији на некада српском тлу и других раније насељених Словена. Успели су да се ослободе франачке власти негде око средине 9. столећа, уз подршку Византије. После тога су укључени у цркву Далмације, то јест архиепископију у Сплиту, наследницу Салонитанске

цркве, преко латинских градова византијске Далмације. Зато се у Хрватској могу издвојити две фазе покрштавања у 9. столећу, одсликане у храмовима (сл. 64). Прве цркве у Хрватској су франачке грађевине, са четвороугаоним олтарским простором. Најважнији је поменути манастир у Бискупији код Книна (епископско седиште прве половине 9. столећа?). Ту су давно ископани гробови ратника, сахрањених на франачки начин са остругама, оружјем (мач, нож, копље) и буклијама. Такви гробови откривени су и у Врлици. Да је реч о франачким баронима ту сахрањеним показује порекло нађених предмета, из рајнских предела, и њихова драгоценост – позлаћени су и појасеви и оструге. У исто време Хрвати се сахрањују са сличном ратном опремом мада далеко скромнијом, али они су покојнику остављали прилог у храни, о коме сведоче нађени лонци. Овом добу припадају цркве, осим Црквине у Бискупији, Света Марта у Бијаћима, можда Свети Петар и Мојсије у Солину и још неке. Потом, од средине 9. столећа, почињу да се подижу цркве шестолисне основе, истовремено у византијским градовима Далмације (Задру, Сплиту, Трогиру) и на тада хрватском тлу (Кашић, Брибир, Придрага, Брнази). Уз те цркве нису нађени ратнички гробови и прилози у храни. Изузетна су другачија решења храмова, као што су крстолике и тролисне основе. Још није ваљано растумачена упадљива сличност између саборне цркве у Биограду на мору (сл. 64. 6) и цркве у Преславу, приписане патријаршији (сл. 63. 6). Очигледно је постојала нека блискост између Бугарске и Хрватске, можда у вези са посредовањем Рима у време освајања Србије 924. године.

Видимо да се током прве половине 9. столећа хришћанство раширило и међу суседима Срба, а Словенска Браћа омогућила су успостављање помесне цркве кнежевине Велике Мораве и све словенске Паноније. Збуњујуће је што се обично замишља и пише да су Срби примили хришћанство тек после Мораваца и Бугара. То нема никаквог смисла, чак и када се занемари све што је овде претходно написано о давно утемељеној цркви. Заиста недостају изричито писани подаци о устројавању цркве у Срба, али нема ни података да Срби нису били у Цркви. Међу последњима је о завршавању покрштавања Срба у време словенских апостола писао Љубомир Максимовић (1996), држећи се става да тек несловенска имена српских кнежевића показују да су они били крштени по рођењу.⁷² Међутим управо је обрнуто, коришћење старих словенских имена показује укорееено хришћанство, доба када није било битно за припадност Цркви како се ко зове. Чак се зна за епископа словенског имена Добет у области Охрида пред крај 9. столећа, и за српске епископе у Босни који носе словенска имена у 12. столећу. Забележено је да су бугарски владари наметали своје кумство као вид обавезе, део уговора, а тако су радили

и Византинци. Зато су кум или кумови кнежевића Стефана и Петра могли бити неки Византинци на високим положајима, можда у Далмацији. Чешки и моравски кнежеви носе своја словенска имена иако су били крштени. Бугарски кнез Борис је добио крштено име Михаило, његов старији син се звао словенски Владимир, али је изабрао паганство (иако је морао бити крштен), а онај који је остао у хришћанству, потоњи цар, звао се Симеон. Следећи цар звао се Петар, а његова деца Борис (по деди Борису проглашеном за светитеља) и Роман. И код Срба су за владаре уобичајена два имена, црквено и словенско (Свети Јован Владимир, Стефан Војислав, Константин Бодин, Стефан Немања, итд.), али нису увек позната оба. Сада располажемо археолошким доказом да је кнез Стројимир, син кнеза Властимира и брат Мутимира и Гојника, не само био крштен, већ и добро образован. Наиме, недавно је од Немаца откупљен раније опљачкан његов мали типар, намењен печатању писама, са натписом на грчком око крста у средини „+ КЕВОΙΘ·СТΡΟΝΜΙΡ“ = + Κ(ΥΡ)ΙΕ ΒΟΙΘΕΙ · ΣΤΡΟΝΜΙΡ, односно “Боже помози Стројимиру“ (Т. 12. 3). Типар сведочи да је кнез Стројимир користио грчки језик и писмо, а морао је знати и латински језик, на коме је била црквена служба у Србији. Та два језика и писма била су део обавезног образовања српских кнежевића, што је забележено нешто касније и за чешког кнеза Светог Вацлава (921-929), унука Свете Људмиле а сестре кнеза Стројимира; баба га је научила словенском писму.

Пошто је Бугарска била у непријатељству са Византијом, а и Великом Моравом (већ традиционално, од доба Хуна), посланици Рагислава путовали су до Цариграда и назад јединим могућим путем, преко Србије (карта 11). Између кнежевина Србије и Велике Мораве постојале су древне пријатељске везе, још увек неиспитане. Да наведем заједничко име реке Мораве, граничење са непријатељским Аварима, савез са Полапским Србима у време кнеза Девена, а археолошки, културну сродност преко грнчарије 6-8. столећа и примене погребних хумки код Мораваца Чешке. Зато је природно да су Словенска Браћа отпутовала за Велику Мораву преко Србије, 864. Њихов пролазак морао је оставити значајне последице у Србији, где се Литургија дотле одвијала на латинском језику, јер је тешко било читати словенске текстове на рунском писму са недовољним бројем слова. Примена латинског језика морала је стварати тешкоће у црквеном животу Срба. Ако је неко време, у 6. и 7. столећу постојала Литургија на словенском језику (од Јустина I), она је временом вероватно угашена; у 7-8. столећу није било довољно образованих српских клирика да би сачували „готско“ писмо, ако је коришћено. Несумњиво, Срби су одмах усвојили словенско писмо Словенске Браће и одбацили латинску службу; (поновно) увођење словенске Литургије морало је изазвати велику радост, јер се сада не само знао њен садржај, већ и разумео њен смисао. Сада се могло читати *Свето Писмо* на словенском језику, није се морао учити латински или грчки. Зато се морао нагло повећати број свештеника, прво међу иноцима, јер више није постојао услов познавања туђег језика да би се служило Богу. Византијско царство је тада несумњиво стекло велику захвалност Срба, а приврженост Цариградској цркви је трајно учвршћена за наредна столећа. Отуда незадовољство Српском црквом папе Јована VIII (872-882), исказаним у писму кнезу Мутимиру, којим је потчињава Панонској архиепископији (Светог) Методија (в. даље).

⁷³ Уколико су тачни Папини наводи да су Срби (преци Мутимира) некада као хришћани били потчињени епископу Сирмија, можда се може претпоставити да је мислио на илирске Амантине настањене у провинцији Другој Панонији (Срем, Мачва, Семберија), односно на племе Лимиганата, Амикене.

Када је 882. године Свети Методије путовао за Цариград и назад, по свој прилици је опет прошао кроз Србију, тада већ са црквом над којом је добио надлежност од папе. То је било у време великоморавског кнеза Светоплука. Свети Методије је морао бити тај који је са српског двора повео хришћанку (Свету)

Људмилу, ћерку српског владара, и удао је за чешког кнеза Боривоја кога је крстио, и покрстио Чешку, тада у оквирима Велике Мораве. Не треба мислити да је Света Људмила била из владарске куће полабских Срба или из Белих Срба, северних суседа Чеха, јер они тада још нису били крштени, а Немци су им силом наметали хришћанство. Срби Полабља учествују у устанку против немачке власти и Цркве 935, у коме је Људмилиног унука Светог Вацлава убио брат Болеслав. Света Људмила је научила Вацлава словенском писму. Слично је скоро 100 година касније цар Василије II удао сестру Ану за руског кнеза Владимира и покрстио Русију.

У писмима папе Јована VIII, познатих из млађих преписа, сачувани су и неки подаци о Помесној цркви Срба. Једно писмо упућено је кнезу Мутимиру („*Montemero duci Sclavinicae*“); из текста писма разазнаје се да је Мутимир српски владар, иако се то изричито не наводи (Ј. Максимовић 1979: 73). Папа пребацује Мутимиру неканонски постављене **епископе** и непокорно свештенство, „док су његови праоци били потчињени престолу који је успоставио Апостол Петар“, и тражи да цркву своје земље потчини дијецези Паноније⁷³ (Т. Живковић 2004: 68-69). Из овог писма разабире се неколико важних података. Прво, што сам већ напоменуо, произилази да су Срби давно пре тога били крштени, у доба апостола, што пише касније папа Јован X. По овом писму преци Мутимира су били хришћани, свакако пре Мутимировог оца, а чини се и далеко пре тога, што се и доказује археолошким путем у овој књизи. То је морало бити много пре почетка мисије Светих Константина Ћирила и Методија. Указивање да су Мутимирови преци некада били под Сирмијумом, уколико се буквално схвати, значи да су Срби Далмације покрштени пре него што је та престоница Римског царства нестала у Великој сеоби народа, а са њом и њено митрополитско седиште. Ако папа мисли да су Мутимирови преци били потчињени Риму, онда мисли на доба цара Ираклија, када су Србе покрстили свештеници послани из Рима (потоњи податак из *СН*). То би посредно доказивало да су Срби од цара Ираклија имали архиепископа постављаног из Рима. Друго, на подручју Србије очигледно делује архиепископија, за гледиште Рима неприхватљива, која има своје епископије. Сличан став се види у писму истог папе кнезу Борису поводом београдског епископа, али је у њему наведено и да га је рукоположио Георгије, који је себи приграбио епископско звање, заправо бугарски архиепископ (в. даље). Слику о тој Помесној цркви државе Мутимира, употпуњује папина осуда њеног свештенства. Папа не би имао разлога да негодује, да ти свештеници и њима надлежни епископи прихватају ставове Рима, али то очигледно није био случај. Објашњење може бити само једно, да су били следбеници Православља, које је тада најбоље заступао патријарх Фотије. То опет потврђује да је

реч о старој, укоренејој Помесној цркви, која је своје ставове заснивала на Предању, вери и знању. Рим није могао да не призна постојање древне Помесне српске цркве, да би наставио да изграђује свој примат над Црквама Далмације и Дакије и потом наметање „филиокве“. Није случајно што папа жели да потчини Србију архиепископији Паноније, а не Салоне односно Сплита. Несумњиво, да је пробао да је потчини латинском Сплиту, који је наследио ону Салону непријатељску према Илирима – Србима, у чијем су освајању Срби учествовали, у томе не би успео. Сасвим је други случај био са Светим Методијем, који је морао имати огроман углед у Србији због увођења словенског писма и службе. Као да је папа Јован VIII био свестан своје немоћи да одлучније утиче на прилике у Србији, јер не збацује епископе (што је без успеха предузео у Бугарској). Али папе стално настоје да утврде канонски поредак по свом схватању, у коме постоје епископије градова, митрополије провинција и над њима Рим. На граничном подручју Словена и Цариграда, морали су бити опрезни, ослоњени на поуздане податке. Зато треба узети у обзир могућност да је епископ (архиепископ?) Сирмијума некада заиста био надређен цркви Далмације, као илирској, а не митрополит Салоне. Уколико би то било тачно, значило би да је Сирмијум био престоно место (свих) илирских провинција, чиме се баца ново светло на низ питања.

Српски храмови 9. столећа лако се разликују од моравских, бугарских и хрватских цркава, јер се основом надовезују на оне из 4-8. столећа (сл. 60). Промењен је изглед олтарских апсида после 800-те године, које су постале споља полукружне, што показује вештију градњу. Нема уочљивих промена у склопу храма ни после увођења словенске Литургије. Дакле, настављена је стара црквена служба илирске Далмације, утемељена још у Римско доба. У време Словенске Браће поуздано је датована придворска црква на Градини Мартинића код Даниловграда у Зети, која је открила много важних података, иако без археолошке документације (В. Кораћ 2001). Она има све суштинске особине старијих српских цркава илирске Далмације 4-8. столећа. Три раздвојена брода повезана су заједничком припратом (сл. 60. 3; Т. 17. 1-4). На истоку су три олтарска простора са споља полукружним апсидама, са часним трпезама и накнадно уграђеном каменом олтарском преградом. Уз највећу апсиду, у главној цркви, налазе се две узане уписане нише, широке око 0,7 м (проскомидија и ђаконик). У апсиди се налази каменом зидана клупа, а у средини је постолје за епископски престо са три приступна степеника. Олтарска преграда (иконостас) прво је била по свој прилици цела дрвена. Дуж зидова бродова и припрате налазе се зидане клупе. У источном делу северног брода, уз северни зид, налази се четвороугаон базен крстионице, величине око 0,9 x 0,8 м. На северној страни припрате изграђена је

каменом и малтером гробница, са дном укопаним испод пода. Накнадно је црква добила камени кивориј, олтарску преграду и проповедаоницу, који су касније срушени и од њих је начињен под. Црква је запустела када и двор, и више није обнављана. Преправке ове дворске цркве верно одражавају важна збивања за Србију у последњим деценијама 9. и прве три деценије 10. столећа, објашњавају их и омогућавају уско датовање.

Тада је Србија била притиснута и са мора и са копна. Сарацени – Арапи су 840. године заузели Бари у Италији. Део становника тог дела Апулије склопио се у српско Поморје, где су се населили у Котору и у Бару, који је добио име Антибари („Наспрамни“ Бари). Пошто су се Арапи учврстили у том делу Јадрана, извршили су изненадни напад на Поморје и тамошње византијске градове 866. године, можда у договору са Бугарима. Забележено је освајање Будве, Роса, „Доњег“ Котора; потом су држали Дубровник под опсадом дуже од годину дана, дакле и са копна, док Цариград није послао флоту да ослободи Далмацију од арапских напада. Непосредна опасност од Арапа је престала тек када су хришћани савезници, међу којима су били и Срби, ослободили Бари 871. године. Археолошки је установљено да су Будва и Росе тада трајно запустели, што значи да је њихово становништво побијено и продато у ропство. Будва је обновљена тек у 11. столећу, а стара саборна црква (базилика) остала је заувек срушена. Тада је запустео и славни манастир Иловица, обновљен тек у време Светог Саве, чији су калуђери такође побијени или продати у робље.⁷⁴ У настојању да се трајно насеље у српском Поморју, Арапи се тада залећу и у унутрашњост, па је страдала црква у Засаду код Требиња, Тврдош, Петро-Павлов манастир, Завала... Необично је да Срби нису сами потисли Арапе и ослободили опсаде Дубровник. Иако не треба занемарити могућност да *СН* пренаглашава ослободилачку улогу византијске флоте, разлог ће бити истовремени рат на другој страни, са Бугарима. Како сведочи један натпис, Хан Борис је у време пошто је крштен (866. године), заузео области око Охрида. То освајање није могло да прође без отпора Срба, који су дотле држали слив Дрима, вероватно и Охрид.

Приближно 879. године Бугари су преко сливова Западне Мораве и Ибра напали Србију, али су поражени и принуђени на мир. После тога се на српском престолу осамосталио кнез Мутимир, а његове наследнике протерао је кнез Петар (892-917), који је дошао на престо из избеглиштва у Хрватској. Склопио је мир са Бугарима, а они су изгледа 897. године припојили Метохију, као и Црвену Хрватску (на просторима данашње Албаније), и тако избили на нову границу Србије код Скадра. Наступило је сложено стање за Србе, јер је Бугарска под царем Симеоном била сила која је прво надзирала збивања у Србији, а потом је највећим делом раселила и укинула као државу, по *СН*. Уговором о миру, склопљеним негде 896-904. године, Бугарска је привремено предала Византији 30 утврђења у области Драча (В. Златарски 1971: 321-322). Кнез Петар је такође склопио мир са Бугарском, а цар Симеон му је постао кум. Међутим, у време византијског пораза код Анхијала 917. године, окренуо се против Бугарске, свакако на подстрек из Цариграда. Зато су га Бугари на превару заробили, а цар Симеон је на српски престо поставио кнежевића Павла (918-921), а затим је за кнеза поставио Захарију (921-924). Пошто се и он окренуо Византији као пре њега Павле, цар Симеон је прво послао мању војску која је поражена у Србији. Али када је напала нова војска, Захарија побегне у Хрватску, а Бугари на превару заробе српске жупане, који су очекивали да за новог кнеза из Бугарске добију Часлава, и затим освоје највеће делове Србије и одведу становништво. Травунија са Конављем и Неретва су опстали, Захумље са династијом Лицика није било у су-

⁷⁴ Зна се да је у детињству Светог Јована Дамаскина, столеће пре тога, подучавао монах купљен на пијаци у Дамаску, а заробљен у неком опљачканом византијском манастиру.

⁷⁵ Невероватно али истинито – кости кнеза можда још леже у опљачканој гробници, а нико се није потрудио да их ископа и поново достојно сахрани. Осим што би тако опрали образ, добили би могућност да упоредимо те кости са моштима Свете Људмиле.

⁷⁶ У давно проваљеној и опљачканој гробници у припрати, нађен је на дну слој гаражи, са „доста угљенисаних костију... међу којима има људских” (В. Кораћ 2001: 22-23). Ове налазе би требало преиспитати, а кости ктитора, уколико постоје, треба упоредити са моштима Свете Људмиле.

кобу са Бугарима, а део становништва је избегао у Хрватску, која је и заузела западне пределе Србије, Ливно и Пливу. То су све биле области ослоњене на латинске епископије на обали и под заштитом Рима. Једну бугарску војску потукли су Хрвати, а потом је римска делегација 925. године посредовала у склапању мира између Бугарске и Хрватске. Упадљиво је да Бугарска освојене пределе Србије није припојила својој држави потчињавањем или колонизовањем (осим делимично Зете у приморју), већ их је раселила – земља је остала пуста. Слично је својевремено Рим покушао да казни Лимиганте – Крајишнике, исељавањем.

Описана збивања се добро виде на придворској цркви у Зети, окруженој заједно са дворцем обумјним зидом. Треба је датовати у средину друге половине 9 столећа, или нешто раније, односно у доба кнеза Мутимира. Није искључено да је управо кнез Мутимир сахрањен као њен задужбинар у припрати.⁷⁵ Ова црква је накнадно добила камени намештај – иконостас, кивориј и проповедаоницу (В. Кораћ 2001: 136). На горњој греди иконостаса налази се натпис, чији су сачувани делови исписани латински и грчки. Средишњи део, лук изнад часних двери, недостаје и не зна се којим је језиком и писмом био исписан. Околност да нема словенског натписа, исписаног било глаголицом било ћирилицом, иако је епископија кнеза Мутимира била под архиепископијом Светог Методија, говори о приликама које су завладале после њега. На латинском делу натписа спомиње се Арханђео Михаило, коме је црква очигледно била посвећена, а на грчком делу натписа изгледа да се може прочитати име Петра, свакако кнеза који је био ктитор иконостаса. На Суђурађу између Јањине и Попове Луке на Пељешцу, у рушевинама древне цркве, нађен је почетак натписа истог кнеза Петра: „...in nomine Petro...“ (Т. 12. 8). Очигледно је из два разлога да је камени део иконостаса Градине накнадно уграђен. У северном броду се олтарска преграда простире изнад старијег базена крстионице. У средишњем олтарском простору је изграђен кивориј, чиме је онемогућена употреба седишта за свештенство и епископског престола; више није био могућ опход око часне трпезе. Зато знамо да се служба није обављала око часне трпезе већ испред ње, епископ и свештенство више нису могли да седе у олтару, а проповед присутнима је добила на значају. То су очигледне промене улоге ове цркве, односно начина одвијања Литургије. Пошто је на престо дошао кнез Павле, иконостас и кивориј цркве на Градини су срушени, и омогућено је обнављање старог, православног начина обављања Литургије. Чини се да је један од разлога пораза Србије који је убрзо уследио, могао бити сукоб између присталица словенске и латинске службе. Од оборене и разбијене олтарске преграде и киворија начињен је под. Такав поступак не одговара добром времену, већ добу сиромаштва и тешких услова, а пре свега смутним

временима, када ту није било присутног владара. Убрзо су црква и дворца запустели (Ђ. Јанковић 2007: 126-128).

Дакле, камени намештај је уграђен после 892. године, а уклоњен је 917. године. Црква је запустела 924. године. Добили смо и податак да је кнез Петар увео западну литургијску праксу, на латинском и грчком језику, што се уклапа у односе између Цариграда и Рима тог доба. Да се то одиграло уз сагласност или уз договор са Цариградом, показује грчки део натписа, једини познат на каменом иконостасу у Далмацији и Поморју. Показује се да на двору владара више није боравио епископ, или да је Зета доспела под власт епископа латинске Литургије из приморја. Изгледа да је истовремено на сличан или исти начин промењена служба у Котору, у Богородичиној цркви (Свете Марије од Ријеке), у прошлости са три апсиде на истоку и крстионицом у северном броду. Претпоставља се да је у њој било једно време седиште епископије Котора. Објашњење за промене у храму на Градини лежи у политичким околностима. Ширење утицаја Римске цркве треба тумачити тадашњом слабошћу Византије услед бугарског и арапског притиска и самог цара Лава VI (886-912), који је имао своје разлоге да сарађује са Римом и Западом. Кључни разлог за уступке Риму био је царев четврти брак 906, због кога је изопштен, али је добио опрост од папе Сергија III. Патријарх је био принуђен да се повуче, и дошло је до расцепа у Цариградској цркви. Ускоро је уследило враћање целе Далмације у црквену подложност Риму, 923. године. Занимљива је временска истовременост пада Србије и одржавања сабора у Сплиту 924. године, на коме је забрањена Литургија на словенском језику. На сабору су учествовали хрватски краљ Томислав и захумски („словенски“) кнез Михаило, али нису забележени представници Неретљана, који су се непосредно граничили са Сплитом и Доњом Далмацијом и били у саставу Србије. Папски легати су после првог дела сабора отпутовали у Бугарску да посредују за мир са Хрватском,⁷⁶ а затим се вратили на наставак сабора 925. године.

ПЦС у 9. столећу до 924.

Природно, ПЦС је била на истом путу са својим народом. Из прегледа храмова 7-9. столећа видимо да није било никаквих промена у начину одвијања службе до пада Србије 924. године. Мењао се број новоподигнутих храмова кроз време, а њихова намена у црквеном поретку је постала сложенија – уведене су засебне придворске цркве. У 7. и 8. столећу грађени су храмови са уписаним апсидама, њихова основа је постала једноставнија од оних 4-6. столећа, са мањем бројем просторија, и уједначенија. То указује и да је црквена служба постала једноставнија. У 9. столећу се прешло на грађење по три споља полукружне апсиде, међу

којима је средња била већа. Храмови имају обично четири просторије, цркву у ужем смислу, параклис, крстионицу и заједничку припрату. Поред једнобродних храмова са бочним параклисом, крстионицом и другим просторијама, већ у 7. – почетку 9. столећа подижу се храмови основе уписаног крста, са куполом (Свети Тома у Прчању, вероватно Иловица, Свети Трифун у Котору). Подижу се и обичне једнобродне грађевине са уписаном апсидом, без бочних просторија. Једнобродни храм подигнут у Студеници Хвостанској, уместо старе базилике, једноставан је јер је манастирски, није била потребна ни крстионица ни параклис посвећен неком посебном светитељу (што не значи да са стране није постојала једна или чак две црквице). Намена друге такве једнобродне цркве, у Врутцима код врела Босне, у овом погледу није јасна, јер није истражена до краја, али би и она могла бити манастирска. Поуздано је датована каменим рељефима сличним оним из Поморја са почетка 9. столећа. Када је због бугарских напада уследило повлачење из Раса и Хвосна, као да се храмови са три апсиде на истоку групишу у Зети, у 9. столећу. Поред оног на Градини Мартинића, то би могли бити Свети Никола под Тарабошем код Скадра и црква која се можда крије у темељима храма Пресвете Богородице на Бешкој у Скадарском језеру. Можда је таква црква постојала и у Тврдошу. На западној страни Дрине, на месту Црквица у Кумјеновићима (Јабукa) код Горажда, откривена је црква са три апсиде на источној страни, али основа јој није објављена (*Лексикон* 1988: 120, бр. 18. 21). Испод њене часне трпезе нађен је напрсни бронзани крст енколпион.

Од доба смене 9. и 10. столећа подижу се нове цркве триконхалне основе (сл. 77). Немају подужни брод за разлику од триконхалних цркава античког доба, које су још служиле на истом подручју (Пречиста Крајинска, Бар, Свети Павле код Требиња). Вероватно је прва таква црква била она велика у Дољанима – Златици код Подгорице. Саграђена је каменом и опеком, у непосредној близини старе базилике. Пошто је за њено зидање коришћена римска опека, и у њој су затечени убачени украшени делови суседне античке базилике, била је погрешно датована у 6. столеће. Састоји се од три апсиде повезане изнутра кратким зидовима а споља пиластрима; на западној страни су на два кратка зида узане нише. Купола је била споља осмоугаоне основе. Припрата је троделна, са још две бочне просторије, од којих северна има базен крстионице у поду, са по два степеника на западној и источној страни. Припрата је имала спрат и вероватно звоник. На припрату је накнадно дограђено квадратно двориште окружено просторијама, са више грађевинских фаза. По величини, броју просторија, дворишту, добром грађењу опекама и каменом, овај храм је служио као владарска крстионица уз суседни саборни и престони храм (базилику) посвећен Пресветој Богородици (сл. 65. 5), по узору на крстионице у градовима Италије. Слична али мања таква црква је Свети Јован у Затону на Лиму код Берана, данас обновљена. Она је прво била отворена са западне стране, затим је дозидана унутрашња а потом и спољна припрата и бочно две куле – звоника. Још је мања таква црква у Дривасту код Скадра, отворена са западне стране. Непостојање западног зида указује на некакву проповедничку улогу ових цркава, или скромност, јер је за време службе верни народ стајао испред цркве. Црква Ризе Богородице у Бијелој има сачувану дубоку источну конху неке такве цркве, споља украшену лезенама. Њен средишњи и западни део су срушени да би била саграђена већа једнобродна црква, најкасније у 12. столећу, судећи по живопису. Има узидан епископски престо на истоку, што је повезује са старијом црквом у Попама и млађим Светим Петром у Расу. Ова за Србе особена група триконхалних цркава сродна је оним из доба Светог Климента око Охридског језера и некимa у Византији.

⁷⁷ Неки надгробни мраморови су начињени од стубова базилике, тада већ у рушевинама, вероватно изгореле у походу Монгола 1242. године.

Устројство ПЦС

Устројство и развој ПЦС у првим stoleћима Средњег века може се реконструисати тек у основним цртама. Ту су поузданији и бројнији археолошки извори од оних писаних. У ратним збивањима неки стари храмови античког доба су срушени и трајно запустели, а други су обновљени, тако да и са њима треба рачунати. Као и у претходном добу, храмови се разликују величином, наменом, настанком. На основу тога можемо утврдити макар приближно положаје епископија и њихову прошлост. Најједноставније се историјска дешавања са ПЦС виде кроз премештање седишта архиепископије. Када је Бугарска у првој четвртини 9. stoleћа заузела Поморавље, црква Светих Апостола у Пећи нашла се у подручју изложеном непријатељу. То би био разлог да се архиепископско седиште премести на безбедније место, ближе приморским градовима Византије, која је владала морем и од које се очекивала помоћ. Сматрам да је њено ново седиште постала базилика у Диоклији (Дукљи, Доколији, како је забележено у *ЉПД*), али не у напуштеном античком граду, већ у Дољанима – Златици, у старој цркви посвећеној Пресветој Богородици. То је тробродна базилика 4-5. stoleћа, са неким особинама цркава илирске Далмације (бочни простори). Она је и даље служила, тако да је морала имати велики углед, не само у Зети. Да је ту измештено седиште архиепископије ПЦС има више доказа. Пре свега, уз базилику је саграђена поменута крстионица у виду цркве тролисне основе, намењена крштавању деце владара. Обе цркве имају подове на истој висини, као и тло које их повезује. На тлу те исте висине су надгробни споменици 14-15. stoleћа⁷⁷. То сведочи о сталној употреби прво једног а затим и другог храма, иначе би млађи храм био над рушевинама старијег. Са западне стране базилике, са јужне стране улаза, налази се над тлом зидна маса која би могла бити гроб, налик оном у припрати придворског храма на Градини Мартинића, пре свега неког српског угледног владара. *ЉПД* бележи у граду Доколији постојање цркве Sancte Marie у којој је крунисан и сахрањен краљ Светопелек. У самој Дукљи је нађена рушевина цркве крстолике основе, приписана поменутом храму из *ЉПД*, али она није довољно велика за престону намену, нема епископски престо и у њој нису нађени владарски гробови (сл. 79. 1). Положај цркве у пољу, на отвореном простору изван бедема, одговара положајима епископских престола Словена – Илира. Ни Свети Апостоли у Пећи нису били унутар бедема града. Супротни су примери латинских епископија – седиште цркве Салоне премештено је у бедеме Сплита, а епископ Епидатура прешао је у безбеднији Лаус, Раус односно Дубровник. Међутим, по паду Србије 924. године и српски архиепископ је био принуђен да потражи заштиту бедема Дубровника.

Природно је очекивати да су седиште световне и духовне власти једно поред другог. Да подсетим, кнез Вишеслав је био доказано миропомазан српски владар, свакако и његови наследници. У Пећи о постојању двора сведочи само име Идворац за утврђење изнад манастира. На градини Постоње у Расу налази се замак са двором, смештен на старијем античком утврђењу. Његове две грађевинске фазе нису јасно раздвојене, али старија вероватно претходи бугарском освајању Расе, а млађа је из 10. stoleћа. Унутар бедема се налазе мала једнобродна црква уписане апсиде, са припратом, коришћена за сахрањивање (чланова владарске породице), црквица наслоњена уз зид дворца са владарском гробницом у припрати. Истовремена црква Светих Петра и Павла, са епископским престолом, налази се око 17 километара западно, у Попама. Наравно, постојање епископског престола у цркви не значи да је ту било и седиште епархије, али показује значај храма. Унутар обимног зида на млађој Градини Мартинића, на врху се налази дворац, а поред њега већа црква са епископским престолом и владарском гробницом у припрати, слична је цркви у Попама. Градина је око десетак километара западно удаљена од Дољана. Из овог можда произилази да је у другој половини 9. stoleћа епископ присутнији на двору него на смени 8. и 9. stoleћа, или да епископ борави само на двору кнеза, а не и жупана. Црква при двору у Расу као да није била предвиђена да у њој епископ служи Литургију (јер није нађен епископски престо), већ је жупан или владар одлазио другде у епископску цркву на службу. У Горњем Облуну уз Скадарско језеро налази се сличан дворац са црквом, али је његово датовање неизвесно. Не треба искључити могућност да је и једнобродна црква у Которцу била придворска, јер се и она налази у утврђењу; у њеној близини такође треба очекивати епископско седиште.

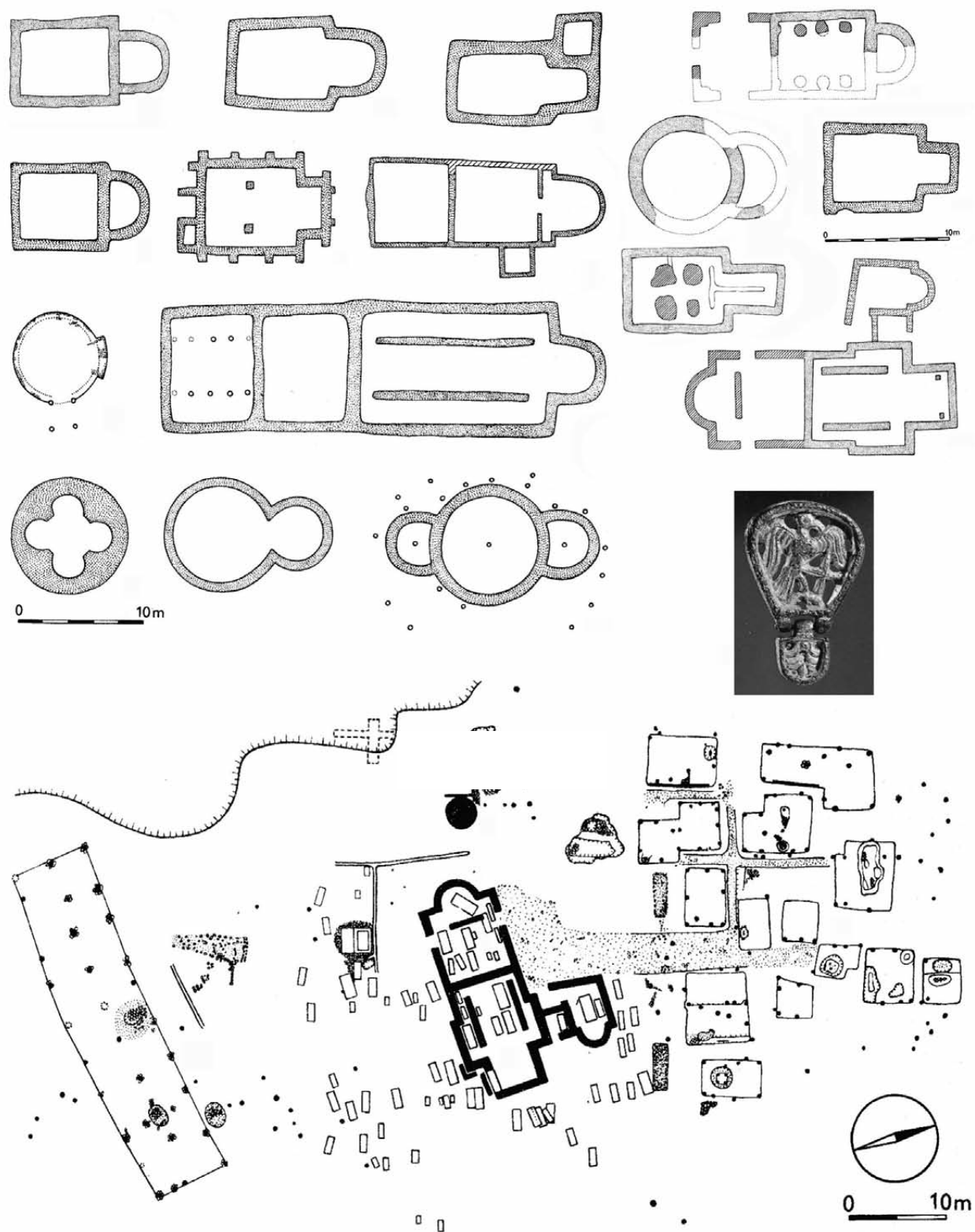
Према расположивим археолошким подацима, у 7. stoleћу седиште епископије могло је бити у манастиру Иловици, довољно великом, са властелинским гробовима (владарским?), и на Јелици, где је једна црква по свој прилици имала епископски престо у олтару. Из времена пред бугарско освајање слива Ибра, за епископску службу су били предвиђени храм у Попама и вероватно у Истоку. За време кнеза Мутимира знамо да Србија има више „неканонски“ постављених епископа које спомиње папа Јован VIII. Наравно, ти епископи су за папу „неканонски“ постављени, као и београдски епископ, јер су православни, припадници „Фотијеве јереси“, што нису прихватили „филиокве“. И њих је усталичио неки „епископ“, заправо српски архиепископ, као што је београдског епископа Сергија поставио „епископ“ Георгије, заправо бугарски православни архиепископ. Подразумевају се епископи и у неким старим приморским градовима, византијским. У Бијелој у Боки постоји део латин-

ског натписа у камену, од кога је сачувана само реч „епископ“, али широког датованја у 9-11. столеће. Нови српски градови из почетка 7. столећа, као Свач и онај у Старом Бару (за који се не зна како се тада звао), вероватно нису имали епископе. Они су величином односно бројем становника одговарали већим утврђењима области Аквиса, која су имала само свештенике. У которској цркви Пресвете Богородице (Св. Марија од Ријеке), подударној храмовима у Попама и на Градини Мартинића, такође постоји епископски престо.

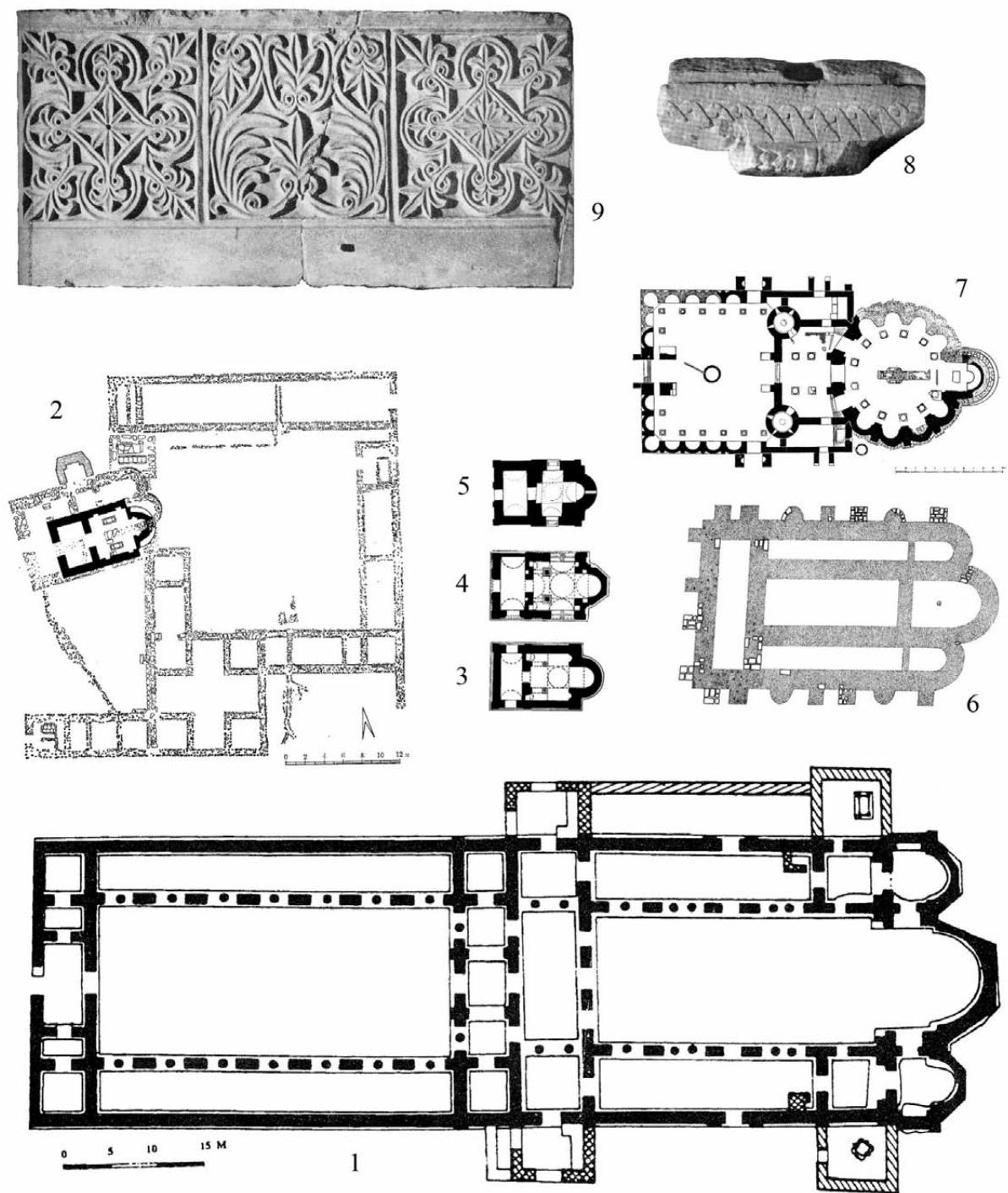
Манастири су били непосредно повезани са епископијама, јер су од угледних монаха бирани епископи, који су код православних Словена и столовали у манастирима. Манастир у Пећи Светих Апостола је неистражен, али је Иловица, мученички страдала 866. године, пружила више прилично поузданих података. Око цркве су гробови монаха, и ретки гробови световних лица – мушкараца, жена и деце, вероватно племства. У саборној цркви су направљене гробнице за неке посебно поштоване личности (светитељи или епископи, задужбинар). То је најбогатије место разноврсним каменим украсима и латинским натписима српског Поморја – можда би се Стон и Дубровник могли поредити са Иловицом, да су истражени. Ту је Свети Сава успоставио седиште Зетске епископије. Давног настанка је манастир Студеница Хвостанска, са нађеним једним делом истовременог латинског натписа, где је Свети Сава успоставио седиште Хвостанске епископије. И манастир Тврдош има исту историју, само је мали. Гробље око цркве је монашко, без световних налаза, осим једног кресива 9-10. столећа. У олтарском простору се налази неистражен гроб (епископа?). Ту је у 16-17. столећу било седиште херцеговачких митрополита. За манастир Завалу је већ по усамљеном положају храма под стеном јасно да су га настањивали испосници. Унутар садашњег храма нађени су остаци мале једнобродне цркве украшене рељефима (Т. 14. 2-4). Да ли је то био самосталан скит или манастирска испосница отворено је питање, јер је у близини несумњиво постојала већа црква, по свој прилици на положају Црквине у селу. На острвцу Мајсану у Пељешком каналу налазио се скит са малобројном монашком заједницом, запуство у 9. столећу. Састоји се од неправилног склопа грађевина, са црквицом и пространијом зградом са криптом (сл. 60. 1-2). У једнобродној црквици, насталој у доба иконобораца, били су насликани крстови. Ту има и више световних налаза.

Када се саберу сви подаци, назире се мрежа епископија упоредива са потоњим, вероватно утемељена у епископијама античког доба илирске Далмације, које нису биле у градовима. У епархији Хвосна са седиштем архиепископије у Пећи, био је манастир Студеница и црква у Истоку. У 9. столећу је епархија изгледа исељена и премештена у Зету, са новим престоним храмом у Дољанима и придворском црквом на Градини. Она је преузела део Поморја који је могао бити у епархији са седиштем на Иловици, уништеној 866. У Поморју треба рачунати на седиште епископије у Стону, за Захумље, и по свој прилици за Неретву, можда у Мокром. Нека епархија је могла постојати на подручју између Јелице и Попа, са Постоњем, а свакако у Полимљу (Дренова, Давидовица, Мајсторовина, Затон), а можда и у Подрињу (Кумјеновићи?). Требиње је испуњавало услове за седиште епархије, као престоно место Травуније и по бројним црквама (манастир Тврдош, цркве у Засаду и Петро-Павловом манастиру, несумњиво у самом Требињу на Црквини и у Старом Граду). Слично важи и за ужу Босну, са значајном црквом у Врутцима, на Градини код Которца, старим храмом у Брези и још неким. За северније области Србије, окренуте Сави, не располажемо било каквим подацима. Не треба занемарити запад, где се зна за постојање храма у Шипову, и за епископију у Сиску.

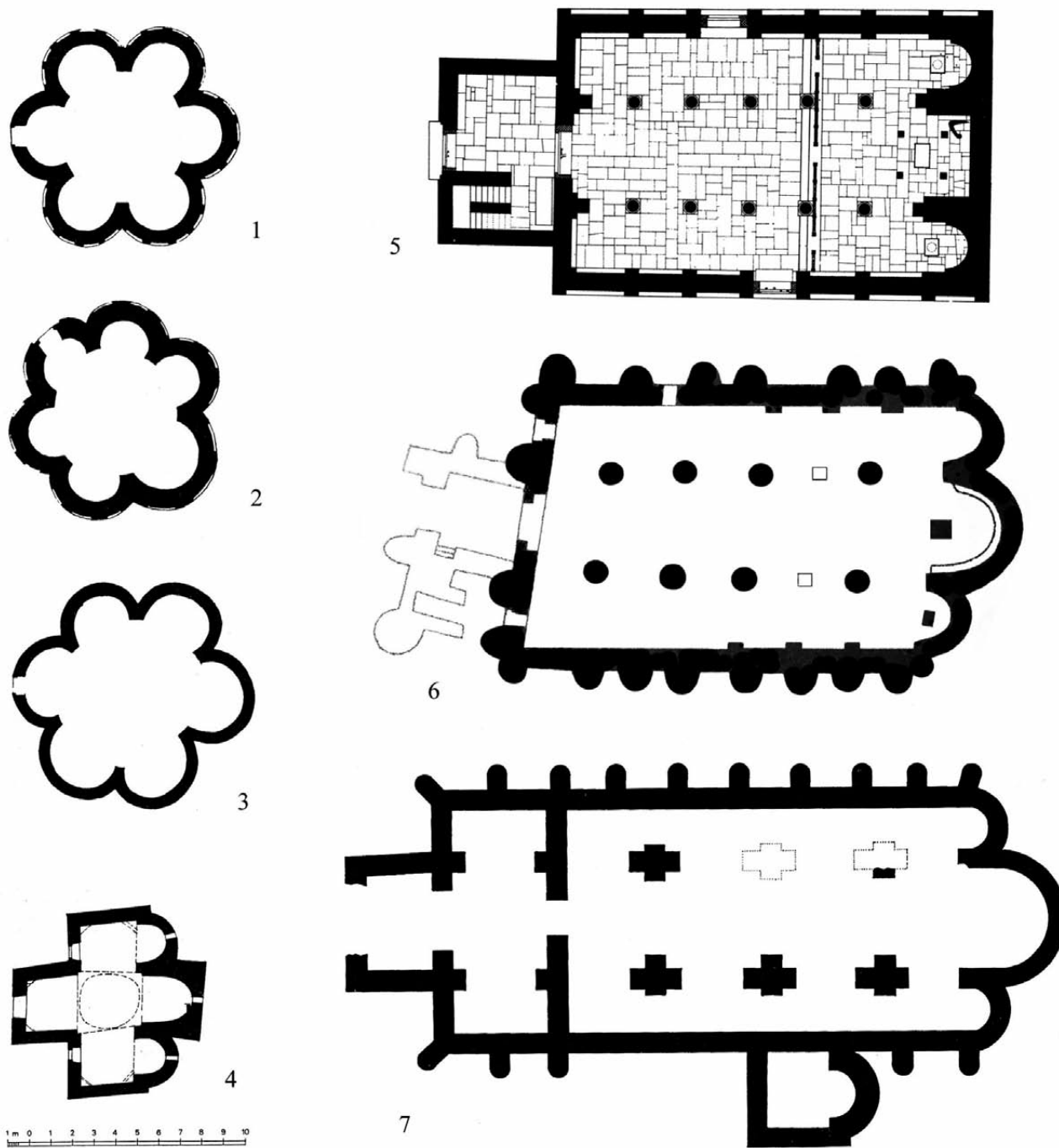
⁷⁸ Град Панонија (Pannon) убележен је на карти грофа Марсилија на месту римског града Бригеција (Brigetio), код ушћа Ваха. У близини су били Вишеград са православним манастиром, седиште прве мађарске архиепископије у Ђуру, српски Сент Андреја, а и престоница Мађарске Будимпешта, дакле ту је било северно престоно подручје Паноније.

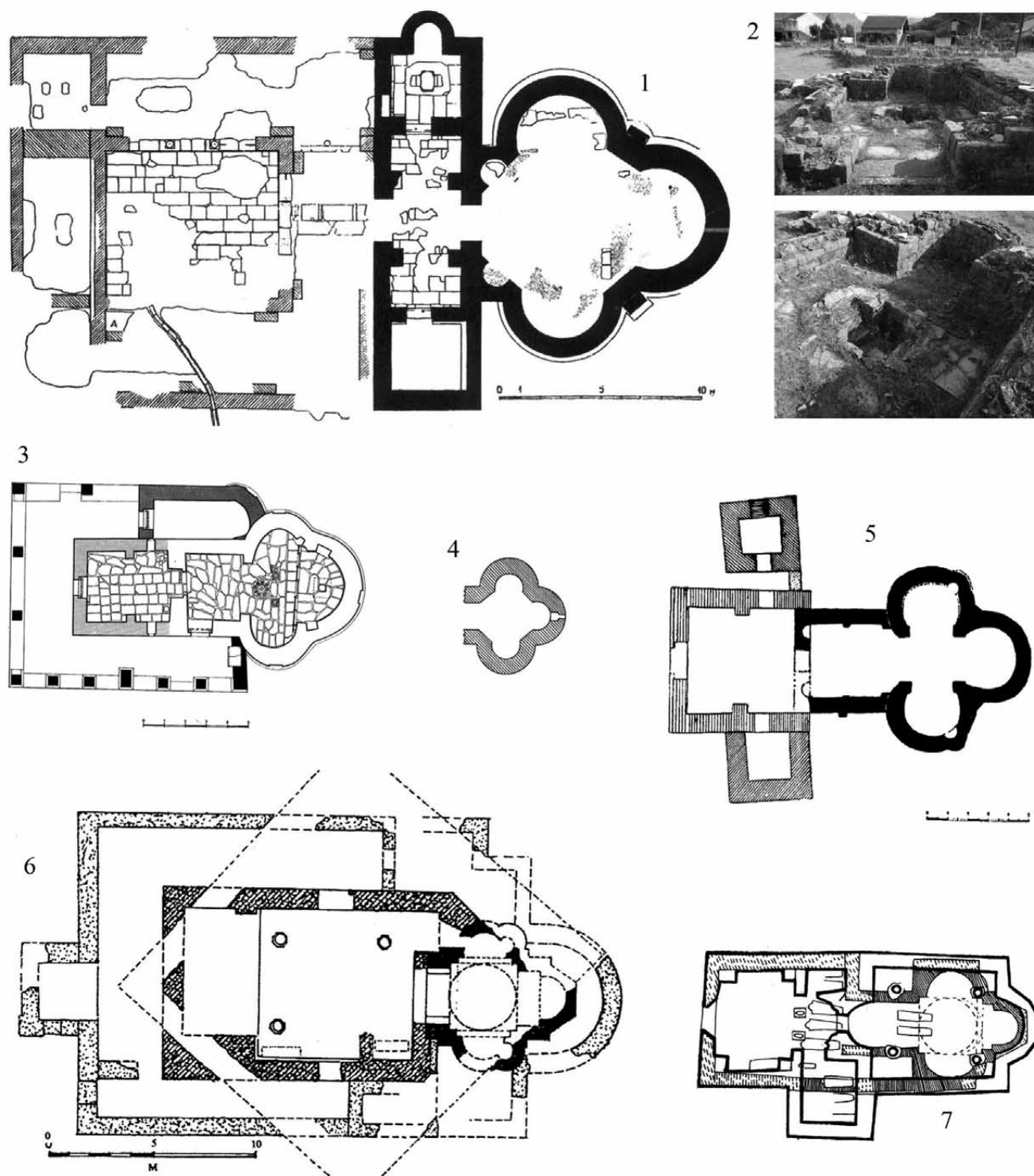
Сл. 62. Хришћанска култура кнежевине Велике Мораве: темељи црква и крстионица различитих основа, источних и западних (горе); позлаћен оков појаса са голубом који држи крст (у средини десно); Микулчице, план насеља са јавном грађевином на левој страни, црквом са гробљем у средини и насељем на десној страни. – Уп. сл. 38.

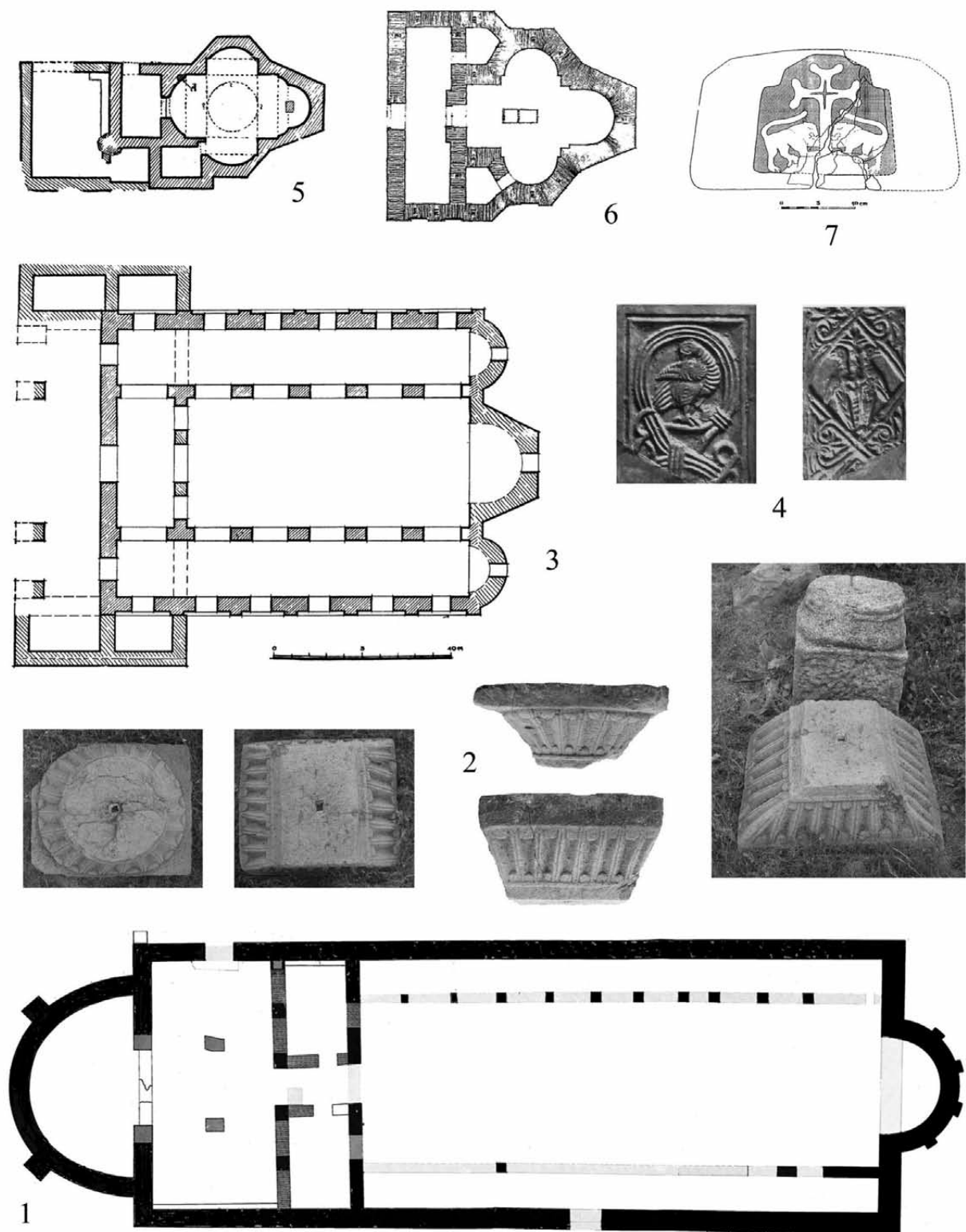
Сл. 63. Бугарске цркве: 1. Плиска, архиепископска базилика; 2. Плиска, Тузалка, основа манастира и две млађе цркве; 3-5. основе обичних цркава; 6. Преслав, патријаршијска црква; 7. Преслав, Округла црква (крстионица); 8. Плиска, капител начињен од прероманичке греде са незавршеним украсом од заперака; 9. Преслав, мермерна плоча олтарске преграде.

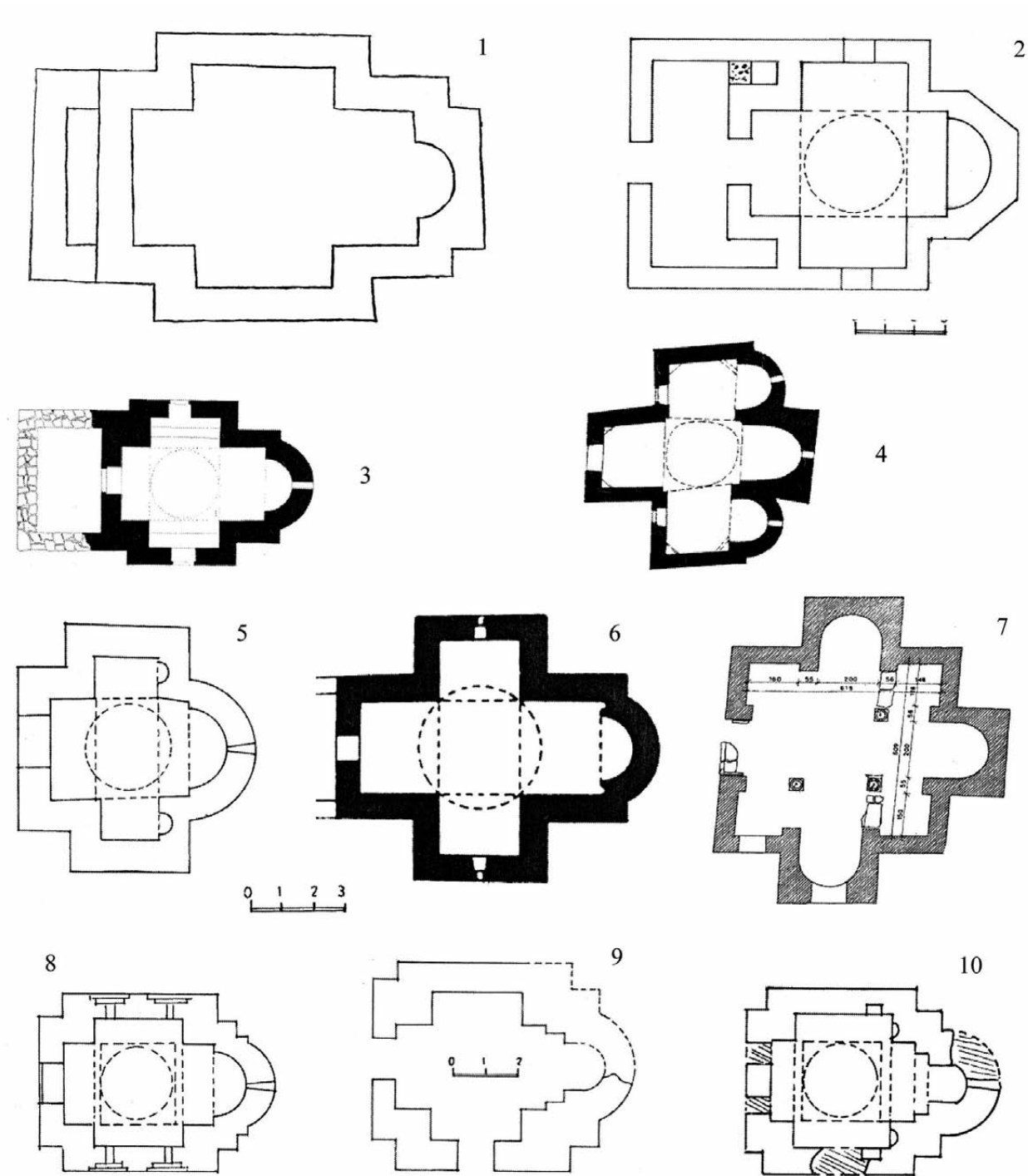
Сл. 64. Цркве у Хрватској и Далмацији (Трогир): 1. Света Марија, Трогир; 2. Свети Миховил, Придрага;
 3. Свети Миховил, Брнази; 4. Свети Криж, Нин; 5. Свети Петар и Мојсије, Солин; 6. Биоград на мору;
 7. Света Цецилија у Бискупији код Книна.

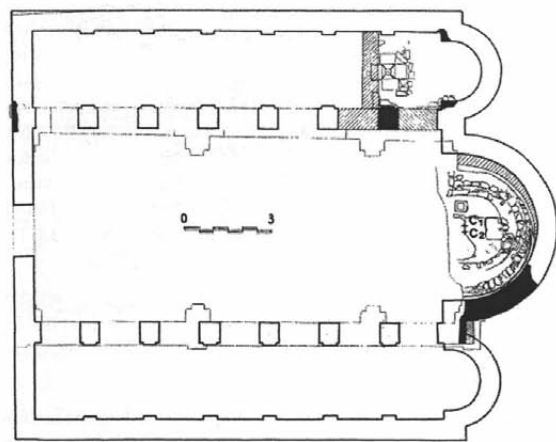
Сл. 65. Цркве триконхалне основе доба Светог Климента: 1-2. Дољани – Златица, Подгорица, храм са базеном крстионице у поду; 3. Успење Пресвете Богородице у Мртвици код Владичиног Хана; 4. Дриваст; 5. Свети Јован у Затону на Лиму; 6. Свети Пантелејмон у Охриду, коју је Свети Климент подигао над базиликом 6. столећа, а изнад ње је била саграђена џамија; 7. црква Светог Наума на Охридском језеру.

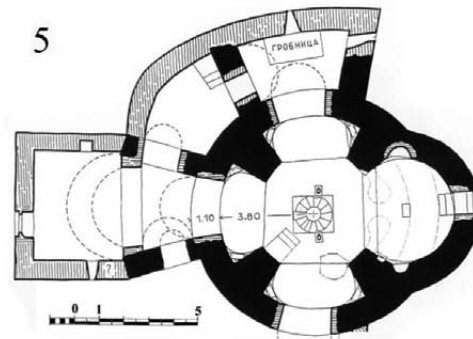
Сл. 66. Цркве архиепископије Светог Климента: Сочаница, базилика уграђена у античку грађевину (1) и њене две врсте капитела (2); 3. Пресвета Богородица Љевишка, претпостављен изглед базилике из 10. столећа и 4. њен камени украс; 5. Света три јерарха или Свети Никола уз Дечане, 10. столеће; 6. Злесте на Охриду, 10. столеће; 7. Београд, рељеф 9-10. столећа из цркве у Горњем Граду.

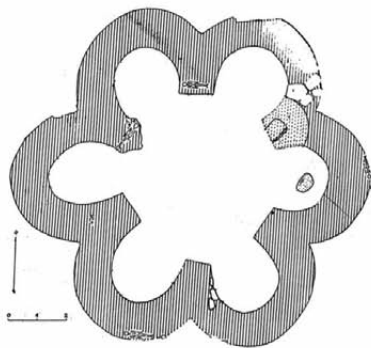
Сл. 67. Цркве крстообразне основе Охридске архиепископије и суседних области: 1. Дукља; 2. Мородвиз;
3. Мармаро код Флоре у Албанији; 4. Нин код Задра у Далмацији; 5. Теранци; 6. Ђунис; 7. Прчањ; 8. Сепарева Бања;
9. Жиганци; 10. Бобошево.

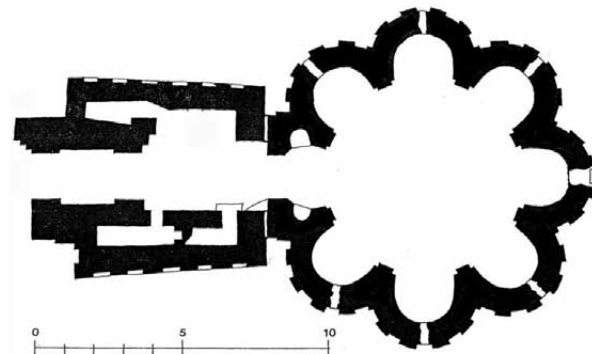
4

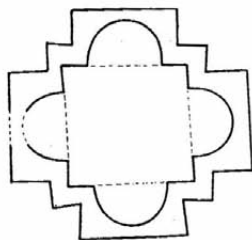
5

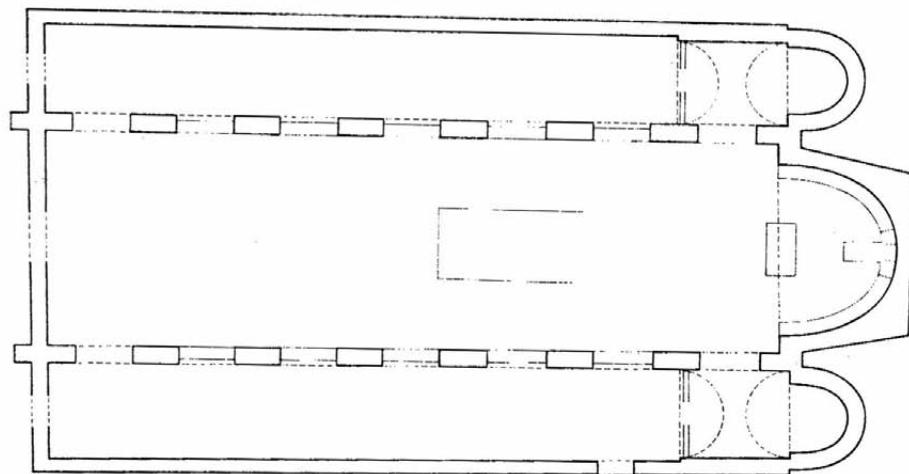
2

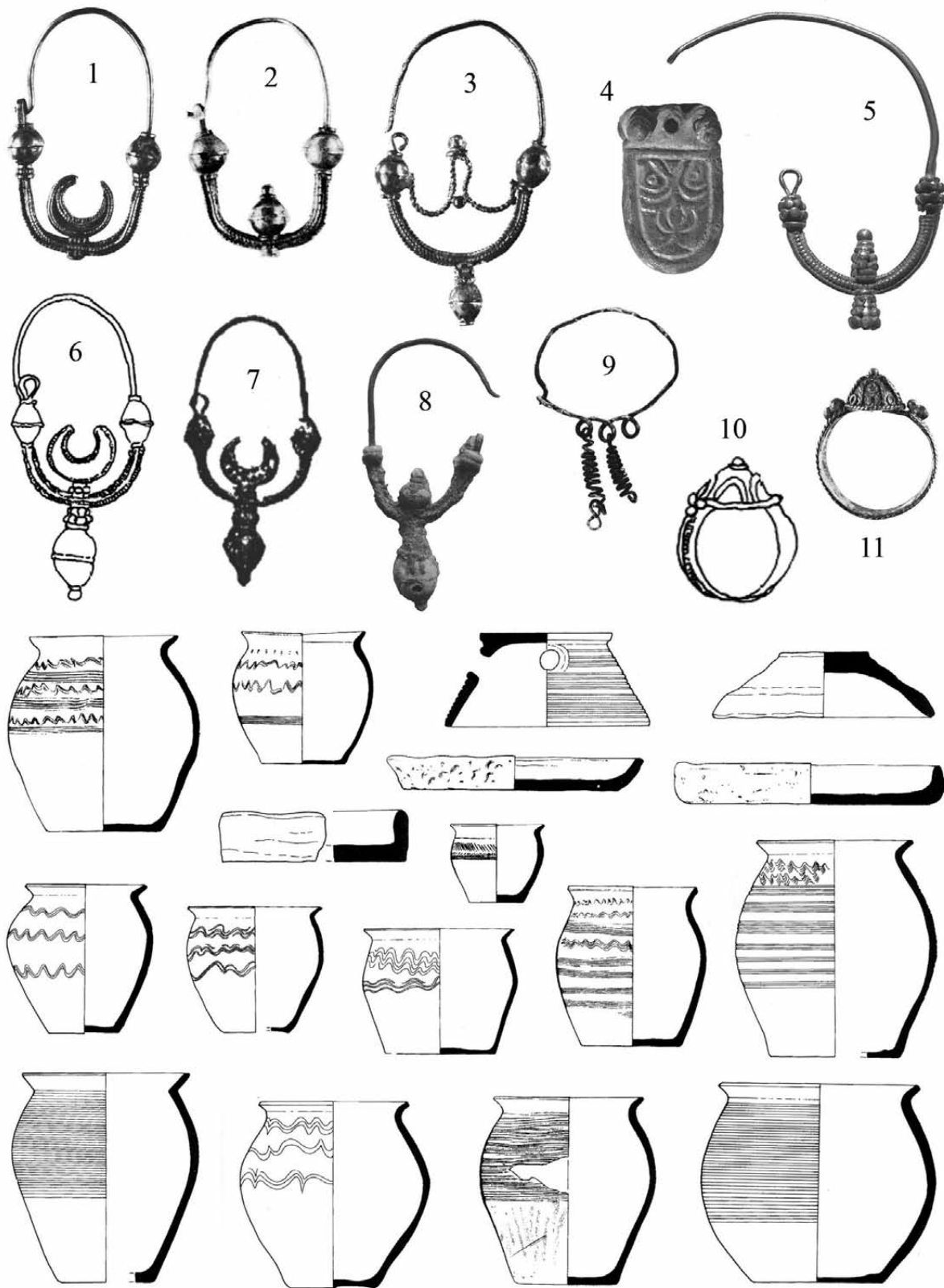
3

1

Сл. 68. Цркве Српске архиепископије у Дубровнику из 10. столећа: 1. Свети Власије, Дубровник; 2. Рогачићи код Сарајева; 3. Ошље код Стона; 4. Света Марија од Ријеке, Котор; 5. Петрова црква у Расу (Нови Пазар).

Сл. 69. Српска култура из 9. и прве четвртине 10. столећа, накит (наушнице 1-3, 5-9, прстење 10-11), језичак са каиша за везивање оструге (4) и грнчарија (доле): 1-3, 9, 11. Чечан; 4-5. Мартинићи; 6, 10. Бискупија; 7. Рајловац; 8. Иловица; доле грнчарија Градине у Врсеницама (лонци, црепуље, сачеви), доспела у земљу најкасније по освајању тврђаве 924. године.

Помесној Цркви Срба одузето је до краја 9. столећа подручје обновљене Прве Јустинијане у Охриду, уз сагласност Цариграда, чиме је успостављено стање из доба цара Ираклија – Срби су од њега добили Далмацију, а не Северни Илирик. Како се Зета налазила на подручју старе Превале, а она је била у надлежности обновљене Прве Јустинијане, морало је доћи до неких несугласица са српским архиепископом у Дољанима. Цркве триконхалне основе указују да је надлежност обновљене архиепископије Прве Јустинијане прихваћена, свакако уз сагласност српских кнежева. Да ли је још тада српски архиепископ прешао у Дубровник или негде другде, или тек по паду Србије, за сада је још тешко утврдити. Касније Цариград настоји да сачува реч цара Ираклија, и зато одржавају за Србе успостављену архиепископију у његово време, али у Дубровнику, у делу Далмације под својом влашћу. Са друге стране, римске папе непрекидно настоје да успоставе наводни поредак из Римског доба, у коме су епископи Илира – Срба били потчињени Риму. Ту се испречило „филиокве“ – папизам се одрекао православља, а ПЦС није ни хтела ни могла да се одрекне Предања Апостола Павла, јер ју је он утемељио.

Обновљена архиепископија Прва Јустинијана у бугарским границама

Велико ширење Цркве у другој половини 9. столећа, покрштавањем становништва средњег и доњег Подунавља, завршено је обнављањем старих и успостављањем нових архиепископија. Кнежевина Велика Морава протезала се од Срема на југу до јужне Пољске на северу, и од Поморишја на истоку до Чешке и Лужичких Срба на западу. Обухватала је велике делове римске Паноније, чију је цркву наследила, некада са седиштем у Сирмијуму (Свети Андроник, апостол од седамдесеторице). Ново седиште је било у граду Панону – Панонији, старом римском Бригецију⁷⁸, зато што је био уз средиште Великоморавске кнежевине. У доњем Подунављу је образована нова архиепископија за Бугарску, која раније није постојала. Бугарска архиепископија у почетку је захватала и области Поморавља и Повардарја одузете Србима. Ту је Бугарска брзо обновила стару архиепископију Прву Јустинијану (њом се више пута бавио Радивоје Љубинковић), да би могла да успостави своју патријаршију. Вероватно није случајност што Бугарска није обновила седиште архиепископије на старом месту у Царичином Граду, као што су подизали цркве у другим запустелим градовима рановизантског доба (Сочаница, Стоби, Костур, Диоклија).

Кнез Борис је одлучно кренуо у устројавање самосталне цркве Бугарске обнављањем старих епископија. Ту је наишао на отпор Рима. Сачуван је препис писма папе Јована

VIII упућеног бугарском кнезу Борису 878. године, са налогом да свргне Београдског епископа Сергија, поред осталог и зато што је ушкопљеник и Словен. Папа пише да је Сергије био прво свештеник, али га је његов епископ рашчинио. Потом га је Георгије, који је себи приграбио епископски положај, рукоположио за епископа Београда. На крају сазнајемо и суштину, јер епископу Сергију пребацује „Фотијеву јерес“. Из овог писма могу се разабрати важни подаци. Очигледно на подручју Београда делује нека архиепископија, чије постојање Папа у то време не одобрава. Њој је на челу Георгије, иначе потврђен као бугарски архиепископ. Међутим, Папа не тражи од кнеза Бориса да свргне и тог архиепископа („епископа“). За то могу бити два разлога. Прво, то не чини зато што је реч о архиепископу изабраном на ваљан начин, на сабору епископа којима се не може ништа замерити, у бугарској држави. Други могући разлог може бити што је постављен из Цариграда и тај архиепископ делује по налогу владе из Цариграда, а ни папа, ни бугарски владар, нису могли да оспоре право Цариграда на доношење таквих одлука. Папа Јован VIII је о Сергију добро обавештен. Две његове примедбе су упадљиве, јер указују на подручје где је Сергије био свештеник – он је Словен и присталица патријарха Фотија. Тако нешто могли су му замерити само епископи Латини из јадранског приморја или епископи Немци негде из средњег Подунавља. Обавештеност Папе пре указује да је овај свештеник дошао са подручја Далмације. То би показивало да је због напуштања службе на латинском језику, оне латинске Далмације, и прихватања словенске, дошло до извесних поремећаја и раздвајања. Ако је Сергије дошао у Београд за епископа, онда је најпре био свештеник на подручју неке латинске епископије у поморју горње Далмације. Наиме, одатле се најлакше могао пребацити на подручје архиепископије која је деловала у западним деловима Бугарске. На натписима из околине Превлаке, Котора, Стона, као да је вера у Свету Тројицу потврђивана приказима по три крста, али то су старији натписи. Они претходе сараценској најезди у којој су те цркве по свој прилици страдале. Сараценски напад је утицао на опадање српског становништва дуж обале, а Латини изгледа да су се досељавали из Италије у боље брањене градове на источној јадранској обали. Зато је латински утицај могао све више јачати, што ће се касније показати још очитијим. У таквим околностима Сергије, можда Србин, могао је отићи у суседну епархију.

Познато је осам печата архиепископа Бугарске Георгија, датованих до 893. године (И. Йорданов 2001: 79-81); свакако је он устоличио епископа Београда Сергија, и то најкасније 877, ако је Папино протесно писмо из 878. године. На сабору са председавајућим (Светим) Фотијем у Цариграду 879-880, поред осталих су учествовали архијереј Мораве

Агатон и архијереји Охрида, Тивериопоља (Струмице), Девелта (Девол, са западне стране Преспанског и Охридског језера); у саборским актима забележени су поред њих епископи Стримона (Струме) и Драгувита, оба у залеђу Солуна, као и епископ Дарданије (Т. Сџбев 1987: 255). На другом месту, у Диканжовом списку, бележи се да је Свети Климент добио трећину Бугарске земље, којој је тада јужна граница била на правцу Солун – Јањина, а наведене епископије налазе се северно од тог правца (*Житије Климента Охридског* 1955: 299-300). Седиште епископа Дарданије могло би бити у старом Скупију код Скопља, али и у Сочаници на Ибру, где се налази велика црква из доба бугарске власти (Ђ. Јанковић 2004). *Епископ* Агатон могао је столовати у граду Морави на ушћу данашње српске Мораве, али вероватније негде код састава две Мораве. Епископија која је постојала на подручју Морава – Браничево, обухватала је можда и Банат. Архиепископ Агатон био је посланик византијског цара Василија I у Регенсбургу 873, али није јасно да ли је реч о архијереју Мораве (С. Пириватрић 1997: 179-180).

Јасно је постојање борбе за надлежност над епископијама некадашњег Северног Илирика, односно старе архиепископије Прве Јустинијане. Иза ових запретених збивања назире се рад кнеза Бориса на изградњи цркве своје државе, без обзира и на Цариград и на Рим. Поред тога потврђује се живот старије цркве, на тлу дела Србије које су Бугари дотле окупирали. Пошто су Бугари померили на запад границу Србије до некадашње источне границе Далмације, српски архиепископ је изгубио надлежност над областима Прве Јустинијане. То је можда условило успостављање архиепископије привремено назване словенским именом – Моравска архиепископија. Тиме би се избегла наводна права Рима на ту територију, стечена 545. г.

Поставља се питање где се тачно пружала та архиепископија и колико је имала епископија. Према каснијем виду *Житија Климента Охридског*, пошто је Свети Климент дошао у Бугарску 885-886, кнез Борис га постави на чело једног дела Цркве која је дотле била јединствена. Наиме, из Котокиона, што је можда назив за област коју је освојио око 864, хан Борис је издвојио Кутмичевицу и дао је Добету, а Свети Климент добија Девол, Охрид и Главеницу (у којима су претходно на другим местима забележени епископи), дакле области око Охрида. Ту се не спомиње да је Климент постављен за епископа. Потом га је цар Симеон поставио за првог епископа „бугарског језика“, у Дрембици или Велици. Још касније пише се о Светом Клименту као о архиепископу Прве Јустинијане, који је био родом из Мезије и епископ свог Илирика (Б. Тодић 2002: 157-158). Мени се заиста чини да је Свети Климент био прво епископ у архиепископији „трећине Бугарске“ у обнављању и устројавању (под архиепископом Агатонем), а потом њен архиепископ, наследник Агатона. По његовом житију, обучио је и поставио 3.500 свештеника, пре него што је постављен за епископа. Свештенике поставља епископ, а не свештеник. Занимљиво је да и римске папе као и охридски архиепископи Грци, избегавају да употребе реч „архиепископ“ за положаје које су очигледно заузимали они Словени који су под собом имали друге епископе. Затим, нека је Свети Климент поставио и само 350 свештеника, опет је много за само једну епископију, судећи по броју одобрених клирика за епископије из повеља цара Василија, у просеку њих око 25-30. Дрембица и Велица траже се око Прилепа и Треске, али можда треба узети у обзир и Немањину Белицу у Морави код Јагодине. Више извора Белице је утврђење са једном полукружном кулом налик оним 9. столећа из Србије, које делује недовршено или нагло напуштено. У сваком случају, у трагању за овим топонимима треба размотрити сав простор некадашње архиепископије Прве Јустинијане. Епископска седишта те архиеписко-

⁷⁹ С. Антољак је запазио чешко порекло имена манастира Матка код Скопља и Ђорђа Војтеха (1970: 37).

⁸⁰ Из својих разлога наши водећи тумачи ове епохе, Ђ. Бошковић и В. Поповић, неоправдано су оспоравали датовање базилике у Плиски, спуштајући га у 6. столеће, а за њима и В. Коран и М. Шупут.

пије у 9. столећу била би у Деволу, Охриду, Кутмичевици (којом управља Добет као епископ?), Дарданији (старо Скопље – Скупи или Сочаница), у Београду, граду Морави, Браничеву или негде у сливу Мораве, свакако у Средецу, Нишу. Епископи Стримонаца и Драгувита једно време су били у истој архиепископији, али су потом враћени у Солунску архиепископију. Седиште те архиепископије у почетку је могло бити у граду Морави на Дунаву, до почетка 10. столећа, јер је Бугарска тада још држала Потисје. Потом, по досељавању Мађара, Бугарска је изгубила власт над источном Панонијом, и седиште архиепископије премештено је на југ (тако је било и са Сирмијумом у време Велике сеобе народа). Избеглице из Велике Мораве пред хордама дивљих Мађара, по *СН*, склањају се у Бугарску, односно у данашње северне пределе Србије око Дунава, што је донекле и археолошки потврђено (М. Јанковић и Ђ. Јанковић 1990: 36). Било би природно да Свети Климент буде поново пастир онима од којих су га прогнали 885, а међу избеглицама из Велике Мораве свакако је било његове некадашње пастве⁷⁹. Један од разлога за премештање седишта те словенске цркве у област Охрида, можда треба видети и у жељи кнеза Бориса и цара Симеона, да измештањем положаја архиепископског престола сузбије римско полагање права на архиепископију Поморавља као наследницу Прве Јустинијане.

Успостављање нове архиепископије на простору старе Прве Јустинијане, после истискивања Српске архиепископије, верно одражавају до сада откривени храмови из времена бугарске власти 864-971. године (сл. 66-67). Пошто су дошли на српско наслеђе, запажа се тежња да подижу цркве на другим местима него где су дотле стајале. Да би се показали као наследници старе архиепископије, обнављају их и подижу у обично у старим античким градовима, као што су Београд, Ниш, Браничево, Стоби, муниципијум у Сочаници, Диоклија, итд. Изгледи тих цркава, чак ни положај у најважнијим градовима, углавном нису познати. Пошто се становништво није променило (мада се запажа померање неких Словена), одржале су се вероватно и цркве које су Срби и други Словени пре тога користили, познате изван градова, напред наведене (Куршумлија, Попе, Исток, Хвосно, Пећ ...), судећи по томе што служе и касније. Епископске цркве биле су у облику базилика, грађене по узорима на саборне цркве у бугарским престоницама Плиски⁸⁰ и Преславу.

Једна од најважнијих цркава овог доба делимично је откривена у Мачванској Митровици (В. Поповић 1975), а данас се налази испод савременог насеља. Некада се налазила на ади наспрам Сирмијума. Ископан је њен источни део, са три апсиде и гробницом у олтару на јужној страни (сл. 79. 1). Она је саграђена на мањој касноантичкој гробљанској цркви (мартиријум?), окруженој гробљем. Црква је страдала у монголо-татарској најезди, и над њом је потом

саграђена црква готичке архитектуре. Средњевековно световно гробље око цркве садржи налазе од 10. до 15. столећа (С. Ерцеговић-Павловић 1980: 64-69). Постојање световног гробља показује да је реч о насеобинској цркви а не о манастирској; сувише је велика за цркву на гробљу у то време. У гробници је свакако сахрањен неки епископ. У Митровици је морала постојати епископија, са храмом непознатог положаја – не зна се ни где се налазила саборна црква античког доба. У Митровици се налазио славни манастир Светог Димитрија, по коме је савремени град добио име, али се ни њему не зна положај, иако је постојао до турских освајања.

Нешто више може да се напише о црквишту у Сочаници, одавно објављеном, додуше датованом у римску епоху (Е. Чершков 1970: 37-46). Тамо се налази базилика уграђена у време цара Симеона у зграду вероватно тетрархијског доба (Ђ. Јанковић 2004). Испод ње се налазе римске терме. У једнобродну дворану која је првобитно имала апсиду на западној страни а можда и на источној (не види се услед лоше конзервације), подизањем колонада добијен је тробродни простор (сл. 66. 1). Стубови различите висине и два различита пресека, кружног и овалног, смењивали су се, што подсећа на неке богатије грађене цркве, каква је базилика из доба кнеза Бориса Михаила у Плиски. И њен камени украс, капители пре свега, слични су оним нађеним у Великој базилици у Плиски и Округлој цркви у Преславу, објављивани више пута (Н. Мавродинов 1959: сл. 154, 155, 209). У Стобима (ушће Црне реке у Вардар) су код тзв. Синагоге нађена 4 таква капитета за прозоре, са одговарајућим двојним стаблима стубова, обележени грчким словима, датовани у 5-6. столеће (И. Николајевић - Стојковић 1957: 23, сл. 112). Таквих капитета има и у цркви Светих Арханђела у Костуру (Α. Ὁρλάνδος 1938: 65-66, сл. 46), који је такође био у саставу Бугарске у време цара Симеона. Да припадају управо доба цара Симеона, показују поуздано датоване керамичке плочице са истим али сликаним мотивима из Преслава (Н. Мавродинов 1959: сл. 295, 298-301). Грађевински комплекс са северне стране базилике, који је Е. Чершков протумачио као римски трг са житницама, иако је запазио да нема таквих римских грађевина (Е. Чершков 1970: 14-35), потиче из истог времена. Састоји се од две симетричне грађевине подједнаких основа, између којих је двориште окружено колонадама стубаца, са капијом на југу и двораном са апсидом на северној страни. На западној грађевини сачувано је и пет прозора, начињених од римских надгробних споменика 3. столећа. По сличним основама палата из Плиске и Преслава, ово би могао бити дводелни дво-рац са пријемном двораном у којој би престо био у апсиди на северној страни. Може се само нагађати да је ту могло бити епископско седиште Бугарске цркве, јер је ова црква знатно већа од оне у Попама. Ту би могло бити седиште

епископа Дарданије, поменутог као учесника сабора 879-890. Ту нађен оштећен бронзани крст припада истом времену. У Сочаници су нађени и неки рановизантијски предмети који указују на могућност да је ту још у 6. столећу била црква. Базилика је коришћена и током 12. столећа, како то показују гробни налази – тракасте наруквице. У Позном средњем веку била је у рушевинама, и служи за сахрањивање под мраморовима. Ту је био мост на Ибру, на коме је убијен рашки жупан Љутомир после пораза на Лиму (*ЉПД* 1988: 120), ту Јован Кинам бележи средином 12. столећа место Сеченицу (1971: 25, 29).

У Призрену још стоји славна црква Богородица Љевишка. Данашњи изглед је добила у доба краља Милутина, који је стару базилику преправио у цркву са шест купола (С. Ненадовић 1963). Базилика је била тробродна, са зиданим ступцима, три апсиде на истоку (средња трапезоидна а бочне полукружних основа), са унутрашњом и отвореном спољном припратом, уз које су биле по две просторије (сл. 66. 3). Поред цркве је нађена засвођена гробница са новцем цара Романа Лакапина (920-944). Основом личи на велику базилику у Плиски кнеза Бориса Михаила, али показује снажне утицаје Солуна, нарочито у рељефима, каквих нема у подунавској Бугарској. Могла је имати галерије над бочним бродовима, као Свети Јован Студијски. Највероватније је саграђена (на старим темељима) у доба бугарског цара Петра (927-969).

За подручје старе архиепископије Прве Јустинијане особене су мање цркве крстообразне основе, датоване у 9-10. или 11-12. столеће (сл. 67). Познате су у долини Брегалнице (Жиганци, Мородвиз), Струме (Сепарева Бања, Бобошево), Теранцима у Пелагонији и Мармару у Албанији, и у утврђењима као што су Перник, Врање, Звечан. На северу су такве цркве у Ђунису код Алексинца и чини се у Дупљаји на Карашу. Сведочанство о времену по бугарском заузимању Србије 924, сачувано је у њима сличној цркви из Дукље (сл. 67. 1). Има уписану апсиду, а крстообразан изглед јој дају плитка бочна проширења; имала је куполу. На западној страни има проширење налик припрати. Из ње није познат камени украс ни средњевековни гробови, тако да нема оправдања да се повезује са црквом Свете Марије из *ЉПД*. Њен положај у зидинама римског града, над темељима веће базилике рановизантијског доба, указује на покушај успостављања некаквог новог континуитета, уместо оног српског у Дољанима. Црква из Дукље можда говори да је успостављена нова парохија са намером да се обнови давно напуштени град и тако замени и поништи старо наслеђе одржано у Дољанима. Тада је Зета несумњиво била укључена у састав западне бугарске архиепископије.

Бројне цркве тролисне или четворолисне основе, за сада познате, најјасније оцртавају везе архиепископије у Охриду, наследнице Прве Јустинијане, са подручјем некадашње Превале, првобитно у саставу исте архиепископије (Ђ. Јанковић 2007: карта 11). Оне се граде у Зети односно Диоклеји (Дољани, Дањ, Дечани, можда и Старчева Горица), Полимљу (Затон, Давидовица). Уједно то су цркве особене за охридско подручје (Свети Пантелејмон, Свети Наум, Злесте), и даље до Дунава (изгледа Зањевачка црква код Зајечара, Мртвица код Владичиног Хана, Паља на Власини), а оне четворолисне основе и за Солун, Грчку до Коринтског залива (Варасовас, Платани, Ахајас), Цариград. Ту се као средиште оцртава Охрид са највише таквих цркава. Уочава се веза са Солуном, Атином и Цариградом, што показује да су Свети Климент и суседни епископи сарађивали са околним архиепископијама и Цариградском патријаршијом упркос сукобу држава. Треба претпоставити да је већина епископа из епархија на југу у почетку била грчког језика, мада је Добет свакако био Словен. Свети Климент, родом из Ме-

⁸¹ Мисли се да су та четворица били жупани, али су то могла бити четири витеза или бана; уп. стр. 293.

⁸² Можда су то биле области на левој страни Дунава, пре свега северно од Гвоздених врата, где је требало бранити границе од Мађара, као некада од Авара. На то указује појава српских пребега у Цариграду, јер је мало вероватно да би Симеон савезнике Византије насељавао на њиховој граници, а Дунавом су лакше могли доћи до Цариграда, као некада принудни пресељеници из Хадријанопоља, у доба бугарског хана Крума.

зије односно из Поморавља, био је Словен, можда Србин. Све околности указују да сличне цркве у Превали треба давати у време добрих односа са Бугарском. Подизање таквих цркава у Зети није необично, ако је архиепископија западне трећине Бугарске преузела наслеђе архиепископије Прве Јустинијане, која је обухватала и провинцију Превалу са Зетом. У односу на старе границе Прве Јустинијане, видимо да триконхоса има на југ до старе Ахаје, односно у Јужном Илирику, изван Прве Јустинијане. Такође су Затон и Давидовица у Полимљу били изван граница старе Превале, односно нису били у Северном Илирику, већ на југоистоку Далмације. Зато би требало рачунати са неким другим објашњењем.

ОБНОВА СРБИЈЕ

Освајање Србије описано је само у *СН*, а тек се наслућује у другим писаним изворима. У њима Србија прво нестаје, а затим се поново појављује као значајнији чинилац, са војном моћи, тек у 11. столећу. Током 10. столећа Србија је била изложена новим тешким искушењима, нападима Мађара, наметању византијске власти, сукобу са царем Самуилом. Пад Србије 924. године види се археолошки, кроз освојена и затрпа утврђена места (Градина Мартинића, Врсенице, Јелица), запустеле цркве, пре свега оне подигнуте још у 6. столећу (Градац код Посушја), на којима се успостављају гробља (Бреза) као и над оним млађим (Рогачићи). Уочљив је и општи недостатак нових храмова и других здања у одмаклом 10. столећу. Трпало је времена да се народ опорави, а за њим и привреда. Обнова је кренула из приморских области, управо оних које су биле поштеђене бугарског освајања. Наиме, *СН* даје попис српских земаља средином 10. столећа (ту треба да је врло поуздан као савремен), у коме су наведене све тада постојеће засебне кнежевине: Хрватска, Србија са Босном, Захумље, Конавле, Травунија, Диоклеја, Паганија и Морава. Пре 924. у саставу Србије били су и Травунија са Конавлима и Неретва („Паганија“), а свакако и Диоклеја, иако то није забележено (иста је култура). Захумљем је владао под Францима досељен род Лицика на челу са кнезом Михаилом, једно време савезником Бугарске. Травунија са Конавлима је као залеђе Дубровника доспела под заштиту Византије, а Неретва је опстала заклоњена Захумљем и захваљујући мору. Зета, као некадашња престона област доспела на саму границу, морала је највише страдати.

Несумњиво је да шкрт опис освајања Србије не треба буквално схватити, да су Бугари заиста одвели „сав народ, од малог до великог“. Тиме што су 924. године са собом довели кнежевића Часлава, намамили су српске жупане да им дођу. Ти су жупани били окупљени због одбране земље, дак-

ле са својим одредима. Када су заробљени, предала се њихова војска, и њих су Бугари одвели, заједно са породицама. Диоклеја је једина новоуспостављена архонтија, о којој није изнесена никаква посебна историја у *СН*, осим што је добила име по напуштеном граду, а то је већ необично. Само су у њој од укупно три наведена града два заправо безимена, Градац и Новиград; трећи град, Лонтодокла, на неки начин садржи име Диоклије. У рушевинама античке Дукље је саграђена нова црква крстолике основе, особена за западну бугарску архиепископију, где су често обнављане цркве у античким градовима. То указује да је Зета опустошена као престона област, да је њено становништво заробљено и одведено, и да је покушана колонизација. Бугари су били ти који су основали Диоклеју. Бугарска војска јесте доспела до западних крајева Србије, како то показује пораз од Хрвата, али нису могли да заробе сво становништво због тог пораза и природе тла. Неке западне жупе су укључене у Хрватску, као Пљева – Плива и Ливно. У Шипову, где је било седиште жупе Пљеве, нема гробова 10-11. столећа, а има старијих и млађих; прекид сахрањивања указује на исељавање становништва, односно на освајање жупе. Ту је постојала старија црква која је срушена; да би се утврдило тачно стање неопходно је завршити ископавање тог гробља. Археолошки су забележене избеглице из Србије у Хрватској, као у Бискупји код Книна (М. Петринец 2003), што је закључено на основу женског накита особеног за Србију, као што су словенске наушнице са четири јагоде, али код којих је уместо средње, горње јагоде лунулица, или је доња јагода већа од осталих (сл. 69. 1-3, 5-8). Нађене су у Рајловцу код Сарајева, Иловици, Чечану, Демир Капији на Вардару, острву Голем Град на Преспи (Ђ. Јанковић 2007: 52-54). Такав накит је понегде нађен и у Бугарској (Ж. Вџарова 1976: сл. 205, 208, 217/4), што потврђује расељено српско становништво. Истом времену могу припадати два гроба са покојницима динарских антрополошких особина, нађени код Банатског Карловца (Ј. Живковић 1997). Изнад покојника затрпаних слојем земље, нађена су делови скелета оваца, очигледно остаци печења остављеног у гроб као сведочанство обављене тризне.

По смрти цара Симеона, кнез Часлав је обновио Србију уз помоћ Византије, како истиче цар Константин, 927-928. године. По *СН* (1959: 57), кнез Часлав је побегао из бугарске престонице Преслава са још четворицом⁸¹ у Србију, где су затекли 50 самаца који су живели од лова, несумњиво ратника, и са њима завлада земљом (без приморских кнежевина). Срби из Хрватске, Бугарске и осталих земаља⁸² где их је Симеон раселио, похрлили су у отаџбину, неки преко Цариграда. Обновљена Србија у почетку није обухватила приморске кнежевине опстале после 924. године (Диоклеја, Травунија са Конавлима, Захумље, Неретва). Ширила се у

њиховом залеђу, садржавајући Босну, све до предела Уне на западу. На југоистоку је Србија у најмању руку обухватала Хвосно, како указује помен града Достиника, који је био негде на граници према Бугарима и тражи се у Метохији. У *СН* је Достиник наведен на првом месту међу градовима у Србији, што значи да је био престоно место. Ако је тачно да су Достиник и Дестиник из *СН* један те исти град, онда је престоница Србије била негде у близини потоње Пећке патријаршије, а онда су још неке области биле укључене у обновљену Србију, Косово пре свега. Могло би се помишљати и на Ибар са Рашком због *ЉПД*, по коме се Рашка пружала до Лапљег језера, то јест до данашњег Урошевца. Ту се већ назире намера обнове старе архиепископије у Пећи. По млађем *ЉПД*, краљ (кнез) Часлав је страдао давлеењем у Сави, бранећи границу од Мађара.

По *ЉПД*, затим је потомак српске владарске куће Павлимир Бело, који је живео у Риму, на позив из отаџбине, заједно са сродницима, дошао и наводно саградио Дубровник. Пошто се српска властела окупила (банови, жупани и стотници), крунишу га за краља у Требињу. Није му се потчинио једино жупан Рашке Љутомир, кога је Павлимир Бело победио на Лиму, а убили су га његови на мосту преко Ибра (у Сочаници). У част те победе „Римљани“ подигну цркву у Рашкој посвећену Светом Петру Апостолу и ту успоставе нову епископију, поред Калдане (Caldana = Бања), Бело у близини сагради утврђење и назове га својим именом, а у новој цркви успостави епископско седиште (*ЉПД* 1988: 120-121). Ови делови *ЉПД* могу се сматрати за истинске податке, јер су потврђени археолошким налазима. У Новом Пазару се заиста налази и Бања и близу ње Петрова Црква, а вероватно и истовремено утврђење. По уклањању жупана Љутомира дворац на Постењу је трајно запустео; требало је заборавити и рашког жупана и самосталност Рашке. Вест о Петровој цркви је једини податак о оснивању неке епископије, али се уклапа у историјске околности. На њеном подручју вероватно је пре тога деловала епископија Охридске архиепископије, можда у Сочаници, куда је бежао и где је настрадао рашки жупан. Ако се оснива нова епископија, морала је постојати истовремена архиепископија Срба, у другој половини 10. столећа. Њено седиште треба тражити у Дубровнику, где је била најкасније од 924, у граду који је наводно сам Павлимир Бело основао. Ово се успешно потврђује откривеном црквом у Дубровнику (сл. 68. 1).

Испод садашње дубровачке катедрале Светог Влаха нађена је тробродна базилика са три грађевинске фазе, и мања крстообразна грађевина са њене западне стране (Ј. Стошић 1988). Она је саграђена изван старог бедема окренутог ка западу и луци. Простор са базиликом је касније заштићен новим бедемом, према Старој луци (Понти). Најстарија базилика има три апсиде на истоку, средишња је споља трапезоидна а бочне су полукружне, дубоке. Бродови су раздвојени са по б стубаца; чини се да није имала припрату, осим ако није била на јужној страни, због тесног простора. У олтарској апсиди су у првој фази била једностепена седишта уз епископски престо. У другој и трећој фази, датованим од стране истраживача у 11-12. столеће, базилика је добила куполу и двостепена седишта у апсиди. Тада је добила и нов живопис, од кога је у олтару на зиду сачувана поворка архијереја, а у шуту можда причешће апостола (делови лика Исуса Христа и анђела), што показује, као и грчки натписи, да је Литургија била по православној обреди.

Базилике са три апсиде су у 9-11. столећу уобичајене за пространо подручје од Пелопонеза на југу до Дунава на северу, и наравно у Италији (Свети Јован у Риму из 8. столећа, Торчело из 9. и Ломело из 11. столећа, итд.). На базилике су споља личиле српске цркве са три апсиде. Споља тространа средишња

апсиде, особена у 6. столећу за Цариград, Тракију и северни Илирик, на базиликама није ретка ни касније, у 9-11. столећу, почев од међу њима најстарије поуздано датоване цркве у Плиски, преко оних у Грчкој и Богородице Љевишке, до најмлађе такве цркве у Гамзиграду, из 11. столећа. Пастофорије дубровачке базилике су биле засвођене, можда са куполама, као што их има Свети Ахилије на Преспи или базилика у Плиски. Зидани ступци који раздвајају бродове такође су уобичајени за базилике тог доба – имају их и оне са једном апсидом и оне са три апсиде. Дакле сличне цркве на тлу Бугарске и Византије указују на 10. столеће и на утицај Рима. По *ЛПД* се Доброслав, потоњи краљ, у Дубровнику оженио нећаком цара Самуила (1988: 131). Оптицај новца тог доба у Дубровнику има два успона: први је у време Константина VII Порфирогенита (913-959), после кога наступа прекид оптицаја од неких 60 година, а потом се обнавља по 1018. (И. Мирник 1995). Први успон се подудара са налазом сребрног новца цара Романа Лакапина (920-944) из гробнице поред Богородице Љевишке, а и са сребрним новцем Нићифора II Фоке (963-969) из Петро-Павловог манастира код Требиња. То би датовало базилику у Дубровнику у време добрих односа Византије и Бугарске, и у доба обнове Србије под Чаславом, уз помоћ Византије. У другом случају, црква би припала добу након што је цар Василије II уништио Самуилово царство 1018. У време Бела, дошлог из Италије, Дубровником није морао да кола византијски новац. Све у свему, подизање базилике треба датовати у границама од друге четвртине 10. до прве четвртине 11. столећа. У *СН* је забележена само црква Светог Стефана у средини Дубровника, са моштима Светог Панкратија, што би указивало да је нова црква подигнута после, у време Бела Павлимира.

Западно од базилике, уз сам бедем, налази се крстообразна грађевина, са основом изнутра у виду квадрата из чијих страница излазе простране полукружне апсиде, споља четвороугаоне. Међутим, углови изнутра скоро правилног квадрата, споља су несиметрични, неједнако извучених страна, па делују као додатак основи у виду крста. Највећи распон је 8,5 м. Њен истраживач, Јосип Стошић, мисли да је она имала две фазе (јер наводно има два пода), да је била „мартријум“ (што доказује околним груписањем гробова) и крстионица (на основу уског зденца „живе воде“); на основу плићих темеља мисли да је грађевина млађа од базилике (Ј. Стошић 1988: 22-24). Она је добила накнадно спољни ходник са јужне стране, али положај улаза са југа није установљен. Млађој фази су приписани остаци олтарске преграде, ниских седишта, делови пода; на западној страни зид није био довољно сачуван да би се на њему видела врата. На основу описа и објављене документације, може се докучити да је ова грађевина имала један под, онај виши, а да је наводни доњи под ниво сокла темеља, на коме је забележен и почетак

зденца и приближно најстарији гробови (сви откривени гробови су без датумских налаза). То је приближно 2 метра изнад мора, данас удаљеног неких 100 м, па је тешко реч о зденцу „живе воде“, већ можда о „бунару“ за изливање воде (из крстионице?). Од 2 метра над морем, где је сокл, до трећег метра, где је под, по свој прилици је насута земља, на некадашњу обалу. У тај слој су потом укопавани гробови, на око 1 м дубине од пода у крстообразној грађевини. Ходник са јужне стране, чији се северни зид подудара са правцем пружања јужног зида базилике, можда је део њеног атријума, који је због тесног простора изграђен са њене јужне стране. То би показивало да је крстообразна грађевина старија од откривене базилике, а не обрнуто. Друго је питање да ли испод базилике постоји или је постојао неки старији храм. Ходник је могао обухватити крстообразну грађевину и са западне стране.

Просторно најближе цркве сличне основе су Свети Тома у Прчању и црква из Дукље. Прва, старија, за 1,5 м већа црква, има дубље апсиде и наглашенији средишњи четвороугаон простор са четири стуба. Црква у Дукљи је издуженија и има само једну уписану апсиду, на истоку, али је и код ње наглашен средишњи, правоугаон простор. Ова црква се може повезати са свим осталим четворолисне па и тролисне основе. Али ако се гледа по облику, по куполи, указује на друге примере. Неправилни углови основног квадрата споља између уписаних апсида не могу дати ни куполу ни постоље за куполу. Зато треба претпоставити да су над унутрашњим угловима биле тромпе. Тако се добија основа за осмострану куполу, са четири шире стране над апсидама и четири уже над тромпама; спољни углови завршавали би се у висини крова над апсидама. Осмоугаона купола уобичајена је за крстионице грађене уз базилике Италије. Поред тога, на словенским просторима у Подунављу, издваја се група цркава датованих претежно у 11. столеће, а које такође имају узор у Италији. Оне имају квадратну основу споља наглашених углова, са по четири обично полукружне апсиде, а уз унутрашње углове су често стубови који носе куполу, као што су оне из Сазаве или Секешфехервара у Мађарској, а има сличних решења и на истоку до Јерменије (К. Reichterova 1988). Доњи датум за подизање ове крстообразне грађевине је, мислим неспорно, 9. столеће. Могло би се помишљати на почетак 9. столећа, односно на исте поводе за подизање крстообразног храма као у Котору, односно на мартријум. Тиме би се објаснило зашто је храм подигнут изван старих бедема, у луци, и зашто се ту потом подиже нова саборна, катедрална црква. Јосип Стошић разматра податке из Мелечијевих стихова о преношењу моштију 1012-1026. у катедралу (1988: 22-24), па није искључено да су оне пренете из крстообразне грађевине. Мошти је можда са собом донео српски архиепископ. Али, подвлачим, базилике са суседном зградом

крстионице неког крстообразног или кружног плана, уобичајене су у Италији кроз цео Средњи век.

Петрова Црква у Расу је, поред триконхоса у Затону на Лиму, до сада једина црква у Рашкој опредељивана у 9-10. столеће, мада још није сасвим одбачена претпоставка о њеним рановизантијским темељима (Ј. Нешковић 1987). То је црква четворолисне основе уписане у круг, са куполом, окружена полукружном припратом са спратом. У олтарском простору су две нише служиле као проскомидија и ђаконик; у средини је епископски престо смештен у ниши, са два степеника. Други престо је прислоњен уз југозападни пиластар, а поред је у поду крстионица. Црква је подигнута на тумулу, на илирском кнежевском гробу из 6. столећа пре Христа. Најстарији живопис Петрове Цркве повезан је са грчким и датован у 10. столеће (Р. Михаиловић 1986: 71-83). Једина таква црква у Бугарској је знатно већа Округла црква у Преславу, такође првобитно намењена крштавању (С. Бояджијев 1982: 61-65). Петровој Цркви је по осмоугаоној куполи, а и вишеделној припрати са спратом и четвороделном унутрашњем простору, слична триконхална црква из Дољана. Иако се за њу могу наћи аналогije преко Цариграда чак до Јерменије, треба је пре свега повезати са сличним зградама крстионица из суседне Италије, Далмације и Хрватске 9-11. столећа. За Италију наводим примере из Ђалиана и Биеле; упадљива је сличност основе, у изгледу куполе и другим особинама (G. Mazzariol, T. Pignatti 1961: 286-287). Сличности са Италијом подударају се са подацима *ЉПД* о пореклу оснивача Петрове Цркве из Рима, краља Павлимира Бела; зато нема разлога да подизање Петрове Цркве не датујемо у другу половину 10. столећа, после кнеза Часлава а у време летописног краља Бела. Поткуполни простор испред иконостаса је распона око 4 м, тако да у Петровој Цркви није могла да се служи Литургија за више од неколико присутних верника. Пошто је Петрова Црква била крстионица, очито епископска, где су крштавана деца младара, слично оној у Диоклитији односно у Дољанима, поставља се питање где је била епископска, саборна црква. Чини се да би такву цркву, која би у олтару имала епископски престо, и имала довољан простор за одржавање Литургије, требало тражити најпре на простору Новог Пазара, што је до сада пропуштено. Та црква би могла да буде старија, јер се не спомиње у *ЉПД*. Подсећам да у Рашкој у ужем смислу, односно у сливу Рашке, није нађена ни црква рановизантијског доба са епископским престолом и крстионицом, која би подмиривала потребе становништва тог дела Дарданије. Вероватно и њу треба тражити на ужем подручју Новог Пазара; можда је у питању један те исти храм. Порта Петрове Цркве није истражена – са јужне стране има довољно места за пространу цркву. Кордонски венац из кружне унутрашњости Петрове Цркве потиче из неког старијег храма равних зидова (Т. 13. 4-5), а такав украс примењује се још у 6. столећу (Т. 11. 4; сл. 47. 2).

Две друге цркве са куполом над кружном основом тешко је поуздано датувати. Темељи једне откривени су у Рогачићима код Сарајева, шестолисте основе. Била је изграђена од шест апсида повезаних куполом, у једној апсиди био је олтар, а на супротној улаз. Такве цркве, вероватно намењене крштавању, особене су за градове византијске Далмације и Хрватску, где су широко датоване у 9-11. столеће. Црква у Рогачићима разликује се од њих по неправилним, издуженим апсидама. Судећи по гробовима 11-12. столећа на њој, запустела је 924, па је саграђена пре тога, вероватно у 9. столећу. У Ошљу више Стона, у граду забележеном средином 10. столећа у Захумљу, налази се складно грађена црква са осам апсида, украшена лезенама.^{82a} Уз улаз су две нише; има приздану припрату са звоником.

^{82a} Турска археолошка екипа Х. Цетинкаја открила је у Улпијани прво темеље велике зграде крстионице од осам апсида, а затим и велику базилику, датовану у 4-5. столеће, по вестима на интернету. Из тог времена нису познате такве крстионице; постоје крстионице са апсидама изнутра, као што их има црква Сан Витале у Равени, са седам апсида и осим, већим олтарским простором. Цркве осмолисних основа и са шест апсида уобичајене су у Јерменији од 7. столећа (Т. Марутян 1989: 226-231). Подсећам на податке цара Константина VII Порфиrogenита о Србима у Закавказју. Крстионица Улпијане има улазе на три стране. У средини је над подом био базен, споља квадратне основе а изнутра крстолике. Крстионица је прислоњена западном ивицом уз неку већу грађевину, можда старију, изгледа као њен саставни део, мада се на њој не види улаз висине одговарајуће оном на крстионици. Сачувано је дно базена, али нису видљиви остаци пода, а зграда је откопана до дна темеља. Ова грађевина је најближи узор за цркву у Ошљу. Тако Улпијана открива континуитет и овог облика цркава код Срба, већ потврђен за цркве триконхалних основа и оне са прислоњеним просторијама. У овом новом светлу треба размотрити ширење поштовања Светих Флора и Лавра у Русију (и према Кавказу?), као и улогу Улпијане и Косова у Србији пре бугарских напада, на смени 8. и 9. столећа.

Ове две цркве показују везе са византијском Далмацијом и путеве покрштавања Хрвата, под Францима насељеним на српском подручју.

Релефни украс храмова примењиван је још од Античког доба, чини се без прекида. Постојала је српска клесарска школа, која се кроз векове распознаје по утицају дрвореза (Т. 14); зато постоје тешкоће око ужег датовања. Као у дрвету, шара се троугловима, изломљеним или косим цртама, од 6. до 12. столећа. И даље су клесане различите розете, па и винова лоза, као у 6. столећу. Преплет, особен за прероманичко доба, такође је био омиљен, мада понекад неспретно изведен. Такви релефи су примењивани до турског освајања, у поморавској Србији као преплети на црквама, а у Босни као шаре особене за дрворез, на надгробним споменицима.

Архиепископ у Дубровнику

Српски архиепископ се прво повукао из Пећи у Дољане, а пред освајање Зете склонио се у Дубровник, тада најближи и најбезбеднији град. Како је напред наведено, у Дубровнику је нађена већа количина бронзаног новца цара Константина VII Порфиrogenита (913-959), односно из доба кнеза Часлава. Присуство византијске флоте са руском посадом, забележено је 949 у Далмацији, и дотле је ту византијска власт неспорна. Прелом наступа средином 10. столећа: у Дубровнику се прекида оптицај новца, што се подудара са престанком помена теме Далмације (Ј. Ферлуга 1957: 78-86), када је власт Византије над Дубровником очигледно привремено нестала, као и са византијским поразима у Италији и немачким надирањем ка Барију. То је и време када се досељава Павлимир Бело, и затиче полунапуштен град, без војске, што би био повод да се пише како је он са мештанима подигао Дубровник. Можда је саградио бедем који је обухватио новоподигнуту базилику, или је и та нова саборна црква његово здање. Ако је тако било, можда му је Византија заправо предала Дубровник.

У првој фази боравка у Дубровнику, од 925. године, ова архиепископија је могла бити надлежна само за српске земље које су опстале после бугарске најезде, то јест за Травунију, Конавле и Неретву, као и градове Поморја. Под Чаславом морала се раширити на целу земљу, али је питање да ли је било могућности да се обнове све старе епископије. Захумски кнез Михаило, некадашњи сарадник Бугарске, добио је висока византијска звања, и није искључено да је епископија у Стону од тада признавала српског архиепископа у Дубровнику, у то време под византијском влашћу. Павлимир Бело успоставља нову епископију у Расу, јер се рашки жупан вероватно приклонио некој епископији источне бугарске архиепископије; зато и бежи на исток, у Сочаницу. При давању повеља Охридској архиепископији 1018-1020. године, цар

Василије јој накнадно признаје епископију у Расу, односно обнавља стари поредак, што може бити траг стања из доба пре цара Самуила, када је епископија била у Сочаници. На жалост, бројнији подаци о новоподигнутим црквама и уопште о црквама, скоро потпуно недостају.

Под архиепископским престолом у Дубровнику, када је подигнута нова саборна црква, судећи по њеној величини одговарајућој храму Светог Ахилија на Преспи, могло је бити до 12 епархија. Писаних података о њима и даље нема, али се може претпоставити које су постојале. Треба их разделити на епископије кнежевина и приморских градова. У обзир долазе Травунија (Требиње), Захумље (Стон), Босна (Сарајевска котлина), по свој прилици Неретва (Мокро или Омиш), епископија за Полимље (око Пријепоља или Бијелог Поља?), Подриње (Кумјеновићи код Горажда?) и Рашка. Није јасно стање са приморским градовима па и Диоклијом; можда су као латински градови доспели чак под Сплитску архиепископију. Под Драчком митрополијом вероватно су били Скадар и суседни градови. По слому Самуилове државе спомиње се неоправдано ширење Драчке митрополије изван своје надлежности.

Утицај српске цркве у то време могао је поново бити знатан. По Козми Чешком (V. Нућаћек 1988: 298), папа Јован XIII (965-972), одобравајући захтев кнезу Болеславу да Чешка добије епископа, условљава га забраном примене службе по обредима „секте“ бугарског и „руског“ народа или на словенском језику: „*Verum tamen noa secundum ritu saus sectiam Bulgariae gentis vel Russiae, aut slavonicae linguae, sed magis sequens instituta et decreta apostolica unum patioem totius Ecclesiae ad placitum eligos in hoc opus clericum latinis apprime literis eruditum.*“ Тада се сигурно још памтило у Чешкој да је Света Људмила, баба Светог Вацлава и баба или чукумбаба кнеза Болеслава била Српкиња. Наводни помен Руса (Russiae али и Rusciae, Ruziae gentis) тумачи се као накнадно убачен, јер Русија тада још није била крштена. Није ли реч о Србији, односно о њеном источном делу, који латински извори називају Рашком, односно Rassa, Rascia, Raxia (Ј. Калић 1979б). Ако је ова претпоставка тачна, показивала би да се ширење православне духовности није заснивало на седишту архиепископије под све већим утицајем Грка, већ на деловању инока из манастира у унутрашњости. Поред тога, утицај ПЦС на Русију уочљив је још у време док је примењивана латинска служба, пре доба словенских апостола.

Цар Самуило и кнез Јован Владимир

Стање у Југоисточној Европи се из темеља променило распадом и затим падом Бугарске. Услед досељавања номадских Мађара и Печењега, Бугарска је остала без већине својих некадашњих области северно од Дунава. То је надок-

надила померањем своје границе на рачун Византије и наметнувши јој данак, у време цара Симеона. Под владом мирољубивог бугарског цара Петра, на западу је обновљена Србија са неким својом областима изгубљеним још у првој половини 9. столећа (Ибар), издвојила се кнежевина Морава у сливу Велике Мораве и можда још неке области. Временом је Бугарска слабила а Византија јачала; 965. одбија плаћање данка и позива Русе да нападну Бугаре. Руси су опљачкали Бугарску у доњем Подунављу 969. године и потом пробали да је задрже удружени са Бугарима. Византинци су успели да протерају Русе и потчине Бугарску 971. године. Западне области некадашње Бугарске, на подручју архиепископије у Охриду, одбиле су да признају византијску власт, и осамосталиле се 976. године. Самуило (976-1014) је преузео већ признату титулу цара Бугара и патријаршију. У састав сада словенског царства, заправо савеза, ушао је највећи део области старог Северног Илирика, од Перника у Струми преко Средеца – Софије до Видина на Дунаву, а на крајњем северозападу и Срем. На југу су новом савезу пришле и области јужно од старих бугарских граница, чак до Коринтског залива. Цар Самуило је из Ларисе узео мошти Светог Ахилија и пренео их у Преспу, у цркву на острву данас званом Аил у Грчкој, где је и сам сахрањен.⁸³ На западу се новоуспостављено словенско царство граничило са Србијом. Није случајност да су Самуилове престонице на Охридском, Костурском и Преспанском језеру, тамо где је раније образовано седиште архиепископије, биле тик уз границу Србије, а око 600 км далеко од старих бугарских престоница. То упућује на неку усаглашеност, што ће се потврдити каснијим заједничким ратовима против Византије. Да се у то време говорио српски језик око Преспе, макар од стране неких војника, показују речи „бежите, бежите, Цар“, које Јован Скилица бележи грчки „βεζεῖτε, βεζεῖτε, Τζαβάρ“ (1966: 123), јер се македонски и бугарски каже „бегајте“. Другим речима, ослоњеност Самуиловог царства на Србију била је заснована на давно настањеном словенском и посебно српском становништву у сливовима Мораве и Вардара, иако грчки писани извори бележе по правилу само Бугаре и понекад Влахе.

Занимљив је један нејасан податак из Несторовог летописа о походу руског кнеза Владимира на југ 985. године. Руси су напали „Бугаре“, флотом, и повели су Турке (Мађаре) на коњима, обалом. Мађаре обично грчки извори називају Турцима, а руски Угрима, зато се стиче утисак да је вест сажетак неког грчког текста. Пошто су победили „Бугаре“, Добриња, ујак кнеза Владимира, каже да они носе чизме а не опанке и да такви неће плаћати данак; и онда Руси склопе вечни мир са Самуилом. Тада су и Мађари склопили мир, па је ћерка потоњег краља Стефана била кратко удата за сина цара Самуила, а раскид је изазвао нов мађарски напад негде 1001-1005. године (С. Антољак 1969: 65-66). Затим у *ПВЛ* следи опис тражења праве религије за Русију, где Владимиру прво долазе посланици муслимана Бугара са Волге, а затим и представници Немаца и Хазара јудејске вере, 986. године. Међутим, у преписима *ПВЛ* Јакова Мниха пише да је кнез Владимир исте године напао „серебряныя болгары“ односно „серебряных болгарех“ тојест Србо-Бугаре, и Србе и Бугаре (*ВХР* 104; В. Мавродин 1945: 302). Није јасно зашто је Владимир напао (на наговор Византије?), и које Србе, потчињене Самуилу или његове савезнике? Питање је где је Владимир могао флотом делотворно да нападне „Бугаре“ Самуила, као и Србе. Не изгледа вероватним да је напад изведен преко Видина (чуvenом по дуготрајном отпору византијској флоти и војсци 1002. године), и даље Тимоком. Вероватно су прошли узводно кроз Гвоздена врата и искрцали се негде између Браничева и Београда, док су се Мађари спустили десном обалом Дунава. Могућност тражења данка не изгледа вероватна због великог растојања од Кијева до (српског) Поморавља. Већ наредне 986. године, Лав Такон бележи у

⁸³ Сматра се да се тада раширио култ Светог Ахилија код Словена. Претпоставља се да је у Ариљу, старој Моравици, испод храма посвећеног Светом Ахилију у време краљева Драгутина и Милутина, можда црква из 11. столећа.

⁸⁴ Имена древних словенских јунака су Крак, Крок, Крес: А. Лома, 2002: 242-244.

свој *Историју* (1988: 89-90) „Ските“ (= Русе) у одбрани Средеца од Византинаца, када је цар Василије претрпео тежак пораз. Све подсећа на грчке описе доба кнеза Свјатослава, који је на наговор Византије напао Бугарску, а затим је са њима склопио савез против Византије. Није вероватно да је руска помоћ Словенима дошла 986. чак из Кијева, на основу уговора о миру, већ су пре неки њихови одреди ту већ били. Можда се нека села у Ибру, која садрже имена Кијевци, Пољани, Хрвати, забележена 1363, могу повезати са њима. Затим кнез Владимир, две године касније, шаље војну помоћ цару Василију, крсти се и жени његовом сестром Аном. Пошто после описа похода у православну словенску земљу из 985. следи прича о трагању за правом вероисповешћу, можда је ту кнез Владимир почео да размишља о покрштавању, или је већ донео одлуку, на основу древних руских веза са ПЦС. На везе са Србијом указује глагољска азбука урезана на зид Свете Софије Кијевске (С. А. Высоцкий 1976). Наредне две године је сакупио податке о другим религијама, и на крају се одлучио за православље, и Русија је крштена 988-989. године.

У не сасвим јасним околностима дошло је до сукоба цара Самуила са Србијом, у што је несумњиво Византија била умешана. По *ЉПД*, српски кнез (Свети) Јован Владимир (око 990-1016), савременик руског кнеза (Светог) Владимира (978-1015), заробљен је а Србија освојена пред крај 10. столећа. Цар Самуило је тада заузео низ византијских приморских градова до Задра, опустошио приморске области, и вратио се преко Босне и Рашке. Тада је страдао Дубровник, који су потом преузели Византинци. У *ЉПД* је описано Самуилово освајање Србије, заробљавање и ослобађање Светог Јована Владимира, а затим како га је уз помоћ неких епископа намамио у Преспу Самуилов наследник цар Јован Владислав, и наредио да буде убијен приликом изласка из цркве; то је потврђено грчким писаним изворима. Цар Владислав, дошавши на власт убиством свог брата од стрица, плашио се да му зет Јован Владимир не преотме престо. Кнежевић Јован Владимир је школован у Охриду под надзором архиепископа Николе, који се рачуна у бугарске светитеље (И. Снегаров 1995: 27, 47-51; Т. Сџбеџ 1987: 263). Охрид је културно био повезан са подручјем Скадра, путем низ Црни Дрим, Дрим и преко Бојане, судећи по поменутим црквама триконхалне основе. Предање памти Светог Јована Владимира северно од Охрида, као оснивача манастира Светог Јована Бигорског, у планини над Радиком, близу Галичника и Маврова односно извора Вардара, а у сливу Црног Дрима (В. Марковић 1920: 25). Предање о Јовану Владимиру је и данас сачувано у близини Скадра. У манастиру Пречистој Крајинској над Скадарским језером, налази се античка црква триконхалне основе (сл. 20. 1), која изгледа без прекида служи до турске окупације. Посвећена је Успењу Пресвете Богоро-

дице. У њу су дозидани пиластри уз бочне апсиде, да би носили нову куполу (Т. 15-16). Та би доградња могла бити из доба кнеза Јована Владимира, али су на исти начин саграђена и три пара прислоњених пиластара у просторији накнадно дозиданој на западној страни. Она нема западни улаз, већ два бочна улаза у источном делу; зато је западни део имао по један бочни прозор. Положај прозора и врата указује на њивот Светог Јована Владимира постављен уз западни зид над подом те просторије. Гроб Косаре би био испод пода а испред њивота. Ако је ту просторију саградила кнегиња Косара убрзо после убиства Светог Јована Владимира 1018. г., онда су пиластри дозидани касније, заједно са обновљеним кровом. Црква је могла stradати у походима византијске војске на Србију у време кнеза Војислава или касније, чак и од крсташа. Зато обнова са изградњом пиластара, њима одговарајућим луцима и сводовима, вероватно припада другој половини 11. столећа. Знатно касније, ту је једно време у 15. столећу било седиште Зетске митрополије – цео храм је погрешно приписан том добу (*ИЦГ* 1970: 424-428, ск. 19). У близини, код Свача и савременог села Владимир, уздиже се неприступачно брдо Владимир, на врху са остацима утврђења и рушевином цркве. То ће бити Облик из *ЉПД*, а не у истоименим селима са албанске стране границе, на коме се кнез Јован Владимир предао цару Самуилу, да људи не би умирали од уједа змија, где га и памти предање мештана муслимана. На крају, мошти Светог Јована Владимира данас се налазе у Елбасану (стари Неокастро = Новиград). Видимо да је на неки начин под светошћу Јована Владимира заокружена област између Охридског и Скадарског језера, Црног Подримља и Војуше, данас претежно у Албанији. То је област коју је касније обухватала и Србија Константина Бодина, са престоницом у Скадру.

У огорченим борбама са Византијом пало је словенско царство Самуила, по смрти цара Јована Владислава 1018. године. Са пораженим Словенима у бици на Беласици 1014. спроведен је суров обрачун – извађене су им очи. У ово време многа напуштена утврђена места рановизантијског доба су поново коришћена и обнављана. Цар Василије II, прозван Бугароубица, припојио је Византији освојене области; и Хрватска је признала врховну власт ојачалог царства. Србија се не спомиње, али се подразумева да је признала врховну власт Византије. Исто се мисли за кнежевину Мораву, односно за Београд, одакле нема података о борбама. Тада се предао чувени Кракра⁸⁴, заповедник (бан?) Перника са осталих 35 тврђава (делује као некаква крајина), становници градова Пелагоније, Моровизда и Липљана, и многи други. Ти су градови били свакако седишта одговарајућих области, као Липљан, смештен у равници поред Ситнице, средиште Косова и уједно седиште епископије. У самом Липљану се испод храма Ваведења Пресвете Богородице налазе остаци најмање

две старије цркве, вероватно тробродних базилика (сл. 40. 3). У близини су утврђења Велетин и Чечан, као и гробља позног 10. – 11. столећа у Матичанима и Бадовцу.

Археологија Срба и Словена

У *ИСН* (1981: 163-166) описана је култура некаквих Словена (а на српском тлу) као заостала земљорадничка, док у 10. столећу (већ) постоје грнчарски, ковачки и златарски занат; такав опис одговара стању словенске културе у преисторији, а не у 9-10. столећу. Видели смо већ да је створена слика о српској прошлости далеко од оне стварне, јер је Србија имала уобичајену културу за хришћанске државе тог времена. Кнежеви на челу државе били су не само хришћани већ миропомазани владари, знали су грчки и латински језик, читали и писали на њима, и онда када је уведено словенско писмо (мали типар кнеза Стројимира). Становали су у зиданим замковима и дворцима (Т. 17). У утврђеном замку на Постоњу у Расу била је палата са подрумом и најмање једним спратом над приземљем; поред су биле две придворске цркве, коришћене и за сахрањивање жупана и чланове њихових породица. Једна мала грађевина са апсидом (Т. 17. 6), прислоњена уз бедем, могла би бити купатило односно сауна, слично оном уз јужни зид манастира Иловице, са апсидом и подним грејањем (сл. 48. 2). Градина Мартинића у Зети је кнежевски двор ограђен бедемом заједно са придворском црквом. Двор је четвороугаон, са двориштем у средини окруженим низом просторија са једним или више спратова. Одговарајуће дворове је морао имати остали виши слој, војне старешине, као забележен натписом (сада у манастиру Иловици) хурсар Данаел – заповедник морнарице и ктитор цркве Светог Стефана. У Поморју су забележени имућни и угледни свештеници (у Будви, и презвитер Јован на крстионици из Иловице). Ту су и манастири, неки са епископским седиштима, расадници писмености, знања и књижевности.

Најстарији познати ћирилични натпис је Самуилов из 993. године, нађен у селу Герману на Преспи. Други је графит, запис на старијем каменом стубу, данас у манастиру Светог Арханђела Михаила под Марковим Кулама у Прилепу (Г. Томовић 1974: бр. 1-2). У Темнићу је нађен натпис на малој каменој плочици, датован у 10-11. столеће, са молитвом за посредовање код Бога десеторици од Четрдесет севастијских мученика. Мисли се да је то једна од четири плоче са неке цркве (С. Радојчић 1969). Најстарији глагољски натпис на српском тлу (и бивше Југославије) потиче из Чечана на Косову (Т. 12. 2). Као словенска држава, Србија није употребљавала новац, уобичајен за Римско односно Византијско царство. Јован Скилица бележи да су Словени Самуиловог царства, потчињени Византији после 1018. године, у почетку плаћали порез на два вола по мерицу (модиј) пшенице и проса и крчаг вина (1966: 149-152). У Чечану је нађен део рамена крчага са делом натписа, који показује да је служио за плаћање пореза у вину. На натпису је крст, изнад је шест рецки (као на рабошу, за неписмене), а испод глагољским словима пише „шест ...“ (није сачуван назив мерне јединице). Крчаг је из доба кнеза Светог Јована Владимира. У натпису је крст, заклетва да су подаци о запремини крчага тачни; види се дубоко уврежено хришћанство. Тако прикупљен порез стизао је до жупана, а део до кнеза, од којих је даље распоређиван према потреби. Дакле, постојао је надзиран систем различитих мера, постојали су порезници, писмено становништво, које је негде, од некога, научило да пише. Међу писменима је био грнчар који је производио баждарене крчаге за плаћање пореза. Писменост није

била ограничена на владајући слој: металне писаљке за писање на дрвеним таблицама премазаним воском нађене су на више места.

Границу према Бугарима су бранили градови – тврђаве, као Градина више Пазаришта, Вишеград (Арханђели Призренски), Сард, Свач, Стари Бар и друге. Њихов изглед, неједнакост кула, и друге разлике према истовременим византијским тврђавама, као и бугарским, показују да су њихови градитељи били домаћи мајстори. То се види на црквама и осталим зиданим грађевинама. Западна граница Србије је потпуно неистражена. Неочекиваност напада са те стране условила је подизање камених утврђења без употребе кречног малтера, колико се зна. Срби су и у Полабљу били познати по грађењу утврђења каменом и дрветом. Градови су служили пре свега за одбрану. Сва насеља су била раштркана, прилагођена тлу. Срби су били склони надземним кућама, обично дрвеним, са огњиштем у средини.

Материјална култура је општесловенска, припада кругу Југоисточне Европе са Подунављем и показује сродност са Полабљем. Унутар тог простора издваја се неким особинама подручје од Поморавља до Поуња и од Подунавља до Преспе и Јадрана (сл. 69). Лонци нађени у утврђењима су занатски производ, јајастих су облика, украшени помоћу чешља утиснутим валовницама и водоравним сноповима, убодима. За млађе српско грнчарство је особено налепљено ребро на лонцима, украшено печатањем, што може бити утицај из Полабља. Такође су за Србе у целом словенском свету особени сачеви, често налажени са црепуљама. Има их и у Београду, тада под бугарском влашћу. Међу накитом се истичу наушнице са четири јагоде, скромне ливене од бронзе, или сребрне са шупљим јагодама и украшене сребрним зрнцима и жицом – филиграном. Прве се појављују у 7-8. столећу. Особене су за Србе оне које имају мању средњу јагоду или уместо ње имају полумесец. Често је и различито купасто прстење. У Бугарској истог времена уобичајене су различито израђене наушнице са доњим делом у виду лунуле, а у Хрватској наушнице са четири једнаке јагоде. Зато су описане српске наушнице, када се нађу у Бугарској и Хрватској, сведочанство пресељеног или избеглог становништва по освајању Србије 924. године.

И даље се примењује подизање громила умрлим, а оне датоване налазима у 9. и 10. столеће откривене су код Сјенице и у Љутићима код Пљеваља. Ретки гробови са урнама 8. столећа забележени су у Срему (Сланкамен) и Равним Котарима (Каших). Иако се обично сахрањивање примењује од 7. столећа, истраживаних српских гробља 9-10. столећа нема – познати су само појединачни налази, као у Рајловцу и Шипову. За разлику од суседних Словена, оних Подунавља и Хрватске, који под утицајем Хунобугара у 8-9. столећу сахрањују са покојником и храну, Срби у гробове стављају све-

дочанства тризне, што се од 9-10. столећа своди на неколико уломака грнчарије.

Српски светитељи 9-10. столећа

Свети утемељивачи Срба у Цркви живели су веома давно, знатно раније него код других Словена, али је ипак упадљиво да код Срба има мало запамћених светитеља 7-10. столећа. То делује необично у односу на податке о ПЦС до 10. столећа изнете на претходним странама, највећим делом археолошке. Ратне несреће, као напади Хуна, Авара, иконоборачко спаљивање библиотеке Цариградске патријаршије, арапско освајање Солуна и других градова, крсташки напади и пљачка Цариграда, турска пустошења, задесиле су Југоисточну Европу, и писани документи су уништени. Тешке последице оставио је пад Србије 924. године. У разарајућем аварском походу на Далмацију, једва познатом из писаних извора, поред многих срушених храмова у којима су заборављене честице мошти мученика (Цим) и који више нису обновљени, заборављена је црква на Великом Пијеску, и мученици у њој сахрањени. У храму Иловице били су сахрањени неки светитељи, прво у гробницама у поду, а затим су у 7. столећу пренети у посебно изграђене гробнице у северном зиду храма; и они су заборављени, као и гроб свештенослужбеника испод апсиде истог храма. Када су муслимани из Барија освојили манастир да би га опљачкали и затрли, побили су или поробили све његове житеље. Најмање 10 житеља Иловице је изгинуло у запаљеним коначима; неко је сакупио њихове нагореле кости и сахранио у јаме са северне стране цркве. Уз зид цркве нађене су сахрањене кости са лобањама, изгледа сложене у дрвени сандук, постављен над кружном јамом, такође са нагорелим костима. На другом месту нађена је неправилна јама у коју су биле бачене изгореле и неизгореле кости, што су можда урадили муслимани. Шта се дешавало са костима тих мученика тек треба проучавати. Али светост мученика је привлачила, и Манастир је стално обнављан, иако није био познат положај њихових гробова. Наравно, у Средњем веку се још знало ко су били утемељивачи Иловице, а вероватно је било и сачуваних натписа о њима. За такозвани прстен краља Стефана Првовенчаног у Студеници, који је израђен у 9-11. столећу, некада се знало коме је припадао, и чувао је сећање на неког претка Немањића. Житије Свете Људмиле заборављено је не само међу Србима већ и у Чешкој, услед најезде Мађара, али је сачувано у Русији, у укупно једном рукопису (N. Serebrjanskij 1929); да није њега, не би ни знали да је била кћер српског кнеза. Она је прва светитељка словенског имена.

Код независних народа који су одједном покрштени, сопственом вољом, владари су постајали светитељи. Такав је случај био са Бугарима и кнезом Борисом Михаилом, са Ру-

сима и кнезом Владимиром, са Мађарима и краљем Стефаном. Сви они су постали први светитељи својих народа. Срби су по *СН* крштени наводно одједном и под једним кнезом, али то није запамћено нити је тај кнез непознатог имена постао светитељ. Ни кнез Моравске Растислав није постао светитељ. По *СН* могло би се помислити да је то зато што су Срби ускоро отпали од хришћанства. Међутим, Срби нису одједном крштени, као ни многи други Словени накнадно настањени на тлу Византије, као ни сами Грци и Латини; неки су крштени у доба Апостола Павла, неки повратници у 4. столећу, неки тек у време цара Ираклија. Околност да је цар Константин Велики био из илирске средине, а Срби потичу од Илира и памтили су га као задужбинара неких својих цркава, указује да је он могао имати улогу владара под којим је народ покрштен. Дакле предање о покрштавању је слично оном у Грка, памти се постепено покрштавање од доба апостола и оснивање древних храмова на светим местима.

Неки владари су своје помесне цркве учврстили мучеништвом, и Бог је објавио светост њихових моштију. Свету Људмилу је убила снаја, а затим су се над њеним гробом дешавала чуда. Њеног унука Светог Вацлава убио је брат на вратима цркве, да би се докопао престола. И свете кнежевиће Бориса и Глеба убио је брат; њиховим моштима су нека древна предања постала хришћанска. Света Људмила је прва међу светима за које знамо да су српског кнежевског рода. За писца њеног житија, у 10. столећу, било је довољно да нагласи да је била кћи српског кнеза. Мошти кнеза Светог Јована Владимира, убијеног на вратима цркве по наређењу његовог шурака, одавно се налазе у Албанији. Они су били на власти; међу подвижницима и учитељима нема поуздано забележених Срба. Свети Јован Рилски (+946) био је пореклом из околине Средеца или од некуд са запада, и у оба случаја је могао бити Србин, а свакако није био хунобугарског рода; његово порекло је замагљено у млађим житијима.⁸⁵ Знамо за низ испосница и других подвижничких места, али не и за њихове подвижнике, подвиге ни када су живели. Знамо да је било образованих епископа, свештеника и инока, јер су добро следили православна предања и Светог Фотија, али не знамо њихова имена, чак ни где су боравили. Понегде се назире српско присуство и утицај у Цркви. Словенска Браћа Константин Ћирило и Методије, од почетка су морала бити у додиру са Србима. Код Солуна је епископски град Сервија (Серблија), а код горе Олимпа, где је Свети Методије био у манастиру, налазио се епископски град Гордосерба (Град Срба). Веза између Велике Мораве и Цариграда успостављена је посредством Србије, а Словенским апостолима морали су помагати српски иноци и свештеници, прикључени мисији приликом њиховог пропутовања за Велику Мораву. Из *Житија Методија* (1964: 157-161) може се разабрати да је прво на захтев кнеза Коцеља ослобођен, а затим га исти кнез шаље у Рим са двадесет племића, да га папа постави за епископа његове кнежевине. Свети Методије је наследио престо Светог Андроника у старом Сирмијуму (Сремској и Мачванској Митровици), чиме се потврђује истинитост словенског опширнијег предања у *ПВЛ* о овом Апостолу од седамдесеторице (в. стр. 32). Све се дешава непосредно уз српску границу, а Свети Методије је путовао свакако и преко Србије за Рим, избегавајући подручја где су владали Немци. Свети Климент (+920), његов следбеник, био је пореклом из Мезије по једном житију, то јест из Поморавља (Србин?), и прво је столовао у Велници, што би могла бити Белица код Јагодине.

⁸⁵ Манастир Рилу је у време краља Душана из темеља обновио Хреља „Крилатица“, великаш изгледа пореклом из потоње Херцеговине, у њему је и сахрањен. Још стоји његов пирг са оснивачким натписом. Манастир је био на подручју Пећке патријаршије до њеног укидања. Потом, у 19. столећу, обнављају га Срби, како сведоче параклис посвећен Светом Сави и Светом Симеону (уз онај посвећен Светом Јовану Рилском), приказани свети српски владари на живопису, итд.

Обновљена Помесна Црква Срба

ВОЈИСЛАВИЋИ

Коначни раскол између Православне и Римокатоличке цркве одиграо се 1054. године. После раскола је стари Рим покренуо поступак обрачуна са новим, у садејству са банкарско-трговачким интересима и германском силом. Започети су крсташки ратови за ослобађање Јерусалима 1096. године, а на крају су крсташи раскомадали Грчку, освојили Цариград 1204. године и успоставили латинско-германску власт. Прва половина 11. столећа је и време када су Срби под кнезом Војиславом изборили независност од Византије. Потом су његови наследници, краљеви Михаило и Константин Бодин, настојали и да издејствују Помесну цркву, то јест јединствену архиепископију за свој народ.

Срби су од илирских времена били на православном путу, а новонастале политичке околности наметнуле су Србима сложену борбу за очување народне личности у 11-12. столећу. Требало је сачувати словенско и православно свештенослужење, тековину многих поколења од Апостола Павла и царева Јустина и Јустинијана Управе до Свете Словенске Браће Тирила и Методија. Срби су имали писмо и литургијске књиге на свом словенском језику и нису намеравали да их се одрекну. Срби су у 11. столећу прешли на ћирилицу, што је морала бити одлука неког државног сабора. Међутим, више нису имали своју архиепископију на државном тлу – она је остала у Дубровнику, доспелом трајно у византијске руке по слому Самуиловог царства. И 11. и 12. столеће било је обележено сталним настојањима да се обнови ПЦС у борби са Византијом. Некадашњи покровитељ постао је господар; Царство је јачало, правило савезе са Римом и Мађарском, и није намеравало да се одрекне контроле над Србима посредством цркве. Зато је током 11-12. столећа Србија ратовала са Византијом прво да би се осамосталила, а после да ослободи просторе настањене Србима и другим Словенима. Мађарска, подржавана и подстрекавана из Рима, изградила се у јаку краљевину, и временом постала стална претња Србима са севера. Слично је и Млетачка република, у почетку савезник Србије против Византије, као и Мађарска, постала на крају непријатељ и окупатор приморских области.

Дуг је био пут до поновног успостављања архиепископије ПЦС. Из борбе за њено обнављање прво је настала Барска архиепископија, али је она постала латинска. Тек је Свети Симеон Немања покренуо успешно разрешавање тешког стања у ПЦС, и то за време ратова са Византијом, а Свети Сава је завршио његово дело када се Византија нашла у сличним условима као у доба цара Ираклија. Да би се ослободили притиска Византије, Срби су прво тражили архиепископа из Рима, одакле је био постављен и у време цара Ираклија. Показало се да то значи латинизацију којој нису могли да се супротставе, због премоћи латинских епископа приморских градова. У сплету различитих околности Свети Сава је успео да обнови ПЦС. То је продубило трајно непријатељство Рима, нарочито због српског истрајавања против уније, за разлику од неких других православних цркава по паду Цариграда 1204. године. Наставила се борба за помесност са Римом, започета још у 4. столећу. Она се под Турцима привремено завршила у православној ко-

рист, јер они нису имали разлога да подржавају Римокатоличку цркву, напротив. Онда је ратна срећа прешла на страну Аустрије, и од успостављања Аустроугарске, ПЦС је принуђена да се поново бори за опстанак.

За ову епоху располажемо са много више писаних података, који су углавном добро познати. Али ипак археологија разоткрива неке нове чињенице, као и преваре и фалсификате, о којима је било речи у уводу, а има их још ко зна колико неоткривених. И данас је у Земаљском музеју у Сарајеву изложен капител погрешно датован у 12. столеће, наводно из римокатоличког манастира Крешево кога су срушили „шизматичи“ (православни), а заправо је клесан у време Првог светског рата (И. Николајевић 1986). Најутицајнији латински писани извор за 11-12. столеће је *ЛПД*, пристрастан и замагљен, који шири обману да је латинска Римокатоличка црква домаћа појава у српској држави, а онда је словенска Православна црква туђа и нова. То се археолошки поткрепљује латинским натписима цркава. Из чињенице да је у унутрашњости Србије 12. столећа власт била подељена између наследних жупана Рашке и банова Босне, изведен је погрешан привид да су Војиславићи Диоклитије били римокатолици, велики жупани Рашке православни, а банови Босне богумили. То није тачно, увек је постојао заједнички труд да се успостави јединствена ПЦС са словенском службом. Зато ће у овом поглављу бити стављено тежиште на приказивање јединства културе две српске државе 12-15. столећа, колико је то могуће уравнотежено, да би се добила права слика о ПЦС. Тешко је замислити да народ једног начина становања, исхране, ношње, погребних обреда, писма, црквеног градитељства, није припадао једној помесној цркви.

Археологија Срба у 11-12. столећу

Пред крај 11. столећа одиграле су се неке упадљиве промене у материјалној култури Словена Југоисточне Европе, пре свега уочљиве у накиту и грнчарији; они прелазе у видове који ће бити особени за Позни средњи век и још млађе доба. Од старијег наслеђа нестају из употребе обоци са четири јагоде, смањује се број купастог прстења и употреба огрица од стаклених бобица. Узрок томе су, осим природног развоја и промене укуса, све јаче границе држава и привредна затвореност односно монополи. Сада се у Југоисточној Европи јасно разликује занатска производња појединих области или народа.

После победе над Самуиловим царством Византија је непосредно загосподарила сливовима Мораве и Вардара. Али ту упадљиве промене у култури настају тек као привредна последица угушивања словенског устанка из 1072. године, и указују на поводе народног незадовољства (сл. 70). Византијска власт донела је нову робу, завела употребу новца, и утицала да се покојнице сахрањују са мање накита. За подручје између Ниша и Дунава особени су „браничевски“ сребрни обоци. Они уместо бочних јагода имају „коленца“, односно проширења на карици од сребрних зрнаца и жице; некад средња јагода замењена је зрнима сребра, а доња је добила облик купе. Са Византијом се раширила мода ношења стаклених наруквица, којих у 11-12. столећу има широм царства, до Палестине, али и у целој Русији. Њихов распоред показује докле су допирале византијска власт и културни утицај на северозападу: има их до Дупљаје на Карашу и Мачванске Митровице, а затим на југ правцем на Градину Рас, преко Матичана и Бадовца код Приштине до Свача код Скадра. Са оваквим распоредом накита подударују се појединачни налази византијског новца 12. столећа (Вршац – Сремска Митровица – Градина Рас – Свач – Дубровник). Међутим, оставе новца су нађене само источно од правца Срем – Велика Морава – Јужна Морава, док их нема западно, што показује да у

сливу Западне Мораве новац није био у уобичајеној употреби, иако има појединачних налаза.

Нова појава на истом подручју су крстови, ношени као привесци (од метала и украсног камена). Бројнији су налази напрсних свештеничких крстова, састављени из два спојена дела (енколпиони, „реликвијари“), са представом Распећа и Богородице „пространије од небеса“ на наличју. У њима се налазила нека светиња, али није установљено каква. У Гамзиграду су такви крстови нађени у гробовима око градске цркве, док су остали становници сахрањивани изван бедема. То значи да потичу из гробова свештеника, уз које су сахрањивани чланови њихових породица и припадници друге градске елите. Они су у 11-12. столећу распоређени подједнако истовременом византијском накиту и новцу.

Грнчарство у придунавским градовима, запустелим после устанка 1072, било је дотле традиционално словенско, са лонцима украшеним чешљем. У 12. столећу се на тлу Византије уводе брза грнчарска кола, али се и даље користи споро витло. Украшавање лонаца се упадљиво смањује и повлачи на раме посуда; понекад је то само низ јамица или уреза. Такви лонци се користе од Поповице код Неготина, преко Браничева и Београда до Мачванске Митровице, а затим на југ до Градине Рас и Свача. Стоно посуђе је глеђосано (разни крчази, бокали) или глеђосано и украшено шарањем „зграфито“ начином (зделе, тањири, чиније); понегде је коришћено и посуђе украшено сликањем (крчази, бокали, лонци са писком). Појављују се амфоре, коришћене за увоз неких течности (вино, уље), и друго посуђе посебне намене, као лампе. Стаклене посуде су ретке. Највише их има у приморским градовима, као и остале византијске робе.

За целу Мађарску је особена Бијелобрдска култура, тако названа по селу код ушћа Драве, где је давно истраживано гробље 11. – прве половине 13. столећа. Препознатљива је по женској ношњи са каричицама зашиваним за неке траке или на мараму, као и обоци поред ушију, чији је један крај завијен у облику слова „ес“ (сл. 71. 8, 11). Таквих каричица има на тлу Хрватске пошто је припојена Мађарској 1102. године, као и у северној Босни и српском Подунављу у време мађарске окупације. Те каричице су баштина Словена из 9. столећа, са простора од Посавине до Балтика. Јака црквена контрола пазила је да ношња буде уједначена; у исто време се раширио обичај стављања обола у уста покојне особе – ваљда да би се искупили грехови. Зато други начини коришћења накита, као распареног, различитог или окаченог само на једној страни главе, указују на другу цркву или становништво. Такви примери су забележени у Срему (Врцалова воденица код Руме, Калуђерске ливаде код Фенека према Умци) и Банату (Омољница, Дупљаја).

Словенска грнчарија рађена на спором витлу и украшена чешљем одржала се у Банату, Срему и другде на тлу

Мађарске до најезде Монгола, уз природне постепене промене. Исте радионице су производиле и посуде особене за просторе Паноније – котлове и боце (крчаге без дршки), које се понекад налазе и на десној обали Дунава (Београд, Браничево, Михајловац код Неготина). Номади насељени у Бачкој (Печењези и Кумани) могу се разликовати по својој грнчарији.

Шкрти су писани подаци о култури Срба 11-12. столећа. Виљем Тирски пише у 12. столећу (1965: 195-196) да Срби (Servii) воде порекло од робова, да су необразовани, да живе у планинама и шумама, не познају земљорадњу а имају многа стада и богати су млеком, сиром, маслом, месом и воском. По њему су Срби ратнички народ, који повремено напада суседе, па је цар (Манојло Комнин) принуђен да их кажњава (Стефана Немању). Овај латински архиепископ из Палестине имао је два повода да овако пише. Србија је на запад могла да извози само њима потребне наведене сировине (касније су то постали и метали), а сточаре је теже покорити и експлоатисати него земљораднике. Искључиви посредници у размени производа били су латински градови у приморју, који су од такве трговине живели. Друго, крсташи су лоше прошли у свом једином походу за Свету Земљу кроз Србију (в. стр. 227), и то су дуго памтили.

Од доба краља Константина Бодина у Србији (= илирска Далмација) се раширио накит који ће у истом виду бити уобичајен до 13. столећа а затим и даље, и онда када Срби нису живели у једној држави, уз извесне промене (сл. 71. 2). То су обично сребрне каричице, ношене окачене поред ушију о неке траке или мараму. Неукрашене су ретке; обично имају једно, два, а најчешће три „коленца“ од сребрних зрна и увијене жице. Код богатијих то су праве јагоде од зрнаца, између којих је површина карике често покривена низовима сребрних зрна; могу бити и златне. Оне су у ношњи коришћене на простору приближно омеђеном на истоку развођем Ибра и Јужне Мораве, на југу Јадраном, на северу Посавином, а на западу Поуњем, што се подудару са српским границама. Виљем Тирски пише да се Србија налази између Далмације (латинских градова), Угарске и Илирика (што је Поморавље у византијској власти). Али таквих каричица има спорадично даље на исток, до данашњег пограничја са Бугарском, на југу Баната (Дупљаја) у Срему и Славонији. Зато та подручја треба видети као простор утицаја српског накита (и ношње) на накит Словена (Срба) Византије односно Мађарске.

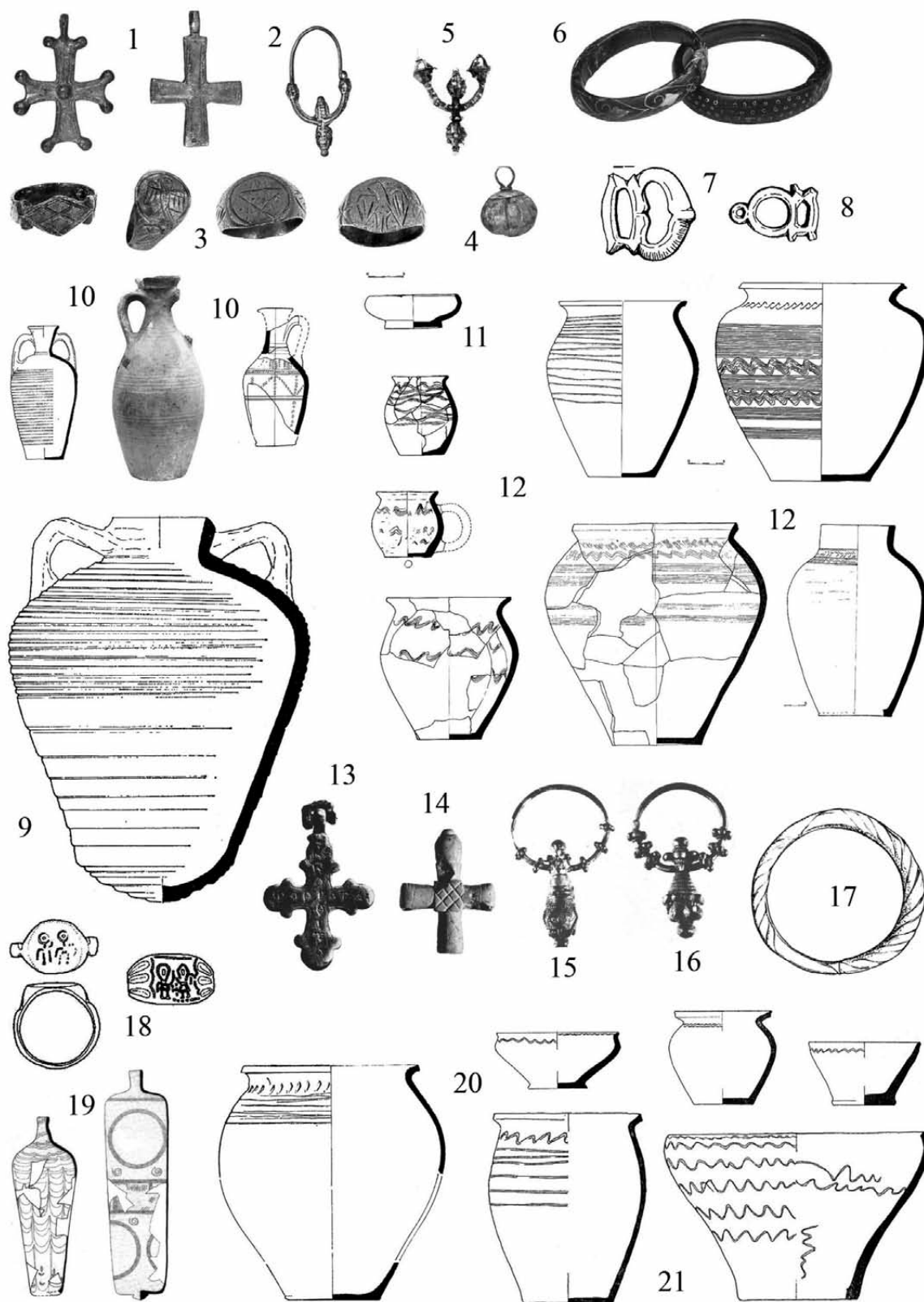
Грнчарија Србије доба кнеза Војислава и његових наследника није позната. Колико је могуће закључити по врло ретким датованим налазима грнчарије (Кулина у Рошцима код Чачка), постепено престаје украшавање чешљем, лонци постају грубљи, могу бити украшени неправилним валовницама утиснутим шилком, или без украса. Изгледа да је опс-

тало старо илирско грнчарство, из кућне радиности, док је оно занатско нестало у ратним недаћама, приликом бугарског пустошења Србије. Очигледно се прешло на једноставнију и масовнију сеоску производњу. Поред тога, особеност српског грнчарства у Југоисточној Европи и даље су црепуље и сачеви – начин спремања хране није промењен.

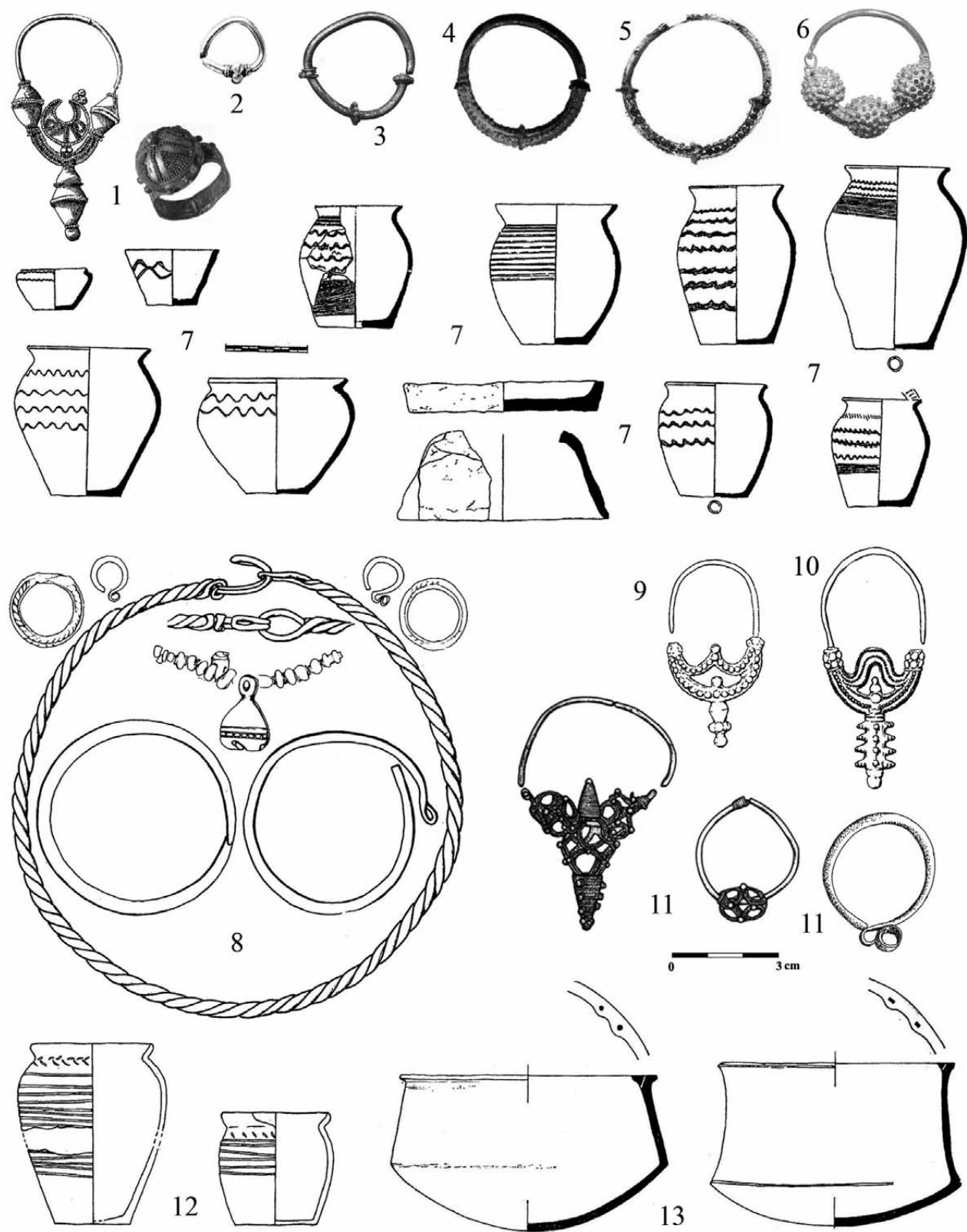
У 12. stoleћу шири се у Србији употреба грубо притесаних надгробних камених плоча. На плочи жупана Грда у Требињу, налази се ћирилични натпис. Сличне плоче без натписа, али датоване уграђивањем у млађе цркве, забележене су у Тврдошу, у Светом Георгију у Мажићима код Прибоја и другде. Западна особеност је сахрањивање ратника у чизмама са остругама, што је германски обичај. Једна позлаћена оструга из Требиња приписана је жупану Грду, а обичне гвоздене потичу из два гроба на северу, нађена код Добоја и у Дуљаји на Карашу.

Разумљиво, културне и црквене прилике најбоље се виде на храмовима. Суштинске разлике између Православне и Римокатоличке Цркве огледају се у изгледу храмова, као и данас. Римске саборне цркве су по правилу у виду базилике, а цариградске са основом уписаног крста и куполом. То није случајност ни последица стила, већ израз различитог поимања Цркве. Разлике у подизању храмова су постепено настајале. Римокатоличка црква је задржала изглед храма али мењала Литургију, а Православна црква је развијала изглед храма а надограђивала Литургију. То и јесте била сврха васељенских сабора и дела црквених отаца, да се сачува предање и исправи од људских лутања. У базилици (насталој од суднице и престоно дворане, дакле зграде намењене приказивању земаљске правде и власти), верници су окренути апсиди, где се врши свештенослужење уз Часну трпезу. Молитва се одвија према олтару, а полукружни облик апсиде служи да се глас свештенослужитеља и верника боље чује у броду храма. На зидовима базилике су приказани догађаји из Старог Завета, мученици и велики празници, а таваница је без слика, украшена шарамом; та својеврсна проповед делује као историја и сведочење хришћанства, а завршава се у апсиди Распећем, иконом Пресвете Богородице са Христом и неким великим празником. Базилика има три повезана простора и подједнаку осветљеност. Верници из средишњег брода су окренути олтару, где су свештенослужитељи, и заједно се моле. Бочни бродови су намењени онима који из било ког разлога не учествују потпуно у богослужењу. У основи базилике, па још са попречним бродом (трансептом), крстообразној, може се видети човек који крстообразно лежи и моли се, са главом уз жртвеник – Часну трпезу.

Цркве крстообразне основе раздвојене су на више простора (најмање пет), које повезује купола над средиштем храма. Најбоље су осветљени део храма под куполом и олтар, са истока. Свештеници служе у олтару и под куполом, подржавају их саслужитељи или верници из бочних певница, а остали верници учествују у свештенослужењу и молитви више (западно од поткуполног простора) или мање (југозападно и северозападно од поткуполног простора). Христос је иконописан у куполи, одакле долази животворно светло; у апсиди је икона Пресвете Богородице са Христом и евхаристија са црквеним оцима; на зидовима су доле свети, изнад су велики празници, горе пророци и на врху Спаситељ. То је Свето Писмо у тумачењу Светих отаца. Сам храм је одећа Христове Цркве, у коју се облаче верни; отуда и такав распоред садржаја живописа. Сасвим симболично изнето, хришћани у таквој цркви стоје на гробовима предака (дакле и Адама), ноге невесте – Цркве су насликани мученици, подвижници и црквени оци; труп су насликана дела Христовог односно велики празници; руке насликани делатници, Богородица и пророци – посредници; глава у куполи је сам Бог, Христос, одакле силази благодат Светог Духа. Зато је такав храм налик човеку који стоји и моли

Сл. 70. Материјална култура на тлу под византијском окупацијом, пре (1-12) и после 1072. године (13-21): 1-4. крстови привесци, наушница, прстење и дугме из Гамзиграда; 5-6. наушница и стаклене нарукнице из Бадовца (Грачаница) код Приштине; 7-9. копча, оков за књигу и амфора, Браничево (Костолац); 10-12. крчази, жижак и различити лонци из Гамзиграда; 13. нагрудни крст (полеђина), Мачванска Митровица; 14. камени крст привезак, Ниш; 15-16. наушнице из Ниша и Лешја код Параћина; стаклена нарукница (17) и прстење (18) из Трњана код Пожаревца; 19. стаклене боце, Котор; 20. посуђе из Поповице код Неготина.

Сл. 71. Накит и грнчарија Србије и Словена Посавине и Подунавља у 11. (1, 7-10), 12. (2-6, 11) и првој половини 13. столећа (12-13): 1. Матичане, Приштина; 2. Влаштица, Гњилане; 3, 6. Шипово; 4. Сисак; 5. Врбница, Призрен; 7. посуђе са Кулине, Рошци, Чачак; 8. Бијело Брдо, ушће Драве; 9. Београд; 10. Српско Подунавље; 11. Омољица, Панчево; 12. лонци, Банатски Карловац; 13. котлићи, Црвенка, Вршац.

се, са главом која тежи куполи. У тако саграђеном храму присутни су и заједница и личност. Стари илирски храм је био једнобродан, а имао је понекад куполу изнад олтарског простора. Дакле имао је суштину као храмови основе уписаног крста, али су сви верници били у истом положају, само су неки били ближе олтару а други даље. Обзиром на положај куполе, Јеванђеље је можда тада читано из Часних двери, као што указује приказ апостола са Јеванђељем на плочи олтарске преграде из Дабравина. Премештањем куполе над простор испред иконостаса, омогућено је у млађим једнобродним храмовима одвијање службе као у храмовима крстобразне основе.

Од 11. столећа одигравају се значајне промене у изгледу српских храмова. После једног столећа застоја, поново се граде нове цркве у илирској Далмацији. Стари илирски храм је напуштен у корист мањих и већих једнобродних цркава. Једнобродне цркве су привидно подељене на три дела пиластрима, где је у источном делу олтарски простор, над средишњим је купола, а западни је намењен верницима. У наставку са западне стране може бити припрата. Такви храмови се у 11-12. столећу подижу на гробљима (заједничким и породичним), у насељима, на издвојеним местима. Овакав храм остаће до данас најраширенији у ПЦС, мада већи. Стари храмови са бочним просторима и даље се користе, али је мало нових; није сасвим јасно како су неке њихове особине опстале под Немањинима, па и касније, а то су два бочна параклиса, или само онај на јужној страни. Ту су битна питања и узраста оног који се крштава (до почетка 10. столећа прављени су мали базени крстионица у које се силази), и где се налази крстионица, са северне или западне стране храма. Пошто од 11. столећа више нема укопаних базена крстионица, очигледно се прешло на искључиво крштавање беба, док су раније крштавана деца у узрасту када су већ ходала. Може се препоставити да је некадашњи „главни“ храм цркве са бочним просторијама сада постао посебан саборни храм, а стари јужни параклис, посвећен слави, сада се подиже као издвојена породична црква. Произилази да уједно долази до одређених друштвених промена.

Српски владари у чекаоници

Српски владари су од слома Самуиловог царства стављени у завистан положај од епископа архиепископије у другој држави – Византији, а тамо је служба била на грчком језику. Стара служба на латинском језику, примењивана до Словенске Браће, држала се у латинским градовима и на подручју Сплитске архиепископије. Несумњиво се у епархијама унутрашњости свештенослужење одвијало и даље на словенском језику, али не знамо да ли је то било опште правило на тлу српске државе, и да ли је тако било у другим словен-

ским областима Византије, рецимо у Охридској архиепископији. Ретки натписи на ћирилици 10-12. столећа доказују да је званично и у цркви коришћен словенски језик. Али Византија је постала та која је одлучивала ко ће бити архиепископ у Дубровнику, а не српски епископи (и руски архиепископ је постављан у Цариграду, као и охридски). Ово је било веома важно питање за малу државу која је хтела да се осамостали, а за Цариград више није имала посебан војни значај, ни као савезник ни као непријатељ. Али у исто време је однос са таквим суседима био занимљив за различите подмитљиве представнике византијске власти, или оне који су имали политичке амбиције. Крштења, свадбе, миропомазања и крунисања, опела владара и чланова њихових породица, требало би да обавља архиепископ, а крупније властеле, пре свега жупана, епископи. То су биле прилике да се потврди потчињеност Царству и за свакојаке политичке уцене, укључујући подмићивање византијских заповедника, а и преговоре па и завере против царева. Поставља се питање да ли је српски владар одлазио у Дубровник архиепископу, или је архиепископ њему долазио, или је одговарајуће чинове обављао неки епископ. Постоји сачуван опис једног таквог случаја, од Кекавмена (1966: 211-213), доста шкрт, као нека поука. Кнез Стефан Војислав је хтео да крсти дете, а Катакалон Клазоменски, тада заповедник Дубровника, седишта посебне војне области – теме, понудио се да му буде кум, али да би га заробио на превару, негде после 1042. године. Због узajамног неповерења, уговорили су преко посланика састанак поред мора. Византијски заповедник је дошао са својим сином, као заложником, да би стекао поверење кнеза Војислава, али је намеравао да га ухвати уз помоћ посаде на сакривеним бродовима. Међутим, српски кнез је био спретнији и његови људи су ухватили дубровачког заповедника, запленили бродове и одвели их у Стон; затим је он постављао услове. После тога кнез Војислав свакако није крстио дете у Дубровнику, већ је архиепископ могао доћи на његово тло, рецимо у Требиње или Стон. Потоњи велики жупани Рашке имали су двор негде у Расу, близу седишта епископа, где су могли да крштавају децу у Петровој Цркви – крстионици, а она је 1098-1138. и 1149-1150. углавном била под влашћу Византије. Дакле, и они су били у положају да буду уцењивани.

Није истражено ко је владао после Светог Јована Владимира Србијом. Кнез Стефан Војислав (1037-1051), кога византијски писци називају Србином, Диоклићанином и Травуњанином, започео је обнову самосталности Србије. Он се ослободио потчињености Византији завладавши „илирским“ пределима, пошто је византијске војске, послате из Драча 1040. и 1042. године, поразио у пределима Скадарског језера односно Зете. Под његовом влашћу су биле обједињене Диоклеја, Травунија и Захумље, по свој прилици Неретва и остала Србија. Истовремено је избио устанак Словена („Буга-

ра“) у Београду и Браничеву под вођством Петра Одељана, који се брзо проширио на југ. У Скопљу се устаници уједињују са снагама Тихомира из области Драча. Тај град је освојен (вероватно после пораза византијске војске у Зети), али устаници нису успели да заузму Солун, иако су им пришли становници области Тесалије и Епира. Тихомир је убијен, а Петар Одељан је ухваћен издајом и устанак је пропао. Временско подударане устанка у Поморављу и Повардарју са ратним дејствима у Поморју, указују на договор о заједничком рату против Византије, односно на умешаност Србије у устанак Петра Одељана. Можда су још тада градови Призрен и Липљан са својим областима, као и Ибар, ослобођени и укључени у Србију.

Стефана Војислава је наследио Михаило (око 1055-1088), а он је понео краљевску титулу. Преко бракова своје деце⁸⁶ пробао је да нађе савезнике против Византије. Словени Самуиловог царства дигли су поново устанак 1072. године, изгледа прво у Подунављу, у области (теми) Придунавски Градови (М. Јанковић, Ђ. Јанковић 1978). У јесен су Словени Скопља („Бугари“) позвали Михаила у помоћ, а он им је послао сина Константина Бодина и војводу Петрила са триста ратника. Устаници, окупљени у Призрену, крунисали су Бодина за (бугарског) цара и дали му име Петар. Морао је бити крунисан у храму Богородице Љевишке, што указује на одређеност призренског епископа за словенску ствар. Пошто су поразили византијску војску код Скопља, војвода Петрило је пробао да победи Византинце код Костура, али је претрпео пораз. Константин Бодин је ослободио Ниш и кренуо ка Средецу, али није продро даље од Пирота, јер су Византинци у међувремену заузели Скопље. Похитавши ка Скопљу преко Косова поља, упао је у заседу код Пауна (данас код Урошевца – то се одиграло уз језеро, на путу), где је поражен и заробљен, изгледа захваљујући издаји зета. Одведен је у заробљеништво у Антиохију у Сирији, али је отац успео да га ослободи уз помоћ Млечана. Краљ Михаило је истовремено своју власт проширио до залеђа Сплита, судећи по особеним црквама за његово доба (в. даље). Већина придунавских градова је остала пушта после 1072. године: данашње Прахово, Гамзиград, Корбово, Текија, Доњи Милановац, а у Кладову уз Трајанов мост је промењено становништво, и град је наставио да живи као мостобран. Или су Византинци преселили словенско становништво тих градова, или су они избегли северно од Дунава; зна се само да је Гамзиград освојен тешком опсадом. Чини се да су тада Косово, Ибар и Топлица остали у Србији, судећи по каснијим збивањима и археолошким налазима.

У то време грчки писани извори понекад назову краљеве Михаила и Константина Бодина Хрватима. То је било једно од оправдања старим историографи-ма, да тражећи Црвене Хрвате, источну хрватску границу постављају на Дрим и Дрину. Црвених Хрвата тада већ одавно није било на подручју данашње Албаније, понајмање као неке организоване заједнице. Њихово некадашње подручје око средине 11. столећа преузимају Арбани, досељени као избеглице пред Турцима. Колико је мутна хрватска историографија, показује избегавање бележења и разматрања односа са Србима, својим сународницима и суседима без прекида од досељавања на почетку 9. столећа⁸⁷. Зато су бројна питања српске и хрватске историје отворена, на пример постојање крајине на некад византијским острвима Далмације,⁸⁸ односа хрватског владара и бановине Лике, Крбаве и Гацке, судбина српских области припојених Хрватској после 924. и слична, дакле колико је Хрватска била јединствена земља, где су биле њене границе. Рецимо, из Лике нема старохрватских налаза, као ни прероманичких цркава уобичајених за Хрватску. Велике нејасноће су и у осталој археолошкој грађи, често давно и нестручно прикупљаној. Зато је многе појаве тешко објаснити. На пример, црква Све-

⁸⁶ Његов син Константин Бодин био је ожењен Јаквинтом из Барија, а ћерку је удао за Лонгивардопула, вођу војне дружине Лангобарда из Италије, заробљених код Скопља, али га је овај првом приликом издао.

⁸⁷ Иначе објективнија од многих хрватских историчара, Нада Клаић, у књизи *Повијест Хрвата у раном средњем вијеку* (Загреб 1975), Србе спомиње на 29 страна, Мађаре (Угре) са којима су у суседству од почетка 10. столећа на 40, а Нормане, њихове суседе ни пола столећа, на 23 стране.

⁸⁸ Почев од „Башчанске плоче“ на којој се спомиње крајина, та су острва позната по глагољским натписима, којих и нема у бановини Хрватској пре 15. столећа. Уп. нпр. критику текста М. Бараде, Хрватски властеоски феудализам по Винодолском закону, *Дјела Југословенске академије знаности и умјетности* 44, Загреб 1952, од М. Костренчића, О радњи Проф. Др. Михе Бараде Хрватски властеоски феудализам, *Предавања одржана у Југословенској академији* 9, Загреб 1953.

тог Спаса на Цетини датована је по натпису нађеном у гробу у крај 9. столећа, али у гробљу нема налаза старијих од краја 11. столећа, тојест од доба Константина Бодина. Дакле, све треба проверавати. За византијско изједначавање Срба и Хрвата постоји логично објашњење. Наиме, када се правилно сложе писани и археолошки подаци, испада да је оновремена Хрватска у другој половини 11. столећа била два пута у саставу Србије, цела или делимично, то јест да су старе српске области из доба пре досељења Хрвата биле прикључене матици.

У то време Нормани су заузели последње византијско упориште у Италији, Бари (1071). Србија је тако нашла новог савезника против Византије, додуше туђина. На позив градова Далмације, Норман Амико, барон Роберта Гвискарда, без његове дозволе заузео је неке области Далмације и заробио хрватског краља Крешимира, и држао их 1073-1074. То је било и време спорења Дубровачке архиепископије (грчка Литургија, некад српски архиепископ) и Сплитске архиепископије (са хрватским престоним местом у суседном Солину), а умешао се и краљ Михаило са захтевом да се успостави архиепископија у Бару. Потом папа Григорије VII пише данском краљу да му је у близини веома богата земља, уз море, којом су овладели „простачки јеретици“, и тражи да у њој један од његових синова преузме власт (Данци су били Нормани). То није остварено, јер је у међувремену Звонимир, бан Славоније (међуречје Саве и Драве око Загреба) привремено заузео Хрватску уз мађарску подршку, где је крунисан за краља од стране папе 1075. године; Амико је истиснут, а Венеција се појавила кратко као господар Далмације и Хрватске. Биће да су „простачки јеретици“ били Срби, који су у савезу са Амиком и далматинским градовима преузели српске пределе, на правцу залеђе Сплита – Книнско Косово – Лика.

Пошто је ослобођен из заробљеништва, Бодин се оженио Јаквинтом, ћерком Архириза, предводника норманских присталица у Барију. Краљ Константин Бодин, несуђени цар, наставио је политику свог оца према Византији. У његово време се одиграла норманска најезда на Византију. Роберт Гвискард је на челу Нормана из Јужне Италије прешао на византијско тло код Драча. Константин Бодин је дошао у помоћ цару Алексију I, али се није укључио у битку, и византијска војска је поражена 1081. године. Нормани су затим пљачкали подручје од Драча до Повардарја све до 1085. године, када су се коначно повукли у Италију. Српски ратници су их тада стално нападали. Нормани су тешко разорили области Охридске архиепископије, а многе епископске цркве су спаљене. На тада срушеним базиликама у Мородвису, Липљану и Грачаници, Немањини су касније подигли мање цркве. Страдале су и многе друге цркве, вероватно и Богородица Љевишка.

На западу је тада нејасно стање. Чини се да је хрватски краљ Звонимир држао само приморје и острва, али не и унутрашњост. На сабору у Сплиту 1085. не присуствује епископ Книна, а учествују епископи Биограда и Нина. Приближно истом времену припада камена олтарска преграда са словенским натписом из Капитула код Книна (сл. 72. 3), што ће рећи да је служба у цркви била на словенском језику, супротно забрани из Рима. Звонимир је 1089. умро или је убијен на Косову код Книна. Из преписа епитафа на Звонимировом гробу, може се извести закључак да га је убио неки „опак народ“ (scelera populi) а не они позивани епитафом да га оплакују, Хрвати. Биће да су то они за папу простачки јеретици, једнаки Србима из описа Виљема Тирског. У то време су и Рашка и Босна у саставу Србије краља Бодина, а успостављена је архиепископија у Бару. Звонимирова удовица краљица Јелена позвала је у помоћ брата Ладислава, мађарског краља, јер су је нападали непријатељи њеног мужа. Мађарска је у више похода успела да припоји Хрватску, десетак година касније.

Када се наставила најезда Западноевропљана на исток, једна крсташка војска је покушала да отвори пут за Цариград и Палестину преко Србије (Sclavonia – Славивија). Крсташи под Рејмундом Тулским и епископом Подиа, путовали су негде у зимско доба 1096-1097. око 40 дана кроз Србију; Хрватска се не спомиње. Пошто осино нису уговорили свој пролазак, били су гладни и зато у сталним сукобима са становништвом, које су нападали због хране. Краљ Бодин их је сачекао у тврдом Скадру, где је гроф Рејмунд пробао да га одобровољи давањем поклона и братимљењем. На крају су уз значајне губитке успели да се ишчупају из Србије. После тога крсташи више нису покушавали да путују преко Србије. *ЉПД* уопште не бележи крсташе (јер је рукопис и био намењен крсташима 15-16. столећа); за Бодина пише да су му Нормани дали Драчку област, што не делује вероватно, али залеђе Драча јесте било у српским границама, као и у време Светог Јована Владимира. Да се граница Србије ширила до Охридског језера, показује савремени назив једног тамошњег градишта, данас у Албанији, Каљаја е Бодинет (= „Бодинова тврђава“). Остали крсташи су путовали низ Дунав, преко Београда и долином Мораве; тада је Мађарска искористила прилику и одузела Византији Срем.

Из ових сасвим сажето изнетих података видимо да су извесно највећи делови Хрватске били укључени у Србију, пре свега Книнска крајина и Лика, уз враћене жупе Ливно и Плива. О западним границама Срба најпоузданије говори археолошка грађа, мада је недовољно позната. Границу оцртавају раније поменути каричице са коленцима. На подручјима припојеним Мађарској у 12. столећу тај накит замењују каричице са „ес“ завршецима, што значи да је заведена нова ношња, или су наметнути производи нових радионица. У

Шипову, седишту жупе Пљеве – Пливе, обновљено је сахрањивање уз старо црквиште, напуштено по паду Србије 924. године. Ту се користе обоци са коленицама, једном и три јагоде, једнаке оним на простору до границе са Византијом на истоку. Ту су и словенски натписи у црквама, камени рељефи православног израза и друго. Све указује на сасвим природну и логичну борбу Србије да припоји своје области изгубљене 924, као и оне са српским становништвом опстале од до-сељења. Подсећам да је у Бискупији код Книна нађен накит прве половине 10. столећа, особен за источне пределе Србије тог доба. Намеће се закључак да је краљ Бодин трајно повратио жупу Пливу, као и Ливно где се пише ћирилицом у 12. столећу, а да је привремено држао и сву Книнску крајину са Цетином, и сву Лику. То није било пуко освајање, већ ослобађање и уједињење.

Српске архиепископије у Дубровнику и Бару

Опоравак привредне и војне моћи земље у 11. столећу, наметнуо је потребу да се обнови ПЦС, односно да се саобрази држави и народним потребама. Али Срби су поново били подељени у црквеном погледу као у римско време – у приморју је некад српска архиепископија у Дубровнику постала грчка, архиепископија у Сплиту наследила је латинску из Салоне⁸⁹; у Панонији је нестала словенска архиепископија, наследница Сирмијумске, а појавила се мађарска, опет латинска; Охридска архиепископија је напуштала словенски језик, а Драчка га никада није ни користила. Под архиепископијом у Дубровнику био је већи део српске државе, као и епископије приморских градова. Дубровачка архиепископија је имала грчко православно свештенослужење, али је била под Римом, што је значило својеврсну унију. Већина осталих Срба живела је на подручју Охридске архиепископије. Оба архиепископска престола су била под контролом Византије. Охрид је био у Цариградској патријаршији, што Рим и даље није прихватао.

Пре тога, простирање надлежности архиепископије у Дубровнику у доба краља Михаила може се установити по распореду особених цркава са три травеја (сл. 73). То су сасвим мале цркве, по правилу не дуже од 6-7 метара, подељене на три травеја пиластрима који су носили луке за подупирање полуобличастог свода; источни травеј је био олтарски простор, а на средишњи свод била је ослоњена мања четвороугаона купола без прозора. На источној страни имају уписану апсиду, споља четвороугаону, понекад трапезоидну скоро као на дубровачкој катедрали, а са страна су нише – проскомидија и ђаконик. Споља су украшене лезенама. Одавно је запажен њихов јасно омеђен распоред, на простору од Боке до Сплита (Т. Марасовић 1978). Груписане су нарочито око Дубровника (Лопуд, Шипан, Габрили), западно су Свети Михаило у Стону, цркве на Брачу и Корчули. Највећи познат такав храм је у престоници Неретљана у Омишу, а најдаља црква је Светог Ђорђа (Јурја) у Радуну више Каштел Старог код Сплита. Такве цркве се сада откривају око Требиња – у темељима Светих Арханђела у Аранђелову, у Засаду на темељима старије цркве, и другде. На истоку су такве цркве Светог Томе у Кутима код Херцег Новог. Дубље у унутрашњости су сличне али особене Петрова Црква у Бијелом Пољу и црквиште у Панику код Билеће. Распоред ових цркава подудара се са простирањем државе краља Михаила, а на истоку са границама Драчке митрополије и Охридске архиепископије. Источно од Боке оваквих цркава нема, јер је то тада био простор Драчке митрополије, тада у саставу Србије. Постојање такве цркве код Сплита, где би требало да владају латинска правила за градњу црква, указује да се у то време власт сплитског архиепископа није простирала у копно даље од непосредне градске околине.

⁸⁹ Прошлост Сплитске архиепископије је замагљена измишљањем података о њеним правима и првенству пред архиепископијама у Дубровнику, Бару и касније Задру. Сама се ослањала на ауторитет римске Салоне, али заправо са њом нема континуитет, већ само наследила њен градски простор.

Описане цркве су домаћа градитељска творевина, непозната на другим просторима. Грађевински недостатак је била купола, мала и без прозора (зато „слепа“), смештена на своду, који често није могао да поднесе њену тежину. Српски градитељи тада нису знали за пандатифе и тромпе, који добро носе куполу, ни како да саграде тамбур, то јест ваљкаст доњи део куполе, а задужбинар је хтео куполу, да би прагио садржајни склоп православних саборних храмова. И пре је грађење полукружних апсида представљало тешкоћу, па је уписана апсида била од раније уобичајена за исти простор. Порекло оваквих градитељских решења треба тражити у античким храмовима са четвороугаоном куполом саграђеном над бочним зидовима или луковима.

Ови храмови, обликовани по једној замисли, као да су грађени са одређеним политичким задатком, можда да истакну јединство територије и опредељеност за православу свештену службу, због куполе. Чувена је црква Светог арханђела Михаила у Стону, јер је у њој сачуван најстарији портрет неког словенског владара познатог по имену, краља Михаила, и зато се може поуздано датovati у трећу четвртину 11. столећа. Смештена је на врху брега у Стонском пољу, у средини кружног обужног зида, као и Студеница; ту је без сумње био један од дворова краља Михаила. Краљ је приказан у огрначу, са круном на којој су три крста спреда на врху, стављеној преко капе са ухобранима, и са моделом цркве у рукама (Т. 18. 1). Једино ова црква има украшене рељефима оквире прозора и врата.

Исти украс налази се и на црквама до 12. столећа, нарочито у Котору. Црква Светог Томе у Кутима код Херцег Новог је грађевински најсличнија цркви Светог Арханђела Михаила у Стону, и нема сумње да су истовремене. Обе имају полукружне бочне нише. Црква Светог Томе у Кутима налази се на незнатном врху, површине једва нешто веће од ње, где није било простора ни за гробље ни за насеље. Зато и она делује као придворска или заветна црква. Све ове цркве могу бити придворске, а сличност црква владара, жупана и племства, подвлачи заједништво и усклађеност. У поменутој цркви у Стону је романичко сликарство, сродно оном из Западне Европе, блиско Норманима. Сасвим је другачији живопис из Паника код Билеће и Кута, византијски. У Панику је сачувано и неколико слова из натписа, међу њима и слово „ф“, на основу кога се може закључити да су натписи били најпре грчки, као на живопису из Дубровника и Бијеле, ако не ћирилични, и да је свештенослужење било православно, словенско или грчко. То је византијски живопис, који подсећа на онај из Солуна. Ту је важан посредник била саборна црква Дубровника са својим живописом. Видимо да се утицај Цариграда на Србију ширио преко Дубровника, а Котор је вероватно преносио грчке упливе из Апулије – Пуље од носно Јужне Италије.

Са живописом се могу поредити рељефи, који сада чешће садрже фигуралне представе, међу којима и људске ликовне (сл. 72). На подручју Дубровника, али и код удаљеног Книна, појављују се забати исклесани потпуно по византијским обрасцима, чак су и шаре које их прате добро познате у Грчкој, што указује и на порекло или школу клесара. То је икона Пресвете Богородице са забата иконостаса у Бискупји код Книна, равнoг рељефа, датованог у другу половину 11. столећа (И. Петрициоли 1960). Други пример је икона Арханђела Михаила на забату са Колочепа, Доње Чело (Ј. Максимовић 1971: 30 сл. 20). Датован је у 11. столеће, али због заобљеног рељефа мислим да је млађи, из прве половине 12. столећа. У поменутој цркви у Кутима нађена је једна мермерна плоча олтарске преграде, са приказаним Часним Крстом, са два анђела, али за разлику од живописа, изведеним на романички начин. Сличне је израде плоча са представом владара, сада уграђена у базен Сплитске крстионице, делом оклесана због накнадне уградње у неки објекат. Владар седи на престолу, у десној руци држи крст а у левој глобус – земаљски шар, а на глави има круну са три крста, као што је има краљ Михаило на портрету из Стона. Са његове десне стране стоји великодостојник, сарадник владара, а испод други великодостојник ничице лежи испружених руку, очигледно у ставу потчињавања (силом). Значи да је слика историјска, са поруком, приказана је победа неког владара, тријумф, где су му једни добровољно пришли, док су други силом потчињени. Обично се сматра да је приказан хрватски краљ, али пошто је Хрватска тада била пред губљењем државе, то је мало вероватно. Биће да је на плочи приказано потчињавање Хрвата или неког значајног дела Хрватске, у сарадњи са градовима Далмације, краљу Михаилу или краљу Константину Бодину, што се уклапа у напред описана збивања. Плоча је била у олтарској прегради неке мале цркве, величине оне у Кутима. Она нема смисла у Сплиту, једном од самоуправних градова Далмације (а не Хрватске) и седишту архиепископије. Друга је ствар са Светим Ђорђем у Радуну више Сплита, најзападнијој цркви доба краља Михаила. У њој постављена, можда при седишту жупана, могла је бити знамен о српској победи. Када су надвладали Мађари, плоча је уклоњена и негде уграђена, а пошто је заборављен њен смисао доспела је у Сплитску крстионицу.

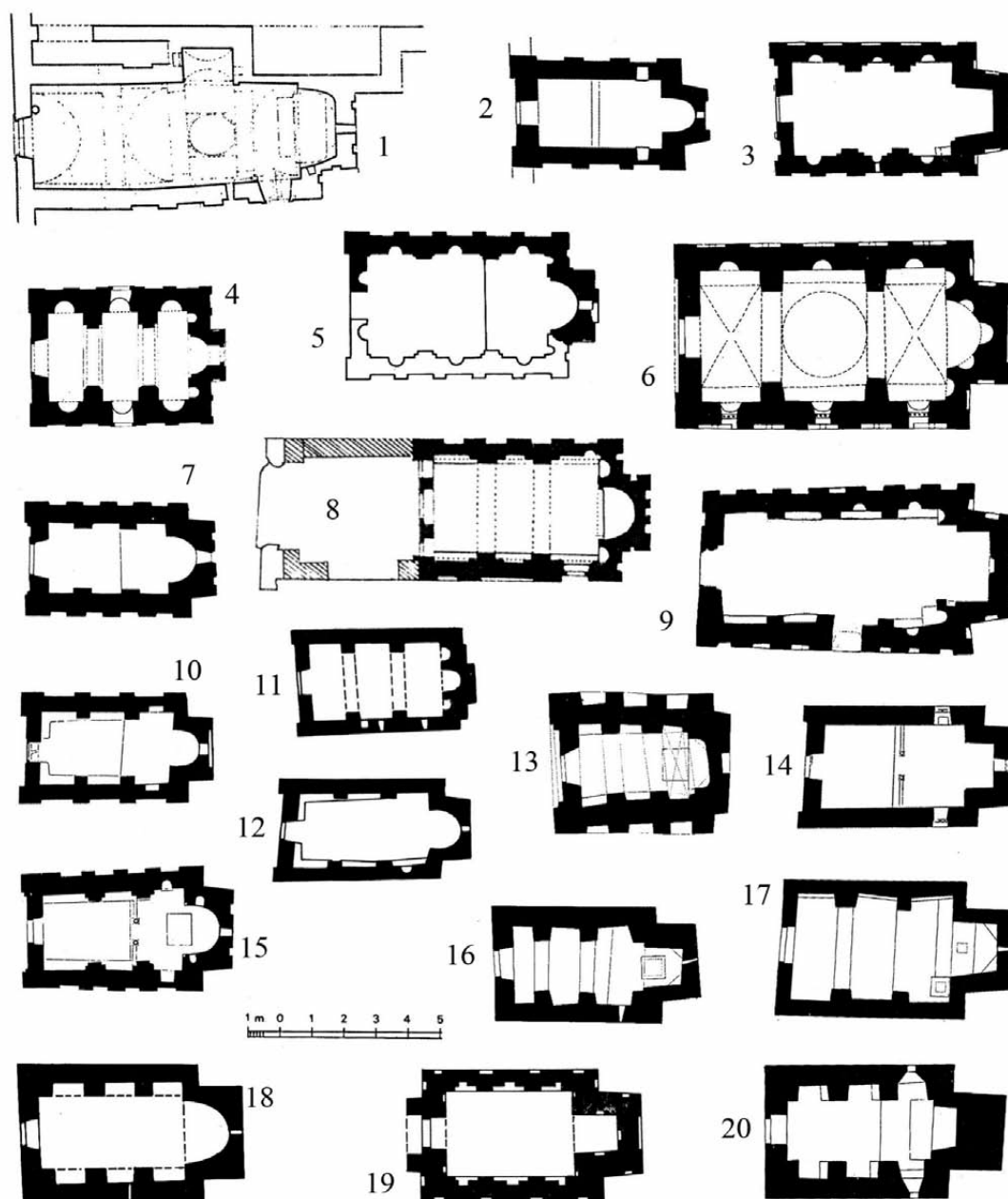
Константин Бодин је изгубио власт над Дубровником, који је Византија поново заузела. Тиме је и архиепископ поново доспео у зависност од Цариграда. Да би се ослободио притиска Византије преко Дубровника, краљ Константин Бодин био је принуђен да се обрати (анти)папи Клименту III. Од њега је издејствовао 1089. године, несумњиво захваљујући и поклонима, повељу о успостављању архиепископије у (Старом) Бару (Антибари), на челу са Петром. Збивања између старе и нове архиепископије нису разјашњена (Ј. Калић

1979а: 36, 45-47). Под Барским престолом су биле епископије приморских градова Котора, Улциња, Свача, Скадра, Дриваста и области, Пилот, Диоклеја, Србија, Босна и Травунија. Ту нису биле укључене све епархије на тлу Србије под краљевом влашћу, барем не званично. По *ЉПД*, краљ Бодин је дао Босну жупану Стефану на управу, а Рашку жупанима Вукану и Марку (1988: 139). Епископско седиште Босне може се поуздано претпоставити на подручју између Сарајева и Зенице (у „земљици“ Босни из *СН*, са градовима Котором и Десником), али од тога ништа ближе. Података о границама ове епархије нема, али треба претпоставити да се на запад могла ширити до Поуња, а на север до Посавине. Црква се у илирској Далмацији држала на иноцима – крстјанима а не на градовима и свештеницима. Два жупана у Рашкој значе да је била састављена или подељена на две области, и на тлу једне од њих био је престо епархије Србија. Жупан Вукан је из области Раса ратовао са Византијом, што значи да је управљао облашћу на источној граници, од Косова на југу до вероватно Чачка на северу, ако не и неким источнијим крајевима. Ту су биле епископије Охридске архиепископије, иако је у Расу, по *ЉПД*, још Бело успоставио епископију (под Дубровником). Жупан Марко, који се касније не спомиње, очигледно је владао западним делом Рашке, оне у границама наведеним у *ЉПД*, а то је слив Дрине. Ту треба тражити седиште епископије “Србија“ Барске архиепископије, али је питање да ли у Полимљу или Подрињу. Узимајући у обзир традицију, можда треба помишљати на муниципијум у Коловрату код Пријепоља, где је било старих значајних цркава (Коловрат, Избичањ, Дренова, можда Милешева). У и око Бијелог Поља има важних цркава, али оне се више истичу у доба Стефана Немање (Мајсторовина, Затон, Петрова Црква у Бијелом Пољу, Света Богородица Бистричка). Може се помишљати и на поменуте Кумјеновиће код Горажда, а и на Добрун.

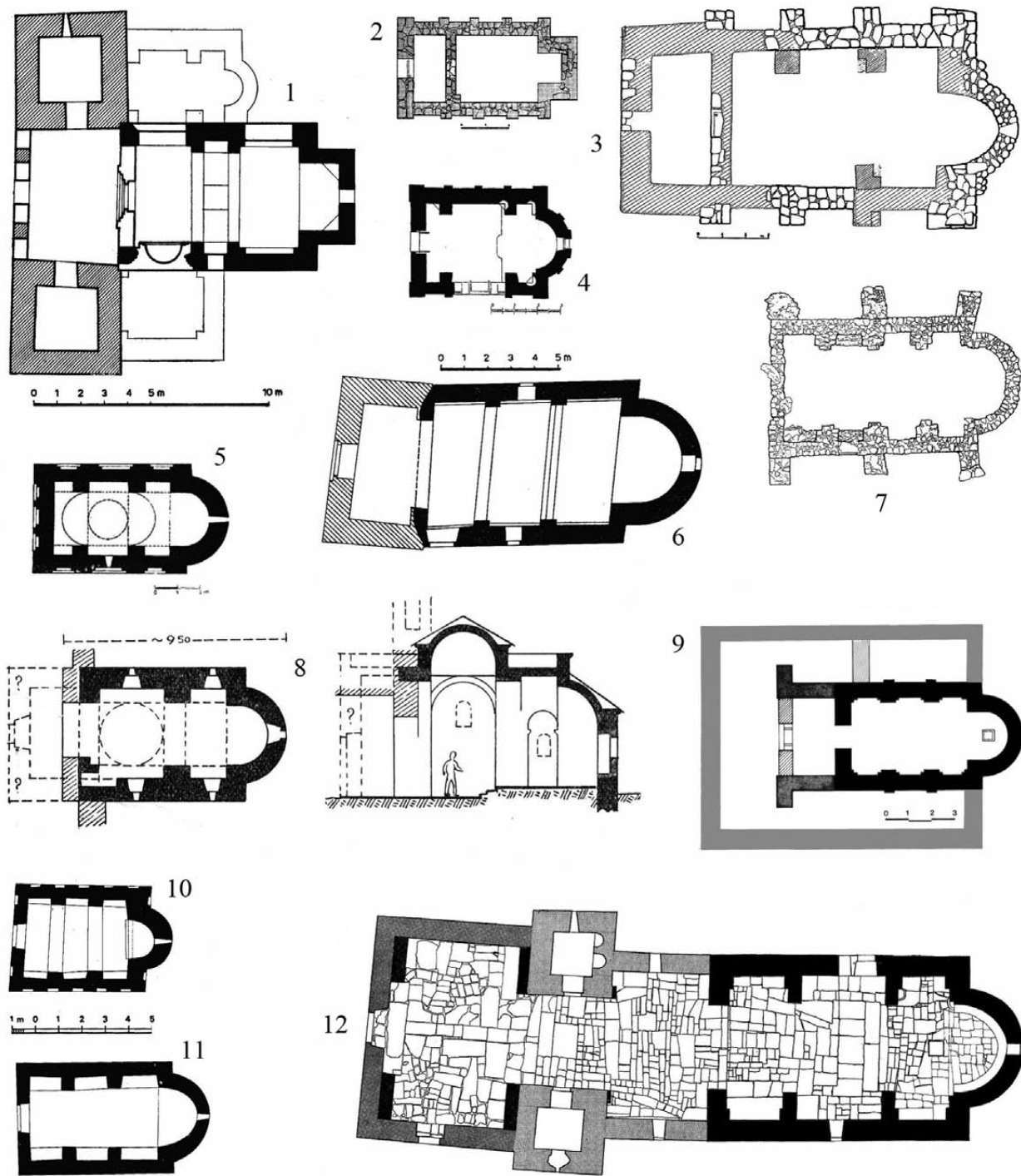
Али краљ Константин Бодин је само привидно успео. Архиепископија у Бару није могла да задовољи потребе српског народа као црква. Архиепископ је биран од латинских епископа приморских градова и постављан у Риму, или је довођен са стране. Најмање шест епископа су били из латинских градова, четири епископа су били за српске области, а пету обласну епархију, Диоклеју, држао је сам архиепископ из Бара (*ИЦГ* 1967: 397). Тако је и архиепископ у Охриду постављан из Цариграда. Преко архиепископа су се и папа и цар могли мешати у дворску и државну политику Србије. Као и у Хрватској нешто раније, наметана је црквена власт из приморских градова и устројство где су одлучујући латински епископи из градова. Како смо видели, у време бугарског освајања Србије 924. највише је запустела Зета, потоња Диоклитија. То је створило услове за колонизовање приморских градова уз подршку Византије. По житију Стефана Немање, у градовима је било доста Грка. Словенска служба била је забрањена, што је по свој прилици спровођено само у приморским градовима, не знамо да ли доследно. Епископи области су свакако били Срби потекли из домаћих манастира, и свештенослужење је било на словенском, што доказује употреба ћирилице на тим просторима. Дакле, завладало је стање са Литургијом на три језика. Поред тога, Барска архиепископија није успела да својом надлежношћу обједини тадашњу српску земљу; по *ЉПД* обухватала је и Захумље (под којим би се тада могла подразумевати и Неретва). Липљан, Призрен и Рас су били под Охридом, а јужне области под Драчем и у даљој надлежности Цариграда, док је Дубровник био и под Византијом и под Римом. Краљеви Михаило и Константин Бодин јесу издејствовали посебну архиепископију за своју државу, али не јединствену за цео народ, чак ни онај окупљен у границама једне државе. Дакле, било је више повода за незадовољство Барском архиепископијом као начелном ПЦС.

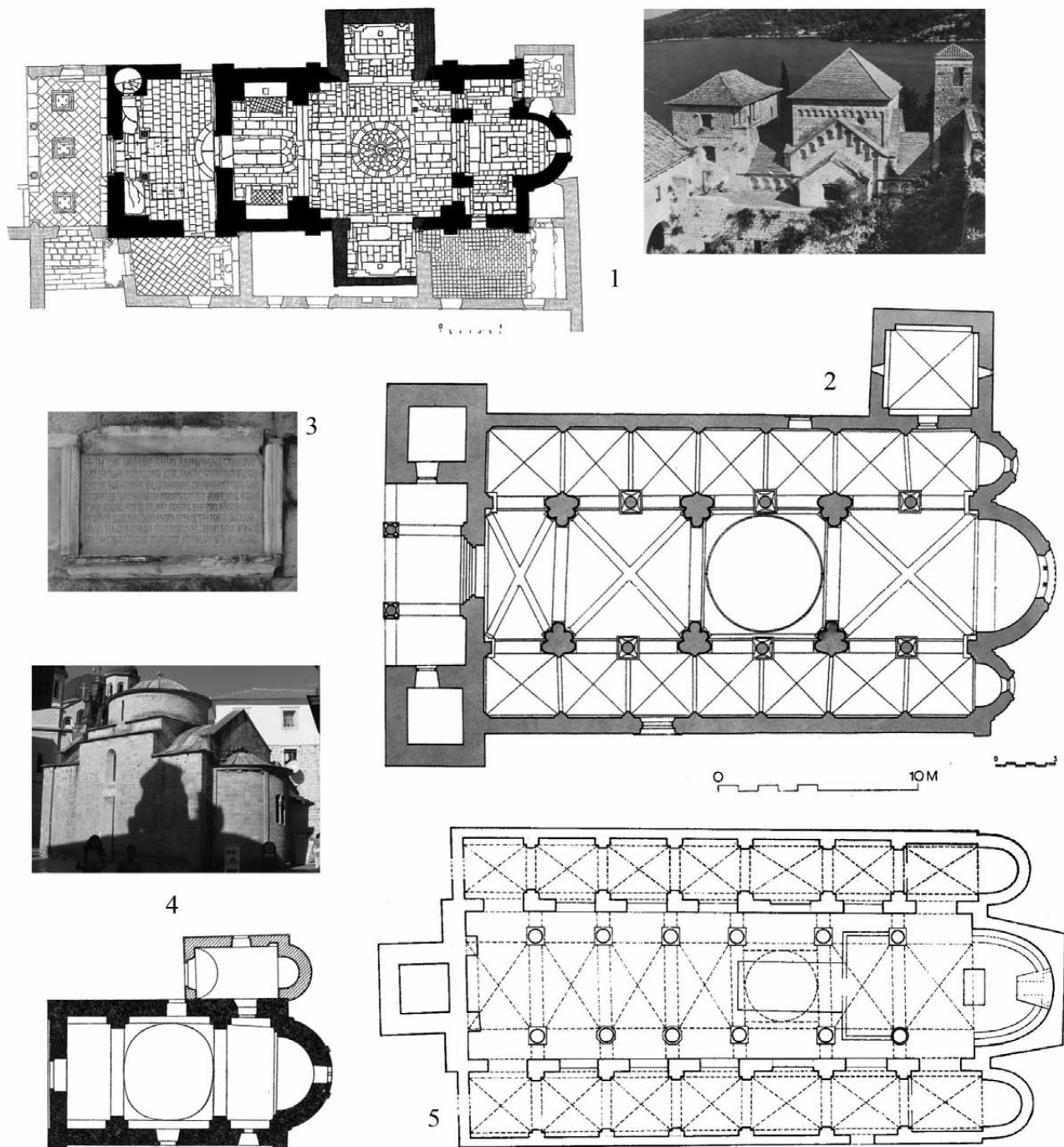
Сл. 72. Рељефи на олтарским преградама цркви доба краљева Михаила и Константина Бодина:
 1. Колочеп код Дубровника; 2. Капитул код Книна; 3. Бискупија код Книна; 4. Свети Тома у Кутима код Херцег Новог;
 5. рељеф из крстионице у Сплиту.

Сл. 73. Основе црква Дубровачке архиепископије у доба краља Михаила: 1-3. Шипан; 4. Стон; 5. Кути; 6. Омиш; 7, 12. Колочеп; 8. Габрили; 9. Каштел Стари; 10, 14-15. Лопуд; 11. Поникве, Пељешац; 13. Ластово; 16. Селце и 17. Доњи Хумац, Брач; 18. Сушац; 19. Корчула; 20. Празница, Брач.

Сл. 74. Цркве краја 11. и 12. столећа: 1. Свети Петар у Бијелом Пољу; 2. Паник код Билеће; 3. Лисићићи код Коњица; 4. Горњи Матејевац и 5. Орљане код Ниша; 6. Пресвета Богородица у Стону; 7. Уздоље код Книна; 8. Свети Ђорђе у Подгорици; 9. Бистрица у Вољавцу код Бијелог Поља; 10. Нережићи и 11. Бобовишће на Брачу; 12. Ђурђеви Ступови у Берану.

Сл. 75. Цркве доба Стефана Немање у Поморју: 1. Пресвета Богородица на Мљету; 2. Свети Трифун у Котору; 3. латински ктиторски натпис краља Вукана, сина Немањиног, на цркви Светог Луке у Котору; 4. Свети Лука у Котору; 5. Свети Власије (Влахо) у Дубровнику, обновљен храм, са куполом.

Већ сам показао да се цркве особене за Дубровачку архиепископију у доба краља Михаила шире од Боке до залеђа Сплита. За доба његовог наследника особене су сличне цркве, али са споља полукружном апсидом, сада већ у Барској архиепископији (сл. 74). Једна таква се налази под горњим градом Свача, била је живописана, и по свој прилици је служила као породична гробљанска црква. Такве цркве налазе се на Брачу и још даље на западу, као Свети Лука у Уздољу, Свети Никола на Пагу. Највећа таква црква ископана је Лисичићима код Коњица. Затим такве цркве добијају плитке лезене уместо дубоких или их сасвим губе, а изнутра су као и пре подељене на три дела. Две такве цркве су нађене у доњем граду Свача, а у Старом Бару се зна за три такве мале цркве. Питање је да ли су цркве са једнаким правоугаоним травејима имале слепу куполу, јер те цркве најчешће немају сачуване горње делове. На крају развоја ових малих цркава, започетог око средине 11. столећа а завршеног у другој половини 12. столећа, средишњи простор постаје четвороугаон, несумњиво да би носио кружни тамбур куполе. То сада могу бити и велики храмови, па и епископски. Таква је црква Светог Ђорђа у Подгорици, Свети Лука у Котору, а у унутрашњости Свети Ђорђе у Будимљу. Посебно је важно што таквих цркви има код Ниша, где је ратовао Константин Бодин, као Латинска црква у Горњим Матејевцима и Свети Јован у Орљанима (М. Ракоција 2003).

Црква у Уздољу на Косову код Книна има сполије римског доба и 9. столећа, а на једном од натписа датованих до у другу половину 11. столећа, спомињу се жупан Иван (словенски написано Ivan, а не Iohanes) и опат (игуман) Петар (В. Делонга 1996: 588-589), вероватно браћа; натпис делује латинско-словенски. Једини делови камене олтарске преграде са словенским натписом, нађени су у базилици посвећеној Светом Вартоломеју, на Капитулу код Книна, и датовани су на прелаз 11. у 12. столеће (Б. Фучић 1982: 214-215). Од ње су сачувана два уломка (сл. 72. 3), а боље сачуван део натписа, исписан ћириличним и глагољским словима, гласи: (...п?)Ѡщ(или ч)иѣ ꙗ прѣд(1...). Рим је око 925. године забранио словенско богослужење у Сплитској архиепископији, а забрану је укинуо тек 1248. године. Примена словенске службе у Книну подудара се са податком да кнински епископ не учествује на сабору у Сплиту 1085. године. Дакле, Книнска епархија, у време када је непознати моћан ктитор наручио олтарску преграду за велику цркву Светог Вартоломеја на Капитулу (= збор, глава, седиште епископа), није била под Сплитском архиепископијом. Када је касније промењена власт, натпис је уклоњен. Све описане појаве на тлу Книнске епархије, византијски утицај, словенски натпис, латински натписи датовани око краја 11. столећа, показују да је Книнска епископија била једно време у ПЦС, можда у Барској архиепископији.

Од десет епископских седишта Барске архиепископије, мало где је познат изглед саборног храма, мада се чини да су то најчешће биле једнобродне цркве. У Старом Бару се налази скоро уништена архиепископска базилика са ступцима четвороугаоних пресека, потпуно президана у млађој фази, али нема поузданих података о датовању. Саборни храм Свача је потпуно президан у време краљице Јелене у готичку једнобродну грађевину. Како је изгледала старија епископска црква није утврђено. То је по свој прилици била велика једнобродна црква истих пропорција; била је украшена живописом. У Свачу су у исто време постојале још најмање четири цркве. У Будви 12. столећу припада мали једнобродни храм наводно посвећен Светом Сави Освећеном, а заправо Светом јеванђелисти Марку. Наиме на живопису, на месту ктиторске композиције поред улаза на северном зиду, насликано је доношење моштију Светог Марка у Венецију. У Котору је завршена нова монументална базилика 1166. године, посвећена Светом Трифуну, са рељефним украсима; сматра се да је имала куполу (сл. 75. 2). Пре тога је саборни храм био поменута црква Пресвете Богородице (Марије). Храм Светог Луке је подигао властелин Мавро Кацафранги, када је Котор већ био под Стефаном Немањом односно под његовим сином Вуканом, краљем Диоклитије. Храм је у виду једнобродне грађевине подељене на три дела са два пара пиластара и куполом саграђеном над квадратним средишњим делом. Најчувенији манастир тог доба је био Светих Срђа и Вакха на Бојани, основан у доба цара Јустина I. Ту су по *ЉПД* сахрањени и краљ Михаило и краљ Константин Бодин. Сачувани су делови романичке базилике, обновљене у време краља Милутина и краљице Јелене, о чему сведочи латински натпис, данас у Скадру.

О црквама у унутрашњости се веома мало зна, нису познати чак ни положаји епископских цркава. У Травунији се налазио манастир Светог Петра у Пољу, вероватно седиште епископа; по свој прилици је био негде на положају Старог Града у Требињу, на десној обали Требишњице. У Требињу су у 12. столећу свакако постојале цркве на гробљу у Полицама (где је и сада), у Засаду, постојао је стари триконхални храм Петро-Павловог манастира, у Тврдошу је био манастир, а морало их је бити још (рецимо на Црквини и њеним падинама). Скадар, у коме је била престоница краља Бодина, морао је имати велику цркву, можда седиште епископа Пилота.

По успостављању Барске архиепископије 1089. године, дубровачки архиепископ задржао је црквену власт само над територијом коју је контролисала Византија. По расположивим подацима, сводила се на Конавле и Боку. У цркви посвећеној Ризи Богородице у Бијелој, забележен је

грчким језиком епископ Данило, у ниши са његовим портретом, направљеној за епископски престо; живопис припада 12. stoleћу (П. Мијовић 1970: 243-245). Сличан живопис откривен је у Котору, са приказаном поворком архијереја у олтарској апсиди (дакле православна евхаристија), у храму посвећеном Светом Арханђелу Михаилу; у њему су нађени неки камени прозори из срушеног Иловичког храма исте посвете. Током 12. stoleћа епископија Босне, тојест Србије како је забележено, вратила се под Дубровник.

Архиепископија у Охриду

Као што су наши истраживачи због републичких граница и назива Рашке занемарили Дубровник, занемарили су и Охрид. Бугарски истраживачи када пишу о Охриду и данашњој Македонији, пишу о Бугарима, како се тамошње становништво понекад и бележи у византијским изворима, али је реч о ондашњим држављанима Бугарске, а не о етничким Бугарима, потомцима Хуна.⁹⁰ Становници Бугарске државе, и потоње истоимене области у Византијском (Римском) царству, били су претежно Словени, међу њима и Срби, а поред њих и малобројни етнички Бугари (Хуни), Власи, Грци и друго становништво ту насељено у различитим околностима.

Видели смо да је архиепископија у западној трећини бугарске државе, коју је успоставио Свети Климент, заправо преузела наслеђе Прве Јустинијане, мада не знамо шта се тада стварно мислило по том питању. Аутокефалност Бугарске цркве била је укинута са падом Бугарске, у корист Цариградске патријаршије. Цар Василије II, по победи над Самуиловим царством, издао је три повеље Охридској архиепископији о простирању њене надлежности, 1019, 1020. и 1020-1025. године. У другој повељи цара Василија спомиње се некадашња архиепископија у Доростолу (ту је пре тога руски кнез Свјатослав хтео да се насели, у Перејаславцу, а давно пре њега кнез Киј у Кијевцу), затим њено седиште у Триадици (Средецу), а потом у градовима Водену и Маглену; она је премештена у Преспу односно Охрид. Не спомињу се ни Плиска ни Преслав, бугарске престонице, уништене 50 година раније, као ни патријаршија, разумљиво. Није јасно о ком је архиепископу (патријарху?) реч, и у каквим околностима се нашао у Доростолу, који су држали некрштени Руси до 971. године, како и када се нашао Средецу. Боравак архиепископа у Водену и Маглену уклапа се у смутна, ратна времена, када Средец није био поуздан. Свакако није случајно повлачење до јужне српске границе. На крају, требало је уклопити положај архиепископа Доростола са архиепископом Охрида. Престоно место цар Самуило је изградио на развођу, између Преспе и Костура, и у новосаграђеној базилици на острву у Преспи, данас званом Аил (по Светом Ахилију), смештено је седиште патријаршије. По паду царства, ту је једно време било седиште грчке архиепископије, а онда је премештено у град Охрид. Убрзо је започета хеленизација Охридске архиепископије, која се састојала у превеођењу словенских рукописа на грчки, а и у њиховом преправљању. Словенска имена су замењивана грчким. Охрид није био на тлу Прве Јустинијане, али је држао све њене епархије осим оних у Диоклитији, старој Превали. Када су постале јасне намере Стефана Немање, Стефана Првовенчаног и Светог Саве око ПЦС, у Охриду је започето доказивање права на наслеђе Прве Јустинијане.

У првој повељи цара Василија налазе се драгоцени подаци о местима у појединим епархијама и о броју клирика и парика (тојест о величини и приходима епархије). Наведени називи места обично подразумевају некакав град, мањи од

⁹⁰ Било би исправно да се Бугари сматрају Словенима са бугарским именом, да проучавају обе стране своје културе, хунобугарску и словенску, и да установе стварно стање (као што у Русији трагају за Варјазима). Међутим, словенска страна се обично занемарује; свуда се траже биолошки Хунобугари, чак и у долини Струме, где их уопште не треба очекивати. Заправо, намеће се став да су Словени неспособни без Хуна на челу.

оног у коме је седиште епархије. Поређењем са археолошким подацима, можемо добити основну слику о неким епархијама 11-12. столећа. Тај списак се може упоредити са млађим списковима и оним у олтару саборног храма Светог Ахилија на Преспи (где су у апсиди исписани називи епархија изнад епископских престола). Забележен број клирика не значи да је било толико свештеника у епископији, већ колико је свештеника плаћало епископу. То се види из тога што цар Василије истиче да неке епископе награђује већим бројем клирика и парика због заслуга. Осим тога јасно је да су неке епархије морале имати више свештеника. На пример епископ Браничева добио је само 15 клирика, а има осам уписаних места – градића. За једно од њих, Бродарево (данас Доњи Милановац), знамо из археолошких података да је имао унутар бедема две цркве, а у својој области најмање још две цркве. То значи да је Бродарево имало најмање два свештеника. Ако је тако било и у осталим местима, смештеним у богатијим подручјима од Гвоздених врата, то је већ најмање $6 \times 2 = 12$ свештеника. У самом Браничеву уз епископа је морало бити неколико свештеника, а не треба заборавити ни манастире, итд.

Преспа је била престоно место цара Самуила и његових наследника, изразито словенског устројства и окружења. На острву Аил налазила се патријаршија са црквом Светог Ахилија, чије је мошти Самуило донео из Ларисе. На другом острву, Голем град, био је двор словенских царева. Црква Светог Ахилија је велика базилика са зиданим ступцима, споља полукружних апсида, са куполама изнад проскомидије и ђаконика (сл. 76. 1). На западној страни је припрага. У јужном броду је био сахрањен цар Самуило, у саркофагу – гробници над подом (N. Μουτσόπουλος, 1970, 1972). У олтарском простору су архијерејска седишта, обележена грчким натписима, који нису сви сачувани. Грчко писмо показује да је реч о натписима из доба византијске власти. Има укупно 18 престола, осим архиепископског. Пратећи наизменично редослед десно – лево (први по реду је епископ са десне стране архиепископа, затим онај са леве стране, па опет са десне, итд.), добија се реконструисан следећи списак, у коме недостају називи неких епархија: 1. Охрид; 2. Скопље, 3. недостаје (Велбужд); 4. Средец; 5. недостаје (Малешево); 6. Маглен; 7. Пелагонија (= Битољ); 8. Призрен; 9. Бeroја (= Струмица); 10. недостаје (Ниш); 11. Главиница; 12. недостаје (Браничево); 13. Видин. Затим следе још 6 седишта код којих нису сачувани натписи, а могли су бити Београд, Срем, Липљан, Рас, Мородвис и Сервија = Серблија, према млађим списковима епископија. Овај списак се углавном подудара са списком прве повеље цара Василија Охридској архиепископији из 1019, а и са оним из доба цара Алексија, али они знају за више епископија. Такође, овде архиепископ држи Костур (забележен је као обична епископија у првој повељи) и не-

сумњиво Преспу, а Охрид је наведен као самостална епископија. Због тога, и судећи по мањем броју епископија од оних укупних из повеља цара Василија, реч је о стању из времена непосредно по византијском освајању Самуиловог царства. Костур је тада још имао већу епархију од Охрида (који је добио Преспу првом повељом, када је 1019. постао седиште архиепископије), јер је пре тога био седиште патријаршије. Зато 1072. године Петрило, војсковођа краља Михаила, покушава да заузме Костур, као древну престоницу. Храм на Аилу је страдао у норманској најезди, постепено је напуштен, и гроб цара Самуила временом је заборављен.

У Охриду је била већ славна црква Светог Пантелејмона са гробом Светог Климента, а нешто даље, манастир Светог Наума над обалом језера, са његовим моштима. Тада је морала постојати у Охриду и саборна црква, у виду базилике. Она се налази у темељима чувене Свете Софије, базилике коју је обновио архиепископ Леонтије 1033. године. Она је некада имала куполу, што се види по распореду стубаца (сл. 76. 2). Саборни храмови јужних епархија углавном су непознати (Остров – Костур); Сервија (стара Серблија) и Сер имали су базилике. Задржаћу се кратко на епархијама на некадашњем тлу Прве Јустинијане, са бројем клирика и парика наведеним у заградама.

На југу је епархија Моровизд (15 + 15), са местима Моровизд, Козјак, Славишче, Злетово, Луковица, Пијанец и Малешево. Простире се у сливу Брегалнице и наследница је епархије Баргале, а Моровизд је у селу Мородвис западно од Винице. У самом селу је откривена велика гробродна базилика, саграђена уз а можда и над црквом рановизантијског доба. Страдала је приликом најезде Нормана или крсташа; у њој су касније Немањићи саградили мању цркву, која данас стоји до под кров. Козјак је уз подножје рановизантијског града Баргале – Брегалнице, који је трајао до друге половине 7. столећа ако не и касније. Ту је позната црква основе уписаног крста Светог Ђорђа у Горњем Козјаку, датована у 9-10. столеће. Код Злетова је манастир Лесново са храмом који је из темеља изградио деспот Оливер, по свој прилици на положају цркве Светог Гаврила Лесновског; ту се вероватно налазио храм из рановизантијског доба и можда још старије подвижничко место.

Епархија Велбужд налазила се на крајњем југоистоку (15 + 15), са местима Велбужд, Сутјеска, Германија, Теример, Стоб, Доња Сутјеска и Разлог. Германија и Стоб су називи сачувани из античког доба. Ту су манастир Рила и Земненски манастир са црквом основе уписаног крста.

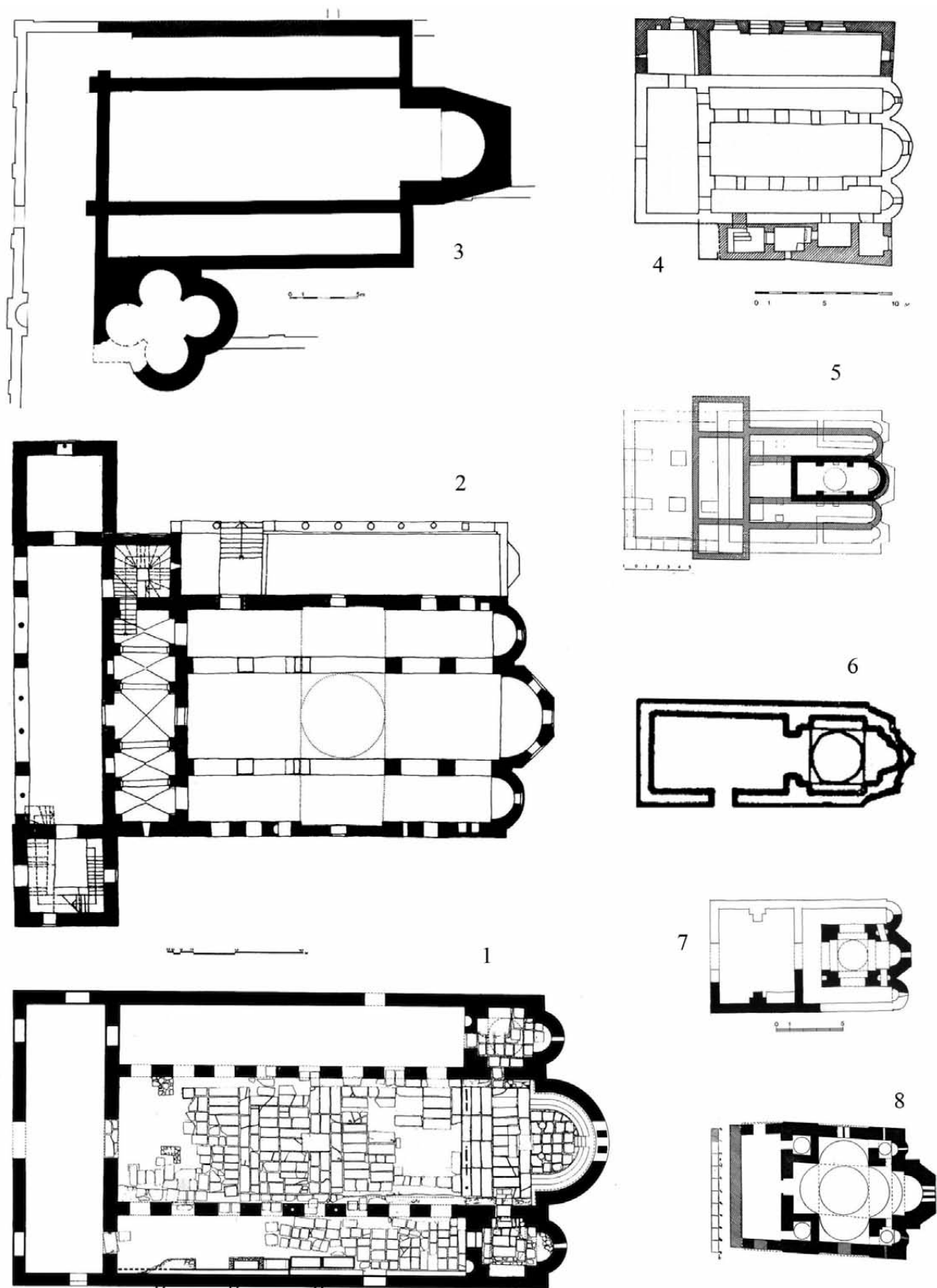
Епархија Скопље била је велика (40 + 40), јер је ту Византија подигла нови град (данас Скопско Кале), уместо словенског града који је био у бедемима античког града Скупи, неколико километара узводно. Скопље је било престоница теме (= област) „Бугарске“ (као што је некад Скупи био пре-

стоница Дарданије), а права Бугарска је обрисана из сећања, обе престонице су затрте. Осим Скопља забележена су места Винец, Прајамор, Луково, Приноп. У Скопљу данас нема црква овог доба, а на падинама Водна стоји манастир Светог Пантелејмона у Нерезима, подигнут у 12. столећу. Винец је Винча, Бинча, где је био познати манастир забележен први пут у 13. столећу, по коме се зове Биначка Морава. Данас му се не зна ни место где је био. До напада НАТО ту је био манастир у Бузовику, који су Албанци срушили. У истој епархији било је данашње Врање, више кога је рушевина тврђаве Марково Кале, са црквом крстолике основе по свој прилици из 11. столећа. Данашње Марково Кале под именом Врања ослобађа од византијске власти Стефан Немања, а данашња истоимена варош се можда крије под називом неког места у Скопској епархији (испод садашњег саборног храма је несумњиво старија црква). Ту су и манастири Светог Прохора на Пчињи, са малом једнобродном црквом, и њему намењено Старо Нагоричино.

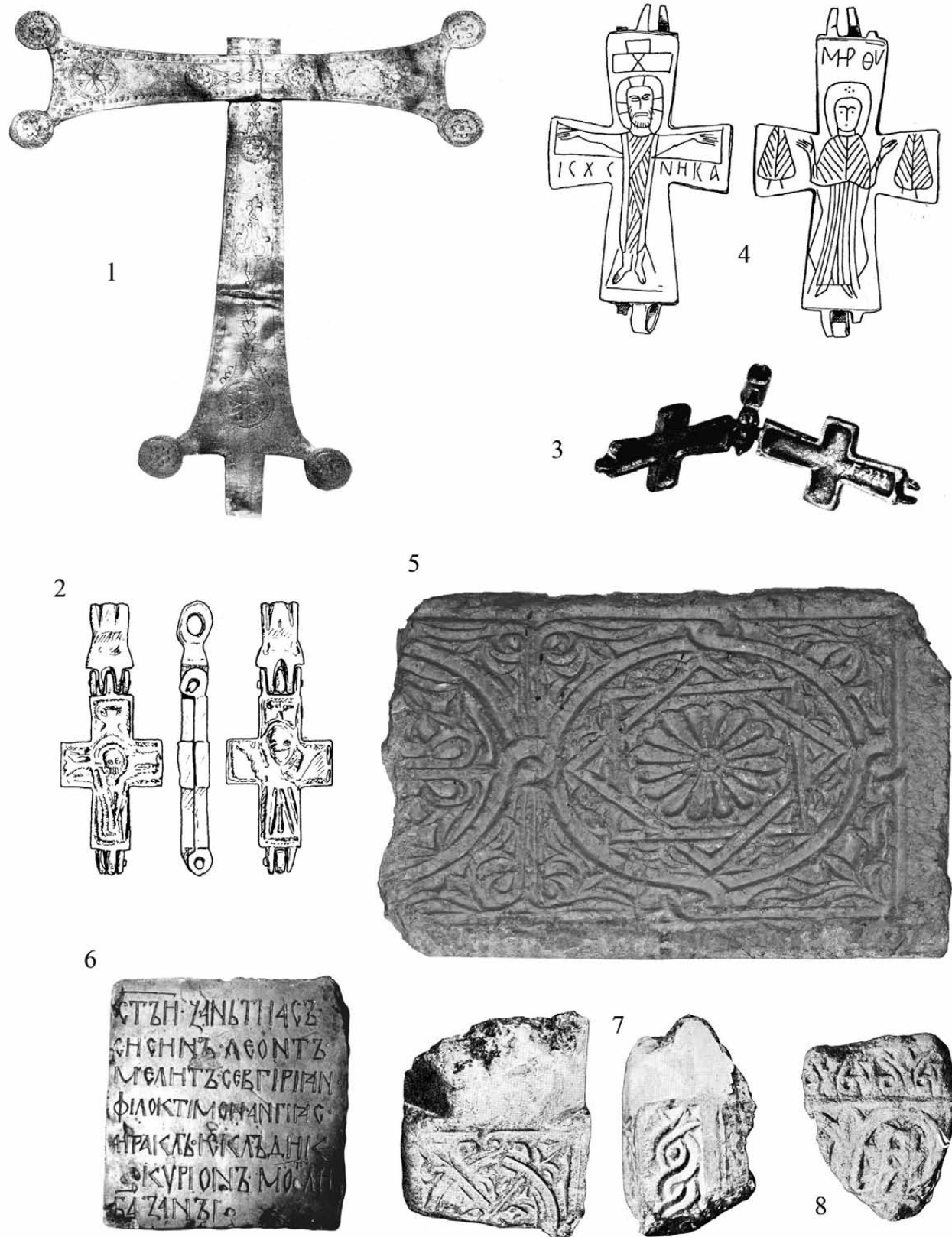
У Нишу се такође тражи седиште области Бугарске под Византијом. У састав епархије су улазили, осим Ниша, Мокро, Компл, Топлица и Свелигово (40 + 40). Сам Ниш је скоро потпуно неистражен; по свој прилици се испод недавно гореле саборне цркве посвећене Светој Тројици налазила базилика, вероватно епископска у 11-12. столећу, ако не и пре. Поред Ниша су биле поменуте цркве у селима Орљане и Горњим Матејевцима. Мокро је данашња Бела Паланка, стара Ремезијана Светог Никите. Компл треба тражити у области Лесковца, Топлица је била на положају данашње Куршумлије, а Свелигово је Сврљиг. У Прокупљу се налазила старија црква Светог Прокопија, која потиче из 10-11. столећа.

Средец, Средац, данашња Софија, античка Сердика и византијска Триадица, престоница римске провинције Средоземне Дакије, био је једно време седиште архиепископије у рановизантијско доба, а и по слому Првог бугарског царства. Саборна црква је била древна Света Софија. Осим Средеца, ту су места Перник, Суково, Свењап (40 + 40). Свењап је по свој прилици био негде код Самокова, око извора Искера. Манастир Суково је код Пирота, на граници према Бугарској. Нарочито је важан Перник јужно од Софије, јер је археолошки истражен град. Унутар градског бедема откривено је до сада шест цркава у 11-12. столећа, на површини око 3 хектара (*Перник* 1983: 64-100). Саборна црква је била базилика дуга 20 м, једна црква била је основе уписаног крста са куполом (наслоњена је на остатке цркве 6. столећа) и дуга преко 16 м, трећа је имала приземље са криптом а изнад је била црква са куполом. Остале три цркве су мање, две су једнобродне а једна је триконхалне основе, смештена на тргу, са гробљем околу. Ове цркве намећу закључак да је Перник имао најмање три свештеника.

Видин је забележен у олтару Светог Ахилија као Βυδίνης, а у другој повељи цара Василија забележен је као Воден, Βοδίνης, за цара посебно заслужан град односно епархија, и зато га награђује са по 40 клирика и парика, али без навођења потчињених места. О ком граду је реч, Видину на Дунаву или Водену (Βοδηνίς) у Македонији? Збуњује то што је Видин пружио изузетно јак отпор византијској војсци, тако да је освојен тек после 8 месеци опсаде, уз помоћ флоте. Затим је поново снажно утврђен. Поређења ради, не спомињу се никакве борбе око Браничева ни Београда, чији је византијски заповедник преваром заузео Срем. Из Прахова потиче 27 случајних појединачних налаза бронзаног новца 10-11. столећа, до 1072. године (Музеј Крајине Неготин), што ово налазиште сврстава међу најважнија на десној обали Дунава у то време. Пошто је ту град био смештен у античком епископском граду Акве, Аквису, у преводу Вода, Воден, Водица, можда је то Βοδίνης из повеље, а не град у Македонији или Видин у Бугарској. Град у Прахову је запустео после 1072. године. Подсећам да има низ других примера да се седиш-

Сл. 76. Цркве Охридске архиепископије у 11-12. столећу: 1. Свети Ахилије на Преспи; 2. Света Софија у Охриду; 3. Гамзиград; 4. Свети Прокопије у Прокупљу; 5. црква испод садашњег храма Грачанице ка Косову; 6. Свети Ђорђе на Звечану; 7. Стара Павлица код Рашке; 8. Свети Пантелејмон у Нерезима код Скопља.

Сл. 77. Охридска архиепископија, крстови од бронзе, мермерни делови иконостаса и натпис на камену, 10-12. столеће: 1. литијски крст, 2-3. нагрудни крстови реликвијари, Гамзиград; 4. нагрудни крст реликвијар и 8. део олтарске преграде, Браничево (Костолац); 5. плоча олтарске преграде, манастир Бањска; 6. плочица са именима Севастијских мученика, Тамнић; 7. део стубића олтарске преграде, Београд.

те епископа премешта, или мења назив епархије. Из Прахова има нагрудних крстова, окова за књиге и накита тог времена. У Видину је крштен кнез Ахтум, који је владао Банатом. Као друга места у Видинској епархији, осим самог Видина и Прахова (Воден?), треба рачунати на Кладово (антички Пон-тес уз Трајанов мост) са бродом у Турн Северин (стара Дробета – Теодоруполис), и вероватно Текију (античка Трансдирна) са бродом за Оршаву на левој обали Дунава (античка Диерна – Черна). На југу је Гамзиград у Црној Реци, и можда треба претпоставити неки град у области Књажевца (Равно или Кожељ). Гамзиград је археолошки важан због степена истражености, јер као и Перник, показује како је изгледало тадашње утврђено место. Запустио је 1072. године, после устанка. На средини Гамзиграда налазила се велика црква, базилика, на положају старе, али чија градња није још била завршена у време када је град напуштен (нема стубова са базама и капителима, није нађен камени украс олтарске преграде). Она се налазила у средини, на тргу, а уз припрату са јужне стране имала је посебну крстионицу четворолисне основе. Око ње је било мање гробље градске елите, међу којима се могу распознати свештеници по нагрудним крстовима енколпионима. Испред града са источне стране налазило се гробље осталог становништва, са обе стране пута. Неки гробови су били распоређени око северне куле источне капије, па се може помишљати да је у њој била смештена црква. Са западне стране Гамзиграда наишло се на темеље цркава, али није познато да ли је нека коришћена у Средњем веку. Становништво је било словенско и неко номадско (Печењези?). Град је освојен, а током опсаде мртви су сахрањивани унутар бедема; тада је и један процесиски крст доспео у земљу. У близини, на левој обали Црног Тимока, налазе се у темељима Зањевачке цркве остаци тетраконхоса 10-11. столећа.

Браничево се налазило на положају старог Виминацијума, римске престонице провинције Прве Мезије. Средњевековни град је био смештен унутар бедема рановизантијског доба, у равници са десне стране ушћа Млаве у Дунав. После рата са Мађарима 1127-1129. цар Јован Комнин је саградио нови град на брегу изнад Дрмна и Костолца, на бољем положају за одбрану – тамо је сада Тодића црква, испод које се мора налазити велика саборна градска црква 12. столећа. Мађарска је разорила град после смрти цара Манојла 1182, а подграђе је запустело у монголско-татарској најезди 1242. године. Од епископске цркве познат је само један мермерни комад олтарске преграде. Код садашњег села Браничева налази се Манастириште, где има грнчарије 12. столећа. Епархији Браничева припадала су места Морава, Сведерево, Гротам, Висиск, Истриаланга и Бродариск, са малим бројем клирика и парика (15 + 15). Морава је такође стари епископски град са десне стране ушћа Мораве у Дунав, у коме се пов-

ремено налазило седиште Браничевске епископије. Ту су давна ископавања открила гробље 11. столећа. Сведерево се повезује по имену са савременим Смедеревом. У граду деспота Ђурђа нађени су темељи значајне цркве са бочним припратама налик оним на храмовима Ђурђевих Ступова и Студенице; уз њу су на западној страни бочни триконхоси, нејасног датовања. Грота и Висиск су непознатих положаја. Треба претпоставити да су били у долини Велике Мораве, први негде на подручју Јагодина – Параћин, а други негде око Варварина – Крушевца. Ту има података о старим црквама (рецимо у Ђунису и Темнићу) и градовима, можда престоним местима 9-10. столећа, али су они неистражени. Истриаланга би могла бити на Дунаву, по називу који делује као превод на грчки. Може се помишљати на Велико Градиште, антички Пинкум, где има налаза 11-12. столећа. Бродариск, заправо Бродарево, налазио се на месту брода преко Дунава, где је био Велики Градац, данас Доњи Милановац. И то је античка тврђава, обновљена под Бугарима, која је живела до устанка 1072. године. У граду је прво обновљена црква рановизантијског доба, негде у 10. столећу, а затим је подигнута још једна, мања. Гробље се налазило изван града, можда уз цркву. После 1072. гробље је образовано око веће цркве у напуштеном граду, и користи се до краја 12. столећа. У Гвозденим вратима, на подручју овог града, има још цркава. У близини су у Рибници нађени темељи једнобродне цркве 12. столећа у истовременом насељу. На Хајдучкој Воденици су у рановизантијском утврђењу нађени остаци мале једнобродне цркве који би могли бити из 11. столећа. Треба имати на уму и Банат, да су и тамо биле парохије Браничевске епископије (Дупљаја).

Београд, са по 40 клирика и парика, спадао је у награђене епископије. Граничио се са епархијом Браничева дуж западних страна Мораве, а са епархијом Ниша на Јастрепцу. На западу се граничио са епархијом Србије, по свој прилици дуж државне границе на правцу Цер – Гоч. Не зна се где је био саборни храм у Београду, да ли код Свете Петке или на подручју садашње саборне цркве. Вероватно је некадашњи саборни храм био у облику базилике, од које је познат само део мермерне олтарске преграде 10-11. столећа. Нађени су и делови довратника неке мање цркве 9-11. столећа, такође непознатог положаја, обележене графитима (крстови). Вероватно тој цркви припада мали рељеф са два лава окренута крсту; некад се могао налазити над уским прозором (сл. 66. 7). За четири места у Београдској епархији тек се може нагађати где су била. Градац би могао бити у било ком старом утврђењу, али помишљајам пре свега на Градац на реци Градац код Ваљева, наспрам манастира Ћелије, или на Чачак, где се некада налазио римски муниципијум (а на Јелици епископија) и потоњи Градац Немањиног брата Страцимира. Остала места су Омц – Омча, Главентин и Бела Црква. По-

следњи назив указује на неку старију цркву, по којој је и место добило име. Налази грнчарије указују на значајно присуство Срба у Београду 10-11. столећа.⁹¹

Сремска епархија има нарочито сложену прошлост, условљену географским положајем и политичким околностима. Осим на Срем, простирала се по свој прилици на стару Мачву и Семберију, то јест обухватала је провинцију Другу Панонију римског доба, као природну географску целину. Вероватно се њено деловање ширило и на јужну Бачку. У време Светих Константина Тирила и Методија још се памтио апостол Андроник у Сирмијуму; на њихово доба подсећају топоними: манастир Прибина Глава (по кнезу Прибини), и Коцељева (по кнезу Коцељу, сину Прибине). Срем и Митровица (тако названа по манастиру Светог Димитрија), средиште су Југоисточне Европе, као и Београд, и циљано место наметања западног поретка. Отуда многе нејасноће у тумачењу археолошких налазишта. Не зна се где је био славни православни манастир Светог Димитрија, у надлежности Цариграда, у коме су касније монаси, уз Грке, били Срби и Мађари. Нејасна је улога древног храма у Мачванској Митровици, изнова обнављаног до турске најезде. Манастир Раковац (Градина, Домбо), саграђен око почетка 12. столећа, добио је после 1242. године нов готички храм, као и Мачванска Митровица, и зато је несумњиво да су постали римокатолички. Места у Сремској епархији нису забележена, али то би могли бити Вуковар – Вуково, Петровци (римско-византијски град Бакенси), Земун (са црквом испод садашњег храма Светог Николе?). Византијски писац Кекавмен бележи негде 1075-1078. да Срби живе око („близу“) Дунава и Саве, „на природно утврђеним и тешко приступачним местима“ (1966: 217). Овај податак се одбацује, јер је наводно Срем лако проходна област (данас!), али се забравља да је тада истовремено називан острвом, због ритова коју су се простирали око Срема, на тежак прелазак крсташа преко Драве, итд. Мисли се да је негде на подручју Банаштора на десној обали Дунава узводно од Новог Сада, био бенедиктински манастир (Раковац Градина?), забележен под именом Кев (Kew), зван Банов манастир (Bani monasterium), кога је подигао бан Белош (Р. Грујић 1939: 333). Писани извори, не само 11-12. столећа, бележе у Срему осим Срба, Грке и друге, па и муслимане. Гробља истраживана код Јакова (М. Јанковић 2003а) и Руме (Д. Минић 1995; С. Крунић 1995), са сахранама из 11-12. столећа, имају особине које их претежно повезују са подручјима јужно од Саве, а не са онима северно од Срема. И антрополошка слика је одговарајућа – покојници антрополошки одговарају становништву јужно од Саве, то јест Србима. Тако је остало и касније, у 13-15. столећу, па нема разлога да одвајамо Срем од Мачве у време краља Драгутина, када их Сава није раздвајала већ природно повезивала.

Неке епархије биле су током 11-12. столећа дуже или краће у оновременој Србији. То су Призрен, Липљан, Рас, све са по 15 клирика и 15 парика. Епископија Призрен држала је места Хвосно, Лесковац, Врат (непоуздано читање). Призрен је имао више од једног свештеника, то је јасно, јер је ту било седиште епископије најкасније од цара Петра, у Богородици Љевишкој. Ту је црква постојала од Античког доба, али се не зна да ли је живела без прекида – вероватно јесте. Треба претпоставити још најмање два храма у Призрену и цркву у Арханђелима Призренским. Епархија је обухватала сав слив Белог Дрима. Где су била остала места може само да се нагађа. Манастири су били, осим Арханђела, Студеница Хвостанска, Свети Апостоли у Пећи и по свој прилици Дечани са новом црквом крстообразне основе Света три Јерарха. Упадљив је велики број манастира, што указује на старо епископско седиште. За епископије Липљан и Рас нису наведена укључена места – градови, иако су вероватно постојали. У Липљану је над базиликом рановизантијског доба подигнута нова црква, изгледа такође тробродна,

⁹¹ В. Бикић 1994: 31-44, бележи неке лонце сличне истовременим са Раса (М. Поповић 1999), а којих нема источно, у сливу Мораве. На жалост, ове публикације нису употребљиве за поузданије анализе јер нема података о затвореним целинама.

која је страдала од Нормана; над њом су Немањићи подигли цркву посвећену Вавдењу Пресвете Богородице. Негде током 11. столећа саграђена је тробродна базилика у Грачаници, поред насеља кратког трајања унутар бедема давно напуштене старе Улпијане. Делује као византијски покушај успостављања новог/старог града уместо Липљана. И ту су Немањићи саградили прво малу једнобродну цркву, а затим садашњи храм. Црква на Звечану је подигнута у 11. столећу, и у том граду је свакако живео најмање један свештеник. У Бањској је у темељима храма Светог Стефана откривена велика црква, можда базиликалне основе, вероватно из 11-12. столећа. Ту, поред лековитог извора, могао је бити древни манастир. Бањска је, као и стара црква у Сочаници, могла stradати у норманској најезди. У Сочаници – Сеченици има гробова широко датованих нађеним наруквицама у 12. – прву половину 13. столећа; тај стари храм (могуће некадашње седиште бугарске епископије) Немањићи нису обновили из неког разлога. Епископија Рас је забележена у другој повељи цара Василија из 1020, што би указивало да Рас није био под патријаршијом цара Самуила већ Дубровника, и да Византија није одмах загосподарила Расом. По скромном броју клирика и парика, ова епископија је захватала мали простор, вероватно само Рашку у ужем смислу. Седиште епископије би требало да је остало на старом месту уз Петрову Цркву, са саборним храмом неутврђеног положаја. Одговарајуће гробље би могло бити оно откривено на супротној страни Рашке, са леве стране ушћа Бростовске реке, са гробљанском црквицом, и малобројним ретким налазима накита 11-12. столећа. Град Рас је успостављен обнављањем градишта више ушћа Себечевске реке у Рашку, у време ратова Византије и Србије. У стени испод града је пећинска црква, у којој је по свој прилици једно време био затворен Стефан Немања. Са друге стране реке Рашке има пећинских испосница непознатог доба настанка, али несумњиво из времена када ту није живео град са тргом. Испод тих пећина налази се мала једнобродна црква 12. столећа. У подножју града, на самом ушћу Себечевске реке, налазила се базилика, која би могла бити из 12. столећа.

У 12. столећу Византија је преко ширења своје културе постигла значајне успехе у хеленизацији области некадашњег Самуиловог царства. Ту су настала и остала сачувана нека највећа византијска уметничка достигнућа, као што је храм Светог Пантелејмона у Нерезима са чувеним живописом, или скромнији али надахнут живопис из Курбинова. Овој епоси у сливу Мораве припада поуздано само једна црква, Стара Павлица код Брвеника (А. Дероко 1962: 39). То је храм особене византијске основе, са малим поткуполним простором и пространом спољном припратом, подигнут на брежуљку поред Ибра, у жупском пределу. Његов истакнут, упадљив положај, указује да је подигнут у славу победа над

Србима 1149-1150. То објашњава неспомињање ове цркве у време Немањића. Слично њој, као својеврстан одговор, велики жупан Стефан Немања подиже Ђурђеве Ступове на доминантном вису изнад Петрове Цркве у Расу, после победе код Пантина 1166. Тада је и свакодневна материјална култура достигла грчке стандарде.

Подвижници

У време раскола посебну улогу су имали неки иноци – подвижници, који су се добро држали Пута. За разлику од учених, они су исправност православља сведочили својим монашким подвигом. На тај начин су и мирјане учвршћивали у православљу и припремали народ за дуготрајна искушења. Такви подвижници представљају особену појаву светости у средишту Балканског полуострва, између планина са леве стране Струме, Пчиње и горњег Повардарја. Ту су се у 11. столећу прославила три подвижника: Гаврило Лесновски, Јоаким Осоговски и Прохор Пчињски. Узор им је вероватно био Свети Јован Рилски, његов подвиг и житије. Са подручја средњевековне Србије и Бугарске не знамо за сличне испоснике тог доба. Они су били оци, аве, старци, око којих су се окупили млађи, и тако су настали скитови и манастири који и данас трају. Археолошки, знамо да су уз места њихових подвига прво подизане мале цркве, где су образовани скитови. Касније, под Немањићима, ти манастири су добили нове, веће храмове. Где су се тачно подвизавали заборањено је, али су забележена испосничка места у том пределу. У Пчињи испред Трговишта са западне стране, налази се запуштена Богородичина црква са средњевековним живописом. У стенама до ње, неколико стотина метара западније, налази се у стени уклесана мала ћелија, можда величине 2 x 2 м², вероватно подвижничка испосница, у којој је сада орловско гнездо. Удаљени су око 20 км узводно од манастира Светог Прохора.

Посебно питање су међусобне везе подвижника и уопште монаштва Југоисточне Европе, оног словенског, изгледа чврсто укореењеног у Светој Гори. Ако је прослављених Словена подвижника (и јуродивих) било у Цариграду у 10. столећу, морало их је бити и на Светој Гори, одакле су неки прешли у Кијевску Печерску лавру (Свети Иларион и Антоније). За кијево-печорске подвижнике знамо како су се тамо обрели – Светим Духом, било што их је светогорски игуман упутио да се врате у Русију (Свети Антоније), или није дозволио одлазак на Свету Гору (Свети Теодосије). Њихов савременик, Свети Прокопије Чешки (+1054), пре би могао да се упореди са Светим Климентом Охридским. Он је покушао да обнови словенску Литургију у Чешкој, где је основао манастир Сазаву, али је на крају био принуђен да се склони у словенски (руски) манастир Вишеград код Сент

Андреје у близини Будимпеште. Отворено је питање одакле се појавио, али његово монашко име указује на Свету Гору.

Стање крајем Средњег века

Међусобне везе царева и папа нису наилазиле на одобравање Православне цркве Византије. Наследници Бодина у Поморју потпали су под утицај Рима и Византије и занемарили народне духовне потребе, па су изгубили углед у држави. Пошто су изгубили за угледом и моћ, земља се распала. То се и раније дешавало, због начина наслеђивања, односно поделе земље између наследника (удеоне кнежевине). Краљевска династија Војиславића је опстала у Поморју, у Диоклитији, под доминацијом Византије. Држали су градове, једно време заједно са залеђем, али су остали брзо без Хума и Травуније, а затим и без Зете. На северозападу се све више истиче Босна под управом банова, вероватно јер су они били на челу отпора освајачким нападима Мађарске. По *ЉПД*, банско звање су носили војводе четири војске, што је у Босни прерасло у владарску титулу. Како и када је Банат добио име (слично касније Деспотовина и Херцеговина), није разјашњено. На истоку жупани Рашке преузимају водећу улогу у борби са Византијом, и стичу звање великог жупана. У некадашњем Бугарском царству је велики жупан био као неки председник владе. У државној заједници те источније Србије, било је најмање шест жупанија, судећи и по стању из доба Стефана Немање: она друга Рашка (некад под жупаном Марком), Дринска жупа, Травунија (жупан Грд), Зета, Захумље, Неретва. Није сасвим јасно устројство пограничних источних области, од Хвосна и Косова преко Ибра до Западне Мораве. Западнија српска земља је обухватала Босну, Посавину са Семберијом, Солима и Усором, Доње Краје (Врбас), Крајину (Поуње, Унац, Гламоч, Ливно). Ова подела на источну и западну српску државу остаје до турских освајања. То је и даље био суштински јединствен етнички и културни простор, заједно са неким суседним областима, како је напред показано археолошким грађом. По паду Цариграда, наступио је Позни средњи век. У ослобођеним српским пределима од пропале Византије, коначно гашење византијског наслеђа одиграло се у монголско-татарској најезди 1242. године.

Збивања у 12. столећу одредила су живот ПЦС у наредна три столећа. Настале су две српске државе, источна и западна. То је пре свега била последица утицаја спољних чиниоца. Део владарске лозе на власти се приклонио Риму и одрекао словенске службе; зато су изгубили подршку свештенства, властеле и свог народа. У источној Србији су рашки велики жупани (из исте лозе) преузели водећу улогу и везали се за епископе Охридске архиепископије. Бановима Босне је преостао повратак Дубровнику, наследнику старе српске архиепископије. Затим, обе српске националне државе су извојевале независност у рату са много већим многонационалним а културно искључивим државама, Византијом и Мађарском. Србија је у окршајима са Византијом покушала да ослободи Врање, Скопље и Полог, али је привремено изгубила Косово, Ибар и Рас. После пораза на Косову 1094. (Липљан) и на Тари (код Мојковца) 1150. године, била је принуђена да на позив цара даје војну помоћ. Борба је настављена, и у промењеним околностима, завршена је успешно под Стефаном Немањом. Босна је доспела под ударе Мађарске, као силе задужене да заступа римске интересе. Мађарска је почетком друге трећине 11. столећа освојила Славонију између Драве и Саве, крајем истог столећа привремено Срем, а Хрватску је припојила коначно 1102. године, заправо је отела од Србије. Затим је успела да потчини на извесно време области Босне околноте Сави. У недовољно познатим околностима, Босна је ипак сачувала само-

сталност и утврдила је под баном Кулином. Уједно је успешно окончана борба за словенско богослужење у обе српске државе.

У Посавини, Бачкој и Банату било је смутно стање. Донекле је Мађарска била у сличном положају Србији, јер се двоумила између Рима са блиском немачком претњом и удаљеног Цариграда. Мађарска држава тог доба имала је етнички проблем, јер су елиту чинили углавном Мађари, било је доста Немаца, значајну војну улогу су имали пагански номади, а становништво је било претежно словенско. Владари Арпадовићи су се женили по правилу словенским кнегињама из суседних земаља, најчешће Русије. Матерњи језик мађарских владара 11-13. столећа био је словенски, у буквалном смислу. Код њих су деловали прво грчки епископи, али пошто су Мађари били војно поражени од Немаца, наметнута је црква латинског језика. Покрштавањем Мађарске око 1000. године, започета је колонизација Немаца. Тако су у Мађарској постали званични латински језик и писмо. Али Словени су чували словенско богослужење, најуспешније тамо где су били ослоњени на православну Византију, Русију и Србију. Византија је са своје стране настојала да што више веже Мађарску за себе, чак је било планова о државној унији. Материјална култура Мађарске тада је била претежно словенска.

На југу, сва Посавина и Браничево до Хомоља, повезани су врло сличним накитом у 11. столећу, што још није растумачено (сл. 71. 9-10). Прва позната римокатоличка епископија у Славонији, односно у међуречју Саве и Драве, основана је у Загребу тек око 1093. године. Древној епископији у Сиску губи се траг у писаним изворима после 10. столећа. Њен „нестанак“ прекривен тамом, можда се може објаснити православним опредељењем, о коме има више трагова из каснијег времена (в. стр. 281). На словенску Литургију, дакле православну, указује глагољски натпис „Радену“ на мрамору са Манастиришта у Горњим Кијевцима код Градишке (сл. 85. 2), датован у 12. столеће (Фучић 1982: 212). Босански бан Борић је изгледа прешао са својом војном дружином из Босне у Славонију почетком друге половине 12. столећа (Н. Клаић 1989: 62-86). Ту је основао бенедиктински манастир Рудину, данас истоимене рушевине на југоисточним обронцима Псуња (Д. Сокач Штимац, Т. Папић 1989), код села Чечавца, занимљивог назива (Чечава код Теслића, Чечево код Зубиног Потока, Чечан на Косову, Чичево код Требиња, итд.). Ту је нађена тробродна романичка црква са три апсиде, налик оној у Мачванској Митровици (сл. 78). Подизање Рудина датовано је у 12. столеће, али је нађена и старија црквица, а има и налаза грнчарије који упућују на доба пре досељења Авара. По предању је славонски манастир Ораховица основан нешто пре тога, 1100. или 1132. године. Није археолошки истражен. Знатно касније, крајем 14.

столећа, у Такову је успостављено седиште римокатоличког епископа Босне (а не у Босни, или се данашња Славонија рачунала за Босну).

Истовремено са Борићем, бан Хрватске а затим палатин мађарски Белош, брат великог жупана Уроша Другог, подиже у Срему такође бенедиктински манастир. Био је посвећен Светом првомученику Стефану, а звао се Kew, касније Bani monasterium. Повезује се са данашњим селом Баноштром под Фрушком гором. Ту је 1229. године смештена нова римокатоличка епископија, са задатком да проба прекрштавање православних „Словена и Грка“ (Р. Грујић 1939: 333-334). На месту Градина у Раковцу код Беочина, преко пута Новог Сада, археолошки су истраживани остаци манастира 12. столећа (Ш. Нађ 1985, Н. Станојевић 1982), оног који је по свој прилици подигао Белош. То је грађевина слична Рудинама, у четвороугаоном склопу, много касније коришћена као тврђава (сл. 79. 2-7). Храм је тробродна базилика са три полукружне апсиде, са два звоника на западу, накнадно преграђиван, а после Монгола президан у готички храм. Имао је веома богат и добар камени украс, за разлику од скромног у Рудинама, док га храм у Мачванској Митровици нема. Истичу се капители и олтарска преграда, налик оним из приморја; неки рељефи указују на сличности са Котором и Чачком. Судећи по појединим налазима из Раковца (великоморавска бојна секира), није искључено постојање старије цркве, а има и остатака из римског времена. Ту је случајно нађена највећа остава бронзаних византијских икона 12. столећа (сл. 80), са грчким натписима (Ф. Баришић 1968).

Претежно становништво јужне Бачке и Баната били су Словени, мада је међу њима било номада, нарочито у Бачкој. Занимљиво је да се од досељавања Мађара бележе Грци као становници југоисточних предела Паноније. Вероватно су их ту Бугари населили у 9. столећу. У 12. столећу арапски географ Идриси зна за учене Грке у Бачу, а византијски летописац бележи да су у Петрику (данас Илок) цара Манојла Комнина дочекали грчком црквеном песмом (молитвом): „О Господе, који си помогао кроткоме Давиду...“ У Бачу је успостављена римокатоличка епископија при романичком храму (базилици) тек у 12. столећу. У Ковиљу је нађен део стубића олтарске преграде украшен преплетом, изгледа старији од 12. столећа. По грубом начину клесања подсећа на стубић из Мајсторовине код Бијелог Поља, што би указивало на утицај из тог правца, уколико се сличност потврди.

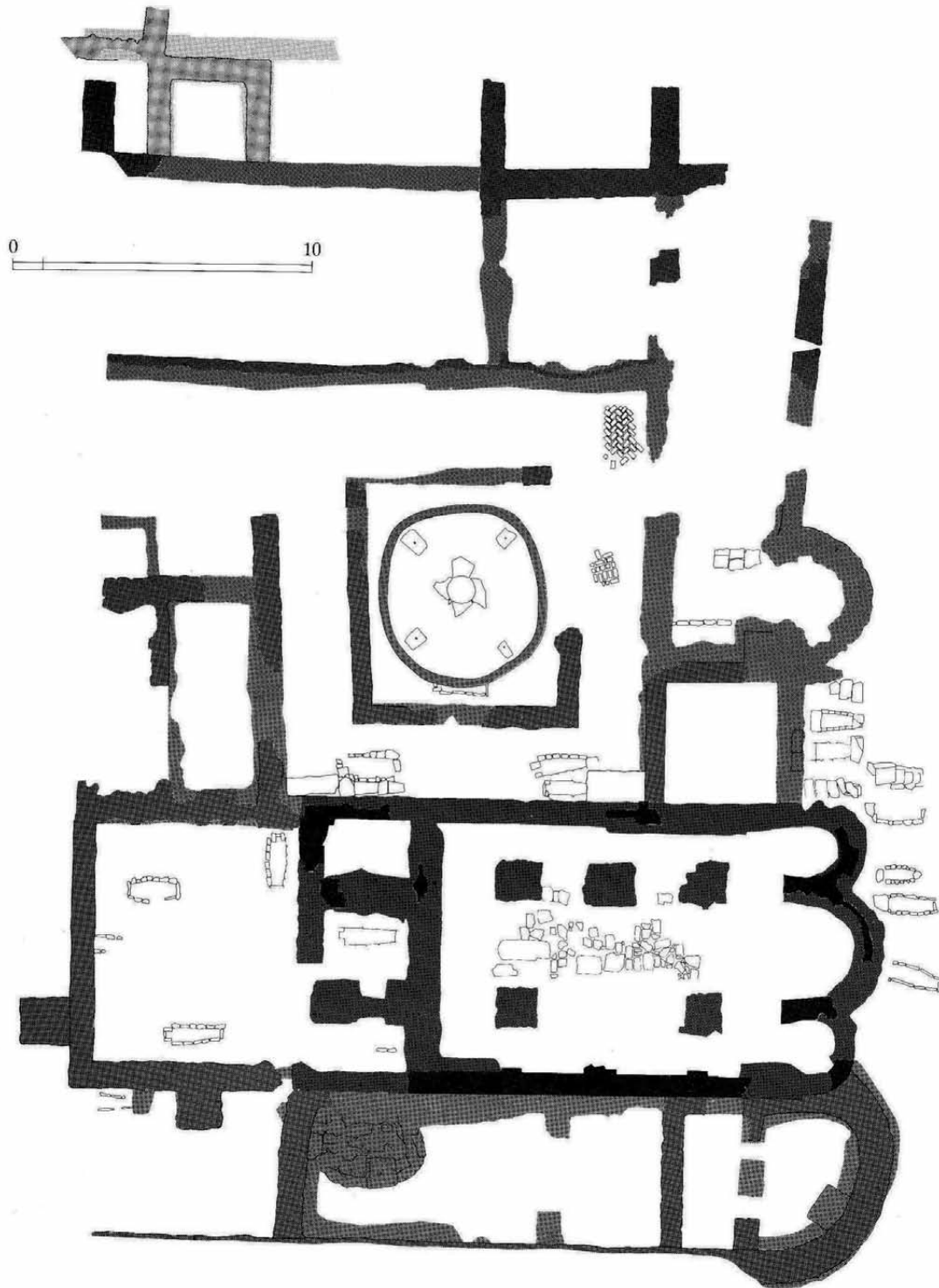
Банат је по садржају археолошких налазишта сличан Срему. Ношња установљена у гробљима 11-12. столећа одступа од оне уобичајене за тло мађарске државе, а појављује се накит особен за динарско подручје. У гробу девојчице уз гробљанску цркву у Дупљаји на Карашу, нађени су мали обочи са коленцима, одговарајући оним Србије доба Константиана Бодина, као и византијска стаклена наруквица; сахрана је

обављена око самог почетка 12. столећа. У грнчарији 10-12. столећа Баната виде се само словенске особености, налик оним на десној обали Дунава или у словенским областима Бачке. Откривени храмови, обично једнобродне грађевине са звоником на западној страни, не могу се одредити одређеној цркви. Исти је случај са великим, тробродним манастирским храмовима са два звоника (Мајдан). На присуство православних свештеника, указују налази византијских напрсних бронзаних крстова из Дупљаје.

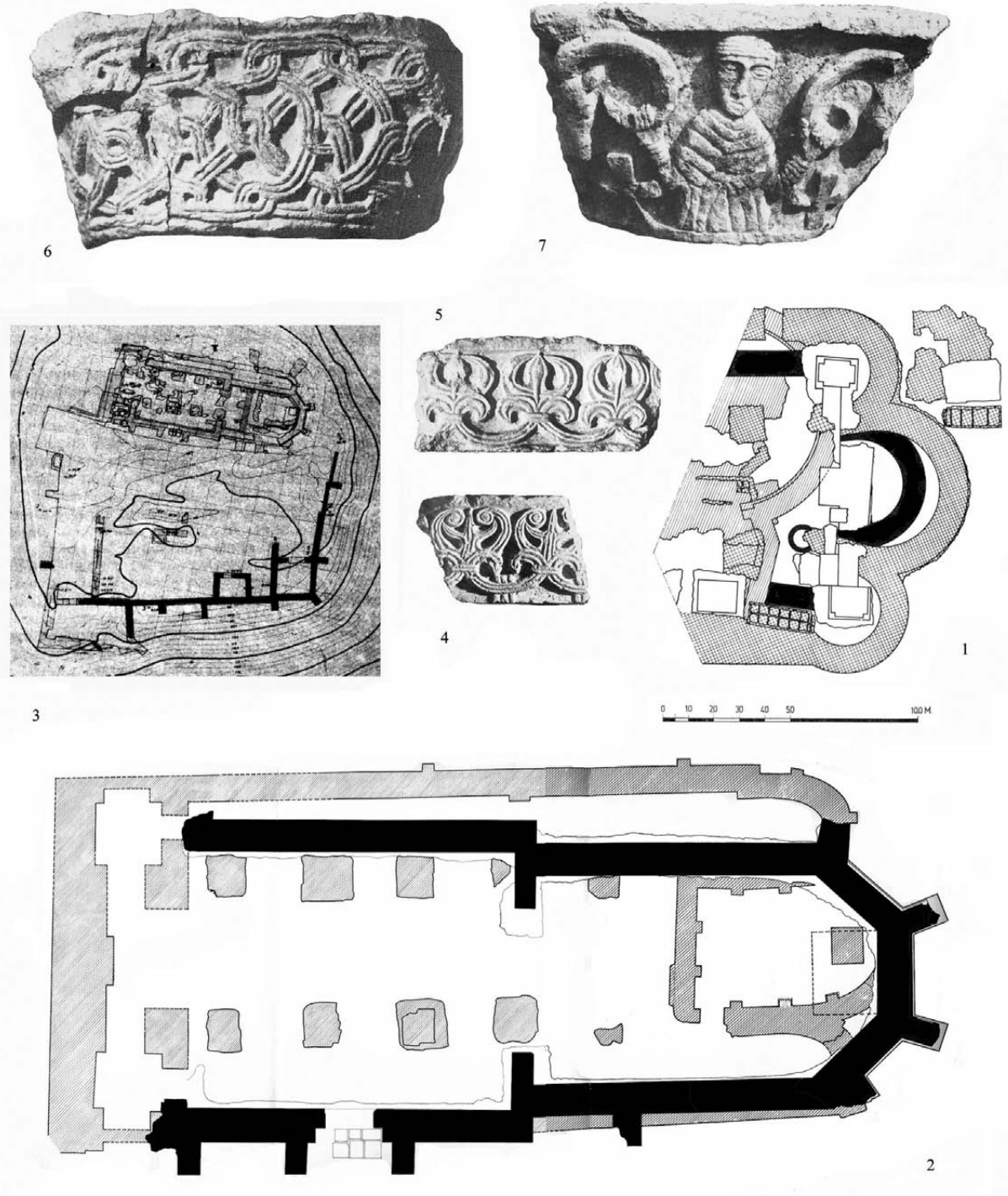
ДОБА СТЕФАНА НЕМАЊЕ

Доласком Стефана Немање на власт започело је и доба позносредњовековне Србије и Немањића. Немања није било уобичајено српско народно име, али је забележено као властелинско у 12-13. столећу у словенским/српским пределима ондашње Мађарске. У Белорусији је Неман име више градова и места, као и реке (Њемен) која утиче у Балтик. У *Старом Завету* један сиријски јунак и војвода зове се Неман (2 цар 5). Зато је име могао добити преко мајке. Није установљено ко су тачно били његови родитељи, као што се то не зна ни за велике жупане пре њега. Несумњиво је био изданак исконске српске владарске породице, јер су претходни кнежеви и краљеви на положаје жупана постављали своје сроднике. Иако порекло нема суштински значај, ипак је важно, јер објашњава сваковрсне утицаје и политичке савезе. Немањини родитељи су били одлучно одређени за православље, што значи да нису подлегли латинским утицајима, што указује на њихово школовање у Византији, односно у образованој православној средини. Братанац жупана Рашке Вукана, Стефан Вукан, био је 1094. године послат са братом Урошем као талац у Цариград, и можда је тамо ожењен. Немања, рођен изгледа убрзо по смрти жупана Вукана, 1113, стекао је звање жупана око 1159. У то време је супруга мађарског краља Беле II (1131-1141), и мајка малолетног краља Гезе II (1141-1161), била Јелена, кћер великог жупана Уроша I који је наследио Вукана. Њен брат Белош једно време је уз њу као намесник управљао Мађарском, а сестра Марија је била удата за барона Моравске (Ј. Калић 1986). Према томе, краљ Геза II му је могао бити брат од тетке. Геза је био ожењен Еуфросином, ћерком великог кијевског кнеза, а његова сестра од стрица Белоша била је удата за Еуфросининог брата, кнеза Владимира Мстиславића (Ј. Калић 1997: 68-69).

Не зна се ни ко је била Ана, „подружје“ Стефана Немање, у монаштву Анастасија. Први син Стефана Немање звао се Вукан а други Стефан. Најмлађи син је кратко носио име Растко. То је било име од миља, забележено да би се нагласила љубав родитеља према најмлађем детету, вероватно деминутив од Растислав, његовог правога имена. Ако су прва два сина добила име по оцу или деди, трећи је могао да добије име по родитељу мајке Ане. Златан прстен Стефана Првовенчаног (Т. 12. 4), који се чува у Студеници, потиче из 10-11. столећа (В. Јовановић 1986). Његово радионичко порекло је по свој прилици у (српском) Поморављу, у некадашњој кнежевини Морави, која се може повезати са Великом Моравом (чешком), где је владао кнез Растислав (846-870), неизмерно заслужан за покретање мисије Словенске Браће и добијање свештенослужења на словенском језику. То би указивало на Анино моравско кнежевско порекло, из чешке Мораве, можда преко српске Мораве. Према једном предању (ЖС, 14 јануар), Ана је била кћи византијског цара Романа, али последњи цар тог имена био је Роман IV Диоген (1068-1071). У Русији тог доба Ростислав је било често кнежевско име, а неколико кнежева се звало Роман. Зато треба размотрити могућност и да је Ана била кћер руског кнеза. Снаје су долазиле на нови двор са својом свитом, у којој је

Сл. 78. Основа манастира Рудине код Славонске Пожеге, задужбине бана Борића.

Сл. 79. Најважнији храмови Сремске епископије: 1. Мачванска Митровица, источни део цркве са главним грађевинским фазама из 4-6, 8-10, 11-12. и 13-15. столећа; 2. Раковац (Домбо), задужбина намесника Мађарске Белоша, основа базилике 12. столећа и готичке цркве изнад ње, 3. план манастира, 4-7. греде и капители украшени рељефима.

био духовник или више инока. Сетимо се да је Растко са руским иноком отишао у Свету Гору.

Житије

Располажемо са два житија Стефана Немање – Светог Симеона, која су написали његови синови, Свети Сава (овде у прегледу житија СС) и краљ Стефан Првовенчани (овде у прегледу житија СП). Нешто је млађе Доментијаново житије (Д). Овде ћу места из житија повезати са археолошким нала-

Писани подаци

– Отац Немањин био је рођен у Диоклитији где се склонио из источних српских предела (Рашке) због сукоба са браћом; зато се и Немања родио у Рибници, где је примио латинско крштење, јер су тамо били латински јереји (СП 31).

– Када се његов отац вратио у столно место усред српске земље, примио је друго крштење из руку епископа, у храму Светих апостола Петра и Павла (СП 31).

– Када је одрастао, ожене га и дају му источну земљу (Д 239), односно Топлицу, Ибар, Расину, Реке, а од цара Манојла је добио у наслеђе Дубочицу; у Топлици одмах сагради храм Пресвете Богородице на ушћу Косаонице и ту успостави манастир, који даде супрузи Ани на старање (СП 32-34). Потом поред храма Пресвете Богородице на ушћу Бањске, сагради храм Светог Николе и ту успостави мушки манастир и „правила о црнцима“ – типик (СП 34), а уз цркву подигне висок пирг (Д 241-242). Код Светог Саве је редослед грађења манастира обрнут, а у оба је створена правилна управа (СС 4-5).

– Немањина браћа су дошла у Топлицу да негодују што гради манастире без њихове сагласности, а затим су га позвали код најстаријег брата (великог жупана Тихомира), где су га ухватили и затворили у пећину, у којој се моли Светом Ђорђу да посредује за њега код Исуса Христа, и затим му зида храм (СП 35-36, Д 243-249).

– Пошто је Стефан Немања победио и протерао браћу, они га нападају уз помоћ из Византије, али су поражени код Пантина; пред битку је послао једног од својих правоверних јереја (СП 37), односно изабра свештенике (Д 250), на молитву у црквици Светог Ђорђа у граду Звечану.

зиштима, колико је то могуће, као примерима археолошког сведочења, које се мора применити и на старија доба из којих нема писаних података. У низу случајева међусобно се потврђују писани и археолошки подаци. Зато можемо бити сигурни да су некада заиста постојали храмови забележени да им је Стефан Немања био ктитор, као они у Скопљу и Нишу, иако им се данас не зна ни за темеље. И обрнуто, постојећи, знани храмови, као што су Иловица или Добрун, сведоче о ктитору чије име није сачувано на пергаменту или хартији, можда управо о Стефану Немањи.

Археолошки подаци

– Рибницом се зове утврђење Позног средњег века на ушћу истоимене реке у Морачу, у Подгорици, али нема никаквих података да постоји у 11-12. столећу. Немања је несумњиво крштен у владарској крстионици у Дољанима – Златици.

– Овде је реч о Расу, а Немања је крштен у данашњој Петровој цркви, крстионици коју је подигао Павлимир Бело.

– Када је дошло до поделе земље између браће, Немања је добио крајиште према Византији, иако је био најмлађи. Престоно место му је било у Топлици (данашња Куршумлија), месту у Нишкој епархији. Свети Никола је данас мирска црква. Пресвета Богородица на ушћу Косаонице сачувана је изнад темеља, а више ње је утврђење Марина кула, вероватно истовремен жупски град; Пресвета Богородица на ушћу Бањске је црква из 6. столећа чије рушевине још стоје. Ибар је област Лепосавића, Рашке и Баљевца, где је жупски град вероватно био код Кончула, манастира коме је Немања могао бити ктитор. У Расини је жупски град био Козник под Жељином. Реке су можда Пуста Река јужно од Топлице, а за Дубочицу се обично мисли да је још јужније, око Лесковца.

– Пећина у којој је био затворен Стефан Немања је свој прилици пећински манастир на ушћу Себечевске реке у Рашку, са храмом непознате посвете, можда Светом Ђорђу. Потом је подигао манастир Ђурђево Ступове (тек после битке код Пантина), више Петрове Цркве и Дежеве.

– Град Звечан постоји под тим именом у 11. столећу, ако не и пре; није истражен. Пантин је јужно од Звечана. Под врхом Звечана, у граду, налази се мала црква основе сажетог крста са великом припратом, из 11. столећа.

– После смрти цара Манојла, Стефан Немања је ослободио од Византије („Грка“) источне и јужне области, од Поморавља преко Полога до Поморја (СС 3-4). Освојио је са мађарским краљем Средец, а затим сам градове Перник, Стоб, Земен, Велбужд, Житомиск, Скопље, Лешак, Градац, Призрен, славни Ниш, Сврљиг, Равни, Кожељ, „и до краја темеља их искорени“. Придода земљи целу нишавску област, области Липљан, Мораву, Врање, призренску област и оба Полога. Поврати Диоклитију и Далмацију своју праву дедовину, са градовима Дањ, Сард, Росаф звани Скадар, Свач, Улцињ, славни Бар. Осим Котора који је утврдио и у њега сместио свој двор, све градове поруши и „истреби грчко име“, а „народ свој у њима неповређен остави ... са уреченим данком од Светога“ (СП 40-42). Затим почне зидање Пречисте у Ибру – Студеницу, шаље дарове црквама у Јерусалиму, Риму, Барију, Цариграду, Солуну, и подигне храм светог архистратига Михаила у Скопљу и светог Пантелејмона у Нишу (СП 43-44).

– Епископ Калиник замонаши у Расу Стефана Немању под именом Симеона, и он оде у Студеницу; госпођу Ану замонаши као Анастасију, и она оде Светој Богородици у Расу (СС 13, СП 48).

– Већ из житија је јасно да наведени градови нису заиста порушени из темеља, јер је у њима оставио свој народ, а у некима зида и цркве. Где су биле наведене цркве не зна се. У Нишу је код данашње цркве Светог Пантелејмона откривено велико гробље градског становништва, у коме сахрањивање траје од 12. столећа до најезде Монгола 1242. године. То би указивало да је садашњи храм саграђен на темељима старог. Ископавања вршена у Свачу открила су слој из доба византијске власти, са грнчаријом и другим предметима познатим у сливу Мораве. Затим се грнчарија мења и остаје иста до турских освајања. Свач је под Стефаном Немањом добио ново предзиђе и на посебном тргу (зборишту?) тријумфалну капију осликану живописом. Сви ти градови су и освојени да би били укључени у државу. Зато под „искорењивањем“ треба видети само потпуно уклањање свих византијских људи и установа (а нису сви били Грци).

– Обично се мисли да је госпођа Анастасија отишла у манастир у данашњој Куршумлији, али неће бити. Изричито је наведен Рас а не Топлица, у којој је манастир био сувише мали. Биће да је реч о срушеном манастиру у самом Новом Пазару, можда испод данашњег музеја „Рас“.

Из житија видимо да је Стефан Немања био предузимљив, борбен човек, да је стекао добро образовање и чврсту веру. Још као један од удеоних жупана истиче се градитељством (Козник, Топлица). После победе код Пантина, оставио је браћи удеону власт, Мирославу у Захумљу, који из престоног Стона протерује латинског епископа, а Страцимиру у Морави (Западној, по свој прилици и у Подрињу), који подиже манастир Градац (данас саборни храм Чачка). Сестра бана Кулина је била удата за кнеза Мирослава, тако да им је владар Босне био шурак. Као велики жупан води успешне ратове са Византијом, са циљем да ослободи некадашње области Северног Илирика и у томе делимично успева. Занимљиво је да византијски цареви стално прихватају ширење области Стефана Немање на рачун царства, упркос његовим нападима и својим победама, да би му на крају дали и Хиландар. Вероватни разлог за такву наклоност треба видети у подршци цркве, у пореклу његове мајке или супруге и старом савезу царства са Србима. По Светом Сави, са 46 година је добио власт, на којој је био до 86-те године, а умро је 1199. године.

Стефан Немања и његове цркве

Стефан Немања се истакао као градитељ цркава још у Топлици, као жупан тадашњег источног дела Србије. Управо је та делатност изазвала из неког разлога сукоб са његовим братом, великим жупаном Тихомиром. У Топлици је успоставио на ушћу Косаонице манастир Свете Богородице и настанио га „чрнцима“ (СС) односно „чрницама“ (СП), и подигао манастир са храмом који

је посветио Светом Николи. Црква Светог Николе је грађевина зидана на византијски начин, опеком, једнобродна, са пространим куполом над скоро квадратном основом средишњег дела (сл. 81. 2). Накнадно је добила отворену спољну припрату са два звоника. Пространу куполу над бродом квадратне основе имале су махом цркве у српским градовима под влашћу Византије, као што су Св. Ђорђе на Звечану (где је била молитва пред битку код Пантина 1166. г.), или данашње Марково Кале у Врању, и мало даље Перник на Струми или Гарван код ушћа Дунава. У суштини је и мањи храм Старе Павлице у Ибру такве основе, али проширене бочним припрамама. Немања је у почетку владао управо тим областима. Св. Никола је била прва позната црква у Србији са тако пространим куполом коју је подигао жупан, и као таква сасвим нова појава. У то време су код Срба подизане веће једнобродне саборне цркве вероватно са куполом, а мале подужне цркве са слепом куполом; све цркве триконхалне, крстообразне и вишеапсидалне основе (обично крстионице) имале су куполу. Појава ове цркве као да је уследила после сусрета Стефана Немање са царем Манојлом, који му је дао Дубочицу у наследство. Поновним увођењем куполе и друге осветљености, испред иконостаса, могао се променити начин одвијања Литургије (на пример место читања *Светог Писма*). То је могао бити главни разлог сукоба Немање са братом Тихомиром.

Извесно светло на ово питање бацају две друге цркве из Топлице, које се међусобно погрешно изједначавају. Обично се Немањин манастир посвећен Пресветој Богородици поистовећује са триконхалном црквом из 6. столећа, смештеном на ушћу Бањске, преко пута ушћа Косаонице (данас Косаница), несумњиво обновљеном црквом (М. Чанак-Медић и Ђ. Бошковић 1986: 39-48), али пре Стефана Немање. Ту је у гробовима нађен и новац и накит 12-13. столећа, што указује да је то била мирска црква Топлице. Постоји и Грчка црква испод Марине куле на ушћу Косанице, коју су сами мештани откопали. По видљивим зидовима, накнадно конзервираним, ту се налазила једнобродна црква над којом је саграђена друга таква црква, уз коју су бочно призидане просторије целом дужином. Црква је заједно са две четвороугаоне грађевине ограђена зидом, који затвара приближно троугаон простор (сл. 81. 1). Биће да је ово био манастир посвећен Пресветој Богородици, судећи по обужном зиду и стамбеним зградама, са храмом основе уобичајене за Србију 7-10. столећа. Немања је могао уз стару цркву саградити манастир; сличне четвороугаоне зграде забележене су у његово доба на Градини више ушћа Себечевске реке у Рашку (М. Поповић 1999, сл. 153-155). По величини, то је био скит, вероватно мушки. Због малог стамбеног простора, ту наслућујем боравиште неког чрнца, вероватно из пратње Ане, који је ути-

цао на Немању, као Богумил на Управду Јустинијана, или руски монах на Растка. Дакле, Стефан Немања је у Топлици (прво) подигао манастир и у њему обновио храм одавно уобичајеног српског (илирског) облика, и затим је подигао манастир са храмом за Србију нове, византијске архитектуре, чији су градитељи били Византинци. Ако је тада био оронуо триконхални храм из 6. столећа, могао је и њега обновити. Тако је Немања себи изградио престоно место са три храма, што је заиста могло да изазове љубомору његове браће, пре свега купола храма Светог Николе.

Трећи Немањин манастир су Ђурђеви Ступови у Расу. Тај храм се од Светог Николе разликује по уједно саграђена два звоника на западној страни, по бочним припрамама окренутим куполи (улази и параклиси уједно) и по украсу од аркадица (сл. 81. 3). Ту су јасни западни утицаји, а обично се траже у Италији преко Поморја. Треба указати да су два звоника и аркадице под кровом биле уобичајене и за мађарско тло, као у Раковцу. То је важно не само што је Мађарска тада била савезник Србије против Византије, већ и зато што је у њој било више руских манастира. У Русији бочне припрате нису биле ретке, а понекад су могле бити веома простране (П. Рапопорт 1982: бр. 32, 44, 63, 66, 70, 84, 88, 132, 137, 168). Бочне припрате – пролазе има и Богородичин храм у Студеници, а у њеној скулптури се траже узорци за камене украсе неких руских храмова. Источне нише у бочним припрамама Студенице показују да су служиле као неки параклиси, слично оним бочним у старијих српских цркава.

Саборни храм Студенице је подужна грађевина романичке израде од мермера, са троделним олтарским простором, четвороугаоним бродом над којим је купола, и травејем на западу испред припрате (сл. 81. 5). Сличан план има више цркава приближно истог доба у сливу Дрине и Лима и Поморју. Купола Студенице је зидана опеком и каменом, споља омалтерисана кречним малтером и равних површина обојених црвено, на светогорски начин. Ова упадљива разлика у односу на начин грађења цркве могла би се објаснити неспособношћу приморских градитеља да начине куполу, али вероватнији разлози ће бити окретање Светој Гори. Наиме, купола је грађена у време када Свети Сава одлази на Свету Гору, када се Немањин син Стефан жени византијском принцезом, када Мађарска напада Србију; неколико година касније Немања се одриче престола и замонаши, 1196. године, у предвечерје пада Цариграда.

Храм Хиландара Немањиног доба није сачуван, али је као светогорски морао бити основе уписаног крста, која се види у садашњем храму. Према Доментијану, приликом обнављања Хиландара само је украшена стара црква. Таква је био и саборни храм Светог Арханђела Михаила ма-

настира Иловице, са звоником над спољном припратом, уобичајеним за Грчку. Околност да је тај храм био споља малтерисан указује на Свету Гору, а и Русију, а не на Котор, где цркве нису биле малтерисане. Облик уписаних бочних апсида је домаће наслеђе, као што је и основа уписаног крста образована прилагођавањем старим темељима иловичког храма. Основу у виду уписаног крста имао је изгледа и храм Кончула.

Исход свих Немањиних трагања за најповољнијим изгледом српског храма сажео је Свети Сава. Храм Христа Спаситеља у Жичи је из основа осмишљена нова градитељска творевина. Садржи усклађена решења свих Немањиних задужбина. То је на првом месту олтарски простор са проскомидијом и ђакоником, једнак за све храмове, а затим купола са четвороугаоним постолем над квадратном основом једнобродног храма. Спој четвртастог постолја насталог од следе куполе старијих цркава Дубровачке архиепископије, и засвођеног тамбура храма Поморавља, симболично је представљао поновно уједињење цркве илирске Далмације и Северног Илирика у обновљеној архиепископији, под Светим Савом. Ту је затим издуженост храма са два травеја или два на други начин обликована простора западно од поткуполног простора, као у Студеници или Иловици. Бочно су на поткуполни простор додате певнице ниже од брода, које дају крстообразну основу особену за српске велике цркве 13. столећа. Оне подсећају на јужну и северну припрату Студенице и Ђурђевих Ступова, али још више на попречни брод (кров) иловичког храма и уопште грчке цркве основе уписаног крста. Од старих цркава илирске Далмације 4-9. столећа задржани су бочни параклиси, сада грађени уз западни део храма. Рашке цркве су преузеле преко Иловице један звоник на западној страни, изван храма у ужем смислу. Око грађења једног или два звоника било је неких несугласица, које се виде кроз дограђивање и рушење звоника; у Будимљу је срушен пар звоника, да би остао један сличан иловичком.⁹² Овакав храм остаће особен за Србе до почетка 14. столећа; последњи је такав храм Светог Стефана у Бањској. Утицај изгледа старијих цркава са уписаним апсидама на потоње цркве Немањића, посредством саборног храма Иловице, може се видети и у уписаним бочним апсидама у споља раван зид (Жича, Сопоћани, Морача, Придворица, Ариље, Бањска).

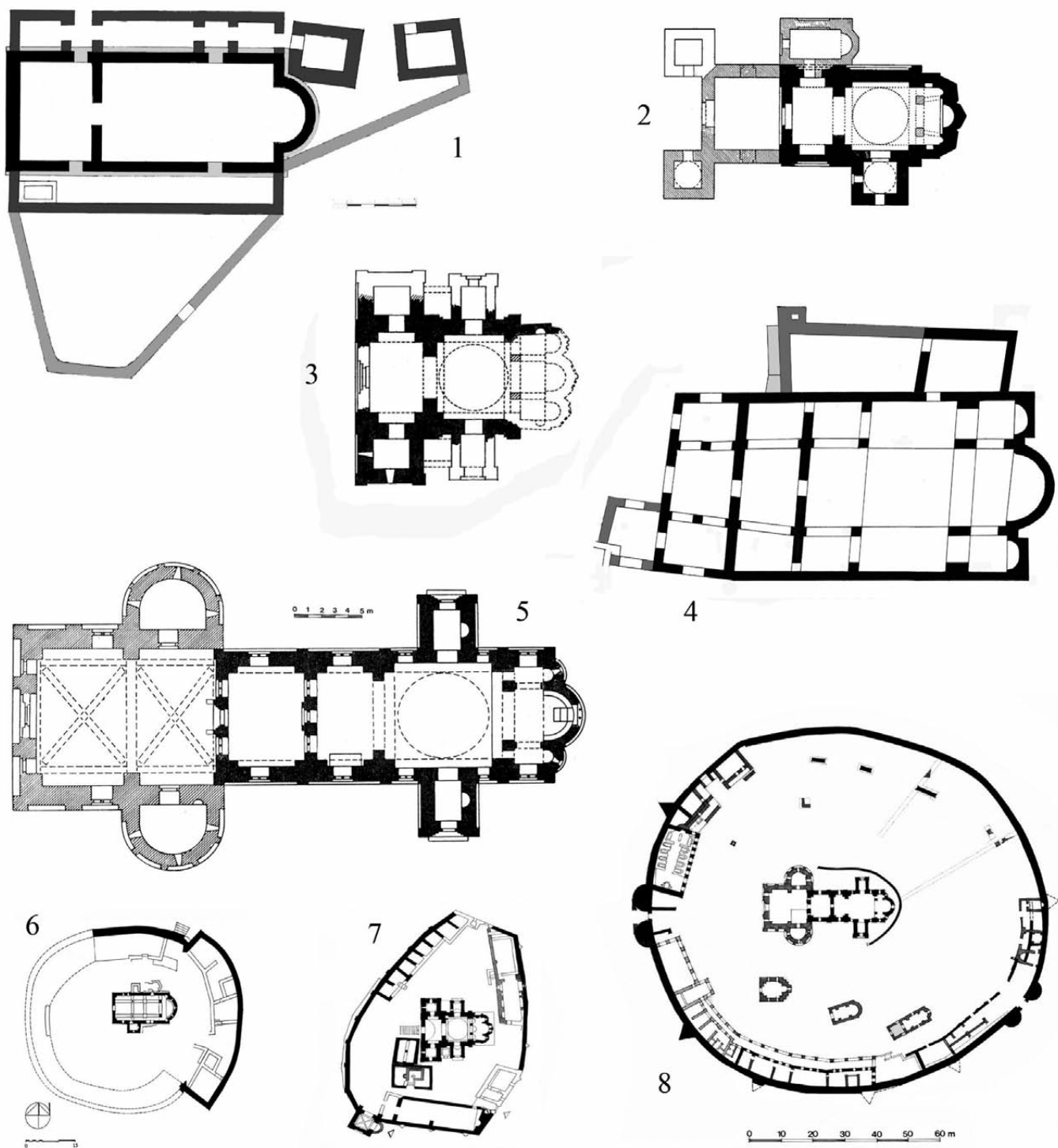
Обрачун са шизматичима – јеретицима

Мноштво је заблуда повезано са такозваним „богумилима“ или бабунима, који су се наводно као некакав јеретички покрет раширили међу хришћанима од Балкана до Француске. Они се у Бугарској појављују са монофизитима насељеним из Јерменије, осуђеним још на 4. и 5. васељенском сабору. Византија их насељава са уобичајеним империјалним циљем да мешањем покореног становништва обезбеди мирну радну снагу. Њихови калуђери се убрзо враћају у Јерменију, још у 10. столећу, и не утичу на живот цркви у Југоисточној Европи. Они нису исто што и такозвани богумили, отшелници који су живели без садејства са општежитељним заједницама, па су као усамљеници доспевали у положај да не виде правилно Божији поредак и живот Цркве. Они јесу живели као подвижници, али су својим подвигом осуђивали ближње. Појам „богумили“ на нашем подручју користи група стручњака и научника да означи замишљене јеретике, наводно укорене у Босни 13-15. столећа, чак и као некакав посебан етнос Босне. За тумачење да се јерес раширила и у Србији искоришћен је сабор који је Немања сазвао да би је осудио, убрзо по стицању великожу-

⁹² Одиста, два звоника подразумевају усклађивање звоњава; подсећају и на „филиокве“, као и два прозора на олтарској апсиди, уместо једног или троделног.

Сл. 80. Остава бронзаних византијских икона из Новог Раковца (код Раковца – Домбо) пред Новог Сада.

Сл. 81. Задужбине Стефана Немање: 1. Пресвета Богородица и 2. Свети Никола у Топлици (Куршумлији); 3. Свети Ђорђе у Расу; 4. Иловица; 5. Студеница; планови манастира, 6. Кончула, 7. Ђурђевих Ступова и 8. Студенице.

панске власти, а пре 1182. године. Свети Сава ништа не пише о том сабору у житију свог оца, већ Стефан Првовенчани. Овај сабор се онда користи као „доказ“ да су „богумили“ наводно дошли у Рашку са истока и били протерани на запад, у Босну. Ово даље служи за измишљање нових нација на српском простору и друге фалсификате.

Већ у уводу житија свог оца Стефан Првовенчани пише да је ђаво одвратио људе „од Творца својега, да служе глухим кумирима, па их је, штавише, довео и до писања њихова, ...“ Потом како Немања бира свог „правоверног јереја“ да служи на Звечану пред битку код Пантина. После описа победе код Пантина (1166. г.), а пре набрајања успеха у борбама са Грцима почев од напада на Средец (1182. г.), приказује сабор против јеретика. Прво је Немањи један од „правоверних војника“ (није морао бити војник у буквалном смислу) јавио „да се мрска ти и триклета јерес већ укоренењу у држави твојој.“ На то Немања сазове сабор: епископа Јефтимија, чрнце с игуманима, часне јереје и старце, и све велможе. У обраћању им каже „верујем у једнобитну неразделиву Тројицу“, да чује како се лукави (ђаво) „брзо укоренио и да хулу наноси на Светога Духа и да дели недељиво божаштво, ...“ Док је на сабору уследила велика препирка, кћи једног „правоверног“ велможе, удата за једног од „кривоверних“, од кога је побегла због јереси, сведочи прво Немањи: била је испрошена у оца „... који је мислио да је једноверство у твојој држави. И бих у тих законопреступника, и видех, господине, да заиста служе отпаднику од славе Божје, самоме сотони. И не могући трпети смрада глухих кумира и мрске јереси,“ пребегне назад. Стефан Немања уз помоћ њеног сведочења пред сабором „изобличи кривоверје њихово“, и по одлуци сабора, „посла на њих војску, наоружану од славних својих,“ ... „и једне попали, друге разним казнама казни, треће прогна из државе своје а домове њихове, и све имање сакупив, разда прокаженим и убогим. Учителу и начелнику њихову језик уреза у грлу његову ... Књиге његове нечастиве спали, и изагна га, запретив да се никако не исповеда нити помиње триклето име. И сасвим искорени ту проклету веру, да се и не помиње никако у држави његовој, него да се слави једнобитна и неразделива и животворна Тројица: Отац и Син и Свети Дух, свагда и сад и увек на веке векова. Амин“ (Стефан Првовенчани 1988: 65, 69-72).

Из овог описа може се закључити да постоје правоверни, што исповедају неразделиву Свету Тројицу, и јеретици који хуле на Светога Духа, што је најтежи грех који Бог неће опростити (Мт 12. 3-32; Мр 3. 29). На сабору је уследила препирка, што показује да је међу учесницима могло бити присталица јеретика. Може се претпоставити постојање јереја који нису били „правоверни“ – упадљиво је да се помиње само епископ Раса, а не и епископ Србије

и остали епископи Барске архиепископије. После изношења некаквих доказа („смрад глухих кумира“) који се могу свести на исповедање Свете Тројице, велможе шаљу војску која искорени јеретике из (тадашње) Немањине државе. Њиховог учитеља – начелника, коме је можда одсечен језик, протера, а књиге му спали; очигледно је имао неко седиште у коме су држане књиге, и своје саслужитеље, иначе не би била потребна ни војска ни сабор. Али нема помена неким јеретичким храмовима. Археолошким путем може се проверавати нешто од наведеног, као што су постојање кумира, јеретичких храмова са престоним местом и описана ратна разарања.

Из више разлога код нас се уврежило погрешно схватање о некаквим паганским схватањима Срба, сачуваним до времена Светог Саве, што је неодрживо после свега напред изложеног. Наводно „христијанизација“ није ухватила дубљег корена пре 1219. године, а пагански култови и схватања одржавали су се и после наводног покрштавања тек у 9. столећу (ИСН 1981: 188, 315). Тешко је разумети таква тумачења и пре сто година, а камоли у нашем времену. Наведен „смрад глухих кумира“ је само слика, стилска фигура, написана не да се опишу неки стварни идоли, већ да се јерес прикаже у што горем светлу, као нешто што је потпуно страно хришћанима и Словенима. Као што ћу даље показати, реч је о латинској јереси, а они ипак нису правили кумире. Неки топоними који подсећају на старе обреде или обичаје, остали су археолошки неистражени, тако да њихово тумачење може бити различито. Громиле су обично датоване до 9. столећа, али око Сјенице су истраживане и оне из 12. столећа, дакле припадају времену Стефана Немање. Они који су их подизали морали су бити крштени, та седиште древне епископије било је удаљено само око 50 километара, дан пута. Покојнима је ту на обредним местима и тада прављен старински споменик – поменик, као некада Светом Стефану Првомученику. Вероватно су такви обреди прихватани да не би „плач“ био обављан у црквама. За громиле око Сјенице особена је велика количина животињских костију, непозната на другим местима, па и у целом словенском свету. То указује да су при громилама (које су подразумевале неке дрвене зграде) приређиване даће са изобиљем печења и друге хране, вероватно и пића, и да се у томе очигледно претеривало. И данас има сличних примера код нас, па их не приписујемо јеретицима већ људским манама.

Јеретички храмови нису познати ни у каквом виду (понекад се старије цркве илирске Далмације са својим украсом тумаче као јеретичке, не би ли се нашли јалови докази о пореклу бошњачке нације или наводних Влаха). Разарања неких храмова ипак су забележена. Располажемо једним занимљивим сведочанством о верском насиљу Ла-

тинске цркве. Наиме, у поменутом Панику откривена је мала црква са четвороугаоном апсидом, првобитно осликана византијским живописом са грчким или ћириличним натписима (М. Поповић 1969). Њен живопис је приликом ископавања затечен обијен са зидова цркве и убачен у крипту испод ње. У време њеног живописања служба у тој цркви била је несумњиво православна, како то показује и остали истовремен такав живопис са подручја Дубровачке архиепископије. Када је уведена латинска служба, живопис са непожељним натписима и садржајем је уклоњен. Другог објашњења нема. Када се то тачно десило у Панику тешко је рећи. Доњи датум је оснивање Барске архиепископије 1089. године, под коју је доспела епископија Травуније, али је мало вероватно да се тако нешто десило пре смрти Константина Бодина, дакле почетком 12. столећа. Пошто је Немања у Рибници крштен по латинском обреду, негде у другој деценији 12. столећа, већ тада је православни обред био забрањен у Диоклитији. Завођење латинске службе морало је бити спроведено силом, уз подршку краља, чија се власт у то време свела на Диоклитију, Травунију и Пилот. Та мера је морала изазвати отпор и вероватно насилни одговор. Слично је раније забележено у придворској цркви на Градини Мартинића – латинске новотарије су брзо уклоњене.

Напред наведене цркве уписаних апсида, из доба надлежности архиепископије у Дубровнику, налик цркви из Паника, нису сачуване у Травунији. Цркве у Панику и Требињској шуми као да су напуштене, јер на њима нема никаквих обнова из наредних столећа, а у рушевинама су. Црква у Аранђелову као да је била срушена до темеља и потом први пут обновљена у 17. столећу, када се заборавило зашто је запустела. Неке од ових цркава могле су бити напуштене као латинске (односно протерани су њихови свештеници), у време Стефана Немање. Тада су протерани и латински епископи из Требиња и Стона. Недостатак каснијих података о црквама под архиепископијама Дубровника и Бара 11-12. столећа, пре свега седишта епископија из доба Бодина, сведочи да су давно запустеле. Посебан случај је храм у Засаду код Требиња, подигнут шире око краја 11. столећа. Саграђен је над рушевином цркве 7. столећа и у неком тренутку срушен. Затим је са његове западне стране подигнут данашњи храм, који постоји у 14-15. столећу, судећи по истовременим надгробним плочама. Овде је у питању свето место, образовано над гробницом рановизантијског доба, али је последња црква померена у односу на претходне. Постоји можда још један пример. Поменутој цркви из Лисичића код Коњица, апсида као да је из споља четвороугаоне преобликована у полукружну, а у том случају је поново освећена. Томе насупрот, Петрова Црква у Бијелом Пољу са четвороугаоном апсидом, коју је подигао кнез Мирослав, и данас служи у изворном облику олтарског простора. Дакле, та парохија није запала у јерес.

Низ ћириличних натписа јасно показује православни живот ПЦС (Г. Томовић 1974: бр. 6-9). Натпис из Требиња на надгробној плочи жупана Грда, исписан је ћирилицом, што показује да у његово време Латинска црква није опстојала у Травунији (сл. 82. 1). Он је био учесник битке на Тари 1150. године, али се не зна када је умро. На натпису из Благаја, сачуване десне половине, пише да је у време Немање неки жупан подигао цркву. И са Брача је сачуван ћирилични натпис са цркве Светог Јована – с(вѣ)таго юван[а] – а не Светог Ивана (сл. 82. 2). Два натписа са именом бана Кулина (1180-1204) била су уграђена у цркве. Један је на плочи олтарске преграде цркве коју је бан Кулин подигао код Високог, а други је са цркве Светог Ђорђа (Јурја) код Зенице, задужбине судије Градјеше, из доба бана „великог Кулина“ (сл. 83. 1-2). Није ми

⁹³ Овакво тумачење је апсурдно (римокатолички калуђер са пет синова, његови пишу од папе забрањеном ћирилицом!), и политички повод је разумљив. Али зашто слично пишу (или ћуте) наши археолози и историчари на власти?

^{93a} Тадашња збивања као да одсликавају рељефима украшена камена опрема скинута са цркве Иловице, нађена на необичном месту, на поду тробродне цркве Арханђела Михаила у Котору. Ту је положена у време њеног презиђивања у једнобродну грађевину (З. Чубровић 1997). Латинске власти Котора су 1124. дале рушевине Иловице (источни део „Тумбе Светог Анђела“) цркви Светог Трипуна, а затим су проверавале тај поклон 1181. и наводно га потврдиле (Д. Синдик 2004). Није ли власт Котора заправо проверавала постојање доказа о свом отимању Превлаке, разграђивању саборног храма Иловице и коришћењу његове украшене камене опреме за уграђивање у свој храм посвећен Арханђелу Михаилу, у новооснованом манастиру (забележен први пут 1166), са намером да затру светост Иловице? Можда су зато президали цркву у којој су биле видљиве уграђене однете плоче олтарске преграде, камени прозори и друго, каквих је још било на Превлаци, и сакрили их испод пода нове цркве, када је постало очигледно да ће Стефан Немања ослободити Поморје. За кратак преглед цркава и рељефа Котора тог доба в. Ђ. Јанковић 2007: 109-116, а за однос латинског Котора према српској држави и цркви у раном 11. столећу в. Љетопис 1988: 130-131.

познато да се неко потрудио да пронађе ове цркве. У Лиштанима (Подворнице) у Ливанском пољу, недавно је нађен надгробни натпис попа Тјеходрага датован у 12. столеће, оца пет синова (сл. 82. 4.); проглашен је за попа глагољаша, који је писао „хрватском ћирилицом“ (М. Марић, М. Шимић, А. Шкегро 2007).⁹³

Из сталног позивања на Свету Тројицу, јасно је да су јеретици били против Символа вере, односно исповедања вере усвојеног на никеоцариградском сабору 325. и 381. године. То је завођење немачко-римског „филиокве“ (filioque), у земљу где су пре тога на надвратницима цркава 9-11. столећа истицана нераздељива Тројица кроз три једнака крста, или два мања уз већи у средини. Намеће се закључак да је сабор Великог Жупана Стефана Немање био уперен против ширења латинске службе и Римске цркве, да су они у доба Светих Симеона Немање и Саве сматрани за јеретике (Римска црква је православне такође проглашавала јеретичима, али не због Символа вере већ због непризнавања првенства и непогрешивости папа). Наравно, за сву Цркву је увођење „филиокве“ била јерес (Јер. Јустин 1980: 197-211). Изневерено начело „једноверства“ у једној држави, подразумева постојање две вере у држави. Тада је то могло значити само две хришћанске цркве, а „начелник“ оне јеретичке могао је бити само епископ. Упадљиво је да се од доба Стефана Немање више не спомиње епископија Србија у саставу Барске архиепископије, и да се њен епископ не спомиње ни једном као учесник збивања у Рашкој. За разлику од епископа Раса Јефтимија, који је изабрао да заступа интересе државе народа коме је био епископ, то није био случај са епископом епископије зване Србија, односно са Барском архиепископијом под заштитом полатињених краљева и Византије. У време овог сабора Стефан Немања још није ослободио Поморје, али се зна за његов сукоб са барским архиепископом Григоријем, који је касније пред њим побегао из Бара у Дубровник^{93а} (ИСН 1981: 252-254). Значи да је „начелник“ јеретика био римокатолички епископ епископије „Србија“ Барске архиепископије.

Овај жесток обрачун са Латинском црквом морао је наићи на одобравање Грчке цркве у Дубровнику, која је пре тога остала без своје старе надлежности изван Поморја. Када је Немања ослободио Поморје од византијске власти, дошло је до помирења са Латинима. Папа шаље дубровачког архиепископа Бернарда у Србију 1189. године и препоручује га Стефану Немањи и браћи Страцимиру и Мирославу (Ј. Калић 1979а: 51). Грчка црква је у време пред пад Цариграда имала интерес да подржи Стефана Немању и Србе уз њега, а и оне у Босни уз бана Кулина, јер су се чврсто држали православља. То је било време када су византијски цареви разматрали унију са Римом. И Босна је

одбила латинску цркву Бара, у којој је била у време Бодина, и окренула се Дубровнику, заправо вратила се старој српској архиепископији, тада још православној али у унији са Римом. Може се претпоставити да се то десило после победа цара Манојла над Мађарском и Србијом 1165. године. Византијска војска је тада преузела Далмацију и Хрватску од Мађарске, у походу који се одвијао преко Ниша и Диоклије; није јасно да ли су и како тада успоставили непосредну власт над Босном.

Дело Стефана Немање

Немања је ослободио и за наредна столећа ујединио Србију колико је могао, ону динарску и ону поморавску. Уведено је начело да држава мора бити јединствена, а не дељена између наследника. Уједињење је утемељио на ПЦС, учврстивши је на православном Предању. Зато је одлучно протерао Латинску цркву са словенског говорног подручја. Претходно је подигао низ општежителних манастира и покренуо оснивање нових, у чему је надмашио све своје претходнике. Под краљевима Михаилом и Бодином подизане су углавном мирске цркве. Сваки нови манастир значи и братију, чрнце који су их настанили, дакле променила се и духовна клима. Његов први манастир једва је био довољан за пар инока, а Студеницу су настаниле десетине „црнаца“. Међу њима је било много властеле, значи школованих људи, што је дало велики допринос развоју духовног живота (Доментијан 1988: 82). Пада у очи да је подизао задужбине углавном на истоку, на тлу ослобођеном од Византије после пола века, а пре тога дуго под бугарском окупацијом. Прво је обнављао затечене древне цркве, црквишта и манастиришта, што су наставили да раде сви његови потомци. Праћењем спољних утицаја на задужбине Стефана Немање, видимо да се по доласку на жупански престо у Топлици окренуо Грчкој цркви. Затим, у време рата са царем Манојлом, запажају се утицаји са севера, који делују као да су из Мађарске, али их треба повезати са Руском црквом, са њиховим манастирима у Мађарској. Протеривањем Византинаца („Грка“) из Поморја, он је раскинуо са Цариградом, али не и са Светом Гором, како показује храм Иловице. У настојањима да заузме Дубровник може се видети жеља да седиште архиепископа некад Српске помесне цркве припоји Србији, дакле да обнови архиепископију ПЦС. Необично, забележено је да су у току рата са Дубровником Немањини Срби однели неке делове архива који се налазио у саборној цркви, иначе смештеној уз обалу и слабо брањеној. Архивска грађа није уобичајен ратни плен, већ су однета документа из неког разлога била важна, рецимо повеље о неким правима, које су се тицале или надлежности цркве или владарске породице.

У Студеници је нарочито упадљиво симболично давање предности духовном над лепотом и богатством. Храм Пресвете је раскошно зидан на романички начин, од мермера, богато украшен рељефима као ни један други, али је купола зидана скромно, простим каменом и опеком и споља живописана црвеном бојом, на светогорски начин. Дobar пример значаја симболичног је мађарска златна круна украшена емаљем, наводно Светог Стефана (првог мађарског краља). Састоји се из два дела. Доњи део је византијски венац са грчким натписима и са иконом Исуса Христа на челу, док су позади приказани цар Михаило Дука (1071-1078), десно његов савладар Константин, а на левој царевој страни „краљ Турске“ (ΚΡΑΛΗΣ ΤΟΥΡΚΙΑΣ) Геза I (1074-1077). Над тим венцем је крстолик део, обликован као звездаца за путир, надвишен крстом, на коме је приказано 12 апостола, али са латинским натписима. Симболична порука тако састављене круне је да световна власт мађарског краља потиче од римског цара у Константинопољу, а над њом је покровитељство папе у Риму. Зато скромност куполе Студенице не значи недостатак новца, неспособност градитеља или слично, већ стављања духовног подвига изнад световне сујете.

Живот Стефана Немање био је посвећен оцабини, свом народу. Његов син, Стефан Првовенчани, пише да је Немања још у младости жудео монашком животу (Стефан Првовенчани 1988: 77), да је био „апостол отачаству својему, јер из дубине неверства извуче народ свој, и, показав им ново крштење, обнови људе своје силом и радом Духа Светога, који, одагнавши прелести јеретичке, славе у Тројици једнога Бога“; затим, обраћа му се речима: „**учитељу Новог завета, који ниси поучавао мојсијевски, него си идући за Павлом, његова учења изврсно усадио у разум наш!**“ и „Радуј се лествице која узводиш чеда и људе своје под небеске сводове, и усељаваш у ливаду духовну!“ (то дело ће наставити кнез Лазар) и „Радуј се, умни граде отачаства својега!“ Јеромонах Доментијан пише у житијима да је Свети Сава добио савет: „Бог посла тебе у Свету Гору, не да се спасеш само ти и твој родитељ, но да и деци отачаства твога устроиш добар пут,“ јер „Чуј и знај, и добро разуми апостола Павла, који говори: „Они који се воде Духом Божијим, Божји су синови“ (Рим 8. 14 и даље, у смислу пута ка слободи). ... Бог изабра тебе и твога родитеља да будете начелници спасења вашем отачаству. ... Што сте овде сатворили, до сита је вама на спасење. Али за оне који ће живети после вас, сатворите манастир у Светој Гори, да буде истинито прибежиште вашем отачаству, да и после вас они који су у вашем отачаству, који се нађу да љубе Бога и његову пречисту Матер, и који желе истинитога и вечнога живота, овде дошавши и претрпевши до краја, нађу се избрани народ Господу Богу“ (Доментијан 1988: 89, 280-281). „Љубиш с оцем туђинце и убоге и имате љубави у Господу према светим манастирима, особито према Ватопеду. Добро чините, јер је добро и угодно пред Богом свако дело о Богу. Али њих само за време живота вашег спасавате. ... Потрудивши се, испросите место или запустели манастир, па, обновивши га, утврдите га за своје отачаство, да се **српски манастир** зове, да они који од вас љубе Бога и одрекну се светскога живота нађу после вас пристаниште спасења и да ради многих који се спасавају примите од Бога веће почасти“ (Теодосије 1988: 136-137). Света Гора је пре тога прихватала Словене, међу њима и тамо замонашеног Антонија (Светог, Печерског) родом из Љубеча у Русији, почетком 11. столећа. По *Киево-Печерском патерику*, њега светогорски игуман два пута шаље у оцабину, први пут да свој народ утврди у вери, а када се Антоније вратио због смутњи у Русији, сам Бог налаже игуману да пошаље Антонија назад, што он и учини, дајући му благослов Свете Горе, да би

M+X'OMABZ

ВДАННІСНЕТЗВЕЛ НЕГА МРЪЖУПАНЪГР
 ЗАДТРЪБЪЗ+НЗСІС+НВЗТОЛЪТОЗ+ААЕМОУАА
 ІСОБРАТЪЖУПАНЪРААОМНРЪСЗ(НЪМНЕГОВЪМНЖЕНАЕМЪТВАРА
 МОНСТРЪНМНЕМЪБРА * БЖ ТНААНЪРАВНЕ

1

КЪІІІ ІСТРЪІМЪІ ОІАОН V ЧРІСДІСТЪГОНОУН ІКНЕ
 * КАДХЪСЪР ІТЪ ЗБРЕУЫКОВЪЛОЖНСЕЪІТН
 ГРРАІІАДЪА ДНІК У ТЪІІІКЪЕНІАЪЕМЛЕУН
 ІЧРІСРЪ І ОНЪІЪ

2

Г О Д ОУ Х А Б Ж
 Р Ъ К Ъ В Ъ (В Р Т А Г
 Б О Н Х Ъ (К Л Т Х Ъ ОУ А
 А Р І Н А П О Н Е М А Н Е

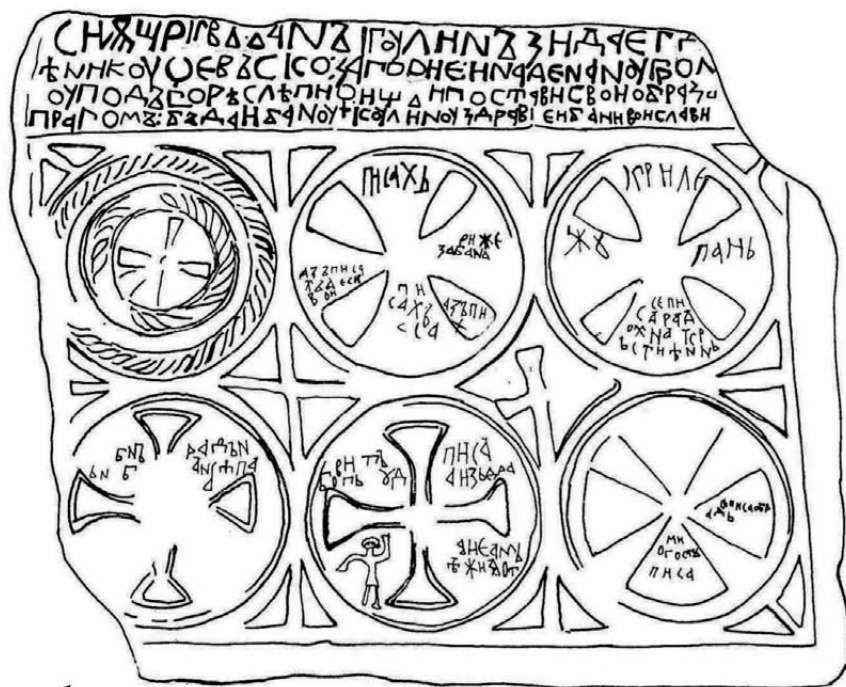
І Г О Д ОУ Х А Б Ж
 Р Ъ К Ъ В Ъ (В Р Т А Г
 ' В О Н Х Ъ (К Л Т Х Ъ ОУ А
 А Р І Н А П О Н Е М А Н Е

3

✠ ОУАЖІТЪ ППЪ ТЪХОАРАГЪ АІМЪЛЪ АСІНОСЪТЪ
 РЪАЪАІНЪМЪ ГОА * (ТРЪІ)

4

Сл. 82. Ђирилични натписи 12. столећа: 1. надгробна плоча жупана Грда, Требиње; 2. ктиторски натпис, Повљи, Брач; 3. део ктиторског натписа, Благај; 4. надгробна плоча попа Тјеходрога, Ливно.

1

2

3

Сл. 83. Тирилични натписи из Босне: 1. ктиторски натпис бана Кулина из непознате цркве у Мухашиновићима код Високог; 2. натпис из доба „бана великог Кулина“ са цркве Светог Ђорђа (Јурђа) код Зенице, задужбине судије Градјеше; 3. натпис раба Божијег (из манастира) Светог Димитрија, о двору војводе Масна и његових синова у Доњој Дрежници на Неретви северно од Мостара (1353-1377).

развио монаштво. И његов претходник, Свети Иларион, дошао је из Свете Горе у будући Печерски манастир (по неким мишљењима из Хиландара), митрополит Русије од 1051. Света Гора је тако повезивала Србију и Русију (уп. називе Печерског манастира и Пећи).

Стефан Немања је први замонашен српски владар и једини који одлази у Свету Гору. Некада је слично абдицирао бугарски кнез Борис Михаило и отишао у манастир, али не у Свету Гору. Поставши чрнац, инок (Свети) Симеон, оставио је завет будућим поколењима у Хиландару на Светој Гори, са храмом посвећеном Пресветој Богородици Благодетельници Хиландарској, у виду иконе Мати Божије Хиландарске (Т. 20). Представљена је Пресвета Богородица како држи дете Христа у рукама, коме Арханђео показује симболе Распећа (крст, сунђер на трсци и копље), а Он се у страху окреће на другу страну. Пред испуњење пророчанстава, Христос се молио Оцу у Гетсиманском врту, а Арханђео га је тешио (Лк 22. 42-44). Данас те иконе више нема у манастиру Хиландару. Сачувана је на живопису наших цркава, обично на најистакнутијем месту, на југоисточном стубу уз иконостас. Натпис који сведочи да је настала у Хиландару, сачуван је само у манастиру Конче у Повардарју (С. Габелић 2008: 152-158). Старије живописане иконе су у Жичи и Бањи Прибојској. Тумачена у светлу отачествољубља, ова икона је прозорљива порука будућим нараштајима српског народа: предодређене су вам муке; истрпите и спашћете се. Она је надградила древне српске митове о борби са неправдом. Икона је постала узор за млађе грчке итало-критске иконе, из времена турске и млетачке окупације у 15-17. столећу, данас познате под именом „Страсних“. Уобичајен текст на тим иконама је „приђите чеда и послушајте ме, страху Господњем научите се“.

СВЕТИ САВА ОБНАВЉА АРХИЕПИСКОПИЈУ ИЗ ДОБА ЦАРА ИРАКЛИЈА И ОСТВАРУЈЕ НАРОДНЕ ТЕЖЊЕ

Почетком 13. столећа геополитичко стање се нагло и драматично променило. Цариград је пао у руке крсташа и Млечана и опљачкан је до темеља; Источно римско царство је престало да постоји. Рим је православне проглашавао јеретицима, и подстицао римокатоличке државе да нападају православне. Тиме су са једне стране лечени комплекси ниже вредности германских племена Западне Европе, а са друге стране је давано оправдање за пљачку (као и данас). Крсташа се нису устручавали да опљачкају

Задар, иако је био под Римом. Постепено је **изграђена** међусобна мржња. Пре пада Цариграда у руке крсташа 1204. године, његови грађани су побили Латине у свом граду 1182., јер су им неспособне власти препустиле привреду у руке. Нестанком Источног Римског Царства и његовог ауторитета, уведена је једнакост држава сразмерна војној сили. У таквим околностима је ПЦС знала да изабере прави пут, следећи Предање Апостола Павла, упркос опасностима за државу. За разлику од Византије, свезане токовима новца и банкама преко којих је ширена власт, Србија (и Рашка и Босна) је у том погледу тада била слободна, јер није користила новац. Међутим, Срби су изненада били окружени државама које су признавале римског папу, па су уследили спољни притисци и унутрашњи сукоби.

Смутње је започео краљ Вукан одмах после смрти оца Симеона Немање. Чини се да је Вукан, пошто је као старији син био својевремено предвиђен за престолонаследника, и зато добио на управу Диоклитију као краљ, потпао под утицај Латинске цркве. То је вероватно и био основни разлог да Немања преда престо млађем сину Стефану. Вукан је прво оптужио папи бана Кулина да је јеретик. Папа Иноћентије III, коме су и из Сплита пријавили Кулина да прима избеглице „јеретике“ из Сплита, Трогира и Задра, наложио је 1200. године мађарском краљу Емерику да принуди бана да искорени јерес. Тај налог је Емерик проследио бану Кулину, без успеха. На то је Вукан, уз војну помоћ мађарског краља, покушао да преузме од брата Стефана великожупански престо и завлада целом Србијом 1202. године. Уследио је грађански рат, у коме је у нејасним околностима страдао и манастир Студеница. Бан Кулин је тада напао Вукана, упао у Неретву, и опленио Кучевско Загорје (Калиновик), како сведочи његов натпис из цркве непознатог положаја испод Мухашиновића код Високог (П. Анђелић 1961). И Бугарска је ушла у сукоб са Мађарском, тако да је Стефан победио Вукана 1204-1205, али је Србија претрпела територијалне губитке; браћу је на крају помирио Свети Сава.

Бан Кулин је 1202. одмах послао делегацију у Рим да се оправда, а у њој је осим његових представника био архиђакон Марин из Дубровачке архиепископије (у којој је био епископ Босне); придружио им се и сплитски архиепископ Бернанд (С. Ћирковић 1964: 46-58). Пошто је ту био присутан и сукоб између две архиепископије, Папа је био принуђен да пошаље свог легата Јована Казамерија да испита стање у самој Босни. По расположивим подацима, на Билином Пољу (крај реке Босне) одржан је 1203. године претрес, закључен изјавом коју су потписали седам „приора“, бан Кулин и архиђакон Марин. „Приори“ су били представници братства „крстјана“, а звали су се Драгич, Љубин, Дражета, Прибиш, Љубен, Радош и Владош. Из

дубровачких докумената се зна да су и епископи Босне тада носили словенска имена (забележени су Владимир и Братослав), а неки чак нису ни знали латински. Договорено је да се братству бира „магистар“ (као архимандрит) кога ће потврђивати папа. „Приори“ су се на Билином Пољу одрекли раскола и признали папу; замерен је, уобичајено, престрог пост, живот мушкараца и жена у истим манастирима, световна одећа; убудуће имаће цркве (у манастирима), свештенике, редовну исповест и причешће, неће скитати изван манастира. Дакле, ни речи о јереси у овом латинском извору, упркос сталном измишљању „богумила“, „патарена“, итд. Довољно је било признати папу, а затим симболично власт мађарског краља. Не спомиње се епископија; те године Цариград још није пао, и не зна се какво је било исповедање вере у Дубровачкој архиепископији. У сваком случају Рим није оспорио словенску Литургију. Рим није заборављао своју надлежност над „regnum Serville“ (Србијом), „quod est Bosna“, где му се још одржавала власт у 12. столећу. Да ли се мислило на ону архиепископију успостављену у доба цара Ираклија, или неко још старије време, није јасно.

У таквим околностима испунило се време за обнављање Помесне цркве Срба, што је започео Стефан Немања, а завршили га његови синови, Свети Сава и Стефан Првовенчани. Чувајући Предање, ПЦС је била јака, и поново је проклијала из апостолских корена. У време Стефана Првовенчаног земља се постепено учврстила и сродила колико се могло. Створени су услови да се ПЦС обнови и оживи народно биће и дух. Предуслове је припремио Свети Симеон Немања. Из млађих описа успостављања архиепископије (Доментијан, Теодосије), стиче се утисак да се све одиграло брзо, да је Свети Сава хиротонисан за архиепископа Српске аутокефалне цркве у Никеји 1219, а да је већ 1220. године она успостављена у Жичи са новим епископима. Али, биле су потребне године да се сагради храм Христа Спаситеља у Жичи, са тако великом (прислоњеном) припратом, заправо саборском двораном – значи да је унапред спремано престоно место. У Никеји се аутокефална архиепископија Срба није могла устројити од једне епископије, Рашке, већ су будући епископи и њихова престона места углавном већ били изабрани. Претходно спречена делатност латинских епископа међу православним Србима, омогућила је успостављање епископија за области западне Рашке, Диоклитије, Травуније и Захумља са Неретвом. Пошто је Охридска архиепископија држала просторе Прве Јустинијане, са древним епископијама, и ту је требало заменити тадашње епископе новим. Нема сачуваног списка епархија из тог времена, већ се на основу других и млађих података закључује да су то биле старе епархије Рас, Липљан, Призрен, Стон, и нове у Топлици (Свети Никола), Западној Морави (Свети Ахилије у Ариљу), Полимљу (Ђурђеви Ступови у Будимљу и Бања у Прибоју), Зети (Иловица) и можда још неке. Обнављање архиепископије укрепљено је моштима. Свети Сава је донео из Никеје прст са деснице Светог Јована Претече, којом су крунисани византијски цареви, а у 4. столећу се налазила у јерменској области Тарон. Она и истовремено донете честице Часног Крста, били су највећи могући благослов ПЦС. Промислом Божијим, Десница Светог Јована Претече данас је у Цетињском манастиру, а прст је у Сијени, у сребрном ћивоту облика руке, са натписом „Претечина деснице Јованова, помени мене Саву архиепископа српскога“ (сл. 37. 1)

Пошто су епископи заузели своје престоле, прво су морали да се упознају са приликама у својим епархијама. Њихово стање је у неким случајевима могло бити врло запуштено, после губљења старе архиепископије и борбе са тројезичницима. Велики сабор одржан је 1221. године, са епископима, великим

игуманима, часним принцима, поповима и ђаконима, и свим народом христоимених људи, „на проклињање безбожних јеретика и свију који не исповедају Христа, истинитог Бога нашега.“ У проповеди на Литургији, Свети Сава је истакао православну веру у Свету Тројицу, крштавање у име Оца и Сина и Светога Духа, Вјерују – Символ вере, и тако је осудио „трновита учења злославних ученика јеретика, ...“. Сада су у држави Немањића били и градови Латина, чији епископи нису смењивани. Уклоњени су епископи странци у српској средини, као у Стону и Призрену. ПЦС је постала црква једног народа и језика, складна.

У свом материјалном виду, а и духовном, српске епископије нису биле исте. Зато се могу разврстати и тако проучавати, чиме долазимо до њихових древних корена и апостолског темеља. Пошто Срби од илирских времена нису били склони градовима – варошима унутар бедема, седишта већина епископија била су у манастирима, а они нису били тако издвојени од световњака као грчки. То је била предност за ПЦС, јер ни латински ни грчки епископи нису били склони животу изван градова. Отуда је особеност ПЦС прожетост народног живота са иночким. Зато подела престола епископија може бити на оне уз утврђене градове и оне изван њих, у манастирима смештеним у седиштима жупских предела у сеоским срединама. Епископије у градовима преузете су од Византије (Призрен и Липљан, касније Ниш, Скопље, Београд, Браничево). То су били српски – словенски градови, наравно и са становницима другачијег порекла.

У самом граду или непосредно уз њега било је седиште епископије у Призрену и то у древном храму, седишту епископије вероватно од античких времена. Подједнако древан храм би могла имати епископија у Липљану, по свој прилици смештена унутар бедема 6. столећа, али је њена историја сложенија. Да ли због тога што је град запустео а саборни храм страдао од Нормана, епископија је временом премештена у Грачаницу. Као да је епископија првобитно била у Улпијани, затим је премештена у новоизграђену Другу Јустинијану – вероватно данашњи Липљан, где је била стално до доба Василија II, од када постоји први писани податак о њеном постојању. Потом је могла бити премештена назад, поред старе Улпијане, у новоизграђену базилику, данас испод саборног храма Грачанице. Ту има налаза грнчарије 11. столећа, наишло се и на истовремено гробље. Као да је Византија пробала да обнови стари град Улпијану а напусти онај српски Липљан. Потом је над рушевинама те базилике саграђен мањи једнобродни храм, а на крају садашњи храм Грачанице, и ту је било седиште Липљанске епископије. У самом Липљану су Немањићи саградили цркву на рушевинама старе. Где је било седиште Липљанске епископије у време Светог Саве није јасно –

можда у Бањској. Град Скопље је раније измештен из старог римског града у новоизграђено Скопље, али где се налазило седиште епископа, да ли је и оно промењено, није утврђено. Неког премештања седишта епископа било је између града Мораве на ушћу Мораве и Браничева на ушћу Млаве, а под Немањићима је седиште Браничевске епископије било уз град Ждрело, испред манастира Горњака. Епископија у Стону налазила се од почетка у граду раштрканог устројства, изван бедема. Сличан случај је био са епископијом у Топлици, смештеној у новом Немањиним манастиру Светог Николе, саграђеном на неким старијим остацима при седишту жупе, односно у раштрканом насељу. Она је успостављена у дотле западном делу Нишке епархије. Моравски Градац у Чачку, као што му име каже, подигнут је на неком старом утврђеном насељу, вероватно римском муниципијуму. Вероватно је и у 4. столећу имао епископа, који је касније повукао на Јелицу. Судећи по положају у равници поред реке, где има налаза 10-12. столећа, ту је било средиште жупе, а накнадно је постао архијерејско седиште. И Свети Ахилије Моравички и Ђурђеви Ступови у Будимљу су епископски манастири смештени уз средишта жупа.

Иловица и Студеница Хвостанска, нова (или стара?) седишта епископија, основани су као велики општежителни манастири још у 5-6. столећу. Седиште Зетске епископије у манастиру Светог Арханђела Михаила, Иловици, на први поглед је на необичном положају. Налази се у близини два града са инородним епископима (Котор и Дубровник), у сељачком Грбљу а на острву. Да ту нису живели православни Срби, они словенске службе, манастир не би био обнављан. Затим је ту образовано престоно подручје Србије у Поморју, налик оном на Косову. Одмах по ослобођењу од Византије обновљен је славни манастир, као такав памћен под Немањићима, по свој прилици због историје и светости коју је поседовао – ту сахрањених мученика. Храм је обновљен на старим зидовима, само је унутрашњи простор преобликован. Студеница Хвостанска је можда једно време била запустела, као и Иловица. Поводи за успостављање Хвостанске епископије у овом древном манастиру су посебно занимљиви. Епархија је основана на некадашњем тлу Призренске епископије (као Топличка на Нишкој), чији је грчки епископ протеран 1220. године, а у непосредној близини Светих Апостола, старог и будућег седишта архиепископије и патријаршије. Храм Светих Апостола из 7. столећа је стајао у време Стефана Немање, и није искључено да су ту донете неке важне државне одлуке (као Немањино препуштање престола Стефану Првовенчаном), али Свети Сава није у њему успоставио седиште епископије. Можда се још тада размишљало о обнављању архиепископије на истом месту. Као да је у Метохији Црква била испуњенија

него било где у Србији. Видимо да је и Стефану Немањи и његовим синовима Светом Сави и Стефану Првовенчаном стало да обнове старе храмове, да обнове Предање. Тако су радили и њихови наследници. Свети Григорије Палама у првој Тријади (3. 51) наглашава смисао отачких поука да свети наставља изградњу, неће водити темеље зато што још нема зидова, нити ће рушити зидове зато што на њима нема крова (као што се данас чини). Наравно, ово се не односи само на грађевине, већ и на државу и ПЦС.

Епископ бановине Босне је такође био у Српској архиепископији, али не одмах. За то нема правих доказа, већ само посредних. Најкасније по протеривању латинског епископа Србије Барске архиепископије, епископ Босне се приклонио Дубровнику. Захваљујући томе несметано је служена словенска Литургија, а епископ је могао да не зна латински и да носи словенско име. После 1204. године потпуно је нестало каквог-таквог цариградског покровитељства над Дубровником, што је морало довести до потискивања и грчке и словенске службе на подручју Дубровачке архиепископије. Од успостављања српске православне архиепископије више није било разлога да се епископ Босне хиротонише у Дубровнику. Босанска епархија се одликује коришћењем словенских израза за црквена звања и појмове. То указује на давно покрштавање Срба – Илира на сопственом језику. Дјед је епископ (што се може видети и као синоним); прајед би тада био архиепископ. Већ сам напоменуо да у Чешкој на Бескидима постоје два врха, од којих се нижи зове Дед а виши Прадед. У то време се добро знало у Риму да је Босна део Србије. У дубровачком архиву постоје сачуване препоруке из Босне, где краљ пише да им долазе дједови људи, а једновремено им о истом пише тај исти дед, али себе назива епископом. Још касније, средином 15. столећа, цариградски патријарх Генадије Схоларије (1453-1456) за епископа Босне каже „православан је, јер је Србин“, „у православној хиротонији од правога патријарха тога места“ (М. Петровић 1995: 23-26). Шаљући молитвене дарове синајским монасима, он је морао свакако да се представи, потпише, па им је написао да је православни српски епископ Босне. Цариградски патријарх је добро обавештен о збивањима у ПЦС, јер у исто време херцогу Стјепану („од Светог Саве“), „од недавно хришћанину“ налази мане, пошто крије своје православно опредељење, наводно од својих великаша (а био је у браку са римокатоликињом). Где је било седиште епископа Босне није установљено. Пример незабележеног епископског седишта може бити манастир Крушево, данашњи Добрун (Т. 21). Основа храма, налик Ђурђевим Ступовима у Будимљу, одговара Немањином времену.⁹⁴ У њој су сахрањени неки епископи, судећи по гробовима откривеним испред олтарске преграде.

Брзина признавања Српске архиепископије намеће питање на основу ког Предања Православне цркве је то учињено (а и Римокатоличке). Да ли је тада било опште познато оно што у овој књизи доказујем, да је ПЦС утемељио Апостол Павле? Епископије су успостављене у древним манастирима, који су и некада давно могли бити седишта епископија. Аутокефална ПЦС је успостављена без икаквих припрема у смислу неке постепенисти. Она је глатко прихваћена и у Риму и у источним патријаршијама. Рим је прихватао прилоге Стефана Немање и његових наследника црквама у самом Риму и Барију. Из писаних извора видимо да је Рим увек био свестан утемељености ПЦС. За тако нешто на Истоку нема објашњења у сачуваним писаним документима, али као да су сазнања била иста. Источне цркве су занемариле повеље Василија II издате Охридској архиепископији, чији се архиепископ једини успротивио обнови ПЦС, али без одјека. Наравно, био је очигледан бесмисао постојања седиш-

⁹⁴ Према обавештењима истраживача, Г. Калинића, у неким гробовима у броду је било златовеза. Епископи се сахрањују испред иконостаса, понекад у одежди, али је тешко датовати те гробове пре публикавања. Добрун је добар пример методологије прикривања чињеница. Пошто сам предочио доказе да је храм Добруна старији од припрате са живописом средине 14. столећа (1998в: сл. 1Г), М. Поповић је написао чланак о Добруну, где преузима фазе градње цркве од мене, али тврди да је цркву подигао жупан Прибил, што доказује на невероватан начин, ктиторским портретом Прибила у **призиданој припрати**, „са моделом првобитног храма без припрате“ (2002: 107, 112), а припрату је дозидео његов син Петар! Уствари, жупан Прибил држи модел припрате. Потом је тамо обављено нестручно ископавање, тако да су многи драгоцене археолошки подаци заувек изгубљени.

та архиепископије Прве Јустинијане изван њене области, у Охриду, као и Цркве изван народа. По натписима из Милешеве Свети Сава је архиепископ а Владислав краљ „Рашке и Далмације“. Теодосије у свом житију Светог Саве пише да је патријарх александријски добио вест из Јерусалима о доласку Светог Саве, архиепископа „Далмације и Диоклитије“ (1988: 239). По Доментијану (1988: 101), Свети Симеон, пошто је умро, јавио се у сну Сави и поред осталог казао му, наглашавајући апостолске темеље и континуитет ПЦС: „И на **апостолском зидању законоположења** Христова све испунивши и од истока доћи ћеш к мени, и заједно удостојивши се општем блаженству јединосусне и неразделјиве и животвореће Тројице, насладићемо се вечних добара у бесконачне векове, амин.“ Ту треба подразумевати Апостола Павла (уп. стр. 258), јер су апостоли долазили код народа и успостављали им Цркве, а не обрнуто. У Нијеји је потврђено право на помесност и достојност Светог Саве и његовог народа да обнове ПЦС, на темељима Цркве коју је успоставио Апостол Павле.

Погледајмо стварно стање. Архиепископија Прва Јустинијана је обухватала и стару Превалу, тада познату под именом Диоклитија, са Зетском и Призренском епископијом. Охрид се налазио изван њене области, и зато тамошњи архиепископ није могао имати никаквих територијалних права ни на Прву Јустинијану ни на Превалу – Диоклитију. Другим речима, Српска аутокефална архиепископија је наследила аутокефалну Прву Јустинијану преко територије, тада великим делом у саставу државе Стефана Првовенчаног. Тадашњи положај осталих епископија Прве Јустинијане је неизвестан. Питање је да ли су у тадашњим политичким околностима северне епископије могле опстати под Охридом. У 14. столећу под Цариградском патријаршијом је био манастир Светог Димитрија у Сремској Митровици, вероватно и други у јужној Панонији, а из Цариграда је касније успостављена и епископија у Малој Влашкој. На подручју Мађарске државе су права Цариградске патријаршије заснована на грчком становништву, тамо насељеном под Аварима а затим и под Бугарима, као и на покрштавању Мађара. Епископије Срема, Београда, Браничева, Скопља, вероватно и друге, временом су доспеле у Српску архиепископију односно патријаршију.

Дабарска и Моравичка епархија биле су у некадашњој илирској Далмацији, врло вероватно и Будимљанска епархија, као и претпостављена епископија Источне Босне. Њима треба прибројати и Стонску епископију, једину на мору (Зетска је била у подручју Превале, односно у Првој Јустинијани). Верни народ тих епархија на простору илирске Далмације у прошлости никада није био под метрополном Салоном, на основу апостолског утемељења, а

тога су били свесни и у Риму и на православном Истоку. Предање о апостолском наслеђу преносили су код нас јереји, архијереји и иноци илирских – српских манастира, као и сам народ, односно ПЦС. Прва архиепископија илирске Далмације може бити само она успостављена за Србе, утемељена у време цара Ираклија, како сам показао. Она је преко свог народа преузела бригу и о опустошеној Првој Јустинијани, у 7. столећу. Отуда је Свети Сава архиепископ Рашке (Прве Јустинијане) и Далмације (илирске, а не латинске). Тако је успостављена коначно први пут јединствена ПЦС за сав народ, а окови римског система провинција са метрополама, наметани од обнове Западног царства и увођења „филиокве“, раскинути су. Постављени су темељи за српску (илирску) патријаршију.

Монаштво

О манастирима 11-12. столећа има пре свега латинских података, који бележе њихово постојање на тлу Мађарске или у приморским областима. Бенедиктинске манастире, значи православног устава, подигли су бан Белош на обали Дунава у Срему, а бан Борић у Славонији. У манастирима се понекад спомињу иноци Словени и Грци, због чега их можемо видети не само као православног устројства, већ у саставу Православне цркве. Раније су поминути руски манастири у Мађарској, а кнежеви Галича (где је била и земља Бојка) шаљу прилоге манастиру на Сави непознатог положаја, по свој прилици Светом Димитрију у Митровици (*ВХР* 50). На другој страни располажемо подацима о подвижницима, као што су били Свети Прохор Пчињски, Јоаким Осоговски или Гаврило Лесновски. Њихово присуство несумњиво показује постојање манастира. Захваљујући типичу Студенице, знамо за шест старијих угледних манастира, чији су игумани учествовали у избору игумана српске Лавре: Свети Георгије у Расу, Света Богородица Градачка, Свети Никола у Топлици, Свети Никола у Казновићима, Свети Никола у Дабру, Свети Георгије у Дабру. Храмови прва три манастира су саграђени у Немањино доба, а за остала три то није утврђено, вероватно су старији. Поред њих у исто време стоје и други манастири, као Студеница Хвостанска или Арханђели Призренски.

Од Стефана Немање почиње поновно грађење манастира по узору на Студеницу Хвостанску и срушену Иловицу, односно на грчке манастире. Задужбинар је владар односно држава, а тек касније и поједина властела. Богородичин манастир у Топлици је заправо ограђена црква са две стамбене зграде, ограђен скит. Свети Никола са великом и новом црквом, има пирг на северној страни, али нема поузданих података о обужном зиду. Слично и Свети Никола у Дабру има на северној страни пирг, али је и цео

манастир ограђен; на жалост не зна се када је саграђен. Ђурђеви Ступови су подигнути на врху, где нема воде, са обујмним зидом уз који су наслоњене манастирске зграде – над свима се уздизала црква. Ово је први нов тако изграђен манастир. Студеница има кружну основу обујмног зида, веома правилну, у чијој је средини саборни храм. На западној страни је у оси храма свечани улаз између две полукружне куле са споља живописаним портретима Немањића и арханђелима; исти је излаз на источној страни, мало померен од осе, само је мањи (С. Поповић 1994). На обујмном зиду између њих било је десет троугаоних проширења, кула, које су заједно са капијама морале служити за рачунање времена.⁹⁵ Трпезарија је била на северозападној страни. Овај план је остао уобичајен за Србе, што га разликује од манастира четвороугаоне основе уобичајених за Грке (Хиландар, Иловица, вероватно Грачаница, можда Жича и Пећка Патријаршија) и Латине, код којих су трпезарија и конаци наслоњени на цркву. Нови општежитељни манастири подизани су у престоним местима, обично у седиштима жупа или у њиховој непосредној близини. Ни Студеница у том погледу није била прави изузетак, јер се у њеној близини налази црква Придворица и двор непознатог положаја.

Осим оваквих манастира, постојали су они особени за илирску Далмацију, састављени од групе раштрканих ћелија, а без обујмног зида који би их ограђивао од околног света (сихастирије). Тај „скитски образ“ живота у Египту, Светој Гори и Србији, са 2-3 чрнца, забележио је Доментијан у доба Светог Саве (1988: 96, 124, 205). О њима се зна из посредних података, као што су прњавори у Босни, додељивани манастирима а не испосницама. Такви манастири су имали игумане, споменуте на сабору у Билином Пољу („приори“). Археолошки је на неки начин утврђено да је Свети Георгије у Дабру био такав манастир. Црква је изгледа подигнута на преисторијској гробној хумци дуго коришћеној за сахрањивање угледника (слично Петровој Цркви у Расу и другом), а у време турске окупације окружена је зиданим конацима. Први зидани храм задужбина је краља Милутина, а у његове темеље уграђене су притесане надгробне плоче, као у припрати Тврдоша, у Довољи и другде, које би могле бити из 12-13. столећа (М. Бунарџић 2002). Никакви покретни археолошки налази старији од 16. столећа нису нађени, што би тако датовало и манастир, на први поглед.⁹⁶ То што таквих налаза нема ни у гробовима, укључујући оне испод пода цркве, показује да је реч о сахрањеним иноцима. Око 300 м североисточно, једно истакнуто место више од цркве, зове се Клепало. Може се закључити да се ту налазила првобитно дрвена црква, што тада није била реткост, зато и нема гробова испод темеља, осим испод једног пиластра. Ћелије су биле раштркане околу, зато је клепало служило да се иноцима јави када је време за заједничку молитву. Такав манастир једва да оставља неки археолошки траг.

Упадљив је просторни распоред те две врсте манастира, који се не подудара ни са државним ни са епархијским границама тог времена. Манастири Немањића, са великим храмовима украшеним живописом, на правцу су Добрун – Свети Никола у Дабру (Прибој) – Милешева – Давидовица – Будимље – Морача – и уз море Иловица и Тврдош. Западно од овог правца нема сличних општежитељних манастира са великим храмовима. Да то није последица ширења земље на исток, најочигледнији пример је Дабарска епископија, са седиштем у општежитељном манастиру Бањи, док је на другој страни Лима, левој, манастир Светог Георгија у Дабру, другог устројства. Ту је реч о традицији коју су настављали монаси илирске Далмације. Несумњиво, у ПЦС су упоредо живели манастири различитог устројства, и то у истим епархијама, што је било

⁹⁵ Студеница је имала механички сат који је откуцавао време за молитву. Тачно рачунање датума било је неопходно за богослужења у Лаври. Узгред, ту М. Поповић наивно види рановизантијско утврђење.

⁹⁶ Тумачење истраживача М. Бунарџић (2002) и других, да је у Мажићима реч о манастиру Светог Ђорђа у Дабру, оспорио је М. Поповић (2006), иако је објављен тек извештај уз каталог изложбе, а ископавања су прекинута. Чуди да, као задужен за „правоверност“ археолога, који више од четврт века обликује политику према српском археолошком и градитељском наслеђу Средњег века, М. Поповић није у стању да замисли постојање дрвене цркве, ни монашко гробље, ни могућност да у неистраженом делу манастира постоји још једна црква.

природно. Немањићи су подржавали источни вид великих манастира, или се они боље виде данас, кроз здања и са њима повезаним документима. На истоку земље нови манастири били су подобни оним из доба цара Јустинијана (Иловица, Студеница Хвостанска), познатих тада од Свете Земље до Свете Горе. Они су опстали до данас, док се западни, Илирске Далмације, једва могу разазнати.

Други начин устројства иночког живота је био мучалнички, прослављен на Истоку у 4-6. столећу, али истовремено забележен у Илирској Далмацији. Док је код општежитељних манастира у близини подизана испосница – ћелија (Студеница, Добрун, Дечани, итд.), овде је редослед обрнут: прво се појави мучалник, а затим се окупљају следбеници и подижу своје ћелије око њега. Најзначајнија је група подвижника на југоистоку Прве Јустинијане: старији Свети Јован Рилски, а у 11. столећу Свети Прохор Пчињски, Свети Јоаким Осоговски и Свети Гаврило Лесновски. Они су живели у некој пећини или ћелији коју су сами направили, а затим би ученици у близини подигли црквицу, уз коју се образовао манастир. Тако је у Русији настао Печерски манастир код Кијева. На западу се такви подвижници слуте по сачуваним испосницама на Врбасу код Крупе, у Моштаници, код Цвијетнића поред Уне (Ћелије).

Дело Светог Саве

Много је писано о Светом Сави и његовом делу. Свети Сава је био владарев син, а потом брат владара, а они су били домаћини Србије. По давном поретку, домаћин је имао дужност да се стара о кући, о обредима посвећеним прецима и свим члановима домаћинства. Зато је посебну важност за народно биће имала појава домаћина ПЦС из владарске породице. Архипастир (прадед) – духовни поглавар народа више није био странац, чији родитељи нису били познати народу, већ свој коленовић из прастарог владарског рода. Зато је прихваћено укидање погребних обреда са подизањем громила на посебним местима; коначно се цео погребни обред одвијао у цркви, на гробу и у кући (слава). Прадавна старозаветна предања су помирена са хришћанством, што је допринело поновном духовном обједињавању и обнови народа, настањеног у различитим државама, матичној Србији и Босни, и у Византији и Мађарској. Уз то, чврсто држање православља у време пада Цариграда и победе Рима, омогућило је да се ПЦС не само одржи већ и прошири свој утицај у јужним крајевима Мађарске, пре свега у пределима Посавине, у Срему и Банату. Томе је најбољи сведок наследник Светог Саве на архиепископском престолу, Свети Арсеније Сремац. Свети Сава је превео на „светло словенског језика“ одлуке васељен-

ских сабора, различите законе, написао многа тумачења и објашњења, и данас драгоцен. Таквим својим радом надозвао се на дело Светих Константина Ћирила и Методија и стекао неугасло уважавање код православних Словена, Бугара и Руса. Учврстио је сву православну словенску цркву на исправном путу, али и правни и праведнији поредак у држави. Постоје мишљења да је „култ“ Светог Саве вештачки ширен од стране СПЦ у новије време („Свети Сава – школска слава“). То наравно није тачно. Веселин Чајкановић (који је разматрао претхришћанска веровања Срба), повезао је Светог Саву народних предања са српским врховним богом. Ни једна историјска личност није тако уграђена у биће укупног српског народа као Свети Сава, кроз разна предања и називе места. Нема код других народа примера такве прожетости свог великана са народним предањем. Свети Сава је учитељ, отац, митски предак (стр. 321); многоопевани Краљевић Марко био је са-мо узор ратницима. Делом Светог Саве ПЦС је поново стекла ону улогу међу Словенима коју је имала у 7. столећу.

НЕМАЊИЋИ

Историја ПЦС од Светог Саве много је боље позната од оне старије. Историчари и историчари уметности основни су тумачи баштине тог доба. Археологија не може да дода много тога, али исправља неке битне заблуде везане за области или збивања о којима нема писаних података. На пример, за Кључ, Неготинску крајину и сав Тимок нема писаних података да су били српски, нити било чији, али се у нашим историјама по правилу искључују из српских граница, чак и у време Деспотовине, иако научници наших суседа не тврде да су то биле њихове области. Тако испада да су то били пусти, ненасељени крајеви. То јесте била крајина, погранично подручје мешања (што се и види из археолошке грађе), али да ли би наши владари били ктитори манастира Водице и Тисмане на левој страни Дунава, или Горње Каменице, да је то била туђа земља? О Србима сведоче град Вишесав на Дунаву испред Кладова а преко пута манастира Водице кнеза Лазара, ту су и манастири Вратна и нестали Блатски манастир у Неготинском блату, црква Душица где се тражи гроб Краљевића Марка... Налази грнчарије особени за Србе доба Деспотовине распоређени су преко Гвоздених врата до Неготина, у свом Тимоку, а храмови Црне Реке личе на оне на Скадарском језеру, итд. (Ђ. Јанковић, М. Вуксан 2004). Зато ћу даље изнети само неке слике о прошлости ПЦС засноване на археолошким подацима, које олакшавају њено разумевање или исправљају садашња схватања, а и допуњују знања о старијим епохама.

Доба Немањића је доба напретка Србије и као такво је запамћено. Наследници Стефана Немање наставили су ширење земље на исток и југ. У ослобођеним областима, оним изгубљеним почетком 9. столећа, и даље су обнављали старе цркве, манастире и епископска седишта, што су наставили касније и обласни господари. Негде је на рушевинама старе велике базилике подизана мања црква (Липљан, Грачаница, Мородвис), негде су на старим зидовима подизане нове (Богородица Љевишка, Старо Нагоричино), а негде су на старим светињама изграђивани нови манастири са потпуно новим храмовима (Прохор Пчињски, Лесново). Саборна црква Охридске архиепископије добила је раскошно предворје. Седиште Српске архиепископије премештено је у Пећ, тамо где се налазило у време цара Ираклија. Стари храм Светих Апостола је добио нову куполу и олтарски простор, а на месту некадашњих бочних просторија саграђене су две цркве, накнадно све повезане новом заједничком припратом. Из таквог односа према првобитном храму види се његова светост и велики углед међу Србима. Могао је бити саграђен нов храм као на другим местима, већи и лепши, али није; преправљен је само источни део старог храма, важан за Литургију. Престоно место са дворцима је изграђено на југу Косова, на средишњем развођу Балканског полуострва, а друго је било у Грбљу.

Дворци, познати преко оних који и данас стоје у Грбљу и Паштровићима, састојали су се од палате уз коју се обавезно налазила придворска црква. Држава није имала сталну престоницу, а најважније одлуке су доношене на саборима, одржаваним на отвореним местима а уз неку цркву. Тако је било и у Босни, касније и у Херцеговини („станци“). Друштво је било подељено на класе, налик кастама; у Душановом законнику прво се пише о свештеницима а затим о властели. Пољопривреду су носили сељаци – себри и сточари – власи, али је држави највеће богатство доносило рударство. Сребро и други метали извожени су на запад посредством приморских латинизираних градова, пре свега Дубровника, што им је доносило огромну зараду.

Ширењем Србије на југ оствариване су давне жеље да се Словени тих области нађу у једној земљи, као у доба Самуила – на карти се види да је реч о истим областима. Томе је водило и проглашење патријаршије и царства. У походима на југ учествовали су и ратници из Босне, жељни војничке каријере. Упоредо са освајањем некад византијских области, Срби су војнички помагали Византији у одбрани Европе од Турака, још од доба краља Милутина. Ширење на југ био је само један од разлога за жртвовање неких области на западу, као Стона са Пељешцем и острва у Јадрану. Препуштени су Дубровнику, као неком банкарском средишту где је чуван новац, преко кога је продавана и купована роба са Запада. Али у исто време обновљена је глагољска писменост код бенедиктинаца, око православних манастира Крке, Крупе и Драговића, и са њима стиже у Праг. Тамо је чешки краљ и немачки цар Карло (1316-1378) основао Словенски манастир („Емаус“) 1347. године, уз сагласност Рима, са Литургијом на словенском језику. Он је одржавао везе са царем Душаном (1331-1355), обновитељем Крупе, чија је сестра Јелена, удата за бана Младена III Шубића 1347. године, подигла Крку, по предању. Ова подударна указују на неку промишљену политику цара Душана према српском и словенском западу, потпуно неиспитану. На истоку, тиме што је и област слива Тимока укључена у Србију, а по свој прилици и Видин, достигнуте су границе старог Северног Илирика односно архиепископије Прве Јустинијане. То не може бити случајно, јер су то области где су Срби живели у 6-7. столећу. Занимљиви су тадашњи добри односи са Бугарским царством. Свети Сава је умро на бугарском двору, у

⁹⁷ Остатке овог изванредно важног храма и манастира за српску историју угрожавају воде Бојане; сачуван је само југозападни угао храма. Кости краљева Михаила и Бодина и њихових наследника, можда још могу да се спасу, да не заврше у муљу Бојане и песку Јадрана. То је цивилизацијска срамота не само за државу Србију, већ и за Црну Гору и Албанију.

Трнову. Задужбинар цркве Бојане код Средеца у време цара Константина Асена, севастократор Калојан, истиче да је унук Светог Стефана „кралџа србьскаго“. На северу су односи са Мађарском били затегнути; ратовало се у Срему, око Београда, али се граница није много померала.

У време Немањиног унука, краља Владислава, одиграла се пошаст која је променила историју Евроазије. Монголско-татарски савез је опустошио Источну Европу и Подунавље као некада Хуни. Прва жртва у Европи је била Бугарска на Волги, уништена 1236. године. Номадски Кумани и други народи почели су да се повлаче у Подунавље; насељавају се и у Србији. Потом је уследило освајање Кијевске Русије, праћено покољем становништва. Пошто су разорили Русију, Монголи су захтевали покоровање Мађарске, а затим је уследио уништавајући поход преко данашње Пољске, Чешке и Словачке 1241. године, у коме је Мађарска опустошена а становништво побијено. Краљ Бела IV је побегао у Трогир, и Монголи нису успели да га стигну ни да освоје приморске градове. Монголи су презимили у Равним котарима; на пролеће су кренули назад али преко Србије, која због неспособности краља Владислава није умела да се спреми за одбрану. Због стида ти догађаји нису забележени. У Зети су се поделили на две хорде, од којих је једна изненадила становништво Метохије и побила га, а затим отишла на Дунав, сатрвши становништво Ниша – зато је и Нишка епископија угашена. Друга хорда је редом спалила Ђурђеве Ступове у Будимљу, Рас и Студеницу. Затим су се окупили на Дунаву, побили хришћанске ратнике који су им принудно пришли још у Мађарској, и отишли у степе покоривши Бугарску. Последице су биле вишеструке. Златна хорда је остала дуго значајан чинилац у ратним збивањима у Југоисточној Европи. Као господари Бугарске, Татари/Монголи су учествовали у ратовима са Србијом и остали су забележени у топонимији. Стефан Дечански је као краљевић био један од српских талаца Златне хорде, на Криму. После победе у бици код Велбужда, сви заробљени Монголи/Татари су побијени. Кнез Ростислав из Чернигова је са својим људима (породица, ратници и свештеници са породицама, можда епископ, монаси) избегао у Мађарску, где је од краља Беле IV и потоњег зета, добио новоосновану Мачванску бановину са Сремом. Он је касније загосподарио Видином. Сведок тог доба и досељеника су руски нагрудни сребрни крстови. Нађени су у гробљу у Мачванској Митровици, на подручју Београда, Вуковара и осталог Срема, што показује простор где су се избеглице населиле. Занимљиво је да се истовремено шири употреба обоца кијевске врсте, са три јагоде начињене од жице и зрна. Најстарији, из доба монголске најезде, нађени су у Дупљаји на Карашу, а оних 14-15. столећа има на свом простору од Ибра до Лике.

Мађарска је велике губитке у становништву надокнађивала насељавањем досељеника, културно сродних номадских Кумана и других избеглица из степа, али и великим бројем Немаца и представника других народа Западне Европе. Дотле преовлађујућа словенска материјална култура, нестала је. Убрзо је изграђен и низ нових цркава, сада у готичком стилу. Такав случај је установљен у Мачванској Митровици и Раковцу у Срему (Домбо – Градина). То уједно показује да су те цркве тек тада прешле у римокатоличке руке. Слично је и романичка саборна црква у Свачу, кога су Монголи спалили, обновљена као готичка грађевина у време краља Уроша. Древни храм Светог Срђа и Вакха на Бојани, који је морао страдати, остао је романичка грађевина. Са њега су сачувана два латинска натписа, мањи поред врата, да је црква подигнута под краљицом Јеленом и њеним синовима Урошем (Милутином) и Стефаном (Драгутином), и велики натпис изнад врата, о обнови под краљицом Јеленом и краљем Милутином.⁹⁷

У време краља Милутина одиграла се велика промена у изгледу храмова (сл. 84). Прешло се на грчку основу уписаног крста, где су ступци носили куполу. Код мањих цркава куполу су носили лукови ослоњени на пиластре преко сферних троуглова – пандатифа. Тиме је сасвим прихваћен грчки облик храма, наравно са неким домаћим особеностима, као што је старо наглашено четвороугаоно постоље кубета (доприносило је висини цркве). Сав простор храма сада је постао јединствен молитвени простор, осим припрате. Такав је простор чак и у Богородици Љевишкој, са пет бродова, 16 стубаца и 5 односно 6 купола. Затим краљ Милутин гради први нови храм триконхалне основе, у Хиландару, што је постао узор за храмове епохе која је уследила. Ипак је краљ Милутин своју највећу задужбину, Бањску, у којој је сахрањен, саградио на дотле уобичајен начин, са наглашеним бочним просторијама – параклиси-ма, тако да личи на Сопоћане а по склопу и на цркве 6-9. столећа.

Предање и чињенице о ктиторству краља Драгутина

Пошто је предао престо брату, краљ Драгутин је од таста, мађарског краља Ладислава IV Куманца, добио на управу и коришћење Мачванско-усорско војводство 1284. године, од Шумадије и Београда до ушћа Врбаса. Исте године се бан Босне Стјепан I (1290-1310) оженио Јелисаветом, ћерком краља Драгутина. Архиепископ Данило II пише да краљ Стефан Сремски, зван Драгутин, пошто је добио Мачву од таста, „дође у ту земљу да је просвети, и да народ, који је био у таму и мраку незнања, по учењу бо-

жанског писма приведе ка светлости спасоносног живота.“ Затим да краљ Драгутин „доби многе крајеве угарске земље, а такође и босанске земље. Многе од јеретика босанске земље обрати у хришћанску веру и крсти их.“ То су му била најславнија дела, „... јер ти си јеретички кукољ духовним српом из корена посекао ...“ Пред монашење и смрт сазива сабор: „И тако посла писма ка епископима и игуманима и ка свој властели који су силни ...“ У његовој земљи је 1314. године био и митрополит: „Славни град Београд са великом саборном митрополитском црквом“ (Данило Други 1988: 62, 70, 74, 76, 104). Поред тога, зна се да је Драгутинов посланик 1293. у Млецима био босански епископ Василије (М. Јанковић 1985: 54-55). Василије је забележен као епископ Босне а не Усоре, али је његово седиште вероватно било око ушћа Усоре у Босну. Папа у једном писму из 1290. пише да је у Београду епископ шизматик, који подиже у области нове цркве и доводи у њих шизматичке свештенике (Ј. Калић-Мијушковић 1967: 68).

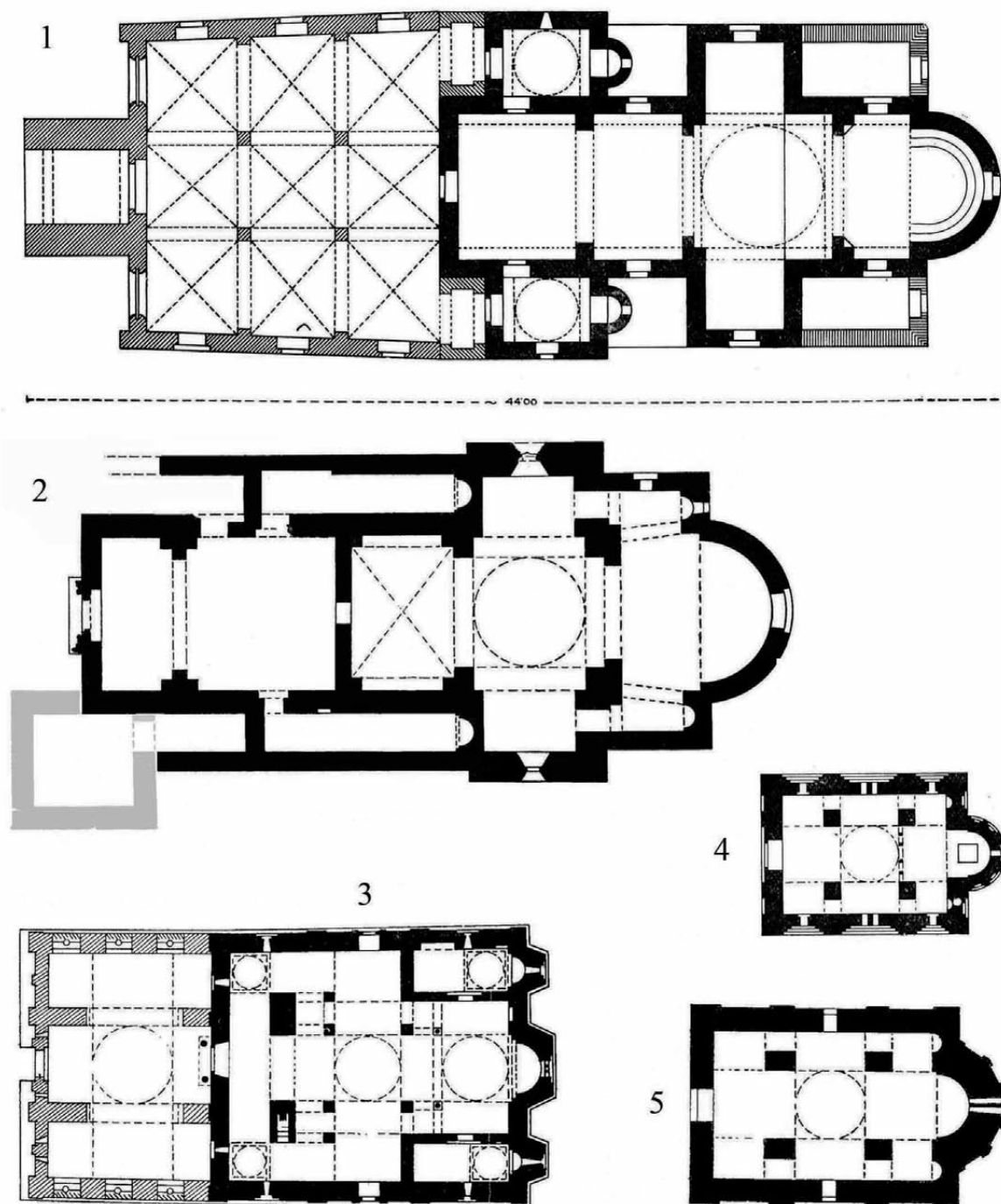
Предање са краљем Драгутином повезује оснивање низа православних манастира управо на подручју којим је владао после абдикације, од Кастаљана и Тресија на Космају, преко Винче, Грабовца, Мислођина, Тронеше, Раче, Ломнице, Папраће, Озрена, Удрима и Возуће до Липља код Теслића. Ни у једном од њих данас нема видљивих храмова ни других сведочанства из његовог доба. Њихов распоред подудара се са земљама краља Драгутина јужно од Саве и Дунава; северно од Саве стајали су стари манастири, подигнути у 11-12. столећу ако не и пре. Драгутин је називан Сремским краљем, иако то није једина област којом је владао. М. Динић је извео више доказа да је он наводно држао само „онострани“ Срем, то јест Мачву. Међутим, његов претходник, руски кнез Ростислав, био је бан Мачве, иако је владао и Сремом. Срем је био славан, пре свега због прошлости и Цркве, и зато је истицан као граница према Мађарској. Православна црква у Срему била је чврсто утемељена, што је потврђено и кроз писане и кроз археолошке налазе. Није случајно први наследник Светог Саве на архиепископском престолу Србије био Свети Арсеније Сремац. Београд је био престоно место краља Драгутина, одакле је истиснуо римокатолике. Зар би то било могуће да и непосредно окружење, Срем, Банат, а и југ Бачке, под његовим сизереном и тастом, мађарским краљем, није било православно? Краљ Драгутин владао је и Усором, а њене западне границе траже се на доњем току Врбаса, где се граничила са Доњим Крајима. На југозападној граници Усоре, у месту Осредак код Кулаша, западно од манастира Липља у близини изворишта Украине, нађен је несвакидашњи натпис (сл. 85. 3). Урезан је на каменој полулопти (данас у музеју у Добоју): „се пнса дьнакь кьнеза хрватинна“ (М. Вего 1970: бр. 278). За кнеза Хрватина Стјепанића (1299-1305) сматра се да је био противник бана Стјепана I, али су му синови сваки за себе признали за владара његовог сина бана Стјепана II, унука краља Драгутина (Ј. Мргић-Радојчић 2002: 42-43). Камен са записом је по свој прилици био међаш, постављен на граници – развођу између изворишта Украине у Усори и долине Врбање у Доњим Крајима. Сведочи да је код Хрватина, кнеза Доњих Краја, званично писмо била ћирилица (односно био је православан), и да је успоставио добре односе са краљем Драгутином.

Изузетно сведочанство о делатности краља Драгутина у Усори је натпис са Манастиришта у Горњим Кијевцима код Градишке (М. Ђурђевић 2006), у жупи Глаж, касније у саставу Доњих Краја. Ту је у рушевини једнобродне цркве откривен натпис урезан на малој каменој плочи (сл. 85. 1), који гласи: „азъ: лом(н)ичьнь: попь: [пн] / сахъ: по рожьствъ: х[рнстовъ] / на :ч: л(ъ)тъ: н

⁹⁸ Наиме, мрамор у виду сандука са двосливним кровом, има натпис са једне дуже стране, а испод је косим засецањем добијена шупљина изнад раке. Испод се у поду морао налазити поклопац гробнице, намењене за више покојника. Тако нешто није потребно на гробљу, где се споменик једноставно уклони са раке или гробнице да би се обавила нова сахрана. Значи да се налазио у цркви, и то на гробу ктитора.

⁹⁹ Сви ти нови подаци откривени су и спашени случајно, јер је Атик цамија стотинак метара удаљена од Музеја Семберије. Око Бијелине постоји више топонима као Црквиште, Бела црква и слично.

¹⁰⁰ *Лексикон* 10.166; тамо је прва археолошка истраживања обавио Г. Симоновић из Музеја Републике Српске у Бања Луци, коме захваљујем на подацима.

Сл. 84. Промене изгледа храмова у доба краља Милутина: 1. Жича краља Стефана Првовенчаног; 2. Бањска старог плана; 3. Грачаница; 4. Свети Никита код Скопља; 5. Свети Стефан, Конче, из доба царства.

Сл. 85. Различити натписи са севера Босне: 1. натпис Ломничана попа и 2. мрамор са именом Раден исписаним глагољицом, Горњи Кијевци код Градишке; 3. белег са записом дијака кнеза Хрватина, Осредак код извора Укрине; 4. натпис попа Богеле Кучевца и 5. Бјелосава Лучића сахрањеног поред своје цркве, Бијељина.

:т: і :а: л(ъ)тo / а по тога прѣхъ :н: і :а: л(ъ)т[о] а по б(о)ж(?)ітѣхъ: на :а: л(ъ)т[ъ].“ Натпис је очигледно попа Ломничког, од 90 година (ч лѣтъ), и настао је 301. године (т:а лѣтo), односно 1301. године. Натпис сведочи да нађене рушевине припадају православној цркви, у месту где је живео поп (надимком) Ломничан. То је налазиште од раније познато по надгробном мрамору са именом Раден, написаном глагољским словима, датованом у 12. столеће (Б. Фучић 1982: 212). Ту су откривени и манастириште рановизантијског доба и темељи православне цркве брвнаре страдале у 20. столећу. Име попа Ломничана води до Ломнице, манастира на левој страни Дрине наспрам Лознице, коме је по предању ктитор био краљ Драгутин. Најпогодније време да се неки свештеник досели из Подриња на Врбас, било је доба владе краља Драгутина, што укрепљује датовање у 1301. годину. Тако овај натпис и приказује и разјашњава црквену политику коју је водио краљ Драгутин, потврђује речи Данила II, предања о његовом ктиторству и податак из папиног писма. Са подручја доњег Подриња, слани су искусни свештеници на крајњи запад Драгутинове Усоре. Земља је прво просвећена успостављањем црквеног поретка, а затим су потиснути представници Римокатоличке цркве, која је тада због „филиокве“ и других разлога сматрана за јеретичку; о њима је реч у делу архиепископа Данила II.

Како је изгледало православно окружење позног 14. – прве половине 15. столећа у доњем Подрињу, код Ломнице, откривају натписи са надгробних мрамора пронађених у темељима Атик џамије у Бијељини (М. Бабић, Г. Томовић, 2004). Од 12 натписа, скоро сви боље сачувани су повезани са неким црквама и манастирима (сл. 85. 4-5). Један натпис је написао поп Богела Кучевац; мрамор над гробом Радина, званог Мјерак Виденовић, поставио је његов брат Драгчин, изгледа у цркви.⁹⁸ На натпису Бјелосава Лучића пише да је сахрањен у цркви коју је подигао на својој племенитој (баштини). Судећи по натписима, неки покојници су могли бити калуђери („раб Божи ... зван ...“), а сачувана су имена Георгија и Теоприла. Када се све сабере, произилази да су у натписима сведочанства о најмање две цркве које нису биле саборне, о трећој у Кучеву, и још о најмање једном манастиру у пределу Бијељине.⁹⁹ Ово су исходи устројавања Православне цркве у областима земље краља Драгутина. То је средина одакле је потекао поп у Кијевцу столеће раније.

На западу Босне, у тадашњим Доњим Крајима, такође је било православних манастира и цркава (Ј. Мргић-Радојчић 2002: 153-154). У жупи Лушци, одакле је потекао кнез Хрватин, забележен је у првим турским пописима стари манастир у Пецкој, код извора Сане. Заиста, тамо се налази манастириште са некаквим остацима, а испод тог мес-

та је садашња црква Светог Илије. Она садржи делове прозора неке старе богато украшене цркве, исклесане најкасније у првој половини 15. столећа. У близини, код Слатине изнад Сане, налази се Призренац¹⁰⁰ (или Призрен), утврђено место сабијено око стене, на којој је некада могла бити црква. До 2012. откривен је један камен из апсиде цркве. Место је неприступачно са три стране, али је незаштићено одозго, са источне стране. Површине је само око 30 x 20 м заједно са стеном, нема воде, па делује као неки светогорски скит, налик оним у Метеорима. Ипак је скит освајан, рушен и обнављан – нађена су топовска камена зрна и стрелице самострела. Вероватно је први пут рушен приликом пада Босне 1463. године, а затим су га преузели српски ратници.

За манастир Гомионицу такође је већ изнет став да потиче из доба пре турске окупације, али није свеједно да ли је основан за време или пре Јајачке бановине (сл. 86. 1). Храм је изгледом повезан са Рмњем, Крупом и Крком (сви би могли бити из 14. столећа), а сличност се састоји пре свега у четири ступца у броду и још два у припрати, у куполи и одсуству пиластара (М. Шупут 1991). Испод северног ступца припрате откривен је гроб, и зато је претпостављено постојање првобитно дрвене цркве (З. Падежанин 2002: 89). На спољним лицима уочљиво је различито слагање камена, у слојевима, али не и да је припрата накнадно дозидана, а што је очигледно за спољну припрату. На источном делу цркве као да није било зидања у слојевима. Значи да је црква обнављана у неко доба на старим темељима. Тло и под се спуштају ка западу, а прозори су углавном на истој висини. Источни прозор је најнижи, са дном на једва 1 м изнад спољњег тла. Стиче се утисак да је црква затрпана ерозијом око 1 м од источне стране. Само прозор на апсиди има исцела исклесан један допрозорник. На северном зиду су врата необичног положаја, наспрам северног ступца иконостаса; њихов праг, удубљен за ширину врата, изгледа као надвратник. Зато се стиче утисак да је олтарски део настао можда у 14. – првој половини 15. столећа, а да је садашњи изглед црква добила негде око почетка турске окупације, а потом је најмање два пута обнављана. У једној од просторија старог конака (трпезарија?) у ниши на источном зиду, живописана је икона Пресвете са малим Христом у наручју, на престолу, између два херувима (Т. 22). Датована је у 17. столеће (Ј. Шево 2002: 68-69). Међутим, њена лепота, богатство употребљених боја, отменост украсних палмета, ореол Христов, црте лица Христа и Пресвете Богородице, мени више личе на 15. столеће. У луку је појас вишебојних палмета, који веома личи на оне из лунета 14. столећа или истовременог мрамора из Згошће (Т. 25-26), мада их има и у 16-17. столећу. То сликарство показује изванредно утицај запада, и могло би бити дело

непознатих уметника који су радили и другде у краљевини Босни, као и у Тврдошу у време херцога Стјепана.

Највећи храм у Доњим Крајима је у Крупи на Врбасу, посвећен Светом Илији, археолошки истраживан (Б. Граљук, 1987, 1989). Испред храма је са источне стране откривен готички олтарски простор, у коме су биле уграђене гробнице по римокатоличком обичају, а са северне стране су откривене зграде које су окруживале четвороугаоно двориште наслоњено на храм (сл. 87). На основу тих налаза Б. Граљук је закључио да је ту био римокатолички манастир, чији су храм Срби обновили 1889. године за своју православну цркву. Епископ Никодим Милаш је сматрао да се много српскога народа доселило у северну Далмацију крајем 13. и почетком 14. века, и преноси народно предање о оснивању Крупе у Далмацији: „Овој тврдњи не само што не протурјечи, него у неку руку и поткрепљује и предање, које још живи у народу нашем, да су манастир Крупа основали калуђери манастира Крупе у Босни, и да су по називу тога босанскога манастира назвали Крупом и овај манастир у Далмацији, исто као што се тако назвала и његова околина и ријечица, што на југу мимо манастира тече. Да је у XIII вијеку у Босни постојао манастир Крупа, и то при утоку ријечице Крупе у Врбас, то је познато, ...“ (Н. Милаш 1989: 181-183). Дакле, ако Крупа на Врбасу није била српски манастир до 1317. године, њени калуђери нису могли основати ни Крупу код Зрмање. Храм Светог Илије још стоји као сведок мукотрпног живота ПЦС на западу и чува Предање; зато његовом сведочењу овде посвећујем посебну пажњу.

На свим зидовима храма Светог Илије виде се више начина зидања, углавном по висини, што је било уочљиво и изнутра, пре малтерисања. Уопштено гледано, доња половина је грађена од четвороугаоно притесаног камена слаганог у редовима, приближно до висине прага прозора. Изнад су зидови грађени од претежно обичног ломљеног камена, а коришћени су и комади меке седре из старије цркве. Местимично су се изнутра видели на правилним растојањима отисци греда из скела, некад уграђене у зидове, на једном зиду кружног пресека, а на другом четвороугаоног, што би могло значити да су подизани у различито време. Бочни зидови су наслоњени на старије источне углове, као и олтарска апсида у доњем делу. Од дна прозора навише апсида је спојена са источним и бочним зидовима – истовремено су зидани, над донекле президаним старијим угловима. Дакле, горњих око 4 м је саграђено уједно са апсидом, а код доњих око 4 м је апсида прислоњена на источни зид, дакле млађа је од њих. Та цела горња половина цркве мора бити обнова из 1889. године. Црква је пре те обнове дуго била у рушевинама, јер је почетком 18. столећа забележено да је манастир напуштен („намастир“). Местимично се изнад млађе фазе види неправилно зидање ситним каменом, што може бити оправка започета 1964, пошто су је Хрвати спалили 1941. године.

Претходна црква (доњих 4 м) имала је полукружну апсиду накнадно наслоњену на источни зид брода, што значи да је апсида млађа од брода. Унутрашњим угловима је насела на углове старијег олтарског простора, и саграђена је унутар старијег четвороугаоног олтарског простора. Занимљиво је да апсида није напукла упркос неједнакој подлози и нагибу тла, што указује на могуће још старије полукружне темеље испод ње. Јужни зид је грађен редовима грубо притесаног камена, какви се понегде виде и на северном зиду. Тим зидовима одговарају прозори, иако су већим делом обновљени и уклопљени у млађе зидове изнад њих. Апсида је зидана нешто ситнијим каменом, обично четвороугаоно оклесаним. Изнутра се налазе три усправне правоугаоне нише, бочне су

висине 1,3 м, а средишња је висока 1,7 м и спуштена у односу на бочне. Оне по висини одговарају поду претходне цркве, око пола метра нижем од средишње нише. То јест, средишња ниша је могла служити за епископски престо, а бочне као проскомидија и ђаконик, јер је простор апсиде веома велик (распон је 7 м).

На ову цркву су били прислоњени конаци. Састоје се од две правоугаоне грађевине сачуване у темељима, прислоњене управно уз северне углове храма, и повезане зидом на северној страни. Ширине су око 8 м, а између њих је четвороугаоно двориште величине око 22 x 26 м. Јужни крај западног крила је затворио северни део западне фасаде, али под малим углом, и зато је очигледно да нису истовремени (питање је где се тада налазио западни зид храма). Источно крило је својим југозападним углом обухватило североисточни угао храма – западни зид се наслањао на северни зид храма и на њега наслоњену просторију (данас није видљив), а јужни зид се наслањао на северну страну олтарског простора и описану апсиду. Тај конак је зидан слагањем приклесаног камена у неправилне редове. Описано стање води закључку да је реч о манастирским зградама накнадно дограђеним уз цркву. То се подудара са белешкама 18-19. столећа, да је ту запустео манастир (православних) „калуђера“, препознатан као православан и називан „Намастир“. Храм су могли обновити српски калуђери око 1500. године најкасније, када је долина Сане већ била у турским рукама, али не и Врбас. Покретни налази, забележени у теренском инвентару, углавном припадају 15-16. столећу. Нађени су мали комади живописа, за које се претпоставља да припадају другој половини 15. – првој четвртини 16. столећа (Ј. Шево 2002: 80-82). Мала очуваност зидова тог доба указује на рушење манастира још у време турског освајања Јајачке бановине, 1527-1528. године, али се не може искључити ни неки каснији датум.

Још старија црква је имала четвороугаон олтарски простор готичког изгледа. Б. Граљук датује њено подизање у 14. столеће. Олтарски простор се састоји из два дела раздвојена зидом у темељу, унутрашњег и источног, тако да споља дају у основи издужен четвороугао. Заједно се оба простора сужавају ка истоку. Цео олтарски простор, величине је укупно изнутра 11 x 5,6 м, као нека мања црква, уколико је то био јединствен простор. Унутрашњи део је старији, и накнадно је бочно обухваћен источним делом. Бочни зидови унутрашњег дела су знатно дебљи од осталих, што указује на доградње. У источном делу су уједно саграђене гробнице у угловима. У унутрашњем делу олтара (као и у броду цркве) налазе се две посебно грађене гробнице, једна мала прислоњена уз северни зид, и гробница за одраслу особу у средини, криво постављена. На северној страни, споља се и сада види да је зид источног дела

готичког олтарског простора призидан целом дужином на зид унутрашњег, старијег дела олтарског простора. Лица и углови источног дела грађени су грубље клесаним малим тесаницима, упадљиво другачијих од тесаника у источним угловима цркве. Од две просторије саграђене поред северне стране олтарског простора, источна је зидана на исти начин; западна, која се правцем надовезује на унутрашњи део олтарског простора, грађена је обичним притесаним каменом. Мало је вероватно да су постојале остале зграде уобичајене за римокатоличке манастире, због изгледа и распореда напред наведених зграда. Готичка пластика је нађена у правоугаоном олтарском простору. Она делује као производ 15. столећа. Ни једна врата нису имала готички изглед, осим старог отвора врата на северном зиду (зазиданог вероватно 1889. године), јер је одозго био раван а углови су били заобљени.

Писани историјски подаци употпуњују оквир за датовање ове готичке фазе. Средишње области Доњих Краја већ од 13. столећа почињу да окружују римокатоличке епархије. Према попису парохија Загребачке епископије из 1334, у области Дубице били су северни делови Доњих Краја – Дубички, Врбашки и Сански котар (Мргић-Радочић, 2002: 138-139). Нису познати подаци о римокатоличким црквама у жупама на Врбасу, средњој и горњој Сани, а пре успостављања фрањевачке кустодије у Гребену. То што су робиње и робови словенских имена хватани између 1280-1300. у жупама Сани, Врбасу и донекле Ускопљу, дакле тамо где су на власти били римокатолици, посредно показује да су остале области и кнез Хрватин Стјепанић били православни. По попису фрањевца Бартола из Пизе, оквирно датованом у 1385/90, постоји Гребенска кустодија, коју чине фрањевачки манастири у Гребену, Глажу, Гламочу, Крбави, и градовима на Уни – Крупи, Отоци и Подновом. Као једини нов рачуна се овај у Гребену, који је град од 1357. под влашћу угарског краља. Хрвоје Вукчић са браћом 1385. осваја Гребен, друге делове жупе Земуник и осталу баштину. Зато на молбу краља Жигмунда папа Бонифације IX даје опроштајнице 1391. године за рат против Турака, манихеја, јеретика „и чак и шизматика који у крајевима Босне, често непријатељски нападају државе, земље и крајеве теби потчињене, желећи да их себи потчине.“ Биће да списак Бартола из Пизе треба датovati после 1385/90, јер Хрвоја још увек називају „манихејом“ 1403., иако га папа Бонифације признаје као римокатолика 1401. године. Зато ће пре бити да је Гребенска кустодија успостављена после 1400, у старијој цркви. По паду Босне 1463. године, фрањевци су се склонили у околне области; 1469. је папа позвао вернике да сакупљају њихову имовину и да је предају у нека утврђена места Јајачке бановине (основане 1464), међу којима је био Гребен.

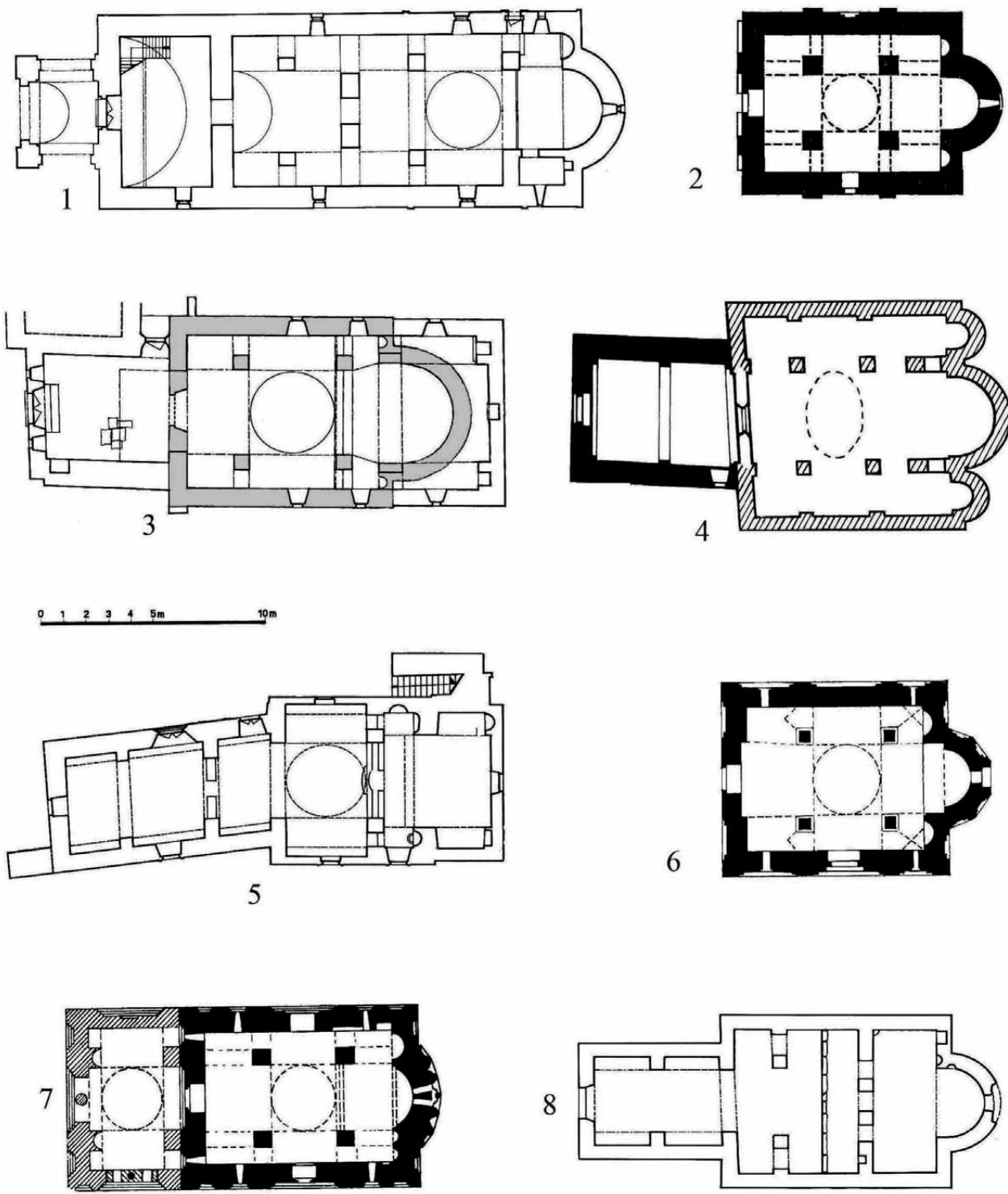
Заједно са повлачењем мађарских снага, одлазили су и фрањевци, тако да се у освојеним пределима одржала само аутохтона црква, православна. Значи да, на основу археолошке и писане грађе, млађу фазу ове цркве, римокатоличку (источни део олтарског простора са бочном просторијом) треба датovati у прве три четвртине 15. столећа. Старија фаза ове цркве (западни део олтарског простора са бочном просторијом) могла би бити из друге половине 14. столећа.

Најстарија црква која се може издвојити је романички грађена, што је добро видљиво на источном зиду. Најбоље је сачуван југоисточни угао (сл. 88). Грађен је лепо клесаним и поравнатим тесаницима од пешчара, дугим око 0,6 м, широким и високим око 0,3 м, наизменично слаганих дужом и краћом страном у јужно и источно лице. На њих се даље настављају редови краћих и грубљих тесаника од кречњака. На јужном зиду такво грађење је сачувано у дужини око 2 м, а на источном зиду целом ширином. Слични добро исклесани тесаници се виде на угловима храма Крупе у Далмацији, само што је тамо коришћена друга врста камена. Североисточни угао споља делује президано. Правилно слагани тесаници видели су се изнутра, на углу источног зида и северног почетка апсиде, у висини око 2,8 м. Северозападни угао је слично грађен, али грубље; сачуван је на северном зиду у дужини око 1 м. Такав је и југозападни угао, али мање сачуван, можда је млађи. На бочним зидовима храма изнутра нема пиластера, као ни у Крупи и Гомионици, нити има објављених или видљивих података да су некада постојали. Зидови су били довољно дебели да носе велику висину. Тешко је оценити и да ли је апсида споља била четвороугаона или полукружна, јер је покривена готичким зидом у 14. или 15. столећу. Занимљиво је да пропорције ширине апсиде према источном зиду, одговарају оним у Крупи у Далмацији. Спољни почетак олтарског простора сачуван је и видљив само на јужној страни, уз источни зид. То је низ од три равно сложена тесаника спојена са источним зидом, на које се надовезује грубље зидан готички олтарски простор. Стиче се утисак да је постојала дубока полукружна апсида, или је споља била четвороугаоне (дакле и трапезоидне), можда полигоналне основе. Остаци ове цркве романичке израде припадају крају 12. – 14. столећу. Уколико цела потиче из тог времена, необично је велика за једнобродне грађевине, приближно као саборни храм Студенице. Њени бочни зидови су касније президани, као и западни зид, изграђене су гробнице, и зато није искључено да је некада имала ступце и куполу. Можда је храм био предвиђен за седиште епископије Доњих Краја.

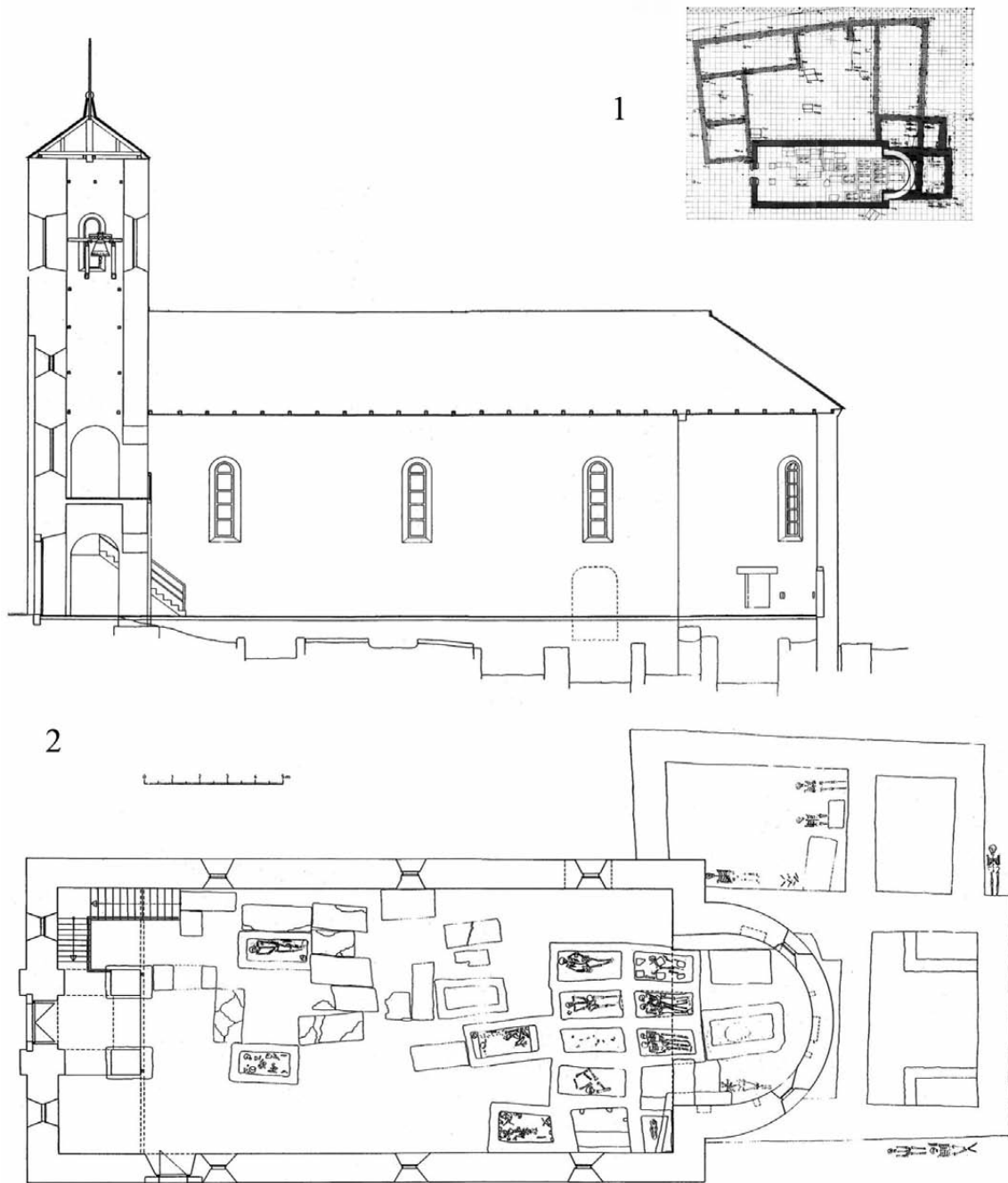
Православни манастир у Крупи на Врбасу могао је постојати и знатно пре 1317. године. После смрти краља Драгутина храм је изгледа запустео. Слична судбина задесила је и (манастирски) храм краља Драгутина на ушћу Граца у Колубару, о коме сведоче темељи дела северног зида и само две гробнице (Ж. Жеж 1993). Једна гробница је била засвођена, а друга је имала надгробну плочу са натписом у коме је краљ Драгутин забележен као Стјепан (стѣпан) а не Стефан (Г. Томовић 1985б). Околност да има врло мало гробова и да нема писаног трага о овој цркви, показује да је брзо запустела, по свој прилици после неуспелог покушаја краља Милутина да задржи Мачву након смрти брата. Око цркве нису нађени трагови истовременог насеља, тако да је реч о манастирском храму. Ту је могло бити ново седиште епископије Срема, јер су пре тога римокатолици преузели цркве и у Сремској и у Мачванској Митровици. Храм Светог Илије у Крупи је преправљен у римокатолички, изградњом готичког олтарског простора после рушења старог романичког. На самом почетку 15. столећа тај президан олтарски простор је значајно продужен, за

¹⁰¹ В. Ђурић 1970, 442-443, написао је да су цркве Св. Митар и Варина црква у Конавлима са полукружним апсидама, из доба војводе Сандаља, јер су православне по посвети и окружене мраморима; прва црква је потом срушена и на њеном месту подигнута нова, без апсиде, а Вариној цркви је срушена апсида и направљен раван источни зид.

¹⁰² Јединствен је споменут (стр. 9, напомена 2) безобразан покушај М. Поповића и В. Бикић, да окриве деспота Стефана Лазаревића да је тако поступио са измишљеном готичком епископском црквом у Београду, а римокатоличком пре краља Драгутина; наводно је њу архиепископ Данило II забележио као велику православну саборну цркву, али оспоравају његов податак да је била храм митрополије.

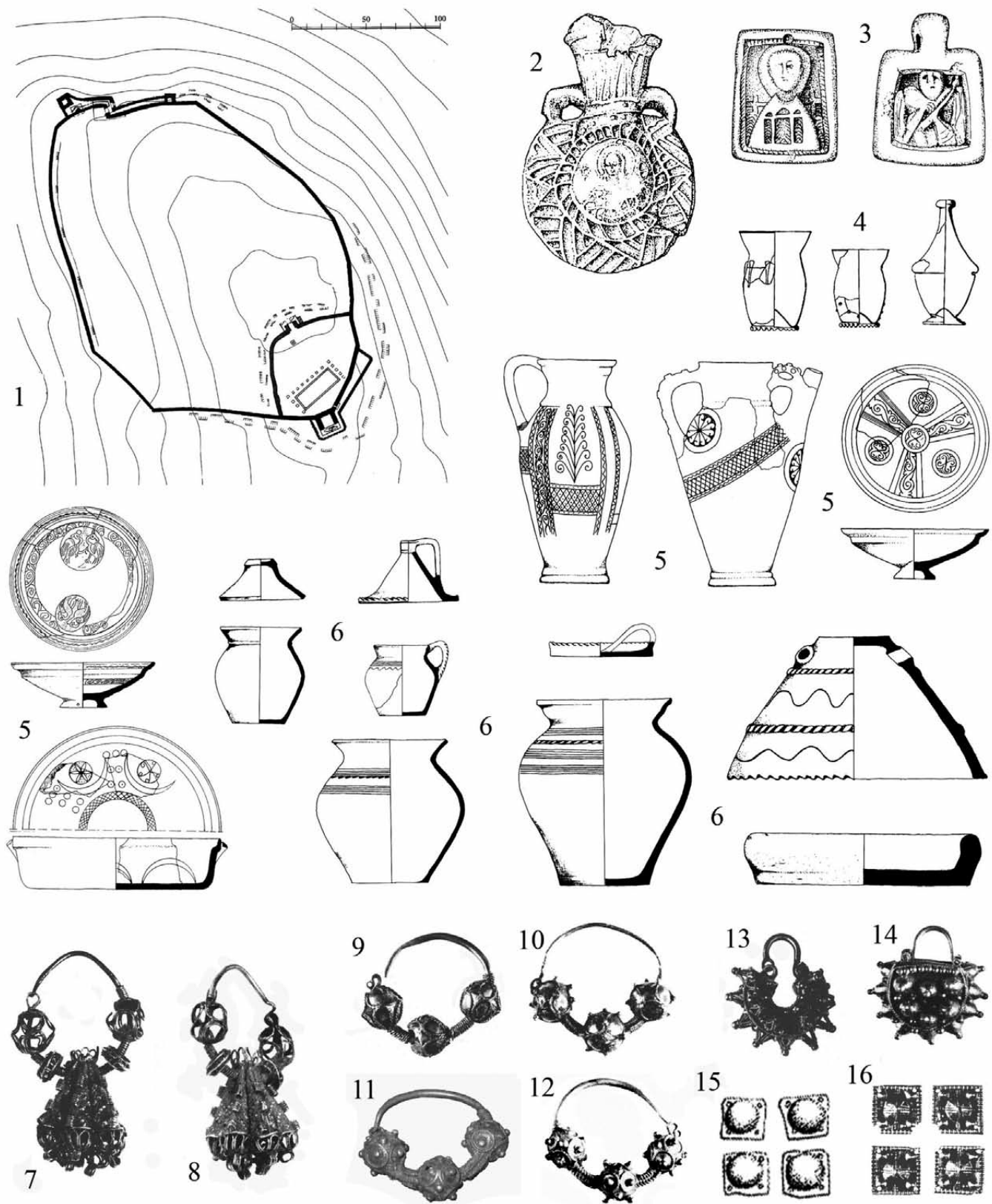
Сл. 86. Основе манастирских цркава на српском западу и сличних на истоку: 1. Гомионица; 2. Муштутиште; 3. Крупа код Зрмање; 4. Тврдош; 5. Крка (неиспитана); 6. Љуботен; 7. Лесново; 8. Рмањ.

Сл. 87. Манастир Крупа на Врбасу: 1. план манастира; 2. храм Светог Илије.

Сл. 88. Крупа на Врбасу: југоисточни угао храма Светог Илије, са најмање четири фазе зидања; на дну доњег снимка види се романичка фаза из 12-14. столећа.

Сл. 89. Српска материјална култура: горе су налази из Сталаћа (између 1371-1413), а при дну сребрн накит 13-15. столећа: 1. основа тврђаве Сталаћ, 2. оловна ампула за миро, 3. камене иконице, 4. стаклене посуде, глеђосано стоно (5) и обично кухињско посуђе (6); наушнице, 7. Коштунић код Чачка, 8, 10, 12, 14. Грборези код Ливна, 9. Ниш, 11. Страгари код Ужица, 13. Стара Павлица код Рашке; почелице из Винче (15) и Грбореза (16).

фрањевачки манастир и седиште Гребенске кустодије. Страдао је приликом пада Босне 1463, а вероватно је постојала намера да се обнови 1469, јер је Гребен доспео у новоосновану Јајачку бановину. То је време када на гробове православних, сахрањиваних у запустелој цркви и око ње, стављају мраморе (стећке), на тло и над подом. Убрзо је уследила трећа фаза, када православни Срби, најкасније око 1500. године, уместо претходног олтарског простора подижу полукружну апсиду храма, обнављају зидове брода, подижу конаке и успостављају првобитни манастир. Тај манастир је вероватно запустео већ по паду Јајачке бановине 1527. године (не спомиње се у турским пописима), а његово кратко трајање опет објашњава зашто га нема забележеног у сачуваним писаним подацима. Храм је обновљен 1889. године.

Потреба да се преправи романичка црква у готичку, показује да је пре тога била православна. Примери таквог преправљања цркава нису ретки. После монголско-татарске најезде 1241/2, уместо обнављања спаљених романичких цркава Раковца (Домбо) и Мачванске Митровице, саграђени су готички храмови. По нестанку српских држава, срушене су или зазидане полукружне апсиде низа православних цркава 14-15. столећа, од Цавтата и осталих конавоских цркава, до оних у Мокром Пољу и Доњем Карину, што је чињено чак и у 20. столећу.¹⁰¹ Супротни примери нису познати.¹⁰²

Православних цркава било је и западно од Доњих Краја, не само око извора Сане, а најлакше се распознају манастири и испоснице. Уз манастир Моштаницу налази се несумњиво старија испосница, бочно укопана у стену (С. Вујасиновић 1993: 26), а сличну је недавно открио Милан Ђурђевић код Доњег Детлака у Усори. Манастир Рмањ је подигнут најкасније у 15. столећу (Р. Пилиповић 2008: 31-33). У његовој непосредној близини налази се неиспитано црквиште. Око Рмања и у Поуњу има више пећинских испосница. Најближе испоснице су Ћелије код Цвјетнића (Т. 23), где је могао бити читав манастир судећи по величини, са две грађевинске фазе, а нешто су даље испоснице код Лапца (Пећина Јанковић Стојана) и Срба. На граници према Далмацији, црква у Заваћу код Дрвара, преко пута Висућ Града, судећи према положају и површинским налазима уломака грнчарије, служи од 6. и 7. столећа до данас, као и она у Кијевцу. Испод ње, на месту Оцрквалје, налази се црквиште са гробљем. Око 5 км северозападно је село Прњавор.

Колико је било православних манастира пре пада Босне, показују топоними „Прњавор“, што је назив грчког порекла за манастирско село, оно које служи манастиру. Не треба доказивати да такви називи потичу из доба пре Турака; подразумевају поредак у коме властелин или владар

може да поклони манастиру неко село, означено православним појмом. И данас се тако зову већа и мања места, као и неки потеси који указују где су та села постојала. У Босни, највише их има сачуваних у некадашњим областима краља Драгутина. Наспрам Крупе, на другој обали Врбаса, налази се Прњавор поред села Крмине, а ту су и топоними Калуђери, Владичина пећина; Прњавор постоји и код града Звечаја. Западно од Врбаса постоје места Прњавор код Бања Луке, а по једно код Костајнице, Петриње и Вргинмоста, затим код Бихаћа и Госпића, а најјужнији мени познат такав назив је за поменуто село код Дрвара. Видимо да је у Доњим Крајима заступљеност манастира уобичајена за српске земље, само су манастири мањи и скитског устројства.

Појава прњавора западно од Уне отвара нова питања, јер откуд такви називи на тлу Загребачке римокатоличке епископије, основане тек око 1093. године (Клаић 1975: 597-507)? На првом месту је питање судбине древне епископије у Сиску (Siscia), главном граду провинције Савије, познатом по мученику епископу Светом Квирину (+309). Прњавори су управо око тог града, чији је епископ Каст забележен још 249. године. У тој провинцији био је и Сервицијум римског доба. Савија је била под Сирмијумом, али по пропасти те престонице, у првој половини 5. столећа, нашла се у Салонитанској митрополији. У раном 9. столећу Сисак држи кнез Посавине Људевит (његова престоница?), али да је у граду столовао епископ нема података. Столеће касније, 928. године, Гргуру Нинском, следбенику словенске литургије, нуђена је епископија у Сиску. Значи да је епископија пре тога постојала, а њен престо је вероватно остао упражњен негде после смрти Светог Методија. Било би природно да Римокатоличка црква обнови древну епископију у Сиску, уколико је њена, а не да успоставља нову у оближњем Загребу. Овако произилази да је нова епископија основана да би потисла стару, као што је римокатоличка епископија у Бачу требало да потисне православну епископију у Срему, у оба случаја супротно одређењу верних. Дакле, посредно увиђамо да је у древној Сисачкој епископији примењивана не само словенска литургија, већ и православно Вјерују, иначе би се једноставно прешло на латинску службу, као у Сплитској архиепископији. Отуда њено природно укључивање у ПЦС, када су се за то стекли услови, можда од доба краља Драгутина. Римокатоличка титуларна бискупија у Сиску основана је први пут 1998, а успостављена је тек 2009. Ето објашњења за Јасеновац – требало је затрти Предање. Овде се намеће питање шта су све српски академици историографи пропустили да истраже и објаве од српске прошлости на западним странама; много података се налази у давно објављеним латинским документима.

Остаци старог храма Крупе на Врбасу указују да је тачно предање о оснивању Крупе код Зрмање. Данас је источни део храма Успења Пресвете Богородице далматинске Крупе четвороугаон, али је доказано да је црква претходно имала уобичајену полукружну апсиду (А. Сковран 1968: 36-40). По сачуваним остацима живописа Георгија Митрофановића, ступци међу којима је сада иконостас очигледно су некада били почеци полукружне апсиде. По садржају живописа, у време када је сликан, иконостас је био између старог пара источних стубаца, испред садашњих. Бочно су били ђаконик и проскомидија којих више нема, јер су туда пробијени пролази у нов олтарски простор. Храм Крупе је данас споља углавном омалтерисан, тако да се на зидовима не могу проучавати грађевинске фазе, већ само облик храма (сл. 86. 3). Црква је основе уписаног крста, правоугаона, са четири ступца. Над ступцима је крстолик простор надвишен куполом, видљив само изнутра, а споља су сви зидови, и делови над угловима, подигнути до исте висине, тако да су бочни зидови горе споља равни, а кров је двосливни. Углови на јужном и источном зиду нису омалтерисани, да би се видело како су грађени правилно клесаним тесаницима. На куполи испод прозора као да се назире старији тамбур. Није сасвим јасно када је саграђена припрата. Она је просторно повезана са бродом, али као да је отвор који их повезује накнадно проширен. Цела припрата је искривљена према северу а јужни зид припрате је дебљи и доле кос, вероватно јер је стеновита подлога са те стране нижа. Западни зид брода је са јужне стране накнадно подупрт пиластром, можда јер је ослабљен проширивањем отвора према припрати. Зато припрата делује као накнадно дозидана и прилагођена непогоднијем тлу. Храм Крупе је обликом повезан са црквама Крке, Рмња и Гомионице (Д. Медаковић 1950), а сродан је низу цркава прве половине 14. столећа у држави Немањића (Мушутеште, Липљан, Свети Никита, Љуботен, Конче, итд). Међу сличним храмовима за Крупу је нарочито важан Тврдош код Требиња, не само због подударности у основи, већ и због потврђених предања да потиче из доба краља Милутина (Ђ. Јанковић 2003а: 36-42). Нема писаних података о оснивању Тврдоша, али једно предање говори да му је ктитор био краљ Милутин. Археолошким ископавањем показало се да је храм заиста изнова саграђен и живописан у његово доба, као и да су предања о цару Константину Великом и херцегу Стјепану као ктиторима Тврдоша у основи тачна. Истичем и особеност положаја храмова Тврдоша, Крке и Крупе, на малим ниским врховима, због чега су им (дозидане) припрате кривљењем прилагођене тлу. То указује на велику древност и континуитет светилишта које се постепено проширује, па би и Крупа у својим темељима могла да има знатно старији храм. У том случају су калуђери Крупе на Врбасу само успоставили манастир око старог храма у Далмацији, док би, према преписаном запису, у доба цара Стефана Душана био саграђен садашњи храм.^{102а} Тиме би и сличност са Крком била јаснија. Зато је разумљиво што се група храмова западних српских манастира, коју чине Крупа, Крка, Рмањ и Гомионица, разликује од српских храмова 16-17. столећа, како се обично погрешно датују.

Крупа у Далмацији је по предању подигнута 1317, што се подудара са смрћу краља Драгутина 1316. године. Зато би разлог за напуштање Крупе на Врбасу могао бити прогон калуђера после смрти моћног заштитника. Занимљиво је да 1317. године папа Јован из Авињона поставља свог епископа за Босну, али га шаље у Ђаково и препоручује мађарском краљу Карлу I (Н. Клаић 1989: 207-209). Ђаково се налазило у пределима којима је управљао син краља Драгутина, а у 12. столећу бан Борић. Нова Крупа је основана у земљи Младе-

^{102а} Постојање старије цркве објашњава зашто из Крупе на Врбасу није пренета посвета цркве Светом Илији.

на Шубића, бана који је настојао да потчини целу Босну. Калуђери из Доњих Краја нису могли саградити Крупу без дозволе бана Младена. Наредне године исти папа пише бану Младену Шубићу, који је пре тога тражио дозволу да оснује фрањевачки манастир, и позива га да се бори против јеретика из Босне (а она је „in provincia Sclavorum“ односно Србији). Ту се бан Младен нашао у незгодном положају, јер му је већина поданика била православна, а они су били јеретици за папу. И краљ Драгутин и бан Младен били су противници краља Карла I у његовом преузимању мађарског престола. Бан Младен је заузео Хум 1318-1319. али је ускоро потиснут; био је поражен 1322. године, у бици код Близне са славонским баном Иваном Бабонићем, заступником Карла I. Његови ратници су били власи (Н. Клаић 1989: 211), односно православни Срби. У таквим околностима, калуђери из Крупе на Врбасу могли су пре тога доћи по позиву Младена, то јест један од услова за досељавање ратничких скупина из Доњих Краја било је оснивање манастира, да би слободно исповедали своју православну веру. Произилази да је за досељене Србе чување припадности Православној цркви било веома важно. Тек треба проучавати улогу бана Младена и откривати шта се стварно дешавало.

Из примера Крупе на Врбасу видимо да *Историја средњовековне босанске државе* Симе Ћирковића (1964) нетачно приказује цркву у Босни. У њој пише да је Босна била између 12. и 15. столећа богумилска – патаренска, а да је од 15. столећа надвладала Римокатоличка црква (1964: 284). Да тај став није просто погрешно тумачење историје, већ опредељење, показују чињенице. Поред већ наведених, у тој књизи дат је сликом натпис (1964: 102), са стене у Доњој Дрежници у Неретви, без објашњења у тексту, потписан као „Надгробни натпис војводе Масима код Заушја (Херцеговина)“, а гласи : + ва нмѣ ѱ(т)ц(а) і с(н)на і с(вѣ)таго д(ѳ)ха а се дворѣ коевкоде м(а)сна і неговню с(с)нѳ радосл(а)ва і м(н)росл(а)ва се пнсарабѣ б(о)жн н с(вѣ)таго д(н)мнтрнѣ ѳ днн г(оспо)д(н)на крапа угарьскога лонша і г(осподн)на бана босаньскога тврѣтка тко бн то потрѣль да є проклет ѱц(ѣ)мѣ і с(н)номѣ і с(вѣ)тнм д(ѳ)хомѣ (Г. Томовић 1974: бр. 51; М. Вего 1970: 33, бр. 15; сл. 83. 3). Читаоци не могу да уоче садржај натписа без тачног објашњења, а такво сакато приказивање археолошких података је бацање прашине у очи, да би се укрепио привид истинитости наметане истине. Војвода Масно (а не Масимо), био је православац под врховном влашћу римокатоличког краља; пред стеном са натписом су три надгробна мрамора, ту му је могао бити двор, а натпис је укlesaо калуђер из православног манастира посвећеног Светом Димитрију, 1355-

1377. године, и нема никаквих богумила. Наравно, о забележеном двору и манастиру ништа се не зна. Десетине и десетине црквишта забележених у *Археолошком лексикону Босне и Херцеговине* крију углавном рушевине православних цркава, судећи по искључиво ћириличним надгробним натписима. Ретке цркве су установљене археолошким ископавањем, као недавно код Соколца. У Граду изнад Ђурђевика у долини Гостиље, јужно од Тузле, нађени су комади живописа са ћириличним натписима (З. Жеравица 1987). Мада није јасно да ли је реч о цркви или двору, несумњиво је датовање у 15. столеће, до турског освајања тих предела Босне. Сва та црквишта, испосничка места и прњавори, чекају истраживаче и обнову.

Култура

Као и остали Словени, Срби нису били склони новцу ни банкама. У Србији је започето ковање новца изгледа већ у доба краља Стефана Првовенчаног, али је оно имало тек симболичан значај. Ковање сребрног новца почиње да се шири од краља Уроша, али служи више за трговину са Западом. Искован новац вреди више од своје тежине у сировом металу, слитку. У Старом Нагоричину, задужбини краља Милутина, приказан је Јуда како прима сребрне гривне величине наруквица, а не сребрњаке (Б. Тодић 1993: Т. 5). То показује да су тада гривне коришћене уместо новца (ни једна гривна до сада није нађена). Гривна је и данас назив за новчану јединицу у Украјини. Постоје документи из Босне позног 14. столећа, у којима се наводе гривне као средство плаћања (А. Крониа 1927: 224). Кован новац је служио за трговину, као роба, али је такође изражавао идеологију државе. Сребрни српски динари прво личе на млетачки новац, кован по узору на старији византијски новац, и носе латински натпис. На њему је краљ приказан са Стефаном Првомучеником (дакле славом Немањића). Од краља Душана новац има два вида, намењена различитим тржиштима. Динари са латинским натписима на предњој страни (аверсу) имају приказаног владара, а на задњој (реверсу) грб (непотпун) Немањића, шлем са велом и челенком. Новац са грбом такве врсте кован је у суседној Мађарској и Влашкој, али је непознат у Бугарској и грчким државама. Новац са ћириличним натписом, дакле намењен Словенима, сасвим је другачији, по садржају једнак византијском: на аверсу је Христос, а на реверсу владар, представљен на престолу са мачем као судија, или на коњу као војсковођа.

Кроз 13-15. столеће Срби су живели у две своје државе и у Мађарској, а ширили су се на југ. То су све простори на којима су Срби живели и пре Римљана, и у 6-7. столећу. У складу са природом рељефа, матични прос-

тор је био онај стари, Илирска Далмација, од Ибра до Поуња. Ту су битне особине културе биле заједничке, без обзира на државну подељеност. То је упадљиво за општенародну културу упркос археолошкој неистражености. Особености културе, и материјалне и духовне, разликују се упадљиво од оне средњеевропске – мађарске (заступљене у Панонији), а мање од бугарске и византијске. Осим што се развило рударство и металургија, на којима је стварано богатство, природа основне привреде није се променила. Темелј друштва су чинили власи и себри, а сточарски производи првих су извожени, као и пре. Може се само нагађати да су на селу станови били исти – дрвене надземне зграде са огњиштима и вајати. Били су уобичајени више или мање грубо рађени лонци, понекад украшени валовницама, рађени на спором витлу, као и друго кухињско посуђе. Особена је употреба сачева и црепуља за цео српски простор (сл. 89), које суседни народи нису користили (Ђ. Јанковић 2001). За Деспотовину су особени лепо рађени лонци са ребром на рамену украшеним јамицама. Њих има и у пределима Зете, код Требиња, а на запад у свој Крајини; прављени су у Посавини до нашег века. Женска ношња је била иста (свакако и мушка), препознатљива по једнаком накиту од Ибра до Лике, од Јадрана до Посавине. Жене су носиле обоце, обично са три јагоде, начињене од сребрних зрнаца и жице, знатно крупније од оних из 12. столећа. Биле су особене почелице од сребрних плочица, каквих има од Црног мора до Поуња. Код мушкараца је сада често ношење печатног прстења са грбовима, понекад са натписима, познато од Тимока до предела Босне. Уведена је примена надгробних мраморова у неколико основних облика, у неким крајевима украшених рељефима, и са ћириличним натписима. У самим грбовима наилази се на тризну, то јест уломке грнчарије. Обе државе су слично деловале, није било престоница, одржавани су сабори – станци, на којима су доношене важне одлуке. Утврђења су била са бранич кулом у склопу бедема, најјачом и најбезбеднијом, последњом одбраном, у коју су склањана жене и деца. И наравно, Црква је била једна.

У складу са политичким околностима, постојао је културни утицај са југоистока на краљевство и деспотовину, а у Босни, повремено под мађарском окупацијом, био је присутан северозападни утицај. На обе стране утицај се сводио на увоз луксузне робе и њено подражавање, као и запошљавање страних градитеља, клесара и сликара. На пример, домаће чаше од белог провидног стакла се шире на запад до Неретве и Босне, оне од зеленог стакла на исток до Неретве, а ретке чаше украшене сликањем стижу са севера до Дунава и Босне. Или, источно посуђе украшено зграфито начином шири се на запад до Илока и правца Гацко – Требиње, а западна глеђосана грнчарија (италијанска) стиже на исток до Неретве, у Поморје и спорадично до Босне, а и у Полимље. У Босни су прављени и лонци са ободима особеним за Средњу Европу, али на спором витлу, на српски начин. Временом је Римокатоличка црква продирала са запада, и осим готичких цркава које су подизали краљеви Босне, римокатолици, појављује се сахрањивање покојника окренутих према југу, све до Подриња. У Босни има и грובה (западних) ратника сахрањених у обући са мамузама.

Крај Позног средњег века одвијао се за народе Југоисточне Европе кроз потпадање под турску власт. После Маричке битке 1371. године започело је потчињавање и освајање српских земаља, завршено успостављањем границе између Турака и Немаца после пада Мађарске, у другој четвртини 16. столећа. Срби су се нашли са обе стране границе, али ипак највећим делом обједињени у Турској. Са окупацијом је дошло до заустављања развоја народне културе, чиме је народни дух (Начало) ограничио утицај освајача и сачувао народну

личност. То затварање се види кроз немењање облика посуђа, значи и начина спремања хране, или немењање ношње – уочљиве су само технолошке промене. Слично је било и под римском окупацијом. Тек са ослобођењем у 19. столећу долази до наставка развоја културе и прихватања спољних утицаја.

ПРЕДАЊЕ О КОСОВСКОМ БОЈУ И АРХЕОЛОШКЕ ЧИЊЕНИЦЕ

Косовска битка није била обична, већ судбоносна; народни дух је доспео у искушења слична оним из римског доба. Да су Срби победили, добили би земаљско царство, а Цариград не би пао у турске руке. Да су Срби изгубили, нестало би државе кнеза Лазара за неколико година, као што је мало касније нестала Бугарска, а Беч је могао поста-ти турски. Прихватањем ислама Срби би добили власт у Турској, где би данас можда сви говорили српски, а не само десетак милиона као сада. Прихватањем папизма (на време) Срби би стекли и сачували добар друштвени положај на Западу. Да је прихваћена власт Рима, Србија би несумњиво добила савезничку помоћ Запада и владала би Балканским полуострвом. Десило се нешто треће, обе војсковође су погинуле, што је у историји редак случај. Наравно, ни Турци нису случајно кренули у битку неизвесног исхода, јер су својом уобичајеном шакалском тактиком могли да исцрпљују Србију и да је полако опколе, као Цариград. Снага Срба није била у једном граду, макар највећем, већ у ратничком духу и љубави према слободи. То се лепо види по распореду случајних налаза мачева и оних изгубљених у бојевима у Југоисточној Европи (М. Aleksić 2007). Они су распоређени у српским земљама, а затим их има у Мађарској, тамо где су се Срби повлачили. Срби су скривали оружје да би могли да дигну устанак, или да би се самостално борили, као хајдуци. Косовска битка је била одсу-дан догађај за који су Срби били, рекло би се, припремани својим арханђелом Началом. Искушење за ПЦС било је велико и подмукло, јер ако се није желео живот у ропству, обесправљено, требало је прихватити унију или ислам; тада је Русија тек почела да се ослобађа од Татара. Сетимо се Мати Божије Хиландарске, иконе којом су Свети Симеон и Свети Сава показали свом народу будућност и пут спасења кроз велика страдања – страсти. Трбало је прикупити снагу за наредни век, за опстанак под Турцима, затим под Аустријом и Млещима, и сачувати порив за слободом, „за крст часни и слободу златну“.

За ове судбоносне догађаје по ПЦС располажемо са неупоредиво више података него за пад Србије 924. и нека

још старија збивања. Познато је народно предање о Косовском боју и том добу, познати су писани историјски подаци и уметност тог доба. Али за разумевање оног шта се и зашто тада дешавало у народном бићу, веома је важна археолошка грађа. Управо у време Косовског боја (тешко је рећи да ли тек после њега), раширило се међу Србима постављање особених камених надгробних споменика. Они сами, и уклесане или исклесане представе на њима, којих има и на другим местима, верно одражавају схватања оног доба, заправо су материјализован вид неких народних предања, много касније знаних из забележених певања гуслара. Међу истраживачима митског у Косовском боју, Александар Лома је отишао у најдубљу прошлост, налазећи сличности и порекло у индоевропским коренима, у Махабхарати. У својој књизи *Пракосово, словенски и индоевропски корени српске епике* (Београд 2002) закључио је да су српски ратници на Косову, на челу са кнезом Лазаром, били надахнути епским песмама свог доба, које су певале о сличној пресудној бици из још даље прошлости – као узор намеће се велика битка опевана у индијској Махабхарати, која се одиграла пре неколико хиљада година. Археолошка грађа указује на мало другачија тумачења основних предања, али води у истом правцу.

Осим песама Косовског венца, на ту давну битку подсећају и песме забележене код оспораваног Милоша Милојевића. Оне сасвим одређено упућују да се нека таква битка, у којој су учесници били Срби, одиграла у Средњој Азији, заправо у средишту Евроазије. Посебан случај су наши митски јунаци. За разлику од руских багатира, повезиваних са великим добом образовања средњевековне Русије и кнеза Владимира (уствари су далеко старији), наше епске личности, у много чему сличне њима, повезане су са људима који су стварно живели у време Косовске битке. Када се еп разликује од оног што је установила историографија о догађају или личностима, поставља се питање шта је тачно. На пример, мислило се у историографа да Вук Бранковић није издао на Косову, али је установљено његово преузимање неких посуда кнеза Лазара после битке, дакле окористио се његовом погибијом (а потом његов син постаје изабрани наследник Лазаревог сина деспота Стефана!). Са друге стране, Краљевић Марко делује као потпуно митска личност у поређењу са историјским краљем Марком. Стиче се утисак да је сав народ преживљавао промене, преносио давна предања на савременике и спремао се за опстанак под туђинском влашћу, као ПЦС. У нашем епу истакнуту улогу имају жене, као чуварке огњишта, предања и чојства – такве су Мајка Јевросима, Мајка Југовића, Косовка девојка, верне љубе. Оне су и певале о прошлости, као и некада (Тесалија, сл. 52), и васпитавале децу за слободу.

У народном духу, Началу, народ су добро припремили за Косовску битку исихасти, чрнци, иноци или калуђери. Исихасти су имали свој прав пут, па су у Србији значајно утицали на народ и спречили унију. Народ је гледао у њих и следио их; уз њих није било тешко положити живот за слободу и отаџбину. Била су страшна времена искушења и сумње, али добар су пут изабрали наши преци. Духовници су изоштреним знањем кроз исихазам и каљени подвизавањем, сачували народ у православљу. То сазревање огледа се на разне начине, па и у црквеном градитељству. Видели смо да је прва српска триконхална грађевина, изнова изграђена после оних из 4-6. и 9-10. столећа, био саборни храм Хиландара краља Милутина. Цркве такве основе 14. столећа повезане су са исихастима, а у Србији се шире управо у земљи кнеза Лазара (М. Васић 1928). Такви су храмови његових манастира (Раваница и Љубостиња кнегиње Милице), градске цркве (Лазарица) и придворске цркве (Милентија), цркве његових властелина и наследника (сл. 90). После Косовског боја шире се у Зету и Травунију, а након пада Деспотовине подижу се у Босни до Моштанице, у Срему, Влашкој и Молдавији. У време кнеза Лазара у Србију су дошли синаити (Јер. Амфилохије 1981), подвижници и светитељи који су пред исламом напустили Синај и дали свој допринос опстанку Срба у православљу. Живели су у новим манастирима као што су Раваница, Рукомија, Свети Роман код Ђуниса, Сисојевац, Водица, од којих су неки били испод поткапина, као Горњак, или са пећинским испосницама као Вратна. Чак је Браничевска митрополија била смештена у граду Ждрелу, у храму подигнутом у поткапини. Занимљиво је да су груписани око Гвоздених врата, познатих по рибликим скулптурама Лепенског Вира, исконског места укрштања светова, са Черном, реком древног словенског назива. Ту је пред Турцима опстало Поречје, као усамљено српско крајиште, до 1524. године (Ђ. Јанковић и М. Вуксан 2004: 275-279).

Као што је познато, у ово ратно доба учестало је приказивање светих ратника на живопису у црквама. Свети ратници на живопису 12-13. столећа носе сувремену одећу, оружје и штитове (Нерези, Курбиново, Студеница, Бојана, Сопоћани). Овакве иконе поручују да је светитељ коме се верници моле, ту, да припада (и) времену када су иконе сликане, исти је као савременици, али је извршио мученички подвиг, и на њега треба да се угледају. Потом, на западном живопису 14-15. столећа свети ратници носе по правилу савремене оклопе и одећу, што више није случај у православном живопису. Од доба краља Милутина свети ратници сликају се у ратној опреми свог времена (претежно 4. столећа) а са сувременим оружјем и штитовима (14. столеће). Тако је остало и у време кнеза Лазара и Деспотовине, када светитеље приказују са савременим капама.¹⁰³ Ту се молитва упућује светим ратницима из минулог времена, да се поново прихвате оружја и бране Цркву. Призивање светитеља из њиховог доба у помоћ, да се боре сувременим оружјем, у ствари је клицање предака. Захваљујући грбовима приказаним на печатном прстењу и на другим местима, знамо да у Србији нису ношени тако приказани антички оклопи, већ они познати и уобичајени за западне ратнике тог времена, то јест да су властела, витезови, носили потпуне гвоздене оклопе. Такви западни грбови се појављују од доба цара Душана, а не примењују се код Грка и Бугара. Укупан изглед оклопа познат је из западноевропских ликовних извора, а у српском простору са печата и надгробних плоча краљева Босне са Бобовца, на минијатури херцега Хрвоја Вукчића из његовог мисала, из дубровачког сликарства, итд. (Т. 24).

Сасвим је изузетно представљање светих ратника у Марковом Манастиру, задужбини краља Вукашина и краља Марка (1371-1395), са храмом посвеће-

¹⁰³ Зато се у ликовним представама 19-20. столећа косовски ратници погрешно приказују у тим лаким оклопима, а не оним који су заиста коришћени, верно реконструисаним на сликама Паје Јовановића.

¹⁰⁴ Неки научници приписују српски јуначки еп заједничком јужнословенском наслеђу, не исправно тумачећи околност да су неке песме, као о Краљевићу Марку, записане и на тлу данашње Македоније, западне Бугарске и Хрватске (Б. Путилов 1971). Слично је измишљен „српскохрватски језик“. Картирање записа песама говори само за себе.

ном Светом Димитрију (Т. 24. 10). Ктиторски портрети насликани су изнад јужног улаза, краљ Марко са десне стране Светог Димитрија, а Вукашин са леве (ИСН 1982: Т. 5, сл. 3, 145-154). У луку изнад њих приказана је Мати Божија Хиландарска са малим Христом и Арханђелом, а уз њих су по један пророк. Свети Димитрије држи копље, савремен мач и троугаон (средњевековни) штит; натпис је на грчком језику (Т. 25). Изнад западног улаза у храм насликан је Свети Димитрије на пропетом коњу, без оклопа а у владарској одећи, опремљен луком и тоболцем са стрелама, у десној руци држи буздован (као и на икони из Музеја примењене уметности у Београду), преко леђа му је окачен велики округлао (антички) штит, а на глави има владарски венац; натпис је на српском језику (Т. 25). У полукругу око Светог Димитрија, изнад је насликан Христос Емануил како га благосиља са обе руке, доле су са обе стране ликови младића који десном руком показују на анђеле изнад њих. Горе, са обе стране испод Христа, насликана су по три анђела како приносе савремено ратничко оружје и опрему (а не ону античког доба које носи Свети Димитрије на другим иконама). Први анђеоло приноси гвоздени оклоп за лакат и подлактицу или колена и потколеницу, други нешто као прекривку за седло и капу, анђеоло при врху лук са тоболцем и златни венац; са десне стране горњи анђеоло приноси шлем и сабљу (а не мач!), други троугаон штит, а трећи неки део опреме нејасне намене. Дакле, на тој икони Христос Емануил (= С нама Бог) благосиља Светог Димитрија да се поново бори против савремених непријатеља, као када је више пута спасао Солун од нападача, и поставља га за узор српским ратницима. „С нама Бог“ је био усклик војске на поласку у бој (уп. с. 107).

Необичан је добро промишљен живопис у цркви. Приказан је симболично небески Јерусалим, двор, небеска литургија, Христос као цар и првосвештеник; анђели насликани на капителима дижу свод цркве на небо. Апостол Павле пише да су нам живот и кућа на небесима (Фил 3.20; 2. Кор 5. 1-2). Доња зона целог брода испуњена је особено приказним Деисисом. После Христа на престолу са Пресветом Богородицом и Светим Јованом Претечом на истоку северног зида, следи поворка светитеља, насликаних на међусобно исти начин (слично Светом Димитрију над западним вратима), у отменој властелинској одећи са капама, жезлима и са марамицама о појасу (Т. 24. 10), а на крају поворке су ктитори, на западној страни храма. Христос и Пресвета приказани обучени у владарске одежде, а мученици у властелинске одеће, особени су управо за цркве државе краља Вукашина и краља Марка (манастир Трескавац, Заум и Богородица Перивлепта у Охриду, Свети Атанасије у Костуру). Деисис са тако приказаним светитељима јединствен је у Марковом Манастиру. На неки начин

одражава виђење првомученика Стефана (Дан 7. 55-56) али кроз историју, испуњену мученицима Христовим.

Живопис Марковог храма посвећеног Светом Димитрију поручује, онда као и данас: ваља мрети за крст часни и слободу златну! Унутрашњост храма је обећање награде онима који се потруде, а иконе над улазима објашњавају Пут тог времена до Царства Божијег: треба се борити оружјем (западни улаз) и треба пролити сопствену крв као Христос (јужни улаз, страна предака). Нема очигледније поруке за (српске) ратнике о начину стицања Небеског Царства у свом православном сликарству. „Ако сабљу пољубиш крваву и запловиш у ноћне валове, следеује ти праху светковање“, испевао је речи владике Данила велики српски песник и епископ скоро 500 година касније. У народном предању, у песми „Пропаст царства српскога“, кнез Лазар, изабравши Царство Небеско, гради цркву на темељу од свиле и скерлета по препоруци Пресвете Богородице, у којој причешћује војску пред бој на Косову; та црква не може бити на земљи, већ одговара вилинском граду у облацима, начињеном на костима изгинулих јунака и коња, што даље води до митова аријевског доба (А. Лома 2002: 138-146). Као да је Маркова црква Светог Димитрија осмишљена за јунаке који треба да погину за Небеско Царство. У храму Успења Пресвете Богородице у Тврдошу, испод темеља југоисточног стуба уграђене су кости ту сахрањених покојника (епископа) и комади живописа старије цркве обршене у земљотресу; нова црква на тим темељима је преживела земљотрес у коме је срушен Дубровник. Из садржаја живописа Марковог Манастира, очигледно је краљ Марко изабрао небеско царство; погинуо је у бици на Ровинама 1395, без потомака, не зна се како ни где је сахрањен. Није се борио на турској страни у Косовској бици, иако је био њихов вазал.

Иза краља Марка остао је српски еп¹⁰⁴ о Марку Краљевићу, као јунаку велике снаге, са моћним коњем Шарцем и оружјем, праведном и грешном, склоном вину, потчињеном султану. Краљевић Марко је омиљенији од свих косовских јунака, али се не подудара са историјским Марком. Чини се да је на Марка, због његових врлина, пренет мит о неком јунаку из прошлих времена, прехришћанских. Он у песми и умире као човек и ратник старог доба, са коњем, јер је наступило време ратника других способности; име Марко на латинском значи увенути, сув. У њему је сачувано народно сећање на древне српске јунаке, сличне руским багатирима. У епу и други српски јунаци доба борби са Турцима имају моћне коње за саборце, као војвода Никола Скобаљић, војвода Пријезда, а Милош се презива Кобилић. Војвода Момчило са својим крилатим коњем Јабучилом, био је по епу ујак Краљевића Марка. Они гину преваром, заједно са својим коњем. Краљ Марко Мрњавче-

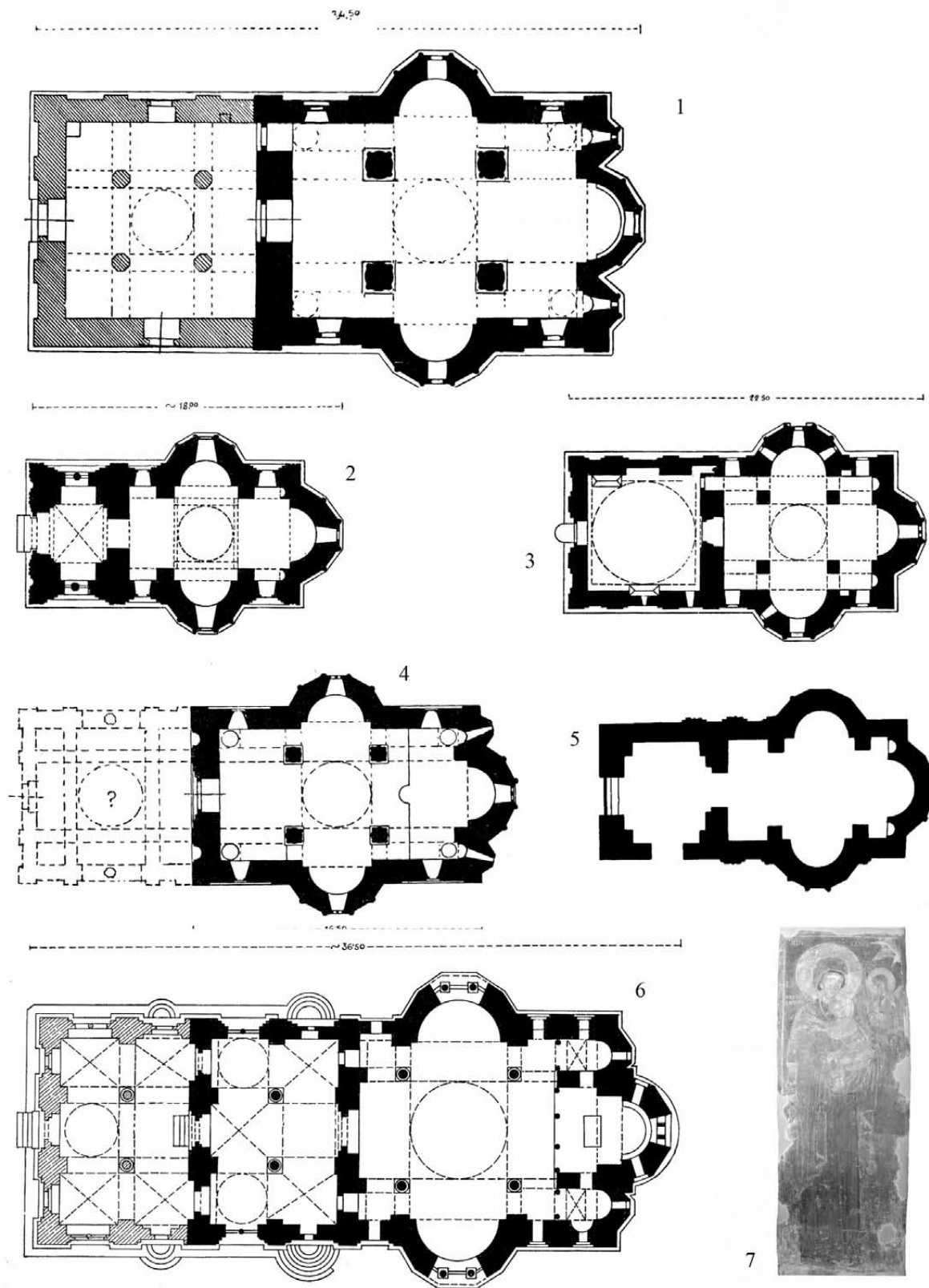
вић је својом црквом призивао старе ратнике (на неки начин) претке, Светог Димитрија, за кога заправо не знамо ко је био и да ли има неке везе са представама „трачког“ коњаника римског доба.

Док је краљ Марко у народу оставио за собом славу јунака из прошлости, иза кнеза Лазара је остала држава и надживела га преко 60 година, а и данас је у темељима савремене Србије. Његово име на јеврејском значи „Божја помоћ“. Еп је кнезу Лазару приписао избор Небеског Царства уместо земаљског, у бици на Косову. По једном тумачењу, кнез Лазар, Милош Обилић и српски ратници, тада су пред очима имали јуначке подвиге и погибију својих предака у некој давној бици, о којој се онда још певало (А. Лома 2002: 252-253), а она се збила у далекој Индији индоаријевског доба. Избор небеског царства кнеза Лазара из епа, данас не потврђује ни једна његова црква (за разлику од Марковог Манастира), али постоје писана савремена сведочанства. Монахиња Јефимија обраћа се новомученику: постигао си „да оставиш пропадљиву висоту земаљског господства и да се обagriш крвљу својом и сјединиш са војницима Небеског Цара. ...моли да православна вера хришћанска неоскудно стоји у отацтву ти, ...“ (*Похвала Светом кнезу Лазару*). На месту Косовске битке постављен је „крстоображен“ камен на коме је био натпис о бици, за који се обично мисли да га је написао деспот Стефан (Стефан Лазаревић 2009: 67-87). Овог натписа одавно нема, али је сачуван у препису и гласи:

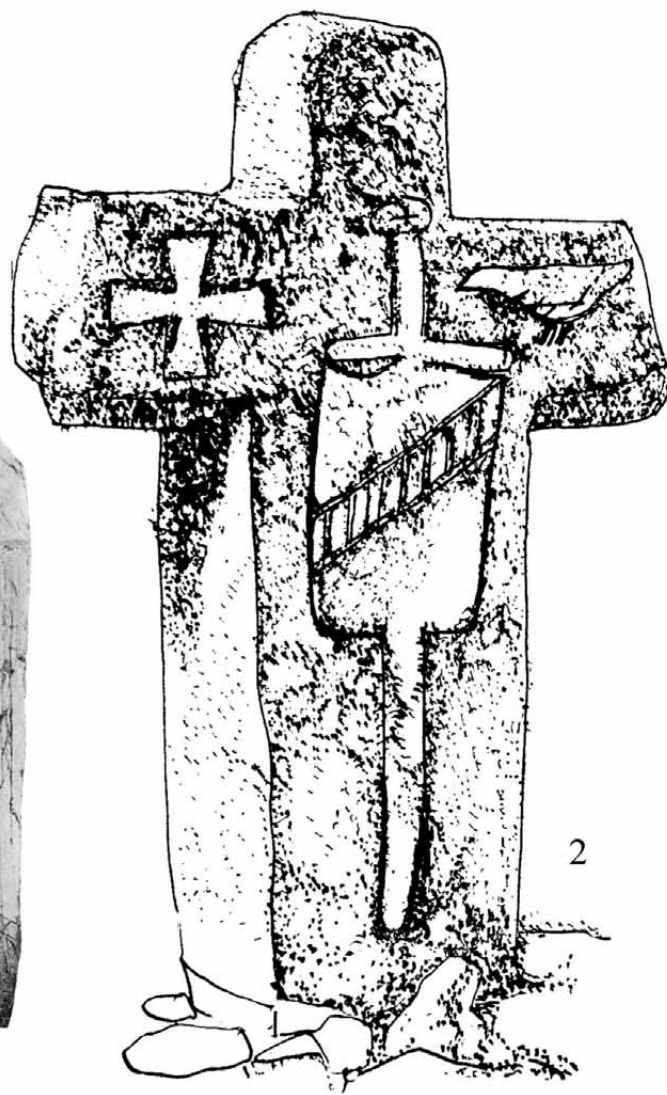
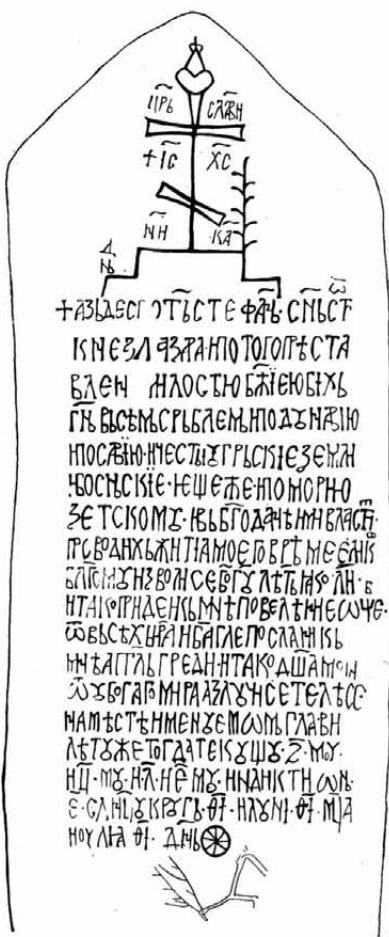
„Човече који Српском земљом ступаш,
било да си дошљак или овдашњи,
ма ко да си и ма шта да си,
када дођеш на поље ово
које се зове Косово,
по свему ћеш угледати пуно костију мртвих,
те са њима и камену природу,
мене крстозначног и као стег
видећеш како усправно стојим.
Да не проминеш и да не превидиш
као нешто залудно и ништавно,
но молим те, приђи и приближи се мени, о вољени,
и размотри речи које ти приносим,
и из тога ћеш разумети због кога узрока
и како и зашто стојим ја овде,
јер истину ти говорим,
ништа мање од живога,
да ћу вам изнети у суштини све што се збило.

Овде негда [бејаше] велики самодржац,
чудо земаљско и рига српски,
звани Лазар, кнез велики,
побожности непоколебими стуб,
богопознања пучина и мудрости дубина,
огњени ум и заштитник странаца,
хранитељ гладних и смиловање ништих,
тужних смиловање и утешитељ,
који воли све што Христос хоће.
Коме иде сам по својој вољи

¹⁰⁵ Тешко ми је назвати их „елитом“, јер данас тај појам код нас подразумева нешто лоше.

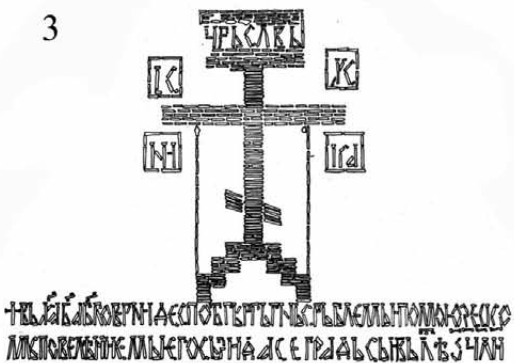

Сл. 90. Храмови доба кнеза Лазара: 1. манастир Ресава; 2. Лазарица, градска црква; 3. манастир Љубостиња; 4. манастир Раваница; 5. Милентија, придворска црква; 6. Хиландар (припрата); 7. Мати Божија Хиландарска, Конче.

1

3

4

Сл. 91. Крстообразени споменици: 1. споменик постављен на месту смрти деспота Стефана, Марковац; 2. крстача са приказаним штитом и мачем, Бихово у Поповом пољу; 3. Смедерево, натпис деспота Ђурђа Бранковића, „господина Србљем и Поморју Зетском“ из 1430, изведен опеком на градској кули; 4. споменик са повељом о даривању цркве из 1592. г., Горња Битиња, Сиринићка жупа.

и са свима својима, безбројним мноштвом,
 колико је под руком његовом.
 Мужеви добри, мужеви храбри,
 мужеви, ваистину, у речи и у делу
 који се блистају као звезде светле,
 као земља цветовима шареним,
 одевени у злато и камењем драгим украшени;
 многи коњи избрани и златоседлани,
 сведивни и красни коњаници њихови.
 Свеплеменитих и славних
 као какав добри пастир и вођа,
 мудро приводи словесне јагањце
 да у Христу добро скончају
 и [приме] мучења венац
 [и] вишње славе учесници буду.
 И тако сложено велико безбројно мноштво
 заједно с добрим и великим господином,
 храбром душом и вером најтврђом,
 као на дворану красну и многомирисну храну
 на непријатеља се устремише
 и владајућег змија згазише
 и умртвише дивљу звер
 и великог противника
 и неситог ада свепрождрљивца,
 велим Амурата и сина његова,
 аспидин и гујин пород,
 штене лавово и василисково,
 па са њима и не мало других.
 О, чуда Божијих судбина,
 ухваћен би храбри страдалац
 незаконим агаренским рукама
 и крај страдању добро сам прима
 и мученик Христов постаје
 велики кнез Лазар.
 Не посече га нико други, о вољени,
 до сама рука тога убице, сина Амуратова.
 И све ово речено сврши се лета 6897,
 индикта 12, месеца јуна 15. дан, у уторак,
 а час је био 6. или седми,
 не знам, Бог зна.“

Натпис делује као сажет садржај живописа Марковог Манастира. По сведочењу овог натписа, кнез Лазар је као добар хришћанин, по слободном избору свом и српских коњаника, пошао у битку, и сви су били спремни да погину и постану узор жртвовања. Изабрали су учешће у небеској литургији, оној описаној у Марковом Манастиру, зато у натпису пише да су обучени у свечане одежде односно достојне свадбене хаљине (Мт 22. 1-14). Њихови коњи такође су спремни за жртвовање у борби, по старом предању, и о

њима ће бити још речи. Кнез Лазар је мудро, подобно Добром пастиру (Христу), српске племиће ваљане душе и тврде вере, учинио причасницима вишњег славља, кроз мучеништво, као словесне агнеце (Агнец се на Литургији претвара у тело Христово, уп. стр. 301), да заврше земаљски живот у Христу. И убили су Мурата и једног његовог сина, утемељивача Отоманског царства (он је увео данак у крви и јаничаре), великог противника, заправо самог Ада, смртносног за душе оних који су се одрекли Христа. То је био подвиг надахнут евхаристијом, а Тајна вечера и прво причешће апостола Великог четвртка слављено је у Марковом Манастиру (Л. Мирковић 1961б: 87-88). Ту је било и древно српско предање, стари завет: за испуњење Божије воље и слободу ваља се борити са непријатељем, погубити и бити убијен. То није било пуко показивање јунаштва и силе, као код Германа. Зато Косовски избор Царства Небеског не може бити некаква накнадна хришћанска прерада историјског догађаја, јер је кнез Лазар као (православни) хришћанин заиста изабрао Царство Небеско, оно приказано у Марковом Манастиру, да би спречио преверавање.

Косовски стег, знамење, могао је бити обликован као крст, или као стуб и плоча са урезаним крстом. Споменик у виду усправљене плоче са великим урезаним крстом изнад опширног записа, постављен је на месту смрти деспота Стефана, данас Црквина у Марковцу код Младеновца (сл. 91. 1). У Горњој Битињи у Сиринићу и данас стоји велика плоча са урезаним крстом и задужбинским натписом из 16. столећа (сл. 92. 4). У Херцеговини има усамљених надгробних каменних крстова, високих 2-3 м. Њих са косовским каменим стегом повезују представе оружја (копље, мач, буздован, коњанички штит), јер показују да су подизани ратницима. Такав је крст у Поповом пољу у Бихову поред Мркоњића и Завале (сл. 92, 2). Крст и оружје на први поглед не би требало да буду заједно, али и употребљено оружје може бити посредник за спасење душе, ако се употреби како ваља, по примерима из Марковог манастира. Косовски стег био је својеврстан надгробни споменик, камени гуслар и сведок испуњеног завета по предању ПЦС. Кнез Лазар, и за рат спремни српски одличници¹⁰⁵, урадили су тада оно што је требало за спас народа у времену, да народ остане на правом Путу.

Сведочење мрамора

Не знамо како је схватана смрт и какви су све погребни обреди обављани у 14. столећу, осим оног што данас примењујемо. Давно је било странцима упадљиво да Срби спаљују неке своје покојнике са коњем. Громиле, подизане до 12. столећа, сведоче о упорном чувању древних обреда. Од 14. столећа шири се постављање каменних надгробних

мрамора, обликованих вероватно по изгледу дрвених споменика на громилама. Рељефи на њима одражавају различита српска предања из прадавних времена. „Мрамор“ је уобичајен народни назив за камене надгробне споменике, особених облика, које данас често зову новоуведеним називом „стећци“¹⁰⁶. Због ћириличних натписа одређују територију докле православни Срби живе на запад у 14-15. столећу (до правца Бенковац – Градачац – Глина).¹⁰⁷ Појединачно их има у Мађарској до Словачке (постављају их српске избеглице), а нема их у Бугарској и Грчкој. Наравно, без прекида су над гробовима постављане обичне плоче, често у Поморју и свуда у црквама. Овде ћу сасвим сажето приказати неке од мраморова који преносе предања из преисторије, тада жива, до нашег доба. Они се разликују од истовремених надгробних споменика других православних народа, као и од оних римокатоличких, који примењују приказе покојних на одру или ћивот.

Прва и најстарија група мрамора је у облику камених ћивота; раширени су у сливу Мораве у 13-15. столећу, у два вида (сл. 92). У црквама је прављен ћивот, шупљи, састављен од камених плоча, постављан изнад или поред гроба; у њему су накнадно сахрањиване мошти владара или архиепископа извађене из гробница, уколико се покажу да су свети. Одозго су зарубљених ивица; бочне стране владарских украшене су једноставно по ивицама, а они архијерејски понекад и богатим представама одређене хришћанске поруке, по свим видљивим површинама. Изван црква нема шупљих споменика, али их подражавају обликом. Изнад раке или гробнице саграђене од наслаганог камена, налази се озидавно постоље, покривено ужом каменом плочом зарубљених ивица, обично од белог мермера или каквог другог бољег камена. Такве плоче могу имати натпис, понекад грб или неко знамење. По правилу су постављане само властели, често замонашеним, од 13. столећа до турског освајања. Од Подриња до Требиња и Конавала и даље на запад преко Босне до Поуња, око црква и у црквама, постављају се такви мраморови у виду дебљих и ширих плоча и без зарубљених ивица, или једва зарубљених, такође на постољима (Конавли, Тврдош, Бобовац, Крупа). Има примера сахрањивања покојника (Павловићи) у дрвеним саркофазима налик ћивотима или античким саркофазима од камена (сл. 92. 1).

Друга група мраморова обликом приказује различите дрвене зградице подизане над гробовима, а некада вероватно на громилама (Ђ. Јанковић 1998б: 122-124). То се види по рељефној обради површина неких мрамора, којом је подражаван дрвени споменик – греде у зидовима и кров од шиндре (сл. 93). Вероватно су слично изгледали дрвени споменици над гробовима спаљених покојника осталих Словена, можда још у дубокој преисторији.¹⁰⁸ То је најбројнија група мраморова у употреби властеле и властелчића на подручју илирске Далмације (између Ибра и Поуња), нарочито у првој половини 15. столећа. Могу бити у виду здања са зидовима без отвора а под кровом, или у виду кућица без зидова, са кровом на стубовима. Мрамор је такође могао бити одозго раван и служити као сто, да би се на њему јело приликом помена, или да се на посебно обликованим местима оставља жито и мед као трозна, и храна за путника намерника. На њима су честе различите рељефне представе. Има их и сасвим простих, сведених на мање или више правилне плоче, са или без рељефа.

Најзнаменитији је мрамор богатог украса са гробља на Црквини у Доњој Згошњи, уз Какањ (Ђ. Стратимировић 1891). Био је удаљен десетак метара северозападно од темеља цркве окренуте истоку, брода величине 5,5 x 8 м; данас је у Земаљском музеју у Сарајеву. Мрамор је исклесан уједно са постољем, одозго завршен „кровом“ на две воде; дуг је 2,65 м, широк 1,39-1,47 м, а висок 1,69 м

¹⁰⁶ Аустријска наука је увела израз „стећци“ за мраморе Босне и Херцеговине, што је даље развијано у социјалистичкој Југославији (енциклопедије М. Крлеже), да би се начинила разлика према таквим споменицима источно од Дрине, иако се сви у народу називају „мрамори“. Приписани су тзв. богумилима, иако се налазе и на тлу државе Немањића и потоње Деспотовине, у портама српских манастира, као што су Тврдош, Милешева, Добрун, и уз низ православних црква. Испало би, да је тачно, да су „богумили“ освојили дотле православно Захумље (потоња Херцеговина), као и Подриње, Далмацију. Народ је понегде заборавио старе називе и упознавши нове „стећке“ насео на пропаганду, и поверовао да ти споменици припадају некаквим јеретицима који су ту наводно живели пре њих. И онда су сами почели да уништавају мраморове својих предака, и тако наставили дело Аустроугарске (Свети Спас, Шћепан Поље, Добој, итд.). Поред тога, због принудних сеоба је изгубљено сећање на припадност старих гробаља, па су називана Латинским, Маџарским, Јеврејским, Грчким гробљима...

¹⁰⁷ Данас римокатолици (= „Хрвати“) чине покушаје да те споменике прогласе за хрватске или влашке, бошњачке, не би ли доказали да нису православни. То је чиста пропаганда, заснована на ставу да довољно често понављана лаж постаје истина. Археолози и антрополози знају ко су прави историјски Хрвати, а они и данас живе у областима Хрватске.

¹⁰⁸ Надгробни споменици Источних и Јужних Словена у 19. столећу, дрвени код првих и камени код других, имају отвор на источној страни, где је остављана храна за душу покојника, јер се сматрало да је заробљена док се леш сасвим не распадне. Истовремено српски споменици, као и средњовековни мрамори, не одражавају ништа слично.

^{108a} Према истом члану Законика, свита (свечана хаљина) и златан појас остају сину. Појас је саставни део свештеничке богослужбене одежде, а опасује се са молитвом „Благословен Бог Који ме опасује силом и учини беспрекорним пут мој, Који ми укрепљује ноге као јелену и на висину ме поставља.“

(са постољем 2,09 м). Све четири стране су украшене рељефом као резбаријом у дрвету (Т. 26). Некадашњи ћирилични натписи нису читљиви. На западној страни, над главом покојника, где се поставља крст, само су шаре одређеног симболичног значења. На источној страни је у средини приказан владар са брадом који седи, дигнуте десне руке, а са обе стране су два мушкарца у дугим хаљинама (огртачима). Иза је приказан замак са кулама и капијама, а у једном лучном отвору је нека представа (лик супруге покојника?). У доњем појасу приказана су два оседлана и пропета коња које за узде држе два човека. У средини је несумњиво приказан покојник, владар, по свој прилици бан Стјепан II (1314-1353). Уз њега су властелини, којима је владар преко коња дао власт, и тако показао своје самодржавље. Бан Стјепан II је био унук краља Драгутина по мајци, дакле брат цара Душана.

На горњој половини северне бочне стране приказана је поворка коњаника како јашу на исток; први коњаник (покојник) у руци држи жезао са крином а његови пратиоци копља. Изнад њих су натписна поља. То су четири витеза у пратњи владара, оног приказаног на источној страни мрамора како седи испред дворца. На јужној бочној страни, у доњем ужем појасу, приказана су четири витеза на пропетим коњима окренутим истоку, са приклоњеним копљима у поздраву коњанику на пропетом коњу са копљем окренутом према њима, што је опроштај са покојником. Приказивање управо четири витеза на коњима има древни значај. У манастиру Иловици је нађена надгробна плоча на којој се спомиње трећи витез цара Душана, Ђураш. Можемо претпоставити да су уз српског владара била управо четири изабрана витеза. Подсећам на четири бана из *Љетописа (ЉПД 1988: 114-115)*, који су заповедали војском у четири дела државе, пре Војиславића. Четири коња подсећају на оне Лисипове из квадриге, који су стајали од доба цара Константина Великог у Цариграду, а по паду у крсташке руке 1204, пренети су у Венецију. Анђео објашњава пророку Захарији да су четири коња која види, односно четвора кола, четири небеска ветра који излазе испред Господа, и послата на четири стране света; коњи врани отидоше у северну земљу, и тамо је добро (Зах 1. 8-11, 6. 1-8).

Коњ је саборац ратника (Јез 39. 20; *Отк 19.18*), јак је, рже, копа земљу, весео је од силе, иде на оружје, смије се страху, не плаши се од мача и оружја, не може да стоји када чује бојну трубу и вришти (Јов 39. 22-28). Такав је златоседлани бојни коњ Светог Димитрија у Марковом манастиру. Свети Теодор Стратилат убио је дракона коњем и мачем (ЖС, 8. фебруар). По предању, Света царица Јелена, мајка цара Константина Великог, је од четири клина из крста на коме је разапет Господ, један бацила у Јадран да умири море, један је укован у шлем цара Константина, један у жва-

ле његовог коња, а четврти је дат саветницима цара (ЖС, 14. август – Крстовдан). Масуди пише да је са умрлим вођама Срба спаљиван и њихов коњ. Из Ргведа и Упанишада видимо велику улогу коња у космогонији Аријеваца Индије. Од делова коња је начињен свет, а владар на самрти је жртвовао коња, да би души отворио врата космоса, односно сједињењу са божанством (Р. Ивековић 1991: 81-83); биће да су и у Индији спаљивали коња са владарем. Коњ ће дуго остати саборац и сведок слободног човека. Краљ Драгутин је приликом абдикације предао брату Милутину коња и оружје. Према Душановом законнику, „добар“ коњ и оружје умрлог властелина предавани су владару (*Законик 1975: 175; 1981: 183*).^{108a} По натпису на косовском крстоображеном камену, кнез Лазар је у битку повео мужеве добре, многе изабране и златоседлане коње и красне коњанике. Има приказа на мраморима где жена (удовица) држи за узду коња на коме је јахач (покојник), као на крстачи код Никшића (сл. 95). На неким представама слуга (?) држи за узду оседланог коња (сл. 97. 4), као и на надгробним споменицима римског доба илирске Далмације (сл. 25. 1). О тим древним временима сведоче код Срба топоними као што Коњска или Кобиља глава, и многи слични (Ђ. Јанковић 1997: 125-126).

Дакле, учесници битке на Косову, заправо битке за Небеско Царство, насликано у Марковом Манастиру, били су и коњи, каквог јаше Свети Димитрије и какве Арханђео Михаило даје Светом Флору и Лавру, а такви су и коњи „подунавских коњаника“. То сам Бог дарује коње мученицима да би стигли у небеско царство, односно духовну снагу да победе смрт. Коњи су саборци ратника и сапутници покојника, као сведоци његовог добро изабраног пута. То је првобитно значење „жртвовања“ коња, његово враћање Богу, а не полагање блага у гроб, да би га покојник користио у свету умрлих, као у обредима паганских народа.

У горњем појасу јужне стране мрамора из Згошће приказано је дрво изнад владара на источном крају (Т. 27. 6), а над четири витеза симболичне кружне шаре. Дрво је на врху седам приказаних брегова, са крином у подножју, подударно крину испод Крста на Голготи, приказаном на саркофагу патријарха Саве IV у Пећкој патријаршији (сл. 98. 5); ту је крин симбол васкрслог Христа (Н. Богосављевић 2001). То је дрво живота и ту је порука јасна. Дрво има седам грана завршених цветовима и још две на којима је птица. Две птице могу бити Свети Симеон и Свети Сава, јер у Хиландарској повељи Стефан Првовенчани пореди Свету Гору и брата Саву са цветним дрветом и птицом која је песмом дозвала оца, Светог Симеона, да нађе Спас (1988: 56-58). То је сјајан пример како надгробни споменик одликава поруку познату из рукописа, и шта су били идеали о којима се разговарало на српским дворовима. Цветно дрво

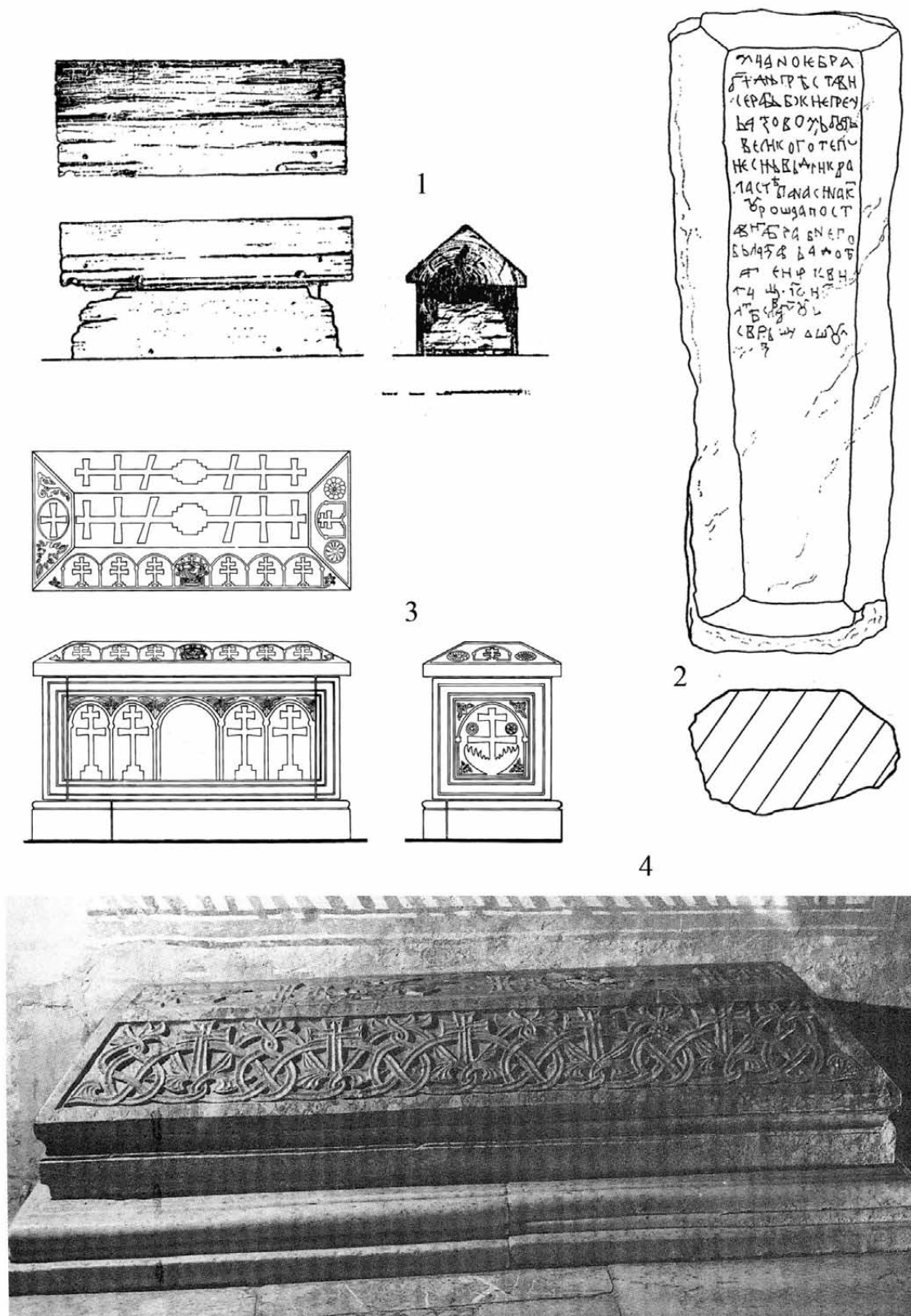
са грождем и крином на врху, приказано је и на наслону каменог судијског престола Павловића из Буковице код Коњица (А. Кучан, Ђ. Мазалић, 1955; М. Вего 1970: бр. 8); ту је суђење морало бити праведно (Т. 27. 4-5). Дрво живота приказано је први пут на једном надгробном споменику римског доба нађеном у Стоцу (Т. 27. 1-3).

Доњи појас на северној страни мрамора из Згошће подељен је на четири поља помоћу три дрвета са по крином у корену: у првом са истока је ловац са луком и стрелом упереним на јелена у другом пољу; у трећем је ловац са два пса и копљем упереним на вепра, а изнад је шлем са челенком; у четвртном је приказан лав везан ланцем за дрво живота, а изнад њега је слободан змај. Лов на јелене је честа представа на мраморима, јелен има своју исконску улогу у погребним обредима неких народа, и о њему ће бити речи ниже. Лов на вепра се ретко приказује, ни он није случајан али има друго значење од лова на јелена, мада нејасно. Налазимо га на плочи великог казнаца Неспине из околине Високог (М. Вего 1970: бр. 247). Чувен је лов на Калидонског вепра, опеван и често приказиван у старогрчко доба. Везан лав је нека побеђена и укроћена сила, можда демонске природе, или људска природа. Змај такође представља неку силу, али очигледно добру, јер је слободан. Таква слична али грубо изражена слика налази се и у Бољунима код Стоца, на прочељу једног мрамора (сл. 94. 5). Са десне стране дрвета је везан лав, а са леве је слободан змај; ту је натпис Грубача, клесара споменика: „Молим се Боже, помилуј ме милошћу твојом“ (М. Вего 1970: бр. 63).

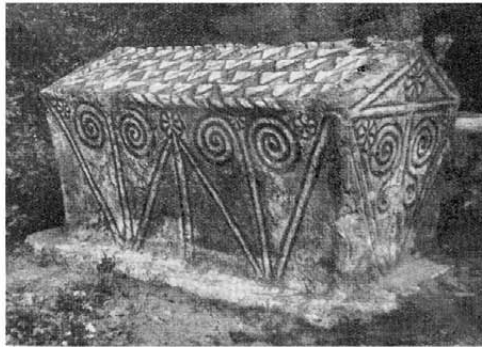
Јелени се приказују још од Старијег каменог доба, Палеолита, понекад заједно са рибама, чак и човек под јелењом личином са роговима на глави. У једном кнежевском бронзаноodobном гробу евроазијских степа под хумком, у кола са покојником били су упрегнути коњи са јелењим личинама и роговима – коњи су прерушени у јелене. Има примера сахрањивања јелена у преисторијским насељима, као што има и појединачног сахрањивања (значајних) људи. На „јелењем камењу“ из Старијег гвозденог доба евроазијских степа, приказани су мртви или заспали јелени, подвијених ногу – можда приказују душе убијених непријатеља. Понекад су тако приказани јелени на златним плочицама, стављеним на очи сахрањеног покојника у степама скитског доба, а по обреду описаном за спаљивање покојника у Индији. Другачији је смисао представа јелена изван степа. На једној посуди Лужичке културе Пољске, приказан је лов на јелене луком и стрелом, са коњаницима и јахачима на јеленима; код Илира има појединачних представа јелена и у поворци, на металним деловима ратничке опреме (сл. 95. 2, 4). У Боки су у Липцима код Рисна на стени у поткапини приказани јелени белом бојом (креч?), заједно са „свастиком“ (познатом и на мраморима), а приписани су преисторијским Илирима. Сличан петроглиф из раног историјског доба забележен је чак на Тибету. У Прилепу, у граду краља Марка (Маркове Куле), на стени поткапине, „насликан“ је кречним малтером лов коњаника копљима на јелене, као на мраморима, али са више и коњаника и јелена. У Чачку је на заобљеном делу мермерног римског стуба урезана сцена лова на јелене, такође са више учесника. Али најчешће је на мраморима приказано како коњаник са копљем и често са псом, понекад и пешак са луком и стрелом, „лове“ јелена.

У ризници римокатоличке цркве у Перасту чува се једна бела тканина, са представама јелена, кантароса, двоглавих паунова, обичних паунова, птица и шара, везених црвеним и плавим концем. Као урезан цртеж, јелен се налази при дну споменика постављеног деспоту Стефану на месту где је умро, у Марковцу,

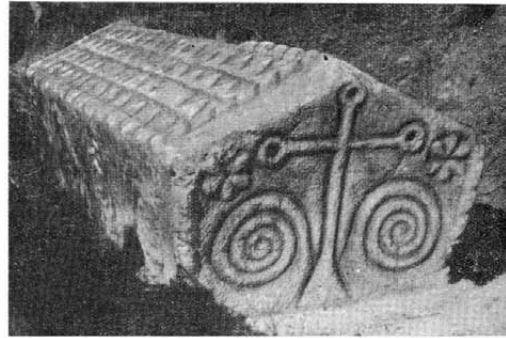
¹⁰⁹ У житију се бележи да је био високог војничког звања и војсковођа под царевима Веспасијаном и Адријаном, што би значило да је умро са 70-80 година. Вероватно је страдао у време Трајанових прогона хришћана.

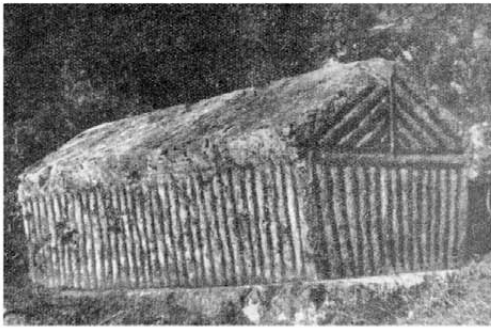
Сл. 92. Мрамори као саркофази (шупљи): 1. дрвени саркофаг Павловића, Павловац код Сарајева; 2. надгробни споменик Јефрема Ђурђа, Ваљево, некада је био уграђен на постоље изнад озидане гробнице; саркофази архиепископа Данила II (3) и архиепископа Саве II (4), Пећка Патријаршија.

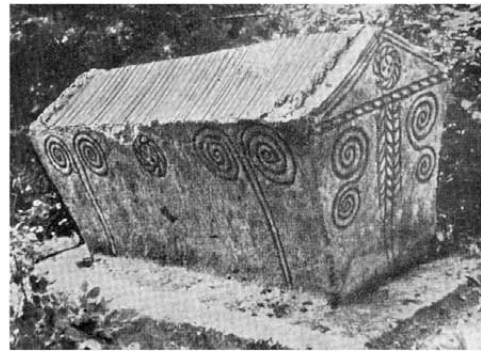
1

2

3

4

5

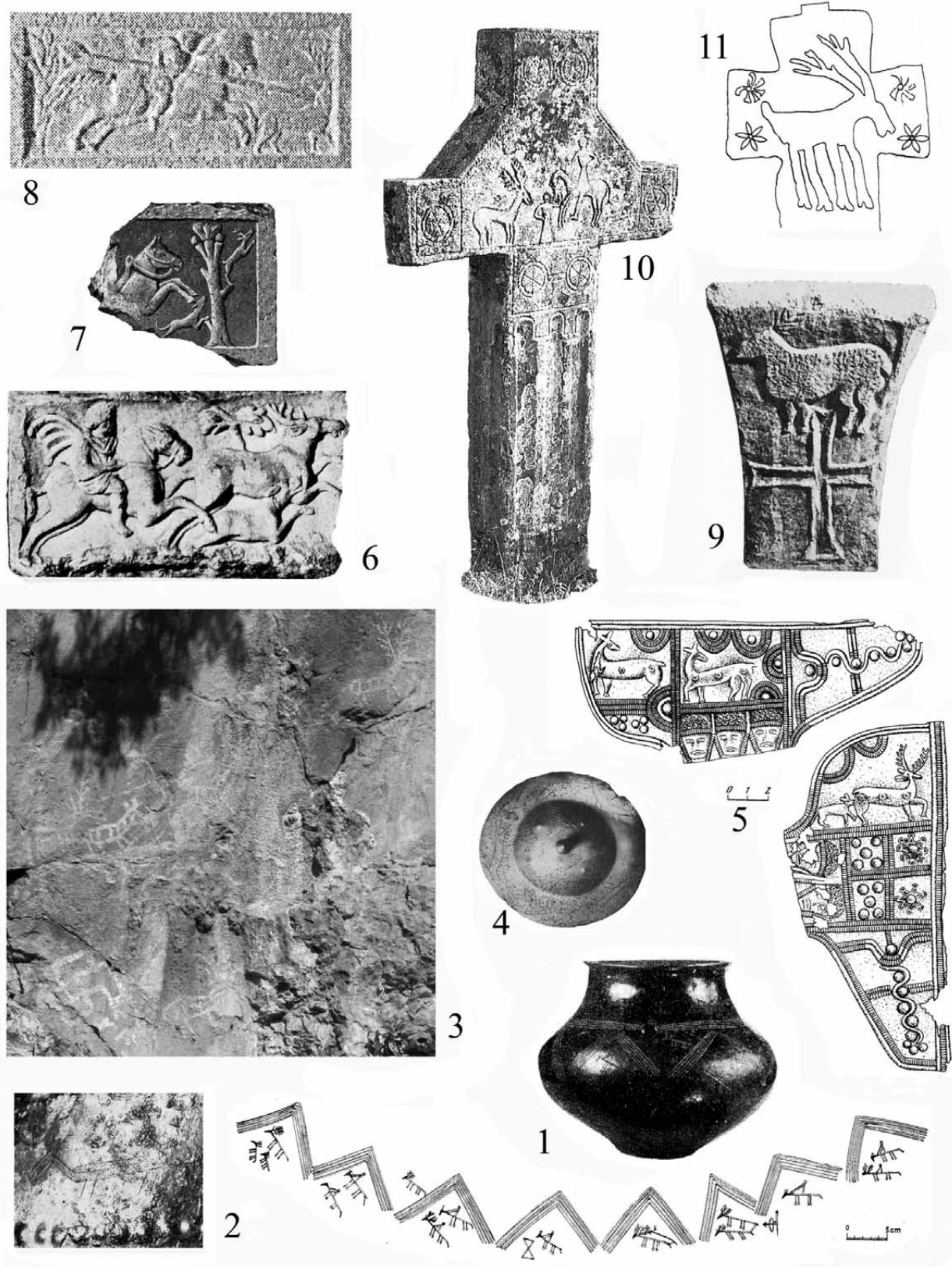

6

Сл. 93. Мрамори у облику зграде: 1-4. околина Олова, Крижевићи (1, 4), Јела Шума (2), Клиса (3);
5. Никшић; 6. Радимља код Стоца.

Сл. 94. Необичне представе на мраморима и Часној трпези: 1. манастир Кастаљан на Космају, јелен урезан на плочу Часне трпезе (лево на ивици је видљив старији римски рељеф); 2. Ждријеловићи у Љубомиру код Требиња, покојница на јелену; 3. околина Сплита (= сл. 96. 4); мрамор из Бољуна код Стоца (4-5), ала (?), изнад су коњ па пас (4), лав везан за дрво живота и змај (5), исто на мрамору из Згошће (6); 7. удовица између змаја и покојника, Пољиц код Коњица.

Сл. 95. Представе јелена из различитих векова: 1. обредна посуда са приказом лова на јелене, Лази код Вроцлава, Пољска, Лужичка култура; 2. Горња Винча код Рогатице, јелен урезан у илирски оклоп за потколеницу; 3. поткапина у Липцима, Бока, слике јелена изведене кречом (?); 4. илирско дугме са урезаном поворком јелена, Крехин Градац код Читлука; 5. бронзане оплате са коњског оглава, Бубуеч код Кишињева, крај старе ере; надгробни споменици са представама лова на јелена код „Илира“ римског доба, Виминацијум (6), Лисичићи код Коњица (7) и Бригесија (8); 9. јелен на капителу 6. столећа из Клобука; 10. Растовац код Никшића, крстача на коме удовица поред јелена држи за узде коња кога јаше покојник; 11. надгробни крст из Ђураковца код Пећи, 19. столеће.

Сл. 96. Лов на јелена: 1-2. представе на плочама олтарске преграде, Цebelда, Абхазија; 3. рељеф на зиду цркве у Атени, Грузија; 4, 7. Дувањско поље; 5. Черин код Мостара; 6, 8. Баревиште код Лиштице, (8) лов на јелена и Свети Симеон Богопримац са Христом, сачуван рељеф и реконструкција.

Сл. 97. Мрамори са представљеним колом: 1. бочна страна каменог „сандука – урне“ из Рибиха на Уни, крај старе ере (в. Т. 29. 2); 2. Еминово село код Дувна; 3-4. околина Сплита (= сл. 121. 3); 5-6. Радимља и 7. Горње Храсно код Стоца; 8. Бротњица, Конавоске планине.

код Младеновца (сл. 91. 1); на другој страни споменика је запис попа Вукше. Такви цртежи налазе се урезани у живопис на више места у улазу у храм Христа Спаситеља у Жичи, и у другим храмовима (Т. 30). У Ариљу је урезан цртеж јелена и запис „јелене хватати“ (М. Панић-Суреп 1988: 164). Зато такве графите треба схватити као вид молитве. У Бугарској нису бројни цртежи јелена, а лов на јелена приказан је само у Плиски (са сунцем изнад) и Преславу (Д. Овчаров 1982: Т. 35, 42, 85.1). На Преспанском језеру су између испосница, поред икона и крстова, насликани јелени и срне (Ј. Цвијић 1911: 730). На мраморима понекад покојница стоји на јелену или покојник јаше јелена (Љубомир, Хутово) у загробни свет (сл. 94. 2, 97. 6). У Растовцу код Никшића приказано је на мрамору како удовица приводи јелену покојника на коњу (С. Раичевић 1992: сл. 82); ту је јелен у неку руку посредник до Спаситеља.

На каменим крстачама може у средини бити приказан јелен, као у Развођу код Книна и на једном примерку пренетом у Сплит. Некада је тако на крсту приказивано јагње, Агнец Божији, Исус Христос, што би указивало да је јелен могао имати слично значење. Агнец је на проскомидији извађен део просфоре који се на Литургији претвара у тело Христово за евхаристију. Агнец, јагње, је прасловенска реч, сродна речи „огањ“. Ватра или огањ је латински *ignis*, а Агни је индијски бог огњишта. Агни је посредник између богова и људи; да би покојни доспели на небо, мора тело да им се очисти у огњу спаљивањем. Као да је постојало прошто о јагњету – Исусу Христу, преправљено у бога Агнија (као што је измишљено златно теле), и уведено је спаљивање умрлих. У манастиру Кастаљану на Космају, на плочи Часне трпезе, урезан је цртеж јелена (сл. 94. 1). Јелени на византијским подним мозаицима и рељефима црквава 6. столећа тек су буквална слика псалама, односно побожних људи жедних воде живе – Христа, као што су јелени жедни изворске воде. Изузетак је јелен приказан над крстом на капителу из Клобука (сл. 95. 9). Тај живи јелен симболизује ускрелог Христа после Распећа и смрти на крсту, то јест, икона је васкрелог Христа. Он тумачи и млађе представе јелена на надгробним споменицима, и сведочанство је непрекинутог живота ПЦС између 6. и 15. столећа.

Посебну пажњу привлачи околност да се такве слике јелена постепено шире, како се примицала турска окупација. Опис одласка Растка Немањића у Свету Гору полако се мењао кроз време. Прво његов брат Стефан Првовенчани пише да се одмах знало куда је отишао, затим Доментијан да је отишао у лов у гору којој не спомиње име, и на крају Теодосије пише (негде у доба краља Милутина) да је отишао у лов на јелене у гору, којој такође не спомиње име. Биће да „лов на јелене“ не треба схватати у буквалном смислу као Растков изговор, већ да су му родитељи знали да иде

у Свету Гору, али нису очекивали да ће се замонашити. Теодосије пише да Растко тражи дозволу да иде у лов, а отац му одговара „Нека је Господ с тобом, чедо, нека те благослови и исправи пут твој“, па га родитељи отпусте, „Јер не знађаху да неће тражити јелене, већ извор живота, Христа, да њиме напоји ујелењену душу своју, распаљену огњем од чежње љубави његове“ (1988: 107).

Јединствена је представа на мрамору из Баревишта код Лиштице (сл. 96. 8), где је приказан лов на јелена поред кога је човек са дететом на руци а које у десној руци држи крин. Обоје имају неки вид ореола. Иза човека је као дрво, а затим ловац са луком и стрелом упереном у њих. Ту Алојз Бенац види Светог Христофора са дететом са крстом и олисталим штапом у првом плану, налик представи на печату града Раба, а у другом плану лов на јелена (1952: 9, 47, сл. 7). Овакво тумачење нема смисла, јер које је свето дете приказано, и зашто би се приказивао Свети Христифор са јеленом? Али све се мења ако је на надгробном споменику приказан Свети Симеон Богопримац са малим Христом, који покојнику на коњу показује крин – свој Васкрс: „Сад отпушташ слугу својега, Господе, ... јер видјеше очи моје спасење твоје, ...“ (Лк 2. 25-32). Иза је вероватно приказана палмова грана, као симбол раја или Јерусалима. Дакле опет представљена чежња за Христом.

Негде после разарања Јерусалима 70. године, војвода Плакида је у лову угледао Распеће међу роговима јелена кога је гонио, а затим је са неба чуо питање Исуса Христа: „Зашто ме гониш Плакидо?“ (ЖС, 20 септембар)¹⁰⁹. Затим се крстио са породицом, добио је име Евстатије и постао великомученик и светитељ. Приказан је (сл. 96. 1) на делу плоче из поменуте Цебелде (Н. Чубашвили 1972). У Бањевићима јелен на једном мрамору има приказан крст међу роговима. У Пернику (тада у српским земљама) на зидовима спратне цркве сачувани су цртежи три јелена, а један на леђима има крст (Перник 1983: 78). Занимљива је подударност Плакидиног преобраћања са оним Савловим („Савле, Савле, зашто ме гониш?“ Дан 9. 3-7), јер је Апостол Павле запамћен у илирској Далмацији дуж пута којим је ишао, управо оног око кога су чести мрамори са представама јелена. Сећање на Апостола Павла је у 14-15. столећу морало бити неупоредиво живље него данас.

На надгробним споменицима римског доба ретко има сличних представа (сл. 95. 6-8). На споменику из Винацијума ненаоружан коњаник са псом јури јелена који бежи (М. Mirković 1986: 121), а на споменику из Бригеција (Комарно западно од Сент Андреје) коњаник копљем напада са леђа јелена који стоји и гледа га (В. Даутова-Рушевљан 1997: Т. 1. 3). На плочи из Лисичића код Коњица (К. Пач 1894: сл. 4) јелен, једва величине пса који га гони, као да скаче са дрвета (живота) на небо. На све три представе

приказано је и дрво. Међу шест рељефних представа приписаних позним Скитима на Криму, чак две или три приказују покојника са псом или копљем и јелена (О. Д. Дашевская 1989: 134, Т. 53. 7, 12).

Јелен тог предања не припада медитеранском, јеврејском или хеленском културном наслеђу, већ прадавном евроазијском. У *Старом Завету* јелен је за разлику од коња обична животиња, која тежи извору чисте воде (*Псалми* 18.8, 29.9, 42.1) или растерује отровне гмизавце својим присуством. Јелен је првобитно у преисторији могао имати улогу преносиоца душа оних умрлих који нису спаљивани, какву је потом имао Огањ – Агни за душе спаљених покојника. То би подразумевало некакво чишћење покојника (и његовог коња), можда кроз ратнички подвиг. Како год тумачили приказивање јелена, очигледно је постојање неког претхришћанског веровања заснованог на годишњем отпадању јелењих рогова и поновном израстању у још веће. Као што се природа буди у пролеће и у јесен прелази у зимски сан, тако и рогови јелена расту и отпадају. Јелени су навикли на слободу, и људи их не могу јахати ни дресирати као коње.

На слику лова пешака на јелена луком и стрелом из Згошће подсећа једно далеко и давно предање. У Индији постоји празник Шиваратри у јануару/фебруару, пред који се ноћ проводи у молитви и посту, да би од бога Шиве добили успех у животу и место у рају (*ИМ*: 316-318). По предању, неки ловац је био принуђен да гладује ноћу, јер се од поверилаца сакрио у храм Шиве; сутрадан је његов дуг платио неки поклоник Шиве, и он је одмах отишао у шуму да улови нешто за јело. Заседу је случајно поставио испод индијског вида дрвета живота, и случајно три пута изговорио име Шиве, сећајући се претходних збивања. Ноћу је дошла стеона кошута, ловац је подигао лук, али га кошута замоли да је не убије док се не олани, после чега ће се сама вратити. Ловац је пусти, а за њом и другу кошуту и на крају трећег њиховог јелена, иако га је глад све више притискала. Када су се вратили да их ловац убије, он их отпусти, јер је схватио да је грех убијати животиње. На то Шива пошље своја кола, и ловца пренесу у шивалоку – рај. Овде се види хришћанска потка, прикривена индијским поднебљем, бојама и мирисима.¹¹⁰ На неким мраморима приказани су управо две кошуте и јелен.

На мрамору из Бротњице они су приказани у доњем реду на бочним странама, а испред њих, на чеonoј источној страни, покојник као ловац, на коњу са соколом у руци (**сл. 97. 8**). На северној страни једног мрамора из Радимље приказан је покојник на коњу у лову на јелена, а на источној је горе коло (обнова, рађање) а доле (спашени) две кошуте и јелен (**сл. 97. 5**). На мраморима јелена лови или коњаник са копљем и псом или пешак са луком и стрелом (**сл. 96. 4-7**). На римским споменицима коњаник са псом гони јелена (у мрежу?) или користи копље. Такве су представе и на Криму, коме је на супротној обали Азовског мора била Плинијева област Анта, или Инда неких античких писаних извора. На другој страни Кавказа, у селу Атени (Грузија) налази се црква посвећена Успењу Пресвете Богородице, подигнута у другој половини 7. столећа на темељима старије базилике, и касније обнављана. На њеном зиду се споља налази рељеф који приказује коњаника са натегнутим луком и стрелом, упереним на јелена са две кошуте (<http://www.pravenc.ru/text/76764.html>); приказана је и стрела која симболично додирује прву од кошута (**сл. 96. 3**). Најстарија таква представа, са краја старе ере, украшава бронзане оплате са коњског оглава из гроба (?) давно нађеног западно од ушћа Дњестра, код села Бубуеч у области Кишињева (В. И. Мордвинцева 2001). Приказане су две кошуте на једној оплати, а на другој јелен и пас који га прати (**сл. 95. 5**). Ова представа повезује прос-

¹¹⁰ Постоји и млађа, будистичка прича о јелену, једној од реинкарнација Бодисатве. Тај јелен је спасао неког човека из набујале реке, а када га је овај одао краљу који је хтео да га ухвати, опрости му. Затим је Бодисатва – јелен поучио краља у његовом двору милосрђу према народу и свим живим бићима; вратио се у шуму, а од тада у том краљевству птице и животиње нису убијане.

¹¹¹ „O REGEM STULTUM PETIT INFERNALE TRIBUTUM / MOXQUE PARATUR EQUUS QUEM MISIT DEMON INIQUUS / EXIT AQUAM NUDUS PETIT INFERA NON REDITURUS / NISUS EQUUS CERVUS CANIS HUIC DATUR HOS DAT AVERNUS“.

торно и временски оне на мраморима са индијским годишњим празником и добом образовања индоевропског језика.

На западу Европе прикази јелена су илустровали псалме, а у световној уметности били су плен лова владара; као идеал сличан српском јелену измишљен је једнорог. Германима је била страна индоевропска култура, чије су утицаје примили преко Словена. Зато германска митологија не може бити узор за тумачење словенских предања, већ обрнуто. У неким германским митовима јелен учествује у одласку јунака у смрт (M. Wenzel 1961: 29-30). У средњевековној легенди о Нибелунзима, главни јунак је Дитрих из Берна (Вероне), заправо готски краљ Теодорих (488-526). Када се зауставио током лова, због купања, наишао је црни јелен; да би га уловио појахао је црног коња који се оседлан изненада појавио, и са њим је нестао. Ова прича приказана је на рељефима цркве Светог Зена у Верони, завршеним пре 1135. године: краљ на коњу са псима лови јелена, који бежи ка демону у отвореним вратима пакла. По пратећем натпису,¹¹ краљ тражи помоћ од подземља (да улови јелена), а демон му одмах пошаље коња, па го изађе из воде и јашући стигне у земљу мртвих, одакле нема повратка ни уз помоћ коња, јелена или паса. Теодорих је био аријанац, па није православно крштен, зато је „го изашао из воде“. У 11-13. столећу, после раскола, Римска црква је словенско писмо називала готским, а Светог Методија јеретиком, па се може помишљати да је рељеф био алузија на неког српског владара и српско предање о одласку душа умрлих, и опомена присталицама православља у градовима Далмације и Италије.

Описани споменик из Згошће садржи скоро све симболичне представе познате са осталих мраморова друге групе – лик покојника са коњем, породицу (удовица), лов на јелена, ретко представљаног змаја. Избор представа је готово једнак оним на каменим урнама илирских Јапода (недостаје коло, често на другим мраморима). У Згошћи недостаје обична представа крста, али се може претпоставити да су уз мраморове постављани дрвени крстови, као и данас. На све три стране мрамора покојник је приказан на источном крају: на југу где се опрашта од својих витезова је над њим Дрво живота (= Света Гора), на северу предводи витезове у славу а под њим су лав и змај, а на истоку је приказан на престолу, у слави свога дела. Изнад 4 витеза су по 2 резбарена круга, а на западној страни су у доњем појасу 4 таква круга а у горњем такође по 2, односно четири пута по три. Ту кругови („шестани“) као да представљају тело (доњи ред), душу и дух витезова (горњи ред). Није јасно да ли је под овим спомеником био сахрањен бан Стјепан, или у цркви.

У Херцеговини је често приказивање мртвачког кола, на једној или обе бочне стране споменика, са мање или

више учесника (сл. 97). У колу играју мушкарци и жене (наизменично приказани), само мушкарци или само жене. Када је мање учесника, обично су приказана и деца различитог узраста и полова. Коло може предводити покојник, јашући на коњу или јелену, понекад са исуканим мачем, или светитељ са ореолом – слава. Дакле, коњ, јелен и светитељ су на неки начин изједначени, као посредници на путу у живот после смрти. У доба пред проповед Апостола Павла, на урнама Јапода приказивано је женско коло и поворке ратника на коњима. Коло би могло чинити део обреда словенске тризне. Породично или родовско коло представља обнављање кроз смрт и рађање, што је на неки начин крштење и васкрсење.

Приказивање удовице на разне начине било је уобичајено, у колу и како оплакује мужа. На неким мраморима је нарочито наглашена светиња брака и улога супруге у спасењу. Некада су се Словенке убијале да би биле спаљене са својим мужем, да би им душе заједно отишле на небо. На источној страни поменутог мрамора из Бротњице приказана је изнад покојника удовица са дигнутим рукама (у молитви), а изнад ње су сунце и месец – алфа и омега, то јест Христос (сл. 97. 8). На супротној страни приказан је на исти начин покојник, обележен натписом, а изнад је крст. Али у време сталних борби са надирућим Турцима, дакле учестале погибије ратника, супруга („подружје“) је имала улогу „посредника“ у одласку мужевљеве душе. Понекад удовица држи коње два јакача, а на неким мраморима је представа борбе налик двобоју, где два коњаника јуришају један на другог са спуштеним копљима, али је између њих жена. Пошто нема приказа судара, погинулих или рањених, то нису слике из стварног живота, већ покојник и свети ратник (слава покојника). Код Дувна је на једном мрамору (сл. 97. 2) приказана удовица између покојника на коњу и светитеља (има ореол) који је несумњиво свети заштитник, слава, који одводи покојника. На мрамору из околине Коњица (сл. 94. 7) удовица једном руком држи коња јакача – покојника за узду, а другу као у устима змаја (који не може да има узду). Изнад је почетак натписа: „+ Ва име Оца и Сина ...“, настављеног на следећој страни мрамора. У Растовцу код Никшића приказано је на мрамору у виду крста (сл. 95. 10) како удовица приводи јелену покојника на коњу (С. Раичевић 1992: сл. 82); ту је јелен симбол Спаситеља.

Из Згошће је изузетан и један стуб покривен резбаријом (сл. 98. 1-2). Средњи део је осмоугаоног пресека, висок 1,48 м, а доњи и горњи крај су четвороугаоног пресека – горњи је висок 1 м, а широк 0,44 x 0,64 м. При врху су натписна поља, са остацима ћириличне посвете. Једина страна на којој није украшено стабло је источна; на њој је у горњем делу приказан на дну као неки отвор пећине, затим

већа и мања риба, изнад њих путир и дискос приказан као прстен, окружени симболичним шарама, а изнад су сунце и месец. Путир личи на оне приказиване на олтарским преградама 6. столећа (сл. 47, 1, 6; Т. 11. 3). Порука о начину победе над смрћу је јасна: пећина је Ад, гроб, над којим су рибе које значе Потоп и казну за грех првих, у средини је евхаристија, причешће, а изнад су алфа и омега – почетак и крај, дакле Христос. На бочним странама је на стаблу стуба приказан по висок свећњак, као они што се постављају испред иконостаса. На северној страни је обична свећа у горњем делу, а на јужној је као крст дужег доњег крака, на кругу, са различитим симболичним шарама околу (горе су сунце и месец). На западној страни су на стаблу симболичне шаре, а изнад је приказан готички прозор испуњен симболичним шарама. Ту приказани симболи подсећају на оне исклесане испод три лука са бочне стране мрамора из Вруље, данас у Пљевљима: („малтешки“) крст у кругу, двострана спирала и Андрејин крст (Ђ. Јанковић 1998б: сл. 214). У Пећкој патријаршији украс неких ћивота показује одређене сличности са мраморима из Згошће. То су вреже, витице, различите розете, двостране спирале, крин испод крста на Голготи, па и рељефни готички прозор (М. Васић 1928: 219-233; Ј. Магловски 1991).

Трећа група мраморова има облик бродова и риба, па су повезани са водом, морем и Потопом. Раширени су од Јужне Мораве до горњег Лима, од Косова до клисуре Ибра, то јест у Рашкој.¹¹² Претходно описане две групе мрамора су обликом преузеле изглед старијих надгробних споменика од дрвета, са представама намењеним сведочењу о ваљано обављеним погребним обредима. Облик треће групе је сећање на обреде који више нису вршени, на спаљивање покојника у чамцима, заправо на људска огрешења и Потоп. Из описа Ибн Фадлана из 920. године знамо да су умрли Руси спаљивани у чамцима, а они моћни у лађама (А. Гаркави 1870: 96-101). У Понорима код Калиновика нађен је испод мрамора покојник сахрањен у дрвеном чамцу (Ш. Бешлагих 1962, сл. 139; Ђ. Јанковић 1998б: 123). У Љуљцу изнад Дежева (обавештење Д. Премовић) нађен је изузетан камени надгробни споменик у виду чамца, издубљен (као да је направљен од стабла), данас је у правилном положају, а некада је можда био обрнут (Т. 28. 1-2). Уобичајени су надгробни споменици у виду натрашке окренутог брода - шајке, са приказаним даскама од којих је начињено корито (Т. 28. 3). Понекад имају неке особене облике. Када је убијен Свети Глеб 1015. г., по једном житију прво су га сахранили између два брвна и покрили шајком (*Сказанія о святых Борисе и Глебе*, 1860: 93). Ту је и обичај „пуштања воде“, вешање одеће умрлих поред потока, итд.

На мраморима друге групе ретко има приказа риба, као у Згошћи. Повезивање риба и смрти има корене у најдубљој прошлости, јер рибе живе у мору, воденосланом гробу како га зове Доментијан (1988: 197); море је мора, смрт, као и Морава. Делује невероватно, али у време Косовске битке има и великих надгробних споменика у виду риба, начињених од необрађених облутака насталих дејством воде, можда управо у доба Потопа. Само су два мени позната примерка додатно обрађена, тако да нема сумње да представљају рибе (Т. 29. 4, 6). Један се данас налази изложен у храму Светог Николе у Куршумлији, а нађен је у оближњем световном гробљу уз цркву посвећену Пресветој Богородици на ушћу Бањске (М. Ивановић 1984: 41-42; Ђ. Јанковић 2009б). Има приказане очи и шкрге, а на хрбату се налази натпис у коме је наведено да споменик поставља брат брату. По облику слова натпис је из друге половине 14. столећа и показује да споменик припада умрлом властелину, несумњиво прописно опојаном. Недавно је такав споменик, са још упадљивије приказаним очима али без шкрга и

¹¹² Ово отвара нека важна питања, јер то је простор где има података о насељавању Источних Словена – Руса, што даље води до тумачења имена Рас – Рус, Рашко – Руско, што још даље води новим тумачењима у расправи о томе да ли су некадашњи Руси били Словени или Варјази – Викинзи, или нешто треће. Масуди повезује Србе и Русе, тако што пише да и једни и други као Индуси спаљују своје вође са коњем (А. Гаркави 1870: 129, 136-137), што се не подудару са Ибн Фадлановим описом спаљивања у чамцу – лађи. Тумачење те везе упућује на доба аријеваца.

¹¹³ Пре неколико година Американци су почели ископавања тих гробаља у Монголији; занимљиво је да још нема на интернету података о њиховом ДНК, хаплогрупи, и другим антрополошким анализама.

натписа, нађен на гробљу у Љуљцу више Дежева у Расу. Слични надгробни споменици од издужених облутака нађени су уз цркве у Светим Врачима код Лешка, Мрамору код Лепосавића, Петровој Цркви у Расу, на Звечану и другде у Ибру, код Светог Јована у Затону на Лиму, а нешто неправилнији у манастирима Давидовици и Милешеви, у Истоку. У Светом Ахилију у Ариљу постоје урезани цртежи риба на живопису (М. Панић-Суреп 1988: 163, 165). Једну од њих остима хвата невешто уцртан мушки лик, можда са ореолом, обележен као „Георгие“, а поред је натпис „рабъ Бжие Марко“ (Т. 31. 1). Претпостављам да то Свети Ђорђе уместо але убија рибу - смрт, грех, да је Марков заштитник, слава, да се тим цртежом Марко заветује и моли Светом Ђорђу да га избави од смрти (уп. стр. 7, Прокопијев опис словенске вере), можда пред (Косовску?) битку (уп. Немањине молитве Светом Ђорђу за ослобађање и пред битку код Пантина, стр. 249).

Рибе су приказане над натписним пољем забата неких илирских – словенских надгробних споменика, у виду двосливног крова, постављаних над гробом спаљеног покојника старијег римског доба (К. Пач 1906: 175-176). Риба је приказана на урни предримског доба из Рибиха у Поуњу, уз представу удовице са урном, док су на бочним странама приказани женско коло на челу са пепелом покојника у урни и поворка коњаника (Б. Рауниг 1974). Споменика у виду риба има у области јужно од Кавказа (у близини Арарата – Ноје!), у Јерменији, такође са приказаним очима и шкргама, дугих и до 5 м (К. В. Айвазјан 1976: 266-268; С. А. Есајан 1980). Налажени су и вертикално побијени. Више примерака у Јерменији има на себи приказану кожу овна или бика са главом, што упућује на жртвовање тих животиња риби (Т. 28. 5; 29. 1). Један од таквих риболиких споменика има уклесан клинасти натпис, датован у 17-16. столеће пре Христа. На такве коже подсећају симболичне шаре једног риболиког споменика са Звечана, налик оним отровног поскока и шарке, али су асиметричне (Т. 29. 7). Овакве споменике у Јерменији данас називају „вишап“, што преводје са „змај“ на иранском.

Околност да се риболики споменици у Јерменији називају змајевима, повезује нас са још једном необичном врстом српских надгробних споменика, оним у виду змаја. За разлику од але, змај је код Срба добра сила, али се они понекад и понегде мешају; код Јермена вишап једе сунце, а код Срба то чини ала, Дукљан, Сатана. Најнеобичнији је надгробни споменик из околине Лебана (Врбовац код Царичиног Града), обликован слично ликовним приказима змајева из 13-15. столећа (Т. 31. 2). На њему је натпис у коме пише да је ту „сахрањен“ Арханђео Михаило: „+ асе прѣставн (се) ра(бъ) божн а зо(во)мъ а(р)ха(н)гъгел мнхалъ мнн со ме прнславъ“ (Г. Томовић 1985а: 459).

Натпис би био правилан да је написано „+ асе прѣставн (се) ра(бъ) божн мнхалъ а зо(во)мъ прнславъ“, али је из неког разлога требало забележити Арханђела Михаила, па је дошло до збрке у натпису. Са истог гробља потиче још једна необична надгробна плоча, са на крају извајаном уздигнутом главом неке животиње (змај?). Змај је приказан на неким мраморима у различитим представама (сл. 94. 5-7). На западним вратима саборног храма Мораче Успења Пресвете Богородице налазе се несвакидашњи, неуко исклесани рељефи, налик оним на мраморима (Т. 32). Спреда је на левој страни приказана Богородица са малим Христом, а десно Распеће, сви без ореола. Иза Распећа, где се не види сам крст а Христос има круну, приказана је ала или василиск како држи људску главу или лобању једном ногом. Ту је очигледно приказана смрт и Адамова лобања, а Христос као Сведржитељ искупљује човечанство. Иза Богородице са малим Христом у наручју приказан је змај који као да зубима држи неку главу (Сатане?). Ту змај као да је заштитник, да доноси неке понуде Новорођеном, Христу, главу пораженог непријатеља људи, и можда је слика арханђела.

Споменуо сам већ „јелење камење“, сродне надгробне споменике, постављане усправно; груписани су на просторима од Монголије до Алтаја, а спорадично их има до ушћа Дунава. Они обележавају гробове народа беле расе, из 9-7. столећа пре Христа. Није сасвим јасно да ли су риболики, јер „очи“ делују као наушнице, и немају шкрге. На њима је представљен појас са оружјем, накит, као и прикази мртвих јелена (или спавајућих – подвијених ногу), по којима су добили име. Ови припадници беле расе¹¹³ потиснути су из Азије у време Скита; обично се повезују са Кимерцима, који су стигли до Мале Азије, и затим потпуно нестали, по Херодоту. На скитској и иранској ратничкој опреми и оружју има представа риба. Поред тога, преко сахрањивања у урнама и под тумулима може се успоставити поуздана археолошка веза између Подунавља и Индије.

Древна предања

Повезивање риба са смрћу је сећање на Потоп. У Махабхарати је пренет мит о спашавању света и настанку људи. Ману (син бога сунца и брат бога смрти Јаме), законодавац, уловио је рибу, а она моли да је пусти да би га спасла од пропасти. По њеном савету саградио је брод. Када је настао Потоп, одвукла га је до планине на северу (Хималаји) и спасла риба, заправо сам Брахма, творац света (односно бог Вишну оваплоћен у смртни аватар Матсју – рибу, да би заштитио своје верне и успоставио мир). Када се вода повукла, Ману је захвалио божанству жртвом, бацивши масло и сир у воду, а из њих је настала девојка Ила

(словенска иловача настаје таложењем у води). Ману и Ила су изродили данашњи људски род (*ИМ*: 59). Наравно, треба имати на уму да је мит записан вековима пошто је настао, али у њему се могу назрети заборављена индијска предања о Светој Тројици, Богу Творцу и Спаситељу. У светлу овог мита вишапи украшени кожама бика или овна код Арарата и Кавказа добијају смисао: то су захвалне жртве божанству, заправо његовој земаљској појави у виду рибе (ΙΧΘΥΣ), која је спасла неке праведне људе од Потопа и смрти. Због овог предања и надгробне камене шајке, као Нојева барка, могу представљати свест о греху, кајању и веру да ће Бог спасти покојника. То што су над гробовима споменици у виду (умањене) обрнуте шајке, говори да су замишљене на сувом, на безбедној обали, и наду да је душа покојника спашена. Тело убијеног Светог Глеба било је покривено барком.

Видимо да јеврејско старозаветно предање о Потопу, Ноју и његовом броду, уграђено у хришћанство и преведено на словенски језик у 9. столећу, није преузето. Значи да није запамћено ни њему подударно старогрчко предање, са сећањима и на млађе, ограничене потопе, од којих је један датован у 1796. годину пре Христа. Срби су држали своје предање о Потопу, са рибом или рибама, очигледно старије. Слично сећање о Потопу постојало је на Блиском Истоку. Тамо је поштован бог Дагон, приказиван као полуриба, без ногу (тако се приказује и Вишнуов аватар Матсју), или са рибљим репом испод леђа. У Дагона су веровали Филистејци, потомци прекоморских досељеника из Југоисточне Европе и са обала Јадрана. Када су Филистејци једном приликом запленили од Јевреја Ковчег Господњи и сместили га у Дагонов храм у Азоту, његов кип је ноћу прво био тајанствено оборен, а затим су му глава и руке одсечене и затечене на прагу храма (1 *Сам* 5. 2-5). Зато су од тада Филистејци пазили да при уласку у Дагонов храм не стану на праг. И код Јевреја је праг био свето место у кући, као и код Срба, али су међусобне везе неистражене. *Карловачки родослов* почиње податком да „сва српска служаше Дагону“ (Љ. Стојановић 1927: 2). О том податку и могућим древним Србима у „индоевропској“ Азији писао је заслужни Реља Новаковић (1992). Дагон се може видети и као бог који доноси смрт, у пратњи риба (Т. 29. 3). У једној тужбалици из Средске жупе, давно објављеној, спомињу се рибе смрти: „Пролетава бела вила ... те устрели сина Марка ... Сахранисмо нашег војна, спалисмо ах витеза ... Без нас оде на пржило ... бистрој води кривој лађи, и рибама Смрхатовим!“ (М. Милојевић 1869: бр. 263). У поређењу са наведеним представама риба, увек у вези са смрћу (надгробни споменици, оружје и ратничка опрема), риболике скулптуре Лепенског Вира добијају нови смисао. То није нека посебна култура особена по насељима са стаништима трапезоидних основа, већ су то споменици, по мом мишљењу вид громила, обредна места подизана мртвима, можда првим потомцима оних који су надживели Потоп. Кроз Гвоздена врата је својевремено истекло „Панонско море“.

Као алке за везивање бродова на неприступачним врховима српских планина и називи река, надгробни споменици у виду риба и чамаца говоре о сећању на Потоп, сродном оном на индоиранском простору, из доба смене Палеолита и Старијег неолита. Представе на мраморима друге групе указују на средњеазијске просторе и Индију у доба образовања индоевропских језика (јелени, дрво живота) или на укупан простор старог света са Палестином и Египтом у доба по припитомљавању коња. Представе борби указују на постојање сећања на освећење кроз ратничку борбу и смрт, што је потврђено сачуваним натписима и живописом Марковог Манастира. Расправљајући о Пра-Косову у Махабхарати, А. Лома користи и две песме о Индији из збирки Вука Караџића. Таквих

песама има далеко више у Милоша Милојевића, и на њих је већ скренута пажња (А. Арсеновић 2008). Али у њима се не опева битка у Индији, већ српски пораз на реци Чуј, у средишту Евроазије, данас на граници Казахстана према Киргизији. То је простор на коме се као надгробни белег користи „јелење камење“. Две су песме посебно занимљиве.

М. Милојевић 1869: бр. 266:
„Чујеш, чујеш, чујеш Мајко!
Там за реком Чујем. Мајко!
На србској крајини, Мајко!
Коњи заведени. Мајко!
За град заведени, Мајко!
За цмиљ повезани Мајко!
За цмиљ и босиље, Мајко!
Глађу изглађени Мајко!
Жеђцом изжаждани Мајко!
Јездом уморени, Мајко!
Бојем избијени Мајко!
Копљем избодени Мајко!
Стрел`ма изтрељани Мајко!
Мач`ма изсечени Мајко!
Хоћу л` хоћу л` ићи? Мајко!
Да коње одрешим, Мајко!
Да зобцом назобим Мајко!
Да вадом одморим Мајко!
Да водом напојим Мајко!
Ладном водом Мајко!
Бистром реком Чујем, Мајко!
Чујем на крајини Мајко!
На србској погибији Мајко!
Да видом извидам Мајко!
Да ране залечим Мајко!
Да војне разбудим Мајко!
Наше мртве војне Мајко!
Момке нежењене Мајко!
Злато нековато Мајко!
Алем неправљени Мајко!"
Ал` говори мајка,
Својој милој ћерки.
Својој ћерки драгој,
Са Јакцара реке:
"Иди, иди, иди Ћерко!
Те зобцом назоби Ћерко!
Те вадом одмори Ћерко!
Те Чујем напоји Ћерко!
Ладним Чујем реком Ћерко!
Те ране извидај Ћерко!
Видом лековитим Ћерко!
Те војне разбуди Ћерко!

Наше војне тужне Ћерко!
Нашу децу јадну Ћерко!
Наше браниоце Ћерко!
И нашег господства Ћерко!
Госпоштине Ћерко!
Наше царевине Ћерко!
Нашу дику красну Ћерко!
Наше војне младе Ћерко!
Момке нежењене Ћерко!
У мртвоме санку Ћерко!
Разбуди их драга Ћерко!
У град уведи их Ћерко!
У град Ниш наш славни Ћерко!
На тој реци Чују Ћерко!
Славни старо-славни Ћерко!"

М. Милојевић 1869: бр. 102:
„Текла вода Серберица.
Калино Милино!
Калин Вилин
Вито перо
Јељено јељево
Јељево драшково!
Здравље нам вјелико
Храброст нам највећа.
С покрај града тог Дунава
Тог Дунава доброг војне.
С покрај Рашке на Рашици
На утоци у Марици
Воду пили трудни коњи
На тој реци страшном Чују.
Трудни коњи утруђени
Тешка боја вавек бијућ
Са Татаром љутим врагом
И Манђуром душманином.
Млад се Божић наљутио
од Дунава града ошо,
Нашој Босни причалио
У Босни се настанио.
Свако добро Босни дао
И босанским Србовима
Понајвјеће теби газда
А ти нама добре дарке.“

На ове стихове подсећају неки из коледарских песама забележених код Вука и других записивача. Коледари се обично виде само као стари живописан обичај Словена, али треба разумети и сам појам. Коледар се код нас изједначаје са латинским појмом календар, насталом од назива за први дан у месецу, Calendae – Kalendae. Иако се мисли да

словенска реч „коледа“ потиче од латинског „календе“, биће обрнуто. У латинском језику је то усамљена реч. У словенском језику коледа имају пун смисао, јер коло је у сталном окретању, као сунце у току године, месец у току 30 дана, а и смена дана и ноћи се одвија кружно. То је био неопходан рачун за живот земљорадника и сточара. Поред тога, коледа указују на смене покољења, на колена (генерације на савременом „српском“ језику), да је некада постојао коледар – календар у виду родослова, налик оним у *Старом Завету*. Коледари су изворно изгледа певали родослове за Бадњи дан или Божић, допуњене најважнијим догађајима из прошлости за народ или род, и преносили их са колена на колена. Древне коледарске песме су тек делимично сачуване, тако да им се загубио смисао, али постају разумљиве преко горе наведених песама. Одржавају се и данас, преко припева и мелоса:

„Текла вода, војно ле! шекелија.
 Кад је текла, војно ле! куд се дела?
 Попили је, војно ле, трудни коњи,
 Трудни коњи, војно ле! и уморни.
 Што су трудни, војно ле! и уморни?
 Јездиле су, војно ле! по девојку
 ...“
 „Текла вода кроз калину,
 Калино, / Калин вилин / Витоперо / Зелено.
 Кад је текла, де се дела?
 Калино, /...
 Попили је трудни коњи,
 Калино, /...
 Де су били, те су трудни,
 Калино, /...
 Били су ми по девојку,
 Калино, / ...“

Девојка са Јакцар реке говори мајци да је на крајини, на граници за реком Чуј, дошло до погибије српских ратника, нежењених, а да су њихови коњи везани за смиље и босиље (по народном веровању то биље штити живе и душе умрлих), и пита да ли да одвеже коње и опорави их, а војне разбуди; мајка јој одговара потврдно, и да их као браниоце уведе у славни град Ниш. Ту је Чуј крајиште, а Ниш је престоно место. Река Чуј тече под Алтајем, извире на истоку и нема ушће, већ нестаје у пустињи на западу. Слично тече и нестаје понирањем на западу српска Требишњица, особеног имена (требник, треба = жртва?). Те реке се не уливају у море, мору, смрт, већ их упија земља. Јакцар река је античка Iaxarta, данас Сир Дарја (јужни Казахстан). Западно од Чуја и Сир Дарје налази се антички град Ниса, а ту је и река Margo, у Парћанској држави. Српски Ниш (антички Nais, Naissus) налази се на Морави (Margo, Margus). Постојало је више истоимених градова у добу пре Христа (Nisa, Nysa, Nais), понекад повезаних са реком назива сличног Морави, од раније поменутих на Инду и Нилу (где је рођен бог Либер = Слободан), преко Асербејџана (античке прикавказке Албаније) и Мале Азије (Карија) до Србије (Дарданије). То је несумњиво простор где су некада боравили Срби у преисторији, али објашњење појаве Ниша на Морави кроз простор и време још тражи истраживача. Грбови обележени „јелењим камењем“ чести су источно од Чуја, до западних предела Монголије. Има их

усамљених на Чују. „Јелење камење“ постављао је народ беле расе, потиснут са подручја источно од Алтаја према западу око 700. године пре Христа. По распореду те врсте споменика, стигли су до ушћа Дунава. На истом простору (Алтај, Тува, западна Монголија, Забајкаље) праве се „керексури“, у виду претежно ниских хумки. У њима могу бити сахрањени људи европског порекла, а нису ретки ни они без гробова. Још нису ваљано истражени ни дефинисани, па су датовани грубо, од 10. столећа пре Христа до у нашу еру. Треба тек испитати да ли се може успоставити археолошка веза између тих култура и оних Југоисточне Европе, али неке сличности се запажају са средњеазијским Нишем (преклади, црепуље).

Коледарске песме певане су за годишњи празник Рођења Христовог, када Срби, после поста, једења рибе и ложења бадњака, дочекују и прослављају Божић, дан симболичног васкрсења Бога кроз Његово поновно рађање. Да наведене коледарске песме садрже предање и завет, указује њихов необичан садржај, привидно неусклађен са празником за који се певају, са Бадњим даном и Божићем. Наиме, у песми вода тече кроз грм калине црног (отровног) плода и нестаје, јер су је попили коњи, уморни зато што су ишли по девојку (невесту), односно од боја. По првој песми, те од боја уморне коње, осуђене на смрт, девојка треба да одвеже од цвећа које их привремено штити, напоји водом Чуја (који нема ушће у мори), нахрани, зацели, и да тако пробуди српске војне. Према *Старом Завету* Мојсију се јавио Бог први пут у Неупалимој купини, обећао му ослобађање Јевреја из ропства (2 Мој 3. 1-6), и од тада га је водио: „И јави му се анђео Господњи у пламену огњеном из купине. И погледа, а то купина огњем гори а не сагоријева.“ Али та купина је у изворном и новогрчком гласи βάτος, у смислу бодљикав грм, а βάτομοορο су купина и малина у новогрчком. Тако преводе и енглеским језиком, bush = жбун, жбуновит, а не blackberry = купина. Калина (*ligustrum vulgare*, заправо *viburnum opulus*) је новогрчки αϋριοϋβρια, што би могло да се протумачи као неки дивљи грм са много плодова. Слично је и са руским преводом, и са поново нашом купином у Лк 6. 44. Калина воли влажна места (*ЭССЯ* 9 1983: 120-129), као и дивља малина код нас, а управо је такво место појаве неупалимог грма, где је сада манастир Свете Екатарине. Дакле, био би подобнији превод назива Неупалимог грма на српски са „калина“ него са „купина“ (уз неупуштање у тумачења њихових назива нашим језиком). Овде није битно да ли Неупалими грм заиста припада истој породици биља по нашем преводу, већ да се могао звати и калина, грм калине. У том случају, калина кроз коју тече вода коледарских песама је Неупалими грм, „купина“, праслика Пресвете Богородице, и онда припев има право божићно значење. Вода је онда Вода живота, и није отекла у

море, у смрт, већ је попијена (за Бадњи дан) да би ратници и коњи оживели (за Божић). Девојка са Јакцар реке тек треба да пробуди заспале војне уз помоћ коња, „тешка боја вавек бијућ“; коњи су ишли по девојку, зато су уморни, па су по повратку испод калине попили воду. Та вода није текла узалуд, попијена је да би се уморни коњи опоравили и наставили даље. Пева се о нечем незавршеном. Била је битка, треба да се настави; ишло се по невесту, напорно, некуд далеко, али се не зна да ли је доведена, да ли је било свадбе. Невеста може бити Црква; потребан је труд да се оствари брак са жеником, Христом. Другим речима, опет се пева о избору Небеског Царства, али као трајном труду, што је порука и иконе Мати Божије Хиландарске. Отуда су ове песме сасвим пригодне празнику рођења Исуса Христа, и надрађују виђење Бадњег дана и бдења уз бадњак као сећања на војнички труд. Тада Бадњи дан представља сећање на претке истрајале на заветованом путу, бадњак обредно „чишћење“ (погинулих) предака за васкрсење мртвих, а Божић је заслужен живот у обећаној земљи породице, рода, племена и целог народа, што потврђује положајник, гост. Дакле стални заједнички труд многих поколења, стално путовање по невесту, ако треба и војном, право на земљу, то јесу Бадњи дан и Божић. Наравно, воду из извора испод Неупалимог грма вековима пију подвижници манастира Свете Екатарине. Ово тумачење се може више разрадити – треба се подсетити икона где Арханђео Михаило држи коње за узде и на сличне иконе римског доба (Т. 4. 1; сл. 13. 1).

Произилази да су древни Срби некако знали за неупалиму купину – калину, и повезали је са Водом живота. Између 4. и 9. столећа, а нарочито у 6. столећу, често су приказивани у црквама пауни, јелени и друге животиње како пију из пехара. Али калина као назив за неупалими жбун, и то испод кога тече вода, затим повезаност са коњима и древним биткама, указују на доба пре Христа и неко посебно предање. Да подсетим на данашњи врх Џебел Сирбал близу манастира Свете Екатарине (подигнутом на месту неупалимог грма), некадашње Сербонидско језеро и Сербонидски залив (стр. 15), као и на оближње Филистејце европског (илирског) порекла са богом Дагоном. Зато подизање храма Светом пророку Илији (9. столеће пре Христа), или његово прослављање на врховима планина, треба тумачити сачуваним код Срба древним предањем о великом пророку. Као врх од 2499 м истиче се Љуботен више Урошевца, на коме се околно становништво окупљало за празник Светог Илије до НАТО окупације. На Копаонику, под самим Панчићевим врхом, на месту недавно названом „Небеске столице“, на висини око 1800 м, откривене су две грађевине делимично објављене (Г. Тошић, Д. Рашковић 2007), збуњујућег плана, па га овде не преносим. На јужној страни је грађевина са више просторија, која делује

световно, а по налазима новца би била из 3-4. столећа. На северној страни су остаци цркве, чини ми се са две фазе. Старија црква је већа, можда основе подобне црквама у илирској Далмацији. Пошто је страдала пре краја 4. столећа, у њој је накнадно подигнута мања једнобродна црква, негде у првој трећини 6. столећа, украшена подним мозаицима и живописом. Уколико јужна грађевина није некаква војна осматрачница, могла би бити повезана са већом и старијом црквом, а онда би то могао бити манастир (наслућује се средишње двориште). Ту је народ долазио за Светог Прокопија, али природна првобитна посвета цркве би била Светом Илији.

Још један пример древних веза са Палестином могу бити „трапезе“ постављене испред неких наших цркава, где камене стоје до данас (Т. 21. 3-4), а постављане су и у 19. столећу (Пецка). Трпеза може бити повезана са даћом („дао му трпезу“), али и место за „крвно коло“ или вражду („трпеза од вражде“), то јест за помирење поводом убиства, по древном обичају и предању. По пророку Мојсију потребна жртва се приноси испред храма, како је то сажето пренео Свети Климент Римски у *Првој Посланици Коринћанима* (ДАУ 1999: 196): „Не приносе се, браћо, свуда жртве сталне или заветне или за грехе и кривице, него само у Јерусалиму; и тамо се опет не приносе на сваком месту, него испред Храма на жртвенику, пошто је претходно принос добро испитан од првосвештеника и напред поменутих свештенослужитеља“ (XLI 2). То старозаветно правило држано је у неком (неистраженом) виду код Срба, испред цркве, са свештенством. Законик цара Душана прописује да, за не (раз)обличеног осумњиченог, узму железно „на вратима црквеним из огња и да га поставе на свету трпезу.“ (*Законик* 1975: 92, 197; 1981: 145, 209). Трпеза у Добруну, можда управо из доба цара Душана, одозго је издубљена и са каналом за одвод течности (приликом прања), слично каменим плочама манастирских столова. Са једне бочне стране има три рељефна прстена (кола), у два пише *nc* и *xc*, а у средњем и мало нижем *прѣс(т)/о[лъ] в[огороди]це*. У Новом завету стари жртвеник постао је код Срба трпеза и престо Пресвете Богородице, свакако јер је она спасење света и обожење људи (Јер. Јустин 1980а: 249-254), на неки начин посредница, а у олтару цркве је Часна трпеза и Престо Исуса Христа. Ово је такође сведочанство о покрштавању Срба у апостолско доба.

Песме Косовског венца личе на у песми описан српски пораз на Чују, више него на Махабхарату. У бици из Махабхарате сукобљавају се две силе, добра и лоша, а циљ је са обе стране показати јунаштво и надвладати противника. На Чују су храбра мајка, мртви ратници („војни“), рањени и уморни („трудни“) коњи, девојка која хоће да их исцели... Упадљиво је родољубље жена на Чују и Косову, једнако мушком. Али суштина предања је различита. На Чују се песмом призива васкрсење ратника да наставе борбу, и они ће је наставити. На Чују су војни „момци нежењени“, „злато нековато“, „алем неправљени“, без наглашених врлина (и мана), а на Косову „мужеви добри, мужеви храбри“, „одевени у злато и камењем драгим украшени“. Ту је очигледно одрастање, развој и преображај „момака“ у „мужеве“. Да ли је то и крај развоја, од Махабхарате преко Чуја до Косова? Косовски венац не оставља наду у победу силом – више није било српских битака са Турцима до Куманова, већ само дуготрајна одбрана и потом устанци. Изабрано је Небеско Царство, коначно, и промењен је идеал – поново се приказују јелени на надгробним споменицима, као у доба битке код Чуја, али сада живи, у хришћанству. Коледарске песме показују да Косовска битка није крај, да предстоје још многи трудови. Песме о бици на Чују можда су пророчке, намењене будућности, а водећа улога је дата жени, да она дигне рат-

нике који спавају. По једној билени руски Светогор спава (у Светој гори код Кијева) и треба да се пробуди за предстојећу битку са злом, тако и Марко Краљевић спава, а Васко Попа песмом двори заспалог српског хромог вука. Војни са Чуја треба да бране тамошњи Ниш, град кога тамо више нема (сада је археолошко налазиште), као ни других градова истог имена, а српски Ниш још стоји. Размислимо каква је битка пред нама. Древни јунаци прошлости, наши преци, бориће се са нама, ако се ми будемо борили, али победа неће бити у њиховој и нашој сили, већ у Води живота.

Ови напред описани материјални докази о предањима сачуваним код Срба од преисторије, могу се опипати. И то нису празни карневали и процесије, већ живо предање о наслеђу предака (слава), заједници кроз коло, веру у васкрсење верујућих из мртвих (Бадњи дан и Божић). Представе кола и још са светитељем као коловођом, из стварног су живота, јер се до данас одржало мртвачко и глуво коло, као код преисторијских Илира или Етрураца. Сахрањивање у дрвеним чамцима је археолошки забележено у 15. столећу, и то у планинском Калиновику где нема река ни језера, а прављење надгробног споменика у виду шајке (чамца), а поготово у виду рибе, сведоче о схватањима и тада живим предањима о Потопу. Ту су и прикази јелена као тежње за спасењем душе и змаја као небеске силе. Неки Срби су веровали да Бог симболично спасава чамцем душе умрлих од море – смрти, па и да риба (пост) може бити такав посредник, да следи награда праведним борцима, змајевитим. И све то у складу са Косовским избором Царства Небеског (жртва) и иконом Мати Божије Хиландарске (трпљење), у Цркви са епископима, исихастима и началствујућим народа, и владарима, ствараоцима и верним народом. Уз помоћ древних предања, предака и Начала, Срби су остали на правом путу, и на Косову потврдили и обновили свој стари завет. Захваљујући томе изборили смо поново слободу и васкрсли државу устанцима и ратом.

Виде се два језгра предања Срба по надгробним споменицима, обједињена под Светим Савом, архиепископом Рашке и Далмације (**карта 15**). У Рашкој (укључујући слив Дрине) је предање сачувано у обликовању споменика, а у Далмацији у ликовним рељефним представама.

Језгро предања Рашке, некадашњег Северног Илирика, налази се између Јужне Мораве и Лима, Лесковца и Бијелог Поља. Ту се за надгробне споменике користе облици природно обликовани у виду риба, или клесани у виду натрашке окренутог чамца. Риба је не само пратилац смрти, већ и слика мора и море; води нас у прошлост преко Мораве до Потопа, када су људи, несвесни своје бесмртне душе, добили страшну опомену за грешан начин живота (данас наметан са атеистичког Запада). Тада су потомци Адама и Еве искусили Бога као Господа и схватили да су Његови

гости на Земљи. Археолошки, ти споменици повезују Србе са обредима Лепенског Вира, са споменицима подручја Кавказа, и са митовима о Потопу старих народа, од Филистејаца до Индије. Споменик у виду обрнутог чамца има упоредиво значење, јер је некада покојник у чамцу спаљиван да би се чистио од грехова који су изазвали Потоп, а душа је одлазила на небо. Као крштеним, а Христ је очистио воду од смрти, за хришћане спаљивање грешног тела више није имало смисла (*Рим 7*); чамец над покојником је постао само симболично сведочанство прошлог времена и да је покојник очишћен крштењем а не ватром. Оваква врста споменика ми није позната код других народа, али очигледно повезују Рашку Светог Саве са Русијом (Свети Глеб) и Словенима који су примењивали спаљивање покојника у чамцу или броду.

Језгро предања Далмације налази се између Зете и Крке, Конавала – Никшића и Ливна. То је оно подручје где је деловао Апостол Павле, где је Црква била најчвршћа, одакле се изгледа ширило ложење бадњака. Ту се на мраморима најчешће ликовно приказују две врсте порука, често на једном истом споменику. Покојник се приказује како предводи коло, понекад са својим умрлим дететом, или на коњу, у некој сцени, па и на јелену или како га светитељ води. Ту је реч о вези живих и умрлих, прецима и потомству кроз које се наставља живот. Неопходан обред је тризна, окупљање породице (заједнице) уз гозбу, а играно коло је као неки појас којим се покојни облачи пре изласка пред Бога. Ово предање може се повезати са надгробним споменицима древних Илира и Етрураца, а настанак му треба тражити можда негде на смени Енеолита и Бронзаног доба, пре најмање 3500 година. Друга група фигуралних представа често су „лов“ на јелена, затим коњаници, ређе јелен и кошуте, змајеви. И представе тих веровања треба датовати у исто време, у доба образовања индоевропске групе језика. Тада је откривено да има смисла трпети и дати живот за идеал. Људи су схватили да је душа бесмртна, а да се грех може искупити подвигом, жртвовањем живота у боју, али и милосрђем.

Видимо да је источно језгро старије а западно млађе, што се подудара са преисторијом српског тла (**карта 1-2**). У Неолиту (Старчево – Винча, Лепенски Вир) је опште порекло Словена (а и неких других). После сложених збивања на евроазијским просторима, Словени се углавном коначно духовно и културно обликују у средњем Подунављу (Култура гробља са урнама), а Срби између Јадрана, Саве и Мораве (Цетинска култура), негде од око 2000-1500 година пре Христа. Занимљиво је да се оба ова језгра, по сада расположим подацима, налазе јужно од Дунава, и као да се подударају са распоредом цркава триконхалне основе (**карта 5**), тојест сачувана су у новозаветној средини. Подуна-

вље је сувише често било изложено инвазијама. Оба језгра предања и цео српски простор обједињују представе јелена и змајева, првих као сведока древне наде у васкрсење, других као вере у бесмртност јуначког духа.

Окупација

После Косовске битке Турци једно време нису угрожавали српске земље. Тада је изграђен највећи број различитих утврђења у Деспотовини, Херцеговини и Босни. Срби више нису имали довољно ратника за одсудне битке, већ су били принуђени на одбрану унутар бедема. Започеле су сеобе углавном на север, као у време римског освајања. Неке су забележене, а друге могу да се прате преко надгробних мраморова. Део становништва из Подунавља повукао се на југ, у Зету, а затим су прешли у Италију, где њихови потомци живе и данас. Они који су хтели да се боре повлачили су се у западне српске крајеве, где се и усталила граница, на крајини. Друга група бораца повлачила се преко Дунава, а успешан отпор је пружен у планинском Банату. Бројна су археолошка сведочанства о несрећама тог доба. Нема насеља ни утврђеног места, ни манастира ни цркве, који нису опљачкани и спаљени приликом турског освајања, а на крајиштима и више пута. Турско освајање се одиграло поступно, као што је недавно НАТО редом, али из супротног правца, бомбардовао и заузимао српске земље. Али у време потоних устанака разарања су била свеобухватна, нарочито пред крај 16. столећа (спаљивање моштију Светог Саве) и крајем 17. столећа, када су страдале и турске вароши. Турско (отоманско) освајање је по суровости упоредиво само са римским освајањем, не само по нељудском убијању и робљењу побеђених. Као и у римско доба, забележена је очајничка одбрана утврђења и самоубиства, да би се избегло понижавајуће ропство. Заиста, у освојеним утврђењима нађени су поломљени мачеви и делови људских скелета, што показује да се бранитељи нису предавали ни пошто је непријатељ савладао бедеме (Вишесав код Кладова, Сталаћ). Креч у зидинама замка Солотника код Бајине Баште још се није осушио када је освојен; и у њему је нађен поломљен мач. Наступило је доба ропства и време скривања оружја за ослободилачке устанке.

Сва предања, пренета до наших дана надгробним споменицима из доба Косовске битке и времена до пропасти свих српских држава, донекле сачувана и у народној песми, нераскидив су део ПЦС. Ту нема никаквог двоверја нити остатака паганства како би неки хтели, јер код Словена никада није било ни многобоштва ни шаманизма. У археолошки забележеним предањима, пре свега на надгробним споменицима, нема никаквих богова до Спаситеља, приказаног кроз крст, сунце и месец (α и ω), винову лозу, крин, јелена, причешће. Приказивана су давна предања и испуњавање завета које су неки праведни српски преци склопили са Богом. Међу њима је био благословен завет жртвовања живота за слободу кроз одбрану вере, отаџбине и чојства. ПЦС је по промислу Божијем и трудом појединаца, сачувала давно Предање, старозаветно, и остала на правом Путу, за сада. Са таквим предањима смо потонули у турско, немачко и латинско ропство, и преживели га, помало бугарећи и гуслајући као власи и морлаци, па и на илирском, али смо опстали као Срби. Захваљујући мраморима, по неком рељефу и графиту на црквама, поседујемо материјална сведочанства о тада живим предањима, каквих има мало који народ, иако су нам библиотеке спалили Турци и Немци. То су предања, обичаји и обреди још из преисторије (рибе, јелени, коњаници, коло), забележени и на илирским споменицима римског доба (рибе, коњаници и коњ покојника, лов на јелена). Само су изузетно приказани

савремени историјски догађаји (Згошћа, Косовски крстоображен камен, Марковац), иначе понекад приказивани код других народа. Ми смо увели те обреде у Европу у преисторији и сачували их до турске окупације у материјалном виду, а и данас их чувамо као обичаје (собрашице и трпезе).

Прешли су преко нас Турци, Немци, НАТО, истрпели смо их и трпимо, много тога је нестало, али је јасно да је податак сачуван код Масудија о посебности Срба тачан. Једини смо народ у Европи који својим позносредњовековним наслеђем и савременим обичајима може да покаже живо предање из преисторије, Стари Завет. Учинимо све да сачувамо ту веру, писмо, обичаје и Предање. По Откровењу, Исус Христос поручује преко апостола Јована Арханђелу Началу Филадельфије (град на југу Мале Азије): „И анђелу цркве у Филадельфији напиши: Тако говори Свети, Истинити, који има кључ Давидов, који отвара и нико неће затворити, који затвара и нико неће отворити. Знаш дјела твоја; ево, отворио сам врата пред тобом која нико не може затворити; јер мало снаге имаш, а одржао си моју ријеч, и ниси се одрекао Имена мога. Ево дајем ти из зборнице сатанине оне који говоре за себе да су Јудејци а нису, него лажу; ево, учинићу да они дођу и да се поклоне пред ногама твојим, и да знају да те ја љубим. Зато што си одржао моју заповијест о трпљењу, и ја ћу тебе сачувати од часа искушења који ће доћи на васцијели свијет да искуша оне које живе на земљи. Долазим ускоро; држи што имаш, да нико не узме вијенца твога. Онога који побиједи учинићу стубом у храму Бога мога, и више неће изићи напоље; и написаћу на њему Име Бога мога, и име града Бога мога, новог Јерусалима, који силази с неба од Бога мога, и ново име Моје. Ко има ухо нека чује шта Дух говори црквама“ (Отк 3. 7-13).

Сл. 98. Мрамори украшени симболима: 1-2. Доња Згошћа, изглед стуба са северне и западне стране, и горњег дела са истока; 3. околина Даниловграда, стубић олтарске преграде са приказаним свећама (као бочно у Згошћи), 6. столеће; 4-5. плоче саркофага патријарха Саве IV из Пећке Патријаршије; 6. Вруља код Пљеваља, мрамор са три симбола у приказаној згради; 7. Дољани – Златица, мрамор са гроба детета.

Закључак

Косовско предање нас враћа на почетак ове књиге, на доба Старог завета, када су Срби склопили свој завет са Богом негде у далекој преисторији. Тешко је рећи када је тај завет склопљен, али видљива је његова суштина. Давно духовно оличени, прихватили су и обликовали морална и етичка начела, Божијим промислом, као и неки други стари народи, сачували их и остали православни својим трудом и жртвовањем, данас још претежно у сеоској средини. Запамћен је магловито Потоп, па би требало да је још тада схваћен грех и извучена поука о бесмртности душе. Потоп је био општи, а осим Ноја и његове породице, преживели су и други људи, по Божијем нахођењу. Најстарији Неолит, у виду установљеном у Гвозденим вратима, као да је пун страхопоштовања према Божанству што је изазвало Потоп. На Лепенском Виру је вероватно сачуван утемељивач Неолита у Подунављу и свој Европи, Јафетов потомак, можда Нојев унук Мадај (Мар). Неолит је почео на неки начин радосно, открићима земљорадње, сточарства, стана, безбедности и будућности. У Неолиту постоји свест о Богу који даје живот, а за њом захвалност, молитва, можда и пророштва о рођењу Сина Божијег (винчанске фигурице мајке са дететом). Можда су још од тада преци Срба и свих Словена монотеисти. Људи Неолита се шире из Старог света (Месопотамија – Нил – Дунав) у остале пределе Европе и Африке, а пре свега Азије, преко које стижу до Америке. Преци Словена шире неолитску културу из данашњег српског Подунавља на исток. Срби већ тада имају своје име, пре похода на Индију, који се одвијао преко Средње Азије. Чини се да су били у савезу са словенском заједницом као крајишници, можда као каста ратника. Прва спознаја у Тројици поштованог Бога уочава се на просторима Индије, Ирана и Подунавља, негде у другом тисућлећу пре Христа, што се може приписати Божијем откривењу Аријевцима и Венедима. Народима су дата откривења, неки су их схватили а други нису, код неких су се Божије заповести дате преко пророка изродиле и завршиле као „златно теле“, а други су сачували срж предања и применили га. Затим је дошло до пораза и повлачења из Азије на запад, у више наврата. У Бронзаном добу преци Словена, древни Венеди, шире се из Подунавља у данашњу Пољску и назад у Русију, где се мешају са старијим слојем становништва. Срби су међу Словенима први дали своје име градовима, па су могли оснивати градове још у преисторији, као град Ниш (Ниса). Као сточари, ближи су потомцима Авеља него Каина. Претежно сточарска привреда дала је Србима слободу мењања станишта и сеоба са својим благом, а из тога борбеност и слободољубивост. Зато не треба да чуде ни поделе ни појава српског имена на разним странама света. Цетинску културу су око почетка Бронзаног доба основали сточари, досељеници из неких планинских предела Средње Азије. Украс енеолитске грнчарије из тамошњих равничарских предела, као и оне истовремене из Ирана, веома личи на украс грнчарије из млађе Вучедолске културе Паноније. Цетинска култура је повезана са старијом Вучедолском културом, али тек од ње можемо поуздано пратити Србе потоње илирске Далмације. Током Гвозденог доба бележени су под именом Илира, тада општим за Словене, али и као Венети. Када је халапљиво и боље

организовано Римско царство надвладало Илире насељене између Јадрана и Дунава, део Словена се иселио у закарпатске пределе. Међу њима су били неки Срби, који су посели претежно крајишке пределе наспрам римских граница, у Карпатима. Можда део тих збивања треба видети и као заједничку одбрану Словена од Сармата. Ти Срби, као и други Словени, враћали су се у земљу предака током 3-6. столећа.

Забележени под именом Илира, примили смо хришћанство од Павла, „апостола Илира“, дакле апостола Срба и Словена. Иако је Апостол Павле тако називан, његова делатност међу Илирима једва да је забележена, укључујући апокрифе. Међутим, археолошки је доказана у Жидовару, па и Текији, као и посредно, сведочанствима о Цркви у време прогона и млађим триконхосима. Археолошки налази се потпуно подударају са Предањем у Срба из Крке и оним о змији на Мљету, и у Руса, сачуваном у *ПВЛ*. Зато је ПЦС апостолска, равноправна осталим древним црквама које су успоставили апостоли. Шта више, као црква успостављена у народу – језику, а не у граду, била је испред средина латинског говора. У градовима прве цркве нису водили Латини, већ Јевреји, Грци, Сиријци и други. Општеприхваћеност Јеванђеља омогућила је да од апостола устројена Црква Илира – Срба и Словена, избегне веће прогоне у народној средини, као и Грчка црква – хришћани су били бројнији од пагана. Веома је важно сазнање да се Црква у Илирику ширила прво међу сељацима и сточарима, а не у латинским градовима, како се мисли и погрешно уопштава. Окружје, средина деловања апостола, била је управо она описана у *Делима апостолским* и *Посланицама*. Илири нису имали своје писмо, зато се о илирској Цркви мало зна, отуда и *Позив* Светог Константина Ћирила Словенима. Епископи су бирани на саборима, у словенском духу, није било митрополитске установе (није било великог илирског града), због чега је илирска Црква била отпорна на политичке и богаташке утицаје. Поред тога, домородачко становништво није се романизовало, сачувало је своју културу и дух. Постојали су предуслови да се у Сирмијуму успостави патријаршија Илира – Словена, али до тога није дошло. Нису познати ни Срби ни Словени међу црквеним оцима (није било илирског писма), али предњачење у грађењу храмова са куполом, доказује оце Илирске цркве, јер је на тај начин показала правилно тумачење апостолског предања, и ширила га на сву Цркву.

Са потискивањем грчког у корист латинског језика од 4. столећа, ПЦС је почела да опада, губљењем знања и издвајањем, јер није било словенског писма. У разарањима током Велике сеобе народа страдали су и мали градови, па је и број јерарха и епископа који су знали литургијски језик (грчки и латински) веома опао. Нови успон је ПЦС доживела у 6. и 7. столећу, прво деловањем царева Јустина I и Јустинијана Управде, а затим успостављањем архиепископије под царем Ираклијем, неопходне у новим условима свршетка Античког доба и почетка Средњег века, са мало епископа и ширењем тројезичних уверења. Иконоборци на власти у Цариграду и Лангобарди који су притискали православни Рим, ослабили су и ПЦС. Уследила је тешка борба за опстанак Србије, напада не војно са истока и запада у 9. столећу; зато једва да има података о утицају увођења словенске Литургије и писма 864. године. На крају је највећи део Србије освојен 924. године, а седиште српске архиепископије измештено је у Дубровник. ПЦС је коначно обезглављена даљим догађајима током 10. столећа, јер архиепископи а можда ни већина епископа више нису били Срби. Мало је цркви тада саграђено, ретки су словенски натписи. Тек током 11. и 12. столећа Срби су успешно обновили борбу за опстанак народа у православљу и одб-

рану словенске Литургије, упркос латинским застрањивањима. Од Светог Симеона Немање и Светог Саве црква је опет народна и поново узраста. Обновљају се прастаре цркве, чувају се тековине из доба пре 10. столећа, следи се богословски развој православног хришћанства Свете Горе, Солуна и Цариграда (а и Апулије), одржавају се везе са Бугарском и Руском црквом, па и Чешком. Када се Србија пред крај 14. столећа поново суочила са надмоћнијом силом и државном пропашћу, успела је да пружи дуготрајан отпор, црпећи снагу из предања о старим заветима, које су седни народи нису имали.

Српску земљу и народ пратимо поуздано кроз сво то време на два проверљива начина, материјално преко културе, а духовно кроз ПЦС. Једна иста култура нашег тла траје и мења се развојем и утицајем времена, а не сменама становништва. Одиграле су се најезде у Енеолиту, затим најезде Келта, Римљана, Сармата, потом Германа, Хунобугара и Турака, али је српско становништво сачувало своју културу и личност, у саставу укупне словенске културе. Без прекида видимо извесне наслеђене обласне разлике динарског простора са Панонијом до Драве, и слива Мораве са Тимоком, Банатом и Бачком, које се подударују са наречјима српског језика. Јединствени су грнчарија рађена на спором витлу, спремање хране под сачем (вршником, пеком) и са црепуљом. Исто је са духовном културом, јер нас погребни обреди, сачувани у виду ликовних представа, воде у далеку преисторију. Временом су разлике смањене између те две области, после 2000 година, због међусобног мешања сеобама на запад и исток. Са друге стране, под спољним притиском, долази до вештачког дељења та два наша основна простора сакаћењем (остављам по страни насилне колонизације). Праве се политичке границе од река, иако су оне заправо окоснице. То је започео још Рим изградњом границе на Дунаву, а наставила је Аустроугарска. Данас се Дунав, Дрина, Сава и Уна сматрају за границе, што је дело туђинских царстава, настављено до сада. А онда, пошто се у такве политичке границе не уклапа постојећи народ јединствене културе и бића, намеће му се туђински дух, а исход је наказност и злочин (од Диоклецијана до штокавских „Хрвата“, усташлука и задртих српских комуниста).

У новој ери ПЦС пратимо најочигледније преко храмова, са матичним динарским подручјем. Већ од 4. столећа цркве имају бочне просторије, међу којима се убрзо истиче крстионица на северној страни и параклис на јужној страни. Цркве по правилу нису базилике, већ имају крстообразну основу (укључујући триконхосе) и по свој прилици куполу. То указује у Литургији и молитви на окренутост Богу на небу а не престолу, олтару. Јужни параклис намењен је прецима и посвећен крсној слави. Распоред таквих

храмова показује шта је област ПЦС, а датовање од 4. до 15. столећа (и после) непрекидан живот ПЦС. Српска слава је добила данашњи вид са посветом светитељу у 6. столећу, и тада се славила у цркви, у параклису. Надгробне црквице 4. столећа, као што је она у Бањици код Пећи, почетак су уклапања славе (поштовања предака) у цркву. Једновремено је сличан обред или део обреда уведен и вршен на громилама, како показују огњишта за спремање обредне хране. Такви, још старији обреди, обављани су пре Христа на тризништу и гробу. Дакле, одавно припремљена, ПЦС је од почетка у Христовој Цркви, и трудимо се да тако и остане. Као да је ПЦС нека спона између античког и новог света.

Пошто је православнима у турском новом поретку била намењена улога раје, црква је преузела неке задатке државе, и одржавала их под турском окупацијом. Старе дворце у Грбљу преузела је црква, и они су постали манастири (Подмаине, Подластва, Стањевићи, вероватно и други). Епископ је од деда, поштованог домаћина, постао владика, јер је владао, као у доба цара Јустинијана Управде. Некада су по Душановом закону коњ и оружје умрлог властелина предавани владару, а под Турцима владика је добијао коња и оружје умрлог свештеника. Црква је државним средствима покушавала да ослободи земљу (дипломатијом, устанцима). Јунаци косовског доба надањивали су потоња поколења, сменивши оне старе; омогућили су духовни опстанак под окупацијом, простом вером у Бога и држањем предања примљених од предака, кроз славу, Божић, песме, народну културу, одбијањем туђег. На крају, требало је да останемо без патријаршије и својих владика, да уђемо поново у инојезичну Грчку цркву, па да онда обични попови и калуђери надахну народ за ослобађање, са хајдуцима и са тада још родољубивом елитом, заједно задојеним народним предањем. Сећање на слободу, подвизи јунака и родољубље жена, омогућили су ослобађање од Турака и Немаца. То је очито и суштински смисао српског Предања, ПЦС, да се оружјем бори за слободу и правду. Иначе, када би се православни Југоисточне Европе ослободили турске и немачке окупације?

Данашњи порив да се открије древна прошлост, подсећа на буђење давних предања у доба Косовске битке. Предстоји нам тешка самоспознајна битка у врло тешким околностима. Некада нас је водио кнез Лазар, „који воли све што Христос хоће“, а данас су нам на челу незнабошци који се стиде свог српског рода и они којима је бог новац, од тајкуна преко политичара до певаљки. На жалост, међу њима су и неки научници на положајима. Нема друге, упркос корумпираној елити – поглаварствима и власти (Еф 6. 12), Срби треба да васкрсну „матерњу мелодију“ и предање предака.

Деценије неистраживања и прикривања података, откривају за сада само овако поједностављену слику српске прошлости. Низ питања остаје отворен, али већ постоје археолошки путокази. То су пре свега питања историје Срба изван данашње Србије. Нико се није потрудио ни да погледа наводну постојбину Срба у Бојки, ни подручја Беле Србије (Западни Буг – Лаба), када смо тамо живели, имамо ли живе сроднике. Шта тек рећи за везе са Кавказом и Закавказјем, Алтајем, Блиским Истоком или древним Ираном и Индијом, на које упућују српски надгробни споменици? Зато драматична открића неће бити изненађење, а овде је на нека указано. За утврђивање чињеница о српској прошлости потребна су незнатна средства у односу на она која се данас бацају за бесмислене „научне“ пројекте, али и без њих стижу нови подаци, радом научника из иностранства. Иако је реч о добу пре Христа, оно је ипак важно за ПЦС, јер у Старом завету Бог „бјеше пустио све народе да иду својим путевима (Дан 14. 16), ... и поставио је напријед одређена времена и међе њихова борављења (у Новом завету); да траже Господа, не би ли га додирнули и нашли“ (Дан 17. 26-27). То предање је и нама оставио Апостол Павле када нас је крстио – изабрали смо пут још у Старом завету, изгледа добар, а сада пазимо да не скренемо и да исправимо шта можемо. Показали смо јунаштво, чојство, трпљење, али смо, као и други народи, сада изложени тешком искушењу животињства. Да не би био узалудан пређени пут, овде делимично описан, Срби треба да се освесте и окрену самоспознаји, присебности, чести и части – треба бити достојан српског имена.

Приказао сам низ примера намерног скривања чињеница о српској и словенској прошлости. Сви су фалсификати осмишљени са истим циљем, да оспоре словенску постојбину у Подунављу, значајну улогу Срба и њихове апостолске православне темеље у Југоисточној Европи. Поред намерног скривања, лажног приказивања и тумачења чињеница, ту су незнање и глупост. Посебан вид недела је нечињење и спречавање истраживања од стране власти. Ево сажетка највећих обмана.

Скривено је словенско име Венеди или Венети за „Илире“ које спомиње Херодот (484-424?) и затим римски писци на смени ера, потврђено епиграфски личним именима. Тиме је отворен простор да се Албанци шароликог порекла лажно прикажу као наследници Илира, уместо Словена и Срба. У исту сврху је простор „Илира“ сужаван на тло римске Далмације и још уже на Црну Гору и Албанију. Главни циљ је сакрити од јавности илирско порекло Словена, у германском интересу.

У доказивању да Словени нису из Подунавља, лажно је словенска култура римског доба у Банату и Бачкој приписана Сарматима, наводно прешлим на земљорадњу. Култура претходног периода са смене ера Српског подунавља, Срема, Посавине, Баната и Бачке приписана је некритички погрешно Келтима и Дачанима. „Илири“ су без образложења занемарени, да би се сакрио континент са Словенима. То је спровођење западноевропске идеологије – европски корени смеју бити само римски, келтски и германски.

Константин Јиречек је устврдио да су Словени досељени у 6-7. столећу затекли на Балканском полуострву „романизоване“ староседеоце. Тако се „игром“ речи у српском језику појавио нов народ „Романа“, уместо „Римљана“; правилан израз био би „поримљени“, „полатињени“; сви са римским грађанским правом били су Римљани. То је покушај да се Романи подметну овде као староседеоци, уместо наводно ишчезлих „Илира“. Даље је том конструкцијом К. Јиречек увео као потомке „Романа“ Влахе и Албанце (као избегле пред Сло-

венима у планине, а прогањају их из долина Срби настањени у планинама!).

Уз помоћ намерног нетачног датовања и тумачења К. Лиречека, Ц. Брајс је покушао да докаже како цар Јустинијан није био Словен, што је без расправе прихваћено. Тиме је завршен процес уклањања писаних извора о словенском пореклу царева Јустина I и Јустинијана I познатих у 16-17. столећу. Опет је сврха доказивање касне појаве Словена и да су они рушитељи тековина византијске културе 6. столећа.

На истом правцу је истрајавање на досељавању Срба тек у 7. столећу и оспоравање значаја православне Србије у историји и култури до Немањића. Биране су пожељне тачне и нетачне вести *СН* о Србима. Земља Бојка је прећутана (а тамо не само римокатолици мисле да су им преци Бели Хрвати!), исто и кнез полабских Срба Дервен франачких извора, итд. Да све то није случајно, показује скривање арапских података о Србима, Масудија и Ибрахим ибн Јакуба. Упркос податку да су Срби крштени у 7. столећу, и да постоје чак два епископска града српског имена, тврди се да је Србија покрштена тек после Велике Мораве, Бугарске и Хрватске. Зато Србија не сме да има храмове, манастире, дворце или градове 8-10. столећа, којих има код суседа, Бугарске и Хрватске, па је чак и датовање Петрове Цркве спорно. Бришу из српске баштине сво Поморје са Дубровником, наравно Метохију и Косово, па и Босанску крајину до Уне, иако је хрватска наука признаје за српску. Тако се подмеће да су Срби агресори, који наводно освајају туђе територије од 12. столећа и намећу им православље.

Прећуткивање ширења хришћанства од Апостола Павла може се тумачити незнањем и радом агресивних атеиста. Та примитивна мржња, или страх, довела је до уништавања гробница у Нишу и Брестовику, до свесног уништавања културних добара хришћана, и спречила је тражење и откривање древних епископских храмова. Стављањем у службу Рима и немачких интереса, грубо се фалсификују археолошке чињенице. Дело К. Лиречека оживео је и наставио Ђ. Бошковић, дугогодишњи директор Археолошког института у Београду. Он је још 1931. преправио план Пречисте Крајинске Александра Дерока из 1930. са више грађевинских фаза (за њу је аустроугарски агент Теодор Ипен 1900. тврдио да није у Крајини) у једновремену цркву, што је прихваћено у *ИСН*. Предање о Светом Јовану Владимиру је постало измишљен мит, а та црква је саграђена тек за наводно избеглог из Иловице (српског) митрополита Зете; оспорене су изворно српска земља и жртве за ослобађање Скадра. Прикривено бранећи стварање албанске нације на штету Србије, исти је оптужио М. Милојевића 1936. да је шовиниста, због оног што је наводно видео и описао у Студеници Хвостанској 1872. године.

У *ИСН* (1982) може се прочитати да је манастир Арханђела Михаила на Превлаци (Иловица) био наводно бенедиктински у 11-12. столећу (измишљена је и одговарајућа црква), па су га православни Срби отели и наводно напустили у 15. столећу, јер у Поморју Срби нису имали упориште. Са истим циљем су храмове 4-5. столећа Петро-Павловог манастира код Требиња датовани у 11-12. столеће и приписани бенедиктинцима. Врхунац је данашње измишљање римокатоличких цркава које су православни отимали и претварали у православне, као у Београду, по М. Поповићу.

Али најопаснија превара је измишљање богумила, јеретика који су наводно владали Босном, заснована на римокатоличкој пропаганди против Православне Цркве од 13. столећа. Циљ је да се оправда римокатоличка и немачка окупација православних српских области и вештачки добије народ Бошњака, подобнији за манипулисање. И у Босни су измишљани римокатолички манастири које су рушили православни. У недостатку чињеница, користе особеност и упадљивост мрамора, проглашавају их за богумилске споменике, а за транскрипцију њихових натписа измислили су посебна ћирилична слова. Пошто је то узалудан посао због православног садржаја натписа, римокатолици сада тврде да су писани „хрватском ћирилицом“, што је припрема за измишљање њихове словенске службе под Римом од 12. столећа. Под видом „богумила“ скривано је постојање рељефа који показују обредне везе Срба са преисторијским Илирима и Етрурцима, и предања која упућују на азијске пределе све до Индије, дакле да су управо Срби повезивали индоевропску Индију и Европу.

Словени су први у Европи ширили свест о разликовању добра и зла и чишћењу грехова, о Богу и Светој Троици, још у Старом завету. Својом древном вером у јединог Бога творца, Словени су спровели Његове заповести о гостољубљу, заробљеницима, о браку, судијама, и отуда слободољубивост и трпељивост словесних Словена. Зато се власт бори против тог духа који још прожима православне Словене, да би одложила свој крај.

Пепелом запретену прошлост многих пожара у којима је горела наша отаџбина, разгрће археолошка наука, ако се примењује како треба. Истина тешко избија на видело, зато што она не одговара господарима. Тим пре је наша дужност да ту истину о предању откријемо и објавимо, а она није битна само за наше ослобађање, већ и важна за разумевање прошлости свог човечанства, оног што се данас дешава и какви су избори пред свима нама. Црква на Жидовару повезује преисторијско доба са историјским, доказује аутохтоност Словена и руско предање да је Словене Јеванђељу учио Апостол Павле. Ту је и манастир Крка, и

данас жив упркос тешким искушењима, неистражен. Затим следе храмови римског доба и друга сведочанства о Цркви Илира 2-4. столећа. Важно је што су садашњи храмови српских манастира саграђени на темељима оних из римског доба, јер доказују континуитет живота ПЦС. Таквих темеља су Иловица, Тврдош, изгледа Свети Апостоли у Пећи, Богородица Љевишка, Студеница Хвостанска, Пречиста Крајинска, Светог Павла код Требиња, можда Светог Николе у Топлици. Несумњиво таквих цркви има још ко зна колико (Завађе код Дрвара, Доња Ораховица у Боки, Сочаница у Ибру, Мртвица у Грделици, итд.).

Зато приликом обнове неке цркве, или подизања нове на старом црквишту или гробљу, треба спровести пажљива археолошка ископавања. Када се стара црква обнавља, или подиже нова на црквишту, треба водити рачуна да она што више личи на ону из прошлости, и да се што више од те старе цркве сачува и покаже. Није довољно што Срби сматрају или знају да су стар народ и од почетка у Цркви, треба то и доказати и показати, не због нас (који то више осећамо него што знамо), већ да би друге уверили да је православни Пут прав а Предање код нас запамћено како треба. Поражавајуће је што су нас толико изманипулисали да сами уништавамо своје предање, своје споменике културе, гробља и црквишта, да би се подигли храмови без темеља у Предању. Ти зидови срушених храмова, земља око њих, гробови, надгробни споменици, понекад натопљени крвљу предака што су их бранили, а пролили је наши крвници, садрже светост: „И онај који испуњује све добротом, не испуни само гроб (Светог Симеона), но и земљу и креч и камење, где беше свети насликан на стени (зиду), то све обогати својом богатом милошћу“ (Доментијан 1988: 109-110). У Студеници су најстарији записи (графити) на спољњем лицу храма урезани наспрам њивота Светог Симеона. Борбу против народног наслеђа, против баштине, историје, води већ скоро столеће држава у којој смо. Чувајмо сву баштину, и ону древну и сведочанства о новом добу, у ризницама и музејима!

Постоји став да су Срби три вере (и атеисти, свакако), и то јесте тако по историјским чињеницама, биологији и језику. Али предисторијско Предање, Стари завет, носе само они православни, они који се држе исконских обичаја, оличених пре свега у Божићу и слави. Без тих обичаја су и римокатолици („Хрвати“) и муслимани („Бошњаци“) само део популације својих религија, мада их уз српске претке још држи инстинкт, као и мелос. Данас присуствујемо настојањима да се српско наслеђе „очисти“ од православља, не би ли постало само хрватско или бошњачко и тако изопачило, да би се заборавило Предање. Тешко је време окупације, и лако је склизнуће. ПЦС је циљ напада, јер је заветно спрегнута са народом – чине је *Свето Писмо* и Предање, народна предања, особине и култура. Сви ти чиниоци су циљ напада, па је лако утврдити да се полако подмећу преправљено и Предање и Јеванђеља. Циљ је рушење саборне Цркве, оне која обједињује све помесне цркве. Зато се и подривају помесне (православне) цркве. Јасно је да су православне словенске цркве у наше време те од којих зависи опстанак осталих православних, као делотворних, живих; неке друге се већ доживљавају као егзотичне фолклорне заједнице, што је за господаре пожељно да и ми постанемо. Ту није без значаја показати улогу Словена и Срба, из више разлога на које сам упутио у овој књизи. Словени имају „свој“ Стари завет, који није записан као јеврејски. Могли су га имати и остали народи, односно нема „изабраног народа“, већ је Божићу промисао био да се отелотвори међу Јеврејима, отуда и знани *Стари Завет*. Да се Христос оваплотио у народу као што су Словени, нико га не би разапео, а онда не би било ни Васкрса. Ако су и други народи имали своје завете са Богом и пророке а не

само Јевреји (Кинези, Индуси, Иранци, Грци...), онда смо сви једнаки пред Богом, у познатом смислу да Бог хоће да спасе све људе, али сваки народ има себи саображене одговорности кроз време. Помесну цркву Срба утемељио је Апостол Павле, и она као таква може бити само равноправна са осталим црквама истовремено основаним, а са извесним првенством и већом одговорношћу испред оних млађих. Срби су као народ, биће, дух, кроз време следбеници и сведоци Апостола Павла. То смо доказали безбројним жртвама, што и данас доказујемо. То треба да схвати Запад, данас под влашћу Мамона, међу којима не мало њих жуди за слободом, а не зна како да је нађе, јер не зна претке ни Предање. Зато ми треба да своје живо предање супротставимо атеизму, да и други народи потраже своју изгубљену личност.

Срби су се кроз прошлост увек борили да имају слободно и тело и душу, и државу и цркву. На том путу су их држали преци и древна предања. Борили су се против највећих сила свог времена, са непознатим царствима у давнини, затим са Римским, Франачким, Бугарским, Византијским, Турским, Аустроугарским и Немачким царством, са Хитлеровом Немачком, сада са НАТО пактом; борили се и трпели поразе, али опстали. Више од сто година нас обмањују о нашој прошлости и култури, што је најбољи доказ колико је та културна баштина претња успостављању њихове физичке и духовне власти. Царство има поданике међу „нашом“ такозваном интелектуалном елитом, који чак користе ћирилицу, а раде на томе да се што више забораве или искваре обичаји, предања и језик, а одомаћи туђе. Али они нису део ПЦС, сопственим избором. Остали треба да се сете приче о Светом Сави и вуковима, а они по предањима служе Светом Сави. У причи, он је сваком вуку одредио торове са овцама за јело, али старом (или сакатом) вуку био је недостижан плен и упита шта ће јести; Свети Сава му штапом покаже на чобанина. На то се чобанин сакрије у колибу, међу остале пастире, али га вук ноћу пронађе, извуче и поједе (В. Чајкановић 1929: 359-360). Лешеве умрлих су некада веома давно Срби можда давали вуковима да их поједу (в. стр. 27-28), а тиме је, веровало се, и душа покојника прелазила у вука. Вукови терају Сотону – смрт; отуда је код нас често име Вук и њему слична. Веселин Чајкановић је проучавао вука у српском предању, у коме је повезан са Божићем, и чак навео примере да је вук предак Србина (1973: 224-228, 319-323). Вук из наше приче је стар и зато искусан, привидно немоћан, хром, али му Свети Сава штапом (симболом достојанства, власти) намењује најближи али и најтежи плен, чувара оваца. Сакривен чобанин то чује, и са дрвета (живота?) побегне у колибу, међу четири зида, чак се окружи другим пастирима, мислећи да је безбедан. Вук, извршавајући задатак, сачека ноћ,

прође кроз препреке, пронађе оног кога му је наменио Свети Сава и поједе га. Ако стари вук има српску душу, а Свети Сава је неке врсте представник Бога по предању, српско Начало, ко је пастир?

Можда би Светог Саву из предања требало видети као оличење Арханђела Начала Срба, односно ПЦС. По Блаженом Августину „Бог сам раздаје земаљска царства и добрима и рђавима, и раздаје их не без намере, не случајно, него саобразно току дела и времена, који је за нас скривен а за Њега потпуно извештан“ (Јер. Јустин 1980: 317). Како делују Начала назире се из књига пророка Данила, где се види да се они („кнежеви“) на неки начин надмећу: „А сада ћу се вратити да ратујем с кнезом Персијским; и док ја будем излазио, кнез Јелински ће улазити“ (Дан 10. 20). Овако нешто нема смисла без учешћа припадајућих народа („свећа“ – *Отк* 1-3), без слободе људи да бирају којим ће путем ићи, али у извесној мери зависној од труда Начала. Наравно, и пали анђели раде своје, спречавајући људе да виде своја Начала и ослабљујући их грехом. Ту и време тече, као једна целина, где нам је доступна прошлост по уложеном труду и блесак садашњости, а будућност је замагљена.

Библиографија

Б. Алексова

1989: *Епископијата на Брегалница*, Прилеп.

Амијан Марцелин

1998: *Историја*, предговор, превод и објашњења М. Милин, Београд.

Јер. Амфилохије

1981: Синаити и њихов значај у животу Србије XIV и XV века, у *Манастир Раваница 1381-1981*, Споменица о шестој стогодишњици, Београд.

П. Анђелић

1961: Ревизија читања Кулинове плоче, *ГЗМ 15-16*, 288-308.

Т. Анђелић

1976: Касноантичка базилика у Циму код Мостара, *ГЗМ 29* (1974), 179-224.

С. Антољак

1969: *Самуиловата држава*, Скопје.

АП

Археолошки преглед, Београд, Љубљана.

А. Арсеновић

2008: *Обредне пјесме древних Срба из Индије*, Мирослав, Београд.

АС

2005: *Апокрифическије сказанија: патриархи, пророки и апостоли*, приредио В. Е. Витковски, Амфора, Санкт-Петербург.

К. В. Айвазян

1976: „*История Тарона*“ и армянская литература IV-VII веков, Ереван.

М. Бабић, Г. Томовић

2004: Старосрпски натписи из Бијељине, *Мешовита грађа 22*, Историјски институт, Београд, 81-104.

Љ. Бакић

1994: Три оставе римског бронзаног новца 4. века из Народног музеја у Вршцу, *Нумизматичар 17*, Београд, 47-66.

С. Барачки

1961: Сарматски налази из Вршца, *РВМ 10*, 117-143.

Ф. Баришић

1952: Приск као извор за најстарију историју Јужних Словена, *ЗРВИ 1*, 52-61.

1968: Грчки натписи на иконама оставе у Раковцу, *Зборник Филозофског факултета X-1*, Београд, 211-217.

Ђ. Баслер

1960: Базилика у Оборцима, *Наше старине 7*, Сарајево, 59-72.

1969: Некропола на Велим лединама у Гостиљу (Доња Зета), *ГЗМ 25*, 5-107.

1972: *Архитектура касноантичког доба у Босни и Херцеговини*, Сарајево.

Д. Батистић-Попадић

1985: Сарматска некропола Војловица – Панчево, *РВМ 28*, 59-83.

А. Бачкалов

1984: Кулине, остаци цркве и некропола, *Гласник Музеја Косова 13-14*, Приштина, 81-85.

1998: Рани средњи век, у *Археолошко благо Косова и Метохије*, каталог изложбе, ур. Н. Тасић, Београд, 372-390, 681-728.

А. Бенац

1952: *Широки Бријег*, Сарајево.

Ш. Бешлагич

1958: Стећци Дувањског Поља, *Старинар* 7-8 (1956-1957), 375-396.

1961: Бољуни, *Старинар* 12, 175-205.

1962: Калиновик, *средњовековни надгробни споменици*, Сарајево.

1967: *Стећци централне Босне*, Сарајево.

1971: *Стећци, каталошко-топографски преглед*, Сарајево.

1982: *Стећци, култура и уметност*, Сарајево.

В. И. Бидзиља, М. Б. Щукин

1993: Памятники латенской культуры на территории Закарпатья и к востоку от Карпат, у *Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н.э. – первой половине I тысячелетия н.э.*, Москва 1993, 63-84.

В. Бикић

1994: *Средњовековна керамика Београда*, Београд.

М. Блечић

1991: *Први српски буквар инокса Саве, Венеција 1597*, приредио М. Блечић, Политика, Београд.

Н. Богосављевић

2001: Крин на средњовековним гробним плочама манастира Превлака, *Гласник САД* 17, 137-142.

Д. Бојовић

1975: Гроцка – римска гробница, *АП* 17, Београд 114-117.

1983: *Римске фибуле Сингидунума*, Београд.

Я. Е. Боровский

Мифологическии мир древних киевлян, Киев 1982.

Ђ. Бошковић, П. Мијовић и М. Ковачевић

1981: *Улиць 1*, Београд.

С. Бояджиев

1958: Софийската църква Св. София, у *Изследвания в чест на акад. Димитър Дечев по случай 80 – годишнината му*, София, 611-629.

1982: Архитектурата на Кръглата църква в Преслав, у С. Бояджиев, Н. Чанева-Дечевска, Л. Захариева, *Изследвания врху архитектурата на българското средновековие*, София, 5-128.

1994: Християнска гробнична архитектура в Сердика през II – VI век, *Българско архитектурно наследство* 1994, София, 3-27.

Д. Булић

2004: Трагови средњевековне материјалне културе са локалитета Градина на Јелици, *Историјски часопис* 50, Београд (2003), 153-204.

М. Бунарџић

2002: Свети Георгије у Дабру, археолошка истраживања, у *Свети Георгије у Дабру*, Прибој.

М. Васић

1928: *Жича и Лазарица*, Београд.

ВАХД

Вијесник за археологију и историју Далматинску, Сплит.

М. Вего

1970: *Зборник средњовековних натписа Босне и Херцеговине*, Сарајево.

О. Велимировић-Жижич

1966: Бар – Тополица – црква са некрополом, *АП* 8, 148-149.

И. Венедиков

1958: Един нов старохристиянски натпис от Сердика, у *Изследвания в чест на акад. Димитър Дечев по случай 80 – годишнината му*, София.

М. Венцел (M. Wenzel)

1965: *Украсни мотиви на стећцима (Ornamental motifs on tombstones from medieval Bosna and surrounding regions)*, Сарајево.

Виљем Тирски

1965: Вилхелм Тирски, *ИБИ XII*, 180-196.

ВИИНЈ

Византијски извори за историју народа Југославије, Београд.

ВИС

Велика историја Салоне – 1967: Н. Клаић, *Historia Salonitana Maior*, Београд.

С. Вујасиновић

1993: *Манастир Моштаница*, Бања Лука (1933).

О. Вукадин

1977: Истраживање средњовековног комплекса у селу Попе код Новог Пазара, *Новопазарски зборник 1*, 157-166.

В. Вулећић-Вукасовић

1885: У опће о хумкама а напосе о гомилама у Далмацији и у Херцеговини, *Старинар 2-2*, Београд 45-56.

Н. Вулић

1911: Неколико питања из римске старине, Далматско-панонски устанак, *Глас српске краљевске академије 88*, други разред 52, Београд, 200-247.

1933: Из античке историје наше земље, Metulum, *Глас српске краљевске академије 160*, други разред 82, Београд, 59-71.

ВХР

Введение христианства на Руси, ред. А. Д. Сухов, Мысль, Москва 1987.

Ж. Вџарова

1965: *Славјански и славјанобългарски селища в българските земи*, София.

1976: *Славјани и прабългари по данни на некрополите от VI-XI в. на територијата на Бџгария*, София.

С. А. Высоцкий

1976: *Средневековы надписи Софии Киевской*, Киев.

С. Габелић

2008: *Манастир Конче*, Београд.

И. О. Гавритухин

2004: Ранние формы пальчатых фибул и экземпляр из Замятино, у *Острая Лука Дона в древности, Замятинский археологический комплекс гуннского времени*. Москва, 89-94.

И. О. Гавритухин, А. М. Обломский

1996: *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*, Москва.

М. Гарашанин, М. Корачевиќ

1979: Базиликата II во Скупи, *Macedoniae acta archaeologica 5*, 31-46.

А. Ј. Гаркави

1870: *Сказания мусульманскихъ писателей о Славянахъ и Русскихъ (съ половины VII вѣка до конца X вѣка по р. X.)*, Санктпетербургъ.

ГЗМ

Гласник Земаљског музеја, Сарајево.

Б. Граљук

1987: Зидине / Крупа на Врбасу, средњовјековни самостански комплекс, *АП 1986*, Љубљана, 155-157.

1989: Резултати (покусних) археолошких ископавања на срењовјековном локалитету „Зидине“ у Крупи на Врбасу, *Наше старине 18-19*, Сарајево, 99-108.

Р. Грујић

1939: Духовни живот, у *Војводина I*, Нови Сад, 330-414.

ГСАД

Гласник Српског археолошког друштва, Београд.

С. Гуњача

1973а: *Исправци и допуне старијој хрватској хисторији 1, Извори*, Загреб.

1973б: *Исправци и допуне старијој хрватској хисторији 2, Расправе*, Загреб.

Данило Други

1988: *Животи краљева и архиепископа српских, Службе*, СКЗ, Београд.

Ђ. Даничић

1975: *Рјечник из књижевних старина српских*, Београд (Биоград 1863).

ДАУ

1999: *Дела апостолских ученика*, превео и приредио еп. Атанасије, Врњачка Бања – Требиње.

В. Даутова-Рушевљанин

1978: Две оставе из Народног музеја у Вршцу, *РВМ 23-24 (1974-1978)*, 41-54.

1981: Оставе варварског, римског и византијског новца из Војводине, *Нумизматичар 4*, Београд 60-72.

1997: Прилог проучавању сцена лова на споменицима провинције Паноније, *РМВ 39*, 103-107.

О. Д. Дашевская

1989: Поздне скифы (III в. до н. е. – III в. н. е.), у *Стени европској части СССР в скифо-сарматско време*, ред. А. И. Мелюкова, Москва, 125-145.

В. Делонга

1996: *Латински епиграфички споменици у раносредњовековној Хрватској*, Сплит.

А. Дероко

1962: *Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, Београд.

Д. Димитријевић

1984: Сапаја, римско и средњовековно утврђење на острву код Старе Паланке, *Старинар 33-34*, Београд (1982-1983), 29-59.

Н. Димитријевић

2007: Археогенетика и изучавање порекла становништва на Балкану, у *Албанци лажни Илири* (Методолошки проблем истраживања порекла Албанаца, САНУ), Београд, 113-118.

К. Дмитровић, Д. Радичевић

2009, *Касноантичка некропола у Чачку*, Чачак.

Доментијан

1988: *Живот Светога Саве и Живот Светога Симеона*, Просвета – СКЗ, Београд.

М. Ђурђевић

2006: Новопронађени средњовековни натпис са локалитета Манастириште у Горњим Кијевцима, *Гласник Удружења музејских радника Републике Српске 4*, Бања Лука, 81-89.

В. Ђурић

1970: *Умјетност, ИЦГ 2-2*, 411-531.

1981: Почеди уметности код Срба, *ИСН I*, 230-250.

Ј. Ердељан

1966: *Средњовековни надгробни споменици у области Раса*, Београд.

ЕРСЈ

2006: *Етимолошки речник српског језика 2*, ур. А. Лома, Београд.

С. Ерцеговић-Павловић

1980: *Римске и средњовековне некрополе у Мачванској Митровици, Sirmium XII*, Београд.

С. А. Есян,

Скулптура древней Армении, Ереван 1980.

З. Жеравица

1987: Град, Ђурђевиќ, *Археолошки преглед*, Љубљана 1986, 142.

С. Живановић

1988: Остаци скелета из некрополе у подручју јужног дела митровачке петље на ауто-путу Београд – Загреб, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине 15*, Нови Сад, 112-115.

Ј. Живковић

1997: Нека нова открића у јужном Банату, *РМВ 39*, 143-154.

Т. Живковић

2000: *Словени и Ромеји*, Београд.

2004: *Црквена организација у српским земљама (рани средњи век)*, Београд.

Житије Климента Охридског

1955: *Житије Климента Охридског од Теофилакта, архиепископа охридског*, *ВИИНЈ I*, 297-302.

Житије Методијево

1964: *Житије Методијево*, у *Ђурило и Методије*, приредио Ђ. Трифуновић, СКЗ Београд, 145-172.

ЖС

1991-1998: Архимандрит Ј. Поповић, *Житија светих, за јануар-децембар*, Ваљево – Београд.

М. Загарчанин

2010: Ранохришћанска црква на Великом Пијеску, у *Древнохришћанско и светосавско наслеђе у Црној Гори*, Цетиње – Београд, 97-140.

Законик

Законик цара Стефана Душана, Београд.

1975: *Законик I*

1981: *Законик II*

В. Златарски

1971: *История на българската държава през средните векове I-2*, София.

Љ. Зоговић

2001: Оловне иконе са територије Виминацијума, *Vestigatio vetustatis Александрина Цермановић – Кузмановић од пријатеља, сарадника, ученика*, ур. М. Лазић, Београд, 165-178.

ЗРВИ

Зборник радова Византолошког института, Београд.

ИБИ

Извори за българската история, София.

М. Иванов

2003: Комплекс от ями и съоръжения от IV в.пр. Хр. в кв. Лозенец, София, *Археология 44*, София, 43-51.

2009: Elephantum ex musca! За хронологията, периодизацията и функцията на късноантичният мавзолей в кв. Лозенец, София, *Археология 49* (2008), София, 149-158.

М. Ивановић

1984: *Ђурилски епиграфски споменици из Србије, Црне Горе и Македоније*, Београд.

1987: Црквени споменици XIII-XX века, у *Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа*, ур. А. Јевтић, Призрен – Београд, 387-547.

П. Ивић

1981: Језик и његов развој до друге половине XII века, у *ИСН I*, Београд 1981, 125-140.

ИМ

2006: *Индийска мифологија; енциклопедија*, ред. К. Королева, Москва.

ИСН

Историја српског народа, СКЗ, Београд.

1981: *ИСН 1*.

1982: *ИСН 2*.

ИЦГ

1967: *Историја Црне Горе 1*, Титоград.

1970: *Историја Црне Горе 2 2*, Титоград.

И. Йорданов

2001: *Корпус на печатите на средновековна Българија*, София.

Б. Јанковић

1981: *Придунавски део области Аквиса у VI и почетком VII века*, Београд.

1984: Остава минима из Гамзиграда, *Нумизматичар 7*, Београд, 7-9.

1986: *Становништво Балкана у 6-7. столећу, археолошка истраживања*, докторска дисертација, Београд.

1997а: Словени у Источној Србији у VI и VII столећу, у *Археологија источне Србије*, Београд, 133-149.

1997б: Равна гора између Призрена и Штрпца – најстарије познато српско налазиште на југу Србије, *Старине Косова и Метохије 10*, Приштина, 31-35.

1998а: Словенске особине насеља позноримског доба на југоистоку Паноније, *Етногенеза и етнокултурне контакти славян, Труды VI Международного Конгресса славянской археологии 3, Новгород 1996*, Москва, 362-375.

1998б: *Српске громиле*, Београд.

1998в: Манастир Добрун, археолошка истраживања, *Наше старине 1*, Бања Лука, 41-48.

2001: О традиционалном српском грнчарству у позном средњем веку, у *Зборник Етнографског музеја у Београду 1901-2001*, ур. Ј. Бјеладиновић, Београд, 141-161.

2003а: *Манастир Тврдош*, Требиње.

2003б: Покретни налази рановизантијског доба из касноантичке крстионице – цркве манастира светих апостола Петра и Павла код Требиња, *Трибуна 10*, Требиње, 55-70.

2004: О Цркви Рашке доба пре Немање, *ГСАД 20*, 63-79.

2007: *Српско Поморје од 7. до 10. столећа*, Српско археолошко друштво, Београд.

2009а: Археолошки прилог утврђивању словенског порекла Светог Јустинијана Великог Управе и изгледа његове иконе, *Живопис, годишњак Високе школе Српске Православне Цркве за уметности и конзервацију 3*, Београд, 225-251.

2009б: Риболики надгробни споменик из Куршумлије, *Митолошки зборник 20*, Рача 57-66.

2010: Саборни храм Светог архангела Михаила манастира Иловице, у *Древно-хришћанско и светосавско наслеђе у Црној Гори*, Цетиње – Београд, 142-167.

Б. Јанковић, М. Вуксан

2004: Област Бора у средњем веку, у *Бор и околина у праисторији, антици и средњем веку*, Бор – Београд, 233-279.

2010: Археолошко истраживање у Ратаји код Миљевине, *Гласник Удружења музејских радника Републике Српске 8*, Бања Лука, 53-68.

М. Јанковић

1985: *Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку*, Историјски институт, Београд.

М. Јанковић

1996: О локацији Митрополијске цркве у Београду, *ГСАД 12*, 13-21.

1997: Сеоба народа, *Античка бронза Сингидунума*, Београд, 305-340.

2000: *Крст над уићем, Две хиљаде година хришћанства у Београду*, Београд.

2003а: Калуђерске ливаде, средњовековно гробље код Јакова, *ГСАД 19*, 73-118.

2003б: Сингидунумски мученици Ермил и Стратоник, *Годишњак града Београда 49-50*, 11-26.

2007: Άγιος Έρμιλος καί Στρατόνικος, слава Музеја града Београда, *Годишњак града Београда* 54, 47-68.

М. Јанковић, Ђ. Јанковић

1978: Подунавски градови поменути као пострадали 1072. године, *Годишњак града Београда* 25, Београд, 41-57.

1990: *Словени у југословенском Подунављу*, каталог изложбе Музеја града Београда, Београд.

Јевсевије Памфил

2003: *Историја Цркве*, Шибеник.

М. Јевтић, М. Лазић, М. Сладић

2006: *Жидоварско благо, остава сребрног накита из насеља Скордиска*, Вршац, Београд.

Ж. Јеж

1993: Археолошка истраживања средњовековне цркве у Ваљеву, *Ваљевац* 1993, 49-57.

К. Јиречек

1962: Романи у градовима Далмације током средњег века, *Зборник Константина Јиречека II*, ур. Г. Острогорски, Београд.

Јован Кинам

1971: *ВИИНЈ* 4, 1-105.

Јован Скилица

1966: *ВИИНЈ* 3, 51-172.

А. Јовановић

1984: *Римске некрополе на територији Југославије*, Београд.

1997: Жидовар у римском периоду, у *Жидовар, насеље бронзаног и гвозденог доба*, Београд.

В. Јовановић

1967: Бањица код Пећи у Метохији – касноантичка фунерарна грађевина, *АП* 9, Београд, 121-125.

1986: Прилог проучавању прстена Стефана Првовенчаног, у *Студеница и византијска уметност око 1200*, САНУ, Београд.

В. Јовановић, Љ. Глушац

1993: Археолошка истраживања цркве Свете Тројице у Мајсторовини код Бијелог Поља 1991. године, *ГСАД* 9, 212-217.

Јордан

1958: *Историја Гота (Iordanes, Getica)*, ИБИ 2, 334-367.

Јосиф Флавије

2007: Иосиф Флавий, *Иудейские древности. Иудейская война*, Москва, Санкт-Петербург.

КА

2006: *Книга апокрифов. Неканонические Евангелия*, Эксмо, Москва.

Ј. Калић

1979а: Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године, *Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање*, Београд, 27-52.

1979б: Назив Рашка у старијој српској историји (IX-XII век), *Зборник Филозофског факултета* 14-1, Београд 79-91.

1986: Кнегиња Марија, *Зограф* 17, Београд, 22-34.

1997: Жупан Белош, *ЗРВИ* 36, 63-79.

Ј. Калић-Мијушковић,

1967: *Београд у средњем веку*, Београд.

О. Кандић

2005: *Градац, историја и архитектура манастира*, Београд.

К. В. Каспарова

1981: Роль юго-западных связей в процессе формирования зарубинецкой культуры, *Советская археология* 1981 2: 57-78.

Кекавмен

1966: *ВИИНЈ* 3, 189-217.

Н. Клаић

1975: *Повијест Хрвата у раном средњем вијеку*, Загреб.

1989: *Средњовјековна Босна*, Загреб.

Книга о рождестве

2006: Книга о рождестве блаженнейшей Марии и детстве Спасителя, *КА*, 47-124.

А. Кљосов

2008: Откуд су се појавили Словени и „Индоевропљани“? Одговор даје ДНК-генеалогичка, *Вестник Росийской Академии ДНК-генеалогии* 21, 2008.

(<http://www.lebed.com/2008/art5375htm>).

Г. Коваљев, Ђ. Јанковић

1990: Саопштење о археолошким ископавањима у Неродимљу, *Косовско-Метохијски зборник 1*, Београд 1990, 41-44.

Ј. Ковачевић

1966: Бела Црква у Метохији – архитектонски објекти VI века и некропола са краја XII века, *АП* 8, 150-151.

1967: *ИЦГ* 1.

1971: *Аварски каганат*, Београд.

В. Кондић, В. Поповић

1977: *Царичин Град*, САНУ, Београд.

Константин VII Порфирогенит

1959: *Спис о народима*, обр. Б. Ферјанчић, у *ВИИНЈ II*, Београд, 9-74.

1991: Константин Багрянородный, *Об управлени империей*, Москва.

В. Кораћ

1976: *Студеница Хвостанска*, Београд.

2001: *Мартинићи, остаци раносредњовековног града*, Београд.

В. Кораћ, М. Шупут

1998: *Архитектура византијског света*, Београд.

А. Крониа (Cronia)

1927: Једна глаголска листина из године 1380. (Сокол код Бишћа), *ГЗМ* 39-2, 221-224.

С. Крунић

1995: Антрополошка обрада средњовековне некрополе на локалитету Врцалова воденица (14), у *Археолошка истраживања дуж аутопута кроз Срем*, Нови Сад, 319-323.

А. Кучан, Ђ. Мазалић

1955: Камени столац из Буковица, *ГЗМ* 10, 41-48.

М. Лазић

2001: Терме у Доњем Неродимљу код Урошевца, у *Vestigatio vetustatis Александрина Цермановић – Кузмановић од пријатеља, сарадника, ученика*, Београд, 245-274.

Лав Ђакон

1988: Лев Диакон, *История*, Наука, Москва.

Лексикон

1988: *Археолошки лексикон Босне и Херцеговине* 3, Сарајево.

Летопис Цариграда

1958: *Consularia Constantinopolitana*, *ИБИ* 2, 295-297.

А. Лома

2002: *Пракосово, словенски и индоевропски корени српске епике*, Београд.

Р. Љубинковић

1967: Традиције Приме Јустинијане у титулатури охридских архиепископа, *Старинар* 17 (1966), 61-76.

Р. Љубинковић, Д. Ђокић, С. Вученовић, А. Томашевић

1959: Истраживачки и конзерваторски радови на цркви Ваведења у Липлану, *Зборник заштите споменика културе 10*, Београд, 94-96.

ЉПД

1950: *Љетопис попа Дукљанина, латински текст са хрватским пријеводом и „Хрватска хроника“*, приредио В. Мошин, Загреб.

1988: *Љетопис попа Дукљанина*, приредио С. Мијушковић, Београд.

Мавро Орбин

1968: *Краљевство Словена*, Београд.

Маврикий (в. Псеудо Маврикије)

2004: *Стратегикон Маврикия*, приредио В. В. Кучма, Алетейя, Санкт-Петербург.

В. В. Мавродин

1945: *Образование Древнерусского государства*, Ленинград.

Н. Мавродинов

1959: *Старобългарското изкуство*, София.

Ј. Магловски

1991: Скулптура Пећке патријаршије, у *Архиепископ Данило II и његово доба*, САНУ, Београд, 311-321.

Е. В. Максимов, Р. В. Терпиловски,

1993: Киевска култура, у *Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н.э. – первой половине I тысячелетия н.э.*, Москва 1993, 106-122.

Ј. Максимовић

1971: *Српска средњовековна скулптура*, Београд.

Љ. Максимовић

1979: О времену похода Бугарског кнеза Бориса на Србију, *Зборник Филозофског факултета у Београду 14/1*, 69-76.

1996: Покрштавање Срба и Хрвата, *ЗРВИ 35*, 155-174.

Е. Манева

1992: *Средновековен накит од Македонија*, Скопје.

Ђ. Мано-Зиси

1957: *Налаз из Текије*, Народни музеј Београд, Београд.

Т. Марасовић

1978: Прилог морфолошкој класификацији раносредњовековне архитектуре у Далмацији, у *Прилози истраживању старохрватске архитектуре*, Сплит, 14-129.

З. Марић

1968: Јаподске некрополе у долини Уне, *ГЗМ 23*, 5-79.

М. Марић, М. Шимић, А. Шкегро

2007: Поп Тјеходраг и његов натпис, *Повијесни прилози 33*, Ливно, 9-32.

И. Маровић, Б. Човић

1983: Цетинска култура, у *Праисторија југославенских земаља бронзаног доба*, Сарајево, 191-231.

Т. Марутян

1989: *Архитектурные памятники*, Ереван.

В. М. Массон, Н. Я. Мерперт, Р. М. Мунчаев и Е. К. Черныш

1982: *Энеолит СССР*, Москва.

Д. Медаковић

1950: Српска уметност у Далмацији, *Музеји 5*, Београд, 184-193.

А. Медынцева, К. Попконстантинов

1985: *Надписи из круглой церкви в Преславе*, София.

Л. М. Меликсет-Беков

1947: Вишапы и вишапоиды Грузии, *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры 15*, Москва – Ленинград, 27-37.

П. Мијовић

1970: Сликарство и примијењена умјетност, *ИЦГ 2-1*, 223-305.

Ж. Микић

1995: Антрополошки остаци неолитских људи са налазишта Златара (7) и Кудош (20) у Срему, у *Археолошка истраживања дуж ауто пута кроз Срем*, 45-50.

1997: Бердапска антрополошка серија и неолитизација Подунавља, у *Археологија источне Србије*, Београд, 71-77.

2001: Антрополошки садржај цркве Успења Богородице у Тврдошу, *Vestigatio vetustatis Александрина Цермановић – Кузмановић од пријатеља, сарадника, ученика*, Београд, 311-318.

Н. Милаш

1989: *Православна Далмација*, Београд (Нови Сад 1901).

М. Миљинковић

2010: *Градина на Јелици, рановизантијски град и средњовековно насеље*, Београд.

М. Милојевић

1869: *Песме и обичаји укупног народа србског – Обредне песме*, Београд.

П. Милошевић

1995: Римска некропола на излазници митровачке петље (26), у *Археолошка истраживања дуж ауто пута кроз Срем*, Нови Сад, 195-218.

Д. Минић

1995: Средњовековна некропола на локалитету Врцалова воденица код Руме (14), у *Археолошка истраживања дуж аутопута кроз Срем*, Нови Сад, 287-314.

Ј. Мирковић

1961: *Хертологија или историјски развитак и богослужење празника православне источне цркве*, Београд.

1961б: Да ли се фреске Марковог Манастира могу тумачити житијем Св. Василија Новог? *Старинар 12*, 77-88.

М. Мирковић

2000: *Живот и преписка Светога Хијеронима*, Београд.

И. Мирник

1995: Нумизматички налази у Дубровнику (претходни извештај о бизантском новцу), у *Етногенеза Хрвата*, Загреб, 165-177.

Марцелин Комес

1958: Хроника, у *ИБИ II*, 308-318.

Р. Михаиловић

1986: Црква Светог Петра код Новог Пазара, *Новопазарски зборник 10*, Нови Пазар, 67-100.

В. И. Мордвинцева

2001: Декоративне пластине из Бубуеча, *Российская археология 2001 2*, Москва, 108-114.

Ј. Мргић-Радојчић

2002: *Гоњи Краји, крајина средњовековне Босне*, Београд.

Д. Мркобрад

1996: Рас – Постоње, истраживања 1995. године, *ГСАД 12*, 121-128.

С. Мутапчић

1982: Павловац (некропола стећака), *ГЗМ (А) 37*, 167-177.

Ш. Нађ (Nagy S.)

1985: *Домбо, средњовековна опатија и рврђава*, Нови Сад.

С. Ненадовић

1963: *Богородица Љевишка, њен постанак и њено место у архитектури Милутиновог времена*, Београд.

Ј. Нешковић

1968: Стари камени иконостас цркве св. Петра у Бијелом Пољу, *Зборник ЗСК 19*, 85-94.

1987: Архитектура, у *Петрова црква код Новог Пазара*, Београд, 17-38.

М. Никић

2004 *Језички корени Срба*, Београд.

И. Николајевић

1968: Неколико ранохришћанских рељефа геометријског стила из Далмације, *ЗРВИ 11*, 17-27.

1976: Пријепоље и околина у рановизантијско доба, *Сеоски дани Сретена Вуко-сављевића 3*, Пријепоље, 197-208.

1978: Латински натпис епископа Стефана из Избичња, *Сеоски дани Сретена Ву-косављевића 6*, Пријепоље, 53-63.

1986: Тома Архиђакон, „Анастасије библиотекар“ и Јене Бори у културној исто-рији Босне и Херцеговине, *ЗРВИ 24/25*, 139-148.

И. Николајевић - Стојковић

1957: *Рановизантиска архитектонска декоративна пластика у Македонији, Ср-бији и Црној Гори*, Београд.

Р. Николић

1912: Крајиште и Власина, *Српски етнолошки зборник 18, Насеља српских зема-ља 8*, Београд.

Р. Новаковић

1992: *Још о пореклу Срба – и сва србска идола служаше Дагону*, Мирослав, Београд.

Д. Овчаров

1982: *Български средновековни рисунки-графити*, София.

П. Ореч

1982 Ранокршћанска двојна црква у Грацу код Посушја, *ГЗМ 37*, 1982, 55-85

Павао Ђакон

2010: *Повијест Лангобарда*, Загреб.

Л. Павловић

1967: Римска бронзана луцерна облика ратног брода, *Старинар 17* (1966), 123-130.

З. Падежанин

1998 Радови на санацији и конзервацији цркве манастира Гомионица, *Наше ста-рине 1*, Бања Лука 81-91.

Св. Г. Палама

1995: *Триады в защиту священнобезмолствующих*, Москва.

Јевсевије Памфил

2003: *Историја Цркве*, Шибеник.

М. Панић-Суреп

1988: *Кад су живи завидели мртвима*, Ниш.

Ф. Папазоглу

1969: *Средњобалканска племена у предримско доба*, Центар за балканолошка ис-питивања, Сарајево 1969.

К. Пач (Patch)

1894: Римски остаци из долине Неретве, *ГЗМ 6-4*, 711-719.

1900: Римска мјеста по Имотском пољу, *ГЗМ 12-2*, 295-344.

1902: Поједини налази из римског доба, *ГЗМ 14-1*, 1-16.

1906: Археолошко-епиграфска истраживања повијести римске провинције Далма-ције, *ГЗМ 18*, 151-181.

ПВЛ

1950: *Повесть временных лет*, Москва – Ленинград.

Перник

1981: В. Любенова, Селището от римската и рановизантијската епоха, *Перник 1*, София, 107-200.

1983: Ђ. Чангова, Д. Василева, Ђ. Јурукова, К. Попконстантинов, П. Боев, Н. Кон-дова, С. Чолаков, *Перник 2, Крепост Перник 8 – 14. в.*, София.

1992: Ђ. Чангова, *Перник 3, Крепост Перник 8 – 14. в.*, София.

М. Петринец

2003: Гроб 29 на Црквини у Бискупији код Книна, *СХП 30*, 159-175.

И. Петрицоли

1960: *Појава романичке скулптуре у Далмацији*, Загреб.

1985: Крстионица с именом „Vvissaslavo duci“ и проблем нинског баптистерија, *Старохрватска просвјета 14* (1984), 125-133.

М. Петровић

1995: *Помен богумила - бабуна у законоправилу светоза Саве и “Црква босанска”*, Београд.

2013: *Богомилсколатинска јерес „Црква босанска“ и мухамеданство*, Београд.

Р. Пилиповић

2008: *Манастир Рмањ*, Бања Лука – Босански Петровац, 31-33.

С. Пипловић

1990: Технички сурадници Хрватског старинарског друштва, *Старохрватска просвјета 18*, Сплит, 203-230.

С. Пириватрић

1997: Византијска тема Морава и „Моравије“ Константина VII Порфирогенита, *ЗРВИ 36*, 173-199.

В. Поповић

1970: Ранохришћанска бронзана лампа из околине Смедерева, *Старинар 20* (1969), 324-329.

1975: „Методијев“ гроб и епископска црква у Мачванској Митровици, *Старинар 24-25*, 265-268.

И. Поповић

1983: Споменици култа подунавских коњаника из Народног музеја у Београду, *Зборник Народног музеја у Београду 11-1 А*, 53-67.

1992: Радионица оловних предмета или светилиште култа дунавских коњаника у Виминацијуму, *Виминацијум 7*, Пожаревац 1992, 29–56.

Ј. Поповић

1980: *Догматика Православне Цркве 1*, Београд.

1980а: *Догматика Православне Цркве 2*, Београд.

М. Поповић

1969: Новооткривене фреске са црквине у Панику, *Зограф 3*, 56-57.

1973: Црквина у Панику, *ГЗМ 27-28* (1972-1973), 347-363.

1973: Манастир св. Петра de Самро код Требиња, *ГЗМ 27-28*, 313-338.

1999: *Тврђава Рас*, Београд.

2003: Средњовековни Добрун, *Старинар 52* (2002), 93-113.

2006: Проблеми проучавања средњовековног наслеђа у Полимљу, *Старинар 55* (2005), 181-193.

М. Поповић, В. Бикић

2004: *Комплекс средњовековне митрополије у Београду*, Београд.

Р. Поповић

1997: *Одабрана документа Васељенских Сабора*, Београд - Ваљево.

С. Поповић

1994: *Крст у кругу, архитектура манастира у средњовековној Србији*, Београд.

П. Праштало

2003: Нови подаци о манастиру Завала, *ГСАД 19*, 185-195.

Прокопије

1955: *ВИИНЈ 1*, 17-72.

1988: *Тајна историја*, Загреб.

Псеудо Маврикије (в. Маврикий)

1955: *ВИИНЈ 1*, 127-141.

Б.Н. Путилов

1971: *Руский и јужнославјанский героический эпос*, Москва.

2000: *Древняя Русь в лицах: Боги, герои, люди*, Азбука, Санкт-Петербург.

Б. Радојичић

1988: *Старо српско песништво*, Багдала, Крушевац.

С. Радојичић

1969: Темнићи натпис, сујеверице средњовековних градитеља о чудотворној моћи имена и ликовна севастијских мученика, *Зборник за ликовне уметности* 5, Матица Српска, Нови Сад, 1-11.

1970: Кијевски рељефи Диониса, Херакла и светих ратника, *Старинар* 20, 331-337.

С. Раичевић

1992: *Споменици у старој жупи Оногошт*, Београд.

М. Ракоција

2003: О цркви Св. Јована у селу Орљане код Ниша и њеном месту у историји византијске архитектуре, *Ниш и Византија* 1, Ниш, 75-106.

П. Раппопорт

1982: *Русская архитектура X–XIII вв., каталог памятников*, Ленинград.

Б. Рауниг

1974: Јаподски камени сепулкрални и сакрални споменици, *Старинар* 23, Београд (1972), 23-47.

Р. Рашајски

1961: Дачка сребрна остава из Ковина, *РВМ* 10, 7-22.

РВМ

Рад војвођанских музеја, Нови Сад.

РМВ

Рад Музеја Војводине, Нови Сад.

И. П. Русанова, Б. А. Тимошук

1993: *Языческие святилища древних славян*, Москва.

Б.А. Рыбаков

1981: *Язычество древних славян*, Москва.

1987: *Язычество древней Руси*, Москва.

В.В. Седов

1993: *Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н.э. – первой половине I тысячелетия н.э.*, Москва.

1994: *Славяне в древности*, Москва.

Д. Сергејевски

1951: Касноантички маузолеј у Турбету, *ГЗМ* 6, 135-145.

1965: Equites bistuenses, *ГЗМ* 20, 17-25.

Г. Симоновић

2004: Којића градина - касноантички рефугијум и громиле (резултати сондирања 2003.), *Гласник удружења музејских радника Републике Српске* 2, Бањалука, 71-82.

Д. Синдик

2004: Превлака 1124. и 1181., *Бока* 24, Херцег Нови, 127-132.

М. Скабалланович

2004: *Толковый типикон*, Сретенский манастир, Москва.

Сказанија

1978: Сказанија о святих Борисе и Глебе. Сильвестровский список XIV века, изд.

И. И. Срезневский, Санктпетербург 1860, у *Памятники литературы Древней Руси, Начало русской литературы XI – начало XII века*, Москва, 279–303.

А. Сковран

1968: Уметнички споменици манастира Крупе, у *Манастир Крупа 1317–1967*, Београд, 36-40.

Славјани

1993: *Славяни и их соседи в конце I тысячелетия до н.э. – первой половине I тысячелетия н.э.*, Москва.

М. Сладић

1997: Жидовар у млађе гвоздено доба, у *Жидовар, насеље бронзаног и гвозденог доба*, Београд – Вршац 53-67.

СН

1959: Константин Порфиригенит, Спис о народима, *ВИИНЈ* 2, 9-74.

И. Снегаров

1995: *История на Охридската архиепископия 1*, София.

Д. Сокач Штимац, Т. Папић

1989: Рудина код Славонске Пожеге, *АП* 1987, 175-179.

Сократ Схоластик

2002: *Историја Цркве*, Шибеник.

Г. Сотиров

1974: *Убийство на Юстиниановата самоличност*, www.otizvora.com.

Д. Срејовић, А. Симовић

1959: Портрет византијске царице из Балајнца, *Старинар* 9-10 (1958-1959), 77-87.

Д. Срејовић, А. Цермановић

1979: *Митолошки речник*, Београд.

Н. Станојевић

1982: *Раковац – археолошки налази*, Нови Сад.

Стефан Лазаревић

2009: Стефан Лазаревић, српски деспот, *Слова и натписи*, ур. М. Павловић и Д. Богдановић, Златоусти, Београд.

Стефан Првовенчани

1988: *Сабрани списи*, СКЗ, Београд.

Љ. Стојановић

1927: *Стари српски родослови и летописи*, Ср. Карловци.

А. Стојановски

1985 *Врањски кадилук у XVI веку*, Врање.

Ј. Стошић

1988: Приказ налаза испод катедрале и Бунићеве пољане у Дубровнику, у *Археолошка истраживања у Дубровнику и дубровачком подручју*, Загреб, 15-36.

Ђ. Стратимировић

1891: Средњевјековно гробље код Згошће, *ГЗМ* 3-2, 122-141.

Ђ. Стричевић

1953: Рановизантиска црква код Куршумлије, *ЗРВИ* 2, 179-196.

М. Суић

1961: Tato – илирски deus Patrius, *Старинар* 11, 93-96.

СХП

Старохрватска просвјета, Сплит.

Т. Сџбев

1987: *Самостойна народностна Църквата в средновековна България*, София.

Э.А. Сымонович, Н.М. Кравченко

1983: *Погребальные обряды племен черняховской культуры*, САЕ Д1=22, Москва.

Тедосије

1988: *Житија*, Просвета – СКЗ, Београд.

Теофилакт Симоката

1955: *ВИИНЈ* 1, 103-126.

Б. Тодић

1993: *Старо Нагоричино*, Београд.

2002: Фреске у Богородици Перивлепти и порекло Охридске архиепископије, *ЗРВИ* 39, 147-161.

Тома Архиђакон

1997: (Фома Сплитский) *История архиепископов Салоны и Сплита*, приредила О. А. Акимова, Индрик, Москва.

Г. Томовић

1974: *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд.

1985a: Надгробни натписи из околине Лесковца, *Лесковачки зборник* 25, 457-463.
1985b: Надгробни натпис Јефрема Ђурђа, *Истраживања* 2, Ваљево, 75-80.
1991: Глагољски натпис са Чечана, *Историјски часопис* 37, Београд (1990), 5-18.
2000: Топлица у средњем веку, *Куриумлија кроз векове*, Београд, 13-20.

М. Томовић

1997: О једној горњомезијској скулпторској представи тетрархијског цара (?), *Уздарје Драгославу Срејовићу*, Београд, 419-426.

В.Н. Топоров

1995: *Святость и святыя в русской духовной культуре*, 1, Москва.

Г. Тошић, Д. Рашковић

2007: Ранохришћански споменици на источним падинама Копаоника, *ЗРВИ* 44/1, 27-44.

С. Трифуновић

2000: Насеља Лимиганата и Словена у Банату и Бачкој, *ГСАД* 15-16, 43-106.

С. Трифуновић, И. Пашић

2003: „Стари Виногради“ у Чуругу – вишеслојно археолошко налазиште, *ГСАД* 19, 263-288.

С. Тројановић

1990: *Ватра у обичајима и животу српског народа*, Просвета, Београд (1930).

О.Н. Трубачов

1968: *Названия рек Правобережной Украины (Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация)*, Москва.

2003: *Этногенез и культура древнейших славян*. Москва.

Ускриња Хроника

1955: *ВИИНЈ* 1, 143-149.

В. Чајкановић

1929: *Српске народне приповетке*, Београд.

1973: *Мит и религија у Срба, изабране студије*, СКЗ, Београд.

М. Чанак-Медић

1995: *Архитектура прве половине XIII века* 2, Београд.

М. Чанак-Медић и Ђ. Бошковић,

1986: *Архитектура Немањиног доба* 1, Београд.

Н. Чаусидис

2010: Древние элементы в иконографии раннесредневековых украшений Восточной и Центральной Европы и Балкан, у *Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и великого переселения народов* 2, Тула 203-213.

Е. Чершков

1970: *Муниципиум ДД код Сочанице*, Београд.

А. Чиликов

1989: Бијела, црква Ризе Богородице, *Археолошки преглед* 1987, Љубљана, 159-161.

И. Чremoшник

1953: Извјештај о ископинама у Рогачићима код Блажуја, *ГЗМ* 8, 308-309.

1954: Извјештај о ископавању на Црквини у Лисичићима код Коњица, *ГЗМ* 9, 211-223.

1970: Истраживања у Мушићу и Жабљаку и први налаз најстаријих славенских насеља код нас, *ГЗМ* 25, Сарајево 45-117.

1974: Први трагови кршћанства на налазима виле у Панику, *Situla* 14/15, Љубљана, 243-247.

1976: Римско насеље на Панику код Билећа, *ГЗМ* 29 (1974), 41-164.

Н. Чубанашвили

1972: Хандиси, Тбилиси.

З. Чубровић

1997: Дјела једне клесарске радионице у которској цркви св. Михаила, *Гласник Одјељења умјетности ЦАНУ 16*, Подгорица 139-150.

Чуда Светог Димитрија

1955: *ВИИНЈ 1*, 173-216.

Ј. Цвијић

1911: *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије* III Београд (по В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Сремски Карловци 1920).

Н. Црнобрња

1994: Представе крста на једном антонинијану царице Салонине, *Нумизматичар 17*, Београд, 35-46.

Ј. Ферлуга

1957: *Византијска управа у Далмацији*, Београд.

1970: Листа адреса за стране владаре из Књиге о церимонијама, *ЗРВИ 12*, 157-177.

С. Фидановски

1986: Пољанице / Главник, Касноантичко насеље, *АП 1985*, Љубљана, 173.

2010: *Велекинце, римска и средњовековна некропола*, Београд.

М. Филиповић

1951: *Женска керамика код балканских народа*, Београд.

Б. Филов

1913: *Софийската църква „Св. София“*, София.

Б. Фучић

1982: *Глагољски натписи*, Загреб.

Г.А. Хабургаев

1979: *Этнонимия „Повести временных лет“*, Москва.

Херодот

2003: *Херодотова историја*, превео М. Арсенић, Београд.

С. Ћирковић

1964: *Историја средњовековне босанске државе*, СКЗ, Београд.

М. Ћоровић-Љубинковић

1956: Претечина десница и друго крунисање Првовенчаног, *Старинар 5-6* (1954-1955), 115-114.

1959: Уз проблем празних тумула, *Старинар 9-10* (1958-1959), 217.

1970: Некропола цркве св. Петра код Новог Пазара, *Зборник радова Народног музеја 6* (Београд), 169-258.

Љ. Шево

2002: *Манастир Гомионица*, Бања Лука.

П. Шипка

2010: Врућа реторика и хладна реалност: прилог провери опште социометријско-сцијентометријске хипотезе, *Социолошки преглед 44-2*, 283-308.

М. Шупут

1991: *Споменици српског црквеног градитељства, XVI – XVII век*, Београд.

ЭССЯ

1983: *Этимологический словарь славянских языков 9*, Москва.

Дж. Янкович

2012: Нероманизированные иллирийцы и славяне, у *Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и великого переселения народов 3*, Тула, 464-481.

Д. Янкович, Д. Радичевич

2010: Два культурно-этнических последствия «готского» нашествия на Фракию и Иллирик в 268/269 г., у *Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпоху римских влияний и великого переселения народов 2*, Тула, 143-157.

N. Μουτσόπουλος

1970: Ανασκαφή της βασιλικής Αγίου Αχλλείου, *ΕΕΠΣ ΑΠΘ Δ'*, (1969-1970), 61-192.

1972: Ανασκαφή της βασιλικής Αγίου Αχλλείου, *ΕΕΠΣ ΑΠΘ Ε'*, (1971-1972), 47-461.

A. Όρλάνδος

1938: Τα Βυζαντινά Μνημεία της Καστοριάς, *Αρχαίον των βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος Δ'*, Αθήναι.

M. Aleksić

2007: *Mediaeval Swords from Southeastern Europe*, Belgrade.

L. Barkóczy

1968: A 6th Century Cemetery from Keszthely-Fenekpuszta, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 20*, Budapest 1968, 275-311.

V. Beševliev

1970: *Zur Deutung der Kastellnamen in Prokops Werk "De aedificiis"*, Amsterdam.

Lj. Bjelajac

1990: La céramique et les lampes, *Caričin Grad 2*, ed. B. Bavant, V. Kondić et J. M. Spieser, Beograd – Rome, 161-190.

I. Boba

1973: The Cathedral Church of Sirmium and the Grave of St. Methodius, *Berichte über den II. Internationalen Kongress für Slawische Archäologie 3*, Berlin, 393-397.

J. Bryce

1887: Life of Justinian by Theophilus, *English Historical Review 1887*, 657-686.

V. Budinský-Krička

1963: Sídliško z doby rímskej a zo začiatkov strahovania národov v Prešove, *Slovenská archeológia. 11-1*. Bratislava, 1963. 5-58.

V. Budinský-Krička, M. Lamiová-Scmiedlová

1990: A late 1st century B.C. - 2nd Century A.D. Cemetery at Zemplin, *Slovenská archeológia 38*, 245-359.

G. Čremošnik, D. Sergejevski

1930: Gothicshes und römisches aus Breza bei Sarajevo, *Novitates Musei Sarajevoensis 9*, Sarajevo.

S. Dolinescu-Ferche

1979: Ciurel, habitat des VIe-VIIe siècles de notre ère, *Dacia 23*, Bucarest, 179-230.

S. Dolinescu-Ferche, M. Constantiniu

1981: Un établissement du VIe siècle à Bucarest, *Dacia 25*, Bucarest, 289-329.

E. Dyggve

1951: *History of Salonitan Christianity*, Oslo.

Four Martyrdoms

1998: Four Martyrdoms from the Pieperont Morgan Coptic Codices, ed. E. Reymond, J. Barns, Oxford.

H. Friesinger, H. Kerchler

1981: Töpferöfen der Völkerwanderungszeit in Niederösterreich, Ein Beitrag zur völkerwanderungszeitlichen keramik (2. Hälfte 4 – 6. Jahrhundert n. Chr.) in Nieder Österreich, Oberösterreich und dem Burgenland, *Archaeologia Austriaca 65*, Wien 193-62.

A. Haralambieva

1998: Darstellungen Christlicher Symbole, inschriften und trachtzubehör des 4. / 7. jhs. Aus heutigem Bulgar, *Acta XIII CIAC*, 3, Citta del Vaticano – Split, 367-373.

J. Herrmann

1973: Byzans und die Slawen „am äussersten Ende des westlichen Ozeans“ y *Славяните и средиземноморският свят VI-XI век*, София (1970), 35-43.

V. Huňáček

1988: Sázava v širších vztazích a souvislostech, y *Památník staroslověnské kultury v Čechách*, Praha.

I. Ioniță

1983: *Din istoria și civilizația dacilor liberi*, Iași.

V. Ivanišević, M. Kazanski

2002: La Nécropole de l'époque des grandes migrations à Singidunum, *Singidunum 3*, Beograd, 101-145.

Đ. Janković

2002: Late Antique Triconchal Church of St. Apostles Peter and Paul Monastery Near Trebinje, *ГСАД 18*, 99-122.

2004: The Slavs in the 6th Century North Illyricum, *ГСАД 20*, 39-58.

K. Jireček

1897: *Das christliche Element in der topographischen Nonmenclatur der Balkanländer*, Wien.

L.G. Khroushkova

Les dalles de chancel de Tsebelda en Abkhazie, *La sculpture byzantine VII – XII siècles*, *BCH Supplément 49*, Athènes 2008, 577-587.

A. Loma

2004: Procopius about the Supreme God of the Slavs (Bella VII 14, 23), Two Critical Remarks, *ЗРВИ 41*, 67-70.

M. Mare

2004: Obiecte de cult din perioada secolelor III/IV din Banat, *Analele Banatului A-1, 10-11*, Timișoara, 199-232.

G. Mazzariol, T. Pignatti

1961: *Storia dell'arte italiana*, Verona.

P. Milošević

1971: Earlier Archaeological Activity in Sirmium, *Sirmium 2*, Beograd, 3-11.

M. Mirković

1986: *Inscriptions de la Mésie Supérieure 2*, Beograd.

NH

1969: *Plinii Naturalis Historia (Pliny Natural History in ten volumes*, превод на енглески Н. Rackham), London.

L. Niederle

1906 *Slovanske starožitnosti, Puvod a počátky Slovany jižních 2 I*, Praha.

S. Popović

1999: Prolegomena to Early Monasticism in the Balkans, *Старинар 49*, 131-144.

PZP

1981: *Prahistoria ziem polskich V*, PAN, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk.

K. Reichterova

1988: Sázavská tetrakoncha sv. Kříže, Sázava, y *Památník staroslověnské kultury v Čechách*, Praha 213-249.

A. Rustoiu

1997: *Fibulele din Dacia Preromana (sec. II î.e.n. – I e.n.)*, București.

N. J. Serebrjanskij

1929: Proložní legendy o sv. Lidmile a o sv. Václavu (na den 28 září a 4 března), *Sborník staroslovanských literárních památek o sv. Václavu a o sv. Lidmile*, Praha.

Á. Sós

1973: *Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert*, München.

M. Wenzel

1961: Some reliefs outside the Vjetrenica cave in Zavala, *Смапунар* 12, 21-34.

1965: *Ornamental motifs on tombstones from medieval Bosna and surrounding regions (Украшени мотиви на стећцима)*, Sarajevo.

J. Werner

1950: Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts, *Reinecke-Festschrift*, Mainz, 150-172.

1953: Slawische bronzenfiguren aus Nordgriechland, *Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin*, Berlin 3-8.

Општи регистар

*Регистар не обухвата напомене и потписе испод слика.

- Абхазија 58
Авари 39, 129, 139, 141, 155, 158, 165-167, 169-171, 173, 177-179, 190, 217, 245, 265
Авгар 45
Август Октавијан 39, 48
Августин Блажени 321
Авдови 145
Авел 315
Авив 17, 40, 113
Авињон 282
Аврам 58,
Агатија 126, 156
Агатон, папа 173
Агатон, архијереј 206
Агнец 301
Агнец Божији 301
Агни 301-302
Агрикола 69
Агрувијум 69-70
Ад 19, 291, 304
Адам 17, 22, 26, 58, 222, 305, 311
Адамов гроб 17
Адонис 61
Адрија 47
Адријан, цар 48, 61
Адријанопољ 77, 115, 129
Азија 20, 42, 49, 51, 55, 57, 113, 133, 155, 158, 172, 305-306, 315
Азовско море 302
Азот 306
Аил 214, 236-237
Акакије, патријарх 127
Аквилеја 61, 79
Аквис – Акве (Прахово) 121, 125, 143, 167-169, 196, 238, 125
- Алани 97
Аларих 120
Албанија 11, 23, 130, 139, 192, 208, 215, 218, 226
Албанија, прикавказка 308
Албанци 8, 131, 157, 167, 238, 318
Александар Велики 36, 45, 56
Александар Свети 87, 130-131, в.
Св. Александар Мученик, манастир
Александра Света 61
Александрија 19, 76, 173
Александријски епископ 69
Алексије I, цар 11, 227
Алексинац 208
Алпи 12, 35, 166
Алтај 305, 308-309, 318
Амазонке 144
Амантини 48, 119
Америка 16, 315
Амијан Марцелин 13, 75-76, 97, 105-108
Амикени 105, 106-107, 119, 141, 106-107
Амико 227
Амилзури 119
Амурат, Мурат, султан 291
Амфиопољ 165
Ана Анастасија, супруга Стефана
Немање 246, 249-251
Ана Комнина 11
Ана, кнегиња 191, 215
Ана Пророчица Света 46
Аналамир 127
Анастасије Свети 61, 78-80, 146
Анастасије, цар 121-122, 125, 127-128, 141-142, 155
Анди 28
Андреј Свети, апостол 47
- Андрејин крст 304
Андроник Свети, апостол 48, 71, 73, 142, 205, 218, 242
Анти 13-15, 17, 39, 41, 113, 155-158, 166-167, 302
Антоније Печорски Свети 243, 258
Антибари 192, 229, в. Бар, Стари Бар
Антиохија 19, 45, 114, 173, 226
Антиохијан Свети 61
Античко доба 20, 106, 169, 242, 316
Антонин Пије, цар 48
Анхијал 192
Апатин 167
Аполинар Свети 57
Аполинар, Хонорије, Фронтин, Максима, вероватни хришћани 78
Апулеј 45
Апулија 171, 192, 229, 317
Аранђелово 256
Арапи 20, 169, 172, 177-178, 187, 192, в. Сарацени
Арарат 305-306
Арбани 226
Аргараганти 105
Арије 28, 76
Аријанска јерес 76
Аријевци 27, 293, 315
Ариље 252, 262, 301, 305
Аристотел 18
Аркона 15
Арон 51
Арпадовићи 8, 245
Арсеније Сремац Свети, архиепископ 267, 270
Арханђели Призренски, манастир 130, 179, 217, 242, 265
Арханђео Михаило, рељефна икона 229

Археолошки институт у Београду 319
Археолошки лексикон Босне и Херцеговине 283
 Архириз 227
 Асербејдан 308
 Асирија 42
 Асклепија 78-79
 Аспарух 177
 Астерије 61
 Астије Свети 69,
 Астрабрана 169
 Асхолије 76
 Ат 72
 Атени 302
 Атина 155, 180, 184, 208
 Атила (бич Божији) 77, 105, 116, 119-120, 125, 115, 121
 Атик џамија 273
 Атлантик 27
 Атос 127,
 Аурелијан, цар 72-73
 Аустралија 16
 Аустрија 8, 220, 285 в Доња Аустрија
 Аустроугарска 220, 317
 Аустроугарско царство 321
 Африка 16, 122, 315
 Ахав 51
 Ахаја 47, 209
 Ахајас 208
 Ахилије Свети 214, 236
 Ахтум, кнез 241

 Баба, брег 26
 Баба 119
 Бабаи (Бабај), краљ 62
 Бабај, краљ 119-120
 Бабилонци 14
 Бабо 62, 119
 Бабушница 158
 Баварци 178
 Багрдан 121
 Бадњи дан 308-309, 311
 Бадовац 216, 220
 Бајина Башта 92, 121, 312
 Бакенси 141, 242
 Балајнац 128
 Балића Долац 49
 Балканско полуострво 11-12, 15, 21, 72, 77, 87, 91, 115, 121, 125, 139, 155-156, 165-166, 169, 171, 187, 243, 252, 268, 285
 Балтик 14, 16, 39, 41, 45, 71, 97, 105, 115, 119-120, 221, 246
 Баљевац 249
 Банат 12, 39-41, 50, 55, 57, 63-64, 73, 97-98, 105-109, 115, 119-120, 167, 169, 206, 221, 241, 244-246, 267, 270, 312, 317-318
 Банатски Карловац 209
 Банов манастир 242
 Баноштор 242, 245
 Бања, Нови Пазар 210
 Бања Лука 140-141, 144, 171
 Бања, манастир код Прибоја 261-262, 266
 Бањевићи 301
 Бањица 88, 131, 146, 317
 Бањска, манастир 243, 252, 263, 269
 Бањска, река 251
 Бар 11, 69, 79-80, 87, 143, 192, 194, 227, 229-230, 250, 256-257, в. Стари Бар
 Баранцабин 169
 Баргала 171, 237
 Баревиште 301
 Бари 183, 192, 213, 217, 227, 250, 264
 Барска архиепископија 227-230, 235, 255-257, 264
 Бартол из Пизе 275
 Бата, Бато 39, 62, 119
 Батковићи 168, 171
 Батон 39, 49, 62, 119
 Бач 245, 281
 Бачка 39-40, 63, 73, 97-98, 105, 107-109, 119, 141, 156, 178, 221, 242, 244-246, 270, 317-318
 Баћушка 39
 Бегов Лукавац 131
 Бедериана 128
 Бела II, краљ 246
 Бела IV, краљ 269
 Бела река 55
 Бела Паланка 89
 Бела Србија 113-114, 143, 169, 187
 Бела Црква код Призрена 80, 146
 Бела Црква, Београдска епархија 241
 Бела Хрватска 169, 183
 Бели Дрим 92, 128, 242
 Бели Срби 169, 191
 Бели Хрвати 8, 15, 27, 319
 Белица 206
 Белги 36
 Бела Паланка 238
 Бела Србија 113, 140, 318
 Беласица 215
 Белица 218
 Бело Павлимир в. Павлимир Бело
 Белорусија 15, 40, 246
 Белош, бан 242, 245-246, 265
 Бенац А. 301
 Беневент 177
 Бенковац 292
 Београд 12, 61, 76, 79, 92, 119-120, 125, 134, 144, 156, 167, 169, 171, 173, 205, 207, 214-215, 217, 221, 226-227, 237-238, 241-242, 263, 265, 269-270, 319
 Београдска митрополија 9
 Беочин 245
 Беране 90, 131, 178, 194
 Берзана 157
 Бернард, архиепископ Бара 257
 Бернард, архиепископ Сплита 261
 Бeroја 237
 Беси 89
 Бескиди 16, 264
 Бесна Кобила 157
 Беука 119
 Беч 119, 167, 285
 Бешка 194
 Бигленица 127
 Биела 212
 Бијела 194-195, 229
 Бијело Поље 90, 113, 140, 213, 228, 230, 245, 256, 311
 Бијелобрдска култура 221
 Бијељина 168, 171, 177, 273
 Билећа 70, 228-229
 Билино Поље 261-262, 266
 Билице 80, 87, 143
 Биначка Морава 157, 238
 Бинча (Винча) 238
 Биоград на мору 189, 227
 Биоче 90
 Бискупија 183, 189, 209, 228-229
 Битољ 89, 237

Бихаћ 80
 Бихово 291
 Бјелосав Лучић 273
 Благај 87, 256
 Благовештење, храм манастира
 Градац 90
 Блатно језеро 141, 143
 Блатски манастир 267
 Близна 283
 Блиски Исток 27, 77, 306, 318
 Бобовац 286, 292
 Бобошево 208
 Бог 7, 14, 16-17, 19-22, 25, 42, 45-48, 50-52, 56, 88, 107, 121, 127, 167, 173, 187, 216, 218, 222, 258, 293-294, 306, 309, 311-312, 315, 317-321, Божији дом 63, Божија Промисао 107, Господ 47, 107, 245, 293, Слово Божије 188
 Богела Кучевац 273
 Богородица Пресвета 21, 50, 58, 153, 287
 Богородица Љевишка, црква 18, 130, 208, 211, 226-227, 242, 268-269, 320
 Богородица Перивлепта, црква у Охриду 287
 Богородица пространија од небеса, икона 221
 Богородица са малим Христом, икона, портал Мораче 305, в. Пресвета Богородица
 „Богородичин Град“ 141
 Богородичин манастир у Топлици 265, в. Пресвета Богородица на ушћу Косанице
 Богородичина црква, Котор 193
 Богородичина црква, Трговиште 243
 Богумил Домнио, игуман и епископ 125-130, 154, 251
 Бодин Константин, в. Константин
 Бодин
 Божидара, царица 127
 Божидарин град 156
 Божија Благодат, Милост 64
 Божија воља 291
 Божија Премудрост, црква у Сардици, 128, в. Света Софија, црква у Софији
 Божије откривење; заповести 315
 Божић 46, 167, 307-309, 311, 317, 320
 Боиски 119, 132,
 Бојана 79, 130, 132, 171, 215, 269
 Бојана, црква 269, 286
 Боји 36,
 Бојки 113, 119, 169, 265, 318
 Бојка 319
 Бока 89, 141, 143, 153, 195, 228, 235, 294
 Болеслав, кнез 191, 213
 Болечица 167
 Бољуни 294
 Бонифације IX, папа 275
 Бонос, епископ 168
 Боносова јерес 169
 Боривоје кнез 191
 Борис и Глеб Свети, кнежевићи 218
 Борис Михаило, кнез 178, 189-191, 192, 205-208, 217, 261
 Борис, цар 190
 Борић, бан 245, 265, 282
 Босанска крајина 319
 Босанци 8
 Босна 10, 40, 87, 119, 139, 183, 189, 194, 196, 209-210, 213, 215, 220-221, 227, 230, 236, 244-245, 250, 252, 255, 257, 261-262, 264-270, 273-275, 281-284, 286, 292, 307, 312, 319
 Босна, река 11, 119, 139, 174, 183, 261
 Бошковић Ђ. 319
 Бошњаци 319-320
 Брајс Џ. 126, 129, 132, 319
 Браничево 171, 173, 206-207, 214, 221, 226, 237-238, 241, 245, 263, 265
 Браничево, село 241
 Браничевска епископија 241
 Браничевска митрополија 286
 Бранковић Вук 285
 Братослав, епископ 262
 Брач 80, 228, 235, 256
 Брацишта 157
 Брахма 305
 Брвеник 158, 243
 Бреза 133, 145-146, 172, 187, 196, 209
 Брегалница, град 171, 177
 Брегалница, река 141, 208, 237
 Брестовик 78-79, 319
 Бреуци 119
 Брза Паланка 171, 177-178
 Брибир 171, 179, 189
 Бригецио 205, 301
 Брижански рукопис 133
 Британија 55, 71
 Британци 173
 Брнази 189
 Бродарево 237, 241
 Бродариск 241
 Бронзано доба 26-27, 41, 45-46, 50, 55, 89, 311, 315
 Бростовска река 243
 Бротњица 302-303
 Брсечине 47
 Брсјаци 8
 Брувно 179
 Бубуеч 302
 Бугари 13, 22, 189, 192, 193, 206, 209-210, 214, 217, 225-226, 226, 236, 241, 245, 267, 286
 Бугари (Хуни) 127, 129, 134, 168, 177-180, 265
 Бугари са Волге 214
 Бугарска 8, 11-13, 36, 92, 129, 157, 178, 188, 190-193, 195, 205-209, 211-215, 217, 221, 236-238, 243-244, 252, 261, 269, 283, 285, 292, 301, 319
 Бугарска архиепископија 205
 Бугарска црква 189, 207, 236, 317
 Бугарска на Волги 269
 Бугарско царство 268, 321
 Бугојно 92, 145
 Буда 18
 Будимље 252, 264, 266, в. Свети Ђорђе у Будимљу
 Будимљанска епархија 265
 Будва 129, 173, 180, 183, 192, 216, 235
 Будимпешта 166, 244
 Бузовик 238
 Букови Лебед 158
 Буковица 294
 Букурешт 166
 Буљесовац 62
 Буна 177

- Бурнум 49, 87, 113
- Ваведење Пресвете Богородице, црква у Липљану 131, 215, 243
- Вавилонска кула 25-27
- Вавилонско царство 26
- Вакх Свети, в. Срђ и Вакх Свети Вал 51
- Валач 26
- Валенс, цар 77, 97-98, 110, 115
- Валент, епископ 76
- Ваљево 26
- Вандали 122
- Варасовас 208
- Варварин 36, 241
- Варда, Вардић, Вардалић 42
- Вардар 12, 35, 139, 141, 155, 157, 207, 209, 214, 215, 220
- Варна 178
- Варнава Свети, апостол 15, 19, 45
- Варуна 27
- Василије, епископ 270
- Василије I, цар 206
- Василије II Бугароубица, цар 191, 206, 211, 213-214, 236-238, 243, 263-264
- Василије Острошки Свети 89,
- Васкрс 301, 320
- Ватопед 258
- Вацлав Свети, кнез 190-191, 213, 218
- Велбарска култура 40, 97, 116, 119
- Велбужд 237, 250, 269
- Велекинце 63
- Велес 16, 61, 139,
- Велесница 167, 171
- Велетин 216
- Велика базилика у Плиски 207-208
- Велика Британија 8
- Велика Влашка 165-166
- Велика Градина 171
- Велика Морава, кнежевина 48, 55, 57, 187-191, 205, 207, 218, 241, 246, 319
- Велика Морава, река 178, 214, 220
- Велика сеоба народа 40, 77, 91, 97-98, 109-110, 114-115, 120, 126, 134, 139, 144, 155, 170, 191, 207, 316
- Велика Хрватска 169
- Велики Градац 241
- Велики Остров 140, 167, 171, 177
- Велики Пијесак 69, 217
- Велики четвртак 291
- Велико Градиште 241
- Велимир 120
- Велинград 129
- Велица 206, 218
- Венанције Свети 61
- Венеда 35
- Венеди 13-14, 21, 28, 35, 39, 41, 105, 315, 318
- Венедосармати 72, 106
- Венера 61
- Венет 28, 35
- Венети, Енети 14, 35, 166, 315, 318
- Венетски залив 166
- Венеција 14, 183-184, 227, 235, 293
- Верона 303
- Веста 63
- Видигоја 120
- Видимир 120
- Видин 57, 214, 237-238, 241, 268-269
- Видинска епархија 248
- Византија 21, 122, 125-126, 133, 139, 141, 143, 145, 153, 156-158, 165-172, 177-179, 183, 187-190, 192-195, 209, 211, 213-216, 219-221, 225-230, 235, 237-238, 243-244, 246, 249-252, 257, 261, 263, 267-268
- Византијско царство 190, 216, 236, 321
- Византион 114, 130, 139
- Византинци 14, 139, 165, 167, 190, 214-215, 226, 251, 257
- Визиготи 120
- Виктор Свети 76
- Виктохали 107
- Виљем Тирски 221, 227
- Виминацијум 55, 61, 63, 76, 79, 109, 116, 130, 143, 171, 241, 301
- Винец 238
- Виница 237
- Винча (Београд) 167
- Винча (Винец, Бинча) 238
- Винча, манастир 270
- Винчанска култура 26, 311
- Висла 39-41, 97, 140, 166, 179
- ВИС* 173
- Висиск 241
- Високо 133, 171, 256, 261, 294
- Висућ Град 281
- Витинија 169
- Витлејем 46, 61
- Витреник 49
- Вишеград 92, 167
- Вишеград код Призрена 179, 217
- Вишеград, манастир, Сент Андреја 243
- Вишесав, град 267, 312
- Вишеслав кнез 183-184, 187, 195
- Вишну 27, 305-306
- Вјетрењак 49
- Владимир, брдо 215
- Владимир, бугарски цар 190
- Владимир, епископ 262
- Владимир, место 215
- Владимир, руски кнез 15, 191, 214-215, 218, 285
- Владимир Јован Свети, српски кнез 190, 215 в. Јован Владимир
- Владимир Мстиславић, кнез 246
- Владислав, краљ 265, 269
- Владичин Хан 158, 208
- Владичина пећина код Крупе на Врбасу 281
- Владош 261
- Власи 41, 157, 188, 214, 236, 255, 318
- Власина 158, 208
- Властимир, кнез 190
- Влашка 283, 286
- Влашка низија 166
- Вода живота 309
- Воден 236, 238
- Воден (Аквис) 168, 241
- Водица (Аквис) 168
- Водица, манастир 267, 286
- Водно 238
- Возућа 270
- Војислав, кнез 215, 219, 221, в. Стефан Војислав
- Војиславићи 11, 219-220, 244, 293
- Војловица 64, 109
- Војуша 215
- Волга 97
- Волохи (Власи) 41
- Волх Всеславевич 27
- Вражидара 127
- Вражогрнац 178

- Врање 36, 61, 156-158, 208, 238, 244, 250
 Врат 242
 Вратна 267, 286
 Врбања 270
 Врбас 11, 92, 244, 267, 269, 273-275, 281
 Врбашки котар 275
 Врбљани 113,
 Врбовац 305
 Врлика 179, 189
 Врсенице 179, 209
 Вруља 304
 Врутци 174, 183-184, 194, 196
 Врцалова воденица код Руме 221
 Вршац 64, 71-72, 109, 220
 Вукан жупан 230, 246
 Вукан краљ 235, 246, 261
 Вукашин краљ 286-287
 Вуковар – Вуково 242, 269
 Вукчић Хрвоје 286
 Вукша 301
 Вулетић-Вукасовић В. 47, 49
 Вулфила, епископ 73, 98, 132-133
 Вучар 131
 Вучедолска култура 315
 Вучица 127
- Габрили 228
 Гаврило, Арханђео 50
 Газа 15
 Гаврило Лесновски Свети 237, 243, 265, 267
 Гајан Свети 61
 Гајна 132
 Гали 71, 141, 173
 Галатија 48-49
 Галаћани 49
 Галерије, цар 70, 75, 89
 Галија 14, 51, 55-57, 63, 71, 158
 Галијен, цар 63, 69, 73
 Галич 265
 Галичник 215
 Гамалил Свети 17, 40, 70, 79, 113
 Гамзиград 39, 70, 75, 80, 89, 115, 120, 134, 168, 211, 221, 226, 241
 Гарван 251
 Гацка 226
 Гацко 113, 284
 Гвоздена врата 12, 35, 55, 119, 143, 156, 165, 167-168, 171, 177, 214, 237, 241, 267, 286, 306, 315
 Гвоздено доба 315
 Геза I, краљ 258
 Геза II, краљ 246
 Генедије Схоларије, патријарх 264
 Генције 39
 Гепиди 141, 156, 158
 Георгије 273
 Георгије (= Свети Ђорђе?) 305
 Георгије архиепископ 191, 195, 205
 Герман, византијски војсковођа 157
 Герман Свети 69
 Герман, село на Преспи 216
 Германи 13-16, 39-41, 61, 71-73, 88, 97-98, 105, 107-109, 115-116, 120-122, 129, 134, 140-142, 158, 170-171, 187, 291, 303, 317
 Германија 71
 Германија, место 237
 Гети 106
 Гисан 113
 Главеница (Главиница) 206, 237
 Главник 69
 Главентин 241
 Глаж 270, 275
 Гламоч 244, 275
 Глеб Свети 304, 306, 311
 Глина 292
 Глинтић 42
 Гњилане 63
 Гојник кнез 190
 Голгота 61, 293, 304
 Голем Град 209, 237
 Гомионица 273, 276, 282
 Гомолава 36
 Горажде 194, 213, 230
 Гордосерба (Град Срба) 169, 173, 187, 218
 Горица 64
 Горња Битиња 291
 Горња Далмација 183
 Горња Добруша 131
 Горња Каменица 267
 Горња Мезија 12-13, 61, 73, 91, 121, 141
 Горњак 263, 286
 Горње Чело 229
 Горњи Кијевци 270, 273, 281
 Горњи Матејевци 235, 238
- Горњи Облун 195
 Горски вијенац 22
 Гостиља 283
 Готи 72, 77, 97-98, 107, 109, 119-120, 122, 125, 127-128, 132-133, 140-141, 156-157, 166, 173
 Готска црква 132, 172
 Гоч 241
 Грабовац 270
 Град изнад Ђурђевица 283
 Град, Дупљаја 36
 Градачац 292
 Градац 250
 Градац, Београдска епархија 241
 Градац, Чачак 241, 250, 263
 Градац у Диоклеји 209
 Градац, утврђење и река, Ваљево 241, 276
 Градац код Посушја 133, 172, 174, 209
 Градац, манастир 90-91, 121, 130
 Градина код Которца 196
 Градина код Пријепоља 145
 Градина Мартинића 179, 191, 193-196, 209, 216, 256
 Градина на Јелици 145, 179-180, 209
 Градина, Раковац 245, в. Раковац
 Градина
 Градина на Тари 146, 177
 Градина више Пазаришта и ушћа Себечевске реке у Рашку 179, 217, 251, 243
 Градина у Горњим Врбљанима 179
 Градина у Мокром Пољу 179
 Градина Рас 220-221, 243, в. Градина више Пазаришта
 Градишка (Босанска) 36, 113, 119, 154, 245, 270
 Градјеша 256
 Граљук Б. 274-275
 Грачаница 57, 92, 131, 227, 243, 263, 265, 268
 Грачац 179
 Грацијан, цар 114
 Грацијана 122, 141
 Грахово 110
 Грбаль 55, 69, 263, 268, 317
 Гргур Нински, епископ 281
 Грд, жупан 222, 244, 256
 Гребен 275, 281

Гребенска кустодија 275, 281
Григорије, архиепископ 257
Григорије VII, папа 227
Григорије Свети, острво 15
Григорије Палама, Свети 264
Громиле 77
Гротам, Грога 241
Гроцка 79
Грубач 294
Грудине 145
Грузија 302
Грчка 11, 18, 28, 46, 57, 76-78, 88, 115, 120, 122, 139, 143, 155, 157, 165-166, 183-184, 208, 211, 214, 219, 229, 252, 292
Грчка црква 64, 257, 316-317
Грчка црква (в. Пресвета Богородица на ушћу Косанице) 251
Грци 15, 18, 42, 45, 47, 63, 70, 73, 115, 128, 139, 144, 158, 173, 177, 188, 206, 213, 218, 230, 236, 242, 245, 250, 255, 257, 265-266, 286, 316, 321
Гудушчани 179, 183, 189
Гумниште 157
Гуњача С. 183

Дабарска епископија 266
Давид Свети, пророк 55, 245, 313
Давидовица 196, 208-209, 266, 305
Дабарска епархија 265
Дабравине 145, 225
Дабрагега 157
Дагон 15, 306, 309
Дајбабе 90
Дакија 12-13, 39, 41, 50, 56-57, 63, 71-72, 92, 97-98, 106, 122, 141, 177, 191, в. Обалска и Средоземна Дакија
Далма 183
Далмати (Срби) 11
Далмација 8, 11-13, 19, 35, 39, 41, 48-49, 51, 56, 61-64, 72-73, 76-80, 88-89, 91-92, 97, 109-110, 113, 115, 119-122, 129-130, 133, 139-143, 145, 154, 156-158, 165, 167-174, 177-180, 183-184, 187, 189-193, 196, 205-206, 209, 211-213, 217, 221, 225-227, 229, 250, 257, 265-266, 274, 281-282, 303, 311, в. Горња и Доња Далмација

Далмација латинска 155
Далмације 122
Данаел, хурсар 216
Данило II, архиепископ 269, 273
Данило, владика 287
Данило, епископ 236
Данило Свети, пророк 50, 321
Даниловград 179, 191
Даничић Ђ. 52
Данци 227
Дањ 208, 250
Дарије, цар 35
Дардани 73
Дарданија 61-62, 73, 76, 87, 92, 131, 140, 157-158, 206-208, 212, 238, 308
Дарданци 35-36, 127
Дачани 36, 318, в. Слободни Дачани
Дачка краљевина 39
Дворови 177
Девелт (Девол) 206
Девол 206-207
Дед 16, 264
Дежева 249, 304-305
Деисис 287
Дела апостолска 46-47, 55, 71, 316
Делфи 36, 45
Деметр 113
Демир Капија 209
Дервен 179, 190, 319
Дерета, Деретић 42
Десник 230
Дероко А. 319
Деспотовина 244, 267, 284, 286, 312
Дестиник 210
Деура, Деурић (Деурич) 42
Дечани 208, 267
Деције Трајан, цар 73, 75
Дигве Е. 87
Диерна 55, 241
Диканжов списак 206
Димас 48
Димас Свети, папа 75
Димитрије Свети 61, 153, 287-288, 293
Динариди 12, 56
Динарско подручје 11-12
Динић М. 270
Диоклеја, архонтија 208, 209, 225, 230

Диоклија, град 73, 89, 92, 130, 195, 205, 207, 209, 213, 257
Диоклитија 212, 220, 230, 235, 236, 244, 249-250, 256, 261-262, 265
Диоклецијан, цар 61, 69-70, 73, 75, 91, 114, 317
Диоклићани 225
Диоклићанска архиепископија 183
Дионис 19, 70, 128
Дионисије Аеропагит (псеудо) Свети 20
Дирах (в. Драч) 69
Дитрих из Берна 303
Дњепар 14-15, 36, 39-41, 49, 92, 97-98, 119, 158, 166
Дњестар 14-15, 35, 41, 52, 92, 98, 158, 166, 178, 302
Добановци 63,
Добет, епископ 189, 206-208
Добој 92, 222, 270
Добор 168
Добри пастир 50, 291
Добриња 214
Доброслав, краљ 211
Добрун, манастир 230, 249, 264, 266-267, 310
Добруца 157, 177
Довоља, манастир 266
Доклеати 39
Доклијан, Доклестић 42
Доколија 195
Дољани 194-196, 205, 208, 212-213, 249
Доментијан 249, 251, 262, 265-266, 301, 304
Домицијан, цар 56
Домнио Богумил, епископ 128-130
Домнио Свети, епископ 48, 61
Дон 41, 71, 92, 98, 119-120, 134, 166
Доња Аустрија 27, 167
Доња Далмација 183-184, 193
Доња Дрежница 283
Доња Мезија 97
Доња Ораховица 89-90, 320, в. Свети Ђорђе
Доња Панонија 41
Доња Сутјеска 237
Доње Буторке код Кладова 143-144
Доње Неродимље 131
Доњи Детлак 281

- Доњи Карин 281
Доњи Котор 192
Доњи Краји 244, 270, 273-276, 281, 283
Доњи Милановац 226, 237, 241
Доростол 236
Достиник 210
Доци 174
Драва 8, 36, 188, 227, 242, 244-245, 317
Драгич 261
Драговић, манастир 268
Драгувити 206-207
Драгутин Стефан (стѣпан), краљ 242, 269-270, 273, 293 276, 281-283, Стјепан 276
Драгчин 273
Дражета 261
Драч 69, 125, 127, 169, 192, 225-227, 230, в. Дирах
Драчка митрополија 213, 228
Драчка област 227
Дрвар 26, 89, 110, 113, 155, 281, 320
Дрвљани 41
Дрво живота 303
Дрембица 206
Дренова 180, 196, 230
Дриваст 194, 230
Дрим 92, 125, 140, 158, 192, 215, 226
Дрина 11, 92, 143, 177, 194, 226, 230, 251, 273, 311, 317
Дринска жупа 244
Дрмно 167, 241
Дробета 156, 241
Друга Јустинијана 131, 263
Друга Мезија 61, 140, 143, 165, 178
Друга Панонија 61, 92, 121-122, 141, 242
Други Васељенски Сабор 98
Други светски рат 39, 131, 173
Дубица 275
Дубички котар 275
Дубовац 167
Дубочај 79
Дубочица 249, 251
Дубровачка архиепископија 227-228, 230, 235, 252, 256, 261-262, 264
Дубровник 11, 47, 49, 126, 130, 143, 169, 173, 183, 192, 195-196, 205, 209-211, 213, 215, 219-220, 225, 228-230, 236, 243-244, 255, 257, 263-264, 268, 287, 316, 319
Дувно 145, 303
Дукља 73, 89, 92, 130, 195, 208-209, 211
Дукљан 305
Дулаба (в. Дуљеби) 169
Дуљеби 165-166
Дунав 12-15, 35-36, 39-41, 55-56-57, 62-63, 71-73, 79, 97-98, 105, 107-110, 115, 119, 121, 134, 139, 141, 143-144, 155-158, 165-167, 169, 171, 177, 207-208, 210, 213-214, 220-221, 226-227, 238, 241-242, 246, 251, 265, 267, 269-270, 284, 305, 309, 312, 315-317
Дунав, град 307
Дунав, археолошко налазиште 167-168, 171, 178
Дунав, митски јунак 55
Дупљаја 16, 208, 220-222, 241, 245-246, 269
Дух Свети 20-21, 25, 46-47, 58, 64, 114, 222, 243, 255, 258
Душан Стефан, краљ и цар 268, 282-283, 286, 293, 310
Душанов законик 268, 293, 310, 317
Душица 267
Ђаво 23
Ђаково 245, 282
Ђалиано 212
Ђеђови Лозја 166
Ђирокастра 139
Ђорђе Свети, ратник 153, 249, 305
Ђунис 208, 241
Ђураш, витез 292
Ђурђе Бранковић, деспот 241
Ђурђеви Ступови, манастир у Будимљу, Беране 262-264, 269, в. Свети Ђорђе у Будимљу
Ђурђеви Ступови, манастир у Расу, Нови Пазар 241, 243, 249, 251-252, 266
Ђурђевик 283
Ђурђевић М. 281
Ева 22, 26, 58, 311
Евроазија 27, 269, 285, 307
Европа 13, 15, 21, 26-28, 39, 42, 77, 113, 115, 122, 125, 129, 133, 139, 171, 177, 268-269, 312-313, 315, 319
Европа, провинција 165
Европљани 27-28
Евстатије Свети 301 в. Плакида
Егејско море 127
Егејско приморје 156, 178
Египат 12, 15, 17, 20, 26, 28, 40, 42, 46, 50, 77, 89, 266, 306
Египатска црква 173
Египћани 63
Едеса 45, 157, 166-167
Еламити 20
Емаус, манастир 268
Емерик, краљ 261
Енеолит 27, 311, 317
Епетиј 61
Епидаур 89, 195
Епир 226
Ермил Свети 61, 78-79
„Ес“ муниципијум 145
Етиопија 15, 19
Етиопљани 19
Етрурци 311, 319
Еуридика 19
Еуфемија, царица 128
Еуфразијева базилика 144,
Еуфрозина, краљица 246
Ефес 129
Ефешани 19
Ждрело 263, 286
Жељин 249
Жиганци 208
Жигмунд, краљ 275
Жидовар 26, 36, 50-52, 55-56, 64, 73, 106, 316
Житије Климента Охридског 206
Житије Методија 218
Житије Управде 126
Житомиск 250
Житомислић (Житомишлић, Житомислићи), манастир 154
Жича, манастир 252, 261-262, 266, 301
Жљеб 131
Забјркаље 309
Завађе 89, 281

- Завала 183, 192, 196, 291
 Завод за заштиту споменика културе из Приштине 131
 Загорје 183
 Загреб 227, 245, 281
 Загребачка епископија 275, 281
 Задар 122, 130, 172-173, 177, 215, 261
 Зајечар 208
 Закавказје 15, 318
 Закон Антониниана 62
Законоправило 14, 22
 Заложје 80, 143
 Замјатино 120, 134
 Зањевачка црква 208, 241
 Запад 21, 39-40, 76-77, 139, 183, 187, 193, 268, 283, 285, 311, 321
 Западна Европа 12, 41, 170, 229, 261, 269, 303
 Западна Морава 12, 179, 192, 221, 244, 250, 262
 Западни Буг 40, 318
 Западни Готи 115
 Западни Словени 41, 87
 Западно Римско царство 61, 75, 115, 122, 141, 173, 178, 183, 265
 Западноевропљани 227
 Зарубињецка култура 36, 39, 41, 98
 Засад 174, 192, 196, 228, 235, 256
 Затон 194, 196, 208-209, 212, 230
 Заум 287
 Заушје 283
 Захарија, кнез 192
 Захарија Свети, пророк 52, 293
 Захумље 182, 196, 209, 212-213, 225, 230, 244, 250, 262
 Захумљани 169, 173
 Збориште 157
 Зборна гомила 55
 Збруч 15
 Звечан 26, 87, 131, 143, 208, 243, 249, 255, 305
 Звонимир, бан и краљ 227
 Зворник 177, 179
 Згошћа 293-294, 302-304, 312 в.
 Црквина у Доњој Згошћи
 Зевс 19
 Зелиње 177
 Земаљски музеј у Сарајеву 220, 292
 Земен 250
 Земенски манастир 237
 Земља 19, 311,
 Земплин 41, 64, 71, 98
 Земун 242
 Земуник 275
 Зеница 145, 230, 256
 Зеноб 114
 Зенон, цар 120-121, 125, 127, 132
 Зета 39, 139, 141, 179, 191, 193, 195-196, 205, 208-209, 213, 216, 225-226, 230, 244, 262, 269, 284, 286, 311-312, 319
 Зета, река 92
 Зетска епископија 196, 263, 265
 Зетска митрополија 215
 Зецови 145
 Зизио 121
 Зила 58
 Златица 194-195, 249
 Златна пећ 49
 Златна хорда 269
 Златни магарац 45
 Злесте 208
 Злетово 237
 Зрмања 274, 282
 Ибар 8-9, 11, 13, 35, 39, 79, 90, 139, 154, 158, 178, 192, 195, 206, 208, 210, 214-215, 221, 226, 243-244, 249-251, 269, 284, 292, 304-305
 Ибн Фадлан 304
 Ибрахим ибн Јакуб 319
 Иван Бабонић, бан 283
 Иван, жупан 235
 Иван Лучић 49
 Иван Свети 235, 256 (в. Јован Свети)
 Игњатије Богоносац Свети 47, 79
 Игриште 157
 Идворац 195
 Идриси 245
 Идумејци 42
 Избичањ 131, 133, 145, 230
 Извор живота 57, 145
 Изиди 26
 Ила 305-306
 Иларион Велики Свети 89
 Иларион Печорски Свети 243, 261
 Илија пророк Свети 19, 157, 309-310
 Илири 8, 13-14, 19, 21, 28, 35-36, 39, 41, 45, 47-51, 55-56, 61-62, 64, 70-73, 75-77, 87-89, 91, 97-98, 105-106, 109, 115, 121-122, 125, 127-128, 132-133, 139, 141, 145, 153, 155, 169, 171, 173, 191, 194-195, 205, 218, 264, 294, 311, 315-316, 318-319
 Илирија 57, 76
 Илирик 11, 13-14, 35, 47-48, 55-57, 61, 63, 70-71, 73, 76-77, 89, 92, 105, 109, 115, 120-122, 127-130, 133-134, 139-140, 143, 155-156, 165, 177, 206, 221, 316, в. Јужни и Северни Илирик
 Илирска Далмација 36, 39, 49, 62, 71, 80, 87-89, 98, 113, 115, 125, 133, 139, 141-142, 143-146, 153-154, 167-168, 179, 195, 221, 230, 252, 255, 265-267, 284, 292-293, 301, 309
 Илирска црква 64, 76, 79, 142, 173, 316, в. Црква Илира
 Илица 184
Иловичко Законоправило 14
 Иловица (манастир Светог Арханђела Михаила) 69-70, 92, 121-122, 130, 153-155, 171, 174, 177, 180, 183-184, 192, 195-196, 209, 216-217, 249, 252, 257, 262-263, 265-267, 293, 319-320
 Илок 245
 Имотски (Имоцки) 49, 64
 Инд 308
 Инди (или Анти) 14-15, 41, 113, 302
 Индија 15-16, 18-19, 26-28, 46-47, 113, 288, 293-294, 302, 305-307, 311, 315, 318-319
 Индоевропљани 27
 Индуси 27, 113, 169, 321
 Иноћентије III, папа 261
 Ипен Т. 319
 Ирак 26
 Ираклије, цар 10, 119, 122, 134, 165, 169-170, 172-173, 187, 191, 205, 219, 262, 268, 316
 Иран 16, 26, 315, 318
 Иранци 18, 27, 321
 Иринеј Лионски Свети 51, 76
 Ирод 46

- Ирска 187
Исаак 55
Исихије Свети 69
Искер 238
ИСН (Историја српског народа) 9, 216, 319
Истанбул 139
Исток 187-188, 264-265, 267, 305
Исток, место 76-77, 89, 131, 180, 195-196, 207
Исток, река 131
Исток, отац Јустинијана Управде 127-128, 131
Историја архиепископије Салоне и Сплита 170
Историја, Лав Ђакон 214
Историја средњовековне босанске државе 283
Историја српског народа, в. ИСН
Источна Европа 12, 35, 269
Источни Готи 115, 120, 122, 141-142
Источни Словени 21, 40
Источно Римско царство 125, 139, 261
Истра 16, 28, 35, 133, 139, 143, 158, 173-174, 178-179, 189
Истриаланга 241
Исус Христос 7, 15, 7-20, 25, 45-47, 49-51, 55-58, 62, 69, 73, 77, 79, 88-89, 113, 145, 153, 188, 210, 222, 249, 261, 263, 265, 283, 287-288, 291, 301, 303-304, 309, 311, 313, 315, 317; Васкрсење 61; Гроб 79; Живи у Христу 168; Небески Цар 288; Спаситељ 70, 301, 303, 306, 312; Спас 153, 293; Угаони Камен 80
Италија 15, 28, 35-36, 45, 48, 56-57, 61-63, 69, 77-78, 87-89, 106-107, 115, 120, 122, 125, 127, 132-133, 139-142, 144, 156-158, 165, 169, 174, 177-179, 183, 187-189, 192, 194, 205, 210-213, 227, 251, 303, 312, в. Јужна и Северна Италија
Италици 141
Итимари 119
- Јабука 194
Јабучило 287
Јагодина 171, 206, 218, 241
- Јадар 47
Јадран, Јадранско море 11-12, 15, 35, 39, 41, 47, 52, 69, 119, 130, 155, 192, 217, 221, 268, 284, 293, 306, 311, 316, в. Адрија
Јадранско приморје 45
Јајачка бановина 273, 275, 281
Јаквинта 227
Јаков Мних 214
Јаково 242
Јакцар, река 307-309
Јама 305
Јањина 193, 206
Јаподи 303
Јасеновац 281
Јасеново 50
Јастребац 241
Јафет 26-27, 169, 315
Јеванђеље 11, 18, 20, 47, 71, 73, 113-114, 225, 316, 319-320
Јеванђеље детињства 51
Јевреји 15, 17-18, 42, 45, 55-56, 61, 79, 187, 306, 316, 320
Јевсевије Памфил 45, 48, 51, 56, 76, 89
Језерине 35
Јелена царица Света 293
Јелена, сестра цара Душана 268
Јелена, супруга Беле II, краљица 246
Јелена, супруга Звонимира, краљица 227
Јелена, супруга Уроша, краљица 90, 235, 269
Јелини 21, 45, 47, 321, в. Хелени
Јелисавета, супруга бана Стјепана I 269
Јелица 139, 145, 171, 174, 179-180, 195-196, 209, 241, 263
Јеринин Град на Лиму 145
Јерменија 113-114, 188, 211-212, 252, 305
Јероним Блажени 47, 52, 61, 71, 89, 107
Јерусалим 19-20, 42, 45, 47, 50, 52, 88, 107, 114, 219, 250, 265, 301, 310, небески 287, нови 313
Јефимија монахиња 288
Јефимије, епископ 255, 257
Јехова 47
- Јиречек К. 8, 126, 129-130, 132, 318-319
Вернер Ј. 169
Јоаким Осоговски Свети 243, 265, 267
Јован VIII, папа 11, 172, 190-191, 195, 205
Јован X, папа 173, 191
Јован XIII, папа 213
Јован XXII, папа 282
Јован, свештеник 183, 187, 216
Јован Богослов Свети, апостол 21, 45, 51, 56, 313
Јован Владислав, цар 215
Јован Владимир Свети, кнез 80, 190, 213, 215-216, 218, 225, 227, 319
Јован Казамари 261
Јован Кинам 208
Јован Комнин, цар 241
Јован Претеча, Крститељ, Свети 114, 183, 187, 256, 262
Јован Рилски Свети 218, 243, 267
Јован I Свети, архиепископ (папа) 128, 132-133, 173
Јован II Свети, патријарх 132
Јован Скилица 214, 216
Јона пророк 50, 58
Јордан историчар 14, 119, 166
Јосиф, Прекрасни 55
Јосиф Флавије 42, 51
Југоисточна Европа 8, 26-27, 113, 131, 140, 157, 169, 213, 217, 220, 222, 242-243, 252, 269, 284-285, 306, 309, 317-318
Југославија 39
Јуда 283
Јудеја 20, 50
Јужна Америка 23
Јужна Италија 14, 170, 227, 229
Јужна Морава 12, 80, 155, 220-221, 304, 311
Јужни Буг 40
Јужни Илирик 143, 209
Јулија планина (Јулијски Алпи) 55
Јулијан Отпадник 76
Јулије, папа 76
Јулије Непот, цар 122, 141
Јупитер 19, 61
Јупитер Долихен 25, 62

- Јустин I 73, 125-129, 131-134, 141-142, 155, 172-173, 177, 187, 190, 219, 235, 316, 319
 Јустинијан Управда, Велики, Свети, цар 10, 63, 73, 87, 91, 115, 120, 122, 125-134, 141-146, 153-158, 171-174, 179, 219, 251, 267, 316-317, 319, Петар 128
 Јустинијанов Кодекс 122
 Јустинополис 131
- Кавказ 14-15, 28, 97, 113, 116, 302, 305-306, 311, 318
 Кавкасци 27
 Казахстан 307-308
 Каин 315
 Какањ 292
 Калдана 210
 Кале код Кршевице 36
 Калемегдан 120
 Калидонски вепар 294
 Калиник, епископ 250
 Калиновик 261, 304, 311
 Калојан, севастократор 269
 Калуђери код Крупе на Врбасу 281
 Калуђерске ливаде код Фенека 221
 Каљаја е Бодинет (= „Бодинова тврђава“) 227
 Камено 172, 177
 Канада 23
 Кападокија 20, 57-58, 98
 Капернаум 45
 Капитул код Книна 227
 Каравуково 134
 Карантанци 27, 178, 188
 Караташ 144
 Карацић В. 52, 306-307
 Караш 16, 50, 55, 73, 109, 141, 208, 220, 222, 245, 269
 Карија 308
 Карло Велики, цар 178-179
 Карло I Роберт, краљ 282-283
 Карло IV, цар 268
Карловачки родослов 306
 Карпати 12-14, 35-36, 39, 41, 49, 64, 72, 92, 97, 106, 109, 113, 119, 121, 134, 165-166, 316
 Карпи 72
 Касандрија 155
 Касна антика 75, 128, 167
- Каст, епископ 281
 Кастаљан, манастир 270, 301
 Кастел, Бања Лука 141, 144, 168
 Катакалон Клазоменски 225
 Катаракти 165, 168
 Катон 14
 Катун 49
 Кашић 122, 177, 189, 217
 Каштел Стари 228
 Квади 72, 105, 108
 Квирин Свети, епископ 281
 Кев 242
 Кекавмен 225, 242
 Келти 35-36, 39, 41, 61, 317-318
 Кесарија 114
 Кестхелъ 141
 Кечуе 23
Киево-Печерски патерик 258
 Киј 158, 236
 Кијев 15, 158, 214-215, 267, 310
 Кијевци 158
 Кијево 158
 Кијевска култура 36, 40-41, 98, 105, 109, 119
 Кијевец 158, 236
 Кијевска Русија 14, 269
 Кијевци 154, 215
 Кијевци Пољани 158
 Киликија 98
 Кимерци 305
 Кина 16, 18, 23, 27, 158
 Кинези 321
 Кипријан Свети 51
 Киргизија 307
 Кирина 20
 Кистање 49, 87, 113
 Кишињев 302
 Кладово 140, 156, 226, 241, 267, 312
 Клаић Н. 183
 Клапавица 155
 Клаудије Готски 72-73
 Кленик 158
 Клепало 266
 Клесбештица 157
 Кливна 183
 Климент III, папа 229
 Климент Охридски Свети, архиепископ 11, 194, 206-208, 218, 236-237, 243
- Климент Римски Свети, епископ 56, 98, 310
 Клис 155
 Клисуре 87, 143
 Клобук 145, 301
 Кључ (Дунава) 166, 267
 Книн 87, 92, 113, 177, 179, 183, 189, 209, 227-229
 Книнска епархија 235
 Книнска Крајина 92, 227-228
 Книнско Косово 227, 235
 Књажевац 168, 241
Књига о рођењу Најблаже Марије 51
 Кобиља глава 293
 Кобиљка 140, 170
 Ковачица 63-64
 Ковиљ, манастир 245
 Ковин 51-52, 156, 165
 Ковчег Господњи 306
 Кожељ 241, 250
 Козјак 237
 Козма Чешки 213
 Козник 249-250
 Коловрат 145, 230
 Колочеп 229
 Колубара 276
 Комарно 301
 Комод 51, 76
 Компл 238
 Конавле 192, 209, 213, 235, 292, 311
 Конављани 169
 Конавоске планине 89
 Констанс II, цар 88, 172, 178
 Константин, савладар цара Михаила Дуке 258
 Константин IV, цар 173
 Константин Асен, цар 269
 Константин Бодин, краљ 130, 190, 215, 219, 221, 226-230, 235, 244-245, 256-257
 Константин Велики Свети, цар 25, 63, 68, 71, 73, 75, 77, 87-88, 91, 113-114, 125, 127, 218, 282, 293
 Константин VII Порфирогенит, цар 14-15, 17, 47, 113, 119, 169, 211, 213
 Константин Ћирило Философ, апостол словенски 21, 57, 133, 155, 183, 187-188, 191, 218-219, 242, 267, 316

- Константинопољ 114, 127, 132, 139, 258
 Констанције II 75-76, 98, 105, 107-109
 Констанције Хлор, цар 73, 75
 Константиола 156
 Конче, манастир 261, 282
 Кончул, манастир 154, 249, 252
 Конфуције 18
 Коњиц 140, 235, 256, 294, 301, 303
 Коњска глава 179, 293
 Коњух 61
 Копачки рит 166
 Корбово 166, 226
 Кореја 27
 Коринт 180
 Коринтски залив 208, 214
 Коринћани 47
 Корчула 228
 Косаоница (Косаница), река 249-251
 Косара, кнегиња 215
 Космај 270, 301
 Косовка девојка 285
 Косово, Косово поље 11-13, 57, 131, 139, 157, 171, 210, 215-216, 226, 230, 244, 263, 268, 285, 287-288, 304, 310-311, 319
 Косово код Книна, в. Книнско Косово
 Косовски бој, битка 113, 285-288, 293, 304-305, 310, 312, 317
 Косовски венац 285, 310
 Косовски крстображен камен 312
 Косовски стег 291
 Костолац 241
 Костур 205, 226, 236-237
 Костурско језеро 214
 Котокион 206
 Котор 130, 169, 174, 183-184, 192-193, 205, 211, 229-230, 235-236, 245, 250, 252, 263
 Котор у Босни 230
 Которац 174
 Коцел, кнез 48, 188, 218, 242
 Коцелјева 188, 242
 Крагујевац 36,
 Крајина 244, 284
 Крајина (Скадарска) 319
 Крајишници 72, 105-109, 119, 121, 193
 Крајиште 158
 Кракра 215
 Краљевић Марко 267, 285
Краљевство Словена 125
 Кратово 61
 Крбава 226, 275
 Крешево 220
 Крешимир 227
 Крива Феја 157
 Кривда 16
 Кривићи 113, 140
 Крим 56, 97, 269, 302
 Крискент 48
 Крићани 20
 Крит 47
 Крка, манастир 49, 56, 87, 268, 273, 282, 316, 319
 Крка, река 79
 Крмине 281
 Кроја 166-167, 180
 Крст 293, в. Распеће
 Кртоле 69
 Крум, хан 129
 Крупа Далматинска 268, 273-274, 276, 282
 Крупа, град на Врбасу 275
 Крупа на Врбасу (у Босни), манастир 257, 274, 281-283, 292
 Крупа, притока Врбаса и Зрмање 274
 Крушевац 241
 Крушево (Добрун), манастир 264
 Кршевица 36,
 Кршће 92, 167
 Кувер, хан 177
 Кукавица 157
 Кукуљевић И. 183
 Кула 168, 171, 177
 Кулин, бан 250, 256-257, 261
 Кулина 146, в. Солотник
 Кулина у Рошцима 221
 Култура гробаља са урнама 28, 35, 45, 311
 Култура карпатских кургана 41, 98, 113, 119
 Кумани 221, 269
 Куманово 310
 Кумјеновићи 194, 196, 213, 230
 Купа 11, 139
Куран 51
 Курбиново 243, 286
 Куршумлија 80, 87, 143, 207, 250
 Кути 228-229
 Кутмичевица 206-207
 Кутригури 156-158, 165
 Кучево 273
 Кучевско Загорје 261
 Лаб 158
 Лаба 166-167, 179, 318
 Лабуша 157
 Лав III, папа 133
 Лав VI, цар 193
 Лав Ђакон 214
 Лавр Свети 57-58, 61, 153, 293
 Лада 127, 134
 Ладислав I, краљ 227
 Ладислав IV Куманац, краљ 269
 Лазар, кнез 258, 267, 285-288, 291, 293, 317
 Лазарица 286
 Лајош I (лонш), краљ 283
 Ламинци 36, 64
 Лангобарди 141, 158, 170, 173, 177-178, 316
 Лао Це 18
 Лапац 281
 Лапље језеро 210
 Лапушница 158
 Лариса 214, 237
 Латин, Лагини 15, 41, 49, 55-56, 115, 125, 128, 139, 157-158, 183, 188, 205, 218, 257, 261, 263, 266, 316
 Латинска црква 255-257, 261
 Латинска црква у Горњим Матејевцима 235
 Лаус 195
 Лебане 128, 131, 141, 305
 Лебед 158
 Лебет 158
 Ледерата 109, в. Литерата
 Леонтије архиепископ 129, 237
 Леонтије Словен, војник 157
 Лепенац 157
 Лепеница 145
 Лепенски Вир 26, 286, 306, 311, 315
 Лепосавић 69, 154, 249, 305

- Лепчинац 158
 Лесковац 167, 249, 311
 Лесковац у Призренској епархији 242
 Лесново 237, 268
Летопис Цариграда 72, 107-108
 Лешак 250, 305
 Либер 19, 61, 128, 308
 Либера 19, 61
 Либија 20
 Либурнија 92, 155
 Ливањско поље 154, 257
 Ливно 179, 193, 209, 227-228, 244, 311
 Лика 13, 27, 35, 92, 179, 183, 226-228, 269, 284
 Лим 133, 145, 194, 208, 210, 251, 266, 304-305, 311
 Лимиганти 63, 72, 105-110, 116, 119-121, 141, 156, 193
 Лимигантска култура 105, 109
 Лишицка култура 41
 Липљан 131, 215, 226-227, 230, 237, 242-244, 250, 262, 268, 282
 Липље 270
 Липци 294
 Лисац 157
 Лисип 293
 Лисичићи 235, 256, 301
 Листра 45
 Литерата 141, 156, в. Ледерата
 Литургија 21, 71, 88, 121, 125, 127, 132-134, 173, 187-188, 190-191, 193, 195, 210, 212, 220, 227, 230, 243, 245, 251, 262-264, 268, 291, 301, 316-317
 Лицики 179, 183, 189, 192, 209
 Лиштани (Подворнице) 257
 Лиштица 301
 Лозница 273
 Лом, река 13, 36, 139, 141, 156
 Лома А. 17, 285, 306
 Ломело 210
 Ломница (Ловница) 270, 273
 Ломничан поп (лѡднѣчьнѡ попь) 273
 Лондон 125
 Лонтодокла 209
 Лопуд 228
 Лужани 41
 Лужичка култура 294
 Лужички Срби 113, 179, 205, в. Полабски Срби
 Лука Јеванђелист 19, 47-48, 114
 Лукавица 237
 Лукијан Свети 69
 Лукијан презвитер 113
 Луково 238
 Луштица 174
 Лушци 273
 Лыбѣд 158

Љетопис Попа Дукљанина в. ЉПД
 Љеш 128, 143
ЉПД 120, 183, 194, 208, 210, 212, 215, 220, 227, 230, 235, 244, 293
 Љубен 261
 Љубеч 258
 Љубин 261
 Љубинковић Р. 205
 Љубичевац 167
 Љубомир, 301
 Љубостиња 286
 Љуботен 157, 282, 309
 Људевит, кнез 281
 Људмила Света, кнегиња 190-191, 213, 217-218
 Љуљац 304-305
 Љутићи 140, 171-172, 217
 Љутомир 208, 210

 Маврикије, цар 179
 Мавро Кацафранги 235
 Мавро Орбин 120, 125
 Маврово 215
 Маглен 236-237
 Мадај (Мар) 27, 169, 315
 Мађари 188, 207, 209-210, 213-214, 217-218, 229, 241-242, 244-245, 265
 Мађарска 39, 211, 219, 221, 227, 241, 244-246, 251, 257, 261, 265, 267, 269, 283-285, 292
 Мажичи 16
 Мајдан код Мркоњић Града 87
 Мајдан, север Баната 246
 Мајка Јевросима 285
 Мајка Југовића 285
 Мајка сива земља 16
 Мајсан 171, 174, 196
 Мајсторовина 196, 230, 245
 Макавеји 56

 Македонија 11, 28, 35, 46, 49, 55, 76, 107, 120-121, 127, 165, 168, 236, 238
 Македоније 76
 Македонци 8, 21, 47, 139
 Максимијан, цар 75
 Максимовић Љ. 189
 Мала Азија 21, 23, 26, 42, 46, 73, 98, 169, 305, 308, 312
 Мала Влашка 13, 35, 156, 265
 Мала Копашница – Сасе 72
 Мала река 158
 Мала Скитија 156-158, 165, 177-178
 Малвесиатијум 121
 Малешево 237, с. 237
 Мали Мошунь 145
 Малта 45, 47, 114
 Маљен 140
 Мамон 321
 Манастириште, с. Браничево 241
 Манастириште, с. Горњи Кијевци 245, 270
 Манђури 307
 Мано-Зиси Ђ. 55
 Манојло Комнин, цар 221, 241, 245, 249-251, 257
 Ману 305-306
 Мањача 140, 171
 Мар (Господ) 107
 Мар (Мадај) 27, 169, 315
 Мараната 107
 Маргум 115, 127, в. Морава град
 Марија, бароница Моравске, сестра великог жупана Уроша II 246
 Марин, архијакон 261
 Марина кула 249, 251
 Мариово 16
 Маричка битка 284
 Марица 13, 158, 178, 307
 Маркијан Свети, цар 128, 132-134, 172-173, 183
 Марко 305
 Марко, војин 306
 Марко, жупан 230, 244
 Марко Аурелије, цар 48, 57-58, 62
 Марко Јеванђелист Свети 183, 235
 Марко Краљевић (Мрњавчевић), краљ 286-288, 294, 310
 Марко Требињац 22

- Марков Манастир 286-288, 291, 293, 306
 Марковац 291, 294, 312
 Маркове Куле, Прилеп 216, 294
 Марково Кале, Врање 238, 251
 Маркомански ратови 73
 Мармаро 208
 Марнавић Јован Томко 125-127, 131
 Мартин 173
 Мартин Свети 180
 Марусинац 78
 Марцела 47, 107
 Масимо в. Масно
 Масленица 46
 Масно, војвода 283
 Масуди 169, 172, 293, 313, 319
 Матер Пречиста 258
 Мати Божија Хиландарска, икона 261, 285, 287, 309, 311
 Матичане 216, 220
 Матсју 305-306
 Маур 61
 Мачва 73, 242, 269-270, 276
 Мачванска бановина 269
 Мачванска Митровица 207, 218, 220-221, 242, 245, 269, 276, 281
 Мачванско-усорско војводство 269
 Махабхарата 285, 305-306, 310
 Мегалитска култура 26
 Медиоланум 63
 Мезија 13, 35, 41, 57, 62-63, 72-73, 76, 79, 91-92, 109, 115, 121, 141, 206, 208-209, 218
 Мелита 47
 Мелитон, епископ 48
 Мелиције 211
 Мера 19
 Месопотамија 12, 20, 26, 315
 Метаљка 145
 Метковић 49
 Методије Свети, словенски апостол 11, 48, 57, 133, 155, 187-188, 190-191, 193, 218-219, 242, 267, 281, 303
 Метохија 13, 80, 128, 130-131, 141, 143, 153, 157-158, 171, 180, 192, 210, 263, 269, 319
 Миђани 20
 Мијаци 8
 Мијовиловац 189
 Милано 63, 141
 Милански едикт 63, 70, 75, 79, 114
 Миларека 157
 Милентија 286
 Милешева 11, 230, 265-266, 305
 Милица, кнегиња 286
 Милојевић М. 285, 307, 319
 Милош Обилић (Кобилић) 287-288
 Милутин Урош, краљ 21, 208, 235, 266, 268-269, 276, 282-283, 286, 293, 301
 Миљевина 26, 89
 Мирослав, кнез 250, 256-257
 Мислођин 270
 Митра 25, 27, 62,
 Митровица (Сремска) 207, 242, 265
 в. Сремска Митровица
 Митрофановић Г. 282
 Михаило, Арханђео 25, 57-58, 293, 305, 309
 Михаило, кнез 193, 209, 213
 Михаило, краљ 130, 219, 226-230, 235, 237, 257
 Михаило I, цар 183
 Михаило III, цар 187, 189
 Михаило Дука, цар 258
 Михајловац 167, 221
 Млава 167, 241, 263
 Младен II Шубић, бан 282-283
 Младен III Шубић, бан 268
 Младеновац 291, 301
 Млеци 270, 285
 Млетачка република 8, 219
 Млечани 184, 226, 261
 Мљет 47-49, 56, 174, 316
 Могорјело 77, 144
 Модрича 141, 168, 171
 Мојковац 244
 Мојсије Свети, пророк 15, 17-19, 27, 45-46, 51, 309-310
 Мојсијев Закон 19
 Мокро код Лиштице 146, 196, 213
 Мокро код Ниша (Бела Паланка) 238
 Мокро Поље 87, 179, 281
 Молдавија 64, 166, 286
 Момчило Војвода 287
 Момчилова кула 26
 Монголи 158, 221, 245, 250, 269
 Монголија 305, 308-309
 Монголско-татарски савез 269
 Монтан и Максима Свети 61
 Мопсуест 98
 Морава, град на ушћу Мораве (в. Маргум) 206-207, 241, 263
 Морава, област и кнежевина у Србији 55, 63, 106, 205-206, 209, 214-215, 246, 250
 Морава, река 11-12, 26, 28, 35-36, 41, 56, 79, 92, 115, 121, 125, 127, 134, 143, 155, 157, 190, 206-207, 214, 220, 227, 241, 243, 250, 263, 292, 304, 308, 311, 317
 Морава, река и земља у Чешкој 27, 119, 167, 190, в. Велика Морава
 Морава, словенско племе 27, 169
 Моравичка епархија 265
 Моравица 26
 Моравска 35, 39, 72, 105, 218, 246
 Моравска архиепископија 206
 Моравци 27, 178, 189-190
 Морача манастир 252, 266, 305
 Морача, река 90, 92, 249
 Мориш 26, 64, 166-167
 Мородвис, савремено село 130, 227, 237, 268
 Моровизд град и епископија 215, 237
 Москва 114
 Мостар 80, 146, 155, 172, 177
 Мотин 157
 Мочиус (Морава) 127
 Моштаница, манастир 267, 281, 286
 Мошуњ Мали и Велики 145
 Мрамор 305
 Мраморно море 155
 Мркоњић 291
 Мркоњић Град 87
 Мртвица 208, 320
 Музеј примењене уметности у Београду 287
 Мура 26
 Мурса 76, 141, 167
 Мутимир, кнез 11, 172, 190-193, 195
 Мухашиновићи код Високог, натпис бана Кулина 261
 Муштутиште 157, 282
 Наис (Ниш) 55, 89, 116, 158,
 Намастир (Крупа на Врбасу) 275

- Нарона 49, 87, 89
Настасја, јунакиња 55,
НАТО 21, 157, 309, 312-313, 321
Наум Свети 237
Начало 7, 20, 23, 284-286, 311, 321
Невесиње 113
Небеске столице 144, 309
Небески Цар 288
Небеско Царство 287-288, 291, 293,
310-311, в. Царство Божије
Неготин 125, 140, 221, 267
Неготинска крајина 140, 167, 267
Неготинско блато 267
Неман 246
Немања в. Стефан Немања
Немањићи 8-9, 87, 131, 155, 158,
217, 225, 227, 237, 243, 246, 263,
266-268, 282-283, 319
Немачка 119, 179, 187
Немачко-римско царство 183, 321
Немци 7-8, 11, 49, 169, 187-188,
190-191, 205, 214, 218, 245, 269,
284, 312-313, 317
Неокастро (=Новиград) 215, в. Но-
виград
Неолит 25-27, 311, 315
Нера 109
Нерези 286 (в. Свети Пантелејмон)
Неретва 87, 89, 143, 154, 174, 179,
183-184, 213, 225, 283-284
Неретва, кнежевина 192, 196, 209,
213, 230, 244, 261-262
Неретљани 47, 183, 193, 228
Неродимка 157
Неродимље 131
Несторов летопис (в. *ПВЛ*) 27, 41,
214
Нибелунзи 303
Нидерле Л. 39
Низа 19
Никеја 114, 169, 262, 265
Никејска митрополија 173
Никита Готски Свети 98
Никита Ремесијански Свети 89, 238
Никић М. 13
Никодим Милаш епископ 274
Никодим Свети 17, 40, 113
Никола Свети, архиепископ Охри-
да 215
Никола Свети 75, 83
Никола Скобаљић 287
Николаити 25
Николајевић И. 145
Никомедија 141
Никопољ 129, 141, 143
Никшић 293, 301, 303, 311
Нил 308, 315
Нин 183, 227
Ниса 308, 315
Нићифор II Фока, цар 211
Ниш 12, 19, 73, 89, 121, 128, 130,
143, 156-157, 168, 172-173, 177,
207, 220, 226, 235, 237-238, 241,
249-250, 257, 263, 269, 307-308,
310, 315, 319
Ниш средњеазијски 309
Нишава 12-13
Нишка епархија 249, 263, 269
Новаковић Р. 306
Нови Завет 20-21
Нови завет 7, 16, 19, 25, 46, 57, 79,
310, 318
Нови Пазар 179, 210, 212, 250
Нови Рим 126-127, 129-130, 139, 169
Нови Сад 178, 242, 245
Новиград, Задар 80, 189
Новиград (=Неокастро), Елбасан
215
Новиград (Νουγράφ), у Диоклеји
209
Новиодунум 166
Ноје (Нух) 26-27, 169, 305-306, 315
Нојева барка 306
Норик 119, 141, 167-168
Нормани 227, 229, 237, 243, 263
Норци 27
Нух (Ноје) 169

Његош П. Петровић, владика 9, 23
Њемен 246

Обалска Дакија 92, 139, 165
Облик 157
Облик, брдо из *ЉПД* 215
Оборци 87
Обреновац 141
Обри 158
Овидије 56
Огањ 302
Одисос 178
Одра 40-41, 52, 119, 166, 179
Озирис 26, 46
Озрен 270
Округла црква, Преслав 133, 207,
212
Оливер, деспот 237
Олимп 187, 218
Омиш 49, 55, 87, 213, 228
Омољица 221
Омц – Омча 241
Онгл 177
Ораховица, манастир 245
Орешац 50
Орљане 235, 238
Орнан Јевусејин 55
Орфеј 19, 70
Оршава 55, 241
Осијек 76, 141, 166-167
Осјеченица 26
Осредак код Кулаша 270
Остров 237
Остроготи 115, 120
Откривење 19, 21, 23, 25, 88, 313
Отока 275
Отоманско царство 291
Оцркавље, Завађе 281
Охрид 11, 130, 189, 192, 205-208,
215, 228, 230, 236-237, 264-265
Охридска архиепископија 210, 213-
214, 225, 227-228, 230, 236, 244,
262, 264, 268
Охридско језеро 194, 206, 214-215,
227
Ошље 212

Павино Поље 113, 140, 155
Павле Свети, апостол 9, 11, 17, 19-
21, 45-49, 55-57, 63-64, 69, 71, 73,
76, 79, 87, 89, 106-107, 130, 133,
142, 145, 172, 205, 218-219, 258,
261, 264-265, 301, 303, 311, 316,
318-319, 321, в. Савле
Павле, епископ 76
Павле, кнез 192-193
Павлимир Бело, краљ 210-213, 230,
249
Павлова пећина 49, 87
Павловићи 292, 294
Паво Свети, в. Павле, апостол 47
Паганија 169, 209

- Палеолит 25, 294, 306
Палестина 17, 28, 45-46, 79, 89, 113, 220-221, 227, 306, 310
Паља 208
Паљевина 172
Памфилија 20
Паник 70, 73, 78, 90, 92, 228-229, 256
Панкратије Свети 211
Панон – Панонија, град 205
Панони 167
Панонија 11-13, 28, 36, 39, 41, 51, 64, 72-73, 98, 105-107, 116, 119, 158, 166, 177-178, 187-189, 221, 228, 245, 265, 284, 315, 317
Панонија, провинција 13, 35, 48, 61-62, 72-73, 76, 78, 91, 105, 108-109, 116, 121, 125, 140-143, 165, 167, 188, 191, 205, в. Друга Панонија
Панонска архиепископија 172, 190
Панонски басен 35
Панонски устанак 39
Панонско море 306
Панонци 35
Пантин 243, 249-251, 255, 305
Панчићев врх 144, 309
Папије Свети 69
Папраћа, манастир 270
Параћин 26, 241
Партија 308
Парћани 20
Пасха 45, 76,
Патмос 56,
Паулинијан 61
Пауни 226
Паштровићи 267
Певсип, Елепсив и Мелепсив свети, 57
Педесетница 20
Пек 15, 106
Пелагонија 208, 215, 237
Пелопонез 165, 210
Пељешац 184, 193, 268
Пељешки канал 196
Пераст 294
Пергамон 169
Перегрин Свети 69
Перејаславец 236
Перник 144, 157, 168, 208, 214-215, 238, 250-251, 301
Персија 115, 157, 165, 169
Персијанци 56, 165, 321
Перун 16
Петар Свети, апостол 47, 191
Петар архиепископ 229
Петар Јустинијан, в. Јустинијан
Управда
Петар, кнез 190, 192-193
Петар (Константин) Бодин, цар 226
Петар Одељан 226
Петар, опат (игуман) 235
Петар, цар 190, 208, 214, 242
Петрик (Илок) 245
Петрило 226, 237
Петро-Павлов манастир 9, 49, 70, 77, 80, 87, 122, 131, 174, 177, 192, 196, 211, 235, 319
Петрова Црква, Бијело Поље 90, 228, 230, 256
Петрова Црква у Расу (Свети Петар), Нови Пазар 16, 179, 194, 210, 212, 225, 243, 249, 266, 305, 319
Петровац 113, 140
Петровци (Бакенси) 141, 242
Печењези 213, 221, 241
Печерска лавра (манастир), Кијев 243, 261, 267
Пецка 273, 310
Пећ 88, 131, 134, 171, 174, 195-196, 207, 210, 213, 268, 317
Пећина Јанковић Стојана 281
Пећка Патријаршија 13, 131, 173, 210, 266, 293, 304
Пива 8
Пијанец 237
Пикени (Пицени) 15, 105, 106-107, 119-120,
Пилот 235, 256
Пинкум 241
Пирдоп 129
Пирот 165, 226, 238
Писмо (Свето) 20, в. *Стари Завет*
Пјатра Фрекецеи 166
Плави Лебед 158
Плакида 301, в. Евстатије Свети
Платани 208
Платон 18
Плива 193, 209, 227-228, в. Пљева
Плиније 13-15, 19, 106, 302
Плиска 178, 189, 207-208, 211, 236, 301
Пљева, в. Плива 209, 228
Пљевља 140, 171-172, 217, 304
По 12
Повардарје 139, 169, 205, 226-227, 243, 261
Повест временних лет ПВЛ 14-15, 26-27, 41-42, 55-56, 115, 214, 218, 316
Повислење 42
Подгорица 73, 90, 92, 194, 249
Поди 227
Подластва, манастир 317
Подмаине, манастир 317
Поднови 275
Подњепровље 36, 39, 42, 49, 56, 71, 109, 115, 120, 166,
Подњестровље 39
Подоле 40, 97
Подоње 120-121
Подримље 27, 139, 169
Подриње 39, 91-92, 98, 133, 139, 167, 172, 196, 213, 230, 273, 284, 292
Подујево 70, 158
Подунавље 9, 13-14, 27-28, 36, 39, 41-42, 45, 48, 56, 71-73, 77, 91-92, 87, 109, 115-116, 119-121, 125, 134, 139, 155, 158, 165-168, 178-179, 187-188, 205, 211, 214, 217, 221, 226, 269, 305, 312, 315, 318
Пожега (Ужичка) 171
Позив (пригласије) 188, 316
Позни средњи век 49, 126, 158, 172, 220, 244, 284
Поенешти – Лукашевска култура 41
Покров Пресвете Богородице, црква у Завађу 89, 155
Покупље 12, 35
Полабље 97, 179, 217
Полапски Срби 179, 190-191
Полимље 27, 133, 196, 208-209, 213, 230, 262, 284
Полице у Требињу 235
Полог 157, 244, 250
Пољани 41, 119, 158, 215
Пољице 17
Пољска 28, 36, 39-41, 63, 92, 97, 113, 140, 166, 179, 187, 269, 294, 315

- Помесна Црква Срба 7, 191, 205 в.
ПЩС
Поморавље 12, 39, 78, 98, 109, 116,
120-121, 139, 172, 195, 205, 207,
214, 217-218, 221, 226, 246, 250,
252
Поморишје 205
Поморје 39, 73, 141, 169, 172-173,
177, 192-194, 196, 213, 216, 226,
244, 250-251, 257, 263, 284, 292,
319
Поморци 41
Помпеј Свети 69
Понори 304
Понишавље 62, 139
Понт 20, 45, 133
Понтес 241
Понтија Пилата планина 55
Поп Дукљанин 120
Попа В. 310
Попе 179-180, 194-196, 207
Попова Лука 193
Поповић М. 9, 319
Поповица 221
Пореч 61, 133, 144
Поречје 286
Посавина 11-13, 35-36, 39, 119, 122,
141, 168, 171-172, 221, 230, 244-
245, 267, 281, 284
Посавци 119, 141
Посланице 71, 316
Постење 179, 195, 210, 216
Посушје 133, 172, 174
Потисје 12, 41, 64, 71-73, 98, 105,
108, 116, 119-120, 166, 178, 207
Потоп 16, 25-27, 57-58, 304-306,
311, 315
Потоци 145, 155
Поуње 28, 35-36, 39, 62, 92, 133,
217, 221, 230, 244, 281, 284, 292,
305
Пра-Косово 306
Православље 191
Православна црква 109, 120-121,
125, 127, 219-220, 222, 244, 257,
264-265, 270, 273, 276, 283, 319
Правила Светих Апостола 173
Праг 268
Прадед 16, 264
Прајамор 238
*Пракосово, словенски и индоевроп-
ски корени српске епике* 285
Прахово 121, 125, 134, 166-168,
226, 238, 241
Прва Јустинијана, архиепископија
13, 87, 125, 133, 141, 205-209, 236-
237, 262, 265, 267-268
Прва Јустинијана, град 128, 131,
142-144, 158, 167, 173
Прва Мезија 61, 73, 109, 116, 139,
241
Прва Посланица Коринћанима 310
Први Васељенски Сабор 98
Први светски рат 220
Првојеванђеље Јакова Јевреја 51
Превала 92, 115, 128, 131, 133, 141,
144, 146, 155, 168, 205, 208-209,
236, 265
Превлака, Тиват, 69, 174, 184, 205
Предање 48, 55, 88, 121, 173, 177,
191, 205, 257, 261-263, 274, 281,
312-313, 320-321
Преображење 19
Преоци 26
Пресвета Богородица, иконе 79,
222, 229, 261, 273, 309
Пресвета Богородица, црква мана-
стира на ушћу Косаонице 249, 251,
265
Пресвета Богородица, црква мана-
стира Студеница Хвостанска 130,
153
Пресвета Богородица, црква на
ушћу Бањске 249, 251, 304
Пресвета Богородица, црква на
Бешкој 194
Пресвета Богородица, црква на
Старчевој Горици 89
Пресвета Богородица, црква Студе-
нице 258
Пресвета Богородица, црква у До-
љанима 194-195
Пресвета Богородица, црква у Ко-
тору 196, 235
Пресвета Богородица Благодетель-
ница, црква Хиландара 261
Пресијам, хан 178
Преслав 133, 189, 207, 209, 212,
236, 301
Преспа 209, 211, 213-217, 236-237
Преспанско језеро 206, 214, 301
Престо Исуса Христа 310
Престо Пресвете Богородице 310
Пречиста Крајинска, црква 80, 87,
143, 194, 215, 319-320
Прибина, кнез 188, 242
Прибина Глава, манастир 188, 242
Прибиш 261
Прибој 222, 266
пригласињ сватоуѡу ѡѡвангѡлѡу
(*пригласињ*) 21, 188
Придворица 252, 266
Придрага 80, 87, 143, 189
Придунавски Градови, област 226
Призрен 18, 87, 125-128, 130-131,
146, 157, 179, 208, 226, 230, 237,
242, 250, 262-263
Призренац (Призрен) на Сани 273
Призренска епископија 263, 265
Пријезда Војвода 287
Пријепоље 131, 145, 180, 213, 230
Прилеп 206, 216, 294
Приморје 183
Приним 238
Приск 105, 116, 119,
Приск, војсковођа 107, 167
Прислав (*приславъ*) 305
Приштина 220
Прњавор 281
Прњавор код Бања Луке 281
Прњавор код Бихаћа 281
Прњавор код Вргин Моста 281
Прњавор код Госпића 281
Прњавор код Звечаја 281
Прњавор код Костајнице 281
Прњавор код Петриње 281
Проб, цар 73
Прокопије 17, 47, 51, 105, 125-126,
128, 141, 155-158, 167, 305
Прокопије Свети 310
Прокопије Чешки Свети 243
Прокупље 69
Пропаст царства српског 287
Прохор Пчињски, манастир 268
Прохор Пчињски Свети 243, 265,
267
Прчањ 174, 211
Псеудо-Маврикије 105, 107, 165
Псуњ 245
Прут 41

- Птоломеј 105
 Пула 144, 184
 Пулхерија, царица 114
 Пуља 229
 Пуста Река 249
 Пут 18, 75, 243, 287, 291, 312, 320
 Пчиња 140, 238, 243
 ПЦС (Помесна Црква Срба, в.)7-11, 15, 88, 121, 125, 153, 155, 173, 177, 191, 193, 195, 205, 213, 215, 217, 219-220, 225, 228, 235-236, 244, 256-257, 261-267, 274, 281, 285, 291, 301, 312, 316-318, 320-321
 Пшеворска култура 36, 40-41, 97, 119-120
- Раб 301
 Раваница 286
 Равена 63, 127
 Равна 168
 Равни 250
 Равно код Књажевца 241
 Равни Котари 35, 179, 217, 269
 Раден 245, 273
 Радика 215
 Радимља 302
 Радин зван Мјерак Виденовић 273
 Радослав, жупан 89
 Радош 261
 Развође 301
 Разлог 237
 Рајловац 122, 146, 209, 217
 Рајс А. 8
 Ракиново 129
 Раковац Градина (Домбо), манастир 242, 245, 251, 269, 281
 Раковац, село 245
 Рани средњи век 122, 155, 187
 Рас 16, 179, 194-195, 213, 216, 225, 230, 237, 242-244, 249-251, 255, 257, 262, 269, 305
 Расина 249
 Распеће 17, 57, 221-222, 261, 301, 305, в. Крст
 Рагислав, моравски кнез 187-188, 190, 218, 246
 Растко Немањић (в. Сава Српски Свети) 246, 249, 251, 301
 Растовац 301, 303
 Растус 127
- Ратаје 89-89, 155
 Раус 195
 Рача, манастир 146, 177, 270
 Рашица, река 307
 Рашка покрај Рашице 307
 Рашка 10-11, 154, 183, 210, 212, 213, 215, 220, 225, 227, 230, 236, 243-244, 246, 249, 255, 257, 261-262, 265, 304, 311
 Рашка, град 249
 Рашка, река 179, 243, 249
 Ргведе 293
 Регенсбург 206
 Рејмунд Тулски 227
 Реке 249
 Ремезијана 89, 238
 Република Србија 156
 Ресановци 110, 113, 132, 139, 171
 Рецидива 141, 156
 Речирад 127, 146, 156
 Рибић 305
 Рибница 241, 249, 256
 Рижнице 155
 Риза Богородице, црква у Бијелој 194, 235
 Рила, манастир 237
 Рим 8, 11, 19, 25, 36, 42, 47, 51, 55-58, 61-62, 71-73, 75-76, 87, 97, 105, 107-109, 114-115, 122, 125, 132, 134, 140, 142-143, 172-173, 177, 179, 187-188, 191, 193, 205-206, 210-212, 218-219, 227-228, 230, 235, 244-245, 250, 257-258, 261-262, 264-265, 267-268, 285, 316-317, 319, в. Нови и Стари Рим
 Римљани 13-14, 20, 36, 39, 41, 45, 47-49, 55, 57, 62, 64, 71-73, 77, 92, 97, 105-109, 119, 139, 169, 172-173, 183, 210, 317-318
 Римокатоличка црква 9, 133, 219-220, 222, 264, 273, 281, 283-284
 Римска црква 188, 193, 257, 303
 Римски папа 133
 Римско доба 191
 Римско царство 19, 39, 42, 45, 47, 63, 71-73, 75-77, 79, 89, 92, 97-98, 105-108, 110, 115, 120-121, 125, 127, 139, 141, 143, 157, 169, 171-172, 191, 216, 236, 321, в. Источно и Западно Римско царство
- Рисан 89, 294
 Рмањ, манастир 273, 281-282
 Роберт Гвискард 227
 Ровине 287
 Рогачићи 209, 212
 Родопа 13
 Родос 114
 Рома (Рим) 139
 Роман, име руских кнежева 246
 Роман, царевих 190
 Роман I Лакапин, цар 208, 211
 Роман IV Диоген, цар 246
 Романи 41, 139, 157, 169, 318
 Романија 106
 Ромеји 14, 139, 141, 165, 169
 Ромулијана (Гамзиград) 115, 134
 Росаф звани Скадар 250
 Росе 174, 192
 Ростислав, име руских кнежева 246
 Ростислав, кнез Черниговски, бан Мачве 269
 Росуљак 158
 Ртањ 12
 Руа 119
 Рудина, манастир 245
 Рујковац 146
 Рукомија 286
 Рума 221, 242
 Румуни 157, 167
 Румунија 8, 13, 39, 105
 Русалијско гробље 158
 Руси 8, 11, 46, 48, 56, 133, 158, 213-214, 218, 236, 267, 304, 316
 Русија 13-16, 39, 42, 57, 119, 187, 191, 213, 215, 217, 220, 243, 245-246, 251-252, 258, 261, 267, 269, 285, 311, 315, в. Кијевска Русија
 Русини 8
 Руска црква 187, 257, 317
 Русце 158
- Сабатије, бог 19
 Сабатије, отац Јустинијана Управде 128
 Сабинијан 127
 Сава IV, патријарх 293
 Сава Готски Свети 98
 Сава Освећени Свети 153, 235
 Сава Свети Српски 7, 10-11, 13, 22, 48, 110, 114, 130, 192, 196, 219, 236,

- 249-252, 255, 257-258, 261-268, 270, 285, 293, 311-312, 317, 321
Сава, река 8, 11, 27, 36, 41, 55-56, 92, 119, 143, 166, 188, 196, 210, 227, 242, 244-245, 270, 311, 317
Савија 281
Савле 301
Сажетак Житија (Управде) 127, 129-134, 173
Сазава 243
Саксонци 173, 188
Салдум 143-144
Салона 48-49, 61, 73, 78-79, 87, 89, 113, 115, 122, 125, 133, 141, 144, 146, 155-157, 170-171, 173-174, 191, 195, 265
Салонина, царица 63-64
Салонитанска црква 48, 183, 189, 228, 281
Само, кнез 179
Самоков 238
Самуило, цар 209, 211, 213-216, 236-237, 243, 268
Самуилово царство 211, 213, 219-220, 225-226, 236-237, 243
Сан 41
Сана 87, 179, 273, 275, 281
Сански котар 275
Сапаја 109, 156
Сарабит ал Хадим 15
Сарајево 122, 144, 174, 184, 209, 211, 230
Сарајевска котлина 213
Сарацени 192, в. Арапи
Сарбин (Срби) 169
Сард 179, 217, 250
Сардика 76, 127-129, в. Сердика
Сармати 14, 39-40, 63-64, 71-73, 92, 97, 105-109, 119-120, 141, 165, 316-318
Серви 106
Сарматија Велика 105
Сасин 169
Сатана 25, 45, 305, 321
Саторнин Свети 69
Саул, цар 17
Сварун 157
Свач 169, 171-172, 177, 179-180, 196, 217, 220-221, 230, 235, 250, 269
Свеби 108, 119
Сведерево 241
Свелигово 238
Свењап 238
Света Гора 125, 127, 243-244, 249, 251-252, 257-258, 261, 266-267, 293, 301, 303, 317
Света гора код Кијева, у којој спава Светогор 310
Св. Александар Мученик, манастир у Дарданији 127, 129, 130, в. Александар Свети
Св. Василија монашки ред 127
Света Богородица Бистричка, црква 230
Света Богородица Градачка, црква, Чачак 265
Света Богородица у Расу, манастир 250
Света Екатерина, манастир 15, 153, 309
Света Земља 221, 267
Света Марија, црква у Диоклији 208
Света Марија од Ријеке, црква у Котору 193, 196
Света Марија Формоза, црква у Пули 144
Света Марта, црква у Бијаћима 189
Света Петка, црква у Београду 241
Света Софија, црква у Кијеву 133, 215
Света Софија, црква у Охриду 126, 129-130, 237, 268
Света Софија, црква у Софији 126-127, 129-132, 167, 174, 238, в. Божија Премудрост
Света Софија, црква у Цариграду 129, 187
Света три Јерарха, црква у Дечанима 242
Света Тројица, црква манастира Иловица 153
Света Тројица, црква у Нишу 238
Свети Апостоли, црква у Пећкој патријаршији 131, 134, 173-174, 195-196, 242, 263, 268, 320
Свети апостоли Петар и Павле, црква манастира Иловица 174, 319
Свети апостоли Петар и Павле (у Расу) 249, в. Петрова црква
Свети Арханђели, манастир код Призрена 179, в. Арханђели Призренски
Свети Арханђели, црква у Аранђелову 228
Свети Арханђели, црква у Костуру 207
Свети Арханђео Михаило, манастир 153, 174, 183, 184, 251, 263, (в. Иловица)
Свети Арханђео Михаило, манастир код Прилепа 216
Свети Арханђео Михаило, црква на Градини Мартинића у Зети 193, 195
Свети Арханђео Михаило, црква у Котору 236
Свети Арханђео Михаило, црква у Стону 229
Свети архистратиг Михаило, црква у Скопљу 250
Свети Атанасије, црква у Костуру 287
Свети Ахилије, црква на Аилу, Преспа 211, 213, 236-238
Свети Ахилије, Моравички, црква у Ариљу 262-263, 305
Свети Вартоломеј, црква на Капитулу код Книна 235
Свети Влахо, црква у Дубровнику 210
Свети Врачи, црква манастира код Лешка 304
Свети Георгије у Дабру, манастир у Мажићима 16, 222, 265-266
Свети Георгије у Расу, Ђурђеви Ступови 265
Свети Димитрије, манастир у Неретви 283
Свети Димитрије, манастир у Сремској Митровици 207, 242, 265
Свети Димитрије, Марков Манастир 287
Свети Димитрије, црква (базлика) у Солуну 69
Свети Ђорђе у Будимљу (Ђурђеви Ступови) 235, 252
Свети Ђорђе црква у Горњем Козјаку 237
Свети Ђорђе црква у Доњој Ораховици 89

- Свети Ђорђе, црква судије
Градјеше код Зенице 256
- Свети Ђорђе, црква на Звечану 249, 251
- Свети Ђорђе, црква у Подгорици 235
- Свети Ђорђе, црква у Солуну 116
- Свети Ђорђе, црква у Софији 167
- Свети Ђорђе у Старом Нагоричину, 21
- Свети Ђорђе (Јурје), црква у Радуну више Каштел Старог 228-229
- Свети Зено, црква у Верони 303
- Свети Илија, врх 157
- Свети Илија, црква манастира Крупе на Врбасу 274-276
- Свети Илија, црква у Пецкој 273
- Свети Јован, црква на Брачу 256
- Свети Јован, црква у Затону 194, 305
- Свети Јован, црква у Орљанима 235, 238
- Свети Јован, црква у Риму 210
- Свети Јован Бигорски, манастир код Дебра 215
- Свети Јован Претеча (Сурб Карпет), манастир 114
- Свети Јован Претеча, црква у Шипову 180
- Свети Јован Студијски, црква у Цариграду 208
- Свети Лука, црква у Котору 235
- Свети Лука, црква у Уздољу 235
- Свети Лука у Фокиди, манастир 184
- Свети Марко јеванђелиста, црква у Будви (наводно посвећена Светом Сави Освећеном) 235
- Свети Наум, манастир на Охридском језеру 208
- Свети Никита, црква код Скопља 282
- Свети Никола, манастир у Топлици, Куршумлија 249, 251, 262-263, 265, 304, 320
- Свети Никола, црква, Земун 242
- Свети Никола, црква, Паг 235
- Свети Никола, црква манастира у Казновићима 265
- Свети Никола, црква манастира у Кончулу 154
- Свети Никола, црква у манастиру Градац 90
- Свети Никола, црква код Скадра
- Свети Никола у Дабру, манастир Бања код Прибоја 265-266
- Свети Пантелејмон, црква манастира у Нерезима 238, 243
- Свети Пантелејмон, црква у Нишу 250
- Свети Пантелејмон, црква Светог Климента у Охриду 208, 237
- Свети Павле, црква Петро-Павловог манастира 80, 194, 320
- Свети Петар, базилика у Риму 133
- Свети Петар Апостол, Нови Пазар 210, в. Петрова црква
- Свети Петар у Пољу, Требиње 235
- Свети Петар и Мојсије, црква у Солину 189
- Свети Петар и Павле, црква у Попама 179, 194-196
- Свети Прокопије, црква у Прокупљу, 69, 238
- Свети Прохор, манастир 238
- Свети Роман, црква код Ђуниса 286
- Свети Спас на Цетини, црква 226-227
- Свети Срђ и Вахх, црква на Бојани 127-129, 130, 133, 235, 269
- Свети Стефан, црква манастира Бањске 243, 252
- Свети Стефан, црква код манастира Иловице 216
- Свети Стефан, црква у Дубровнику 211
- Свети Тома, црква у Кутима 228-229
- Свети Тома у Прчању, црква 174, 194, 211
- Свети Трифун, црква у Котору 174, 194, 235
- Свете тајне 51
- Свети Спас на Цетини, црква 87
- Свето Писмо* 17, 45, 47, 98, 145, 187, 190, 222, 251, 320
- Светогор 16, 310
- Светопелек 183, 195
- Светоплук кнез 190
- Сви Свети, храм 69
- Свјатослав, кнез 214, 236
- Сврљиг 238, 250
- Себечевска река 243, 249
- Севастија 114
- Северна Италија 172
- Северни Илирик 12-13, 79-80, 121, 125, 131, 139, 141, 143, 155, 167-168, 170-171, 173-174, 205-206, 209, 211, 214, 250, 252, 268, 311
- Северци 41, 178
- Сегедин 134, 166-167
- Секесфехервар 211
- Селимир 120, 131, 134
- Семберија 73, 242, 244
- Семела 19
- Сент Андреја 243, 301
- Сењ 49
- Сепарева Бања 208
- Септимије Свети 61
- Сер 130, 165, 237
- Серберица река 307
- Сербонидско језеро 15, 309
- Сербонидски залив 15, 309
- Сервија (Серблиа) 130, 169, 218, 237
- Сервицијум 36, 119, 281
- Сергије, епископ 195, 205
- Сергије III, папа 193
- Сердика 61, 79, 126, 129-131, 141, 167, 238
- Сердички сабор 121
- серебряныя болгары 214
- Сери 72, 97
- Сеченица 208, 243
- Сидарта Гаутама 18
- Силимир 120
- Сијена 114, 262
- Сикулић (Сикулич) 42
- Сим 26
- Симаргл 15
- Символ вере (Вјерују) 133, 257, 263, 281
- Симеон Богопримац Свети 46, 301
- Симеон Свети 11, 19, 110, 219, 250, 265, 285, 293, 317, 320 в. Стефан
- Немања
- Симеон Метафраст Свети 57
- Симеон цар 189-190, 192, 206-207, 209, 211
- Симон Врачар 45
- Симплиције Свети 61

- Синагога у Стобију 207
Синај 153, 286
Сингедонон 125, 143
Сингидунум 61, 63, 73, 76, 79, 92, 119, 121, 141, 143, 167, 171
Синерос Свети 61
Сипонт 170
Сир Дарја 308
Сиракуза копча 145
Сирија 78-79, 89, 226
Сиријска црква 173
Сиријци 73, 114, 144, 316
Сиринић 291
Сирмијум 48, 55, 61, 63, 71, 73, 76, 79, 89, 107, 122, 127, 130, 141-143, 156, 158, 167, 173, 188, 191, 205, 207, 218, 242, 281, 316
Сирмијумска архиепископија 228
Сисак 110, 130, 141, 196, 245, 281
Сисојевац 286
Сисција 141
Сисачка епископија 281
Ситница 215
Сједињене Америчке Државе 22
Сјеница 140, 171, 179, 217, 255
Скадар 49, 80, 128, 131, 133, 141, 143-144, 166, 169, 179, 192, 194, 213, 215, 220, 227, 230, 235, 250, 319
Скадарско језеро 89, 194-195, 215, 225, 267
Скелани 92, 121
Скити 35, 45, 302, 305
Скити (=Руси) 214
Скити земљорадници 72
Склавени 14, 39, 156, 166
Скопље 12, 89, 131, 171, 177, 206-207, 226, 237-238, 244, 249-250, 263, 265
Скопско Кале 237
Скордисци 35-36, 39
Скупи 61, 89, 171, 206-207, 237
Славија 227
Славишче 237
Славонија 141, 221, 227, 244-245, 265
Сланкамен 217
Слагина 273
Слатинска река 167
Слободан 19, 308
Слободанка 19
Слободни Дачани 72
Словачка 36, 39-41, 72, 97, 105, 269, 292
Словени 8-9, 11, 13-18, 20-21, 26-28, 35-36, 39, 41-42, 45-49, 55, 61, 63, 70-73, 76-77, 91-92, 97-98, 105-106, 109-110, 113, 115, 119-122, 125-129, 131-134, 139, 141, 155-158, 165-173, 177-180, 183, 187-189, 195-196, 205-209, 214-216, 218-221, 225-226, 236, 243, 245, 255, 258, 265, 267-268, 283, 292, 303, 307, 311-312, 315-316, 319-320
Словени Новгородски 113, 140
Словенска Браћа 188-191, 218-219, 225, 246
Словенски манастир („Емаус“) 268
Смедерево 63, 114, 241
Смрхат 306
СН 169-171, 173, 178-179, 183-184, 191-192, 207, 209-211, 218, 230, 319
Соколац 283
Сократ 18
Сократ Схоластик 76, 132
Сол 25, 57, 62
Солава 167
Соли 244
Солин 61, 80, 89, 155, 227
Соломон Свети, цар 55
Соломонов храм 45, 52
Солотник 146, 312
Солун 48, 56, 61, 69-70, 76, 114, 119, 139, 155-156, 165, 169, 177, 206, 208, 217-218, 226, 250, 287, 317
Солунска архиепископија 142, 207, 228
Сопоћани 145, 252, 269, 286
Сотиров Г. 126
Соча 143
Сочаница 69, 80, 90, 155, 205-208, 210, 213, 243, 320
Софија, град 13, 61, 126, 139, 213, 238
Спас 19, 153
Спис о народима в. *СН*
Сплит 17, 61, 73, 78, 89, 113, 170, 174, 183, 189, 191, 193, 195, 226-229, 235, 261, 301
Сплитска архиепископија 189, 213, 225, 227, 235, 281
Сплитска крстионица 229
Сплићани 171
Срб, место 281
Срби 19, 25, 35, 39-42, 46-49, 55-57, 61-63, 70, 73, 76, 87-89, 97, 106, 109-110, 113, 115, 119, 121, 131-133, 139, 142, 153, 155, 157, 166-173, 177-178, 191-192, 194, 205, 207, 209-210, 213-214, 216-219, 221, 225-228, 230, 236, 242-243, 250-252, 255, 257, 261-268, 274, 281, 283-285, 291-293, 305-313 315-321
Србија 35, 92, 125-126, 133-134, 169, 172, 177-179, 183, 187, 189-193, 195-196, 205-210, 213-222, 225-230, 236, 241-246, 251-252, 257, 261-263, 266-268-270, 283, 285-286, 288, 308, 316-319, в. Бела Србија
Србија, град 169
Србија, епископија 255, 257
Србо-Бугари („сербјанах колгарех“) 214
Срђ и Вакх Свети, икона 63
Средец 129, 143-144, 156, 167, 172-174, 178, 207, 214-215, 218, 226, 236-238, 250, 255, 269, в. Сардика, Сердика
Средња Азија 27, 285, 315
Средња Европа 12, 26, 113, 139, 284
Средњи век 14, 16, 26, 39, 55, 77, 87, 139, 169, 174, 195, 212, 217, 241, 316
Средоземље 12, 26-27, 41, 45, 47, 92, 139
Средоземна Дакија 92, 129
Средска жупа 306
Срем 36, 39, 48, 63, 73, 92, 98, 106, 108-110, 156, 178, 188, 205, 214, 217, 220-221, 227, 237-238, 242, 244-245, 265, 267, 269-270, 276, 281
Сремска епархија 242
Сремска Митровица 61, 89, 188, 218, 220, 265, 276, в. Митровица
Српска архиепископија 207, 264-265, 268
Српска земља 288
Срубна култура (Култура брвнара) 35
Сталаћ 312
Стањевићи 317

- Стара лука (Понта), Дубровник 210
Стара Павлица 243, 251
Стара Паланка 156
Стара планина 12-13
Стари Бар (Антибари) 179, 192, 196, 217, 229, 235 в. Антибари, Бар
Стари Град у Требињу 196, 235
Стари Рим 27-128, 132, 141, 170
Стари свет 12, 18, 42, 315
Стари Завет 7, 16-17, 20, 22-23, 25-26, 45, 51-52, 55, 222, 245, 302, 308-309
Стари завет 15, 19-20, 50, 55, 315, 318-320
Старије гвоздено доба 14, 35, 294
Старије камено доба 294
Старији неолит 306
Старо Нагоричино, манастир 238, 268, 283
Старчева Горица 89, 155, 208
Старчевачка култура 26
Старчево 311
Стефан, епископ 131, 145
Стефан, жупан 230
Стефан, кнежевић 190
Стефан I, мађарски краљ 214, 218, 258
Стефан V, папа 183
Стефан Војислав, кнез 190, 225-226, в. Војислав, кнез
Стефан Вукан 246
Стефан Дечански, краљ 269
Стефан Лазаревић, деспот 9, 285, 288, 294
Стефан Немања 10, 172, 190, 206, 221, 230, 235-236, 238, 241, 243-244, 246, 249-252, 255-258, 261-265, 267, 269, 305 в. Симеон Свети
Стефан Првовенчани, краљ 158, 217, 236, 246, 249, 251, 255, 258, 261-265, 269, 283, 293, 301
Стефан Првомученик Свети 16, 40, 45, 113, 153, 255, 283, 287
Стефан Сремски, краљ 269, в. Драгутин
Стиг 106
Стјепан I, бан 269-270
Стјепан II, бан 270, 293, 303
Стјепан херцог од Светог Саве 264, 274, 282
- Стоб 237, 250
Стоби 61, 205, 207
Столац 49, 294
Стон 196, 205, 212-213, 225, 228, 256, 262-263, 268
Стонска епископија 265
Стонско поље 229
Стошић Ј. 211
Страбон 105
Стратоник Свети 61, 78-79
Страцимир, жупан 241, 250, 257
Страшни суд 19
Стројимир, кнез 190, 216
Стримон (Струма) 206
Стримонци 207
Струма 12, 139, 141, 165, 206, 208, 214, 243, 251
Струмичани 8, 165
Струмица 206, 237
Струпнићи 154,
Студеница, Лавра 217, 229, 241, 246, 250-252, 258, 261, 265-267, 269, 276, 286, 320
Студеница, река 48
Студеница Хвостанска 130-131, 153-154, 174, 194, 196, 242, 263, 265, 267, 319-320
Суботица 36
Судан 19
Суђурађ 193
Суково 238
Сурб Карапет 114
Сурдулица 158
Сутиван 80, 143
Сутјеска, место 237
Сучевићи 87
Сучидава 156
- Табула Поитингериана 106
Таифали 105, 107
Тајна вечера 291
Тајна историја 125, 128
Тамиш 63, 109
Тамнава 188
Тао 18
Тара, планина 146, 177
Тара, река где је била битка 244, 256
Тарабош 194
Тарон, Тара, област 113-114, 262
- Тасос 165
Татари 158, 269, 285, 307
Таурисијум 128
Таурисци 36
Тацит 14, 41, 105, 108
Тврдош 87-88, 121-122, 153-155, 172, 174, 177, 180, 192, 194, 195-196, 222, 235, 266, 274, 282, 287, 292, 320
Тврдошки октоих 22
Твртко (тврѣтко) I, бан и краљ 283
Текија 55-56, 226, 241, 316
Телије Свети 61
Темнић 216, 241
Теодор Стратилат Свети 153, 293
Теодор Тирон Свети 153
Теодора, царица 125, 156
Теодорих, краљ 119-120, 127, 303
Теодосије, писац 262, 265, 301
Теодосије Велики, цар 76-77, 115
Теодосије Печерски Свети 243
Теоприл 273
Теофил, епископ Гота 98
Теофил (Богумил) Домнио, епископ Сердике, в. Богумил Домнио
Теофилакт Симоката 141, 165
Тепљух 80, 87, 143
Теранда 128
Теранци 208
Тервинги 105, 107
Теример 237
Тесалија 167, 226, 285
Теслић 270
Тета 39, 62
Теудоруполис 156, 241
Теута, краљица 38, 49, 62
Тиберије Константин 129
Тибет 294
Тибискум 63, 109
Тивериопољ (Струмица) 205
Тилуријум 49
Тиматохиом 168
Тимок 12, 36, 39, 98, 121, 139, 155, 165, 167-168, 214, 267-268, 284, 317
Тимотеј Свети, апостол 48
Тирињани 179
Тиса 35, 41, 105-107
Тисагети 106
Тисмана 267
Тит Свети, апостол 47-48

Тител 165
Тихомир, велики жупан 226, 249-251
Тјеходраг 257
Тмутаракањ 14
Тодића црква 167, 241
Тома Архиђакон 120, 170, 173
Тома Свети, апостол 47
Томи 56
Томислав, краљ 193
Тоносурси 119
Топир 156
Топкапи сарај 114
Топлица 226, 249-251, 257, 262-263
Топоров В. 13
Торчело 210
Травник 78, 122, 154
Травунија 169, 183, 192, 196, 209, 213, 225, 230, 244, 256, 262, 286
Травуњани 225
Трајан 39, 57, 61, 69
Трајанов мост 156, 226, 241
Тракија 13, 35, 76, 87, 115, 120, 125, 133, 143, 155, 157-158, 165-166, 168, 211
Трансдиерна 55, 241
Трачани 19, 36, 139
Трговиште 243
Требиње 9, 49, 56, 70, 77, 121, 131, 174, 192, 194, 196, 210-211, 213, 222, 225, 228, 235, 256, 282, 284, 292, 319
Требињска шума 17, 256
Требињско поље 49, 77, 177
Требишњица 235, 308
Тресије, манастир 270
Треска, река 206
Трескавац, манастир 287
Триадица 236, 238, в. Средец
Трибали 35
Триер 141
Триљ 49
Трифун Свети 83
Трифуновић С. 63
Трново 269
Трогир 189, 261, 269
Тројанци 14
Тројица Свети 18, 27, 51, 70, 88, 183, 187-188, 205, 255, 257, 263, 265, 283, 306, 315

Троноша, манастир 270
Трубачов О. 13, 46
Тува 309
Тузаљка 189
Тузла 283
Турбе 78, 146, 154
Турис 157
Турн Северин 156, 241
Турци 7, 13, 21, 62, 126-127, 158, 174, 179, 219, 226, 268, 275, 281, 284-287, 303, 310, 312-313, 317
Турци = Мађари 214
Турска 8, 165, 284-285
Турска = Мађарска 169, 258

Ћелије, манастир 241
Ћелије код Рмња 267, 281
Ћурковица 157
Ћирило Константин Свети, в. Константин Ћирило
Ћирковић С. 283

Угао 177
Угарска 221
Угри 214
Удрим, манастир 270
Уздоље 92, 113
Украјина 15, 119, 166, 283
Укрина 270
Улпијана 57, 61, 79, 92, 131, 243, 263
Улцињ 69-70, 183, 250
Умка 221
Уна 9, 11, 158, 210, 267, 281, 317, 319
Унац 244
Упанишаде 293
Управда 127, в. Јустинијан
Урал 26
Урош, братанац жупана Вукана 246
Урош I, велики жупан 246
Урош, краљ 90, 269, 283
Урошевац 157, 210, 226
Урсације 76
Урсин, антипапа 75
Усековања главе Светог Јована
Претече, манастир 90
Ускопље 275
Ускрс 158
Ускриња Хроника 158

Усора 244, 270, 273, 281
Успење Пресвете Богородице, црква у с. Атени, Грузија 302
Успење Пресвете Богородице, црква манастира Крупа Далматинска 282
Успење Пресвете Богородице, црква манастира Морача 305
Успење Пресвете Богородице, црква манастира Пречиста Крајинска 215
Успење Пресвете Богородице, црква манастира Тврдош 153, 287
Ушће на Сави 141

Фајум 17
Фарлати Д. 49
Феликс Свети 61
Фенек 221
Ферјанчић Б. 17, 169
Филаделфија 313
Филип Свети, апостол 15
Филипи 129,
Филипопољ 76
Филистејци 15, 28, 45, 55, 306, 309, 311
Филон 89
Флор Свети 57-58, 61, 153, 293
Фока, цар 122, 165
Фортис А. 49
Фотије Свети, патријарх 187-188, 191, 205, 218
„Фотијева јерес“ 195, 205
Франачка 169, 180, 183, 187
Франачки анали 169
Франачко царство 321
Франци 158, 173, 177-180, 209, 213
Француска 179, 252
Фригија 20
Фрушка гора 57, 178, 188, 245
Футог 178
Фучић Б. 133

Хазари 177, 187, 214
Хазарски каганат 178
Хајдучка Воденица 241
Халкидик 155
Хам 26
Харватин (Хрвати) 169
Хацон 165

- Хашанин 169
Хвосно 194, 207, 210, 242, 244
Хвостанска епископија 196, 263
Хелада 71, 125
Хелени 19, 21, 41, 47, 139, 141, в.
Јелини
Хераклеја 89
Херодот 14-15, 19, 35, 306, 318
Херцег Нови 172, 177, 228-229
Херцеговина 8, 168, 244, 268, 283,
291, 303, 312
Хиландар 250-251, 261, 266, 269,
286
Хиландарска повеља 203
Хилвуд 155, 157
Хитлерова Немачка 321
Хливна 183
Хомоље 12, 245
Хона 21
Хоргош („Стуб 72“) 116, 119, 121
Хорс 15
Храм у Јерусалиму 310
Хрвати 8, 15, 22, 173, 179-180, 183-
184, 189, 193, 209, 213, 226-227,
229, 274, 317, в. Бели и Црвени
Хрвати
Хрвати, село 158, 215
Хрватин (хрватин) Стјепанић, кнез
270, 273, 275
Хрватска 8, 184, 189, 192-193, 209,
212, 215, 217, 221, 226-227, 229-
230, 244, 257, 319, в. Велика и
Црвена Хрватска
Хрвоје Вукчић 275
Христос Емануил, икона 287
Христос Спаситељ, црква Жиче
252, 301
Христофор Свети 58, 301
Хум 244, 283
Хуни 15, 40-41, 61, 64, 92, 97, 108,
115-116, 119, 121, 134, 140, 142,
156, 165, 177, 190, 217, 236, 269
Хунобугари 13, 115, 122, 140, 155-
156, 158, 217, 317
Хунски племенски савез 115-116,
119-121
Хутово, 301
- Цавтат 89
Цариград 12, 19, 76, 87, 98, 114,
120, 126, 128-133, 141, 143, 145,
155-158, 165, 168-170, 172, 177,
187-193, 205, 208-209, 211-212,
217-219, 225, 227, 229-230, 242-246,
250-251, 257, 261-262, 265, 267,
285, 293, 316-317
Цариградска патријаршија 189, 265
Цариградска црква 190, 193, 208,
217, 228, 236
Царичин Град 80, 87, 128-129, 131,
141-146, 158, 166, 168, 205, 305
Царство 56-57, 71, 76, 107, 114,
155, 321
Царство Божије 287, в. Небеско
Царство
Цвијетнић 267, 281
Цебелда 58, 301
Цер 241
Цетина 87, 170, 228
Цетинска култура 27-28, 311, 315
Цетињски манастир 114, 262
Цим 80, 87, 143, 146, 217
Цимеше 113, 140, 155
Циста (Прово и Велика) 49
Црвена Хрватска 183, 192
Црвени Хрвати 226
Црква 19-21, 23, 51, 56, 64, 73, 76-
77, 88, 114-115, 121, 140, 183, 189,
217, 222, 252, 263, 286, 309, 311,
316-317, 320
Црква Илира 75-76, 89, 141, 316,
320 в. Илирска црква
Црквина код Солина 155
Црквина у Бискупији 189
Црквина у Доњој Згошћи 292, в.
Згошћа
Црквина у Завали 196
Црквина у Марковцу 291
Црквина у Требињу 196, 235
Црквина у Шипову 180
Црквица 194
Црљивица 113
Црна Гора 133, 318
Црна Гора Скопска 157
Црна река, притока Вардара 207
Црна Река, област око Црног Тимо-
ка 267, 241
Црни Дрим 215
Црни Тимок 241
Црница 26
- Црно море 13-15, 35, 39, 41, 97-98,
105, 115-116, 119, 133, 139, 158,
168, 177, 284
- Чајкановић В. 267, 321
Часлав, кнез 192, 209-213
Часна трпеза 87, 222, 310, т301
Часне двери 87, 225
Часни Крст 107, 229, 262
Чачак 64, 78, 139, 145, 171, 179,
221, 230, 241, 245, 250, 263, 294
Чемерник 157
Черна 55-56, 156, 241, 286
Черњаховска култура 40-41, 97-98,
116, 119-120, 132, 134
Чершков Е. 207
Чеси 27, 178, 191
Четврти васељенски сабор 132-133
Четрдесет севастијских мученика
216
Четрдесетница 76
Чечан 209, 216, 245
Чешка 40, 92, 109, 190-191, 213,
217, 243, 264, 269
Чешка црква 317
Чича 49, 55, 70, 121
Чечава, Теслић 245
Чечавац 245
Чечево, Зубин Поток 245
Чичево 49, 121, 245
Чуанг Це 18
Чуда Светог Димитрија 165
Чудимир 119-120
Чуј 307-310
Чуруг 36, 63, 109, 119
- Цебел Сирбал 15, 309
- Шајкашка 107
Шара, Шар планина 140, 157
Шарац 287
Шаркамен 75, 121
Шафарик Ј. 55
Швајцарска 55
Шибеник 80, 171
Шива 302
Шиваратри 302
Шипан 228
Шиповљани 89, 155
Шипово 26, 77-78, 177, 180, 196,

- 209, 217, 228
 Шљивовица 146
 Шпанија 14, 21, 47, 55, 63, 71, 125
 Шудикова 90, 178
 Шумадија 116, 269
 Шумен 168
 Шурањ 174
- Ἀδρία 47
 Ἀντικός 158
 Βέρζανα 157
 Βυδίνης 238
 Βοδίνης 238
 Βράτζιζτα 157
 Γορδόσερβα 169
 Ἐλεύθερος 19
 Ζέρνης 156
 Ζήλα 58
 Καβετζῶ 157,
 Κλεσβέστιτα 157
 Λάβουτζα 157-158
 Μέλετα 47
 Μιλλάρεκα 157
 Μίννα, Μαρία, Μίχαηλ, Γαβρίηλ 168
 Παννόνες 167
 Σερβλία 169
 Σέρβλοι 14
 τῶν Σερβοτῶν λεγομένων Μᾶυρα
 παιδία η τῶν Σερβαν 15
 Τροημυρ 190
 ἀγιοις χαρις, χαρις του Θεου 64
- Analamiri, Amalamiri 127
 Antes 166
 Argaragantes, Arcaragantes, Ardara-
 gantes 106
 Babai 119
 Bani monasterium 242, 245
 Barbena (Barbenam) 128
 Beuca 119
 Bigleniza 127
 Bosidara 127
 Bosna in provincia Sclavorum 262,
 283
 Bulgariae gentis 213
 Caldana 210
 Calendae – Kalendae 307
 Colonia Ulpia Traiana Sarmizegetusa
 57
 Colonia Ulpia Traiana Ratiaria 57
- Constitutio Antoniniana 62
 Deretini 42
 Deuri 42
 Dierna 55, 156
 Dioclea, Dioclia 73
 Djebel Serbal 15
 Docleates 42
 Dzierna 55, 156
 Fl(avius) Petr(us) Sabbat(ius) Iustin-
 ian(us) 128
 Glinditiones 42
 Gregorio papa 173
 Hadria, Adria 47
 Iohannes 183, 187, 235
 Iohannes Sc. Baptista 187
Iustiniani Vita 125
 Iustiniano principe 131
 Ivan 235
 Justinien 126
 Kew 242, 245
Life of Justinian by Theophilus 126
 Margo 308
 Margus 308
 Maria Sancta 195
 Melita 47
 Montemero duci Sclavinicae 191
 Moschius 127
 Muravae 127
 Mursa 166
 Nais, Naissus Nisa 308
 Novietunense 166
 Nysa 19, 308
 Öesterreich 8
 Petrus 193
 Prevalis, Prevalitana 128
 Prizriena 127
 Rechirad 127, 156
 Recidiva 156
 Romania 106
 Russiae, Rusciae, Ruziae gentis 213
 Sabatius 19, 128
 Salonina aug. 63
 Sancti Petri de Campo 9
 Sarmatae Liberi 105-106
 Sarmatae Servi 105-106
 Saua (transit Sauam) 119
 Sclaveni 166, 283
 Sclavonia 227
 Selimir 120, 127
Septuaginta 52
- Serbe 14
 Serbi 221
 Serbonian Lake 15
 Servia 221
 Servilius 14
 Serville, regnum 262
 Servitium 119
 Servius 14
 Siculetiae 42
 Sirbitum 19
 Sirbonis laco 15
 Siscia 281
 Slav 14
 Slaven, Slawen 14
 Slavinorum 173
 Sophie St. à Ochrida 126
 Sophie St. à Sardica 126
 Suavi 119
 Suavia 119
 Syllimirus 120
 Tato (deo Tatoni patrio) 62
 Termogenes 63
 Theranda 128
 Thiudimer 119-120
 Tibiscum 63
 Trinum 187
 Tyssagetiae 106
 Vardaei 42
 Venedosarmatae 106
 Vidigoia 120
 Vidimir, Videmir, Videmer 120
 Visessclavus (Vvissasclavus) dux 183,
 187
 Vraghidara 127
 Vukcizza 127
 Zizia (ad Zizio) 49, 55, 70

ТАБЛЕ

Т. 1. Валач код Звечана, поглед на преисторијско светилиште са запада (доле) и са истока (горе); на источној страни стене види се ниже десно поткапина у којој је била испосница.

Т. 2. Места проповеди Апостола Павла, по предању: манастир Крка (горе); предворје пећине Апостола Павла код Требиња (доле).

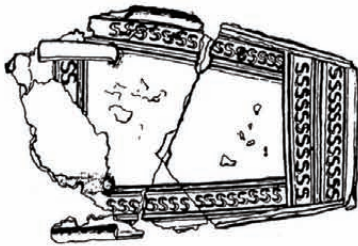
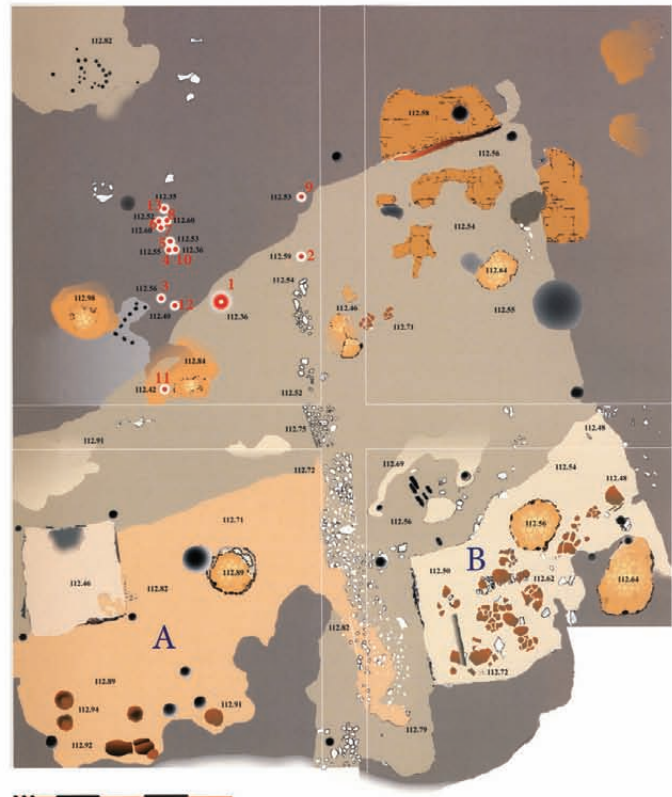
1

2

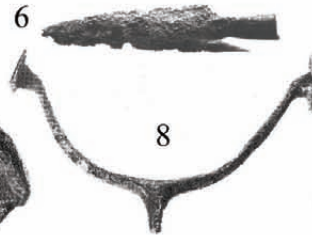
3

4

5

8

7

9

Т. 3. **Жидовар**: 1. изглед налазишта; 2. план врха налазишта; 3. план откопаног дела грађевине где је нађена остава сребрних предмета (обележена тачкама 1-12); 4. део појаса врсте Ламинци; гвоздени стремен (5), стрелице (6-7) и оструга (8); 9. тигла, посудица за топљење обојених метала.

1

2

3

4

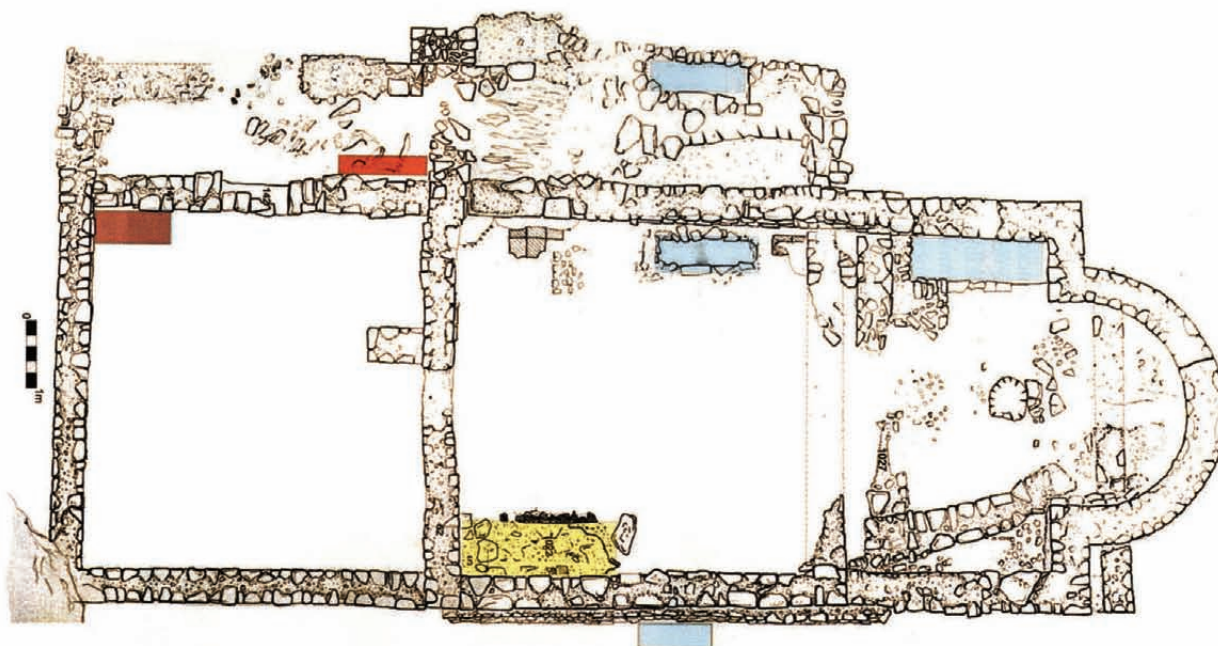

5

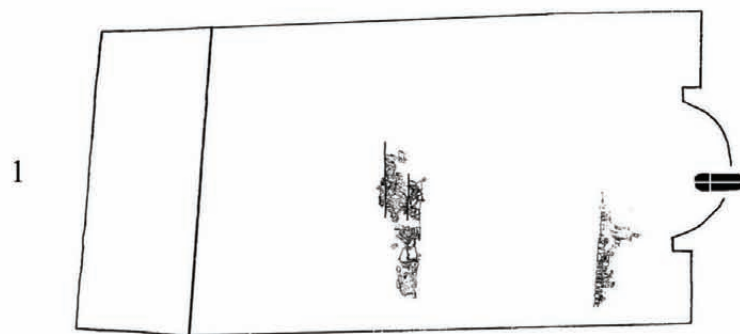

6

Т. 4. Коњ на иконама: Свети Флор и Лавр, Новгород, 14-15. столеће (1) и оловне иконе „подунавских коњаника“, 3-4. столеће, непознато налазиште (2), Аниште ког Смедерева (3), Витез (4), Гламоч (5), Шабац (6).

Т. 5. Велики Пијесак код Бара: остаци цркве 2-9. столећа и део плоче њене олтарске преграде из 4. (?) столећа (горе).

2

3

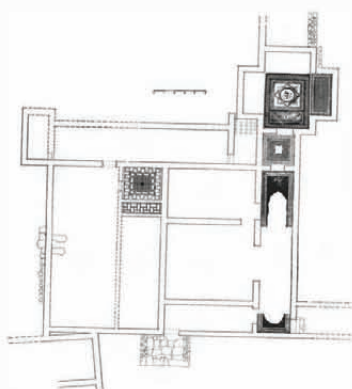
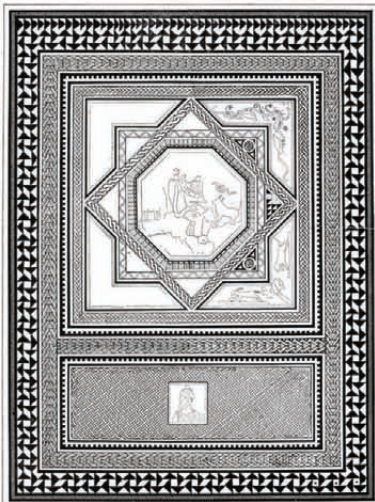

4

5

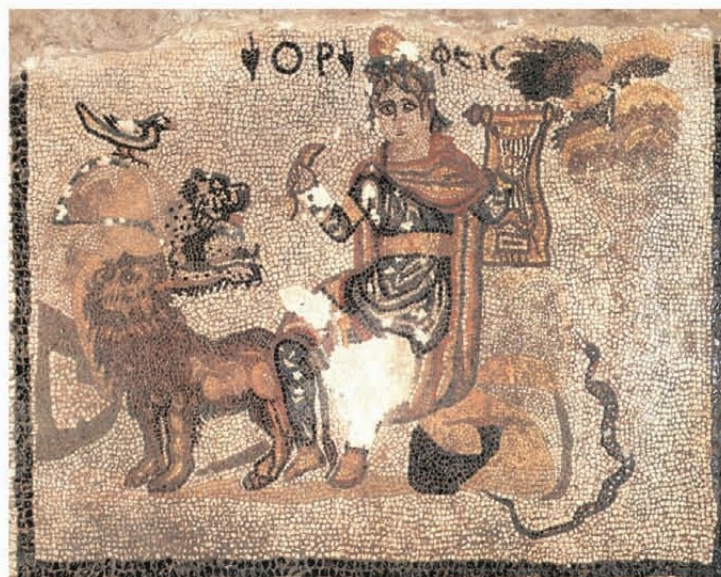
Т. 6. Манастир Иловица, остаци цркве из доба пре Миланског едикта: 1. оквир средњовековне цркве са обележеним гробом свештеномученика у олтару и остацима зидова античке цркве; 2. подлога за под цркве и укопан гроб свештеномученика испод апсиде; 3. остатак преградног зида и подлоге за под у средини цркве; 4. део прозора са уклесаном представом рибе; 5. темељ зида римског доба и дечији гробови 5. столећа у југоисточном углу цркве.

2

3

Т. 7. Мозаици са представама Орфеја и Диониса из доба пре Миланског едикта: 1. Паник код Билећа, основа виле римског доба са крстообразном просторијом у којој је мозаик са ликом Орфеја са три крстића на рукаву; 2. Гамзиград, Дионис; 3. Главник код Подујева, Орфеј.

Т. 8. Гробница у Брестовику: доле је изглед са истока; у средини је изглед унутрашњости, западни зид са нишом (разваљеног дна) и јужни зид; горе су најстарија позната икона стојеће Пресвете Богородице са Христом (мало ретуширана) и ниша у којој се налази.

1

2

3

4

5

Т. 9. Подвижничка места античког доба: 1. Свети Ђорђе у Доњој Ораховици код Рисна; 2-4. Ратаје у Миљевини; 5. Свети Јован Претеча у Сочаници (лево поглед са југа, десно оклесана стена на северној страни олтарског простора).

1

2

3

4

5

Т. 10. Најстарији гробови у манастирима: Монашка гробница у Тврдошу, 5-6. столеће (1-2); Иловица, гробови деце из 5. столећа у цркви, од камених плоча (3), од опека (4), у амфори (5).

Т. 11. Посветни натписи и капители: натпис 6. столећа, Избичањ (1) и натпис 9. столећа, Дренова (2), оба код Пријепоља; импост капители у Земаљском музеју у Сарајеву, из Брезе (3) и Клобука (4).

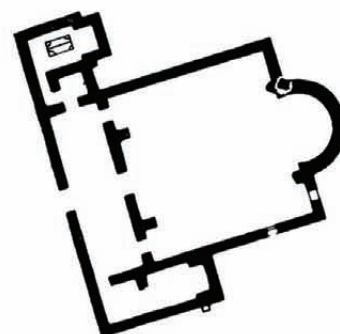
1

2

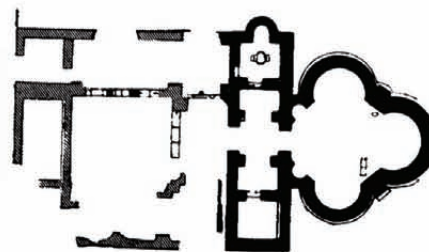
5

7

4

3

6

8

Т. 12. Сведоци српске државе: 1. име кнеза Вишеслава на базену крстионице (Иловица); 2. део крчага којим је плаћан порез у вино, Чечан; 3. мали златни типар кнеза Стројимира; 4. такозвани златни прстен краља Стефана Првовенчаног, Студеница; 5. језичак са појаса од бронзе, некада позлаћене, украшен емајлом, из гроба жупана (?) у Петровој цркви; 6. златни накит из гроба кнегиње (?) из Вишића код Чапљине; 7. Дољани – Златица код Подгорице, основе древног саборног храма и новоизграђене владарске крстионице; 8. део ктиторског натписа (кнеза) Петра, Пељешац.

1

2

3

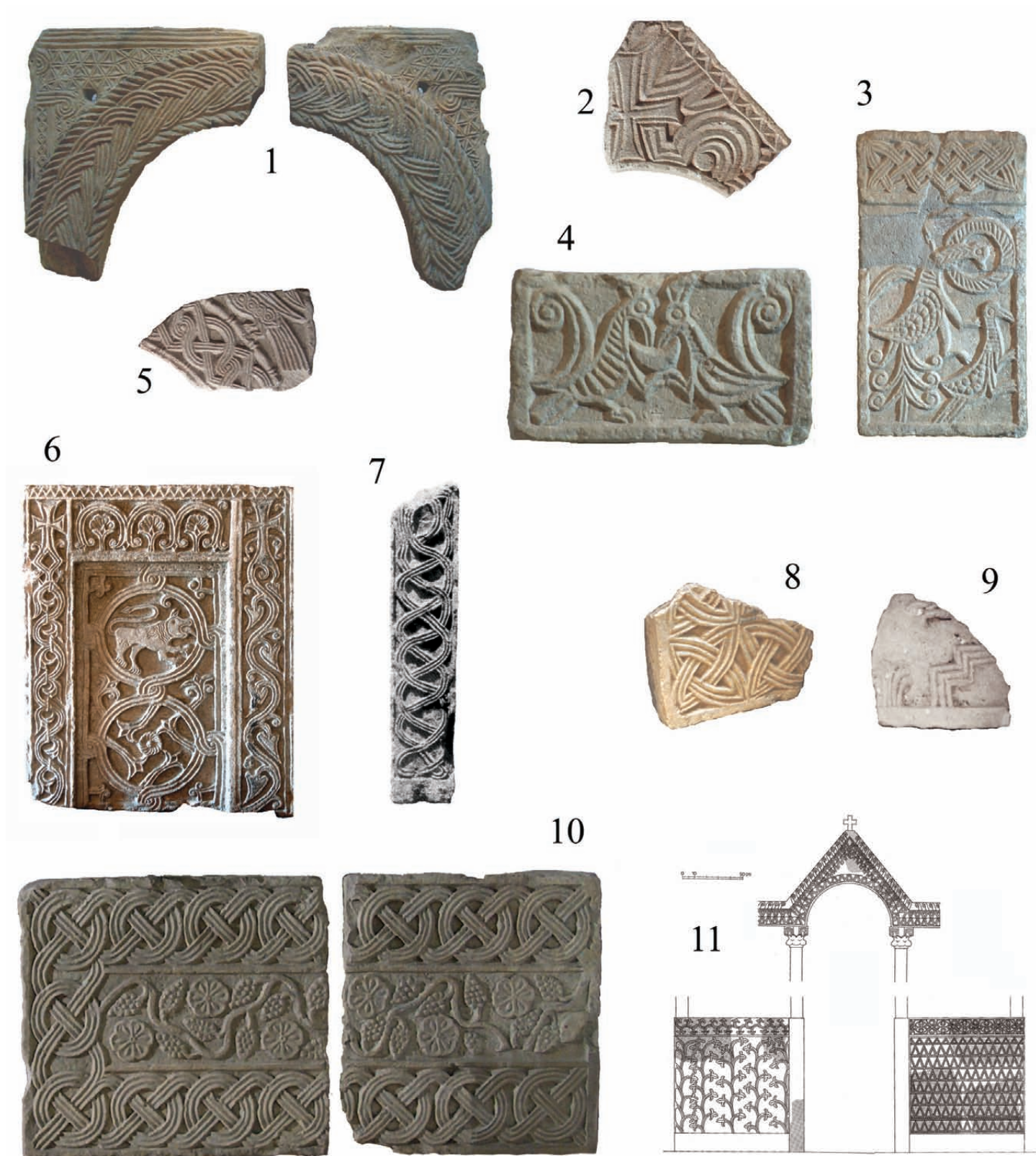

4

5

Т. 13. Петрова црква у Расу: 1-2. изглед са југозапада и југоистока; 3. унутрашњост куполе са отворима галерије;
4-5. украс у малтеру и рељефни венци из старије цркве у олтарском простору.

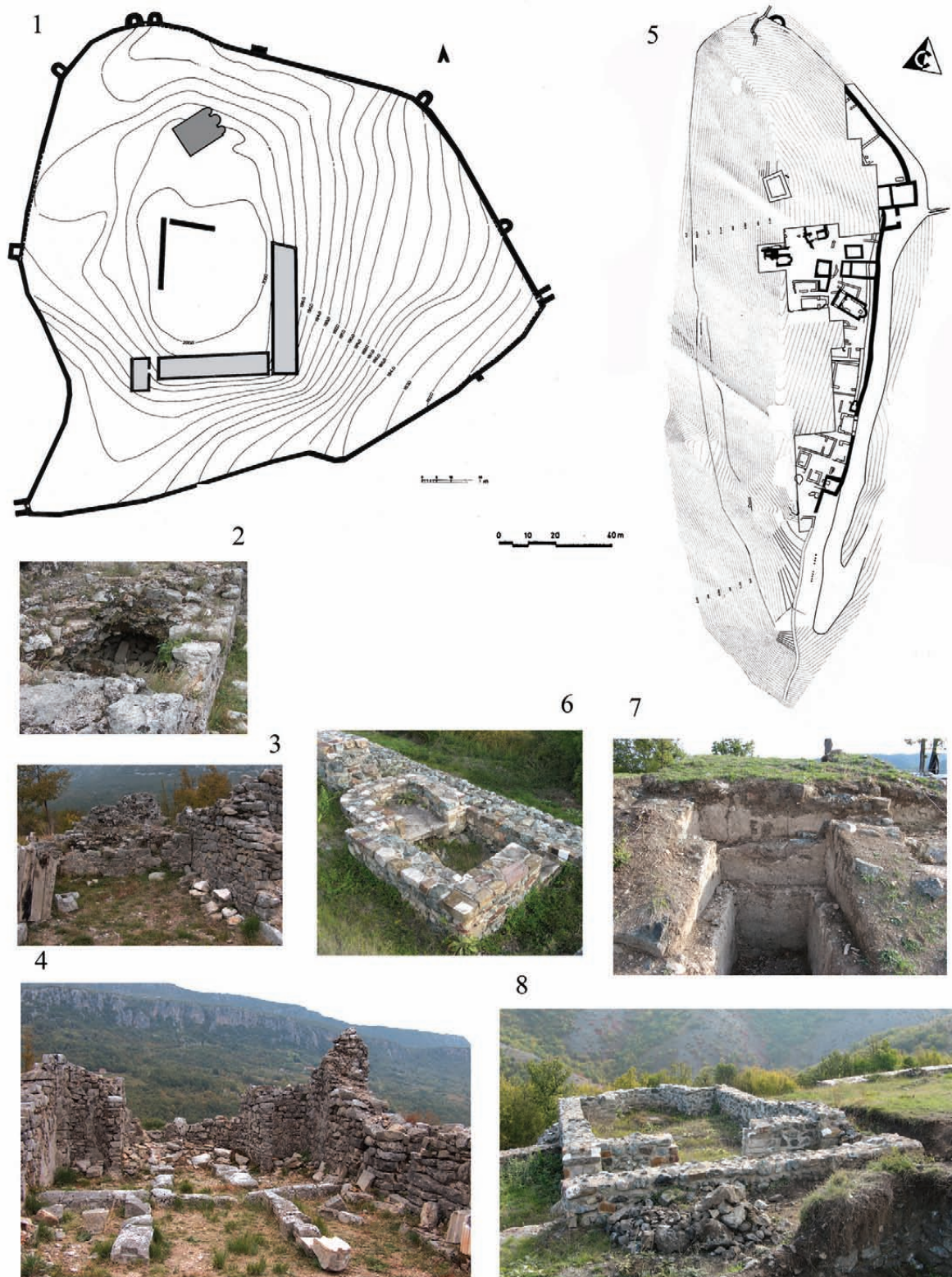
Т. 14. Рељефи из српских цркава 8-11. столећа: 1. Рогачићи код Сарајева, делови киворија; 2-4. манастир Завала код Требиња, делови олтарске преграде; 5-6. манастир Иловица, део киворија и плоча олтарске преграде; 7. Мајсторовина код Бијелог Поља, стубић олтарске преграде; 8-9. манастир Бањска, делови олтарске преграде; 10. Радаслије код Гламоча, делови плоча олтарске преграде; 11. Петрова Црква у Бијелом Пољу, олтарска преграда, реконструкција Ј. Нешковића.

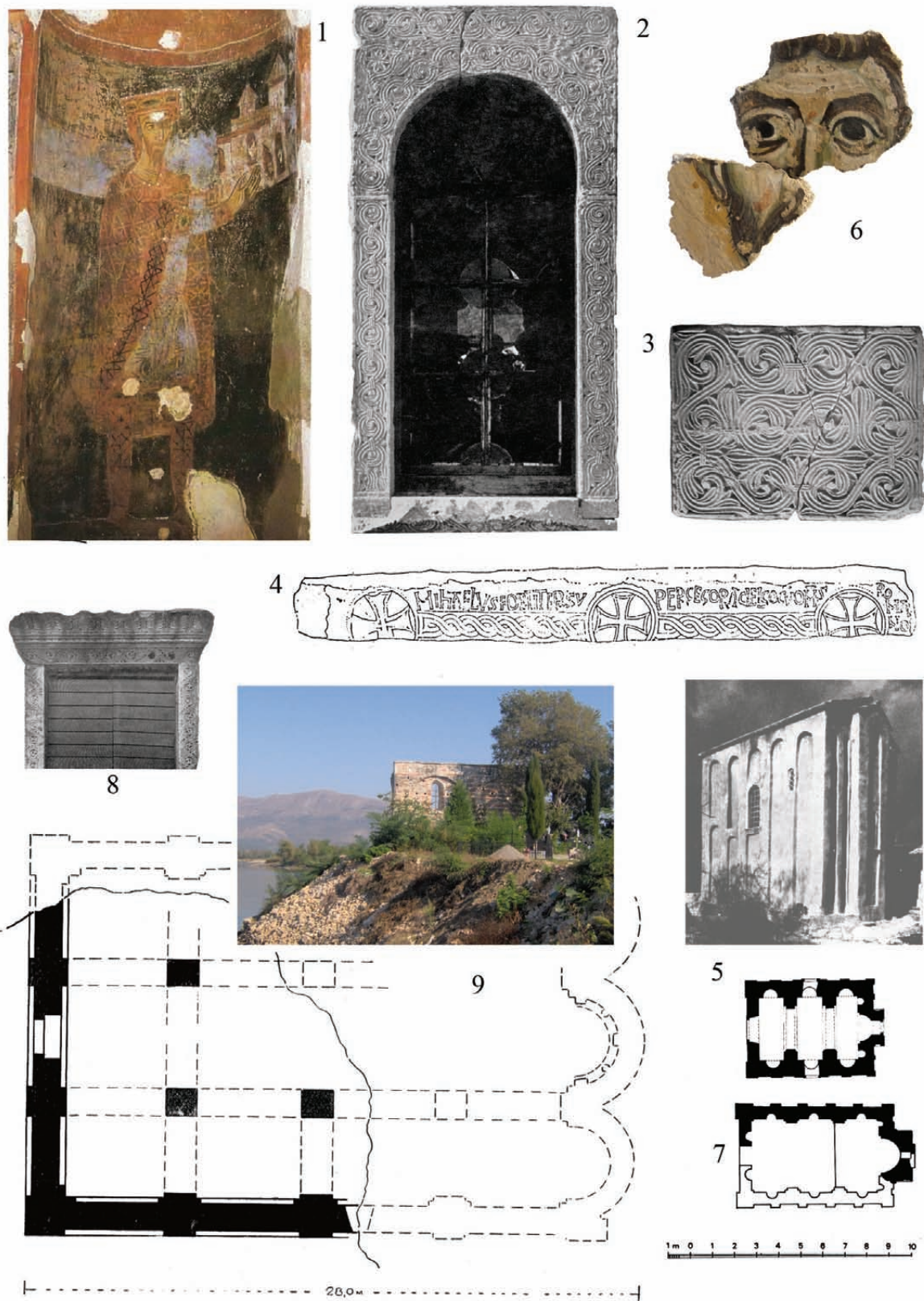
Т. 15. Пречиста Богородица Крајинска: горе је поглед са северозапада, где се види зид припрате са северним вратима, наслоњен на првобитну цркву; доле је поглед са истока, виде се пет пари призданих пиластара уз бочне зидове, а у позадини пирг из 15. столећа.

Т. 16. Пречиста Богородица Крајинска, унутрашњи изглед призидане спољне припрате: доле се види западни зид (без улаза), где су биле мошти Светог Јована Владимира; горе се види јужни зид спољне припрате са призиданим пиластрима, зазиданим вратима и прозором на западној страни.

Т. 17. Српски замкови 9-10. столећа: Градина Мартинића код Даниловграда, 1. основа замка са двором, црквом и утврђење, 2-3. гробница ктитора у придворској цркви и 4. њен олтарски простор; Градина Posteње (Рас) код Новог Пазара, 5. основа замка са више грађевинских фаза, 6. купатило (сауна), 7. гробница прислоњена уз гробну капелу и двор, са фазама пре и после 924-927. године, 8. придворска црква.

Т. 18. Цркве доба краља Михаила: Свети арханђео Михаило, двор у Стону (1. портрет краља Михаила, 2. портал, 3. плоча олтарске преграде, 4. натпис, 5. изглед и основа цркве); Свети Тома у Кутима код Херцег Новог (6. лик светитеља, 7. основа цркве); 8. Свети Бартул, портал, Дубровник; 9. остаци цркве Светих Срђа и Вакха на Бојани (обновљена под краљем Милутином).

1

2

3

Т. 19. Грчки живопис оквирно из 12. столећа: 1. Риза Пречисте Богородице, Бијела у Боки, олтарски простор са епископским престолом; 2. Свети Власије, Дубровник, олтарски простор са архијерејским седиштима и живописаном поворком светих архијереја (сачуван је доњи део); 3. Паник, делови ликова светитеља.

2

1

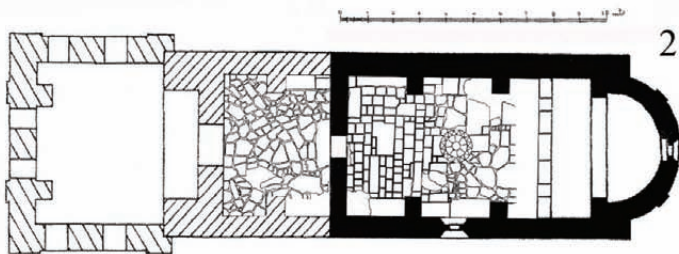

3

Т. 20. Манастир Конче, задужбина војводе Николе Стањевића: 1. храм Светог Стефана; 2. икона Мати Божије Хиландарске живописана на североисточном ступцу; 3. део стубића из старије цркве.

1

2

3

4

Т. 21. Манастир Добрун: 1. жупан Прибил, ктитор спољње припрате са њеним моделом; 2. основа цркве посвећене Благовештењу, са дозиданом спољном припратом и на њу накнадно призиданим звоником, кога данас више нема; 3. камени престо (трпеза) испред цркве; 4. трпеза испред цркве у Врпољу, Љубомир код Требиња.

1

2

3

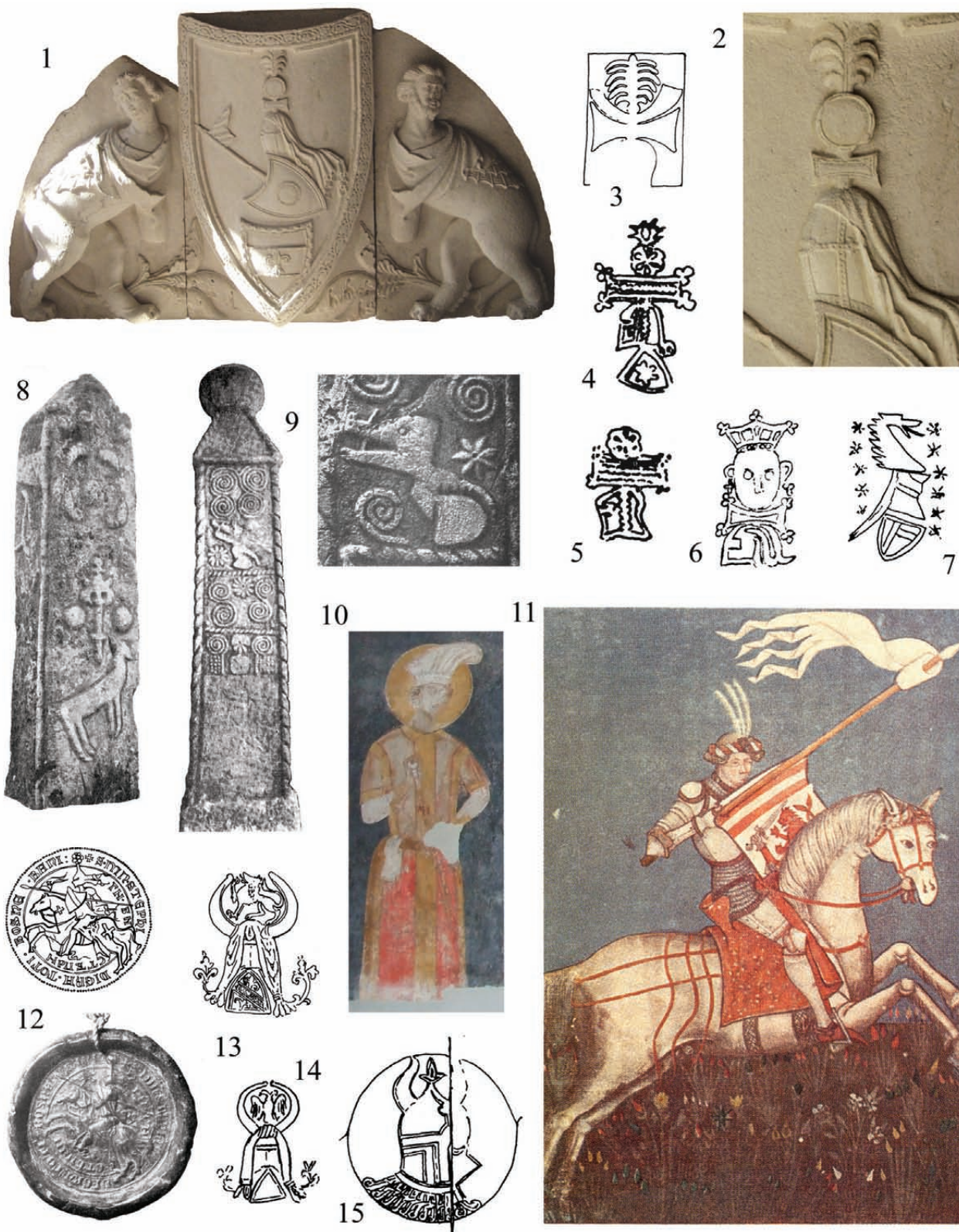

4

Т. 22. Живопис из Босне и Херцеговине: Гомионица, икона Пресвете Богородице са Христом (1) и њени делимично ретуширани делови (2-3); доба херцега Стјепана у Тврдошу, стопало непознатог апостола, донекле ретуширано (4).

Т. 23. Скитови на српском западу: Пелије, Цвијетнић код Дрвара, зид вишеспратног скита у поткапини (лево); Призрен на Сани, остаци скита на стени (десно).

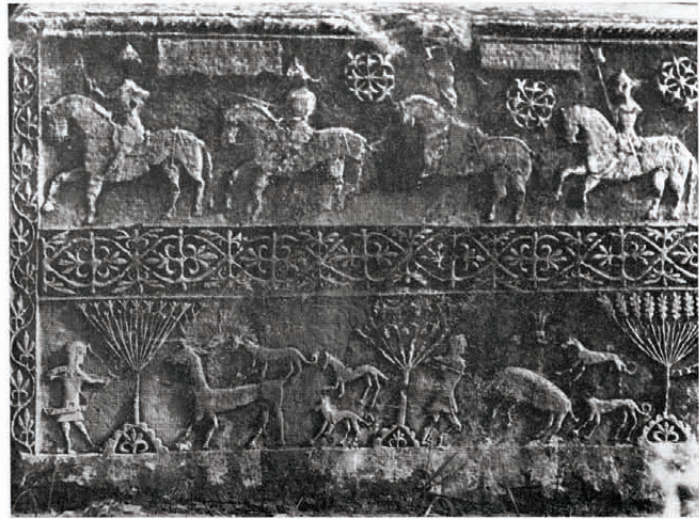
Т. 24. Грбови и знамења 14-15. столећа: 1-2. грб са палате Бућа, Котор; 3. кацига са челенком на надгробној плочи Николе Стањевића, Конче; 4. новац цара Душана; 5. новац бана Стјепана II; 6. новац краља Вукашина; 7. печатни прстен из Приштине; 8. надгробни стуб из Глиснице код Пљеваља; 9. надгробни стуб из Доњих Бакића код Олова, са грбом; 10. Марков Манастир, свети ратник (?); 11. војвода Хрвоје Вукчић, минијатура из његовог глагољског требника; 12. печат бана Стјепана II; 13. печат Вука Бранковића; 14. печат деспота Стефана; 15. кацига кнеза Лазара, Хиландар.

Т. 25. Марков Манастир: Свети Димитрије приказан над западним улазом у храм (горе) и над јужним улазом (доле), између краља Марка и краља Вукашина.

1

2

4

3

5

6

7

Т. 26. Мрамор из Згошће, Какањ (данас у Земаљском музеју, Сарајево): 1. источна страна; 2. северна страна; 3-4, 6. јужна страна; 5. западна страна; 7. змај на грбу са капитела у Котору.

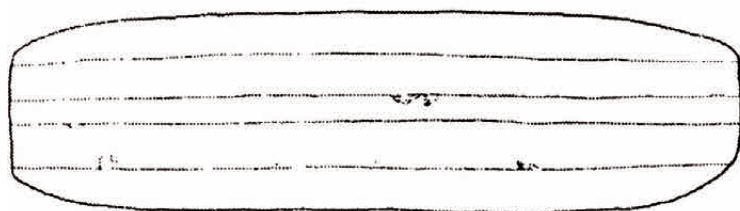
Т. 27. Различите представе дрвета живота: 1-3. средишњи део римског надгробног споменика из Стоца (1. птице у подножју дрвета, 2. птице нападају змију обмотану око дрвета, 3. натписно поље); 4-5. Буковица, камена столица, на десној страни приказан је мушкарац са мачем и клобуком (4), а лево је приказана жена са клобуком – шеширом (5); 6. Згошћа, дрво живота са птицама.

1

2

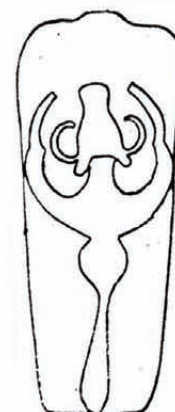
3

7

4

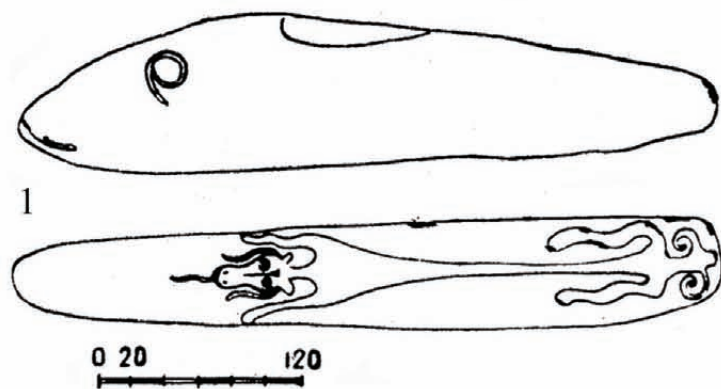
5

6

Т. 28. Необични мрамори: 1-2. мрамори у виду чамаца, Љуљци; 3. мрамор у виду обрнутог чамца из Попа; 4. привремена сахрана Светог Глеба под лађом, слика из рукописа 14. столећа; 5. вишап са приказаном овнујском главом и кожом, Јерменија; 6. мрамор из Хреше код Сарајева и симбол на њему; 7. Звечан.

4

6

Т. 29. Рибе и надгробни споменици: 1. вишап из Јерменије, риба покривена кожом овна; 2. Рибић на Уни, чеона страна камене урне (= сл. 123. 1); 3. Виташково, Пољска, риболики предмет од злата, средина првог тисућлећа старе ере; 4. Куршумлија, надгробни споменик са гробља уз триконхалну цркву; 5. симболи са рибама на источној страни стуба из Згошће; 6. Љуљци, надгробни споменик.

1

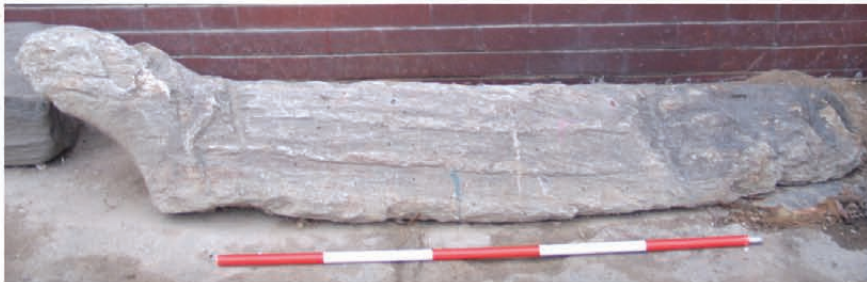

2

2

3

4

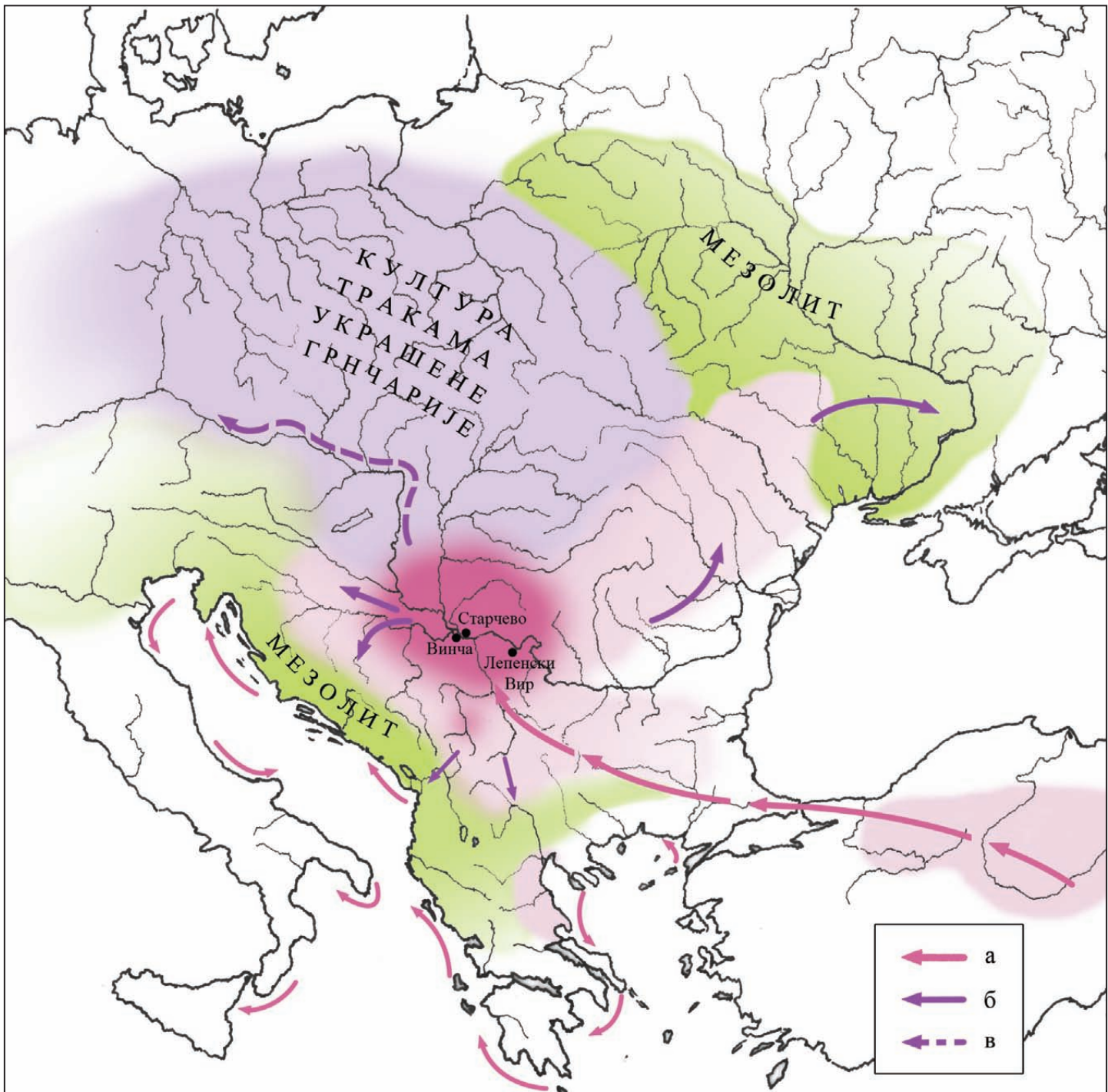

Т. 31. Необично обликовани мрамори: 1. Звечан; 2-3. Врбовац код Лебана (данас у Лесковцу), мрамори у виду различито обликованих змајева; 4. Куршумлија, мрамор у виду крова или преклада са две (поломљене) главе.

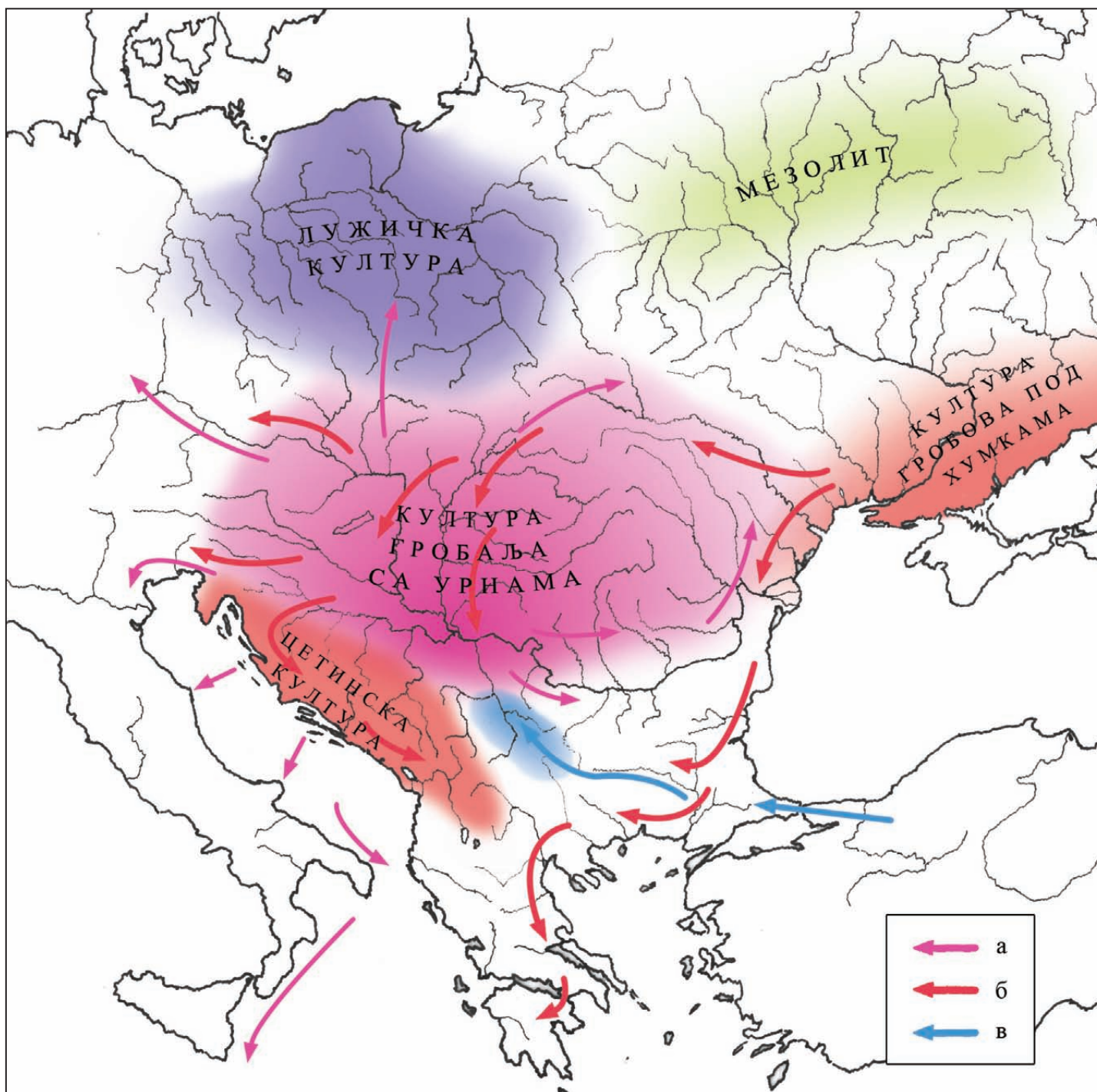
Т. 32. Манастир Морача: рељефи на западном улазу у храм Успења Пресвете Богородице.

KAPTE

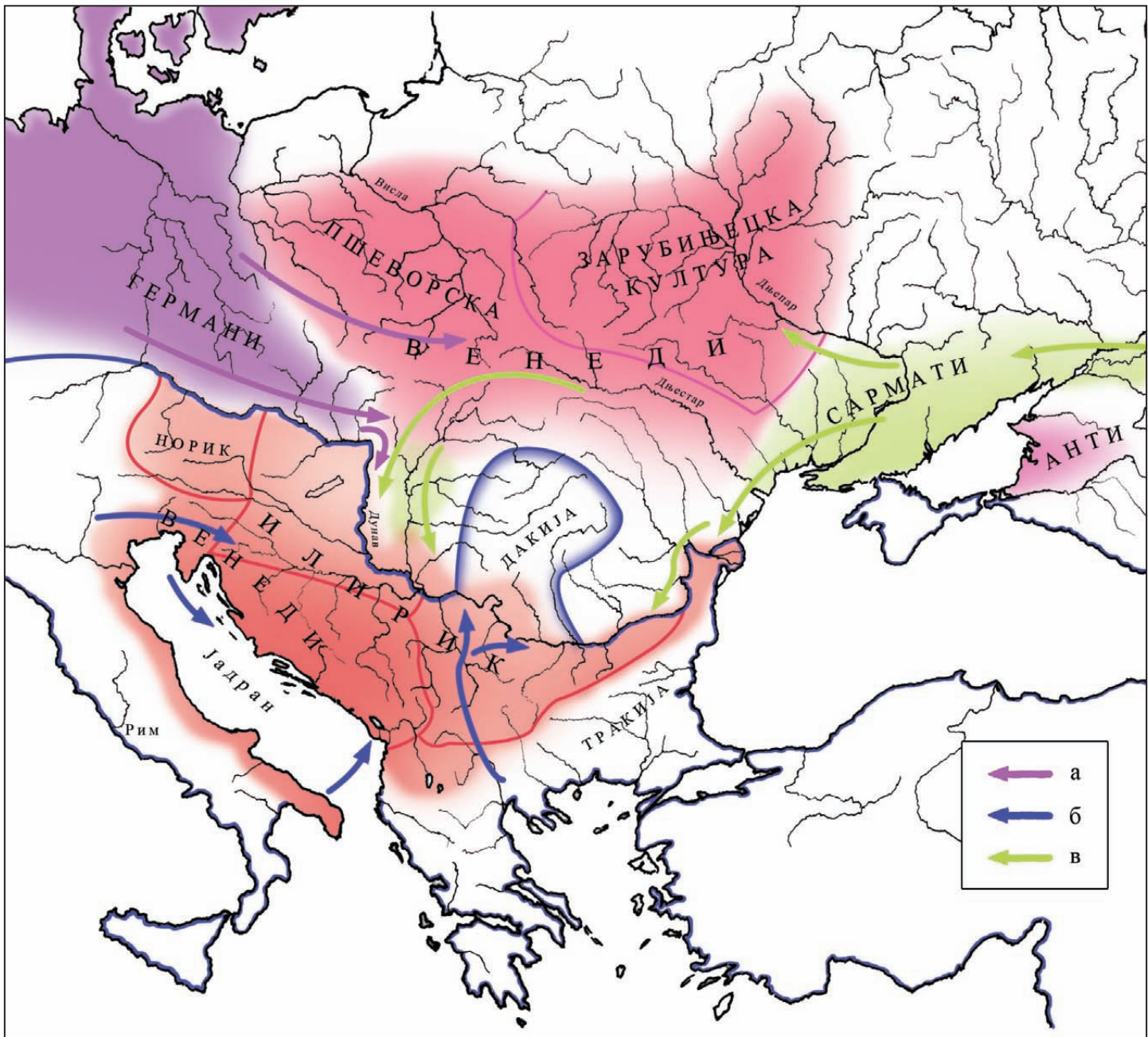
Карта 1. Ширење Неолита у Европи и првих Словена Старчевачке и Винчанске културе (укључујући Лепенски Вир). Око 6500-4500. година пре Христа.

Легенда: а) досељење Јафетових потомака (почетак Неолита); б) ширење Неолита из Српског подунавља; в) ширење утицаја Неолита из Српског подунавља.

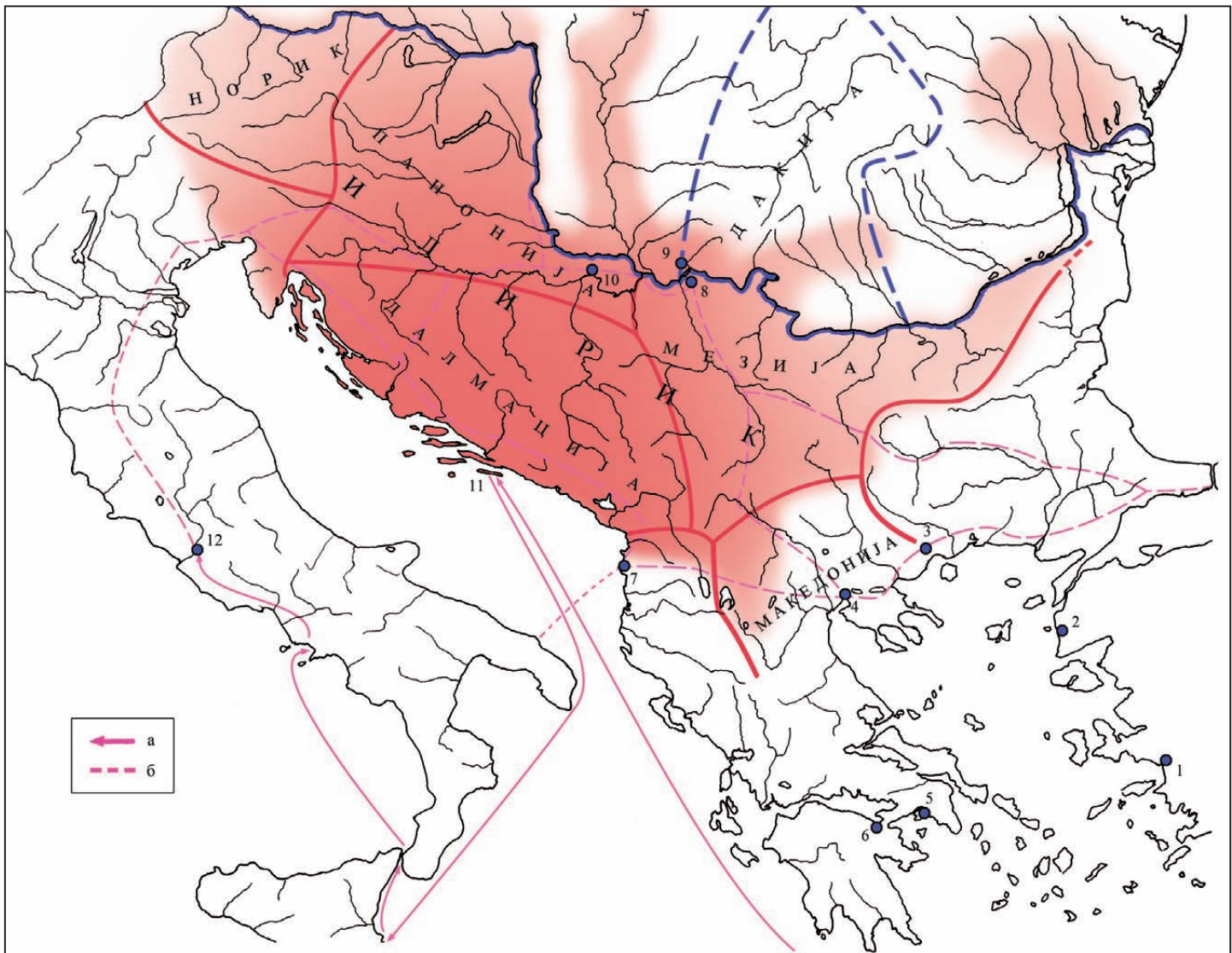
Карта 2. Ширење Венета: културе подизања хумки над гробом; раздвајање предака Панонских, Источних и Западних Словена (Култура сахрањивања урни у тло); Срби између Јадрана и Саве (Цетинска култура). Између 2000. и 1000. година пре Христа.

Легенда: а) ширење људи културе гробаља са урnama; б) ширење људи култура гробова под хумкама; в) досељавање из Мале Азије.

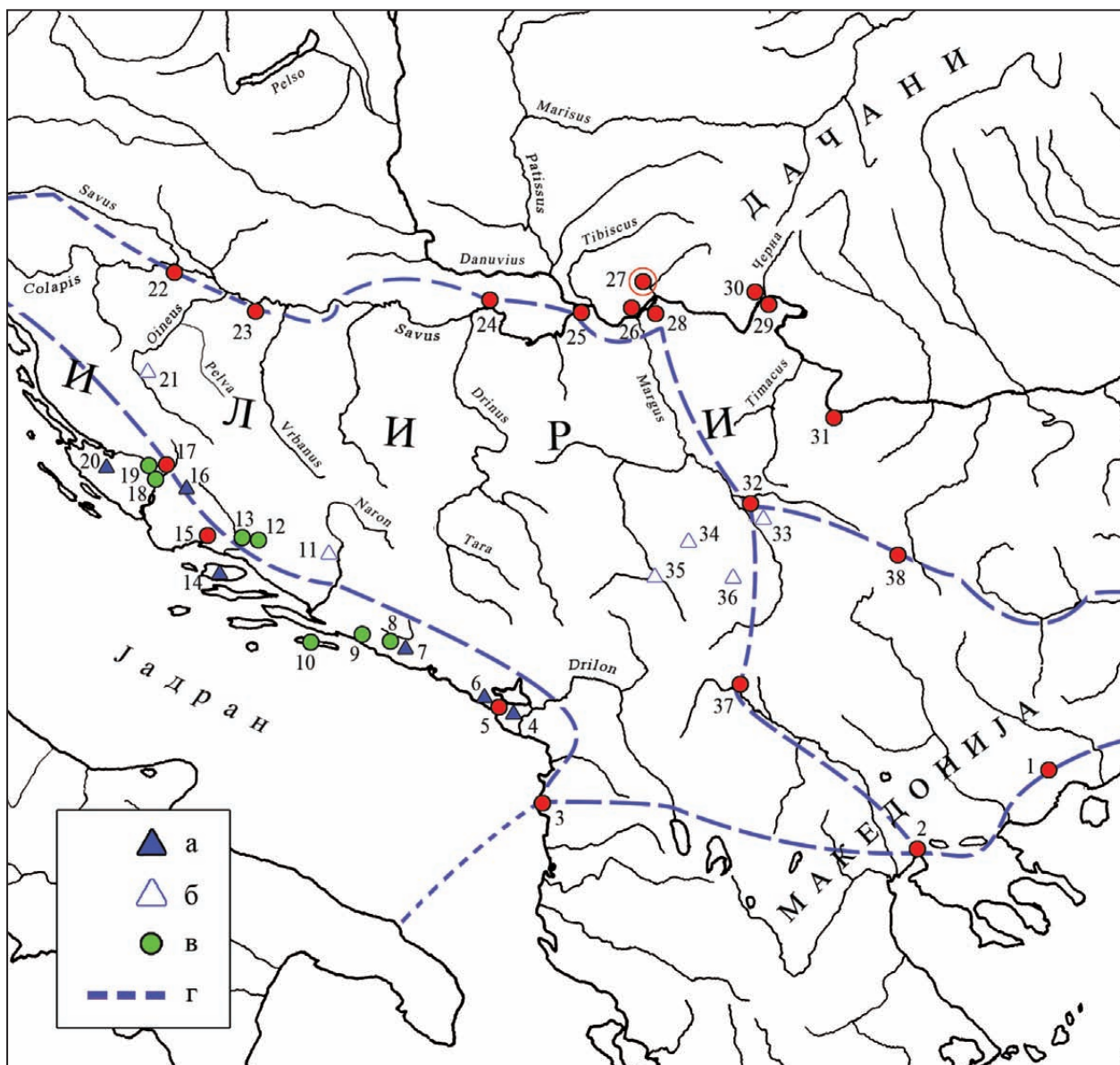
Карта 3. Словенске културе на смени ера (црвено), њихови суседи и непријатељи.

Легенда: а) ширење Германа; б) освајања Римљана; в) ширење Сармата.

Карта 4. „Илири“ у доба Апостола Павла, његово путовање за Рим преко Мљета и главни путеви у Илирику.
 1. Ефес; 2. Троада; 3. Филипи; 4. Солун; 5. Атина; 6. Коринт; 7. Драч; 8. Виминацијум; 9. Жидовар; 10. Сирмијум;
 11. Мљет; 12. Рим.

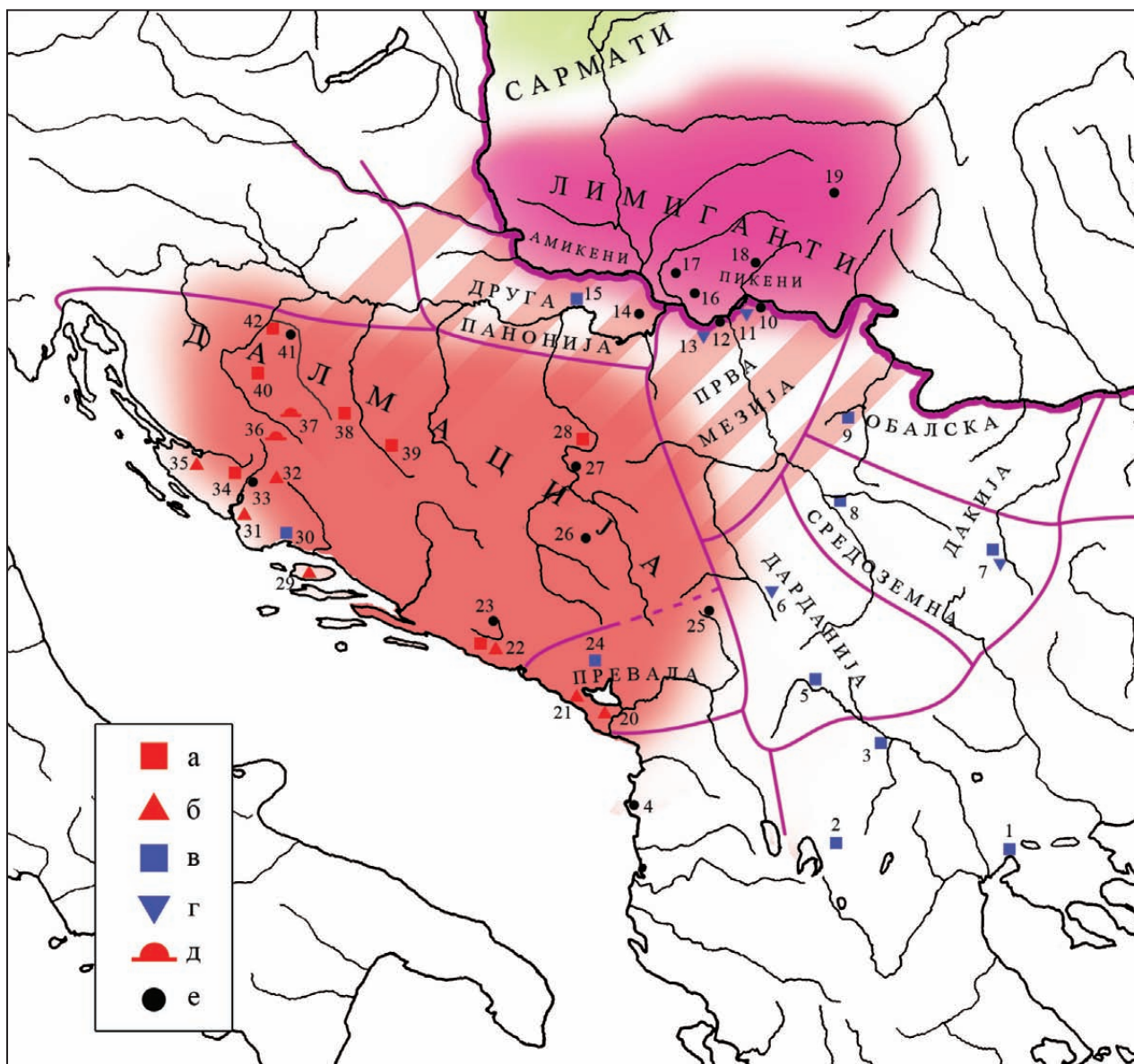
Легенда: а) пут Апостола Павла морем за Рим; б) неки главни путеви.

Карта 5. Сведочанства о делатности Апостола Павла на јевангелизацији Срба („Илира“) у приморју.

1. Филипи; 2. Солун; 3. Драч; 4. Пречиста Богородица Крајинска; 5. Велики Пијесак; 6. Бар; 7. Петро-Павлов манастир;
8. Пећина Апостола Павла; 9. Брсечине; 10. Мљет; 11. Цим; 12. Витреник; 13. Злата пећ; 14. Сутиван; 15. Салона;
16. Билице; 17. Бурнум; 18. манастир Крка; 19. Кистање; 20. Придрага; 21. Заложје; 22. Сисциа; 23. Сервицијум;
24. Сирмијум; 25. Сингидунум; 26. Ковин; 27. Жидовар; 28. Виминацијум; 29. Трансдиерна; 30. Диерна; 31. Рациарија;
32. Наис; 33. Клисуре; 34. Куршумлија; 35. Звечан; 36. Царичин Град; 37. Скупи; 38. Сердика.

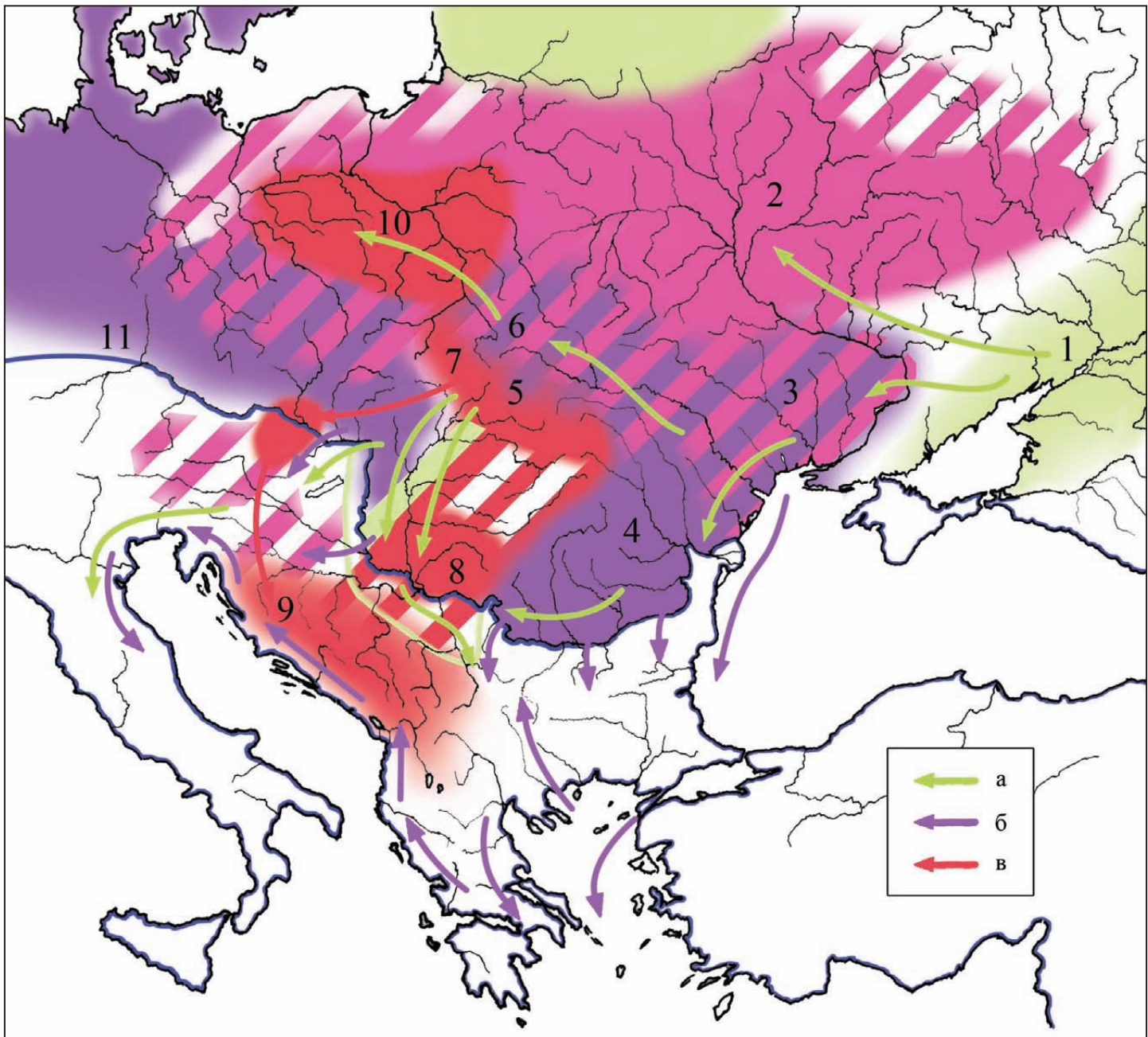
Легенда: а) цркве триконхалне основе, 4. столеће; б) цркве триконхалне основе, 6. столеће; в) забележена предања о Апостоу Павлу; г) римски путеви.

Карта 6. Нероманизовани Илири (Срби и Словени) Далмације и суседних области, са својим црквама и гробницама 4. столећа.

1. Солун; 2. Хераклеја (Битољ); 3. Стоби; 4. Драч; 5. Скупи; 6. Улпијана; 7. Сердика (Софија); 8. Наис (Ниш); 9. Гамзиград; 10. Пинкум (Велико Градиште); 11. Виминацијум; 12. Смедерево; 13. Брестовик; 14. Добановци; 15. Сирмијум; 16. Војловица; 17. Ковачица; 18. Вршац; 19. Тибискум; 20. Пречиста Богородица Крајинска; 21. Бар; 22. Петро-Павлов манастир; 23. Паник; 24. Дукља; 25. Бањица; 26. Комини; 27. Кршће; 28. Склани; 29. Сутиван; 30. Салона; 31. Билице; 32. Тепљух; 33. Уздоље; 34. Мокро Поље; 35. Придрага; 36. Ресановци; 37. Црљивица; 38. Мајдан; 39. Оборци; 40. Цимеше; 41. Зецови; 42. Јапра.

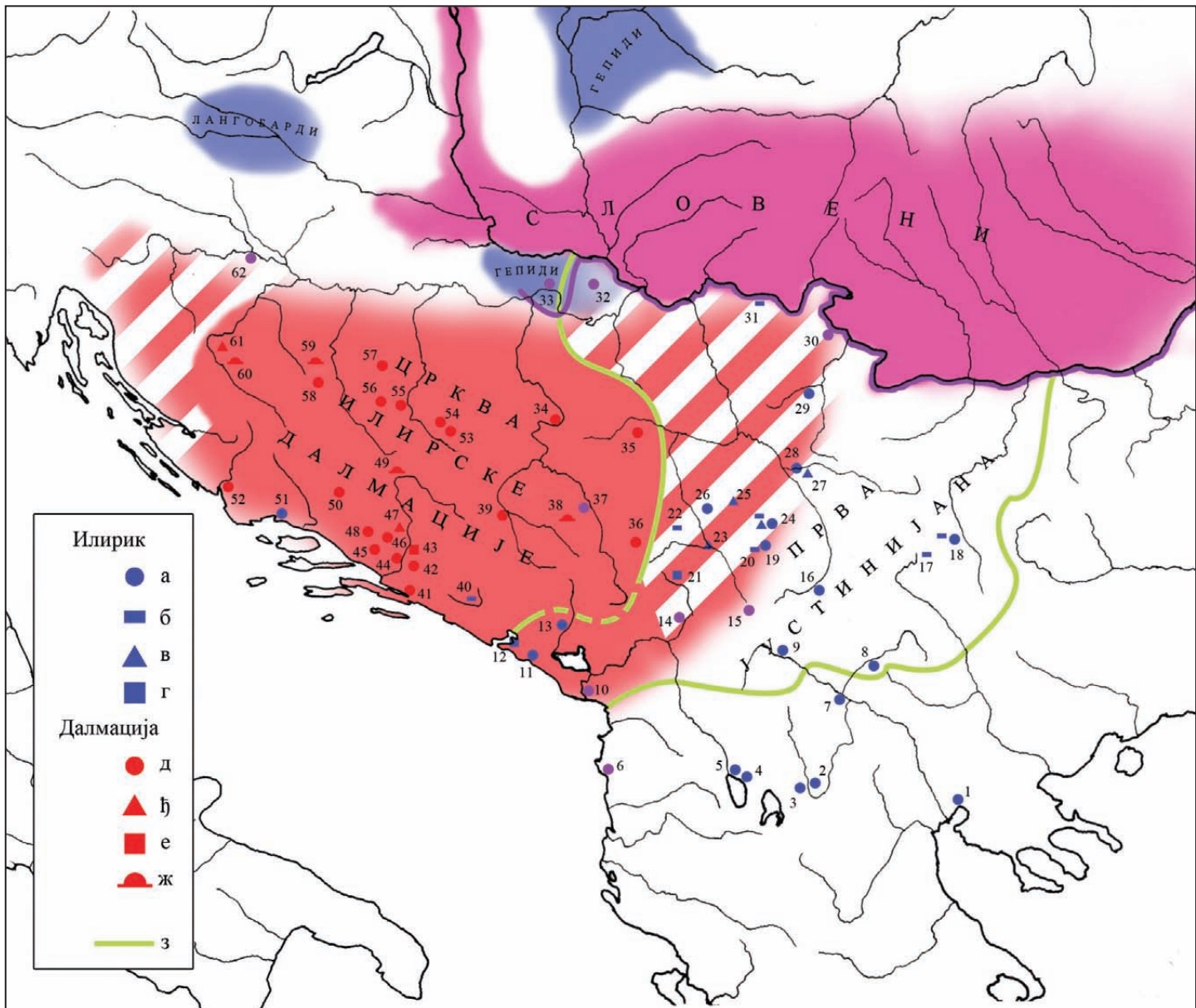
Легенда: а) цркве са бочним просторијама; б) цркве триконхалне основе; в) тробродне базилике; г) гробнице са бочним апсидама; д) громиле; е) места споменута у тексту.

Карта 7. Велика сеоба народа (освајања Хуна и Германа, 375-488. г.), Словени и Срби.

1. хунске степе; 2. Кијевска култура; 3. Черњаховска култура, Источни Готи; 4. Черњаховска култура, Западни Готи;
 5. Култура карпатских кургана; 6. Велбарска култура; 7. Бојка; 8. Лимиганти; 9. нероманизовани Илири – Срби;
 10. Пшеворска култура; 11. германска племена.

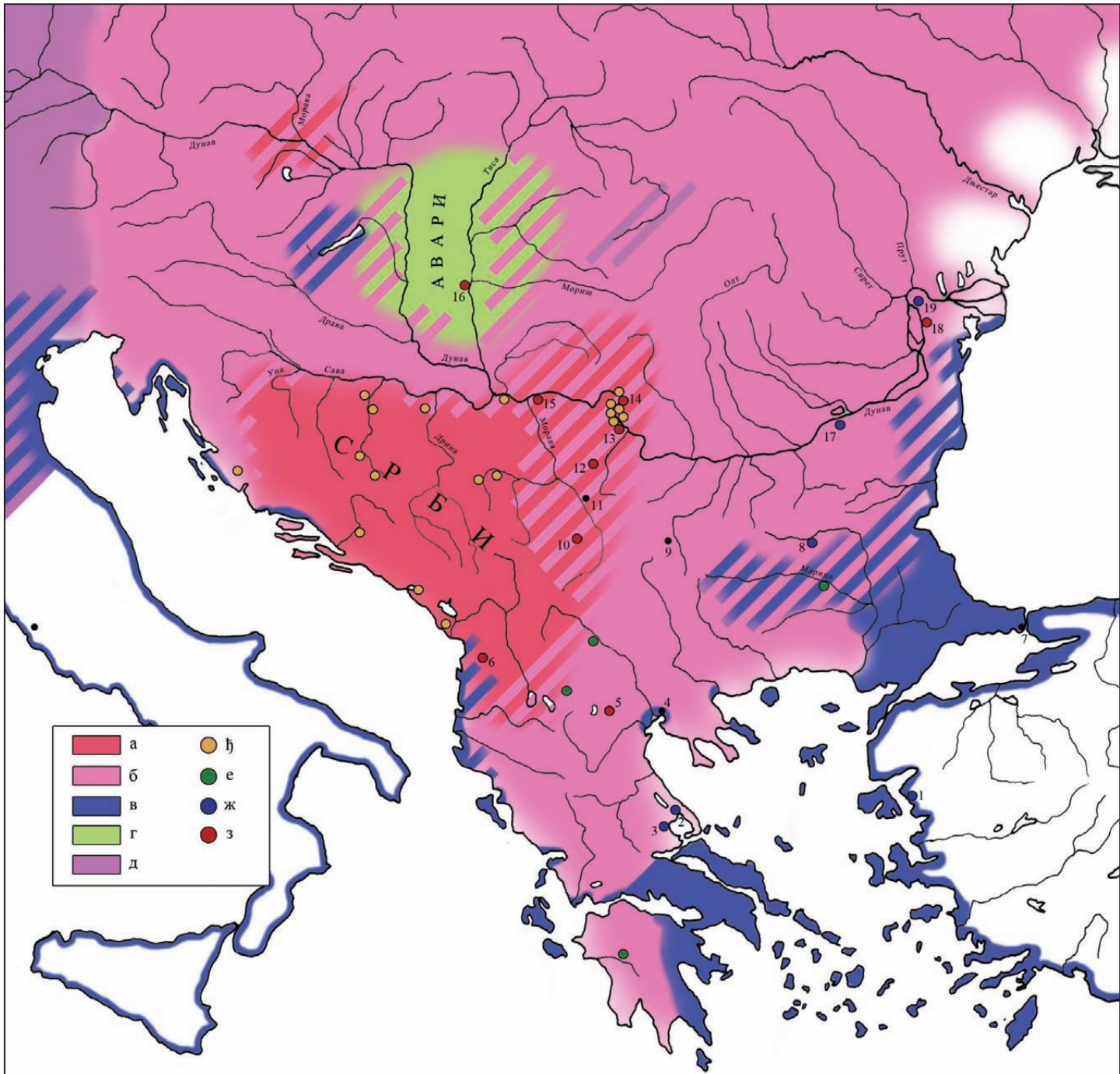
Легенда: а) напади и сеобе Хуна; б) напади и сеобе Германа; в) претпостављена сеоба Бојка (Срба).

Карта 8. Илирска Далмација и Северни Илирик (Архиепископија Прва Јустинијана) са новоподигнутим црквама доба Јустинијана Управе.

1. Солун; 2. Хераклеја; 3. Суводол; 4. Охрид; 5. Струга; 6. Драч; 7. Стоби; 8. Брегалница; 9. Скупи;
 10. Свети Срђ и Вакх; 11. Будва; 12. Иловица; 13. Дукља; 14. Бела Црква; 15. Неродимље; 16. Кршевица; 17. Перник;
 18. Сердика; 19. Радиновац; 20. Рујковац; 21. Студеница Хвостанска; 22. Новопазарска Бања; 23. Звечан;
 24. Царичин Град и Свињарица; 25. Куршумлија; 26. Небеске столице; 27. Клисуре; 28. Ђурлине; 29. Гамзиград;
 30. Прахово; 31. Чезава; 32. Бакенси (Петровци); 33. Сирмијум; 34. Скелани; 35. Јелица; 36. Врсенице; 37. Избичањ;
 38. Љутићи; 39. Пријеђево; 40. Тврдош; 41. Баћина; 42. Нерези; 43. Житомислићи; 44. Могорјело; 45. Долац; 46. Мокро;
 47. Цим; 48. Градац, Посушје; 49. Сеоница; 50. Решетарица; 51. Салона; 52. Срима; 53. Бреза; 54. Дабравине;
 55. Зеница; 56. Турбе; 57. Шипраге; 58. Читлук; 59. Мањача; 60. Цимеше; 61. Заложје; 62. Сисак.

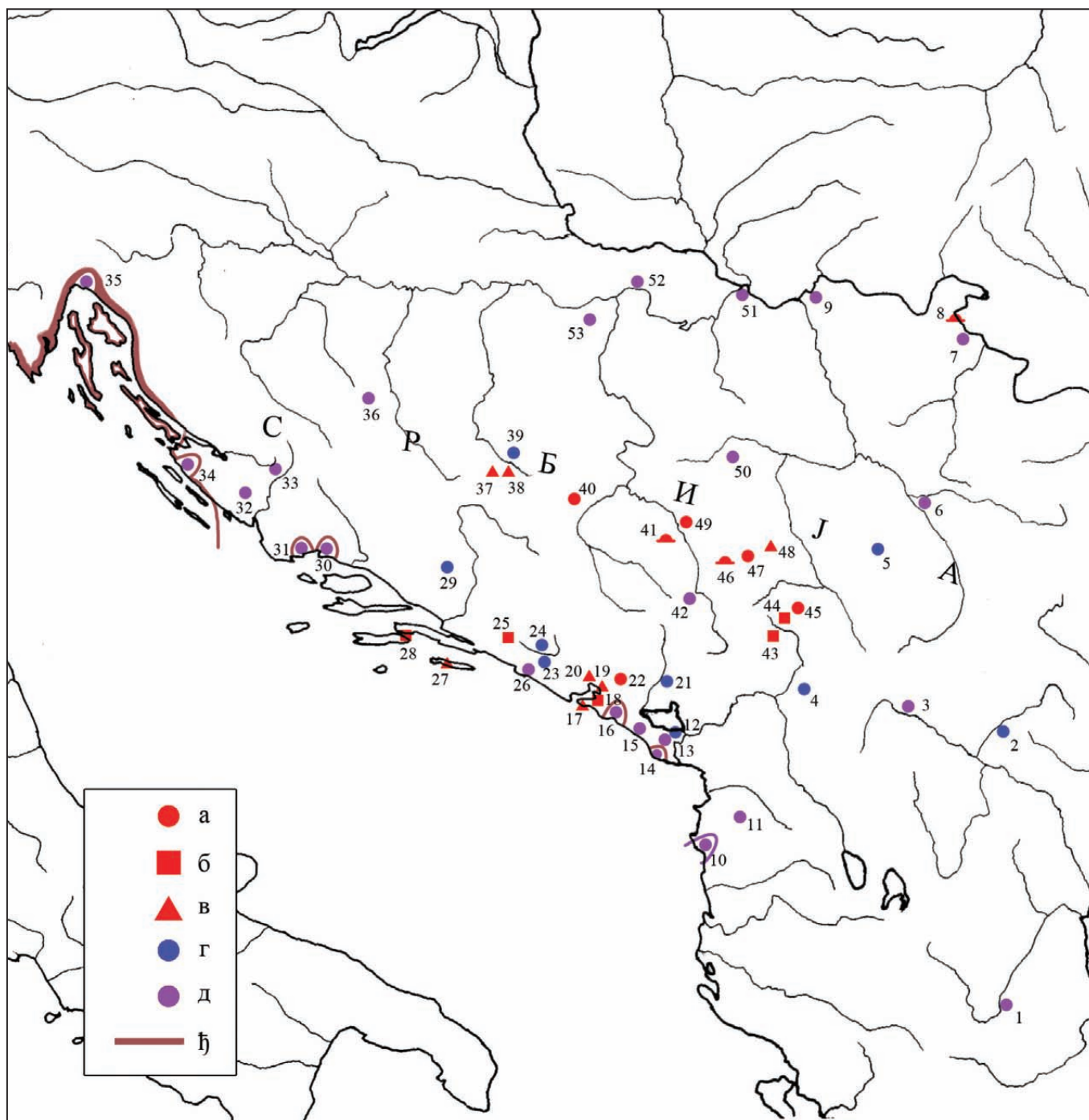
Легенда: Илирик а) базилике; б) једнобродне цркве са проширеном припратом; в) цркве триконхалне основе; г) манастири; Далмација д) једнобродне цркве са бочним просторијама; ђ) цркве триконхалне основе; е) манастири; ж) громиле; з) приближна граница Архиепископије Прва Јустинијана.

Карта 9. Словени у Југоисточној Европи почетком 7. stoleћа.

1. Пергамон; 2. Деметрија; 3. Неа Анхијал; 4. Солун; 5. Едеса; 6. Кроја; 7. Цариград; 8. Стара Загора; 9. Сердика; 10. Царичин Град; 11. Ниш; 12. Гамзиград; 13. Прахово (Аквис); 14. Корбово; 15. Виминацијум; 16. Сегед; 17. Стирмен; 18. Пјатра Фрекецеи (Берое); 19. Гарван (Диногоџија).

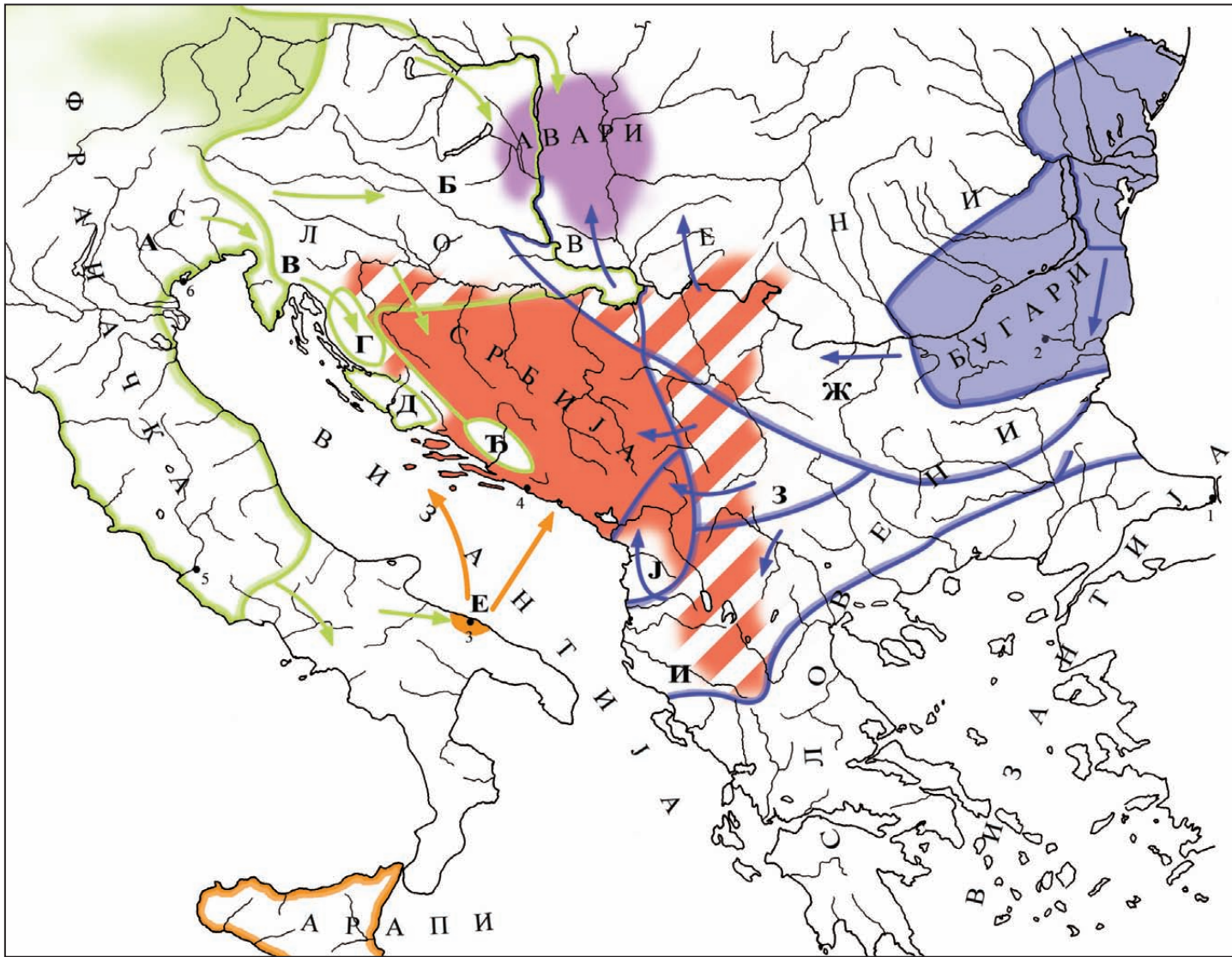
Легенда: а) Срби; б) Словени; в) Грци и Латини; г) Авари; д) Германи; њ) налази српске грнчарије; е) налази словенских запона јужно од Дунава; ж) налази словенских запона у византијским утврђеним местима; з) археолошки доказани Словени хришћани (гробови и налази у византијским утврђеним местима).

Карта 10. Цркве у Србији подигнуте у 7-9. столећу, пре мисије Светих Константина и Методија (864-882).

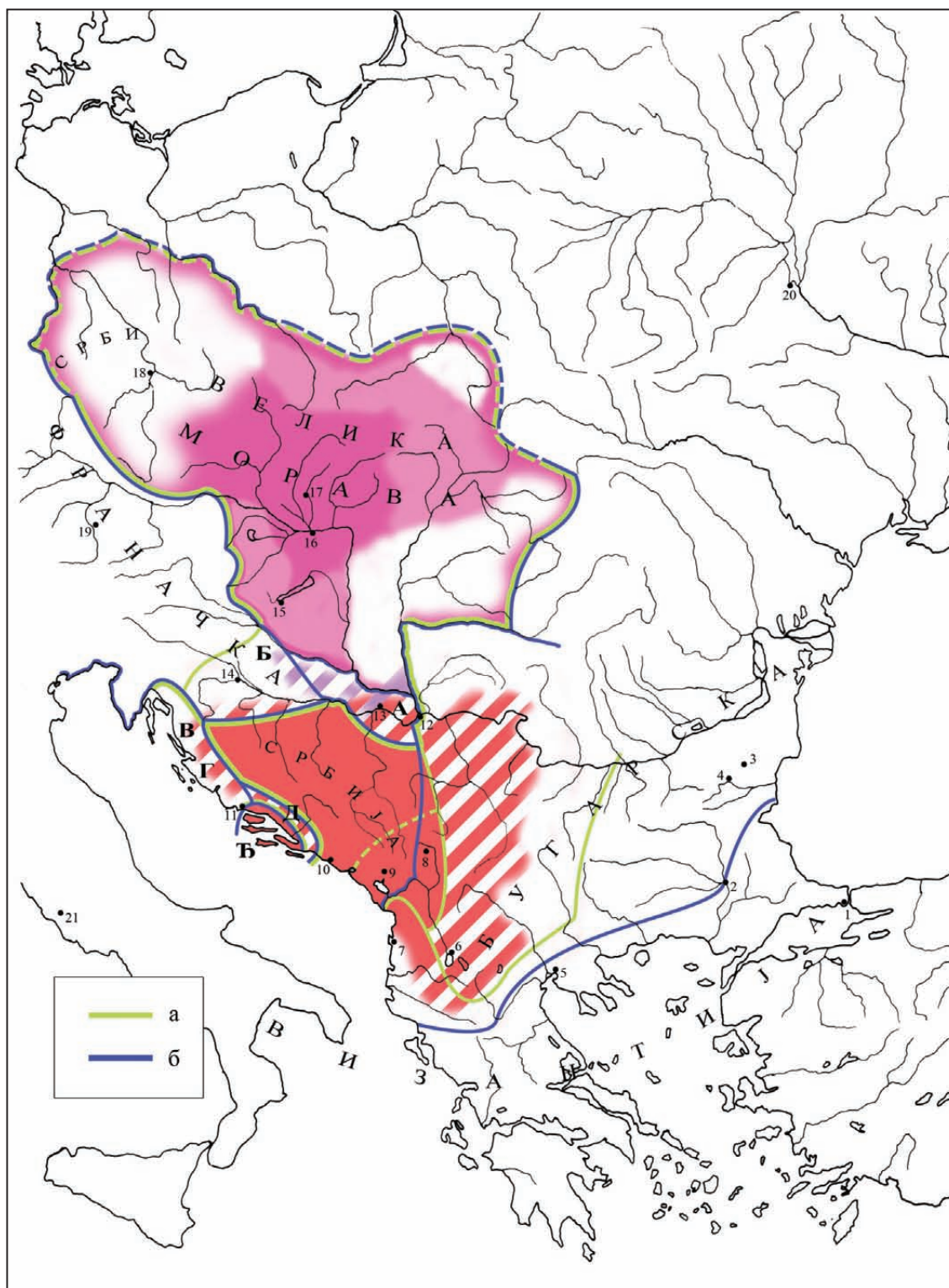
1. Сервија; 2. Брегалница; 3. Скопље; 4. Призрен; 5. Куршумлија; 6. Ниш; 7. Прахово; 8. Велики Остров; 9. Браничево (Виминацијум); 10. Драч; 11. Кроја; 12. Пречиста Богородица Крајинска; 13. Свач; 14. Улцињ; 15. Стари Бар; 16. Будва; 17. Росе; 18. Иловица; 19. Прчањ; 20. Котор; 21. Дољани; 22. Мартинићи; 23. Петро-Павлов манастир; 24. Тврдош; 25. Завала; 26. Дубровник; 27. Мљет; 28. Мајсан; 29. Градац код Посушја; 30. Сплит; 31. Трогир; 32. Брибир; 33. Мокро Поље; 34. Задар; 35. Трсат; 36. Шипово; 37. Градац код Хацића; 38. Врутци; 39. Бреза; 40. Јабука; 41. Љутићи; 42. Мајсторовина; 43. Пећ; 44. Студеница Хвостанска; 45. Исток; 46. Пештер; 47. Попе; 48. Рас; 49. Дренова; 50. Јелица; 51. Београд; 52. Срем (Сирмијум); 53. Батковићи.

Легенда: а) цркве са бочним просторима и три апсиде; б) манастири са новим храмовима; в) новоподигнуте цркве са уписаним апсидама; г) значајније старе цркве; д) значајнија места; ђ) византијски поседи.

Карта 11. Србија под ударима великих сила, Франачке, Бугарске и Сарацена.

А. Франци покорavaju Лангобарде и освајају Истру 788. г.; Б. франачка освајања у Панонији; В. Франци нападају Србију и Византију 802; Г. Гудушчани; Д. Хрвати; Ђ. Литцики; Е. Арапи из Барија нападају Поморје 866. г.; Ж. бугарска освајања под Крумом и Омуртагом (803-831); З. бугарски напади на Србију под ханом Пресијамом (836-852); И. бугарска освајања под Борисом око 866. г.; Ј. освајање Симеона.
 1. Цариград; 2. Плиска; 3. Бари; 4. Дубровник; 5. Рим; 6. Венеција.

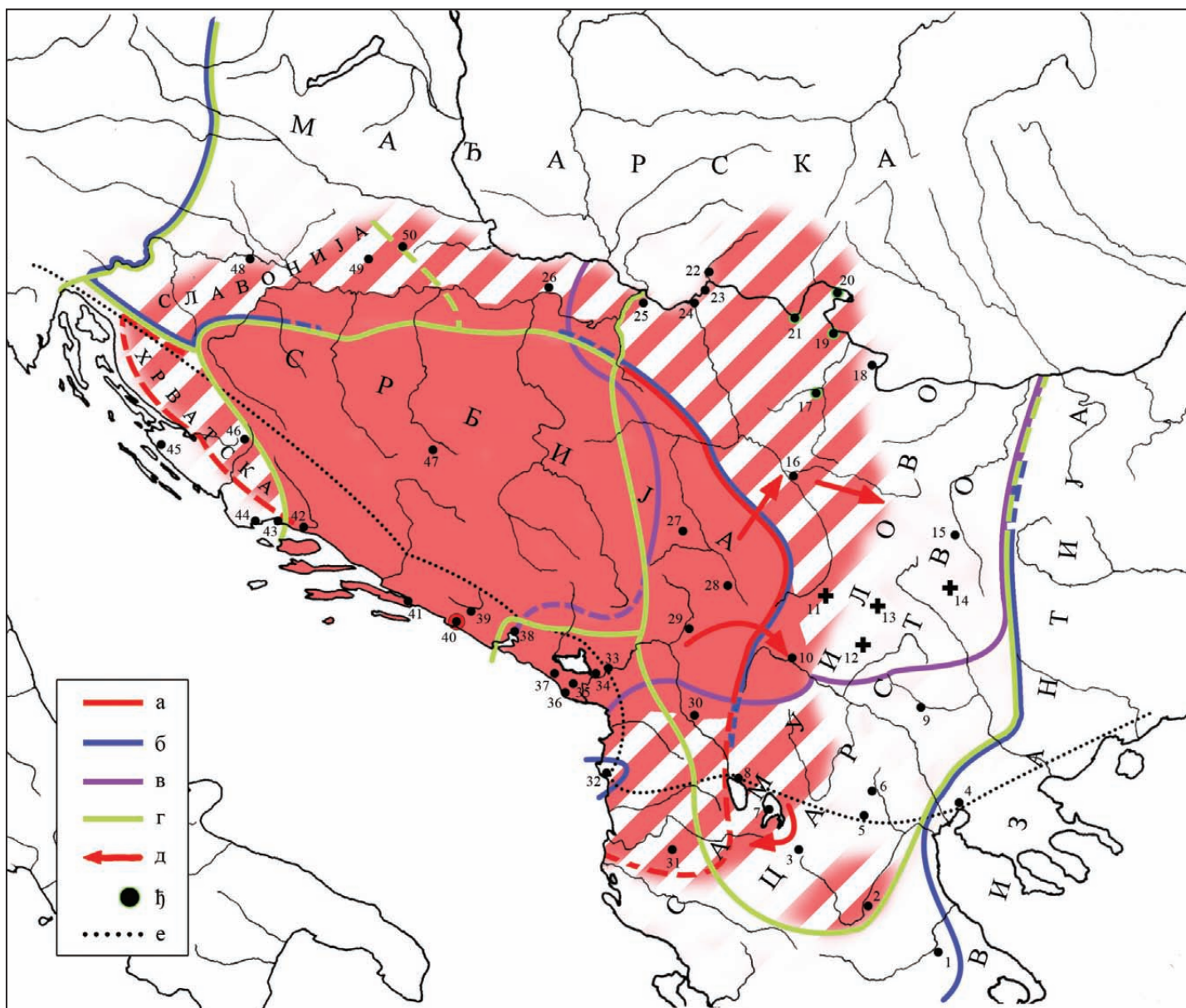

Карта 12. Кнежевине Велика Морава и Србија.

А. Панонија; Б. Славонија; В. Гудушчани; Г. Хрватска; Д. Захумље; Ђ. Неретљани.

1. Цариград; 2. Једрене; 3. Плиска; 4. Преслав; 5. Солун; 6. Охрид; 7. Драч; 8. Пећ; 9. Дољани; 10. Дубровник;
 11. Сплит; 12. Београд; 13. Срем; 14. Сисак; 15. Блатоград; 16. Панонија; 17. Нитра; 18. Праг; 19. Салцбург;
 20. Кијев; 21. Рим.

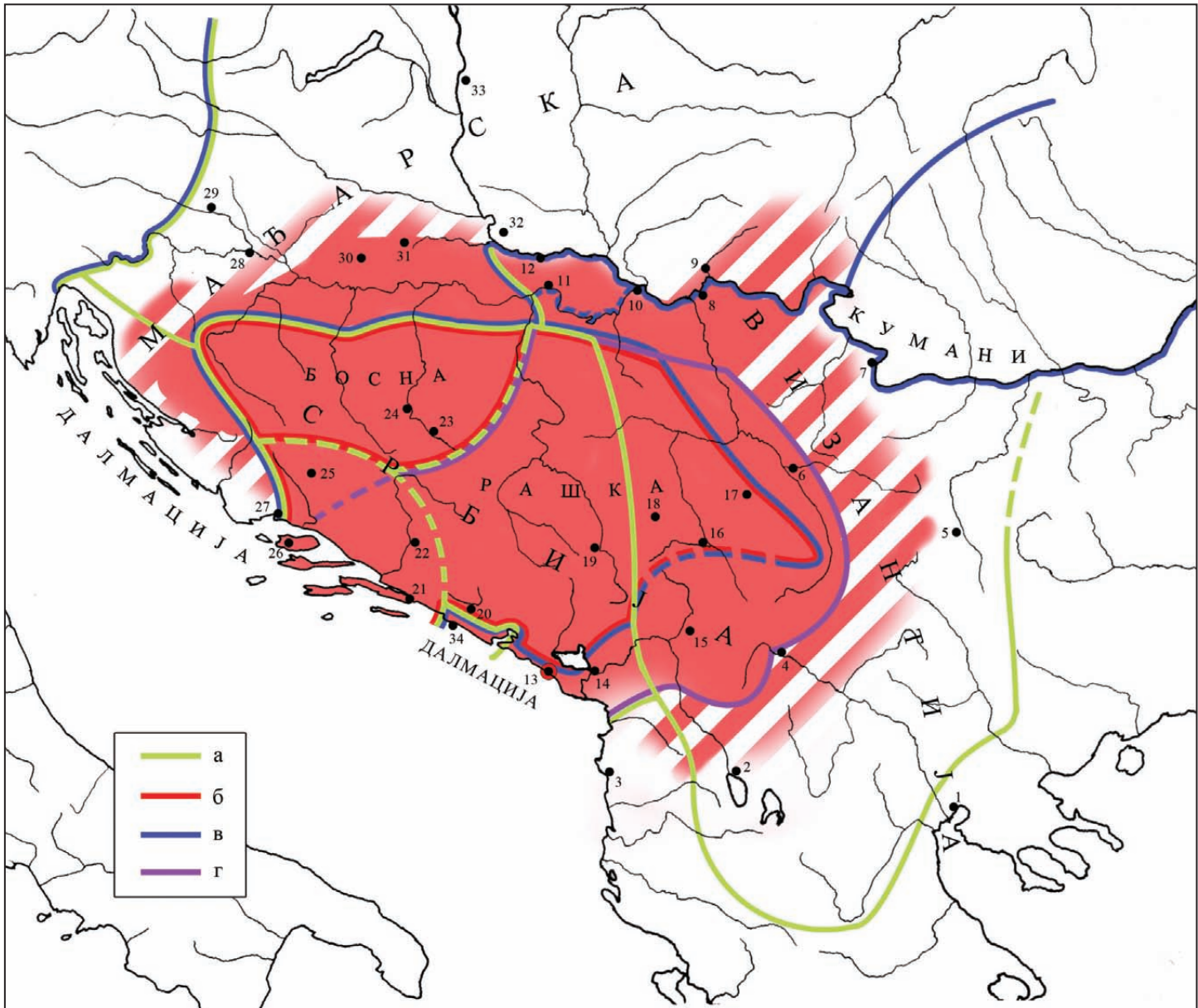
Легенда: а) границе цркава; б) границе држава.

Карта 13. Епархије Архиепископије у Дубровнику у време краља Михаила.

1. Лариса; 2. Солун; 3. Србија (Сервија); 4. Костур; 5. Преспа; 6. Охрид; 7. Едеса; 8. Меглен; 9. Струмица; 10. Скопље;
11. Свети Прохор Пчињски; 12. Свети Гаврило Лесновски; 13. Свети Јоаким Осоговски; 14. Свети Јован Рилски;
15. Средец; 16. Ниш; 17. Гамзиград; 18. Видин; 19. Прахово; 20. Кладово; 21. Велики Градац; 22. Дупљаја;
23. Браничево; 24. Морава; 25. Београд; 26. Срем (Митровица); 27. Рас; 28. Липљан; 29. Призрен; 30. Дебар;
31. Београд; 32. Драч; 33. Дриваст; 34. Скадар; 35. Свач; 36. Улцињ; 37. Бар; 38. Котор; 39. Требиње; 40. Дубровник;
41. Стон; 42. Омиш; 43. Сплит; 44. Трогир; 45. Задар; 46. Книн; 47. Рогачићи; 48. Сисак; 49. манастир Рудине;
50. манастир Ораховица.

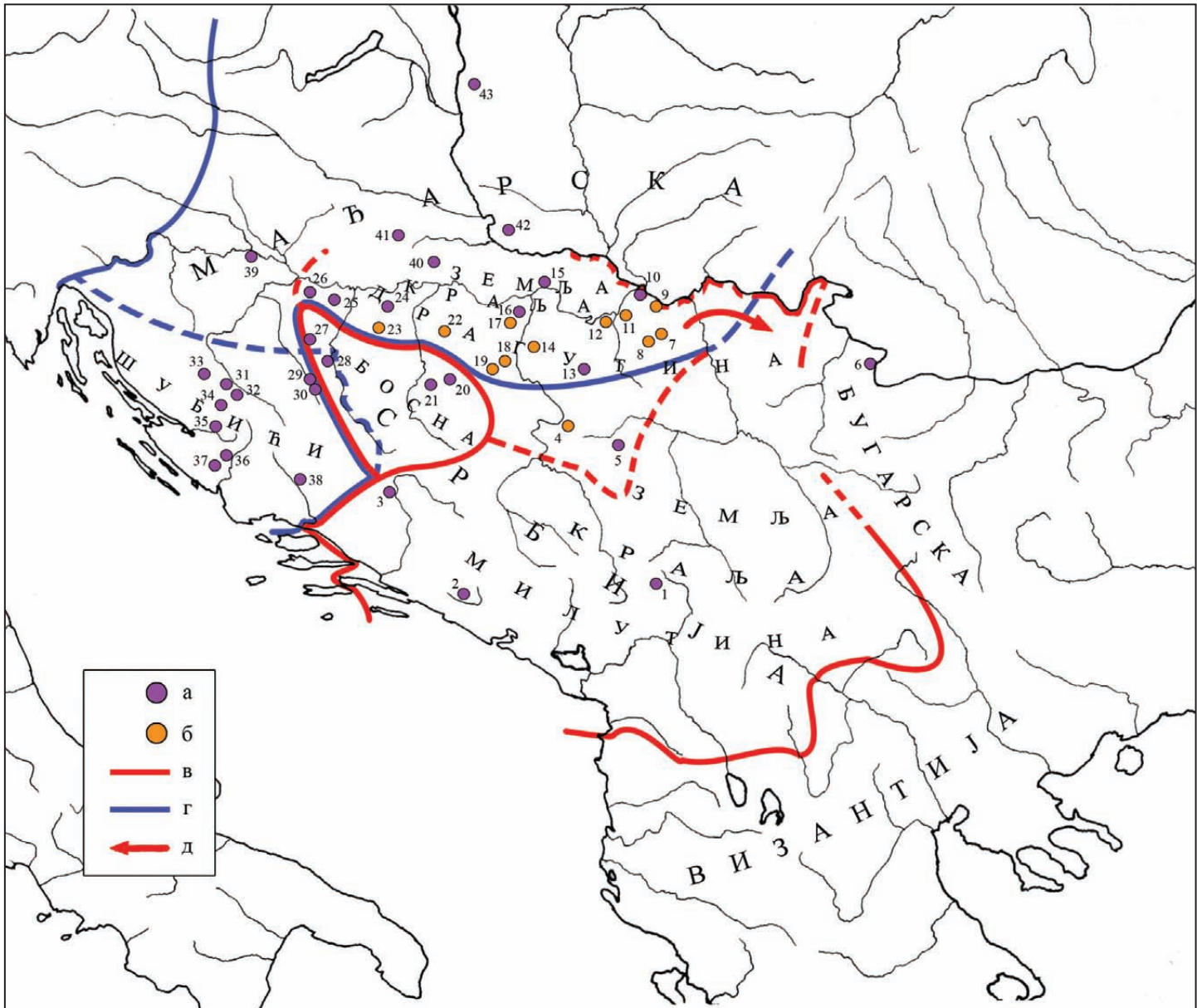
Легенда: а) границе Србије под краљем Михаилом; б) границе Самуилове и мађарске државе; в) границе некадашње Архиепископије Прве Јустинијане; г) границе архиепископија; д) српски походи 1072. године; ђ) градови учесници устанка 1072. године; е) пут крстаха на исток 1096. године.

Карта 14. Барска архиепископија око средине 12. столећа.

1. Солун; 2. Охрид; 3. Драч; 4. Скопље; 5. Средец; 6. Ниш; 7. Видин; 8. Браничево; 9. Дупљаја; 10. Београд;
 11. Срем (Митровица); 12. Раковац; 13. Бар; 14. Скадар; 15. Призрен; 16. Звечан; 17. Топлица (Куршумлија); 18. Рас;
 19. Бијело Поље; 20. Требиње; 21. Стон; 22. Благај; 23. Мухашиновићи; 24. Зеница; 25. Ливно; 26. Повљи; 27. Сплит;
 28. Сисак; 29. Загреб; 30. Рудине; 31. Ораховица; 32. Бач; 33. Калоча.

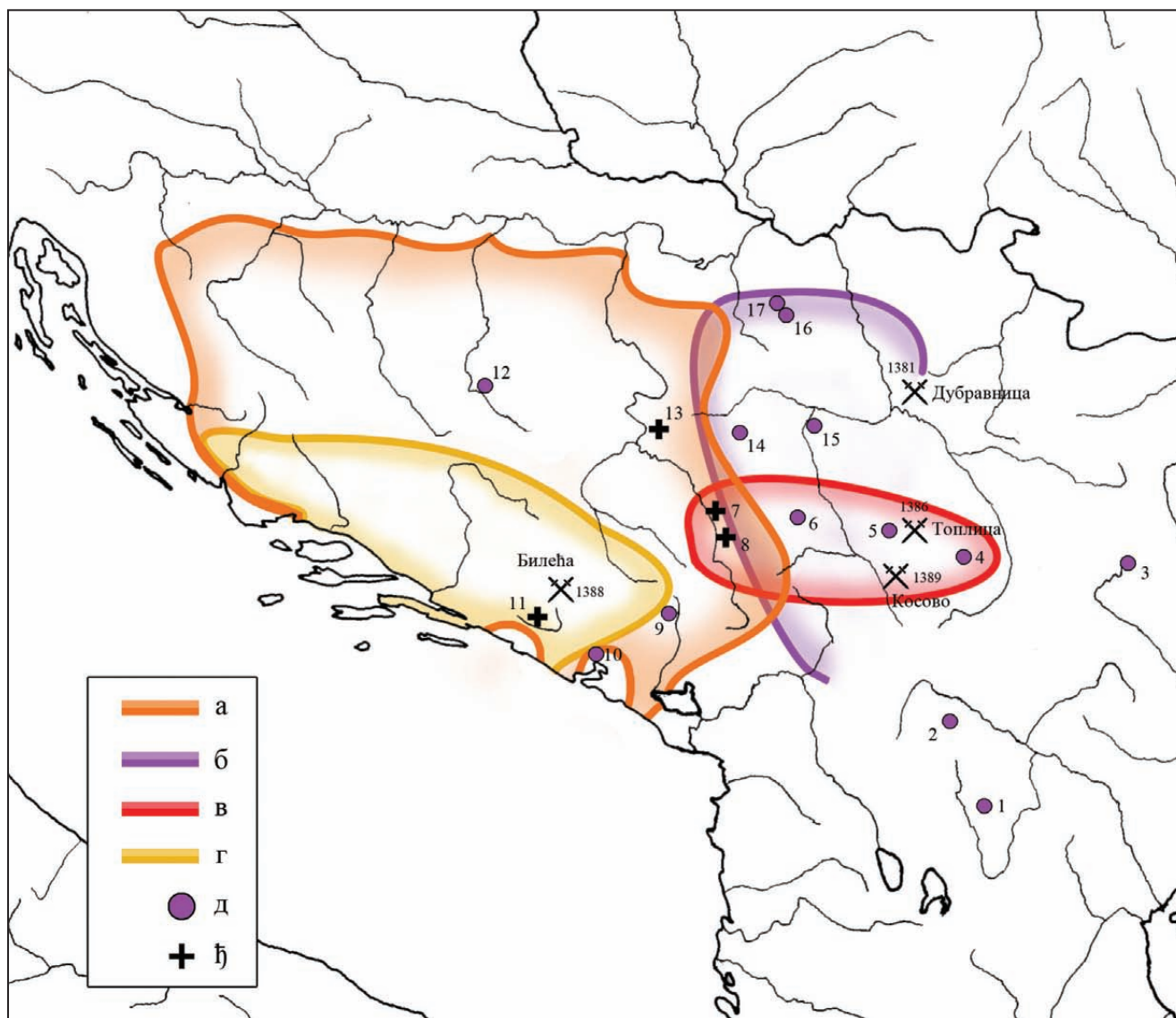
Легенда: а) границе Барске, Дубровачке, Сплитске и Охридске архиепископије; б) границе Србије; в) границе Мађарске и Византије средином 12. столећа; г) границе Архиепископије Далмације и Рашке Светог Саве.

Карта 15. Доба краља Драгутина.

1. Пећка Патријаршија; 2. Тврдош; 3. Доња Дрежница; 4. Рача; 5. Ариље; 6. Видин; 7. Кастаљан; 8. Тресије; 9. Винча;
10. Београд; 11. Мислођин; 12. Грабовац; 13. Ваљево; 14. Трноша; 15. Митровица; 16. Бијељина; 17. Тавна;
18. Папраћа; 19. Ломница; 20. Возућа; 21. Гостовић (Удрим); 22. Озрен; 23. Липље; 24. Детлак; 25. Горњи Кијевци;
26. Моштаница; 27. Гомионица; 28. Крупа на Врбасу; 29. Призрен; 30. Пецка; 31. Рмањ; 32. Ћелије; 33. Лапац; 34. Срб;
35. Крупа Далматинска; 36. Крка; 37. Брибир; 38. Драговић; 39. Сисак; 40. Ђаково; 41. Ораховица; 42. Бач; 43. Калоча.

Легенда: а) манастири и градови; б) задужбине краља Драгутина по предању; в) границе српских земаља; г) граница Мађарске краљевине; д) ширење краљевине Србије на исток.

Карта 16. Распоред неких врсти мрамора 14-15. столећа и језгра српских предања.

1. Прилеп; 2. Марков манастир; 3. Перник; 4. Врбовац; 5. Куршумлија; 6. Љуљак; 7. Милешева; 8. Давидовица; 9. Морача; 10. Пераст; 11. Тврдош; 12. Доња Згошћа; 13. Добрун; 14. Ариље; 15. Жича; 16. Марковац; 17. Кастаљан.

Легенда: а) област мрамора у виду сандука одозго равних, двосливних и четворосливних; б) област мрамора зарубљених ивица; в) источно (рашко) језгро предања са мраморима налик рибама; г) западно (далматинско) језгро предања са рељефима на мраморима; д) места са особеним налазима; њ) манастири са надгробним мраморима.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

271.222(497.11)-9"06/12"
94(=163.41)"06/12"
904(497.11-89)

ЈАНКОВИЋ, Ђорђе, 1947-

Предање и историја Цркве Срба у светлу археологије :
кратак преглед од почетка до турске окупације / Ђорђе Јанковић ;
[израда карата Зоран Јовичић, Кристијан Релић]. -
Београд : Хришћанска мисао : Хиландарски фонд ;
[Фоча] : Универзитетски образовани православни богослови ;
[Ваљево] : Задужбина "Николај Велимировић и Јустин Поповић",
2015 (Ваљево : Ваљево-принт). - 420 стр. : илустр. ; 28 см. -
(Библиотека Велики свечаник / Хришћанска мисао. Посебно издање)

Тираж 500. - Напомене и библиографске референце уз текст. -
Библиографија: стр. 323-341. - Регистар.

ISBN 978-86-83643-96-7 (ХМ)

- а) Српска православна црква - Историја - 7в-13в
- б) Хришћанство - Историја - Илирик - 1в-6в
- с) Археолошка налазишта - Српске земље

COBISS.SR-ID 213900044